

PETER FRANKOPAN

„Briliáns történelmi tabló egy világról,
melynek súlypontja épp most tolódik el Kelet felé.”
The Economist

SELYEM- UTAK

EGY ÚJ VILÁG-
TÖRTÉNET

PARK KÖNYVKIADÓ

PETER FRANKOPAN

selyemutak
EGY ÚJ VILÁGTÖRTÉNET

PARK KÖNYVKIADÓ

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Peter Frankopan: *The Silk Roads. A New History of the
World*
Bloomsbury, London

Fordította Makovecz Benjamin

A fordítást szakmai szempontból ellenőrizte
Kelenhegyi Andor (1–3. fejezet), B. Szabó János (4–14.
fejezet) és Zsuppán András (15–25. fejezet)

A borítón a Maszdzsed-Sáh-mecset kupolamennyezetének
részlete látható, Nags-e Dzsahán tér, Iszfahán, Irán

Copyright © Peter Frankopan, 2015

Hungarian translation © 2019 Makovecz Benjamin
Magyar kiadás © 2020 Park Könyvkiadó, Budapest
Térképek © ML Design
Borítóterv © Emma Ewbank
Borítófotó © Shutterstock

ISBN 978 963 355 669 6

Felelős szerkesztő Szalay Marianne
Szerkesztette Greskovits Endre
A szöveget gondozta Lovass Gyöngyvér, Markwarth Ágnes
és Tomka Eszter
Műszaki szerkesztő Kállai Dávid
A borítót az eredeti felhasználásával készítette Váradi Zsolt
Az elektronikus könyvet Ambrose Montanus készítette

Katarinának, Florának, Francisnek és Luke-nak

Egy türk nép földjére vetődtünk... láttunk közöttük egy csoportot, amely a kígyókat imádja, egy másik a halakat, s megint egy másik a darvakat...

Ibn Fadlán: *Utazás a volgai bolgárok földjére*¹

Én, János pap, úr vagyok az urak fölött, gazdagságom, hatalmam és érdemeim meghaladják a világ összes uralkodójának gazdagságát, hatalmát és érdemeit... Országomban bőséggel folyik a tej és a méz, méreg nekünk nem árthat, és nem bosszant a békák hangos varcogása. Nincsenek skorpiók, és nem siklanak kígyók a fűben.

János papnak tulajdonított levél a rómaiakhoz és a konstantinápolyiakhoz, 12. század

Hatalmas palotájának fedele tiszta színarany.

Kolumbusz Kristóf jegyzetei a keleti nagykánról a 15. század végén

Ha most nem hozunk aránylag kicsiny áldozatokat, és nem változtatunk perzsiai magatartásunkon, azzal Oroszországgal való barátságunkat veszélyeztetjük, és a nem túl távoli jövőben... olyan helyzetben találjuk magunkat, amelyben Birodalmunk léte forog majd kockán.

Sir George Clerk Sir Edward Greynek,
Nagy-Britannia külügyminisztériuma, 1914. július
21.

Az elnök győzni fog akkor is, ha csak ülünk, és nem csinálunk semmit.

A vezérkari főnök Nurszultan Nazarbajevnek,
Kazahsztán elnökének röviddel a 2005-ös
választások előtt

Előszó

Gyermekkoromban a legféltettebb kincsem egy hatalmas világtérkép volt. Az ágyam fölé akasztottam, és azt nézegettem minden este elalvás előtt. Hamar megjegyeztem minden ország elhelyezkedését, a fővárosukat; a területükön futó folyók, az őket körülvevő óceánok és tengerek, a fontosabb hegységek és sivatagok nevét, s a lendületes dőlt betűkből a kaland és a veszély izgalma sugárzott felém.

Tizenéves koromra egyre jobban zavart a földrajzórák szűklátókörűsége: a tananyag csakis Nyugat-Európával és az Egyesült Államokkal foglalkozott, és a világ többi részét egyszerűen figyelmen kívül hagyta. Tanultunk a Britanniát elfoglaló rómaiakról és az 1066-os normann hódításról; VIII. Henrikről és a Tudorokról; az amerikai függetlenségi háborúról, a Viktória királynő korában végbement iparosodásról, a somme-i ütközetről meg a náci Németország felemelkedéséről és bukásáról. Ám csak ki kellett nyitnom az atlaszomat, hogy lássam, milyen hatalmas területek maradtak említetlenül.

Szüleimtől a tizennegyedik születésnapomra megkaptam az antropológus Eric Wolf könyvét, ez az olvasmány aztán lángra lobbantotta a száraz avart. A civilizáció történetének bevett, üresfejű és unalmas szemlélete szerint – írja Wolf – „az ókori Görögország nemzette Rómát, Róma a keresztény Európát, a keresztény Európa a reneszánszot, a reneszánsz a felvilágosodást, a felvilágosodás a politikai demokráciát és az ipari forradalmat. A demokráciával keresztezett ipar pedig életre hívta az Egyesült Államokat, az élethez, a szabadsághoz és a boldogság eléréséhez való jog megtestesítőjét.”¹ Azonnal ráismertem: nekem is pontosan ezt, a Nyugat politikai, kulturális és erkölcsi diadalának történetét tanították. Csakhogy a mese sántít: lehet másképpen is szemlélni a történelmet

– például úgy, hogy nem a jelen győzteseinek szempontjait és távlatait vesszük alapul.

Ez elbűvölt. Hirtelen világosan láttam, hogy azok a vidékek, amelyekről semmit sem tanultunk, egyszerűen elvesztek: megfojtotta őket Európa felemelkedésének makacsul sulykolt története. Megkértem apámat, hogy vigyen el Herefordba, és nézzük meg a híres herefordi világtérképet, amelynek középpontjában Jeruzsálem áll, Anglia és minden más nyugati ország pedig jelentéktelen apróságként sorakozik a széleken. Később olvastam az arab földrajztudósokról, akik a műveikhez mellékelt térképeken a nálunk megszokotthoz képest fejjel lefelé fordítva ábrázolták a világot, a középpontba pedig a Kaszpi-tengert helyezték – ezek láttán ugyanúgy elképedtem, mint akkor, amikor Isztambulban megpillantottam egy igen jelentős középkori török térképet, amelynek középpontja egy Balaszagun nevű város volt; mindaddig még csak nem is hallottam róla, a térképeinken nem szerepel, egészen a közelmúltig a helyét sem ismertük pontosan, és lám, annak idején mégis a világ közepének tekintették.²

Többet akartam megtudni Oroszországról és Közép-Ázsiáról, Perzsiáról meg Mezopotámiáról. Meg akartam ismerni a kereszténység történetét ázsiai szempontból, és tudni akartam, hogyan látták a keresztéseket azok, akik a nagy középkori városokban, például Konstantinápolyban, Jeruzsálemben, Bagdadban vagy Kairóban éltek; mindent tudni akartam a nagy keleti birodalmakról, a mongolokról és hódításaikról, és érdekelt, hogyan festett nem Flandria vagy a keleti front, hanem Afganisztán vagy India felől nézve a két világháború.

Óriási szerencsém volt, hogy az iskolában oroszul tanulhattam egy nagyszerű tanártól, Dick Haddontól, aki a Haditengerészeti Hírszerzésnél szolgált, és szilárd meggyőződése volt, hogy az oroszok nyelvét és a lelkületüket – a *dusát* – nagyszerű irodalmukon és népzenejükön keresztül lehet megismerni. Még ennél is nagyobb szerencsének tartom, hogy felajánlotta: arabul tanítja azokat, akik érdeklődnek a dolog iránt, és vagy féltucatnyi hallgatóját beavatta az iszlám kultúrájába és a klasszikus arab nyelv szépségeibe. Ezek a nyelvek segítettek abban, hogy közel juthassak egy világhoz, amely

felfedezésre és – amint hamarosan felismertem – *újralfedezésre* várt.

Manapság nagy körültekintéssel igyekszünk felbecsülni a gyors gazdasági növekedés valószínű hatásait Kínában, ahol a luxuscikkek iránti igény az előrejelzések szerint a következő évtizedben megnégyszereződik, és feszült figyelemmel kísérik a társadalmi változásokat Indiában, ahol ma már több embernek van mobiltelefonja, mint ahányan vízöblítéses vécét használhatnak.³ Egyik ország sem jelenti azonban a legjobb nézőpontot a világ múltjának és jelenének szemléléséhez. Valójában egy évezreden át ez a Nyugat és Kelet, Európa és a Csendes-óceán között húzódó régió volt a világ tengelye.

A Nyugat és Kelet találkozási pontja, vagyis nagyjából a Mediterráneum keleti partvidékétől és a Fekete-tengertől a Himalájáig húzódó vidék sem látszik ígéretesebbnek. Ebben a régióban ma egzotikus, ám marginális jelentőségű országok fekszenek: Kazahsztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Türkmenisztán és Tádzsikisztán meg a kaukázusi államok; errefelé – Afganisztánban, Iránban, Irakban és Szíriában – ingatag rezsimek vannak hatalmon, amelyek veszélyt jelentenek a nemzetközi békére és biztonságra, vagy kezdetleges, ügyetlen demokráciák, mint Oroszország és Azerbajdzsán. Összességében: bukott vagy hanyatló államok régiója, ahol a helyi diktátorok képtelenül nagy arányban nyerik meg a választásokat, családjuk meg barátaik hatalmas üzleti vállalkozásokban érdekeltek, roppant vagyonokat birtokolnak, és jelentős politikai befolyásra tesznek szert. Ezen a vidéken gyenge lábakon állnak az emberi jogok, vallási, lelkiismereti és szexuális kérdésekben korlátozott a szólásszabadság, és a hatalom szigorúan meghatározza, hogy mi kaphat sajtónyilvánosságot és mi nem.⁴

Az itteni, számunkra talán vadnak és ijesztőnek tűnő országok a legkevésbé sem fejletlenek vagy primitívek. A Nyugat és Kelet közötti híd valójában a nagy civilizációk találkozásának keresztútja. Ezek az országok nemhogy nem esnek távol a világ nagy és fontos eseményeinek lüktetésétől; éppen hogy a történések kellős középpontjában vannak, és ez így volt a történelem kezdetei óta. Itt született meg az emberi civilizáció, és sokan úgy vélik, hogy ez, a

Tigris és az Eufrátesz közötti termékeny vidék volt az Édenkert, ahol az ember megteremtetett: *Ültetett az Úristen egy kertet Édenben, keleten, és ott helyezte el az embert, akit formált. Sarjasztott az Úristen a termőföldből mindenféle fát, szemre kívánatosat és eledelre jót; az élet fáját is a kert közepén, meg a jó és a rossz tudásának fáját.*⁵

Közel ötezer évvel ezelőtt ezen a Kelet és Nyugat között feszülő hídon születtek meg az első nagyvárosok. Harappá és az Indus völgyében fekvő Mohendzsodáro az ókori világ csodáinak számított, lakosaik száma több tízezerre rúgott, és az utcáikhoz kapcsolódó csatornarendszerhez hasonló Európában csak évezredekkel később létesült.⁶ Más nagy civilizációs központok, mint a mezopotámiai Babilon, Ninive, Uruk és Akkád, pompájukról és nagyszerű építészeti újításaikról voltak híresek. Egy kínai földrajztudós több mint kétezer évvel ezelőtt feljegyezte, hogy az Óxosz folyó mentén, a mai Afganisztán területén fekvő Baktria lakosai nagyszerű tárgyalópartnerek, közvetítők és kereskedők, fővárosuk hatalmas piacára számtalanféle áru érkezik a világ minden tájáról.⁷

Ez az a régió, ahol a világ nagy vallásai megszülettek, ahol egymással vetélkedik és küszködik a judaizmus, a kereszténység, az iszlám, a buddhizmus és a hinduizmus. Ebben a katlanban versengtek az indoeurópai, a sémi és a sino-tibeti nyelvek az altajiakkal, a türkökkel és a kaukázusiakkal. Itt emelkedtek fel és hanyatlottak le hatalmas birodalmak, magaskultúrák csaptak össze egymással, s a küzdelem hatásai érzékelhetőek voltak sok ezer kilométernyi távolságban is. Aki itt megáll, másképpen látja a múltat, és feltárul előtte egy bonyolult, szoros összefüggésekkel átszőtt világ, amelyben az egy-egy kontinensen végbemenő történések hatással vannak a másokra, ahol a közép-ázsiai események utórezgései Észak-Afrikában is érezhetőek, ami Bagdadban végbemegy, az visszhangot ver Skandináviában, Amerika felfedezése pedig felforgatja Kínában a javak és termékek piaci árát, és hatalmas keresletet teremt Észak-Indiában a háttallovakra.

A történelmi megrázkódtatások szétterjedtek a szélrózsa minden irányába futó hálózaton: az útvonalakon, amelyeken zarándokok, harcosok és kereskedők közlekedtek, eladásra kínált és megvásárolt árucikkek hömpölyögtek, eszmék és gondolatok áramlottak,

változtak, fejlődtek és finomodtak – ám ezeken az útvonalakon nemcsak a gazdagság csordogált, itt terjedt a halál és az erőszak, a betegség és a veszedelem is. A 19. század végén egy kiváló német geológus, Ferdinand von Richthofen (az első világháborúban legendává vált pilóta, „a vörös báró” nagybátyja) selyemutaknak – *Seidenstraßen* – nevezte el ezt a nagy jelentőségű, eleven hálózatot.⁸

Ez a szövedék alkotta a világ idegrendszerét, ez kapcsolta össze a helyeket és az embereket, de a szem számára láthatatlanul húzódott, mint erek a bőr alatt, és csak a kapcsolatok feltérképezésével és megértésével ismerhetjük meg a világ működését, ahogy az anatómus magyarázata segít átlátni az élő szervezetben zajló folyamatokat. Rendkívüli fontossága ellenére azonban a világ e részét egyszerűen figyelmen kívül hagyja az európai történelemoktatás és -szemlélet főáramlata. Ennek oka részben a Kelet felszínes lekicsinylése, amely szerint a világnak ez a fele fejletlen, alacsonyabb rendű, és komoly tanulmányozásra nemigen érdemes,⁹ részben pedig az a tény, hogy a múlt általunk felvázolt értelmezése túlságosan meggyökeresedett és eluralkodott, hogysen helye lehetne benne egy olyan régióknak, amelyet korábban Európa és a nyugati társadalmak felemelkedése szempontjából elhanyagolhatónak tekintettünk.

Ma az afganisztáni Dzsalálábád és Herát, az iraki Fallúdzsa és Moszul vagy a szíriai Homsz és Aleppó neve mintha a vallási fundamentalizmus és a véres erőszak szinonimája lenne. A jelen elmosta a múltat: régen elmúlt már az az idő, amikor Kabul neve az észak-indiai Mogul Birodalmat megalapító Bábur szépséges kertjeinek látványát idézte fel. A Hűség Kertjében (Bág-e Vafa) még egy lóheremezővel és benne narancs- és gránátalmafa-ligetekkel körülvett tavacska is csillogott, amire Bábur igen büszke volt: „Ez a kert legszépségesebb része, és akkor a leggyönyörűbb, amikor a narancsok megszíneződnek... Valóban csoda szép fekvésű kert!”¹⁰

Ugyanígy: az Iránról kapott mai benyomások elhomályosítják a messzi múlt dicsőséges és ragyogó történelmét, azokat az időket, amikor Perzsia neve egyet jelentett a kifinomult jó ízléssel minden téren és tekintetben, az ebédhez felszolgált gyümölcsöktől a hírneves művészek által festett miniatűr portrékig és a papírig, amire a tudósok

készítették feljegyzéseiket. A kelet-iráni Meshedben az 1400-as években élt könyvtáros, Szimi Nisápúri gondosan szerkesztett művében körültekintő aprólékossággal jegyezte fel a hozzá hasonló könyvrajongókhoz szóló tanácsait. Aki írásra adja a fejét – mondja ünnepélyes komolysággal –, annak tudnia kell, hogy a kalligráfia művészetének gyakorlására legalkalmasabb papírt Damaszkuszban, Bagdadban és Szamarkandban készítenek; a máshonnan való papír „általában durva, foltos és nem is elég tartós... Tartsd észben – figyelmeztet –, hogy tanácsos némi színt adni a papírnak, mielőtt a tust felvinnéd, mert a [túlságosan világos] fehér fárasztja a szemet, és mert a kalligráfia nagy mestereinek ismert munkái mind tónusos papírra készültek.”¹¹

A helységek, amelyek neve mára feledésbe merült, valaha hatalmasak és virágzóak voltak, mint például Merv, amelyet egy 10. századi geográfus „pompás, kifinomult, tündöklő, hatalmas és gyönyörűségeket kínáló városnak és a világmindenség anyjának” nevezett, a mai Teherántól nem messze fekvő egykori Rej pedig egy másik szerző szerint olyan tündökletes volt, hogy aligha lehet másnak nevezni, mint „a világmindenség vőlegényének és az egész világ leggyönyörűsebb teremtményének.”¹² Ezek a városok úgy sorakoztak Ázsia gerince mentén a Földközi-tengertől a Csendes-óceánig, mint valami gyöngyfüzér.

A városok egymás fejlődését ösztönözték, az uralkodók vetélkedtek, az előkelőségek pedig egyre hivalkodóbb palotákat és egyre káprázatosabb síremlékeket építettek. Roppant méretű és kulturális jelentőségű könyvtárak, istentiszteleti helyek, templomok és obszervatóriumok bukkantak fel és kapcsolódtak egymáshoz Konstantinápolyt, Damaszkuszt, Iszfahánt, Szamarkandot, Kabult és Kasgárt. Ezekben és a hasonló városokban számos nagyszerű tudós élt és tágította tudományterületének határait; közülük ma csak kevesekről van tudomásunk, például a leginkább Avicenna néven ismert Ibn Színáról vagy az asztronómia és az orvoslás két óriásáról, al-Bírúniról és al-Hvárizmiról. Évszázadokkal ezelőtt a kor Oxfordjai és Cambridge-ei, Harvardjai és Yale-jei nem Európában vagy az Egyesült Államokban voltak, hanem Bagdadban, Balhban, Buharában és Szamarkandban.

Jó oka van annak, hogy ezek a Selyemút mentén létrejött kultúrák, városok és népek sebesen növekedtek és virágzottak: miközben árucikkkel kereskedtek és kicserélték gondolataikat, tanultak és kölcsönöztek egymástól, ez elősegítette a bölcselet, a tudományok, a nyelvek és a vallások fejlődését, alakulását. A haladás mindennél fontosabb volt: ahogy az Északkelet-Kína területén egykor létrejött Csao állam uralkodója, Vu-ling király i. e. 307-ben – vagyis több mint kétezer évvel ezelőtt – kijelentette: „A képesség, hogy kövessük a múltbeli módszereket, nem elegendő ahhoz, hogy mai világunkat megjobbítsuk.”¹³ A hajdani uralkodók felismerték, hogy mennyire fontos lépést tartani a haladással.

Az újkor hajnalán azonban a 15. század végén végrehajtott két nagy tengeri expedíció következményeképpen máshová tolódott a fejlődés súlypontja. Az 1490-es években mindössze hat esztendő alatt végbement változások előkészítették az évezredek áruforgalmi rendszer ritmusának végzetes felborulását. Először Kolumbusz Kristóf kelt át az Atlanti-óceánon, és ezzel megalapozta két, mindaddig érintetlen földrész Európával és az azon túli világgal való kapcsolatát; nem sokkal később pedig Vasco da Gama Afrika déli csúcsát megkerülve eljutott Indiába, és ezzel új útvonalat nyitott meg a hajósok előtt. A felfedezések megváltoztatták a kereskedelmi útvonalak és kulturális kapcsolatok mintázatát, és alapjaiban rendezték át a világ politikai-gazdasági súlypontjait. Az addig másodlagos jelentőségű, csak lokális fontossággal bíró Nyugat-Európa hirtelen az árucikkek, termények és értesülések kavargó örvényében, a Kelet és Nyugat kapcsolatának középpontjában találta magát.

Európa felemelkedése nyomán ádáz küzdelem lángolt fel a hatalomért – és a *múlt* birtoklásáért. Az egymással szembefeszülő vetélytársak a történelmet is átformálták, hogy átcsoportosítsák és más megvilágításba helyezték az eseményeket, eszméket és összefüggéseket, amelyeket fel lehetett használni az erőforrások és tengeri szállítási útvonalak birtoklásáért vívott ideológiai összecsapásokban. Tógás mellszobrok készültek államférfiakról és hadvezérekről, hogy úgy fessenek, mint a régmúlt római hősei, és káprázatos, antik stílusú épületek emelkedtek, hogy közvetlen előzményként fűzzék magukhoz az ókori világ dicsőségét. A

valóságos múltat kerek és összefüggő történetté formálták, csavarták és értelmezték, hogy a Nyugat felemelkedését nemcsak természetes és elkerülhetetlen fejleményként, de a történelem logikus folytatásaként ábrázolja.

Számos történet vezetett arra, hogy a múltat másképpen próbáljam szemlélni, egy azonban különösen kiemelkedik közülük. A görög mitológia szerint az istenek atyja, Zeusz útnak indított két sasmadarat, az egyiket a világ egyik, a másikat a másik végéről, azt parancsolta nekik, hogy repüljenek egymás felé, és egy megszentelt követ, az *omphaloszt* (a világ köldöke) helyezte el ott, ahol a két madár találkozott, hogy így tegye lehetővé az égiekkel való kapcsolatot. Később tudtam meg, hogy az omphalosz fogalma régóta bűvöletében tartja a filozófusokat és pszichoanalitikusokat.¹⁴

Emlékszem, hogy miután először hallottam ezt a történetet, a térképemet kezdtem nézegetni, és azt latolgattam, hogy hol is találkozhatott a két sasmadár. Úgy képzeltem, hogy az Atlanti-óceán nyugati és Kína csendes-óceáni partvidékéről indulhattak a szárazföld belseje felé. A találkozási pont helye más és más volt, attól függően, hogy honnan mértem az egyenlő távolságokat, de mindig valahová a Fekete-tenger és a Himalája közé esett. Éjszaka álmatlanul feküdtem az ágyamban, és a falon függő világtérképet bámulva töprengtem Zeusz sasmadarain és ennek az általam olvasott könyvekben meg sem említett, nevenincs régiónak a történetén.

Az európaiak nemrég három nagyobb, Közel-, Közép- és Távol-Keletnek elnevezett körzetre osztották fel Ázsiát. Csakhogy amint felcseperedtem, valahányszor a mindenkori gazdasági-politikai nehézségekről hallottam vagy olvastam, a *második* körzet, a Közép-Kelet jelentése, sőt még a földrajzi helyzete is folyamatosan változott: egyszer Izraelt, Palesztinát és a környező régiót, olykor meg a Perzsa-öböl térségét jelentette. Azt sem tudtam megérteni, hogy miért beszélnek állandóan a Mediterráneumról úgy mint a civilizáció bölcsőjéről, miközben napnál is világosabb, hogy valójában *nem* itt alakult ki az emberi civilizáció. A *Mediterráneum* – szó szerinti jelentésében *a világ közepe* – nem az Európát Észak-Afrikától elválasztó tengeren, hanem Ázsia szívében keresendő.

Reményeim szerint azzal, hogy új kérdéseket tesz fel és új kutatási területekre merészkedem, másokat is bátorítok a tudósok által évszázadokon át figyelmen kívül hagyott népek és vidékek tanulmányozására. Szeretném, ha új szempontok szerint közelítenénk a múlthoz, és megkérdőjeleznénk, alaposan megvizsgálánánk a bevett és rutinszerűen ismételt igazságokat. A legfőbb cél pedig az, hogy olvasóim megújult szemlélettel és friss kérdésekkel közeledjenek a világtörténelem megismeréséhez.

Worcester College, Oxford
2015. április

A Selyemút születése

Az idők kezdete óta Ázsia szíve volt az a hely, ahol birodalmak születtek. A Tigris és az Eufrátesz hordalékával feltöltött mezopotámiai síkság volt a civilizáció valódi bölcsője, itt születtek meg az első települések és városok. Mezopotámiában és a Termékeny Félholdnak nevezett, a Perzsa-öböltől a Földközi-tenger partvidékéig nyúló, jó vízellátású és kitűnő talajú területen alakult ki a mezőgazdálkodás. Vagy 4000 évvel ezelőtt ezen a vidéken foglalta írásba Babilon királya, Hammurápi az első törvényeket, amelyek rögzítették alattvalóinak kötelességeit, és szigorú büntetést helyeztek kilátásba azoknak, akik megszegni merészelik őket.¹

Számos királyság és birodalom született meg ebben a roppant olvasztótégelyben, de mind közül leghatalmasabb a perzsáké volt. Az i. e. 6. században a mai Dél-Irán területén lévő hazájukból terjeszkedve igázták le szomszédaikat, elérték az Égei-tenger partvidékét, meghódították Egyiptomot; kelet felé pedig egészen a Himalájáig nyomultak. Sikerük a görög történetíró, Hérodotosz szerint sokban múlt befogadókészségükön: „A perzsák szívesen vesznek fel idegen szokásokat”,² írta. „Készek voltak elvetni megszokott öltözetüket, ha úgy látták, hogy a legyőzött ellenség viselete jobb az övéknél, így még a médek és az egyiptomiak divatját is átvették.”³

Az új gondolatok és gyakorlatok átvételére való hajlandóságuk tette lehetővé, hogy olyan államigazgatási rendszert építsenek ki, amely gördülékenyen tart működésben egy számos népet magában foglaló birodalmat. Magasan képzett bürokrata réteg ellenőrizte a mindennapi életet irányító adminisztrációt, feljegyezték mindent az uralkodói háztartásban szolgáló munkások bérétől a piacokon forgalomba hozott javak mennyiségéig és minőségéig, és felügyelték az egész ókori világ által irigyelt úthálózat folyamatos karbantartását.⁴

A Kis-Ázsiát Babilonnal, Szúzával és Perszopolisszal összekötő úthálózat lehetővé tette egyetlen hét alatt vagy 2600 kilométernyi távolság megtételét – Hérodotosz csodálattal beszélt erről a nagyszerű alkotásról, hozzátéve, hogy sem a hó, sem az eső vagy a sötétség nem késleltetheti a hírek és üzenetek célba érését.⁵ A mezőgazdaság fejlesztése és az úttörő öntözési technikák meghonosítása nyomán megnövekedett terméshozamok elősegítették mind nagyobb népességű városok kialakulását, hiszen a környező termőföldek egyre több embert tudtak eltartani – nemcsak a Tigris és az Eufrátesz dús termőtalajú vidékén, hanem a hatalmas Óxosz és Iaxartész folyó (a mai Amu-darja és Szir-darja) völgyében és a Nílus deltájában is azután, hogy a perzsa seregek i. e. 525-ben elfoglalták ezeket a területeket. A Perzsa Birodalom a bőség országaként nyújtózott a Mediterráneum és Ázsia belső vidékei között.

Perzsia – amint egy behisztuni sziklafalba vésett, háromnyelvű felirat tanúsítja – a szilárdság és tisztesség fáklyájának tartotta és hirdette magát. Az óperzsa, elámi és babiloni nyelvű szöveg elbeszéli, hogy Perzsia egyik leghatalmasabb uralkodója, I. (Nagy) Dareiosz leverte a lázadásokat és felkeléseket, visszaverte a benyomulni próbáló ellenséget, és méltányosan bánt a gyengékkel és szegényekkel. „Őrizd az ország biztonságát – így a felirat –, és bánj tisztességesen az emberekkel, mert az igazságosság a hatalom sziklaalapja.”⁶ A kisebbségek iránti elfogadó türelem legendás volt; az egyik uralkodót *Messiás*nak nevezték, akit „az Úr, a Menny Istene”⁷ megáldott, mert jól bánt az uralma alá hajtott népekkel – a zsidókat is elbocsátotta babiloni fogságukból.⁸

Az ókori Perzsiában virágzott a kereskedelem, ez pedig olyan állami bevételeket jelentett, amelyek lehetővé tették, hogy az uralkodók katonai vállalkozásokkal szerezzenek újabb és újabb nyersanyagforrásokat. Volt elegendő pénz a messze földön híres fényűzésre is. Káprázatos épületeket emeltek Babilonban, Perszopoliszban, Paszargadájban és Szúzában, ahol Dareiosz király építtetett magának csodálatos palotát, amelyet Egyiptomból való ezüsttel és ébenfával, libanoni cédrussal, baktriai arannyal, szogdai lapis lazulival és cinóberrel, horezmi türkizzel és indiai elefántcsonttal ékesített.⁹ A perzsák híresek voltak az érzéki gyönyörúségek

hajszolásáról; Hérodotosz szerint ha csak hallottak valami újfajta fényűzésről, tüstént vágyra gyúltak, hogy megismerjék és kiélvezzék.¹⁰

A fogyasztói jólét alapja az agresszív hadsereg volt, amely folyamatosan kifelé tolt és védelmezte is a határokat. Perzsia állandó veszéllyel nézett szembe északon, ahol a Fekete-tengertől egészen Mongóliáig terjedő félsivatagos sztyeppéken állattartó nomádok éltek. Ezek a törzsek hírhedtek voltak kegyetlenségükről – a szóbeszéd szerint megitták legyőzött ellenségeik vérének, fejbőrükből ruhát készítettek, és megesett, hogy saját apjuk húsból ettek. A velük való kapcsolatok igen összetettek voltak; annak ellenére, hogy zűrzavarosnak és kiszámíthatatlannak tartották őket, jelentős mennyiségben vásároltak tőlük állatokat, elsősorban nagyszerű háttaslovakat. Sok esetben ugyanakkor komoly veszélyt is jelentettek; Nagy Kürosz királyt például, aki az i. e. 6. században megteremtette az Óperzsa Birodalmat, akkor ölték meg, amikor le akarta igázni a szkítákat; egy történetíró szerint levágott, vértől csöpögő fejét körbehordozták, hogy így intsenek önmérsékletre mindenkit, aki hasonló hódító terveket dédelgetne.¹¹

Ez persze csak kínos kis közzjáték volt, ami Perzsia terjeszkedését nemigen lassította. A görög hadvezérek félelemmel elegyes tisztelettel néztek kelet felé, igyekeztek eltanulni a perzsák taktikáját és átvenni haditechnikájukat. Aiszkhülosz és más tragédiaköltők a görögök katonai nagyságának ünneplésére és az istenek kegyes jóindulatának bizonyítására használták a perzsák fölött aratott győzelmeket, és nagyszerű színművekben örökítették meg a Görögország lerohanására tett kísérletek sikeres visszaverését.¹²

„E thébai földre jöttem én... – mondja Dionüszosz a *Bakkhánsnők* kezdősoraiban – elhagytam... / ...a napperzselte Perzsia / fennsíkjait, s a bástyadíszes Baktriát, / a fagyos méd földet és a boldog Arábiát, / meg Ázsiát, mely a sós víz partján nyúlik el / s hellén meg barbár lakja egymással vegyest / erős tornyokkal ékített sok városát.” Ázsiában és keleten Dionüszosz már jóval a görög misztériumok megszületése előtt bevezette táncos ünnepét.¹³

Senki sem tanulmányozta figyelmesebben ezeket a műveket, mint a makedón Nagy Sándor (III. Alexandrosz). Amikor atyja, a zseniális II. Philipposz király meggyilkolása után, i. e. 336-ban trónra lépett, semmi kétsége sem volt afelől, hogy merrefelé fog elindulni a dicsőséget hajszolva. Egy pillanatra sem gondolt Európára, ahol semmi érdekes nem kínálkozott: sem városok, sem kultúra, sem dicsőség, sem hadizsákmány. Nagy Sándor – és minden ókori görög – tudta, hogy a kultúra, az új gondolatok, a nagy lehetőségek – és a veszedelem – kelet felől érkeznek. Nem csoda, hogy az ókori világ legnagyobb hatalmára, Perzsiára vetette mohó tekintetét.

Miután 331-ben egy villámgyors csapással kiűzte Egyiptomból a perzsa satrapákat, teljes erejével a birodalom szíve ellen fordult. A döntő ütközetre 331-ben került sor a Gaugaméla falu melletti poros síkságon (a mai iraki Kurdisztánban lévő Erbil közelében), ahol megsemmisítő vereséget mért a roppant túlerőben lévő, III. Dareiosz parancsnokolta perzsa seregre – talán azért, mert az előző éjszaka kitűnően aludt, és remekül kipihente magát. Plutarkhosz szerint Nagy Sándor ragaszkodott ahhoz, hogy a csaták előtt kipihenje magát, és olyan mélyen aludt, hogy a parancsnokoknak úgy kellett felrázniuk. Ekkor magára öltötte a legkedvesebb harci öltözetét, szépséges sisakját, amely „csillogott, akár a színezüst”, jobbával megmarkolta kedves kardját, és egy birodalom kapuit megnyitó diadalra vezette hadseregét.¹⁴

Az ifjú Sándor, akinek tanítómestere maga Arisztotelész volt, nem okozott csalódást azoknak, akik nagy reményekkel figyelték fejlődését. Miután a gaugamélai csatában szétzúzta a perzsák hadseregét, továbbnyomult kelet felé. Nagyságukról, szépségükről és gazdagságukról híres városok hulltak térdre előtte. Megadta magát Babilon; a lakosok a városba vezető utat kétfelől fenyőtömjénhalmokkal körülvett ezüstoltárokkal ékesítették, virágfüzérékkel borították, és ketrecekben oroszlánokat meg leopárdokat hoztak ajándékkul az ifjú hódítónak.¹⁵ A Perzsia nagyobb városait összekötő perzsa királyi út és a Kis-Ázsia partvidékét Közép-Ázsiához kapcsoló hírközlési hálózat hamarosan teljes egészében Sándor kezére került.

Noha egyes mai kutatók hajlamosak „részeses, ifjú haramiának” tekinteni, Sándor a jelek szerint meglepően körültekintő és kíméletes

volt a meghódított területekkel és népekkel.¹⁶ A helyi vallások és szokások iránt sok esetben türelmet, sőt tiszteletet tanúsított; beszélték, hogy felháborodott, amikor tudomást szerzett Nagy Kürosz síremlékének meggyalázásáról, és nemcsak az épületet állította helyre, de meg is büntette a tetteseket.¹⁷ Miután III. Dareioszt a saját testőrei meggyilkolták, és testét a hintaján hagyták, Sándornak gondja volt rá, hogy a rangjához méltó temetésben részesüljön, és a többi perzsa uralkodó mellett helyezték nyugalomra.¹⁸

Sándor azért tudott mind nagyobb területeket meghódítani, mert mindenütt támaszkodott a helyi előkelőkre. Egyszer állítólag így fogalmazott: „Ha Ázsiát meg akarjuk hódítani, és nem csak átvonulni rajta, akkor szelíden kell bánnunk e népekkel: az ő hűségük szilárdra és örök életűvé teszi a birodalmat.”¹⁹ A helyi tisztségviselőket és a régi előkelőségeket meghagyta a helyükön, hogy tovább igazgassák a meghódított területek városait, ő maga pedig hagyományos perzsa címeket vett fel és perzsa ruhát öltött, ezzel is hangsúlyozva, hogy tiszteletben tartja a helyi szokásokat. Rendszerint nem hódítóként, hanem az ősi birodalom örököseként ábrázoltatta magát, noha mindig akadtak, akik gúnnyal és gyűlölettel hangoztatták, hogy csak nyomorúságot hozott, és vérrel áztatta az ország földjét.²⁰

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a Sándor hadjáratairól, sikereiről és magatartásáról való értesüléseink mind későbbi történetírók idealizált, az ifjú hadvezér hőstettei iránti lelkesedéstől áthatott leírásaiból származnak.²¹ Mindazonáltal ha óvatosan kell is kezelnünk a Perzsia összeomlásáról szóló beszámolókat, magáért beszél a szédítő gyorsaság, ahogyan Sándor kitolta birodalmának határait kelet felé. Egymás után alapított új városokat, amelyeket rendszerint saját magáról nevezett el – ma többnyire más néven ismerjük őket: az areiai Alexandria ma Herát, az arakhósziak Alexandria Kandahár, a kaukázusi Alexandria pedig Bagram. Az új helyőrségek létesítése és az északabbra, egészen a Fergánai-medencéig terjedően állók megerősítése nyomán új közlekedési útvonal rajzolódott ki Ázsia belsejében.

A megerősített új városok, illetve a magányos erődítmények és helyőrségek elsősorban azt a célt szolgálták, hogy védjék az országot a sztyeppei törzsektől, amelyek gyakran rohanták le, rabolták ki és pusztították el a kisebb településeket. Az erődök

létesítésével Sándor a frissen meghódított területeket akarta biztosítani. Jóval keletebbre pontosan ugyanebben az időben hasonló válasz született hasonló kihívásokra. Kínában már korábban megszületett a *huahszia*, az egységes kínai nemzet és kultúra fogalma, a sztyeppei nomád népek támadásai pedig állandó veszélyt jelentettek, így Sándoréhoz hasonló következtetésre jutva – „a megfelelő védelem nélküli terjeszkedés hiábavaló” – gigászi munkával nekiláttak a kínai nagy fal megépítésének.²²

Sándor az i. e. 4. században töretlenül folytatta a hódító hadjáratot; a Hindukusnál irányt váltott, továbbhaladt az Indus völgyében, ahol további helyőrségeket és erősségeket létesített, pedig holtfáradt és honvágytól gyötört katonái egyre gyakrabban elégedetlenkedtek. A teljesítmény, amit harminckét esztendőskorában, i. e. 323-ban Babilonban, máig rejtélyes körülmények között bekövetkezett haláláig elért, katonai szempontból nézve a legtakarékosabb kifejezéssel is elképesztő.²³ Hódításainak tempója és léptéke döbbenetes, és – noha erre ritkábban figyelünk fel – semmivel sem kisebb jelentőségű a maga után hagyott örökség: az ókori görög világ Perzsiára, Indiára, Közép-Ázsiára és idővel Kínára gyakorolt hatása.

Sándor hirtelen és korai halálát a főparancsnokok közötti belviszályoktól zűrzavaros időszak követte, majd a meghódított területek keleti felén hamarosan kiemelkedett közülük egy vezető: az észak-makedóniai születésű Szeleukosz, aki részt vett Sándor minden jelentősebb hadjáratában. Urának halála után néhány év alatt a Tigristől az Indusig terjedő terület kormányzója lett, olyan roppant területé, ami inkább birodalomnak, semmint országnak nevezhető. A Szeleukidák közel 300 éven át uralkodtak.²⁴ Sándor győzelmeit gyakran a rövid távú terveket jutalmazó, szerencsés sikersorozatnak, örökségét pedig rövid életűnek, tűnékenynek tekintjük – ez azonban koránt sincs így: hódításaival a Mediterráneum és a Himalája közötti roppant terület történelmének új fejezete vette kezdetét.

A Sándor halála utáni évtizedekben ment végbe a hellenizáció félreérthetetlen folyamata, amelynek során az ókori görögség gondolatai, kulturális motívumai és jelképei elterjedtek keleten. A hadvezérek leszármazottai nem feledkeztek meg hellén gyökereikről, és gondosan ápták a hagyományokat. A kereskedelmi útvonalak

mentén, a fontosabb stratégiai pontokon vagy a mezőgazdasági központokban épült városok pénzeinek verete például szigorúan szabott mintát követett: egyik oldalán a mindenkori uralkodó jobb felé tekintő profilja, fürtjei diadémmal összefogva, a másikon minden esetben Apollón, a felirat pedig görög betűs.²⁵

Egész Közép-Ázsiában és az Indus völgyében lehetett görög szót hallani, görög írást látni. Észak-Afganisztánban, a már Szeleukosz által alapított Áj Hánumban Delphoiból való bölcsességeket és tanácsokat véstek egy emlékműre, ilyesfélétet:

Gyermekként légy jó magaviseletű.
Ifjúként légy fegyelmezett.
Felnőttként légy igazságos.
Vénségedre légy bölcs.
Halálod legyen könnyű.²⁶

A tisztségviselők Sándor halála után több mint száz éven át görögül írtak, és Baktriában még i. e. 200 körül is ezen a nyelven tartották számon a katonák zsoldját és az adóbevételeket.²⁷ A görög nyelv az indiai szubkontinensen is elterjedt. A korai indiai uralkodók legnagyobbika, a Maurja-dinasztiabeli Asóka császár egyes rendeletei görögül is megjelentek, nyilvánvalóan azért, hogy a helyi lakosság teljes egésze megérthesse őket.²⁸

Európa és Ázsia találkozása nyomán káprázatos kulturális tűzijáték alakult ki. A Buddha-szobrok csak azután jelentek meg, hogy Apollón kultusza gyökeret vert a Gandhára-völgyben és Nyugat-Indiában, a buddhisták ugyanis veszedelmesnek érezték az új vallás terjedését, és nekiláttak saját faragott és festett képeik előállításának, egy önálló ikonográfia megteremtésének. Nemcsak a legkorábbi Buddha-szobrok megjelenésének ideje árulkodó, de formájuk és színezésük is; a jelek szerint a mintát Apollón szolgáltatta – ennyire erős volt a görög hatás. A buddhisták mindaddig őrizkedtek a képi ábrázolástól, a verseny azonban arra kényszerítette őket, hogy lépjenek – kölcsönözzenek és újítsanak.²⁹

A mai Dél-Tádzsikisztán területén is megtalálható, görög feliratokkal ékes kőoltárok, Apollón-szobrok és Nagy Sándort

ábrázoló miniatűr elefántcsont faragványok mutatják, milyen messzire elért a görög kultúra befolyása³⁰ és felsőbbrendűségének elismerése. Ázsia-szerte felnéztek a görögökre a tudományokban való jártasságuk miatt; „barbárok – így a *Garga-szamhita* –, de tőlük erednek a tudományok és az asztronómia, ezért úgy kell tisztelni őket, mint az isteneket”.³¹

Plutarkhosz szerint Sándornak gondja volt arra, hogy görög teológiát oktassanak még a messzi Indiában is, így aztán Ázsia-szerte tisztelték az olümposzi isteneket. Az ifjak Perzsiában és a még távolabbi vidékeken is Homéroszt olvastak, „Szophoklész meg Euripidész tragédiáit kántálták”, és az Indus völgyében görögül tanultak.³² Ezért lehetséges, hogy a nagy irodalmi alkotásokban oly gyakran találunk kölcsönzéseket. Felvetették például, hogy a hatalmas szanszkrit eposz, a *Rámájana* sokat köszönhet az *Iliásznak* és az *Odüsszeiának*; Szita Rávana általi elrablásában világosan kitapintható a szépséges Heléna és az őt megszöktető trójai Parisz motívuma. A hatás az ellenkező irányban is érvényesült: némely kutatók szerint az *Aeneis* merített egyes indiai szövegekből, például a *Mahábháratából*.³³ Az utazók, kereskedők és zarándokok eszméket, gondolatokat és történeteket terjesztettek; Sándor hódításai utat nyitottak a meghódított területeken és azokon is túl élő népek szellemi horizontjának tágulásához, új gondolatok, képek és fogalmak megszületéséhez.

Az észak-afganisztáni Tillja-tepénél, a korabeli előkelőségek temetkezési helyén előkerült finom művű, görög (valamint szibériai, indiai és még távolabbi) hatásokat tükröző sírmellékletek tanúsága szerint még a vad sztyeppe népek kultúrái sem maradtak érintetlenek. A fényűzési árucikkek lovakért és más haszonállatokért cserébe, esetenként pedig a béke „vételáraként” eljutottak a nomád világba is.³⁴

A sztyeppéknek az összefüggő és kapcsolatokkal átszőtt világba való bekapcsolását Kína fokozódó becsvágya és egyre lendületesebb törekvései is elősegítették. A Han-dinasztia idején (i. e. 206-tól i. sz. 220-ig, vagyis több mint 400 éven át) egymást követő hullámokban tolták ki az ország határait, amíg el nem érték az egykor Hszijü (nyugati körzetek), ma Hszincsiang (új határvidék, Ujgur Autonóm

Terület) névvel illetett tartományt. Ez a vidék a közel 1000 kilométer hosszúságú, Kína belső részét a Takla-Makán sivatag fontos csomópontját jelentő Tunhuang oázisvárossal összekötő Kanszufolyosó túloldalán terül el. Ezen a helyen két egyformán alattomos és veszedelmes útvonal kínálkozik a Himalája, a Pamír, a Tien-san és a Hindukus csatlakozásánál épült Kasgár felé.³⁵

Kína terjeszkedése egybefogta Ázsiát. A hálózatokat mind ez idáig megszakították nomád törzsek, a kusánok és elsősorban a hsziungnuk, amelyek a közép-ázsiai szkítákhoz hasonlóan állandó veszélyforrást jelentettek, ám haszonállataikkal fontos kereskedelmi partnernek is számítottak; han szerzők az i. e. 2. században feljegyezték, hogy a sztyepei népektől több tízezer szarvasmarhát vásároltak.³⁶ A legnagyobb vásárlók a kínaiak voltak: töméntelen lóra volt szükségük, hogy hatékony hadsereget tarthassanak fenn az ország belső rendjének megőrzésére és a hsziungnuk meg más törzsek támadásainak visszaverésére. A Hszincsiang nyugati vidékeiről származó lovak voltak a legkeresettebbek; eladásuk vagyonaikat hozott a nomád törzsi főnököknek. Egy alkalommal egy kusán főnök a lovakért hatalmas szállítmányra való árucikket kapott, amit továbbadva más törzseknek megtízszerezte az eredeti befektetést.³⁷

A leghíresebb és legértékesebb hátasokat a Fergánai-medencében, a hatalmas Pamír legtávolabbi vidékén, a mai Kelet-Tádzsikisztán és Északkelet-Afganisztán területén tenyésztették. Ezeket a bámulatos erejű jószágokat kínai szerzők szerint sárkányok nemzették, és *hanhszüe ma* – vért verejtékező – néven emlegették őket, talán mert egy helybeli élősködő sajátosan vörössé tette az izzadmányukat, vagy mert különösen vékony bőrükben a nagyobb erőfeszítések hatására könnyen elpattantak a hajszálerék. Egyes, különösen remek példányok valóságos hírességgé váltak, verseket írtak róluk, szobrokon, festményeken örökítették meg, és gyakran a *tianma* – égi vagy mennyei ló – névvel illették őket.³⁸ Némelyiket ura még a túlvilágra is magával vitte; az egyik császárt *nyolcvan* kedves lovával együtt helyezték örök nyugalomra, a síremléket két csődör és egy harcos égetett agyagszobra őrzi.³⁹

A mongóliai sztyeppéket és Észak-Kína füves síkságait uraló hsziungnukkal való kapcsolatok nem mindig voltak felhőtlenek. A

korabeli történészek barbárnak ábrázolták ezeket a törzseket, azt állították, hogy nyers húst falnak és vért vedelnek; „valóban – írja egyikük –, ezektől az emberektől elfordult az ég”.⁴⁰ A kínaiak szívesebben fizettek sarcot, mintsem kockáztatták volna városaik biztonságát; rendszeresen küldtek követeket a nomádokhoz (akik kisgyermekkoruktól fogva vadásztak, előbb patkányokra és madarakra, később nyulakra és rókákra), és a császár nevében nyájasan érdeklődtek a legfelsőbb főnök hogyléte felől.⁴¹ Kialakult egy formális fizetési rendszer, amelynek keretében a nomádok a béke érdekében rendszeres és bőkezű ajándékokat – többnyire rizst, bort és kelméket – kaptak. A legfontosabb a selyem volt, amit a nomádok nagy becsben tartottak, bámulták finomságát és könnyűségét, és ágyneműt meg ruházatot készítettek belőle, egyben pedig a politikai hatalom és a társadalmi rang szimbólumának is tekintették; a rengeteg drága selyem birtoklása mutatta a törzsek élén álló kánok nagyságát, és ezzel jutalmazták arra érdemes alattvalóikat is.⁴²

A békéért fizetett ár nem volt csekély. I. e. 1-ben például a hsziungnuk 30 000 vég selymet és ugyanennyi durvább vásznat, valamint 370 kész ruhadarabot kaptak.⁴³ Egyes hivatalnokok szívesen gondoltak arra, hogy a nomád törzs fényűzési cikkek iránti mohósága a végüket jelenti majd. „Nos – mondta vakmerően az egyik követ egy törzsi vezetőnek –, a kínai dolgok szeretete meg fogja változtatni a szokásaitokat, Kína pedig – tette hozzá magabiztosan – végül győzelmet arat majd az egész hsziungnu nép fölött.”⁴⁴

Szavai persze csak a vágyait tükrözték. A béke és a jó viszony diplomáciai módszerekkel való fenntartása valójában anyagilag és politikailag is jelentősen megterhelte Kínát, a sarcfizetés pedig nem volt más, mint a gyengeség jele – így aztán a megfelelő idő elérkeztével a Han-uralkodók elhatározták, hogy egyszer és mindenkorra leszámolnak a hsziungnukkal. Legelőször is komoly erőfeszítéseket tettek, hogy ellenőrzésük alá vonják Hszijü gazdagon termő vidékeit, és végül egy évtizedes, i. e. 119-ben véget ért háború során a Kanszu-folyosó birtokbavételével visszaszorították a nomádokat. Nyugaton a Pamír, azon túl pedig már egy másik világ várakozott. Kína megnyitotta az utat az egész roppant kontinenst

átszövő hálózat létrejötte felé. Ez volt a Selyemút megszületésének pillanata.

A terjeszkedés nyomán Kínában fellángolt az érdeklődés az iránt, hogy mit is rejteget az újonnan feltárult világ. Hivatalnokokat küldtek, hogy derítsék fel és jelentsék, mit találnak a hegyeken túl. A fennmaradt beszámolók egyike, a *Si-csi* a császári udvar nagy történetírójától, Sze-ma Csientől származik; művén azután is tovább dolgozott, hogy kegyvesztett lett, és kasztrálták, amiért védelmezni merészelt egy megfontolatlan, ifjú hadvezért, aki vereséget szenvedett csapataival.⁴⁵ Gondosan nekilátott, hogy összegyűjtsön mindent, amit csak lehet az Indus völgye, Perzsia és Közép-Ázsia népeinek történelméről, gazdaságáról és hadseregéről. Megállapította, hogy a közép-ázsiai királyságok gyengék, mert a kínaiak által kiszorított nomádok errefelé fordították figyelmüket. E királyságok lakosai – írta – „nemigen jártasak a fegyverforgatásban, de ügyesek a kereskedésben”, és a fővárosukban, Baktriában (Balh) virágzó piacok vannak, „ahol mindenfajta árut adnak és vesznek”.⁴⁶

A Kína és a külvilág közötti kereskedelem igen lassan fejlődött. A Góbi sivatag mentén vezető útvonalak komoly megpróbáltatást jelentettek, különösen a határállomáson, a Jåde Kapun túli területeken, ahol a karavánok és utazók nyugat felé vették az irányt. A nehéz terepen embert próbáló vállalkozás volt az utazás, akár a Takla-Makán sivatagon oázistól oázisig, akár a Tien-san hegység hágóin vagy a Pamíron át vezető útvonalat választották. El kellett viselni hőséget és fagyot – többek között ezért becsülték olyan nagyra a kétpúpú tevéket, amelyek elég szívósak voltak, hogy kibírják a sivatagban uralkodó mostoha körülményeket, előre megérezték a halálos veszélyt jelentő homokviharokat, és (egy korabeli szerző beszámolója szerint) „vicsorogva és horkantva azonnal szorosan összeállnak”, ami időben figyelmezteti az utazókat és a karavánok vezetőit, hogy „gondosan takarják el kendőikkel a szájukat és az orrukat”. A tevé ugyanakkor nagyon is esendő jószág volt; a források gyakran említik az útvonalak mentén éktelenkedő számtalan csontvázat és tetemet.⁴⁷ Ilyen mostoha körülmények között a remélt haszonnak nagyon nagynak kellett lennie, hogy megérje az óriási kockázatot. A szecsuan bambusz és kelme kapható volt a több ezer kilométernyire lévő Baktria piacain, de azért

nagy ritkaságnak és komoly értéknek számított, amit érdemes roppant távolságokra is elszállítani.⁴⁸

A legkeresettebb árucikk a selyem volt, ami amellet, hogy a nomádok szemében óriási értéket képviselt, sokféle fontos szerepet játszott az ókori világban. A Han-dinasztia idején pénz és gabona mellett selyemmel is fizették a katonákat; bizonyos tekintetben ez volt a legértékállóbb fizetőeszköz. A megfelelő mennyiségű érme előállítására mindig nehézségeket okozott, ráadásul Kína egyes részeiben még nem is használtak pénzt – ez különösen akkor jelentett gondot, amikor a hadsereget az ország távoli vidékeire vetették be, ahol egyszerűen nem tudták mit kezdeni a pénzdarábokkal. A gabona hátránya a romlékonyság volt, így aztán rendszeresen használtak selymet fizetésre, egy esetben pedig *selyemre* büntették egy közép-ázsiai buddhista kolostor szabályszegő szerzetesét.⁴⁹ A selyem tehát nemcsak fényűzési cikk volt, hanem nemzetközi fizetőeszköz is.

A kínaiak a kereskedelmet is szabályozták azzal, hogy megteremtették a külföldről érkező kereskedők tevékenységét szabályozó kereteket. A Tunhuangtól nem messze lévő egykori helyőrség, Hszüancsüan területén előkerült 35 000 szövegelemleken eleven képet fest a Kanszu-folyosó szűkületében elhelyezkedő város mindennapjairól. A bambusz- és fatáblákon fennmaradt szövegekből megtudjuk, hogy a Kínába látogatóknak kijelölt útvonalakon kellett haladniuk, írásos útgondolatokat kaptak, és a hivatalnokok rendszeresen ellenőrizték, hogy akik belépnek az országba, idővel haza is térjenek. A mai szállodák vendégkönyvéhez hasonló feljegyzéseket vezettek minden látogatóról, rögzítették a nevüket és a rangjukat, nyilvántartották, hogy mennyit költöttek élelmiszerre, honnan érkeztek és merrefelé tartanak.⁵⁰

Mindezeket az intézkedéseket nem a mindenre és mindenkire kiterjedő gyanakvás megnyilvánulásaként kell értelmeznünk, sokkal inkább annak eszközeként, hogy tisztában legyenek vele: ki lép be Kínába, ki távozik, mit művel, amíg az országban tartózkodik, és legfőképpen – az elvámolás céljaira – milyen értékben ad el és vásárol dolgokat. A nyilvántartási technikák kifinomultsága és korai alkalmazásuk jól mutatja, hogy a fővárosban, Csanganban (a mai Hszian), az i. sz. 1. századtól pedig Lojangban működő császári

udvarnak olyan világgal volt dolga, amely szinte szemlátomást zsugorodott össze.⁵¹ Általában úgy gondolunk a globalizációra mint jellegzetesen modern, mai jelenségre – csak hogy 2000 évvel ezelőtt ugyanígy a mindennapi élet valóságához tartozott; lehetőségeket kínált, gondokat okozott, és előmozdította mindenfajta technika fejlődését.

A sok ezer kilométernyi távolságban végbement fejlődés – ahogy az lenni szokott – serkentette a fényűzési cikkek iránti keresletet és növelte a vásárlóerőt. Perzsiában i. e. 247 körül a homályos származású I. Arsak elűzte Szeleukosz leszármazottait. Utódai, az Arsakidák megszilárdították a hatalmukat, majd nekiláttak a terjeszkedésnek; ügyesen megragadták a lehetőséget, a görög és perzsa ideák elegyítésével egyre szilárdabb és egybefüggőbb, új azonosságtudatot teremtettek, aminek jóvoltából a béke és jólét időszaka következett.⁵²

A legerősebb impulzust azonban a Mediterráneumban zajló folyamatok jelentették. Egy nem éppen biztató helyen fekvő nyugat-itáliai, partvidéki városka – Róma – az elmaradottságból és jelentéktelenségből kiemelkedve regionális hatalommá emelkedett, és sorra-rendre meghódítva a part menti városokat, uralma alá hajtotta a Földközi-tenger nyugati medencéjét. Nagyralátása az i. sz. 1. századra minden korábbit meghaladó arányokat öltött, és figyelmét a város szilárd eltökéltséggel fordította kelet felé.

Róma erős hódító állammá növekedett, megbecsülte a katonai erényeket, dicsőítve az erőszakot és a gyilkolást. A köznép szórakoztatásának alapját a gladiátorjátékok jelentették, amelyeken véres kegyetlenséggel mutatták be és ünnepelték a természet és a többi nép fölötti római uralmat. Városszerte diadalíveket emeltek, hogy az egyre növekvő népességnek minden pillanatban emlékezetébe idézzék a katonai győzelmeket. A folyamatosan terjeszkedő város folyamatosan ápolta a katonai erények: a vakmerőség és a dicsvágy tiszteletét.⁵³

Róma hatalmának alapja a hadsereg volt. A katonáktól elvárták, hogy képesek legyenek 5 óra leforgása alatt legalább 25 kilós felszereléssel 40 kilométert vagy még többet menetelni. A házasságkötést nemcsak rossz szemmel nézték, de egyenesen

tiltották is annak érdekében, hogy semmi se gyengítse az összetartozás érzését a harcosok között. A nagyszerűen kiképzett, magabiztos és szilárd küldetéstudatú ifjakkól álló hadsereg volt a szikla, amire Róma építkezett.⁵⁴

I. e. 52-ben Gallia (nagyjából a mai Franciaország), valamint a mai Hollandia és a mai Németország egy részének meghódítása jelentős hadizsákmányt eredményezett, elegendőt ahhoz, hogy az egész Római Birodalomban ki kelljen igazítani az arany árát.⁵⁵ Európának még igen sok meghódításra váró vidéke volt, de már egyik sem tűnt elég ígéretesnek. A birodalmakat a megadóztatható jövedelmet termelő városok teszik naggyá, ami pedig kulturálisan emeli őket a magasba, az az új gondolatokat és ötleteket kidolgozó művészek és kézművesek sokasága, akiket jómódú pártfogók támogatnak és jutalmaznak nagyszerű alkotásaikért. Nem volt túlságosan valószínű, hogy olyan helyeken, mint például Britannia, bármi is igazán gyümölcsözően járulhatna hozzá Róma növekedéséhez; amint az itt állomásozó katonáknak az otthoniakhoz írt levelei tanúsítják, a provincia neve a nyomasztó és terméketlen elszigeteltség szinonimája volt.⁵⁶

Róma birodalomává válásának nem sok köze van Európához vagy ahhoz, hogy megszilárdította ellenőrzését egy kontinens fölött, amely korántsem volt bővében az erőforrásoknak és fogyasztóktól megadófizetőktől nyüzsgő városoknak. Az új korszakot az nyitotta meg, hogy érdeklődését a Mediterráneum keleti része és az azon túl fekvő világ felé fordította. Róma sikerének és felemelkedésének kulcsa legelőször is Egyiptom elfoglalása, azután pedig az Ázsia felé való irányváltás volt.

Egyiptomban közel 300 éven át Nagy Sándor egyik testőre, Ptolemaiosz leszármazottai uralkodtak; az ország mesés gazdagságban élt; ennek alapja a Nílus éves áradásainak köszönhető bőséges gabonatermés volt, ami nemcsak a helyi lakosság ellátására volt elegendő, de azt is lehetővé tette, hogy a folyó torkolatánál fekvő Alexandria a világ legnagyobb városává fejlődjön – lakóinak száma az i. e. 1. században egy korabeli szerző szerint 300 000 körül volt.⁵⁷ A gabonaszállítmányokat gondosan ellenőrizték, a kapitányoknak minden berakodás előtt hűségesküt kellett tenniük a királynak; így nyertek írásos felhatalmazást a királyi

írnok képviselőjétől, s csak ezután bocsátották rendelkezésükre a kijelölt mennyiségű gabonát.[58](#)

Róma már régóta sóvár szemmel méregette Egyiptomot, és nem habozott megragadni a kínálkozó alkalmat, amikor Kleopátra királynő Julius Caesar meggyilkolása után belesodródott egy zűrzavaros politikai huzavonába. Miután az i. e. 30-ban vívott actiumi ütközetben igen szerencsétlen módon Marcus Antonius oldalára állt, a királynő hamarosan szemben találta magát a politikai cselszövés mestere, Octavianus vezetése alatt Alexandria ellen induló római hadsereggel. Egy sor súlyos hanyagságról és mélységes hozzá nem értésről tanúskodó védelmi intézkedés után öngyilkosságba menekült – kígyóval maratta meg magát vagy mérget ivott. Egyiptom úgy hullott Róma lába elé, mint az érett gyümölcs.[59](#) Octavianus tábornokként hagyta el Rómát, és legfőbb uralkodóként tért vissza; a hálás szenátus hamarosan új címmel – Augustus – ruházta fel. Róma valódi birodalommmá lett.

Egyiptom elfoglalása átalakította Róma gazdasági helyzetét. Most, hogy birtokolta a Nílus völgyét, csökkent a gabona ára, és jelentősen megnőtt a belső vásárlóerő. A kamatláb 12-ről 4 százalékra zuhant, aminek nyomán gyorsan bekövetkezett az olcsó tőke nyomában járó szokásos fejlemény: az ingatlanárak emelkedése.[60](#) A jövedelem olyan mértékben emelkedett, hogy Augustus 40 százalékkal megemelhette a szenátusi tagsághoz szükséges vagyon alsó határát.[61](#) Egy ízben azzal kérkedett, hogy „márványvárost hagy örökül az utókorra, pedig csak téglavárost kapott”.[62](#)

A nekilóduló gazdagság annak volt köszönhető, hogy Róma kíméletlenül kisajátította az egyiptomi adóbevételeket és erőforrásokat. Az adószedők csoportosan járták az országot, hogy behajtsák a 16 és 60 év közötti férfiakra újonnan kirótt fejadót – kivételt csak igen kevés esetben tettek, például a papoknál, de ők is csak azután mentesültek a fizetési kötelezettség alól, hogy a nevüket gondosan feljegyezték a templomi nyilvántartásokban.[63](#) Mindez része volt a rendszernek, amelyet egy mai kutató az „ókori apartheid” elnevezéssel illetett, és amely csak azt a célt szolgálta, hogy minél több pénz áramoljék Róma felé.[64](#)

A bevételek elvonása megisméltődött máshol is, ahogy Róma mind messzebbre nyújtotta ki gazdasági és katonai csápjait. Nem sokkal Egyiptom elfoglalása után felügyelőket küldtek Júdeába, hogy népszámlálást tartsanak, ezúttal is azzal a céllal, hogy a kivetendő adókat pontosan kiszámíthassák, és a várható bevételekkel megbízhatóan kalkulálhassanak. Feltéve hogy itt is az Egyiptomban bevált módszert alkalmazták, vagyis a felnőtt férfiak nevén kívül feljegyezték a születéseket és a haláleseteket is, Jézus Krisztus világrajövetelét is feljegyezte egy tisztviselő, akit nem érdekelt, hogy ki a gyermek és kik a szülei, csak az, hogy a Birodalom egy újabb munkással és adófizetővel gyarapodott.⁶⁵

Róma tágra nyílt szemmel bámulta a Keleten elébe táruló világot. Ázsia ekkorra már híres volt a tétlen fényűzésről és a kifinomult életmódról. Leírhatatlan az itteni gazdagság, írta Cicero, a termés egyenesen legendás, a termékek változatossága leírhatatlan, a nyájak és csordák elképesztően hatalmasak. Az árukivitel óriási.⁶⁶ Ázsia hihetetlen gazdagsága láttán a rómaiak azt gondolták, hogy az itteniek a tétlen gyönyörűségeknek szentelhetik egész életüket. Nem csoda, írta a költő Sallustius, hogy „itt szokott hozzá a római nép hadserege a szeretkezéshez, az iváshoz, a szobrok, festett képek, díszes fémedények bámulásához”, mindez pedig – legalábbis Sallustius szerint – egyáltalán nem volt kívánatos. „A kies, szemgyönyörködtető tájak meg a tétlenség... hamar elpuhították a kemény természetű katonákat.”⁶⁷ A Kelet ekképpen bemutatva ellentéte volt mindannak, amit a zord és katonás Róma értékesnek és kívánatosnak ítélt.

Augustus komoly erőfeszítéseket tett, hogy megtudja, mi lapul a birodalom új keleti határai mögött. Expedíciókat indított a mai Etiópiába, Akszúm, illetve a mai Jemen területén fekvő Sába királyságába; az Akabai-öblöt már Róma Egyiptom fölötti uralmának megszilárdítása idején bejárták.⁶⁸ Később, i. e. 1-ben elrendelte, hogy végezzenek alapos felmérést a Perzsa-öböl mindkét oldalán, tegyenek jelentést a régióban folyó kereskedelemről, és térképezzék fel, miként csatlakoznak a Vörös-tengerhez az itteni hajózási útvonalak. Parancsba adta a Közép-Ázsia belseje felé tartó szárazföldi utak felderítését is. Ebben az időben keletkezett a *Sztathmoi parthikoi* (Parthia úti állomásai) néven ismert szöveg,

amely rögzíti a kulcsfontosságú helységek közötti távolságokat, és gondosan elősorolja a számottevő nagyságú településeket az Eufrátesztől Alexandropoliszig, a mai afganisztáni Kandahárig.⁶⁹

A kereskedők előtt feltárult a láthatár; a történetíró Sztrabón szerint Egyiptom elfoglalása után néhány esztendővel már évente 120 római hajó indult útnak a vörös-tengeri Müosz-Hormosz kikötőből India felé. A kereskedelem nem megkezdődött, sokkal inkább kiobbant; ezt tanúsítja a szubkontinensen előkerült leletek hallatlan gazdagsága is. Római amforák, mécsesek, tükrök és istenszobrocskák kerültek elő olyan lelőhelyekről, mint Pattanam, Kolhápur vagy Kojambuttúr.⁷⁰ India nyugati partvidékén és a Laksadíva-szigeteken olyan gyakoriak az Augustus és utódai idejéből származó pénzleletek, hogy egyes kutatók szerint a helybeli uralkodók római aranyat és ezüstöt használtak saját pénz helyett és gyanánt – vagy beolvasztották és felhasználták ezeket a fémeket.⁷¹

A korabeli tamil irodalom hasonló történetet rajzol elénk; izgalommal beszéli el a római kereskedők érkezését. Egy vers a „hűvös és illatos borról” szól, amit a rómaiak hoznak „nagyszerű hajóikon”; egy másik elragadtatottan zengi, hogy „a csodálatos, hatalmas hajók... arannyal érkeznek, habot túrnak a Perijár [folyó] vizén, és borssal megrakodva térnek haza. A feláradó tenger muzsikája soha nem hallgat el, s a nagy király a tenger és a hegyek ritka kincseivel ajándékozta meg a látogatót.”⁷² Az egyik forrás lírai hangon mesél az Indiában megtelepedett európai kereskedőkről: „Tűzött a nap a nyílt teraszokra, a kikötői raktárakra és a lőtornyokra, melyeknek ablakai mint szarvasok szeme... A báméskodó pillantását itt is, ott is soha nem múló gazdagságú [nyugatiak lakta] házacskák vonták magukra...”⁷³ A *Sztathmoi parthikoiból* kiderül, hogy milyen javakat kerestek a rómaiak Nyugat-Indiában; a szöveg elsorolja, hogy hol találhatóak értékes ércek (ón, ólom és réz) vagy topáz, és hol kaphatók drágakövek és fűszerek, elefántcsont.⁷⁴

Az indiai kikötőkön keresztül folytatott kereskedelem nem korlátozódott a szubkontinens termékeire. A Vörös-tenger egyiptomi partján fekvő Bereniké kikötővárosban végzett ásatások tanúsága szerint olyan távoli térségekből származó áru is utat talált a Mediterráneum felé, mint Jáva vagy Vietnám.⁷⁵ Az India keleti és nyugati partjai mentén sorakozó kikötők kereskedelmi

csomópontokként szolgáltak Kelet- és Délkelet-Ázsia árucikkeinek nyugat felé vezető útvonalain,⁷⁶ és természetesen fontosak voltak a Mediterráneum, az Indiai-óceán és az azon is túl fekvő területek közötti kapcsolatot jelentő Vörös-tenger ugyancsak eleven kereskedelmi tevékenységet folytató vidékének terményei és termékei is.⁷⁷

Róma jómódú polgárai most már a legkülönlegesebb és legkifinomultabb élvezeteknek hódolhattak. Egyes, a magas körökbe is bejáratos szerzők elképedt rosszállással számoltak be a már-már szemérmetlen költségekről és minden mértéket meghaladó hivatkozásról.⁷⁸ A helyzetről pontos képet fest az olvasók elé Petronius *Satyricon*-ja, amelynek legismertebb részlete egy felszabadított és hatalmas vagyon birtokosává lett egykori rabszolga, Trimalchio lakomájának leírása. A szatíra vitriolos gúnnyal ábrázolja a felkapaszkodott vagyonosok ízlését és szokásait. Trimalchio mindenből a legjobbat akarja, ami csak pénzen megvehető: fácánt csakis a Fekete-tenger keleti partvidékéről, afrikai gyöngyűket, ritka és drága halakat, tollastul felszolgált pávát és még sok minden más irdatlan mennyiségben. Az egymás után feladott tálak groteszk felvonulása – egészben megsütött disznóba varrt eleven madarak, amelyek felreppennek, amikor darabolni kezdik a sültet, vagy a vendégek között kiosztott ezüst fogpiszkálók – az újsütetű római pénzarisztokrácia közönségességének és hivatkozásának könyörtelen kipellengérezése. Az ókori világ egyik legnagyobb gazdasági fellendülése az újjgazdagok iránti keserű irigység nagyszerű irodalmi megnyilvánulását is megtermette.⁷⁹

Az újonnan érkezett jólét újfajta szemléletekkel és ízlésvilágokkal ismertette meg Rómát és a rómaiakat. A korszak internacionalizmusa és sokasodó ismeretei tükröződnek a költő Martialis versében, amelyben érintetlen liliumhoz, fényes indiai elefántcsontoz, vörös-tengeri igazgyöngyöz hasonlóan sirat egy eltávozott rabszolgányt, akinek haja finomabb a hispániai gyapjúnál és a rajnai lányok szőke fürtjeinél.⁸⁰ Korábban ha a párok szép gyermekeket kívántak nemzeni – írta egy elborzadt zsidó szerző –, erotikus képekkel vették körül nászi ágyukat, „ám most izraelita rabszolgákat hozatnak, és az ágyuk lábához kötik őket, hogy látványukból ösztönzést nyerjenek – és mert megtehetik”.⁸¹ Természetesen nem mindenki volt

elragadtatva az újfajta szokásoktól és ízlésektől. A Tiberis vizét – kesergett Juvenalis a *Szatírákban* – elmosás a szíriai és dél-törökországi folyó, az Orontész hullámai, vagyis az ázsiai elpuhultság elsöpri a régi római erényeket; „takarodj szemem előtt – írta –, ha örököd barbár fejéket viselő, cifra cafkában leled”.⁸²

Néhány konzervatív felfogású szemlélőt különösen felháborított egy bizonyos árucikk: a kínai selyem.⁸³ A Földközi-tenger térségében mind nagyobb mennyiségben megjelenő kelme nagy megrökönyödést és szörnyülködést keltett a hagyományok hívei és tisztelői között. Senecát elborzasztotta a lágyan omló anyag népszerűsége, és kijelentette, hogy a selyemből készült öltözék aligha nevezhető ruhának, hiszen nem rejti el a római hölgyek idomait. A házasság alapjait rengeti meg – állította –, hogy a férfiak átlátnak az asszonyi formákra boruló vékony kelmén, s a képzeletnek tennivalója alig marad. Seneca szemében a selyem az idegenszerűség és a bujaság jelképe volt. Egy selymet viselő nő – vélekedett – „nem állíthatja, hogy nem mezítelen”.⁸⁴ Mások is hasonlóan gondolkodtak, és ismételten, olykor törvényi erővel is próbálták megtiltani a férfiaknak, hogy selymet viseljenek. Két tekintélyes római polgár kereken kijelentette: szégyen, gyalázat, hogy római férfiak nem átvállalják keleti selymekben páváskodni.⁸⁵

Mások más okból találták nyugtalanítónak a selyem elterjedését. Az i. sz. 1. század második felében az idősebb Plinius amiatt zsörtölődött, hogy mennyire drága is a fényűző kelme, ami csak arra jó, hogy a római hölgyek a nyilvánosság előtt parádézzanak benne.⁸⁶ Az egekig szökött árak botrányosak – mérgeződött –, százszorosan is meghaladják azt, ami méltányos volna.⁸⁷ Évről évre – folytatta – irdatlan összegekért vásárolunk ázsiai fényűzési cikkeket asszonyaink és a magunk számára, évente százmillió sestertius kerül ki a római gazdaságból a határainkon túli piacokra.⁸⁸

Ez az elképesztő összeg a római pénzverdék éves kibocsátásának csaknem felét és az éves költségvetés több mint 10 százalékát tette ki. A becslés a jelek szerint nem volt különösebben túlzó. Egy, a közelmúltban fellelt, papiruszra írt szerződés az indiai Muzirisz és egy vörös-tengeri római kikötő közötti szállítás feltételeit részletezi; jól látható, hogy az i. sz. 2. századra mennyire

rendszeressé váltak a nagyarányú vásárlások. A szöveg meghatároz egy sor kölcsönös kötelezettséget, rögzíti, hogy az áru pontosan mikor tekinthető a szállító, illetve a tulajdonos birtokában lévőnek, és részletezi a megállapodott időben történő fizetés elmaradása esetén érvénybe lépő szankciókat.⁸⁹

A római kereskedők nem csak pénzzel fizettek; textilért, fűszerekért és festékekért – például indigóért – cserébe kínáltak finom művű üvegtárgyakat, ezüstöt, aranyat, valamint vörös-tengeri topázt és korallt és arabiai tömjént,⁹⁰ ám bármilyen formát öltött is, a roppant arányú tőkeáramlás messze ható következményekkel járt. A kereskedelmi útvonalak mentén például megerősödtek a helyi gazdaságok. Az üzleti élet felvirágzásával a falvak városkákka, majd igazi nagyvárosokká dagadtak, a kereskedelmi hálózatok kiterjedtek, és még szorosabbak lettek a kapcsolatok. Egyre látványosabb épületek és emlékművek emelkedtek olyan helyeken, mint például a Szír-sivatag peremén a kelet–nyugati kereskedelem egyik fontos csomópontjává vált Palmürában – a várost nem véletlenül nevezték a homok Velencéjének is.⁹¹ Az észak–déli tengely mentén fekvő települések hasonlóképpen alakultak át; a leglátványosabb példa az Arábia és a Mediterráneum városai között igen kedvező elhelyezkedésű Petra, amely az antik világ egyik csodája lett. A fontos útvonalak kereszteződéseinél vásárok is kialakultak, ahová alkalmanként több száz, olykor több mint ezer kilométernyi távolságból érkeztek a kereskedők. Az Eufrátesz melletti Batnae esetében például minden szeptemberben „különböző rendű és rangú emberek tömegesen jönnek ide a vásárra, hogy Indiából és Kínából hozott árukat vásároljanak, meg egyéb holmikat, amelyek tengeren és szárazföldön érkeznek”.⁹²

Róma vásárlóereje olyan hatalmas volt, hogy még mélyen Ázsia szívében is befolyást gyakorolt a pénzdarabok veretére. Miután a kínaiak kiszorították őket a Tarim-medencéből, a nomád kusánok szilárdan megvetették lábukat a Perzsiától keletre eső vidéken, és uralmuk alá hajtották a korábban Nagy Sándor hadvezérei által birtokolt területeket. Idővel virágzó birodalmat építettek ki, és nagy mennyiségű, a római mintát követő ércpénzt verettek.⁹³

A római pénz az észak-indiai kikötőkön, Barbarikonon és elsősorban Barigazán (a mai Bharucson) keresztül áramlott a Kusán

Birodalomba. A két kikötőt olyan nehéz volt megközelíteni és olyan nehéz volt alkalmas horgonyzóhelyet találni, hogy a kapitányok rendszerint előreküldtek egy csónakot, hogy az vezesse a hajót biztonságos útvonalon a part felé. Különösen a tapasztalatlanoknak vagy az áramlásokat kevésbé ismerőknek kellett nyugtalankodniuk.⁹⁴ A szerencsésen partot ért kereskedők aztán vásárolhattak borsot és mindenfajta fűszert, elefántcsontot és kelméket, kész selymet és selyemszálát is. Ezen a hatalmas piacon megjelentek egész India, Közép-Ázsia és Kína termékei, és eljutottak a kusánokhoz, akik ellenőrzésük alatt tartották az oázisvárosokat és az őket összekötő karavánutakat.⁹⁵

A kusánok kedvező földrajzi helyzetéből következett, hogy noha a Mediterráneumból egyre több áru áramlott Kína felé, maguk a kínaiak csak az után játszottak fontos szerepet a Rómával az Indiai-óceánon folyó kereskedelemben, hogy Pan Csao tábornok az i. sz. 1. évszázad vége felé egy sor katonai expedícióval eljutott egészen a Kaszpi-tengerig, és elküldött egy követet, hogy szerezzen további értesüléseket a távoli nyugaton lévő hatalmas birodalom „magas és szabályos arcvonású” lakosairól. A beszámolók szerint a Ta Csin vagy Nagy Csin (ahogy a Római Birodalmat nevezték) az arany, az ezüst, a finom művű, szépséges ékszerek meg számtalanféle ritka és csodálatos dolog valóságos tárháza volt.⁹⁶

Kína és Perzsia kapcsolata rendszeres és intenzív lett. Egy kínai forrás szerint évente többször is követeket váltottak; legalább tíz küldött járt Perzsiában, és még a nyugalmasabb időszakokban is öt vagy hat indult nyugat felé.⁹⁷ A diplomáciai követeket rendszerint áruval megrakott, népes karavánok kísérték, és olyan termékekkel tértek vissza, amik iránt odahaza volt nagy kereslet: vörös-tengeri gyönggyel, jádéval és lapis lazulival meg élelmiszerekkel, hagymával, uborkával, korianderrel, gránátalmával, pisztáciával és barackkal.⁹⁸ A nagyra értékelt, valójában Jemenből és Etiópiából származó tömjént és mirhát Kínában *po-szunak*, „perzsa árunak” nevezték.⁹⁹ Későbbi forrásokból tudjuk, hogy rendkívül értékesnek tartották a szamarkandi barackot, amely „akkora, mint a libatojás”, és élénk színe miatt Kínaszerte úgy nevezték: „aranybarack”.¹⁰⁰

Ahogy a kínaiaknak alig volt közvetlen kapcsolatuk Rómával, a Mediterráneum népe sem tudott sokat a Himaláján és az Indiai-

óceánon túli világról, hiszen mindössze egyetlenegy római követről tudjuk bizonyossággal, hogy valamikor 166 körül eljutott Huan császár udvarába. Róma csak futólag érdeklődött a Távol-Kelet iránt, figyelmét elsősorban Perzsia kötötte le,¹⁰¹ amely nemcsak verseny- és vetélytárs volt, hanem lehetséges célja is a hódításnak és terjeszkedésnek. Róma még Egyiptom fölötti uralmának megszilárdításán fáradozott, amikor olyan nagyszerű szerzők, mint Vergilius és Propertius, már izgatottan értekeztek arról, hogy a birodalom befolyását még inkább ki kell terjeszteni. Egy Augustust és cselekedeteit dicsőítő költeményben Horatius nemcsak Róma földközi-tengeri hatalmáról, hanem egyenesen arról beszél, hogy Rómának az egész világ, így természetesen India és Kína fölött is uralkodnia kell.¹⁰²

Ez a törekvés természetesen azt is jelentette, hogy Rómának Perzsia ellen kell vonulnia – ami az uralkodók egész sorának dédelgetett gondolata lett. Nagyívű terveket szőttek arról, hogy miként lehetne kitolni kelet felé a birodalom határait egészen a mélyen perzsa területen fekvő, Kaszpi kapunak nevezett hágóig – Róma a világ szívéét akarta birtokolni.¹⁰³

Valóságos erőfeszítések is történtek az álom valóra váltása érdekében. 113-ban maga Traianus császár vezetett egy hatalmas expedíciós hadsereget kelet felé. Nagy sebességgel hatolt át a Kaukázuson, aztán délnek fordulva az Eufráteszt követte; elfoglalta Niszibiszt (a mai Nusaybint) és Batnaet, s pénzt veretett, aminek felirata azt hirdette, hogy Mezopotámia „behódolt a római nép erejének”. Az ellenállás hamar megtört, s a császár két részre osztva erőit továbbnyomult előre. Gyors egymásutánban bevette a Perzsa Birodalom nagy városait; néhány hónapos nagyszerű hadjáratban Róma kezére került Adenystrae, Babilon, Szeleukeia és Ktésziphón. Traianus haladéktalanul pénzt veretett a PERSIA CAPTA (Perzsia meghódított) felirattal.¹⁰⁴ Ezután késlekedés nélkül haladt a Perzsa-öböl csúcsánál (a mai Bászra közelében) fekvő Kharax felé; s amikor odaértek, éppen vitorlát bontott egy Indiába tartó kereskedőhajó. A császár vágyakozva bámult utána. „Ha olyan ifjú lennék, mint Nagy Sándor – motyogta –, elindulnék az Indus felé.”¹⁰⁵

Róma már arra készült, hogy megszervezi Asszíria, illetve Babilónia provinciát. A jelek szerint új történelmi fejezetet készült

nyitni, amelyben határait az Indus völgye mentén egészen Kína kapujáig tolta volna. Traianus sikerei azonban kurta életűnek bizonyultak; kemény válaszcsepás készülődött Mezopotámia városaiban már az előtt, hogy a császár agyi ödémában váratlanul elhunyt, Júdeában pedig gyorsan terjedő felkelés tört ki, ami azonnali cselekvést követelt. Az egymást követő uralkodók mindazonáltal egy pillanatra sem feledkeztek meg Perzsiáról; az itteni célokra összpontosították a katonai kiadásokat, Rómát legjobban ez a határ és természetesen az azon túli területek érdekelték.

A császárok – éles ellentétben a Birodalom Európán belüli provinciáival – rendszeresen, ha nem is mindig eredményesen vezettek hadjáratokat Ázsiába. I. sz. 260-ban például Valerianus császár fogságba esett, és haláláig „lealacsonyító rabszolgaságban” tartották: előregörnyedve, bizonyos források szerint eleven lábzsámolyként kellett szolgálnia a perzsa uralkodónak, amikor az reggelente nyeregbe szállt; halála után „belső részeitől megfosztott irháját vörösre festették, és fényes győzelmük emlékeként elhelyezték a barbár istenek szentélyében. Követeinknek minden alkalommal megmutatták.”¹⁰⁶ A császár testét kitömték, hogy mindenki elgondolkodhasson Róma botorságán és szégyenén.

Sajátos módon épp Róma növekedése és nagyravágyása segítette elő Perzsia magára találását – részben azért, hogy jelentős hasznot húzott a Kelet és Nyugat közötti személy- és áruforgalomból, aminek következtében az ország politikai-gazdasági súlypontja észak felől délebbre tolódott. Korábban az északi területek számítottak a legfontosabbnak, mert itt vásároltak a nomád törzsektől kérődzőket meg lovakat, és itt követtek el mindent a jó diplomáciai kapcsolatok fenntartása érdekében, hogy a félelmetes sztyeppei népek nemkívánatos érdeklődését elkerüljék – ezért épültek káprázatos királyi paloták olyan oázisvárosokban, mint Nisza, Abivard vagy Dara.¹⁰⁷

Az adóktól és helyi, illetve nagy távolságú kereskedelemre kirótt vámoktól duzzadozó kincstár komoly infrastrukturális beruházásokat tett lehetővé, köztük a Tigris keleti partján fekvő Ktésziphón átfarmálását új, pazar fővárossá, és jelentős építkezések kezdődhettek a Perzsa-öböl partján épült kikötővárosokban, például Kharakénében, hogy győzzék a megnövekedett tengeri áruforgalmat,

amely korántsem teljes egészében irányult Róma felé – az 1. és 2. században virágzó kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki Indiával és Srí Lankával, ahová a perzsák szépséges mázas kerámiaedényeket szállítottak.¹⁰⁸

Róma katonai érdeklődésének legjelentősebb hatása azonban egy politikai forradalom kirobbanása volt. A szomszédja erőteljes nyomásának kitett Perzsiában komoly változások mentek végbe. I. sz. 220 körül a Szászánida-dinasztia vette át az ország irányítását, és új, erőteljes látomást vázolt fel; egy erős központi hatalom megeremtésének szándékával megvonta a korábbi jogkört a provinciák kormányzóitól, akik ezután csak névleges függetlenséget élvezhettek. Egy sor államigazgatási reform bevezetésével csaknem minden területen megerősítette az állami ellenőrzést; elsődleges fontosságot nyert az elszámoltathatóság, a perzsa állami tisztviselők pecsétnyomókat kaptak, és hogy felelősségük visszanyomozható legyen, ennek lenyomatával kellett ellátniuk a döntéseiket rögzítő dokumentumokat. A sok ezer fennmaradt pecsétnyomó jól mutatja, hogy milyen kiterjedt és alapos volt az átszervezés.¹⁰⁹

A kereskedők és a piacok tevékenységét újraszabályozták; egy fennmaradt forrás elbeszéli, hogy a több esetben céhekbe tömörült termelők és kereskedők számára meghatározott helyet jelöltek ki a bazárokon belül, ami megkönnyítette a mennyiségi és minőségi előírások betartását felügyelő hivatalnokok, mindenekelőtt pedig az adószedők munkáját.¹¹⁰ A figyelem a kereskedelmi tevékenység legfőbb színterére, a városokra összpontosult; gondjuk volt a vízellátás javítására is. Némely esetben több kilométernyi távolságból vezették a vizet a helyszínre, a javulás lehetővé tette a városok további növekedését. Számos új várost is alapítottak; egy későbbi perzsa szövegemlék a kortárs források alapján kijelenti, hogy egész Közép-Ázsiában, az Iráni-fennsíkon, Mezopotámiában és a Közel-Keleten gomba módra szaporodtak a városok.¹¹¹

Huzisztánban és Irakban nagyarányú öntözési programokat indítottak, hogy fokozzák a mezőgazdasági termelést, aminek következtében kétségkívül csökkentek az élelmiszerárak.¹¹² A régészeti leletek arra utalnak, hogy a szállítmányokat a külföldre indulás előtt ellenőrizték, a szövegemlékek pedig bizonyítják, hogy a szerződések másolatait lepecsételték és megőrizték.¹¹³ Az elmúlt két

évszázad nagy részében kusán fennhatóság alá tartozó városok és területek bekebelezése nyomán új lendületet nyert Perzsia Kelettel folytatott kereskedelme is.¹¹⁴

Miközben Perzsia felszárnyalt, Róma roskadozni kezdett. A Szászánidák nem az egyedüli gondot jelentették; a 3. évszázad vége felé a birodalom keleti határára annak teljes hosszában – az Északi-tengertől a Fekete-tengerig, a Kaukázustól Észak-Arábiáig – erős nyomás nehezedett. A birodalom létalapja a terjeszkedés volt, védelmét pedig a jól képzett hadsereg jelentette. Ahogy a területnövekedés a Rajna és a Duna, Kis-Ázsia keleti részében pedig a Toros- és Antitoros-hegység alkotta természetes határokat elérve megtorpant, Róma annak rendje és módja szerint a saját sikerének áldozatául esett: a határain túl élők célpontjává lett.

Róma elkeseredett lépéseket tett a csökkenő adóbevételek és az emelkedő határvédelmi költségek kettős szorításában, de feltartóztathatatlanul sodródott a végkifejlet felé. Egy kommentátor amiatt kesergett, hogy Diocletianus császár, aki nyers módszerekkel próbált úrrá lenni a költségvetési hiányon, csak további nehézségeket teremtett, ahelyett hogy megoldotta volna őket; „kapzsisága és gyávasága az egész földkerekséget tönkretette”.¹¹⁵ Az adóztatási rendszer átalakítása céljából töviről hegyire felleltározták az értékeket. A birodalom legtávolabbi zugaiba is értékbecslőket küldtek ki, akik váratlanul felbukkanva jegyzékbe vettek minden egyes szőlőtövet és gyümölcsfát, hogy megfelelően emelni lehessen az állami bevételeket.¹¹⁶ Általános érvényű rendeletet bocsátottak ki, amelyben rögzítették az alapvető élelmiszerek és a külföldről behozott, fényűzőnek számító élelmiszerek: a szezám, a kömény, a torma és a fahéj árát. A mai Bodrumban (a korabeli Halikarnasszoszban) a közelmúltban fedezték fel a rendelet szövegének egy töredékét, amely elárulja, milyen mélyen kívánt belenyúlni az állam az emberek mindennapjaiba: az arannyal díszített női szandáloktól „a bíborszínű, lapos talpú, babilóniai divatú cipőig” nem kevesebb mint huszonhatféle lábbeli maximált árát határozták meg a római adószedők.¹¹⁷

Amikor nagyon kimerítették a birodalom gazdasági helyzetének megszilárdítására tett erőfeszítések, Diocletianus visszavonult a horvát tengerpartra, és figyelmét az államügyeknél jóval

élvezetesebb dolgokra fordította. „Bárcsak eljönnél Salonába – írta egy korábbi társának –, és megnéznéd a káposztákat, amiket magam ültettem. Olyan szépségesek, hogy az embert egyáltalán nem csábítja a hatalomba való visszatérés.”¹¹⁸ Augustus katonaként ábrázoltatta magát a Róma külvárosában lévő Prima Portánál álló legendás emlékművön; Diocletianus szívesebben mutatkozott földművelőnek. Ez a különbség jól foglalja össze a Róma törekvéseiben háromszáz év során bekövetkezett változást: az India meghódítására szőtt tervektől a díjnyertes zöldségek gondozásáig.

Róma szorongva bámulta a roppant égháború készülődését, s végül Konstantin császár volt az, aki lépésre szánta el magát. A birodalom egyik legmagasabb méltóságának tehetséges és nagyratörő fia, akit azzal a képességgel is megáldották az égiek, hogy valamiképpen mindig a megfelelő időben legyen a megfelelő helyen, világos és egyben megdöbbentő látomást dédelgetett arról, hogy mire van szüksége Rómának. A birodalomnak erőskezű vezető kell – efelől senkinek sem voltak kétségei. Konstantin azonban jóval nagyobbát álmodott, mint hogy a hatalmat a saját kezében összpontosítja: új fővárost akart építeni, új szemet a Mediterráneumot a Kelettel összekötő gyöngysoron. Az alkalmas helyet pedig igen célszerűen Európa és Ázsia találkozási pontjánál választotta meg.

Régóta járta a szóbeszéd, hogy az uralkodók a császári székhely elköltöztetését tervezik. Egy római szerző szerint Julius Caesar úgy vélekedett, hogy vagy Alexandria, vagy Kis-Ázsiában a hajdani Trója helye lenne legalkalmasabb a birodalom igazgatására.¹¹⁹ Végül a 4. század elején az Európa és Ázsia keresztútján létesült fenséges város egyértelműen megmutatta, hová összpontosítja figyelmét a birodalom.

A Boszporusz partján, a régi Büzantion helyén káprázatos, új világváros épült, amely idővel nemcsak vetekedett Rómával, de messze túl is szárnyalta. Hatalmas paloták emelkedtek, a kocsiversenyek céljaira pedig megépült a Hippodrom. A város szívében, tetején a császár lefelé pillantó szobrával, egyetlen porfirtömbből kivéssett, irdatlan oszlop állt. Az eleinte Új Rómának nevezett várost az alapító tiszteletére hamarosan már csak így nevezték: Konstantinápoly. Létrejöttek az anyavároséhoz hasonló

intézmények tükörképei is: többek között a szenátus, amelynek tagjairól egyesek gúnnal állították, hogy csak úrgazdagok – rézművesek, fürdőmesterek, kolbászkészítők és hasonlók pereputtya.¹²⁰

Konstantinápoly idővel a Mediterráneum leghatalmasabb, legfontosabb és legbefolyásosabb városa lett, minden tekintetben elhomályosítva az összes többit. A mai kutatók közül többen is határozottan vitatják, hogy Konstantin a birodalom új fővárosát akarta létrehozni, de a város fejlesztésére fordított erőforrások nagysága magáért beszél.¹²¹ Konstantinápoly földrajzi helyzete nagyszerű: a legfontosabb útvonalak találkozásánál fekszik, uralja a Fekete- és a Földközi-tenger közötti hajóforgalmat, ráadásul innen lehetett szemmel tartani a keleten, valamint északon, a Balkánon és azon túl, Pannonia síkságain észlelhető nyugtalanító fejleményeket.

Az ókorban az emberek nagy többsége nemigen látott túl a helyi horizonton; a kereskedés és mindenféle kapcsolattartás rövid távolságokon belül folyt. Az egymáshoz kapcsolódó közösségek hálózata azonban sokszorosán összetett, bonyolult világot hozott létre, amelyben a több ezer kilométernyi távolságból érkező művészeti hatások formálták a gondolatokat és ízléseket.

Kétezer évvel ezelőtt a gazdagok és hatalmasok Kínában szőtt selymet viseltek Karthágóban és a Mediterráneum más városaiban, Britanniában és a Perzsa-öbölben pedig a mai Dél-Franciaország területéről származó kerámiaedények kerültek elő. A hszincsiangi konyhákban ugyanúgy indiai fűszerekkel és ízesítőszerekkel készült az étel, mint Rómában. Az észak-afganisztáni épületeken görög feliratok díszeltek, és a jómódúak közép-ázsiai lovakkal büszkélkedtek ezer meg ezer kilométernyire keleten.

Képzeljük el egy kétezer évvel ezelőtt, talán egy távoli provincia pénzverdében vert érme sorsát. A zsold részeként jutott egy katonához, aki valahol Britannia határvidékén költötte el; egy császári adószedő ládájában jutott el Rómába, ott pedig egy kelet felé tartó kereskedő kezébe került, aki Barigazába érkező kereskedők árujáért fizetett vele. A Hindukusban alaposan megnézegették, és megmutatták a vezetőknek, akik elgyönyörködtek a veret szépségében, formájában és nagyságában, aztán odaadták lemásolni egy vésnöknek, aki talán Rómából, talán Perzsiából,

Indiából vagy Kínából származott, de még valószínűbb, hogy helybeli volt, aki kitanulta a pénzverés mesterségét. Ilyen volt a világ: bonyolult, szövevényes és kapcsolatokra, kereskedésre éhes.

Nem nehéz úgy alakítani a múltat, hogy jól kezelhetőnek és könnyen érthetőnek érezzük. Az ókori világ azonban sokkal bonyolultabb és kifinomultabb volt, mint amilyennek olykor látni szeretnénk. Ha úgy tekintünk Rómára, mint egyszerűen csak a mai Európa elődjére, elsiklunk afölött, hogy ez a birodalom folyamatosan kelet felé figyelt, és alakulásához sokféleképpen járultak hozzá a kelet felől érkező hatások. Az ókori világ sokkal inkább a ma ismert világ előhírnöke volt: vibráló, versengő, hatékony és energikus. A városok egész Ázsián átívelő láncolatot alkottak. A Nyugat kezdett Kelet, a Kelet pedig Nyugat felé figyelni. Az Indiát a Perzsa-öböllel és a Vörös-tengerrel összekötő, egyre élénkebb forgalom létrehozta és eleven élettellel töltötte meg a selyemutakat.

Róma a köztársaságból birodalommá válás pillanatától fogva Ázsiára szegezte a tekintetét, és mint később kiderült, Kelet felé fordult lelkiületében is. Konstantin császár – és a Római Birodalom – rátalált Istenre, és az új hit is Keletről érkezett – meglepő módon nem Perzsiából és nem Indiából, hanem egy érdektelennek látszó provinciából, ahol három évszázaddal korábban hírhedtté lett egy Poncius Pilátus nevű helytartó. A kereszténység innen terjedt szét a szélrózsa minden irányába.

2

A hitek útja

Nemcsak árucikkek, hanem gondolatok és eszmék is áramlottak a Csendes-óceánt, Közép-Ázsiát, Indiát, a Perzsa-öblöt és a Mediterráneumot összekötő ütőereken. A legerőteljesebben ható eszmék pedig azok voltak, amelyek az istenekkel álltak kapcsolatban. A szellemi és vallási „áru” cserekereskedelme, ami mindig is élénk volt ebben a régióban, most még elevenebbé és összetettebbé vált. Helyi kultuszok, hiedelmek és bevett, szilárd kozmológiák kerültek kapcsolatba egymással. Ebben a roppant olvasztótégelyben az itt élő csoportok és társadalmak kölcsönözték, továbbfinomították és újra meg újra átcsomagolták a gondolatokat.

Nem sokkal azután, hogy a görög eszmék Nagy Sándor hadjáratai nyomán eljutottak keletre, megindult a keleti gondolatok nyugat felé történő áramlása is. A buddhizmus sebesen terjedt egész Ázsiában, különösen mióta Asóka császár támogatását élvezte. Asóka állítólag azért vette fel a vallást, mert elborzadva látta az i. e. 3. században megteremtett hatalmas birodalom létrehozásáért folytatott hadjáratok iszonyatos költségeit. A korabeli feliratok tanúsága szerint a buddhizmus tanításainak ekkoriban már számos követője volt. Akadtak buddhisták Szíriában, sőt talán az azon túli területeken is. A *therapeutai* néven ismert, évszázadokon át az egyiptomi Alexandriában működő szekta elképzeléseiben félreismerhetetlen buddhista vonások fedezhetők fel, így a szent iratok allegorikus interpretációja, az imádság révén történő megvilágosodás vagy az önmagunk érzékelésének elengedésével elért belső nyugalom gondolata.¹

A forrásul szolgáló anyag homályossága megnehezíti a buddhizmus terjedésének nyomon követését, mindazonáltal a kortárs irodalom meglepően bőséges adatokkal szolgál arról, hogy miként

terjedt el a vallás az indiai szubkontinensről más régiókba. A helyi uralkodók döntötték el, hogy tiltják, megtűrik, támogatják vagy esetleg maguk is átveszik-e. Utóbbi lehetőséget választotta az i. e. 2. században Baktria királya, Nagy Sándor egyik főemberének leszármazottja, I. Menandrosz. A *Milinda-panyha* címen ismert szöveg szerint az uralkodót az új szellemi útra egy lánglelkű szerzetes vezette, akinek okossága, érzékenysége, együttérző képessége és alázatossága megrázó ellentétben állt a korabeli világ felszínességével – a jelek szerint mindez elegendő volt ahhoz, hogy a király a buddhista tanítást követve kezdje keresni a megvilágosodást.²

A selyemutak intellektuális és vallási csomópontjain kultuszok és istenségek, papok és helyi uralkodók tusakodtak egymással. A tét magas volt. Ezekben az időkben a társadalmak és közösségek érzékenyen és nyitottan fogadták a magyarázatokat a hétköznapiól a természetfelettiig bármire, a hit pedig a bajok és nehézségek sokaságára kínált és ígért megoldásokat. A különböző vallások küzdelme erőteljes politikai tartalmakat is hordozott. Legyenek akár indiai eredetűek, mint a hinduizmus, a dzsainizmus vagy a buddhizmus, érkezzenek bár Perzsiából, mint a zoroasztrizmus vagy a manicheizmus, esetleg nyugatabbról, mint a judaizmus, a kereszténység és idővel az iszlám, e vallásokban a harcmezőn vagy a tárgyalóasztalnál kivívott győzelem kulturális felsőbbiséget és isteni áldást jelentett. Az egyenlet egyszerű volt és kemény: az igaz isten vagy istenek által kegyelt és védelmezett közösség virágzik, azok pedig, amelyek hamis bálványokat imádnak és üres ígéretekben hisznek, szenvednek.

Az uralkodókra tehát erős nyomás nehezedett, hogy komoly erőfeszítéseket tegyenek a megfelelő spirituális infrastruktúra kialakítására: például azzal, hogy pazar istentiszteleti helyeket létesítenek. Ez megkönnyítette a belső ellenőrzést is, hiszen lehetővé tette, hogy az uralkodó kölcsönös megerősítésre épülő viszonyt alakítson ki a papsággal, amelynek minden fontos vallásnál komoly tekintélye és politikai befolyása volt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az uralkodó tétlenül csak alkalmazkodott volna egy tőle független osztály (egyes esetekben kaszt) által felvázolt tanításhoz.

Éppen ellenkezőleg: az eltökélt uralkodók új vallási gyakorlatok bevezetésével növelhették tekintélyüket és erősíthették hatalmukat.

Jó példa az i. sz. első századokban Észak-India és Közép-Ázsia nagy részét magában foglaló Kusán Birodalom. Az uralkodók nemcsak támogatták a buddhizmust, de határozottan előmozdították annak fejlődését is. Egy nem helyi dinasztia számára rendkívül fontos volt, hogy valamiképpen megteremtse felsőbbrendűségének igazolását és bizonyítékait. Ennek érdekében a legkülönbözőbb forrásokból a lehető legtöbb eszmét gyúrták össze, hogy kialakítsanak belőlük egy közös nevezőt, amit a lehető legtöbb ember elfogadhatónak, sőt vonzóknak talál. Ennek eredményeképpen a kusánok támogatták a *dévakulák* (az isteni család templomai) építését, s ezzel erősítették a régióban már amúgy is elterjedt hiedelmet, hogy a királyok kapcsolják össze az Eget a Földdel.³

Menandrosz a pénzdarabokon már korábban közhírré tette, hogy nem valamiféle átmeneti uralkodó, hanem maga a Megváltó; ez olyan fontos volt, hogy az érméken görögül (*szótérosz*) és prákrit nyelven is (*tratasza*) feltüntette.⁴ A kusánok még ennél is tovább mentek, és felépítettek egy olyan kultuszt, amely szerint a király közvetlen rokonságban áll az istenséggel, és amely átjárhatatlan távolságot teremtett az uralkodó és az alattvalók között. A pandzsábi Takszilában talált felirat világosan számol be erről: az uralkodó – jelenti ki merészen – „hatalmas király, a királyok királya, Isten fia”.⁵ A kijelentésnek félreismerhetetlen áthallása van az Ó- és Újszövetséggel, akárcsak annak az elképzelésnek, hogy az uralkodó a Megváltó és az új életre nyíló kapu.⁶

Az i. sz. 1. évszázadban a buddhizmus valóságos forradalmával ért fel, ahogyan ez a vallás átformálta a hívők mindennapjait. Buddha tanítása a legősibb, eredeti formájában egyszerű és lényegre törő volt; arra szólította az embert, hogy a szenvedés (szanszkritul *dukkha*) révén, a „nyolc nemes ösvényt” követve találja meg az utat a béke állapotához (*nirvána*). A megvilágosodáshoz vezető úton harmadik tényezőnek nincs szerepe, és semmi módon sincs köze a fizikai, az anyagi világhoz. Ez az utazás tisztán szellemi, metafizikai és személyes természetű.

Mindez drámai módon megváltozott, amikor megjelentek a tudatosság magasabb szintjére való eljutás más módszerei is. Ami

korábban komoly és elmélyült, a külső befolyásoktól és csapdáktól mentes belső utazás volt, azt most tanácsokkal, útmutatással és e célra létesült, a megvilágosodás állapotát és magát a buddhizmust vonzóbbá tevő helyszínekkel segítették. Buddha személyéhez kapcsolódó sztúpák és szentélyek épültek és váltak a zarándokok célpontjaivá, s az ilyen helyeken kívánatos viselkedést magyarázó szövegek kézzelfoghatóbbá tették a buddhizmus háttérében álló gondolatokat is. A korban keletkezett, gyakran *Lótusz-szútra* néven emlegetett *Szaddharma-pundarika* szerint segít elérni a megváltottság állapotát, ha az ember virágokat és illatszereket visz áldozatul a szentélyekhez. Éppily jótékony hatású, ha valaki zenészeket fogad fel, hogy „verjék a dobot meg a gongot, fújják a kürtöt, kagylókat, pánsípot és furulyát, pengessék a lantot, hárfát, gitárt és cimbalmot” – ekképpen a jelölt könnyebben érheti el a „buddhává válást”.⁷ Ezeknek az erőfeszítéseknek a célja volt a buddhizmust láthatóbbá – és hallhatóbbá –, tehát versenyképesebbé tenni a mind színesebb és lármásabb vallási környezetben.

Ugyancsak új gondolat volt az adományozás. Kifejezetten az új kolostorok építésére szánt alapítványok születtek az Indiából Közép-Ázsiába vezető útvonalak mentén. Mindennapos gyakorlat lett, hogy az emberek pénzt, ékszereket vagy más ajándékot adományoztak, s ezzel párhuzamosan terjedt és erősödött a meggyőződés, hogy az adományozókat nemeslelkűségük jutalmául „magasabb erők segítik át a szenvedések óceánján”.⁸ A *Lótusz-szútra* és a korszakból fennmaradt más szövegek még azt is felsorolják, hogy mely értékes tárgyak lennének a legalkalmasabb adományok: gyöngy, kristályok, arany, ezüst, lapis lazuli, korall, gyémánt és smaragd – mind nagyszerűen megfelel...⁹

A korszak fordulóján a mai Tádzsikisztán és Üzbegisztán völgyeiben épített nagy öntözőművek jól mutatják, hogy ebben az időszakban bőség és jólét uralkodott, illetve virágzott a kereskedelmi és kulturális „áruforgalom”.¹⁰ A kolostorközpontok a gazdag helyi elitek kezdeményezésére a lázas tevékenység valóságos méhkasai lettek, és otthont adtak a tudósoknak, akik a buddhista szövegek összeállításán, sokszorosításán és helyi nyelvekre fordításán fáradoztak, hogy minél szélesebb körben tegyék hozzáférhetővé őket. Ez is része volt a programnak, hogy a vallás térhódítását

megismerésének megkönnyítésével mozdítsák elő. A kereskedelem megnyitotta a kaput a hit terjedése előtt.¹¹

Az i. sz. 1. században a kereskedők, szerzetesek és utazók közvetítésével jócskán felgyorsult az Észak-Indiából kiinduló buddhizmus terjedése. Délre, a Dekkán-fennsíkon barlangtemplomok tucatjait építették, és mélyen az indiai szubkontinens belsejében is számtalan sztúpa emelkedett.¹² A vallást északon és keleten egyre eredményesebben terjesztették a szogd kereskedők, akik fontos szerepet játszottak az Indus völgye és Kína kapcsolatának fenntartásában és erősítésében. Ezek a Közép-Ázsia szívéből származó emberek voltak a tipikus közvetítők, akik saját, szorosán szőtt hálózatukkal és befolyásuk ügyes felhasználásával ideális helyzetben voltak ahhoz, hogy kézben tartsák a hosszú távú kereskedelmet.¹³

Sikerük kulcsa a megállóhelyek megbízható láncolata volt. Ahogy egyre több szogd vált buddhistává, az ősi útvonalak mentén sztúpák épültek (amint az az észak-pakisztáni Hunza-völgyben is látható), és az arra haladó szogdok közül sokan karcolták bele a nevüket Buddha képmásainak talapzatába abban a reményben, hogy útjuk biztonságos és hasznot hozó lesz – megindító mementójául az otthonától távol járó utazó igényelte lelki-szellemi megnyugvásnak és vigasztalásnak.¹⁴

Ebben a korszakban a buddhizmus lendületes terjedését nem csak apró karcolások bizonyítják. Kabult negyven kolostor vette körül, s az egyikről megrendült áhítattal számolt be egy későbbi látogató. Szépsége a tavaszéhoz hasonlatos, írta: „A kövezet ónixból készült, a falak tiszta márványból, az ajtók öntött arany, a padló pedig tömör ezüst; bárhová néz a szem, mindenütt csillagok ábrázolása... az előcsarnokban ékkövekkel kirakott szépséges trónuson aranszobor, olyan gyönyörű, mint a Hold.”¹⁵

A buddhista eszmék és gyakorlatok hamarosan átjutottak a Pamíron, egészen Kínáig. A 4. század elejére buddhista szent helyek létesültek az északnyugat-kínai Hszincsiang tartományban, például a Tarim-medencében lévő Kizilnél található, káprázatos Ezer Buddha-barlangok, ahol külön imacsarnokokat, a meditációnak szentelt helyeket és kiterjedt lakótereket is kialakítottak. Nyugat-Kínában – egyebek mellett Kasgárban, Kucsában és Turpanban – hamarosan

számtalan szent hely nőtt ki a földből.¹⁶ A 460-as évekre a buddhista lelkeség, vallásgyakorlat, építészet és képi ábrázolásmód a kínai gondolkodás egyik fő áramlata lett, komoly versenytársa a hagyományos konfucianizmusnak, amely ezeréves múlttal rendelkező, átfogó kozmológiaként éppúgy érintette a személyes erkölcsi kérdéseket, mint a spirituális meggyőződést. Terjedését elősegítette az új, eredetileg sztyepei származású, ilyen értelemben tehát kívülálló uralkodódinasztia agresszív „térítő” tevékenysége. Ahogy korábban a kusánoknál, az Északi Vej-dinasztia komoly előnyre tett szert azzal, hogy a régivel szemben az új vallást támogatta, és kiállt a legitimitását alátámasztó gondolatok mellett. Messze keletre, az ország belsejében, Pingcsenben és Lojangban hatalmas Buddha-szobrokat állítottak, és bőkezűen ellátott szentélyeket, kolostorokat létesítettek. Az üzenet félreérthetetlen volt: az Északi Vej-dinasztia győzelmet aratott, s ez azért történt így, mert nem egyszerűen csak brutális katonai erőt képviselt, hanem mert felemelkedése az isteni terv része volt.¹⁷

A buddhizmus a fő kereskedelmi útvonalak mentén határozottan nyomult előre nyugati irányban is. Barlangszentélyek tucatjai létesültek a Perzsa-öböl körül, és a mai Türkmenisztánban, Merv környékén előkerült nagyszámú lelet, illetve a Perzsia belső területein látható feliratok egész sora mutatja, hogy a buddhizmus képes volt felvenni a versenyt a helyi vallásokkal.¹⁸ A párthus nyelvben felismerhető számos buddhista jövevényszó a korszak eleven szellemi-vallási csereforgalmáról tanúskodik.¹⁹

Ám a kereskedelmi forgalom növekedése egy másik értelemben is megelevenítette Perzsiát; az országban gazdasági, politikai és kulturális megújulás is végbement. Ahogy a perzsa önazonosság-tudat megerősödött, a buddhisták immár nem versenyhelyzetben, hanem üldözöttségben találták magukat. A támadások olyan hevesek és kegyetlenek voltak, hogy a Perzsa-öböl környékén lévő szentélyek elhagyottakká váltak, a perzsa területen átmenő utak mentén egykor minden valószínűség szerint működő sztúpákat pedig lerombolták.²⁰

Vallások terjedtek el és tűntek le Euráziában, s közben egymással küzdöttek a hívekért és az erkölcsi tekintélyért. Az istenséggel való párbeszéd korántsem csak annyit jelentett, hogy az

emberek segítségért esengtek a mindennapi élet dolgaiban. Ezen múlt minden: üdvözülés és kárhozat egyaránt. A vallások tusakodása erőszakossá vált. Az első évezred első négyszáz évében, amikor a kereszténység is kirobbant kicsiny palesztinai szülőhelyéről, hogy végigrobogjon a Földközi-tenger térségében és Ázsia egy részében, a vallások valóságos forgószélként viharzottak.

A döntő pillanat akkor érkezett el, amikor a Római Birodalom határa mentén, elsősorban a Kaukázusban elszenvedett katonai vereségek okozta zűrzavart kihasználva a Szászánidák ragadták magukhoz a hatalmat. Felkelést szítottak, elűzték az uralkodót, lemészárolták riváisaikat.²¹ I. Ardasír király, miután 224-ben trónra lépett, nekilátott az állam gyökeres átalakításának; a közelmúlttal szakító, az ókori Perzsa Birodalomhoz kapcsolódó, határozott perzsa identitást alakított ki.²²

A megfogható tárgyi emlékeket és szimbolikus tereket a múlthoz kapcsolták. Az ősi Irán kulcsfontosságú pontjait, például az Akhaimenida Birodalom fővárosát, Perszepoliszt és a Naks-i-Rusztám temetkezőhelyét (ahol a nagy perzsa királyok, Dareiosz és Kürosz nyugszanak) kisajátították a kulturális propaganda céljaira: a sziklába új feliratokat és domborműveket vésettek, amelyek a regnáló uralkodót összekapcsolták a dicső múlt emlékeivel.²³ A pénzeket alaposan átrajzolták: az évszázadokon át használt görög írásjeleket és Nagy Sándor arcmását új, ráadásul az ellenkező irányba néző jellegzetes királyi profil váltotta fel, a hátoldalra pedig egy tűzoltár verete került²⁴ – ez utóbbi nyilvánvalóan szándékos kihívás: egy új önazonosság és új vallási szemlélet kinyilvánítása. Amennyire a korszakból fennmaradt, nem túl bőséges leletanyag alapján megállapítható, a régió uralkodói a hit kérdéseiben figyelemre méltó türelmességet gyakoroltak, és lehetővé tették a vallások egymás mellett létezését.²⁵

Az új dinasztia felemelkedése hamarosan az álláspontok megmerevedéséhez vezetett, és nemsokára már más eszmékkel egyértelműen szembeállítva, azok rovására terjesztették Zarathusztra (Zoroaszter) tanításait. A görögök által *Zoroasztrész* néven ismert nagy perzsa próféta i. e. 1000 körül vagy még korábban élt, és azt tanította, hogy a Világmindenséget két elemi minőség osztja meg: Ahura Mazdá (a Bölcs Úr) és antitézise, Angra Mainju vagy Ahriman

(a Pusztító Szellem), s e kettő a folyamatos küzdelem állapotában létezik. Ennélfogva pedig igen fontos, hogy Ahura Mazdát tiszteljük, mert ő jelenti a rendet és mindent, ami helyénvaló. A jóakarató és gonosz erők harca megnyilvánul az élet minden területén, még az állatok rendszerezésében is.²⁶ A tisztító – különösen a tűzzel végzett – szertartás fontos eleme volt a zoroasztriánus vallásgyakorlatnak. A hit szerint Ahura Mazdá „jósággá változtatja a gonoszt, fényt hoz elő a sötétségből”, és megszabadít a démonoktól.²⁷

Ez a kozmológia alkalmat adott a szászánida uralkodóknak arra, hogy hatalmukat összefüggésbe hozzák az ősi Perzsiával, amelynek nagy királyai Ahura Mazdát imádták,²⁸ egyben szilárd erkölcsi alapot teremtett a katonai és gazdasági terjeszkedés időszakában: a folyamatos küzdelem szükségességének hangsúlyozása megacélozta a harcolók lelkét, a rend és fegyelem követelménye pedig a mind határozottabban magára találó ország államigazgatási reformjainak nyújtott erkölcsi támasztékot. A zoroasztrianizmus határozott tantételei teljes összhangban álltak a birodalmi megújulás militarista kultúrájával.²⁹

A Szászánidák I. Ardasír és fia, I. Sápúr uralkodása alatt agresszíven terjeszkedtek; oázisvárosokat, hírközlési útvonalakat és egész régiókat hajtottak uralmuk alá vagy kényszerítettek függő helyzetbe. Fontos városokat, köztük Szisztánt, Mervet és Balhot, hadjáratok sorával hódítottak meg a 220-as években kezdődő hadjáratokkal. A kusán területek jelentős részét vazallus állammá tették, amelyek a kusán sah (a kusánok ura) címet viselő szászánida tisztviselők irányítottak.³⁰ Egy Naks-i-Rusztámban talált diadalittas felirat beszámol a hódítás mértékéről, elbeszélve, hogy Sápúr birodalma mélyen benyúlt kelet felé egészen Pesavarig, valamint „fel Kasgár és Taskent határáig”.³¹

A zoroasztrianizmus hívei a Szászánidák trónra lépésekor a hatalom közelében helyezkedtek el, és a többi vallási csoport rovására igyekeztek központi szerepet szerezni az államigazgatásban,³² befolyásuk tehát kiterjedt a perzsa királyok által újonnan meghódított területekre is. A főpap, Kartír által a 3. század közepe táján készített felirat a zoroasztrianizmus diadalmas terjedését ünnepli. A vallást és papjait birodalomszerte tisztelték, és „számos tűz[oltár] és papi közösség” támadt a rómaiaktól elhódított

területeken. A felirat szerint kemény munkára volt szükség a hit terjesztéséhez, de – jegyzi meg szerényen Kartír – „a *jazadok* [isten hatalmak], az uralkodók és a saját lelkem javának érdekében vállaltam a sok-sok gyötrelmet és fáradságot”.³³

A zoroasztrianizmus térnyerését megsínylelték az ördögi tanoknak nyilvánított helyi kultuszok és rivális kozmológiák. A zsidók, buddhisták, hinduk, manicheusok és mások üldöztetést szenvedtek, istentiszteleti helyeiket kifosztották; „a bálványokat összetörték, a démonok szentélyeit lerombolták és az istenek templomaivá alakították át”.³⁴ A perzsa állam terjeszkedését a politikai és katonai sikerek érdekében hagyományosnak és fontosnak beállított értékek erőszakos terjesztése kísérte; üldözték és sok esetben kivégezték azokat, akik az egymással versengő értékrendek másféle magyarázataival próbáltak előhozakodni. I. Sápúr valaha nagyra tartotta a 3. században élt karizmatikus próféta, Mani keleti és nyugati forrásokból összeálló eszmerendszerét, amit azonban most veszedelmesnek és mérgezőnek nyilvánítottak, és követőit könyörtelenül lemészárolták.³⁵

A legkönyörtelenebb elbánásra Kartír listája szerint a *naszraje* és a *krisztjone*, vagyis a nazarénusok és a keresztények számíthattak. A kutatók között korábban nem volt egyetértés afelől, hogy pontosan mely csoportokat is jelölte a két megnevezés, ma azonban úgy véljük, hogy előbbi a Szászánida Birodalom kereszténnyé vált eredeti népességét jelenthette, utóbbi pedig azokat a keresztényeket, akiket I. Sápúr a római kézen lévő Szíria elfoglalása után nagy számban telepített át keletre, derekasan meglepve ezzel a helyi és a központi hatóságokat.³⁶ A zoroasztrianizmus igen mélyen beleágyazódott a 3. századi Perzsia önazonosság-tudatába; ez részben kétségkívül reakció volt a kereszténység beáramlására, ami riasztó gyorsasággal ment végbe a kereskedelmi útvonalak mentén – ugyanúgy, ahogy a buddhizmussal történt kelet felől. A zoroasztriánus bölcselet drámai mértékű radikalizálódását éppen ebben az időben felgyorsította a kereskedők, valamint a Szíriából deportált, majd perzsa területen letelepített hadifoglyok keresztény gondoláival és tanításaival szembeni ellenérzés.³⁷

A VALLÁSOK ELTERJEDÉSE A SELYEMUTAK MENTÉN I. SZ. 600 ELŐTT

- ➔ A zoroasztrizmus elterjedése
- ➔ A jodátrizmus elterjedése
- ➔ A kereszténység elterjedése
- ➔ A buddhizmus elterjedése

INDIAI-ÓCEÁN

A középkorban a kereszténység döntően a Mediterráneumhoz és Nyugat-Európához kapcsolódott. Ennek egyik oka az egyház vezetésének földrajzi elhelyezkedése: a katolikus, az anglikán és az ortodox egyház vezetői Rómában, Canterburyben és Konstantinápolyban székeltek. A korai kereszténység azonban minden tekintetben ázsiai volt. Földrajzi középpontja természetesen Jeruzsálem, illetve a Jézus születéséhez, életéhez és megfeszítéséhez kapcsolódó helyek voltak; eredeti nyelve a Közel-Keleten beszélt, a sémi nyelvcsaládhoz tartozó arámi, teológiai háttere és spirituális alapja az Izraeli Királyságban, majd a száműzetés idején Egyiptomban és Babilonban kialakuló judaizmus, történeteit pedig Európában ismeretlen erők: sivatagok, áradások, szárazságok és éhínségek alakították.³⁸

A kereszténység Mediterráneumban való elterjedéséről szóló történelmi beszámolók megalapozottak, de a folyamat kezdeti szakasza sokkal látványosabb és ígéretesebb volt Keleten, mint a Földközi-tenger medencéjében, ahol a hajózási útvonalakat követte.³⁹ A római hatóságok eleinte békén hagyták a keresztényeket, leginkább csak a korai hívők szenvedélyessége zavarta őket. A 2. században például ifjabb Plinius levélben kérdezte meg Traianus császár véleményét arról, hogy mit kezdjen a keresztényekkel, akiket Kis-Ázsiában hurcoltak a színe elé. „Keresztények ügyében folytatott törvényszéki eljárásokon még sohasem vettem részt – írja –; ezért nem is tudom, mit és milyen mértékben büntessenek vagy akár nyomoztassak.” Néhányukat kivégeztette, „mert meggyőződésem, hogy függetlenül vallomásuk tartalmától, makacsságukért és csökönyösségükért megérdemelték ezt a büntetést”.⁴⁰ A császár türelemre intette: ne kutassa fel a keresztényeket, írta válaszában, de ha feljelentés érkezik, alaposan vizsgálja ki az esetet, „mert általánosságban nem is lehet megfogalmazni valami meghatározott szabályt”. Semmiképpen se cselekedj azonban szóbeszéd vagy névtelen vádak alapján, írta nemeslelkűen, „az semmiképpen sem méltó korunkhoz”.⁴¹

Nem sokkal e levélváltás után azonban – minthogy a kereszténység egyre mélyebben járta át a római társadalmat – megkeményedett Róma álláspontja. Különösen a császári hadsereg kezdte rossz szemmel nézni az új vallást híveinek a bűnhöz, a

nemiséghez és általában az élethez és halálhoz való, a katonai értékrendre nézve fenyegető viszonyulása miatt.⁴² A 2. században megkezdődött a keresztények kíméletlen üldözése és gyakran közszórakoztatás-jelleggel történő legyilkolása, aminek következtében rendkívüli mértékben szaporodtak a hitükért életüket áldozó mártírok emlékezetét rögzítő szövegek.⁴³ A korai keresztényeknek küzdeniük kellett az előítéletek ellen, Tertullianus (kb. 160–225) – aki egy kitűnő kutató szerint Shakespeare Shylockjához hasonló álláspontra helyezkedett – szorongva kiáltott fel: „Emberek vagyunk, akik veletek együtt élnek, hozzátok hasonlóan esznek és öltöznek, a tiétekkel egyazon fölszereléssel rendelkeznek és az élet ugyanazon szükségleteit nyögik.”⁴⁴ Mint írja, az, hogy nem vesznek részt a római vallási szertartásokon, még nem jelenti azt, hogy ne lennének emberi lények: „Más rendben vannak a fogaink és más szerveink mutatkoznak a vértörés öröméhez?”⁴⁵

A kereszténység a babiloni fogság óta Mezopotámiában élő zsidóság révén kezdte meg keleti terjeszkedését.⁴⁶ Ők – a nyugati megtértek túlnyomó többségétől eltérően – nem görög fordításban ismerték meg Jézus életének és halálának történetét, hanem a Mester és a tanítványok anyanyelvén: arámiul. Akárcsak a Mediterráneumban, az evangelizációs folyamat kulcsszereplői Keleten is a kereskedők voltak; a hit terjedésében különösen fontos szerepet játszott az észak–déli és kelet–nyugati útvonalak találkozásánál fekvő Edessza (a mai Urfa) városa.⁴⁷

Az evangélisták hamarosan elérték a Kaukázust, ahol grúziai temetkezési szokások és sziklafeliratok tanúsága szerint jelentős kereszténnyé vált zsidó népesség élt.⁴⁸ Nem sokkal később már keresztény közösségek jelentek meg a Perzsa-öböl körül. A mai Bahrein közelében hatvan, a part menti korallfalba vájt sírbolt tanúskodik arról, hogy milyen messzire jutott el az új vallás a 3. század elejére.⁴⁹ A körülbelül ugyanebből az időből származó, *Az országok törvényének könyve* címmel ismert szöveg arról beszél, hogy keresztények élnek egész Perzsiában, sőt még a kusánok által ellenőrzött, messzi keleti területeken – vagyis a mai Afganisztánban – is.⁵⁰

A vallás terjedését elősegítette, hogy a 3. század elején, I. Sápúr uralkodása alatt nagy számban deportáltak keresztényeket

Perzsiából. Az elűzöttek között voltak olyan kiemelkedő személyek, mint Antiókhia püspöke, Demetrius – őt Bét-Lapatba, a mai Délnyugat-Iránban lévő Gondisápurba hurcolták, ahol maga köré gyűjtötte hittestvéreit, és új püspökséget alapított.⁵¹ Perzsiában éltek igen magas társadalmi státusú keresztények is, például egy Candida nevű római nő; népszerű ágyas volt az udvarnál, ám a sah és udvartartásának vérszomjasságát ecsetelő keresztény beszámoló szerint, mivel nem volt hajlandó megtagadni a hitét, mártírhalált kellett halnia.⁵²

A felkavaró történetek a keresztény hit és vallásgyakorlat felsőbbrendűségét bizonygató írások közé sorolhatók. A források ritkák, de kiérezhető belőlük a korabeli propagandacsaták zamata. Az egyik szerző szerint Perzsia többi lakosától eltérően „Krisztus [ázsiai] tanítványai nem követik a pogány népek gyalázatos szokásait”. Ezt egy másik szerző üdvözlendő dolognak tartja, mert jól mutatja, hogy a keresztények milyen sokban javították az erkölcsöket Perzsiában és a Kelet más vidékein: „A perzsák, akik az ő követői lettek, már nem veszik feleségül a saját anyjukat, a sztyeppén élők pedig nem esznek többé emberhúst, mert Krisztus szava elért hozzájuk is.” Az effajta változásokat, írja, szívből üdvözölni kell.⁵³

A 3. század derekán a perzsiai keresztények sokasodására és sűrűbb láthatóságára a zoroasztriánus papság – a Római Birodalom mintáját követve – egyre hevesebb erőszakkal reagált,⁵⁴ ám amint Kartír feliratai tanúsítják, Perzsia egyre ellenségesebb indulatokkal fordult nemcsak a keresztények, de a többi vallás felé is. A vetélytárs kozmológiák kigyomlálása kéz a kézben járt a Perzsia újjászületését fémjelző heves zoroasztrianizmussal. Kialakulóban volt egy államvallás, amely azonosnak tekintette a zoroasztriánus értékeket magával Perzsiával, és alkalmas volt arra, hogy „a Szászánida királyság tartóoszlopa” legyen.⁵⁵

Folyamatok egész sora lendült mozgásba, ahogy az erőforrásokért folyó harc és a katonai szembenállás elősegítette a kidolgozott vallási rendszerek fejlődését, ezek ugyanis nemcsak értelmet és jelentést adtak a győzelmeknek és sikereknek, de közvetlenül aláaknázták a riválisok hasonló eredményeit. Perzsiában létrejött egy mind harsányabb hangú és magabiztosabb papság, amelynek csápjai – amint a feliratok is mutatják – mélyen benyúltak a

politikai életbe is. Ennek elkerülhetetlen következményei voltak, különösen a határvidéken és a frissen meghódított területeken. A Kartír szívének oly igen kedves tűztemplomok építése azzal a veszéllyel járt, hogy felbőszíti a helyi lakosságot, és erővel kényszeríti az új hitet és tanítást az emberekre. A zoroasztrianizmus egyenlő lett Perzsiával; nem kellett sok ahhoz, hogy az emberek ne a szellemi felszabadulás egy formájának, hanem a megszállás eszközének kezdjék tekinteni. Az sem véletlen, hogy a kereszténységben egyesek éppen a perzsiái központból vaskézzel rájuk kényszerített hit ellenszerét ismerték fel.

Nem teljesen világos, hogy pontosan mikor és hogyan vették fel a kereszténységet a Kaukázus térségének uralkodói. Az örmény III. Tiridatész király 4. század elején történt megtéréséről szóló, valamivel későbbi beszámolóban egy jó történet megalkotásának szándéka a szerzők keresztény elfogultságával keveredik.⁵⁶ A hagyományok szerint Tiridatész azután tért meg, hogy disznóvá változva meztelenül rohangált fel-alá a mezőn, ám Megvilágosító Szent Gergely, akit kígyóverembe vetettek, amiért nem volt hajlandó egy örmény istennő imádatára, meggyógyította. Tiridatész disznóorra, agyara és sertével borított bőre lehullt, Gergely pedig az Eufrátesz vizében megkeresztelte a hálás uralkodót.⁵⁷

Nem Tiridatész volt az egyetlen politikai kulcsszereplő a kereszténység terjedésének történetében; a 4. század elején Róma egyik legbefolyásosabb alakja, Konstantin császár ugyancsak felvette a keresztény hitet. A döntő pillanat egy ádáz polgárháború idején érkezett el, amikor Konstantin 312-ben a Milvius hídi csatában megütközött ellenfelével, Maxentiusszal. A történet szerint a császár röviddel az összecsapás előtt az égre pillantott, és „kereszt alakú fényességet” látott, alatta pedig görög nyelvű írást: „e jelben győzni fogsz”. A látomás jelentését egy álom magyarázta el: Krisztus maga hozta Konstantin tudomására, hogy a kereszt segíteni fog neki minden ellenségének legyőzésében. Valaki mindenesetre így óhajtotta ábrázolni a történeteket.⁵⁸

A keresztény beszámolók nem sok kétséget hagynak afelől, hogy a császár határtalan lelkesedéssel, személyesen felügyelte a kereszténység terjesztését az összes többi vallás rovására. Egy korabeli szerzőtől például megtudjuk, hogy Konstantinápoly új

városközpontját „nem mocskolják be oltárok, görög templomok vagy pogány áldozati szertartások”, ám „fenséges imaházak ékesítik, amelyek Isten ígérete szerint megáldják a Császár erőfeszítéseit”.⁵⁹ Egy másik szerző elmondja, hogy a császár lezáratta a híres, nagy kultikus központokat, az orákulumokat és jósdákat, a római teológia fontos intézményeit pedig betiltotta. Az üzleti vállalkozások előtti áldozatbemutatást ugyancsak törvénytelené nyilvánította, a pogány szobrokat pedig ledöntette.⁶⁰ A történetek elbeszélői nemigen finomkodnak: Konstantin híveiként nem törekedtek másra, mint hogy az új hit eltökélt terjesztőjeként láttassák a császárt.

A császárt kétségkívül jóval összetettebb okok bírták rá a megtérésre, mint a kortárs, illetve valamivel később keletkezett beszámolókból megismerhető történetek. Egyfelől ügyes politikai húzás volt felvenni a vallást, amire a katonáinak jelentős része már áttért, másfelől a birodalomszerte fellelt korabeli emlékművek, pénzek és feliratok, amelyek úgy ábrázolják Konstantint, mint a Sol Invictus (Legyőzhetetlen Nap) kultuszának lelkes hívét és támogatóját, azt sejtetik, hogy „megvilágosodása” sokkal inkább volt próbálkozásjellegű és kiszámított, mint ahogy azt az izgatott dicshimnuszok beállítják. Ráadásul – noha ennek ellenkezőjét bizonygatják – a birodalom korántsem változott meg egyik napról a másikra; a vezetők Rómában, Konstantinápolyban és mindenütt a császár nagy megtérése és az új hit melletti hevült állásfoglalása után is kitartottak bevett hitük mellett.⁶¹

A kereszténység felvétele természetesen hatalmas változást hozott a Római Birodalomban. A keresztényüldözés, ami alig tíz évvel azelőtt, Diocletianus uralkodásának idején érte el csúcspontját, véget ért. A rómaiak legfőbb szórakozását jelentő gladiátorjátékokat – minthogy a kereszténység mélységesen elítélte az élet szentségét ily nyilvánvalóan semmibe vevő látványosságot – betiltották. „A véres multságok kedvünk ellen valók – így egy 325-ben életbe léptetett és egy későbbi birodalmi gyűjteményben is feljegyzett törvény –, ennél fogva teljességében megtiltjuk a gladiátorságot.” Akiket tehát elkövetett bűneikért, vagy mert kitartottak vallásuk mellett, korábban az arénába küldtek, ezután „dolgozzanak a bányákban, ekképpen viseljék büntetésüket anélkül, hogy vérüket ontanák”.⁶²

Az egész birodalomban egyre jelentősebb ráfordításokkal támogatták a kereszténységet, Jeruzsálem pedig különösen nagyarányú építkezések színtere és hatalmas adományok élvezője lett. Ha Róma és Konstantinápoly a birodalom adminisztratív központjai voltak, Jeruzsálem lett a lelki középpont. A város egyes részeit a földdel tették egyenlővé, s még a pogány szentélyek alatti talajt is elvitték, amilyen messzire csak lehetett, mert „elszennyezte a gonosz bálványok imádata”. Az ásatások során egyik szent hely a másik után került elő, köztük az a barlang is, ahol Jézus Krisztust helyezték nyugalomra; a barlangot tatarozták, hogy – akárcsak a Megváltó – új életre támadjon.⁶³

Konstantin császár maga vette kézbe a munkák irányítását; ő döntötte el, hogy milyen anyagokat használjanak a Szent Sír-templom építéséhez. A falak kárpitozásához és díszítéséhez használt szöveteket másra bízta, de a márvány és az oszlopok kiválasztásában személyesen részt vett. „Tudni szeretném a véleményedet – írta Jeruzsálem püspökének, Makariosznak –, hogy a mennyezetet fatáblákkal vagy valami más módon ékesítsük-e. Ha fatáblákat használunk, azokat is arannyal kell díszíteni.” Az ilyen döntésekhez, folytatta, az ő személyes jóváhagyása szükséges.⁶⁴

Konstantin ünnepelt megtérése új fejezetet nyitott a Római Birodalom történetében. A kereszténységet nem tették államvallássá, de a korlátozások és büntetések megszüntetése megnyitotta a zsilipeket az új hit előtt. A hírt örömmel fogadta a nyugati kereszténység, a keletiekre azonban katasztrofális hatása volt. Konstantin eleinte óvatos neofita volt; egyértelműen pogány ábrázolatot hordozó pénzeket veretett, és magát Héliosz-Apollónként mutató szobrot állíttatott új városában, ám hamarosan jóval merészebb lett,⁶⁵ és nemsokára már minden, akár a birodalom területén, akár azon kívül élő keresztény védelmezőjének mondta és láttatta magát.

A 330-as években elterjedt a szóbeszéd, hogy Konstantin támadást tervez Perzsia ellen, kihasználva, hogy egyik fivére a sah ellen fordult, s a római udvarban talált menedékre. A perzsák idegeit kétségkívül megtépázta Konstantin levele, amelyben a császár kijelentette: rendkívüli örömmel vette tudomásul, hogy „Perzsia legszebb tartományaiban nagy számban élnek olyan emberek, akik

nevében most szólok – vagyis keresztények”. Külön üzenete volt Perzsia uralkodója, II. Sápúr számára: „A te védelmedbe ajánlom ezeket a személyeket... bánj velük a tőled megszokott emberségességgel és nyájassággal, mert a hitről ilyen módon bizonyosságot téve hatalmas jót cselekszel saját magaddal és mivelünk is.”⁶⁶ E szavakat lehetett nyájas jótanácsként értelmezni, de sokkal inkább hangzott fenyegetésnek – Róma nem sokkal korábban jelentős területeket foglalt el Perzsiától, és haladéktalanul nekilátott az út- és erődépítésnek, hogy biztosítsa is, amit megszerzett.⁶⁷

Egy másik, kereskedelmi és stratégiai szempontból is igen fontos kaukázusi királyság, Grúzia uralkodója a Konstantinéhoz hasonlóan izgalmas körülmények között végbement megtérése nyomán (a király akkor pillantotta meg a fényt, amikor egy vadászat közben egyszer csak mély sötétség nyelte el) a nyugtalanság valóságos rémületté vált.⁶⁸ Míg Konstantin megnyugtató távolságban, a dunai határvidéken volt elfoglalva, II. Sápúr meglepetésszerű támadást indított a Kaukázusban, elkergette az egyik helyi uralkodót, és a saját jelöltjét ültette a helyére.

Konstantin haladéktalanul és határozottan válaszolt. Irdatlan hadsereget állított, elrendelte, hogy püspökei is vegyenek részt a készülő hadjáratban, elkészíttette a másolatát annak a sátornak, amelyben hajdan a frigyládát tartották, majd bejelentette, hogy büntető háborúra kél Perzsia ellen, és meg fog keresztelkedni a Jordán vizében.⁶⁹

A császár nagyratörése nem ismert határt. Már előre pénzt veretett, s az érméken másod-unokatestvérét a Perzsia uralkodója címmel ruházta fel.⁷⁰ A keleti keresztények lázas izgalommal várták a fejleményeket; egy Moszul közelében álló jelentős monostor apátja, Afrahat egy levelében így fogalmazott: „Isten népére eljött a jó világ.” Erre a pillanatra várt: megszületőben van Krisztus örökkévaló földi királysága. „Bizakodjatok – összegezi szavait –, a fenevadat az elrendeltetett időben pusztulás várja.”⁷¹

Miközben a perzsák az ellenállásra készültek, rájuk mosolygott a szerencse: Konstantin császár még a hadak megindulása előtt megbetegedett és meghalt. II. Sápúr a császár tervezett lépésére adott válaszul gátlástalan hadjáratot indított a perzsiai keresztények ellen. A zoroasztriánus vezetők által is tüzelt sah „a szentek vérére

szomjazott”.⁷² Suktucatnyian szenvedtek mártírhalált: egy Edesszában az 5. század elején keletkezett kézirat nem kevesebb mint tizenhat püspök és vagy ötven pap legyilkolásáról beszél.⁷³

A keresztényeket ebben az időben egyfajta előhadnak, a Perzsiába benyomulni szándékozó Római Birodalom ötödik hadoszlopának tekintették. A püspököket azzal vádolták, hogy „a sah híveit és népét Őfelsége elleni lázadásra bujtogatják, és a velük azonos hiten lévő császár szolgáivá szegődtek...”.⁷⁴

A vérfürdő közvetlen következménye volt annak, hogy Róma oly igen nagy lelkesedéssel állt a kereszténység mellé. A sah által kezdeményezett keresztényüldözés abban gyökerezett, hogy Konstantin összevonta a kereszténység terjesztését a Római Birodalom terjeszkedésével. Afrahatot és a hozzá hasonlókat fellelkesítették a császár emelkedett kijelentései, de Perzsia uralkodója és vezetői végtelenül kihívónak és felháborítónak találták őket. A római azonosságtudat már jóval Konstantin megtérése előtt kialakult és megszilárdult, most azonban a császár és utódai nemcsak Róma és a római polgárok, hanem a legtágabb értelemben vett kereszténység védelméről kezdtek beszélni. Kézenfekvő lépés volt – odahaza, ahol a püspökök és a hívek is lelkesülten fogadták az effajta szólásokat, a birodalom határain kívül élőkre nézve azonban rendkívüli veszedelmet jelentett, amint Sápúr áldozatai meg is tapasztalták.

A sors torz fintora: Konstantin azzal szerzett hírnevet, hogy ő volt a császár, aki megteremtette az európai kereszténység alapjait, arról azonban soha nem esik szó, hogy a nagy jelentőségű lépésnek milyen ára volt: Keleten súlyosan rontotta a vallás fennmaradásának esélyeit. A kérdés az volt, hogy Jézus Krisztus tanítása, amely kezdett gyökeret verni Ázsia szívében, képes lesz-e kiállni egy dühödt támadást.

Út a keresztény Kelet felé

A Róma és Perzsia közötti feszültségek idővel annak rendje és módja szerint enyhültek, és a kereszténység iránti ellenszenv is alábbhagyott – részben azért, mert Róma a 4. század folyamán olyan mértékben volt kénytelen meghátrálni, hogy a pusztta létéért kellett küzdenie. Perzsia II. Sápúr 379-ben bekövetkezett haláláig egy sor hadjáratban elfoglalta a Mediterráneum felé tartó kereskedelmi és hírközlési útvonalak kulcspontjait, visszaszerezte Niszibiszt és Szingarát, és elfoglalta Örményország területének felét. Ez a területi növekedés jócskán hozzájárult az indulatok csillapulásához, de a kapcsolatok akkor javultak meg igazán, amikor Róma és Perzsia a sztyeppék felől fenyegető közös ellenséggel kényszerült szembenézni.

A világ jelentős környezeti változások előtt állt. Európában a tengerszint megemelkedése és az Északi-tenger körzetében a malária megjelenése; Ázsiában a 4. század elején az Aral-tó sótartalmának gyors csökkenése, a sztyeppői növényzet (a modern pollenelemző vizsgálatok eredményei által is alátámasztott) megváltozása és a Tien-san hegység gleccsereinek átrendeződése, ezek mind a globális éghajlati rendszer alapvető átalakulásáról tanúskodnak.¹

Az eredmény rettenetes volt, amint egy szogd kereskedő 4. század elején kelt, a Kína nyugati részén fekvő Tunhuang közelében előkerült levele is tanúsítja. Írója arról tájékoztatja társait, hogy az élelmiszerhiány súlyos áldozatokat követelt, és Kínát csaknem leírhatatlan katasztrófa sújtotta. A császár elmenekült a fővárosból, a palotáját felgyújtatta, a szogd kereskedőközösségek megsemmisültek az éhínségben. Meg se próbáljanak kereskedni errefelé – tanácsolja a szöveg –, „innen semmiféle haszon nem

szerezhető”. Elmondja még, hogy egyik várost a másik után fosztják ki; a helyzet a végítélethez hasonlatos.²

A káosz megteremtette a legmegfelelőbb körülményeket ahhoz, hogy a sztyeppét mozaikszerűen benépesítő törzsek egyesüljenek. Ezek a népek a Mongóliát a Közép-európai-síksággal összekötő övezetben éltek, ahol a politikai hatalmat a legjobb legelők és megbízható itatóhelyek birtoklása jelentette. Egy törzsnek sikerült az összes többi fölé kerekednie és a sztyeppe urává válnia; levelében a szogd kereskedő az apokalipszissal fenyegető, rémítő népre a *xwn* megjelöléssel hivatkozott. Ők voltak a hsziungnuk – Nyugaton leginkább így ismerjük őket: hunok.³

350 és 360 között hatalmas népvándorlási hullám söpört végig a régióban, amikor a nomád népek nyugat felé áramlottak. A mozgás legvalószínűbb oka az éghajlatváltozás volt, aminek következtében a sztyepei életkörülmények különösen mostohává váltak, és heves küzdelem tört ki a gyérülő erőforrásokért. A hatás érezhető volt az észak-afganisztáni Baktriától egészen a római határig, a Duna vonaláig, ahol egyre nagyobb számban jelentek meg a menekülők, és kértek bebocsáttatást a birodalom területére, miután az előrenyomuló hunok elűzték őket a Fekete-tengertől északra húzódó földjeikről. A helyzet nemsokára veszedelmesen ingataggá vált. A rend helyreállítására kiküldött jelentős római erők 378-ban súlyos vereséget szenvedtek Trákia síkságain, maga Valens császár is az elesettek között volt.⁴ A védelmi vonal megnyílt, a törzsek egymás után zúdultak rá a birodalom nyugati provinciáira, s már magát Rómát is fenyegették. Mindaddig a Fekete-tenger északi csúcsára és az Ázsiába mélyen benyúló sztyeppére Róma úgy tekintett, mint egy reménytelenül barbár, ádáz harcosoktól hemzsegő, teljességgel civilizálatlan vidékre, ahol semminemű értékes erőforrás nem található. Róma álmában sem gondolt volna arra, hogy ez a régió ugyanúgy szolgálhat ütőéerként, ahogy a Nyugatot Perzsián és Egyiptomon át a Kelettel összekötő útvonalak. Ezen az ütőéren át pedig most pusztítás és rombolás készült beáramlani egyenesen Európa szívébe.

Perzsia ugyancsak a sztyeppék felől fenyegető katasztrófától reszketett. Keleti tartományait megingatták és hamarosan összeroppantották a heves rajtaütések: a városok elnéptelenedtek, a

létfontosságú öntözőrendszer karbantartás híján tönkrement.⁵ A Kaukázuson át érkező támadások elsöprő erejűek voltak; a nomádok rengeteg foglyot és zsákmányt hurcoltak magukkal Mezopotámiából, Szíriából és Kis-Ázsiából. 395-ben aztán egy hatalmas, hosszú távú hadjáratban végigrabolták a Tigris és az Eufrátesz mentén fekvő városokat, és eljutottak egészen Ktésziphónig, mielőtt végre sikerült megállítani őket.⁶

A barbár hordák megállításának közös érdeke figyelemre méltó szövetségbe kényszerítette Rómát és Perzsiát. Annak érdekében, hogy megakadályozzák a nomádok behatolását a Kaukázus felől, vagy 200 kilométer hosszúságú, erődítményekkel szakaszolt falat építettek a Kaszpi- és a Fekete-tenger között; ez megvédte Perzsia belső területeit a támadásoktól, és fizikai határvonalat jelentett a tőle délre fekvő, rendezett világ és az északon tomboló káosz között. A fal hosszán egymástól azonos távolságban harminc erődítmény helyezkedett el, és az egész vonalat öt méter mélységű vizesárok is védte. A tervezés és megvalósítás valóságos csodája volt; a szabványosított téglákat a helyszínen épített többtucatnyi égetőkemencében állították elő. Az erődrendszerben szolgáló 30 000 katona a fal mögött felhúzott laktanyákban élt.⁷ A védműrendszer csak egyike volt az újítást jelentő megoldásoknak, amelyekkel a Szászánidák védelmezték Perzsia északi határvonalát és az olyan fontos kereskedelmi központokat, mint a mai Türkmenisztán területén fekvő Merv, amelyet elsőként ért támadás a Kara-kum sivatag felől.⁸

Róma nemcsak rendszeresen folyósított összegekkel, de egyes kortárs források szerint katonák kivezénylésével is hozzájárult a védvonal fenntartásához.⁹ Jól mutatja az egykori ellenségek összefogását, hogy Honorius császár 401-ben fia és örököse gyámjaként nem mást, mint a perzsa sahot nevezte meg.¹⁰

Ekkor azonban már – legalábbis ami Rómát illeti – késő volt. A Fekete-tengertől északra húzódó sztyeppéken végbement népességtrendeződés valódi vihart támasztott, ami feltartóztathatatlanul zúdult a birodalom rajnai határaitra. A 4. század végén az egymást követő hullámok felszakították Róma nyugati tartományainak védelmét. A törzsi vezérek számára a katonai sikerek dicsőséget és anyagi előnyöket is jelentettek, aminek láttán számos követőjük akadt, és egyre nagyobb lendülettel folytatódtak a

támadások. A császári hadak kemény küzdelemmel igyekeztek megállítani a benyomuló hordákat, ám egyik hullám követte a másikat, és végül egész Gallia provinciát elpusztították. A helyzet még rosszabbra fordult, amikor egy különösen sikeres és nagyratörő vizigót vezér, Alarik 410-ben benyomult Itáliába, és letáborozott Róma alatt, hogy a megrémült várost sarc fizetésére kényszerítse. A szenátus elkeseredetten próbálkozott a követelés teljesítésével, Alarik azonban egyszer csak megunt a várakozást, s lerohanta és kifosztotta a várost.¹¹

A megrázkódtatás végigsöpört az egész Mediterráneumon. Jeruzsálemben hitetlenkedve fogadták az értesülést. „A hírhozó hangja el-elakadt – írta Szent Jeromos –, és szavai többször zokogásba fúltak... a város, amely az egész világot meghódította, maga is elesett... ki tudná ezt elhinni? Ki hihetné el, hogy a földkerekség meghódítása által évszázadok alatt felépült Róma porba hullt, hogy a nemzetek anyja a nemzetek sírjává lett?”¹² Csupán fosztogatnak, nem gyűjtogatnak, jegyezte meg egy évszázaddal később fáradt belenyugvással a történetíró Iordanész.¹³

Akár felgyújtották a várost, akár nem, Róma nyugati birodalma széthullott. Hamarosan olyan törzsek – például az alánok – rabolták végig a mai Spanyolországot, Hispániát, amelyek eredeti otthona valahol a Fekete- és a Kaszpi-tenger között helyezkedett el, s amelyeket csaknem két évszázaddal korábban még a kínaiak láttak el a cobolyprémiummal való kereskedéshez szükséges okiratokkal.¹⁴ Egy másik törzsi csoport, a vandálok, akiket a hunok űztek el eredeti lakóhelyükről, a 420-as években érték el a római uralom alatt álló Észak-Afrikát, és elfoglalták a fővárost, Karthágót meg a virágzó provinciákat, amelyek gabonával látták el a birodalom nyugati felének túlnyomó részét.¹⁵

És mintha mindez nem lenne elég, az 5. század derekán, miután maguk előtt tolták a számtalanféle nomád törzset (terving gótokat, alánokat, vandálokat, szvébeket, gepidákat, neurokat, basztarnákat és másokat), a késő ókor legismertebb figurája, Attila vezetésével maguk a hunok is megjelentek Európában.¹⁶ Felbukkanásuk páni rémületet okozott. Egy római szerző szerint „vadsága minden képzeletet felülmúl... fékezhetetlen nép”. Kicsi gyermekkoruktól fogva a szélsőséges hideg, az éhség és szomjúság elviselésére nevelték

őket, mezei egerek bőréből készült ruhát viseltek, és gyökereket megnyers húst ettek, amit a combjuk közé szorítva melegítettek fel némiképp.¹⁷ A mezőgazdálkodásra fittyet hánynak, írja egy másik beszámoló, csak lopni akarnak a szomszédaiktól, és rabszolgaságra hurcolják őket, olyanok, mint a farkasok.¹⁸ A hunok megvagdossák az újszülött fiúgyermek arcát, hogy idősebb korukban ne nőjön szakálluk és bajszuk; olyan sok időt töltenek lovon ülve, hogy a testük groteszk módon eltorzul, úgy festenek, mint hátsó lábaikra emelkedett állatok.¹⁹

Erős a csábítás, hogy az effajta beszámolókat az elvakultság számlájára írjuk, a csontmaradványok vizsgálata során azonban arra derült fény, hogy a hunok rendszeresen gyakorolták a koponyatorzítást: a kisgyermek fejét fáslikkal szorították össze úgy, hogy a homlok- és halántékcsontok ellaposodjanak. A beavatkozás hatására a fej jellegzetesen csúcsos formájú lett. A hunok nemcsak a viselkedésükkel rémítették halálra az embereket, hanem a külsejükkel is.²⁰

Megjelenésük súlyos veszélyt jelentett a Római Birodalom keleti felére, amely az Európát felforgató zűrzavarban mindaddig viszonylag sértetlen maradt. A kis-ázsiai, szíriai, palesztinai és egyiptomi provinciák még érintetlenek voltak, ahogy a káprázatos Konstantinápoly is. II. Theodosius császár, aki nem kívánt kockázatokat vállalni, félelmetes védművekkel vette körül a várost, a szárazföld felőli oldalon például magas falakat építtetett.

Ezek a falak, valamint az Európát Ázsiától elválasztó keskeny vízterület döntő fontosságúnak bizonyult. Azután, hogy megvetette a lábát a Dunától északra fekvő vidékeken, Attila vagy tizenöt éven át indított támadásokat a Balkán felé, súlyos sarcokat szedett Konstantinápolytól annak fejében, hogy nem nyomul tovább, és rengeteg aranyat halmozott fel. Amikor váltságdíjak és vesztegetés formájában már mindent kizsarolt a császári hatóságokból, nyugat felé fordult, s előrenyomulását később nem a római légiók, hanem a hunok ősi ellenségeinek összefogásával létrejött hadak állították meg. 451-ben a mai Közép-Franciaországban lévő Catalaunumnál vívott ütközetben döntő vereséget mért Attilára egy roppant hadsereg, amelynek jelentős részét számtalanféle sztyeppe népe alkotta. A hun király nem sokkal a (többedik) nászéjszakája után halt

meg. Egy kortárs beszámoló szerint féktelen tivornyázás után „erős ittasságban hanyatt dőlt és álomba merült”; ekkor érte az agyvérzés. Álmában érte a halál. „A részegség hozott csúfos véget a királyra, aki háborúban szerzett dicsőséget.”²¹

Ezekről az évtizedekről gyakran mondják, hogy a Róma kifosztását követő átalakulások időszaka – szívesebben nevezik így, mint sötét kornak. Egy mai kutató erőteljes érvekkel állt ki amellett, hogy igen nehéz lenne eltúlozni az erőszak, rablás, fosztogatás és anarchia hatását az 5. században, amikor gótok, alánok, vandálok és hunok portyázták végig Európát és Észak-Afrikát. Az írásbeliség lehanyaglott, a kőépítészet csaknem teljesen megszűnt (ami biztos jele az elszegényedésnek és a becsvágy elhalványulásának), a nagy távolságokat áthidaló kereskedelem, aminek révén egykor a tuniszi műhelyekben készült kerámiaedények eljutottak akár a skóciai Iona szigetére is, megszűnt; helyi piacok váltották fel, ahol jelentéktelen holmik és termékek cseréltek gazdát, a kohászat pedig – amint a grönlandi jégrétegek vizsgálata során talált szennyeződés átmeneti csökkenése elárulja – a történelem előtti idők szintjére hanyatlott.²²

A kortársak értelmet kerestek abban, ami számukra a világrend teljes összeomlása volt. „Miért engedi [Isten], hogy gyengébbek és szájalomra méltóbbak legyünk”, mint azok a törzsi népek? – jajong egy 5. századi keresztény szerző, bizonyos Salvianus. – „Miért hagyta, hogy azok a barbárok legyőzzenek bennünket? Miért engedi, hogy ellenségeink uralkodjanak fölöttünk?” A válasz, állapítja meg, egyszerű: az ember vétkezett, Isten pedig büntetést szabott ki rá.²³ Mások éppen ellenkező következtetésre jutottak: Róma, érvelt a pogány bizánci történetíró, Zószimosz, a világ ura volt, amíg hű maradt pogány gyökereihez, s amikor elfordult tőlük, maga idézte saját fejére a végzetet. Ez, jelentette ki, nem vélemény, hanem a valóság.²⁴

Róma összeomlása nyomán könnyebb lett a dolguk az ázsiai keresztényeknek. A Perzsiával való kapcsolat a sztyeppei népek elleni védekezés közös érdekének felismerése nyomán megjavult, és a birodalom lehanyaglásával súlyosan meggyengült kereszténység már nem is tűnt olyan fenyegetőnek – sem olyan meggyőzőnek –, mint egy évszázaddal korábban, amikor Konstantin hadjáratra

készülődött, hogy felszabadítsa a perzsiai keresztényeket. 410-ben tehát a sah, I. Jazdagird kezdeményezésére megtörtént az első találkozó, amelyen tárgyaltak a perzsiai keresztény egyház helyzetének törvényesítéséről és hittételeinek egységesítéséről.

A nyugati helyzethez hasonlóan itt is számos vélekedés alakult ki arról, hogy pontosan mit is akart mondani Jézus, hogyan kell élniük a híveinek, illetve miként kell kinyilvánítaniuk és gyakorolniuk a vallásukat. Mint korábban már megjegyeztük, még Kartír 3. században keletkezett felirata is a keresztények két fajtájáról – *naszraje* és *krisztjone* – beszél; az elterjedt értelmezés szerint a helybeli megtérteket és a római területről deportáltakat különbözteti meg. A hitelvi és vallásgyakorlati eltérések a nehézségek és örökös ellentétek forrásai voltak; talán nem meglepő, hogy egyes helyeken, például a dél-iráni Fársz tartományban fekvő Rev-Ardasírban két templom működött; az egyikben görögül, a másikban szírül tartották az istentiszteleteket. Az ellentétek olykor a fizikai erőszakig fajultak; ez történt a mai Délnyugat-Irán területén fekvő Szúszianában, ahol a szemben álló püspökök egymásnak rontva próbálták tisztázni a nézetkülönbségeket.²⁵ A Perzsa Birodalom egyik legjelentősebb városában, Szeleukeia-Ktésziphónban a püspök megpróbálta egyesíteni a keresztény közösségeket, de minden igyekezete hiábavalónak bizonyult.²⁶

Minthogy a helyes hitbeli gondolkodás és gyakorlat akár a megváltás feltétele is lehetett, fontossá vált mindenfajta különbözőség kiegyenlítése és elsimítása – ezt a korai egyházatyák a kezdetektől fogva nagy nyomattal hangsúlyozták.²⁷ „A mint előbb mondtuk – emlékeztette Szent Pál a galatabelieket –, most is ismét mondom: Ha valaki néktek hirdet valamit azon kívül, a mit elfogadtatok, átok legyen.” (Gal 1:9) Ebben az összefüggésben születtek az evangelizáló – szó szerinti értelemben: „jó hírt hozó” – szövegek, hogy elmagyarázzák, kicsoda Isten fia, és pontosan mit mondott, s hogy rendszerbe foglalják a tanítását.²⁸

Hogy véget vessen a vitának, ami Nyugaton a korai keresztény egyháznak annyi nehézséget okozott, Konstantin császár 325-ben zsinatot hívott össze Nikaiába. A birodalom minden tájáról érkeztek a püspökök, hogy összebékítsék az Atyaisten és a Fiúisten kapcsolatának ellentétes értelmezéseit (ez volt az egyik

legkényesebb pont), és egyeztessenek egy sor, egymással szemben álló elméletet. A zsinat felvázolta az egyház felépítését, egyetértésre jutott a húsvét évről évre változó dátumának kiszámítása kérdésében, és megfogalmazta a keresztény egyházban máig érvényesnek tartott hittételeket: a nikaiai hitvallást. Konstantin eltökélte, hogy véget vet a megosztottságnak, és az egység fontosságát hangsúlyozta.²⁹

A nikaiai zsinatra nem hívták meg a Római Birodalom határain kívüli közösségek püspökeit. Ezért Perzsiában 410-ben, 420-ban és 424-ben is tartottak zsinatot, hogy az ottani püspökök megoldhassák ugyanazokat a nehézségeket, amelyekkel nyugati testvéreik birkóztak Nikaiában. A találkozást és a viták lefolytatását támogatta a sah is, akit az egyik korabeli forrás így nevezett: „diadalmas király a királyok fölött, akiben a békeszerető egyházak támaszt lelnek”, s aki Konstantinhoz hasonlóan sokkal inkább a keresztény közösségek támogatásából remélt előnyt, mint abból, hogy beavatkozzon a nézeteltéréseikbe.³⁰

A zsinatokon kidolgozott megállapodásokról szóló beszámolók nem egészen megbízhatóak, mert nagymértékben tükrözik a későbbi hatalmi küzdelmeket a rivális püspökségek és püspökök között. Mindazonáltal kétségkívül fontos határozatok születtek az egyház szervezeti felépítését illetően. A jelek szerint egyetértés jött létre abban, hogy a szeleukeia-ktésziphóni érsekségnek úgy kell működnie, mint „vezetőnek vagy helytartónak fölöttünk és minden testvérpüspökség fölött az egész [Perzsa] Birodalomban” (természetesen heves viták, elégedetlenségek és neheztelések közepette).³¹ Hosszan tárgyaltak az egyházi méltóságok kinevezési mechanizmusának fontos kérdéséről azzal a céllal, hogy elkerüljék a kettős hierarchiák kialakulását azokon a helyeken, ahol rivális választókerületek működtek egymás mellett. Gondoltak a nevezetes vallási ünnepek időpontjára, és határoztak arról is, hogy véget vetnek annak a szokásnak, mely szerint a nyugati püspököktől kérnek közbenjárást és iránymutatást, ez ugyanis gyengíti a keleti egyház vezetését.³² Végül elfogadták a nikaiai zsinat hitvallását és egyházjogi határozatait, valamint a közbeeső időben tartott nyugati zsinatokon hozott döntéseket.³³

Megtermékenyítő pillanatnak kellett volna lennie ennek; olyan pontnak, amelyben találkozik a keresztény vallás ereje és szelleme, megalkotva egy intézményt, amely összekapcsolja az Atlanti-óceánt a Himalájával, s amelynek két, egyformán erős és tevékeny karja a késő ókor két hatalmas birodalma, Róma és Perzsia. Előbbi császári védnökségével és utóbbi királya részéről egyre tágabb keblű elfogadással olyan politikai egység jöhetett volna létre, amelynek révén a kereszténység uralkodó vallássá válhatott volna nemcsak Európában, hanem Ázsiában is. Ehelyett azonban kirobbant az elkeseredett belviszály.

Egyes püspökök, akik úgy érezték, hogy hatalmukat és tekintélyüket aláássák az egyház összhangjának megteremtésére irányuló kísérletek, azzal vádolták a vezetőket, hogy nemcsak a képzettségük elégtelen, de a felszentelésük sincs rendben. Aztán ott voltak a keresztény militarizmus fel-fellángolásai, amik időről időre zoroasztriánus templomok kifosztásához és lerombolásához vezettek, ez pedig kellemetlen helyzetbe hozta és arra kényszerítette a sahot, hogy a messzemenő vallási türelem álláspontjától bizonyos mértékig elmozdulva a saját arisztokráciája hitét védelmezze. Nagy visszalépés volt ez. Az egyház az aranykor eljövetele helyett az üldöztetés új hullámával találta szemben magát.³⁴

A korai egyházon belül állandóak voltak az ádáz hitviták. Konstantinápoly egyik 4. századi érseke, az egyik legkiválóbb kora keresztény tudós, Nazianzi Szent Gergely feljegyezte, hogy egy ízben túlordibálták az ócsárlói. A rivális egyházi méltóságok úgy rikácsoltak – írta –, mint egy hatalmas csapat varjú. Úgy éreztem, mintha roppant homokvihar közepében állnék vagy állatok serege rontana rám – „olyan volt, mint amikor hirtelen darázsraj repül az ember képébe”.³⁵

Az 5. század derekán bekövetkezett összeomlás időzítése különösen kedvezőtlen volt. Nyugaton egy ideje már elkeseredett harc dúlt az egyház két óriása között: Nesztoriosz konstantinápolyi és Kürillosz alexandriai pátriárka csapott össze Jézus isteni és emberi természetének kérdésében. Az effajta csatákat nem feltétlenül tisztességes eszközökkel szokták eldönteni. Kürillosz született politikus volt; álláspontját kíméletlen módszerekkel védelmezte: gátlástalanul folyamodott megvesztegetéshez, befolyásos

embereknek és feleségeiknek ajándékozott drága szőnyegeket, elefántcsontból faragott székeket, finom abroszokat vagy éppen pénzt.³⁶

A keleti egyház egyes fiai zavarba ejtőnek találták a vitát – és a megoldás módszerét. A félreértéseket az ő megítélésük szerint a Krisztus megtestesülését leíró szöveg szír fogalmainak felületes görög fordítása okozta – noha a vita lényege sokkal inkább az egyházi hierarchia két vezető alakjának torzsalkodása volt, a tét pedig a dicsőség, amit valamelyikük hitelvi álláspontjának elfogadása jelenthetett. A konfliktus a Szűzanya szerepének s ennél fogva helyzetének megítélése körül csúcsosodott ki; Nesztoriosz véleménye szerint nem *Theotokosz* (istenszülő) volt, csak *Krisztotokosz* (Krisztusszülő), vagyis tőle csak Jézus emberi természete származik.³⁷

Kürillosz oldalba támadta és kicselezte ellenfelét. Nesztorioszt elmozdították, és az egyház is súlyos megrázkódtatást szenvedett, amikor a püspökök – ki így, ki úgy – sietősen megváltoztatták teológiai álláspontjukat. Az egyik zsinat határozatai olykor ellentmondtak a másikéinak, ahogy a háttérben ádáz küzdelmeket folytattak a rivális értelmezések hívei. Nem volt nézetazonosság abban, hogy Jézus Krisztus kettős természete – az emberi és az isteni – elválaszthatatlanul egyesült-e egyetlen személyben, és hogy miként kapcsolódott össze ez a két minőség. Heves viták tárgya volt az Isten és Jézus közötti viszony mibenléte; közelebbről az a kérdés, hogy utóbbi a Mindenható teremtménye, ennél fogva alacsonyabb rendű-e, vagy az Ő megnyilvánulása, vagyis Vele azonos létező és hasonlóképpen örökkévaló. A khalkedóni zsinat 451-ben igen határozott válaszokat adott ezekre a kérdésekre, és megfogalmazott egy új hitvallást, amelyet az egész keresztény világnak el kellett fogadnia, s mellé egy egészen kendőzetlen fenyegetést, amely szerint az ellenszegülőknél kiközösítéssel kell számolniuk.³⁸ A keleti egyház óriási felháborodással reagált.

A nyugati egyház új tanítása – érveltek a keleti püspökök – nemcsak hogy téves, de egyenesen az eretnokség határát súrolja. Kiadtak hát egy újrafogalmazott hitvallást, amely kiáll Jézus kettős, de elkülönült isteni és emberi természete mellett, és kiátkozással fenyeget mindenkit, „aki úgy véli vagy másoknak azt tanítja, hogy a

változás vagy a szenvedés érintheti a mi Urunk isteni természetét”.³⁹ A vitába maga a császár is belekeveredett. Bezárta a keresztény Kelet szellemi központjává vált edesszai iskolát, ahol nemcsak arámi, de egy egész sor más nyelven, így perzsául és szogdul is adtak ki vallásos szövegeket, szentek életéről szóló történeteket és útmutatásokat.⁴⁰ Ellentétben a Mediterráneummal, ahol a kereszténység nyelve a görög volt, Keleten az első pillanattól fogva tudomásul vették, hogy ha új közönséget kívánnak megszólítani, szükség van a lehető legtöbb ember által megérthető szövegekre.

Az edesszai iskola bezárása elmélyítette a szakadékot a keleti és a nyugati egyház között, nem utolsósorban azért, mert számos tudós a császárság területéről történt elűzetése miatt keresett Perzsiában menedéket. Ez idővel egyre több nehézséget okozott, mert a Konstantinápolyban székelő császároktól azt várták, hogy az „ortodox” tanítás védelmezői legyenek, és letörjék a tévelygőnek és eretneknek nyilvánított gondolatokat. 532-ben, amikor egy bizonytalan és a Kaukázusban konfliktusokkal is terhelt időszak után békeegyezményt írtak alá Perzsiával, a megállapodás egyik kulcspontja az volt, hogy perzsa tisztségviselők segítsenek felkutatni és őrizetbe venni azokat a papokat és püspököket, akik nem értenek minden tekintetben egyet a khalkedóni zsinaton megfogalmazott hitelvekkel, s akik tevékenységét a római hatóságok veszedelmesnek ítélik.⁴¹

Hálátlan feladat volt a rivális vallási nézetek közötti ellentétek enyhítésével próbálkozni, amit mi sem mutat jobban Justinianus császár eseténél. Az uralkodó többször is kísérletet tett a szemben álló oldalak összebékítésére; 553-ban ökumenikus zsinatot hívott össze, hogy valamiképpen határt szabjon az egyre elkeseredettebb küzdelemnek, és személyesen is részt vett az egyházi vezetők visszafogott megbeszélésein.⁴² A császár halála után kelt beszámolóból megtudjuk, hogy a közös álláspont megtalálása érdekében kifejtett erőfeszítéseit egyesek így értékelték: „miután mindent betöltött zűrzavarral és kavarodással, és begyűjtötte a mindezért járó fizetséget, élete befejeztével a bűnhődés legmélyebb helyszínére jutott” – vagyis a pokolba.⁴³ Más császárok más megoldást választottak: hogy véget vessenek a hangzavarnak és vádaskodásnak, egyszerűen betiltották a hitvitákat.⁴⁴

Míg a nyugati egyház megszállottan próbálta gyökeresen kiirtani az eltérő véleményeket, a keletiek a történelem legnagyobb és legmesszelebbi hittérítő programjára vállalkoztak, amely arányaiban csak a jóval későbbi amerikai és afrikai térítő hadjáratokhoz hasonlítható. A kereszténység a politika vasöklének támogatása nélkül sebesen hódított meg újabb és újabb vidékeket. A mélyen az Arab-félsziget belsejében mártírhalált haltak sokasága és az a tény, hogy még Jemen királya is kereszténnyé lett, mutatja, milyen messzire nyúltak az új vallás csápjai.⁴⁵ Egy görög utazó 550 körül Srí Lankán járva erős keresztény közösséget talált, amelynek élén Perzsiában kinevezett papság állt.⁴⁶

A kereszténység eljutott a sztyeppei nomád népekhez is; a konstantinápolyi hivatalnokok nagy meglepődéssel látták, hogy egy békemegállapodás részeként felajánlott túszok némelyikének „fekete kereszt volt a homlokára tetoválva”. Amikor megkérdezték, hogyan került oda a jel, azt a választ kapták, hogy korábban járvány pusztított a vidéken, „és egyes keresztények azt javasolták, hogy [az isteni védelem elnyerése érdekében] így tegyenek, s azóta az országuk biztonságban van”.⁴⁷

A 6. század derekán érsekségek működtek Ázsia szívében. Számos városban, például Bászrában, Moszulban és Tikritben virágzó keresztény közösségek éltek. A Ktésziphónhoz közeli Kokhénak nem kevesebb mint öt alárendelt püspöksége volt.⁴⁸ Mervben, Gondisápurban és Kasgárban, a Kína kapuját jelentő oázisvárosban előbb alapítottak érsekséget, mint Canterburyben. Ezek a városok jelentős keresztény központok voltak sok évszázaddal azelőtt, hogy az első hittérítők elérték Lengyelországot vagy Skandináviát. A mai Üzbegisztánban fekvő Szamarkand és Buhara ugyancsak népes keresztény közösségeknek adott otthont ezer évvel azelőtt, hogy a kereszténység eljutott Amerikába.⁴⁹ A helyzet az, hogy még a középkorban is sokkal több keresztény élt Ázsiában, mint Európában.⁵⁰ Végül is Bagdad közelebb van Jeruzsálemhez, mint Athénhoz, Teherán közelebb esik a Szentföldhöz, mint Róma, és Szamarkand is közelebb van hozzá, mint Párizs és London. A kereszténység hatalmas keleti sikere azonban réges-régen feledésbe merült.

Terjedése nagymértékben köszönhető annak, hogy Perzsia bölcs és türelmes szászánida uralkodói azokban az időszakokban, amikor az arisztokrácia és a zoroasztriánus papság között egyetértés uralkodott, befogadó politikát folytathattak. I. Huszrau (uralk. 531–79) olyan tágkeblűen bánt a külföldi tudósokkal, hogy a korabeli Konstantinápolyban úgy ismerték, mint „az irodalom barátját és a filozófia mélyen értő tanulmányozóját” – ami egy ottani szerzőt gúnyosan hitetlen megjegyzésre készítetett: „Teljességgel lehetetlen elgondolnom – tiltakozott a történetíró Agathiasz nem sokkal később –, hogy csakugyan akkora lángelme lett volna. Durva és civilizálatlan nyelven beszélt, hogyan is érthette volna meg a filozófia finomságait?”⁵¹

A 6. század vége felé a keleti egyház tanácskozásai a perzsa uralkodó egészségéért mondott imával kezdődtek, és nem sokkal később a sah új pátriárka választását szervezve arra hívta fel birodalmának minden püspökét, hogy „jöjjenek gyorsan... vezetőt és kormányzót választani... hogy igazgatása és irányítása alatt álljon a mi Urunk Jézus Krisztus minden oltára és temploma a perzsák birodalmában”.⁵² A szászánida uralkodó a keresztények ázsiai üldözőjéből védelmezőjükké lett.

A változás egyik oka Perzsia növekvő magabiztossága volt, amit a konstantinápolyi hatóságoktól rendszeresen érkező kifizetések is erősítettek, az ottani katonai és politikai figyelem ugyanis más területeken jelentkező nehézségek felé fordult. Ahogy a sztyeppék felől fenyegető veszély elmúlt, Róma leginkább arra törekedett, hogy megszilárdítsa uralmát a megingott mediterráneumi provinciákban – az 5. és 6. század Perzsia számára a növekvő gazdagság és jólét időszaka volt, s a gazdasági felívelés kéz a kézben járt a vallási türelemmel. A birodalom területén új városok születtek, amikor a központi kormányzat infrastruktúra-fejlesztésre fordította a növekvő adóbevételeket.⁵³ Az elsősorban Huzisztánban és Irakban indított nagyarányú öntözőrendszer-építkezések nyomán jelentősen megnövekedtek a terméshozamok. Az államigazgatás zökkenőmentes működéséről a Levantétól a messzi Közép-Ázsiáig kiterjedt hivatalnoki gépezet gondoskodott.⁵⁴ Ez volt a Szászánida Birodalom központosításának nagy korszaka.⁵⁵

Az ellenőrzés és központi irányítás olyan messzemenő volt, hogy még a perzsa piacokon és bazároknak árusítók bódéinak tervrajzát is meghatározták. Egy fennmaradt szöveg elbeszéli, hogyan szervezték szabályozott céhekbe az egyes kézműiparágakat, illetve hogy mindenütt felügyelők ellenőrizték a minőséget, és gondoskodtak a kincstár járandóságainak behajtásáról.⁵⁶ A gazdagság növekedésével párhuzamosan élénkült a méregdrága fényűzési cikkek nagy távolságú kereskedelme; fennmaradt több ezer pecsétnyomó, amelyeket az eladásra vagy kivitelre engedélyezett bálák és csomagok megjelölésére használtak, és rengeteg írásos emlék bizonyítja, hogy a megkötött szerződéseket is lepecsételték és megőrizték a nyilvántartó hivatalokban.⁵⁷ Árut szállítottak a Perzsa-öböltől a Kaszpi-tengerig, és kereskedtek Indiával szárazföldi és tengeri útvonalakon. A Srí Lankával, Kínával és a Mediterráneum keleti térségével folytatott árucseré jelentősen megélénkült.⁵⁸ A szászánida hatóságok mindvégig szoros figyelemmel kísérték a birodalom területén és a határokon kívül folyó történéseket.

A nagy távolságú áruforgalom jó része a szogd kereskedők kezében volt, akik karavánjaikról, pénzügyi szakértelmükről és arról voltak ismertek, hogy gondosan ápolt családi kapcsolataik révén el tudják juttatni a termékeket Közép-Ázsián át Hszincsiangba és Nyugat-Kínába. Stein Aurél a 20. század elején Tunhuang közelében egy őrtoronyban jókora mennyiségű iratot fedezett fel, amelyek a kereskedés szerkezetéről és egy jól kidolgozott hitelrendszerrel tanúskodnak, valamint képet nyújtanak a szogd kereskedők által közvetített árucikkek palettájáról; a listákon sok más mellett arany és ezüst ékszerek, például hajcsatok, finom művű edények, kender-, len- és gyapjúszövetből készült ruhadarabok, sáfrány, bors és kámfor, de legkivált selyemárúk szerepeltek.⁵⁹ A szogdok voltak a ragasztó, ami összekötötte a városokat, oázisokat és régiókat. Fontos szerepet töltek be abban, hogy a kínai selyem eljutott a Mediterráneumba, ahol rendkívül nagyra becsülték a császárok és a társadalmi elit tagjai, a másik irányban pedig az ő közvetítésükkel jutottak el keletre a Konstantinápolyban vert pénzdarabok, amelyek egész Közép-Ázsiában és Belső-Kínában is felbukkannak, meg olyan drága és szépséges tárgyak, mint a 6. században nagy hatalmú

tulajdonosával, Li Hsziennel eltemetett, a trójai háború jeleneteivel ékes ezüst vizeskancsó.[60](#)

Ahogy a vallások érintkezésbe kerültek, óhatatlanul kölcsönözni is kezdtek egymástól. A folyamatot nehéz pontosan visszakövetni, de feltűnő, hogy például a dicsfény vizuális jelképe egyformán jelen van a hindu, a buddhista, a zoroasztriánus és a keresztény művészetben mint a földi és égi minőség közötti kapocs, illetve a mindezen vallásokban fontos szerepet játszó megvilágosultság tündöklő jele. A mai Irán területén fekvő Ták-e Bosztánban látható nagyszerű faragvány szárnyas angyalokkal körülvéve, lóháton ábrázolja az uralkodót, feje körül sugárzó fénykoszorúval; a jelenet a régió bármely vallásának hívei számára világos üzenetet hordoz. Hasonlóképpen bizonyos gesztusok is közössé váltak (például az istenséggel való kapcsolatot jelképező buddhista *vitarka-mudra*, amikor az egyik kéz hüvelyk- és mutatóujja egymást érinti, s a többi ujj közben a legtöbb esetben kinyújtva marad); a keresztény képzőművészet különösen szívesen használja ezt a motívumot.[61](#)

A kereszténység folyamatosan terjedt a kereskedelmi útvonalak mentén, de a fogadtatás nem mindenhol volt szívélyes. A világ középpontja mindig is lármás, zűrzavaros hely volt, ahol vallások és eszmék találkoztak és merítettek egymásból, de olykor sor került az összecsapásukra is. A lelki-szellemi vezető szerepért folyó versengés egyre élesedett. Effajta ellentét régóta feszült a kereszténység és a judaizmus között. Mindkét fél vallási vezetői igyekeztek meghúzni a határvonalakat; előbbieket ismételtelen megtiltották a zsidókkal való házasságot, a húsvét időpontját pedig szándékosan úgy határozták meg, hogy semmiképpen se essen egybe a pészahhal.[62](#) Egyeseknek azonban ez még korántsem volt elég. Konstantinápoly pátriárkája, Aranyszájú Szent János a 4. század legvégén kezdeményezte, hogy a liturgia legyen látványosabb, a keresztény templomok ugyanis nemigen versenyezhettek a zsinagógákkal, ahol dobok, lantok és hárfák zenéje szólt az istentisztelet alatt, és színészek meg táncosok tették még elevenebbé a szertartásokat.[63](#)

A zsidók a maguk részéről nem fogadták lelkesen az új hívőket. „Ne bízz a betértekben – intett egy legendás rabbi, a Nagy Hija –, amíg huszonnégy emberöltő el nem telik, mert a bensőben lakozó gonosz még velük van.” A betértek – jelentette ki egy másik nagy

tekintélyű rabbi, Helbo – bosszantóak és nehezen elviselhetőek, mint a rüh.[64](#) Perzsiában a zsidók elutasító álláspontja a keresztények növekvő jelentősége következtében még határozottabbá vált, ez világosan kitűnik a rabbinikus zsidó törvények értelmezését tartalmazó *Babilóniai Talmud*ból. Szemben a *Palesztinai Talmuddal*, amelyben Jézusról csak futólagosan esik említés, a *Babilóniai Talmud* dühödt gúnnyal beszél a kereszténységről, az evangéliumok hittételeiről, illetve szereplőiről és eseményeiről. A szüzi szülésről például azt mondja, az épp annyira valószínű, mint hogy egy öszvérnek csikaja szülessen. De könnyörtelenül kifigurázza a feltámadástörténetet is. A Jézus életéről szóló, részletesen kidolgozott „ellentörténetek” és az Újszövetség egyes jeleneteinek, főleg János evangéliumának parodizált változatai jól mutatják, mennyire fenyegetővé vált a kereszténység előretörése. Módszeresen próbálták bizonyítani, hogy Jézus hamis próféta, keresztre feszítése pedig jogos volt és helyénvaló – tehát háritani kívánták a zsidókkal szembeni vádakat, cáfolni, hogy a zsidókat bármiféle felelősség terhelné. Ezek a vad eszközök és módszerek arra szolgáltak, hogy féken tartsák a judaizmus rovására előretörő kereszténységet.[65](#)

Fontos, hogy voltak helyek, ahol viszont a judaizmusnak sikerült teret nyernie. Az Arab-félsziget délnyugati sarkán, a mai Szaúd-Arábia és Jemen területén egyre erősödő zsidó közösségek éltek, amit a Kánánál a közelmúltban felfedezett 4. századi zsinagóga is tanúsít.[66](#) A Himjári Királyság államvallássá tette a judaizmust, méghozzá nagy lelkesedéssel. Az 5. század vége felé rendszeresen előfordult, hogy keresztényeknek – papoknak, szerzeteseknek és püspököknek – mártírhalált kellett halniuk a hitükért, miután egy rabbikból álló tanács elítélte őket.[67](#)

A 6. század elején egy átgondolatlan etióp hadjárat indult a Vörös-tengeren át, hogy elkergesse a zsidó uralkodót, és helyébe egy keresztény bábót állítson, az eredmény azonban csak dühödt megtorlás lett, és ezután a kereszténységnek még a hírét is el akarták tüntetni a királyságból. A templomokat lerombolták vagy zsinagógává alakították át. Keresztények százait vetették fogságba vagy végezték ki; egy esetben kétszázukat, akik egy szentélyben kerestek menedéket, egyszerűen elevenen elégették. Minderről a

király nagy ujjongással számolt be a környező országokba küldött levelekben, büszke örömmel részletezve az okozott szenvedéseket.⁶⁸

A zoroasztriánus papság is reagált a kereszténység terjedésére, különösen az után, hogy az uralkodói réteg néhány kiemelkedő tagja is megkeresztelkedett. Vad támadások sorát intézték a keresztény közösségek ellen, és sokaknak kellett mártírhalált szenvedniük.⁶⁹ A keresztények válaszképpen a rendíthetlenség erkölcsi tanulságát hordozó történeteket kezdtek gyártani, ezek közül a legismertebb Kardagh meséje. A ragyogó ifjú Kardagh úgy vadászott, mint egy perzsa király és úgy érvelt, mint egy görög filozófus; a tartományi kormányzó tisztsége várt rá, de hátat fordított az ígéretesen kezdődő életpályának, és felvette a keresztény vallást. Halálra ítélték, ő megszökött a fogságból, de álmot látott, amely arra intette, hogy helyesebb, ha meghal, mint ha harcol. Halálra kövezéséről – az első követ az apja dobta rá – hosszú és szépséges elbeszélés született, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy másokat is a keresztény hit felvételére és megvallására bátorítson.⁷⁰

A kereszténység sikerének titka részben evangélikus küldetésének elkötelezettségében és erejében rejlik. Természetesen sokat számított, hogy a lelkesedéshez egészséges adag realizmus is társult, 7. század eleji szövegekben utalásokat találunk arra, hogy az egyház egyes szolgálói keményen igyekeztek összebékíteni a buddhizmust és a keresztény gondolatokat – ha nem is konkrét összekapcsolásokkal, legalább az egyszerűsítés módszerével. A Szentlélek – írta egy misszionárius, aki eljutott Kínába – maradéktalanul összefér azzal, amiben a helyi lakosság régóta hisz: „Minden buddha a saját maga szele [vagyis a Szentlélek] által örvénylik és áramlik, s a világon nincs olyan hely, ahová ez a szél el ne érne.” Hasonlóképpen, folytatja, Isten a világ teremtése óta birtokolja a halhatatlanság és örök boldogság kulcsát, ekképpen „az ember örökkön tisztelni fogja Buddha nevét”.⁷¹ A kereszténység nem összefér a buddhizmussal, hanem *maga* a buddhizmus.

Mások a keresztény és buddhista tanítás egyesítésének szándékával egy sor kompozit „evangéliumot” szerkesztettek, amelyek az előbbi rendkívül összetett üzenetét és történeteit leegyszerűsítve és elegyítve a Keleten jól ismert és könnyen

megérthető elemekkel gyorsítani igyekeztek a kereszténység ázsiai terjedését. Ez a rendszerint gnosztikusnak nevezett dualisztikus megközelítés nem nélkülözött bizonyos teológiai logikát; érvei szerint az érthető nyelven megfogalmazott és közismert kulturális vonatkoztatási pontokat kínáló igehirdetés nyilvánvalóan jól szolgálja a tanítás terjesztését.⁷² Nem csoda, hogy a kereszténység igen széles néprétegekben talált követőkre; ezeket az eszméket szándékosan úgy formálták, hogy ismerősen hangozzanak és könnyen megérthetőek legyenek.

Más kultuszoknak, hiteknek és szektáknak is hasznukra vált a folyamat. Az 5. század végén és a 6. század elején igen népszerű volt egy Mazdak nevű karizmatikus prédikátor, közkedveltsége lemérhető a keresztény és a zoroasztriánus kommentátorok eleven dühtől habzó bírálataiból is; lázító indulattal gyalázták Mazdak követőinek életvitelét és vallási gyakorlatát, kezdve a táplálkozási szokásaikon egészen addig, hogy – állítólag – a csoportsex hívei voltak. Valójában (amennyire a nagyon is elfogult forrásanyag alapján megítélhető) Mazdak önmegtartóztató életmódot hirdetett, amiben félreismerhetetlen a buddhizmus vélekedése az anyagi gazdagságról, a zoroasztrianizmusnak a fizikai világ iránti gyanakvása, illetve a kereszténység bevett aszketizmusa.⁷³

Ebben a versengő szellemi környezetben igen fontos volt az intellektuális – és fizikai – territórium védelmezése. A 6. században egy Szamarkandban járó kínai utazó feljegyezte, hogy a helyi népesség erőszakosan is szembeszáll Buddha tanításával, és „eleven tűzzel” üldöz el minden buddhistát, aki a városban keresne menedéket.⁷⁴ Az ellenséges fogadtatás egy esetben happy enddel végződött: egy látogatónak, aki engedélyt kapott, hogy részt vegyen egy összejövetelen, személyiségének és érveinek erejével többeket sikerült buddhista hitre térítenie.⁷⁵

A buddhistáknál jobban kevesen értették meg, hogy milyen fontos a megfelelő szövegek közreadása és a vallás hirdetését szolgáló tárgyak mutogatása. Egy kínai zarándok, aki szanszkrit szövegek tanulmányozásának szándékával érkezett a közép-ázsiai Balhba, ámulattal nézte, hogy a helybeli lakosok mennyire tisztelik a szent ereklyéket – köztük Buddha egy fogát, a dézsát, amelyet

fürdésre használt, és a hajdinaszálakból kötött, de finom művű ékszerekkel díszített seprűt, amivel sepregetett.⁷⁶

Az emberi szívek és gondolatok meghódításának voltak jóval szembetűnőbb és hatásosabb eszközei is. A kereskedelmi útvonalak mentén létesített barlangtemplomok a spirituális üzenet megelevenítésének és közvetítésének jól bevált helyszínei voltak, amelyek összemosták az isteniség, a szentély fogalmát az utazással és a kereskedelemmel. Káprázatos példák a Mumbainál fekvő Elephanta-sziget és az észak-indiai Ellóra lenyűgözően finom faragású istenszobrokkal ékes barlangtemplomai – ezek történetesen a hinduizmus erkölcsi és teológiai felsőbbrendűségének büszke kirakatai.⁷⁷

Nyilvánvaló párhuzam a mai Afganisztán területén fekvő, a déli Indiát, az északi Baktriát és a nyugati Perzsiát összekötő keresztutak találkozásánál fekvő Bámiján, ahol 751 barlang és megszámlálhatatlan Buddha-szobor található.⁷⁸ Két szobor – az egyik 55 méter magas, a másik valamivel idősebb és körülbelül 40 méter magas – vagy 1500 éven állt a sziklába vájt irdatlan falfülkéjében, amíg 2001-ben fel nem robbantották őket a tálibok; a kulturális kizárólagosság és gátlástalan barbárság e rémítő tette ahhoz fogható, ahogyan a reformáció idején Britanniában és Észak-Európában pusztították a vallásos tárgyú műalkotásokat.⁷⁹

Ha selyemutakról beszélünk, hajlamosak vagyunk arra gondolni, hogy az áru és a javak mindig keletről áramlottak nyugat felé. Valójában jelentős volt az ellenirányú mozgás is, amiről egy álmélgató 7. századi kínai szöveg beszél. Szíria – írja a szerző – az a hely, „ahol tűzálló szövetet, gyógyító tömjént, holdkövet és a sötétben fénylő drágaköveket készítenek. Errefelé nincsenek rablók és útonállók, s az emberek békességben és boldogságban élnek. Csakis igazságos törvények vannak érvényben, és csakis az erényesek juthatnak hatalomra. Földjeik tágasak és bőven termők, irodalmuk szabatos és jól érthető.”⁸⁰

Az ádáz vetélkedés ellenére és az egymást túlharsogni próbáló vallások kórusának lármája mellett végül is a kereszténység volt az, amelyik folyamatosan koptatta és mállasztotta a hagyományos hiedelmeket, vallási gyakorlatokat és értékrendeket. Misszionáriusok Kínában 635-ben meggyőzték a császárt, hogy gondolja át a

kereszténységgel szembeni ellenérzését, és ismerje el törvényes vallásnak, amelynek tanítása nemhogy nem sérti a birodalom népének önazonosságát, hanem akár még erősítheti is.⁸¹

A 7. század derekán világosnak látszott a jövő. A kereszténység Ázsia-szerte terjedőben volt, jókora területeket hódítva el a zoroasztrianizmustól, a judaizmustól és a buddhizmustól.⁸² Ebben a régióban a vallások mindig is tusakodtak egymással, és megtanulták, hogy versengeniük kell az emberek figyelméért. A kicsinyke városban, Betlehemben született vallás bizonyult mind közül a legversenyképesebbnek és legsikeresebbnek.⁸³ Annak alapján, amilyen gyorsasággal az azóta eltelt évszázadokban terjedt, hogy Poncius Pilátus keresztre feszített Jézust, már csak idő kérdésének látszott, hogy az Atlanti-óceán után a két hatalmas víz közötti óriási kapocsként mikor éri el Ázsia csendes-óceáni partjait.

Ám a kereszténység diadalának kapujában közbelépett a véletlen. Nyitva állt a tér egy lelki-szellemi hódító hadjárat előtt, amely nem városokat és régiókat, hanem egész kontinenseket egyesítene, ám ebben a pillanatban kitört egy rettenetes háború, amely meggyengítette, elsorvasztotta a regnáló hatalmakat, és kaput nyitott az új versengők előtt. Mintha az internet szakadt volna rá a késő ókor világára; eszmék, elméletek és irányzatok özöne fenyegetett azzal, hogy aláaknázza a fennálló rendet, és a maga hasznára fordítja az évszázadok alatt kialakult hálózat kínálta előnyöket. Az új kozmológia neve nem sokat árul el forradalmi voltáról. A „béke” és „biztonság” jelentésű szavak hangzásához igen közel álló „iszlám”-ból aligha lehetett kihallani a világon bekövetkező óriási változások ígérését. Elérkezett a forradalom.

Út a forradalom felé

Az iszlám felemelkedése egy századok óta zűrzavarral, széthúzással és katasztrófákkal sújtott világban ment végbe. 541-ben, vagyis egy évszázaddal az előtt, hogy Mohamed próféta isteni kinyilatkoztatások sorozatát tapasztalta meg, újfajta veszedelem híre ejtette rémületbe a Mediterráneum népeit. A baj villámgyorsan közeledett, olyan sebesen, hogy mire az embereken úrrá lett a rémület, már késő volt. Senki sem menekülhetett. A pusztulás mértéke elképzelhetetlen volt. Egy kortárs, aki az egész családját elveszítette, arról számol be, hogy az egyiptomi határon egy teljes város semmisült meg; hét férfi és egy tízesztendő kisfiú maradt meg a valaha eleven és nyüzsgő település lakosságából – a házak ajtaja tárva-nyitva állt, és senki sem maradt, aki vigyázott volna az odabent maradt arany- és ezüsttárgyakra, értékes bútorokra.¹ A kegyetlen csapások elsősorban a városokat vették célba; az 540-es évek derekán egy időszakban Konstantinápolyban naponta 10 000 ember veszett oda.² A veszedelem nem csak a Római Birodalomra sújtott le; jóval azelőtt, hogy keleti városaira lesújtott volna, végigfutott a kereskedelmi útvonalakon, eljutott a perzsa Mezopotámiába, idővel pedig Kínába is.³ Az összeomlás, a pusztulás oka a bubópestis volt.

A ragály súlyos gazdasági hanyatlást is hozott. A földekről eltűntek a parasztok, a városokból a vásárlók, és egy teljes nemzedéket ifjúságának virágában ragadott el a halál, ami teljességgel megváltoztatta a korszak demográfiai és gazdasági helyzetét.⁴ Mindez annak rendje és módja szerint hatással volt a Konstantinápolyban székelő császárok külpolitikájára. Justinianus uralkodásának (527–65) első időszakában a birodalom egy sor nagyszerű katonai győzelemmel visszaszerezte észak-afrikai provinciáit, és komoly sikereket ért el Itáliában is. A katonai erő józan

alkalmazása párosult a kiterjedt határok mentén, így keleten is bármikor jelentkező nehézségek kezeléséhez szükséges rugalmassággal – ennek az egyensúlynak a fenntartása egyre nehezebb lett Justinianus uralkodásának utolsó szakaszában; a munkaerőhiány, a csalódást keltő hadjáratok és az emelkedő árak végképp kiürítették a kincstárat, amely már a pestis támadása előtt is jócskán apadozott.⁵

A pangás időszaka következett, és a közhangulat elfordult Justinianustól. Különösen azért bírálták, ahogyan a jelek szerint pénz, kegyek és szívességek bőséges osztogatásával igyekezett megszerezni a birodalom szomszédainak barátságát. Justinianus korának legkiválóbb és legélesebb nyelvű történetírója, Prokopiosz szerint a császár elég ostoba volt ahhoz, hogy azt gondolja: „szerencsés dolog kiadagolni a rómaiak vagyonát, és odavetni a barbároknak”. A császár – folytatta könyörtelenül – „egyetlen alkalmat sem mulasztott el arra, hogy hatalmas összegeket szórjon szét az északon, délen, keleten és nyugaton élő barbárok között”; pénzt küldött olyan embereknek, akikről még csak nem is hallott soha.⁶

Justinianus utódai hátat fordítottak ennek a módszernek, és keményen léptek fel Róma szomszédaival szemben. Amikor az egyik nagy sztyepei törzs, az avarok követői 565-ben, vagyis nem sokkal Justinianus halála után Konstantinápolyba érkeztek a szokásos sarc átvételére, az új császár, II. Justinus részéről igen kurta elbánásban részesültek: „Soha többé nem málházhattok fel ennek a birodalomnak a kárára, menjetek a dolgotokra, és ne tegyetek nekünk semmiféle szolgálatot, mert tőlem nem kaptok semmit!” Amikor a követek fenyegetőzni kezdtek, a császár elveszítette béketűrését: „Ti döglött ebek, ti merészelitek fenyegetni a Római Birodalmat? Tudjátok meg, hogy levágatom a varkocsotokat, aztán a fejeteket is!”⁷

Hasonlóan eltökélt ellenségességgel fordultak Perzsia felé is, különösen miután tudomásukra jutott, hogy a közép-ázsiai sztyeppéken nomád türkök erős szövetsége vette át a hunok helyét, és a Római Birodalom keleti határai felé szorítja őket. A türkök egyre meghatározóbb szerepet játszottak a kereskedelemben is, ezzel nagy bosszúságot okozva a kínaiaknak, akik – és ez biztos jele volt

kereskedelmi sikerességüknek – nehezen kezelhetőnek és megbízhatatlannak tartották őket.⁸ Vezetőjük egy Szizabul nevű, nagyszerű harcos volt, aki szépséges sátrában, négy aranypáván nyugvó aranyágyon heverészve fogadta a látogatására érkező méltóságokat, s a közelben feltűnő helyen egy hatalmas, ezüsstel színültig megrakott szekeret tartott.⁹

A türköknek nagyralátó terveik voltak; követeket küldtek Konstantinápolyba, hogy tartós katonai szövetséget ajánljanak. Egy közösen intézett támadással – mondták II. Justinusnak – elpusztíthatnák Perzsiát.¹⁰ A császár, aki erősen óhajtotta a dicsőséget Konstantinápoly régi riválisának rovására, és vérszemet kapott a diadal felcsillanó lehetőségétől, elfogadta az ajánlatot. Kezdett egyre fennhéjázóbban viselkedni, többször megfenyegette a sahot, és korábbi egyezményekben átengedett városok és területek visszaszolgáltatását követelte. A római sereg egy rosszul végrehajtott támadásban vereséget szenvedett, ezután a perzsák ellentámadást indítottak a római határvédelem egyik sarokköve, a mai Dél-Törökország területén fekvő Dara ellen. A város 574-ben, hat hónapon át tartó kegyetlen ostrom után elesett. A kudarcba a császár testi és lelki egészsége is beleroppant.¹¹

A történetek arról győzték meg a türköket, hogy Konstantinápoly megbízhatatlan és haszontalan szövetséges, amit nagykövetük 576-ban nyers nyíltsággal ki is mondott, visszautasítva egy Perzsia elleni újabb támadás gondolatát. Tíz ujját a szájába dugta, aztán indulatosan jelentette ki: „Ahogy most tíz ujj van a számban, úgy van nektek, rómaiaknak a szátokban tíz nyelv!” Róma nem tartotta be a türköknek tett ígéretét, hogy megtesz minden tőle telhetőt a Perzsia elleni hadjáratban, az eredmény pedig szégyenletes lett.¹²

A Perzsiával való ellenséges viszony felújítása rettenetes fejleményekbe torkolló, zűrzavaros időszak kezdetét jelentette. Két évtizednyi háborúskodás következett olykor egészen drámai mozzanatokkal, például amikor a hazafelé tartó perzsa hadak mélyen benyomultak Kis-Ázsiába, a visszaúton azonban csapdába futottak, még a királynő is fogságba esett, s az ellensége kezére került a gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott királyi aranykocsi. A „minden tűznél hatalmasabb” szent tüzet, amit a perzsa uralkodó magával vitt a hadjáratokra, a folyóba vetették, a zoroasztriánus papság és „a

legelőkelőbb emberek sokasága” vízbe fulladt – feltehetően nem véletlenül. A szent tűz kioltása kegyetlen és gonosz kihívás volt kifejezetten azzal a céllal, hogy a perzsa önazonosságtudat vallási szegletkövét meggyalázzák. A rómaiak és szövetségeseik vad lelkesültséggel ünnepelték a diadalt.¹³

Az ellenségeskedés folytatódásával mind fontosabbá vált a vallás szerepe. Amikor például a zsold csökkentésének ötletére a katonák között lázongás tört ki, a parancsnok Jézus arcképével vonult eléjük, hogy nyomatékosra tegye: a császár szolgálata valójában Isten szolgálata. Amikor I. Huszrau sah 579-ben meghalt, egyesek – teljességgel alaptalanul – azt állították, hogy „az isteni Ige fényessége ragyogott körülötte, mert hitt Krisztusban”.¹⁴ Az álláspontok megmerevedése nyomán Konstantinápolyban hevülten gyalázní kezdték a zoroasztrianizmust mint hamis, hitvány és romlott vallást; a perzsák – írta Agathiasz – „természetellenes, elfajzott szokásokat vettek fel, amióta Zoroaszter követőivé szegődtek”.¹⁵

A militarizmus jókora adag vallásossággal való elegyítésének messze mutató hatása volt a birodalom határvidékein élőkre, akiket kiszámított politikai döntéssel azért édesgettek a keresztény hitre, hogy elnyerjék támogatásukat és hűségüket.¹⁶ Különösen nagy erőfeszítéseket tettek a Dél- és Nyugat-Arábiában élő törzsek kézzelfogható előnyök ígéretével történő megnyerésére. Az adott helyen nagyszerűen gyümölcsöző királyi címek adományozása, ami a vérrokoni kapcsolatok (és a királyság) új értelmezését eredményezte, sokakat győzött meg arról, hogy tanácsos Konstantinápoly mellett állást foglalniuk.¹⁷

A Perzsiával való háborúskodás idején a vallásos érzékenység kiélesedése nem várt következményekkel járt, mert az egyes, újonnan megtért törzsek által gyakorolt kereszténység nem egyezett a 451-es khalkedóni zsinat által felvázoltakkal, és Krisztus kibenléte felől is eltérő nézeteket vallottak. A birodalmi fővárosból érkező kíméletlen üzenet hatására megkeseredett a Gasszánidákkal, Róma régi arábiai szövetségeseivel való kapcsolat is;¹⁸ a kötelékek éppen ebben a döntő fontosságú időszakban meggyengültek, a perzsák pedig kihasználta a kínálózó lehetőséget, és megszerezték az ellenőrzést Dél- és Nyugat-Arábia kikötői és piacai fölött, megnyitva egy új, Perzsiát Mekkával és Ukazzal összekötő szárazföldi

kereskedelmi útvonalat. Az iszlám hagyománya szerint ez az átrendeződés arra serkentett egy kiemelkedő mekkai személyiséget, hogy kéréssel forduljon Konstantinápolyhoz: nevezze ki őt *phylarch*nak vagy gvardiánnak Róma helytartójaként, később pedig megkaphassa Mekka királyának címét, amit a császár jóvoltából egy bizonyos Oszmán birtokol. A perzsák hasonló folyamat során neveztek ki hasonló szerepre egy jelöltet Jatribban (a mai Medinában).¹⁹

Mialatt az Arab-félszigeten mindezek a feszültségek körvonalazódtak, valamelyes előrehaladás ment végbe az események fő színterén, északon. A fordulat nem a csatatéren, hanem a perzsa udvarban következett be az 580-as évek végén, amikor egy népszerű tábornok, Vahram, akinek sikerült a türkökkel szemben megszilárdítania a keleti határvidéket, a saját kezébe vette a dolgokat, és fellázadt II. Huszrau sah ellen. A sah Konstantinápolyba menekült, ahol a birodalom támogatásáért cserébe komoly területi engedményeket ígért Mauricius császárnak a Kaukázusban és Mezopotámiában, többek között Dara visszaadását. Miután Huszrau 591-ben hazatért, és meglepően könnyen elbánt riválisával, hozzáfogott ígérete teljesítéséhez. Egy kiemelkedő kutató megfogalmazása szerint versailles-i pillanat volt ez: túl sok város, erődítmény és fontos település került Róma birtokába, védtelenül hagyva Perzsia gazdasági és államigazgatási hátszögét; ekkora megaláztatás nyomán elkerülhetetlen volt az indulatos reakció.²⁰

A következő két évtizedben dúló heves küzdelmek során hol az egyik, hol a másik félnek kedvezett a hadiszerencse. Minden jel arra mutatott, hogy Róma hatalmas diplomáciai és politikai húzást hajtott végre. Most, hogy megvoltak a korábban oly keservesen nélkülözött előretolt állásai, végre megszilárdíthatta folyamatos jelenlétét a Közel-Keleten. Ahogy a történész Prokopiosz megállapította: a Tigris és az Eufrátesz nagy kiterjedésű medencéjéből szétterülő mezopotámiai síkságok nem kínálnak határvonalnak alkalmas folyókat, tavakat vagy hegységeket.²¹ Ebből pedig az következik, hogy minden területnyereség sebezhető, hacsak Róma nem szerez meg és biztosít óriási területeket. II. Huszrau visszakapta a trónját, de hatalmas árat kellett érte fizetnie.

Alig egy évtizeddel később nagyot fordultak az események. Amikor Mauricius császárt 602-ben az egyik hadvezére, Phokasz meggyilkolta, II. Huszrau kihasználta az alkalmat, hogy lecsapjon, és kieroszakolja a helyzet újratárgyalását. Jócskán merített önbizalmat abból, hogy a Dara elleni elszánt támadással egy kulcsfontosságú ponton sikerült áttörnie Róma észak-mezopotámiai védelmi rendszerét, majd pedig abból, ahogy Phokasz odahaza küzdött a hatalom helyreállításáért. Amikor jelentés érkezett arról, hogy a nomádok új hulláma nyomult be a Balkánra, a sah nagyravágyása még jobban lánggra kapott. Az észak-arábiai népek kormányzásánál hagyományosan alkalmazott kliensrendszert sietősen lebontották annak tudatában, hogy a perzsák terjeszkedése nyomán hamarosan alapvetően átalakul a határvidék.²²

A sah kesztyűs kézzel bánt a keresztény lakossággal. A püspökök saját keserű tapasztalataikból tanultak meg félni a háború fenyegetésétől, hiszen a rómaiakkal való viszálykodás idején gyakran kellett szembesülniük az ellenséggel való együttműködés vádjával. 605-ben a sah személyesen elnökölt az új pátriárka megválasztásán; a kiszámított jelzéssel egy vallási kisebbség iránti pártfogó rokonszenvét juttatta kifejezésre. A lépés gyümölcsözőnek bizonyult. A keresztény közösség megértette az üzenetet, az egybegyűlt püspökök túlradó hálával mondtak köszönetet „a Királyok Királyának, aki hatalmas, nemes lelkű, jóságos és bőkezű”.²³

Miközben a Római Birodalom roskadozott a sorozatos felkelések súlya alatt, a perzsák fokozták a nyomást; a mezopotámiai városok úgy estek el egymás után, mint a dominókövek, utolsóként – 609-ben – Edessza adta meg magát. A figyelem most Szíria felé fordult. Az Orontész partján épült Antiókhia, Szent Péter első székhelye és a római uralom alatt álló Szíria legnagyobb városa 610-ben esett el, utána 611-ben a nyugat-szíriai Emesa következett. Damaszkusz 613-ban történt bevételével Róma újabb nagy regionális központot veszített el.

A dolgok ezután még rosszabbra fordultak. Konstantinápolyban meggyilkolták a közutálattal övezett, dölyfös Phokaszt, és megcsonkított, ruhátlan tetemét végighordozták a város utcáin. Az új császár, Hérakleiosz semmivel sem volt sikeresebb elődjénél a most már feltartóztathatatlan lendülettel előrenyomuló perzsák elleni

küzdelemben. Miután Kis-Ázsiában visszavertek egy kisebb római ellentámadást, a sah seregei délnek fordultak, és megindultak Jeruzsálem felé. A cél felől senkinek sem lehettek kétségei: Perzsia kulturális és vallási diadalának megpecsételéseként el akarták foglalni a kereszténység legszentebb városát.

A város 614 májusában rövid ostrom után elesett. A római világ csaknem hisztérikus állapotba került. A zsidókat azzal vádolták, hogy nemcsak együttműködnek a perzsákkal, de tevékenyen támogatják is őket. Egy forrás szerint a benyomuló hadsereget segítő zsidók „olyanok, mint ádáz fenevadak”, vérengző állatok és sziszegő kígyók. Azt beszélték róluk, hogy élen jártak a helyi lakosok lemészárlásában, azok pedig kegyes örvendezéssel nézték az ő halálukat, „mert Krisztusért gyilkolták le őket, és az Ő véréért ontották a vérüket”. Történetek jártak arról, hogy a zsidók templomokat romboltak le, feszületeken tiportak és leköpdösték az ikonokat. A Szent Keresztet, amelyen Jézust megfeszítették, elrabolták, és diadalmas hadizsákmányként Perzsiába küldték, egyenesen Huszraunak. Ez valódi katasztrófa volt Róma számára, és a császári propagandagépezet minden figyelmét haladéktalanul a megszegyenülés okozta károk enyhítésére fordította.²⁴

Ennyi balszerencse után Hérakleiosz fontolóra vette, hogy lemond a trónról, de mielőtt elhatározta volna magát, követeket küldött Huszrauhoz, hogy békét kérjenek tőle – bármi áron. Üzenetében bocsánatért esedezett, Róma agresszív magatartásáért elődjét, Phókaszt tette felelőssé, és alázatos alattvalóként mint „legfelsőbb császárt” köszöntötte a sahot. Huszrau figyelmesen végighallgatta a követeket, aztán kivégeztette őket.²⁵

Amikor az esetnek hírért vették, Konstantinápoly lakóit elfogta a vakrémület, ami lehetővé tette, hogy minden ellenállás nélkül vezessenek be radikális reformokat. A birodalmi tisztségviselők fizetését és a katonák zsoldját a felére csökkentették. A fővárosiak jó hangulatának megőrzésére régóta alkalmazott és jól bevált ingyenes kenyérosztást leállították.²⁶ A kincstár feltöltésére tett kétségbeesett lépésként begyűjtötték a templomokból a nemesfémeket. Hérakleiosz a városra váró harc súlyosságának érzékeltetésére és engesztelésként a bűnökért, amelyek miatt Isten ily súlyosan bünteti a rómaiakat, a pénzeket is változtatott: az előlapon változatlanul a

császár képmása díszelgett, az új névértékben és hatalmas mennyiségben veretett érmék hátoldalán azonban egy lépcsősor tetején elhelyezkedő kereszt volt látható, jelezve, hogy a perzsák elleni harc valójában nem más, mint a keresztény hitért vívott küzdelem.²⁷

Mindezek az intézkedések rövid távon nem sok hasznot hoztak. Palesztinai uralmuk megszilárdítása után a perzsák a Nílus-delta felé fordultak, és 619-ben bevették Alexandriát.²⁸ Nem egészen két év alatt egész Egyiptom – a Mediterráneum kenyereskosara és hat évszázadon át a római agrárgazdaság alapja – elesett. A győztes perzsák 622-ben Kis-Ázsia ellen fordultak, és noha előrenyomulásukat átmenetileg sikerült megakadályozni, 626-ban Konstantinápolytól látótávolságra ütöttek táborot – mintha pedig mindez nem lett volna elég rossz hír a rómaiaknak, a sah szövetséget kötött a nomád avarokkal, akik lerohanták a Balkánt, és most észak felől tartottak a város felé. A teljes megsemmisüléstől mindössze Nagy Konstantin városának vastag falai választották el azt, ami a Római Birodalomból még megmaradt. Elkerülhetetlenek és rémítően közelinek látszott a vég.

A szerencse azonban ezúttal Hérakleiosz mellé szegődött. A város bevételeire tett erőfeszítések eleinte kudarcot vallottak, és a későbbi támadásokat is könnyűszerrel verték vissza. Az ellenség magabiztossága megingott. Legelőször az avarok veszítették el harci eltökéltségüket; amikor a törzsi nézetkülönbségek a legelőkért folytatott huzakodás során már a vezető tekintélyének csorbulásával fenyegettek, mindannyian visszavonultak. A perzsák hamarosan ugyancsak felhagytak az ostrommal, részben azért, mert a türkök támadásai a Kaukázus felé fordították a figyelmüket; a nagyarányú területi gyarapodás következtében túlságosan sokfelé kellett elosztaniuk az erőforrásaikat, s az újonnan meghódított vidékek védelme vészesen gyenge volt – amit pontosan tudtak a türkök is. Konstantinápoly hajszál híján menekült meg a pusztulástól.²⁹

Hérakleiosz, aki Phókasz uralkodásának idején a fővárost megostromló kis-ázsiai császári hadsereg élén állt, most káprázatosan merész ellentámadásra szánta el magát, és a visszavonuló ellenség nyomába eredt. Először a Kaukázus felé vette az irányt, ahol találkozott a türk kagánnal, és szövetséget kötött vele

– nemcsak címekkel és ajándékokkal halmozta el, de a barátság megpecsételéseként lánya, Eudoxia kezét is neki ígérte.³⁰ Ezután minden elővigyázatosságot sutba dobva délnek fordult, 627-ben a mai Észak-Irak területén lévő Ninive közelében szétzúzott egy hatalmas perzsa hadsereget, majd az ellenállás megszűntével elindult Ktésziphón felé.

A perzsa vezetés összeomlott. Huszraut meggyilkolták, fia és utóda, Kavád azonnali békekötést kért Hérakleiosztól.³¹ A császár beérte területi ígéretekkel meg a győzelem dicsőségével, és visszaindult Konstantinápolyba, hátrahagyva egy nagykövetet a békemegállapodás kidolgozására – a feltételek között szerepelt a háború során elhódított területek és a Jeruzsálemből 614-ben elrabolt Szent Kereszt visszaszolgáltatása.³² A rómaiak látványos és elsöprő győzelmet arattak.

A megpróbáltatások azonban még korántsem értek véget; készülődött a vihar, ami az összeomlás szélére sodorta Perzsiát. A legmagasabb rangú hadvezér, Sarbaraz, Egyiptom korábbi szélesebb lerohanásának eltervezője a hadiszerecsé fordultával a perzsa trónra vetett szemet. A perzsa hadseregére rájárt a rúd, a birodalom keleti határvidékére be-betörtek a portyázó türkök – a tettek embere számára rendkívül csábítónak látszott a kínáló alkalm. A terv előrehaladtával Sarbaraz személyesen tárgyalt Hérakleiosszal, hogy szövetséget kössön a rómaiakkal a felkeléshez, majd Egyiptomból a császár támogatásával Ktésziphón felé indult.

A perzsiái helyzet tisztázódásával Hérakleiosz a szerencse váratlanul kedvező fordulatát nagy lelkesedéssel ünnepeelve igyekezett népszerűségét erősíteni, és célzatosan hangsúlyozta a vallás támogató és erősítő szerepét a vész sötét óráiban. A Huszrau által indított háborút a kereszténység elleni közvetlen támadásnak állította be, s a császári hadak előtt előadott színdarabban felolvastatott egy, állítólag a sah keze által írott levelet, amely nemcsak Hérakleiosz személyén gúnyolódott, de nevetség tárgyává tette a keresztények Istenének erőtlenségét is.³³ A rómaiak tehát azért küzdöttek, amiben hittek: az elmúlt évek nagy megpróbáltatása vallásháború volt.

Talán nem meglepő, hogy Róma győzelemittas ujjongását visszataszító jelenetek is kísérték. Miután Hérakleiosz látványos

külsőségek közepette bevonult Jeruzsálembe, állítólag erőszakkal megkeresztelték a zsidókat, mert úgy vélték, hogy gyalázatos szerepet játszottak a város tizenhat évvel korábban bekövetkezett elestében; akik elmenekültek, azoknak örökre megtiltották, hogy a városhoz öt kilométernél közelebbre merészkedjenek.³⁴ A korai keresztények, akiknek hitelveit eltévelyedésnek ítélték, ugyancsak célkeresztbe kerültek; arra kényszerítették őket, hogy szakítsanak az addig követett tanítással, és fogadják el a legújabb ortodox kereszténységet, amely az események fényes tanúsága szerint egyedül egyezik Isten akaratával.³⁵

Mindez nehézséget jelentett a perzsiai egyház számára, amely már több mint egy évszázada elszigetelten élt nyugati testvérétől, és papsága egyre inkább a keresztény hit egyetlen igaz őrizőjének tekintette magát – szemben a nyugatiakkal, akik hamis hitelveikkel megrontották az egyházukat. 612-ben tartott találkozójukon Perzsia püspökei kijelentették, hogy minden eretnekség forrása a Római Birodalom, míg Perzsiában „soha nem fordult elő semmiféle hitbéli eltévelyedés”.³⁶ Így aztán amikor Hérakleiosz Edesszában „visszaadta a templomot az ortodox hitűeknek”, és parancsot adott, hogy űzzék el onnan a keleti keresztényeket, akik korábban ott tartották az istentiszteleteket, úgy festett, mintha egész Perzsia áttérítését tervezné – a jelek szerint a háború váratlanul szerencsés kimenetele óta csakugyan fontolgatta ezt a lehetőséget: nyilvánvalóan a nyugati keresztény vallásra való erőszakos áttérítést.³⁷

A Konstantinápoly hathatós támogatásával feltámadó vallás minden mást elsöpört. Az egymást különös véletlenszerűséggel követő események sorozata cafatokra tépett seregnyi régi eszmét és elképzelést. Amikor Ktésziphónban járvány tört ki, egészen nyilvánvalónak tetszett, hogy a zoroasztrianizmus alig több, mint ábrándozás: a kereszténység az igaz vallás, és követői jutalomban részesülnek.³⁸ A feszült légkörben dél felől, az Arab-félsziget belsejéből újfajta moraj hangzott fel; ezt a régiót elkerülték a rómaiak és a perzsák közelmúltbeli háborúi, ez azonban nem jelentette azt, hogy semmiféle hatással nem voltak rájuk a néhány száz kilométerrel távolabb folyó világrengető események. Valójában a két birodalom összecsapásában régóta kulcsfontosságú volt az Arábia csúcsától

délnyugatra fekvő vidék, ahol nem egészen egy évszázaddal korábban a Himjári Királyság meg Mekka és Medina városa állt Perzsia mellé Konstantinápoly és Himjár régi vörös-tengeri riválisa, Etiópia egyesült keresztény erőivel szemben.³⁹

Ebben a régióban az évszázad nagy részében különböző vallások versengtek, változtak és idomultak egymáshoz. A korábban sokféle istenségnek, bálványoknak és hiedelemnek otthont adó világ lassan átadta a helyét a monoteizmusnak, az egyetlen, mindenható istenség vallásának. A sokféle istennek épített szentélyek annyira megfogyatkoztak, hogy egy történész kijelentette: a politeizmus már az iszlám hajnalán kiveszőben volt. Helyébe belépett a zsidóság és kereszténység egyetlen, mindenható Istene, az Arab-félszigeten a 6. század végén és 7. század elején megsokasodott feliratokban pedig megjelentek az angyalok, a paradicsom, az ima és az alamizsnálkodás fogalmai.⁴⁰

Ezen a vidéken történt, hogy miközben északon dúlt a háború, egy Mohamed nevű kereskedő, a Kurajs törzs Banu Hásim klánjának tagja visszavonult egy Mekkához közel eső barlangba, hogy elmélkedjen és meditáljon. Az iszlám hagyományai szerint 610-ben kezdtek látomásai támadni, amelyek során megvilágosító üzeneteket kapott Istentől. Hangot hallott, amely azt parancsolta neki, hogy recitáljon verseket „a te Istened nevében”⁴¹ az embereknek. Mohamed rémülten és zavarodottan hagyta el a barlangot, de egyszer csak megpillantott egy embert, aki szétvetett lábbal állt a láthatáron, azután pedig dörgő hangot hallott: „Ó, Mohamed, te vagy Isten prófétája, én pedig Gábriel vagyok.”⁴² A következő években versek hosszú sorát hallotta, amelyeket először a 7. század derekán vetettek papírra – ez a *Korán*.⁴³

Isten apostolokat küld – mondta Gábriel Mohamednek –, hogy örömhíreket vagy figyelmeztetéseket hozzanak.⁴⁴ Mohamedet hírnöknek választotta ki a Mindenható. A világban túlságosan sok a sötétség – mondta neki –, túl sok mindentől kell félni, és minden sarokból az apokalipszis réme fenyeget. Hirdesd hát az isteni üzenetet, mert amikor így cselekszel, „menedékre találsz [Allahban] az átkozott Sátán elől, mert nincs hatalma azok fölött, akik hisznek, és az ő Urukba helyezik reménységüket”⁴⁵ Isten együttérző és

könyörületes, hallotta ismételtén Mohamed, de irgalmatlanul bünteti azokat, akik megtagadják az engedelmességet.⁴⁶

Az iszlám korai időszakáról szóló források igen bonyolultak, és értelmezésük sok nehézségbe ütközik.⁴⁷ Nem könnyű megállapítani – és a modern kutatók között élénk viták tárgyát képezi –, hogy a kortárs és a későbbi politikai megfontolások miként és milyen mértékben formálták át Mohamed történetét és üzenetét. Nehéz például pontosan megérteni, hogy milyen szerepet játszott a hit a nézetek és az események alakításában, nem utolsósorban azért, mert már a 7. század derekán különbséget tettek a hívők (*muminún*) és azok között, akik hozzájuk csatlakozva alávetették magukat a tekintélyüknek (*muszlimún*). A későbbi szerzők elsősorban a vallás szerepére összpontosították figyelmüket, és nemcsak a lelki-szellemi megvilágosodás erejét hangsúlyozták, hanem a forradalmat elindító arabok közötti szolidaritást is – ennek következtében a korszak hódításainak „muszlim” jellegéről beszélni ugyanolyan pontatlan, mint sommásan azt mondani ezekről az emberekről, hogy „arabok”. Ráadásul ezek az azonosságok nemcsak a kérdéses korszak után változtak, hanem közben is – mi pedig természetesen kénytelenek vagyunk elsősorban a szemtanúk beszámolóira és vélekedésére hagyatkozni.

Noha még az események sorrendje sem mindig állapítható meg teljes bizonyossággal, abban általános az egyetértés, hogy az Arab-félszigeten a 7. század elején nem Mohamed volt az egyetlen figura, aki az egy Istenről beszélt; voltak „hasonmás próféták”, akik ugyancsak a római–perzsa háborúk idején emelkedtek ismertségre. A legismertebbek a Mohamedéihez meglepően hasonló messianisztikus és prófétai látomásaikat tárták az emberek elé; Gábriel arkangyaltól származó kinyilatkoztatásokról beszéltek, utat mutattak az üdvözüléshez, és olykor szent iratokkal támasztották alá állításaikat.⁴⁸ A régészeti leletek tanúsága szerint ez volt az az időszak, amikor Mekkában és környékén megjelentek a keresztény templomok és kápolnák; erről tanúskodnak az ikonok és az újonnan megtért népesség temetői is. A korszakban ádáz küzdelem dúlt az emberek szívéért, lelkéért és gondolataiért.⁴⁹

A mai kutatók abban is egyetértenek, hogy Mohamed egy olyan társadalomban hirdette tanítását, amely a római–perzsa háborúk

nyomán súlyos gazdasági visszaeséstől szenvedett.⁵⁰ Róma és Perzsia szembenállása és mélyreható militarizálódása erősen visszavetette a Hidzsáz régióból induló, illetve azon áthaladó kereskedelmet. A kormányzat az anyagi erőforrásokat a hadsereg fenntartására fordította, a háborús erőfeszítések hatalmas terhet róttak a családi gazdaságokra, így jelentősen csökkent a kereslet a fényűzési cikkek iránt. A hagyományos, régi piacokat, elsősorban a levantei és perzsiai városokat magába nyelte a háború, ami ugyancsak mélyítette a Dél-Arábiát sújtó gazdasági válságot.⁵¹

Kevesen érezhették annyira a helyzet romlását, mint a mekkai Kurajs törzs tagjai, akik aranyat és más drágaságokat Szíriába szállító karavánjaikkal váltak legendássá. Elveszítették jól jövedelmező kapcsolatukat a rómaiakkal, akiknek nyergék, saruszíjak, pajzsok, övek és egyébek készítéséhez használt bőrt szállítottak.⁵² Megélhetésüket kétségkívül még inkább veszélyeztette a pogány istenek mekkai szentélye felé igyekvő zarándokok elmaradása. A szentély közepén egy sor bálványszobor állt (az egyik állítólag Ábrahámot mint öregembert ábrázolta), de mind közül legfontosabb egy vörös achátból faragott férfifigura volt, amelynek jobbját aranyból készítették, és hét jóslónyíl vette körül.⁵³ A Kurajs törzs Mekka őrzőjeként komoly jövedelemre tett szert abból, hogy élelmiszert és vizet adott el, illetve szertartásokat tartott a zarándokoknak. A Szíriában és Mezopotámiában bekövetkezett felfordulás jókora távolságban is érezhető volt; a mindennapi életet oly sok tekintetben megnehezítő zűrzavar ismeretében nem meglepő, hogy Mohamed érzékeny húrokat pendített meg a közelgő végnapokról szóló intelmeivel.

Mohamed tanítása értő fogadtatásra talált. Szenvedéllyel és meggyőző erővel merész és következetes magyarázatot kínált a mostoha világ gyötrelmeire és viszontagságaira. Nemcsak a látomásai voltak sodró erejűek, de az általa megfogalmazott intelmek és figyelmeztetések is. Akik követték az útmutatását, azoknak földje bőséges gyümölcs- és gabonatermést hozott; akik elfordultak tőle, azoknak elpusztult a vetésük.⁵⁴ A lelki megváltás gazdasági jutalmat borjadzik. Nyerni pedig bőven volt mit: a hívőknek nem kevesebbet ígért, mint a paradicsomot, ahol a kerteket friss, tiszta víz táplálja, és ahol „borfolyók [folynak], amelyek édesek azok ajkán, akik isszák, és

tiszta méz patakjai”. A híveket számtalanféle gyümölcs táplálja, egyben bocsánatot nyernek Istentől is.⁵⁵

Akik elutasítják az isteni tanítást, azokra nemcsak a végzet és a pusztulás vár, hanem a kárhozat is; akik pedig háborút viselnek az ő hívei ellen, szörnyűséges módon fognak szenvedni, és nem lesz számukra irgalom. Keresztre feszítik őket, levágják végtagjaikat vagy száműzetésre ítéltetnek; Mohamed ellenségei valójában Isten ellenségei, és az ő sorsuk rettenetes lesz.⁵⁶ Büntetésük egyebek mellett az, hogy tűzzel égetik le a bőrüket, aminek helyébe új, egészséges bőr nő, hogy azután azt is leégessék, így kínjaik és gyötrelmeik soha nem érnek véget.⁵⁷ Aki pedig nem hisz, az „örökké a [pokol] tüzében lakozik, forrásban lévő vizet kap inni, ami a beleit szétszaggatja”.⁵⁸

A szenvedélyes és radikális üzenetet heves, sértett dühvel fogadta Mekka konzervatív elitje, amelyet mélyen felháborított a hagyományos politeisztikus hit nyers bírálata.⁵⁹ Mohamed 622-ben kénytelen volt Jatribba (a későbbi Medinába) menekülni; menekülése – a *hidzsra* – az iszlám történelmének egyik kulcseseménye, a muszlim időszámítás kezdete. A közelmúltban megtalált papiruszokból egyértelműen kiderül: Mohamed tanítása nyomán ekkor született meg az új vallás és az új önazonosság,⁶⁰ aminek központi eleme az egységről alkotott, igen határozott elképzelés volt.

Mohamed eltökélten igyekezett egyetlen tömbben egyesíteni a Dél-Arábia területén élő törzseket. A bizánciak és a perzsák régóta kihasználták a helyi ellentéteket, és egymás ellen játszották ki a vezetőiket. A védnökösködés és az anyagi támogatás kiszolgáltatott helyzetben lévő kliensekké tette őket, és a lefizetett elitek Rómából és Ktésziphónból kapták az irányítást. Ez a rendszer azonban a közelmúltbeli háborúk során összeomlott. Az elhúzódó ellenségeskedés következtében a törzsek némelyike elesett „a harmincfontnyi aranytól, amihez a Római Birodalommal folytatott kereskedelem nyereségeként rendszeresen hozzájutott” – ami pedig még ennél is rosszabb volt, hogy a kötelezettségek teljesítésére irányuló kérésüket otrombán elutasították. „A császár még a katonáit sem tudja kifizetni – vetette oda egy tisztségviselő –, nemhogy titeket, kutyák.” Amikor egy másik követ közölte a törzsekkel, hogy a kereskedelem a jövőben erősen korlátozott lesz, megölték, és

holttestét egy tevé tetemébe varrták. A törzsek nem sokkal ezután a saját kezükbe vették a dolgok irányítását; válaszként és bosszúból nekiláttak „feldúltni és elpusztítani a római területeket”.⁶¹

Jó oka volt annak, hogy az új vallás tanítását a helyi nyelven hirdették. „Arab *Koránná* tettük azt – talán éltek az eszetekkel.”⁶² Az arabokat megajándékozták egy saját vallással, amely új önazonosság-tudatot is teremtett. A helyi népesség számára megalkotott vallás volt – tekintet nélkül arra, hogy városiak vagy nomádok-e, hogy melyik törzs tagjai, és hogy milyen az etnikai vagy nyelvi hátterük. A Mohamed megvilágosító látomásait tartalmazó *Koránban* felbukkanó rengeteg görög, arámi, szír, héber és perzsa jövevényszó olyan soknyelvű környezetre utal, amelyben fontosabb volt a hasonlóságok, mint a különbségek hangsúlyozása.⁶³ A fő tanítás és az iszlám gyors sikerének titka az egység volt. Egy tekintélyes, 8. századi muszlim tudós kutatásai szerint ezek voltak Mohamed utolsó szavai: „Ne legyen két vallás Arábiában.”⁶⁴

Mohamed kilátásai nem tűntek túlságosan biztatóknak, amikor első híveinek kicsiny csoportjával Jatribban húzta meg magát. Az ige hirdetés nehezen ment, a hívek közössége – az *umma* – igen lassan gyarapodott, s a helyzet szerfölött kényes volt, mert Mekka felől közeledtek az üldözők, hogy elfogják a hitehagyott prédikátort. Mohamed és hívei a fegyveres ellenállást választották, és egyre merészebb támadásokat intéztek a karavánok ellen. Lendületük és magabiztosságuk sebesen növekedett, ahogy egyre-másra sikereket értek el kedvezőtlen helyzetből és komoly túlerővel szemben is. A badri csata 624-ben végképp meggyőző bizonyossággal szolgált arról, hogy Mohamed és emberei valamiképpen isteni védelemben részesülnek; a gazdag zsákmányra a kívülállók is felfigyeltek. A mekkai Kurajs törzs vezetőivel folytatott, indulatoktól sem mentes tárgyalások során aztán létrejött a hudajbijai egyezmény; Mekka és Jatrib tíz évre szóló fegyverszünetben állapodott meg, és visszavonták a Mohamedre és követőire korábban kimondott korlátozásokat. Az új vallás híveinek száma növekedni kezdett.

Ahogy a megtértek sokasodtak, úgy lettek egyre nagyralátóbbak a célkitűzéseik is. Fontosnak tartották egy vallási központ kijelölését. A híveknek mindaddig azt tanították, hogy ima közben Jeruzsálem felé

kell fordulniuk, 628-ban azonban Mohamed újabb, megvilágosító látomásaiból kiderült, hogy a dolog csak próba volt, most pedig módosítani kell: a helyes irány – a *kibla* – csakis Mekka felé mutat.⁶⁵

Nemcsak Mekkát, hanem Arábia politeisztikus, pogány vallásának régi fókuszpontját, a Kába követ is az imák és a városba irányuló zarándoklatok legfőbb céljává tették, a látomások ugyanis feltárták Mohamed előtt, hogy azt nem más, mint Ábrahám fia, Izmael, tizenkét arab törzs feltételezett ősatyja alkotta meg. A városba látogatóknak azt parancsolták, hogy Isten nevét zengve járják körül a szent helyet, ekképpen teljesítve az Izmaelnek adott parancsolatot, amely szerint a férfiaknak el kell zarándokolniuk egész Arábiából és a messzi országokból gyalog vagy teveháton arra a helyre, ahová maguk az angyalok hozták le az égből egy fekete követ a szentély közepébe.⁶⁶ A Kába szentté nyilvánításával megerősítették a múlttal való folytonosságot, és megteremtették az erőteljes kulturális kapcsolat érzését. Az új hit által kínált lelki-szellemi előnyök mellett nyilvánvaló politikai, gazdasági és kulturális hasznot jelentett Mekka legfőbb vallási központtá nyilvánítása, ami teljességgel kioltotta a Kurajs törzsszel való ellentéteket, annyira, hogy a törzs vénei elkötelezték magukat Mohamed és az iszlám mellett. Mohamed más, lángelmére valló vezetői lépéseket is tett. Ahogy Arábiában szétfoszlott az ellenállás és ledőltek az akadályok, expedíciós erőket indított útnak, hogy kihasználja a másutt kínálkozó, csábító lehetőségeket. Az időzítés nem is lehetett volna jobb: 628 és 632 között Perzsia összeomlása végképp drámai arányokat öltött, és anarchia lett úrrá a birodalom maradványain. Ebben a rövid időszakban nem kevesebb mint hat király követelte magának a hatalmat (egy jól tájékozott arab történész később nyolcra emelte ezt a számot), két királynőt már nem is említve.⁶⁷

A sikerek újabb híveket hoztak, és a számuk egyre nőtt, ahogy az új áramlat egymás után nyelte el Perzsia déli határvidékének városait és falvait. Voltak települések, amelyeknek mindaddig nem volt szükségük az önvédelemre, és a legkisebb nyomás hatására behódoltak. Jellemző eset a mai Közép-Irak déli vidékén fekvő el-Híra, amely azonnal megadta magát, és a béke fejében hajlandó volt sarcot fizetni a támadóknak.⁶⁸ A reményvesztett perzsa katonai

parancsnokok is azt tanácsolták, hogy a városok fizessenek az előrenyomuló arab hadaknak, „azzal a feltétellel, hogy távoznak”.⁶⁹

Jelentős erőforrásokat is mozgósítani kellett, mert az emberek meghódításához nem elég egyedül az iszlám szellemi tanítása. Mohamed megjelenését követően egy hadvezér állítólag azt mondta egy szászánida tábornoknak: „többé már nem e világi célokért harcolunk”; a hadjáratok Isten szavának terjesztését szolgálták.⁷⁰ A térítő hevület elemi fontosságú volt a korai iszlám sikerében, de annak sem volt kisebb jelentősége, hogy merőben újfajta módon osztották fel a zsákmányt és az anyagi erőforrásokat. Mohamed kijelentette, hogy az anyagi javakkal a hűséget és engedelmességet fogja jutalmazni; a hitetlenektől elragadott vagyon csakis a hívőket gazdagíthatja.⁷¹ Ez a lépés szorosan összekapcsolta a vallási és a gazdasági érdekeket.⁷²

Akik korán tértek az iszlám hitére, azok aránylag nagyobb részt kaptak a zsákmányból; ezt a voltaképpeni piramisrendszert a 630-as évek elején létrehozott, a javak elosztását felügyelő hivatal öntötte formába. Húsz százalék illette az igazhitűek vezetőjét, a kalifát, a nagyobbik részt a támogatói és a sikeres támadásokban részt vevők között osztották fel.⁷³ A korai megtértek húzták a legnagyobb anyagi hasznot az új hódításokból, de az újabbak is boldogan élvezték a sikerek gyümölcsét. A rendszer a terjeszkedés rendkívül hatékony motorjának bizonyult.

Az újonnan alakult hadseregek folytatták a gyűjtőnéven „sivatagi népeknek” vagy beduinoknak nevezett nomád törzsek fölötti politikai és vallási hatalom megszerzésére irányuló erőfeszítéseket, és hatalmas támadásokkal roppant területeket hajtottak az uralmuk alá. Az események időrendje csak némi bizonytalansággal állapítható meg, de a mai kutatások meggyőzően kimutatták, hogy a Perzsia területén való terjeszkedés néhány évvel előbb történt, mint korábban gondoltuk: 628 és 632 között, vagyis a szászánida társadalom roskadozásának idején, nem pedig akkor, amikor már véglegesen összeroppant.⁷⁴ A dátum helyesbítése rendkívül fontos, mert segít összefüggésbe helyezni a gyors előrenyomulást Palesztinában, ahol a 630-as évek derekára már minden város behódolt, még a rómaiak által épp nemrég visszaszerzett Jeruzsálem is.⁷⁵

Az új fenyegetésre Róma és Perzsia is későn reagált. Utóbbi esetében a muszlimok Kádiszijánál 636-ban aratott elsöprő győzelme hatalmas lökést adott az arab hadsereg előrenyomulásának és a muszlim önbizalom megerősödésének. A csata során iszonyatos számban estek el a perzsa előkelők, ami súlyos hatással volt a későbbi ellenállásra, és jócskán hozzájárult a már ingó állam leterítéséhez.⁷⁶ A rómaiak védekezése sem volt hatékonyabb. A császár öccse, Theodórosz szakellariosz vezette sereg 636-ban a Galileai-tengertől délre, a Jarmúk folyónál vívott csatában döntő vereséget szenvedett, mert a vezérek súlyosan alábecsülték az arab erők nagyságát, hadrafoghatóságát és elszántságát.⁷⁷

A világ szíve tárva-nyitva állt. Egyik város a másik után hódolt be, és a támadók végül lecsaptak magára Ktésziphónra is. Hosszú ostrom után a főváros is elesett, az arabok kifosztották az államkincstárat. Perzsia erejét a rómaiak káprázatos utóvédharcai törték meg, de végül Mohamed követői győzték le és kebeleztek be a térséget. Egyre növekvő lendülettel tört előre a hívők sokszínű csoportja, amely elfogadta a próféta tanítását, és mind többen csapódtak hozzájuk azok, akik leginkább a várható jutalomban és haszonban reménykedtek. Az érdekek egy irányba mutattak, siker sikert követett – már csak az volt a kérdés, hogy hol vannak az iszlám terjedésének határai.

Út az egyetértés felé

Mohamed stratégiai lángelméjének és taktikai éleslátásának köszönhetően ő és követői bámulatos sikerek sorát aratták a csatamezőn. Kulcsszerepe volt ebben a Kurajs törzstől és Mekka politikai elitjétől kapott támogatásnak is, mert ez teremtett keretet ahhoz, hogy a Dél-Arábiában élő törzsek meghallgassák és elfogadják az új hit üzenetét. Éppígy a lehető legjobb pillanatban tárultak fel a Perzsia összeomlása nyomán kínálkozó lehetőségek is. További két fontos tényező ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy az iszlám oly elsöprő sikert arathatott a 7. század elején: a keresztényektől és mindenekelőtt a zsidóktól kapott támogatás.

Egy olyan világban, ahol a vallás összetűzések és vérontás forrása, könnyű figyelmen kívül hagyni azt, hogy a nagy vallások milyen sokat tanultak és kölcsönöztek egymástól. Mai szemmel nézve a kereszténység és az iszlám egymás szöges ellentétének látszik, egymás mellett élésük első időszakában azonban a kapcsolatuk nemhogy békés, hanem inkább szívélyes és kölcsönösen bátorító volt. Az iszlám és a judaizmus viszonyának messzemenő összeférhetősége még meglepőbb. A zsidóktól kapott támogatás alapvető fontosságú volt abban, hogy a Közel-Keleten oly sebesen terjedhetett Mohamed tanítása.

Noha a korai iszlám történetének részleteit taglaló emlékkönyv igen bonyolult, egy félreismerhetetlen szál unos-untalan felbukkan a korszak – arab, örmény, szír, görög vagy héber nyelvű – irodalmában, és kitapintható a régészeti leletekben is: Mohamed és követői a muszlim befolyás terjedésével és erősödésével párhuzamosan folyamatosan igyekeznek eloszlatni a zsidók és a keresztények félelmeit.

Amikor Mohamedet a 620-as években a dél-arábiai Jatribban sarokba szorították, egyik fő stratégiai lépésként a zsidókhöz fordult segítségért. Ezt a várost és ezt a régiót mélyen átjárta a judaizmus és a zsidó történelem. Alig egy évszázaddal korábban a Himjári Királyság egy fanatikus zsidó uralkodója módszeres keresztényüldözést indított, aminek következtében létrejött egy, a 7. század elején még mindig erős szövetségi rendszer: Perzsia a szövetséges Rómával és Etiópiával szemben a himjaritákat támogatta. Mohamed erősen törekedett arra, hogy megbékítse a dél-arábiai zsidóságot, elsősorban Jatrib (a későbbi Medina) véneit.

A város zsidóságának vezetői megadták neki a támogatást annak fejében, hogy a védelem szükség esetén kölcsönös lesz. A megállapodást hivatalos dokumentumba foglalták; a szöveg kijelenti, hogy a muszlimok most és a jövőben is tiszteletben tartják a zsidók hitét és vagyonát. Rögzítette továbbá a judaizmus és az iszlám közötti egyetértést; mindkét vallás hívei megígérték, hogy egymás védelmére sietnek, ha bármelyiküket harmadik fél részéről támadás éri; a zsidókat nem érheti bántalom, és ellenségeik nem kapnak segítséget. A muszlimok és a zsidók együttműködnek, „és bölcs tanácsokkal segítik egymást”.¹ Az egyetértés létrejöttében sokat segített, hogy Mohamed látomásai és állításai nemcsak békülékenyek voltak, de megnyugtatóan ismerősek is; sok tekintetben összhangban álltak az Ószövetséggel – például a próféták, elsősorban Ábrahám tiszteletében –, és nyilvánvalóan közös pont volt Jézus Messiás voltának tagadása is. Az iszlám nemcsak hogy nem állt ellentétben a judaizmussal, de a jelek szerint kéz a kézben járt vele.²

A zsidók között hamar híre futott annak, hogy Mohamed és hívei a szövetségeseik. Egy Észak-Afrikában a 630-as évek végén keletkezett, rendkívül érdekes szövegből megtudjuk, mennyire örültek a palesztinai zsidók az előrenyomuló arabok sikereinek, ez ugyanis azt jelentette, hogy a régió kiszabadul a rómaiak és a keresztények szorításából. Izgatott találgatás folyt, hogy vajon beteljesülnek-e az ősi próféciák: „azt beszélték, hogy a szaracénoknál megjelent a próféta, és a felkent, a Krisztus eljövételét hirdeti”.³ Egyes zsidók ezt a Messiás eljövételéről szóló jövendölésként értelmezték; a legjobbkor érkező bizonyosságát látták benne annak, hogy Jézus

Krisztus csaló volt, és az emberiség végnapja hamarosan elérkezik.⁴ Természetesen voltak eltérő vélekedések is. Egy tudós rabbi Mohamedet tartotta hamis prófétának, „mert az [igaz] próféták nem karddal az oldalukon érkeznek”.⁵

Számos más fennmaradt szöveg is azt tanúsítja, hogy a zsidók örvendezéssel köszöntötték az arabokat mint felszabadítóikat a rómaiak uralma alól – hihető adatok támasztják tehát alá, hogy a körvonalazódó iszlám kedvező fogadtatásra talált ezeken a vidékeken. Az egy évszázaddal később keletkezett egyik szöveg elbeszéli: Simon bar Joháj rabbin mély felindultság vett erőt, amikor Hérakleiosz császár visszahódította Jeruzsálemet, és erőszakkal kereszteltette meg a zsidókat. Egyszer csak egy angyal jelent meg előtte, és a rabbi azt kérdezte tőle: „Honnan tudhatjuk, hogy [a muszlimok] a mi szabadítóink?” „Ne félj – mondta az angyal –, mert Isten csakis azért támasztotta életre [az arabok] királyságát, hogy titeket a gonosz [Rómától] megszabadítson. Az Ő akarata szerint prófétát fog küldeni nektek, és a próféta hódító lesz, és eljön, hogy pompában és dicsőségben visszaadja [nektek] az országot.” A zsidók Mohamedben látták messiásváró reménységeik beteljesülésének eszközét. A szóban forgó vidék Ábrahám leszármazottainak földje volt – ez pedig az arabok és a zsidók közötti összetartozást és szövetséget jelenti.⁶

Voltak más, taktikai okai is annak, hogy a zsidók együttműködtek az előrenyomuló hadakkal. Hebronban például egyezséget ajánlottak az arab parancsnokoknak: „szavatoljátok, hogy egyenlőek leszünk veletek, és biztosítsátok a jogunkat ahhoz, hogy zsinagógát építsünk Makpéla barlangjának bejárata előtt” (ebben a barlangban temették el Ábrahámot), mi pedig – jelentették ki a zsidó vezetők – cserébe „megmutatjuk, hol vájlatok aknajaratot”, hogy átjussatok a város félelmetes védművein.⁷

A helyi lakosság támogatása – mint láttuk – fontos szerepet játszott abban, hogy az arabok a 630-as évek elején jelentős sikereket arattak Palesztinában és Szíriában. Görög, szír és arab források jelenkori vizsgálata során kiderült, hogy a legkorábbi beszámolók szerint a zsidók örömmel üdvözölték a benyomuló hadakat. A dolog nem meglepő: ha lehámozzuk az igen sokszínű későbbi hozzátételeket (például az olyan állításokat, hogy a

muszlimok „sátáni képmutatásban” vétkesek), megtudjuk, hogy a parancsnok, aki Jeruzsálem ellen vezette a csapatait, szerény zarándokruhában lépett be a Szent Városba, hogy együtt imádkozzon azokkal, akiknek a vallási nézeteit ha nem is tartotta a sajátjaival megegyezőnek, a jelek szerint homlokegyenest ellentétesnek sem.⁸

A Közel-Keleten voltak más népcsoportok is, amelyeket nem érintett érzékenyen az iszlám felemelkedése. A régió zsúfolva volt makacs, a maguk külön útján járó vallási irányzatokkal. Létezett egész seregnyi keresztény szekta, amelyek nem értettek egyet a zsinatokon hozott határozatokkal, vagy kifogásoltak egyes, a maguk szempontjai alapján eretneknek tartott hitelveket. Ez különösen így volt Palesztinában és a Sínai-félszigeten, ahol számos keresztény közösség a leghatározottabban szembehelyezkedett a 451-es khalkedóni zsinat Jézus Krisztus isteni természetének értelmezésével kapcsolatos állásfoglalásával, s ennek következtében üldöztetés volt az osztályrészük.⁹ Ezek a keresztény csoportok a császár hódításai nyomán eluralkodó ortodox vallási felfogás merevsége miatt akkor sem kerültek jobb helyzetbe, amikor Hérakleiosznak bámulatos hadiszerezésével sikerült a perzsákat visszaszorítania.

Egyesek a cél elérésének eszközét látták a győzelmekben, de közrejátszottak vallási természetű rokonszenvek is. Egy arab katonai parancsnok, aki meg akarta vetni a lábát Niszibiszben, a város metropolitájának kijelentette, hogy hathatós támogatásért cserébe nemcsak segít neki elmozdítani a keleti keresztény egyház vezetőjét, de őt fogja a helyébe állítani.¹⁰ A 640-es években egy magas egyházi méltóság által írt levél arról beszél, hogy az új uralkodók nemcsak harcoltak a keresztények ellen, „de dicsérik a vallásunkat, tiszteletet tanúsítanak papjaink, rendházaink és Urunk szentjei iránt”, és adományokat juttatnak a vallási intézményeknek.¹¹

Ebben a helyzetben a helyi keresztény közösségek örömmel fogadták a Mohamed és követői által hirdetett üzenetet. Az iszlám erőteljes szembenállása a politeizmussal és a bálványimádással nyilvánvalóan rokonszenvet váltott ki a hasonló hitelveket valló keresztényekből. A bajtársiasság érzését ugyancsak erősítette a keresztények által tisztelt figurák egész sora: Mózes, Noé, Jób és Zakariás megjelenik a *Koránban* is, amely egyértelműen kijelenti,

hogy Isten, aki átadta Mózesnek a törvényeket, és később apostolokat küldött a világba, most újabb prófétát küld, hogy hirdesse az Igét.¹²

A zsidókkal és keresztényekkel való rokonság érzését erősítették a mindhárom vallás számára ismerős mozzanatok, illetve a vallási doktrínák és gyakorlatok hasonlósága. Isten nem egyedül Mohamedet választotta ki üzenetének közvetítésére: „Leküldötte reád [ó próféta] az írást az Igazsággal ama [kinyilatkoztatások] bizonyosságaképpen, amik előtte voltak. Leküldötte a Tórát és az Evangéliumot.”¹³ Egy másik hely így int: „emlékezzetek arra, amit az angyal mondott Máriának, Jézus anyjának”. Az iszlám szent könyve az Üdvözlégyszavait visszhangozva mondja: [Emlékezz arra], „amikor az angyalok azt mondták: »Ó Mária! Allah téged választott ki és tett tisztává. Téged választott minden értelmes teremtmény asszonyai előtt. / Ó Mária! Hagyatkozz áhítatosan Uradra! Borulj le [előtte] és hajolj meg azokkal, akik [az istentiszteleten] meghajolnak!«”¹⁴

A Jézus és a Szentháromság természetének kérdése körüli érveléssel elfoglalt keresztények számára talán az volt a legmeglepőbb, hogy Mohamed kinyilatkoztatásai tartalmazták a legfőbb üzenetet, amely erőteljes volt és egyszerű: egyetlen Isten van, és Mohamed az ő hírnöke.¹⁵ Könnyen felismerhető volt, és összeesengett a keresztény hit alaptanításával, hogy Isten mindenható, és időről időre apostolokat küld, hogy hirdessék az Ő üzenetét. A vallási kérdések fölött huzakodó keresztények és zsidók bolondok – írja a *Korán* egy másik sora: „Vajon nem éltek az eszetekkel?”¹⁶ A megosztottság a Sátán műve – figyelmeztet a mohamedi szöveg –, soha ne engedjétek, hogy elhatalmasodjon a széthúzás, hanem inkább szeressétek az Istent, és ne békétlenkedjétek.¹⁷ Mohamed üzenete a megbékélés volt. A zsidó vallás követőinek vagy a keresztényeknek, akik tiszta életet élnek, nincs mitől félniük és nincs mit megbánniuk – jelenti ki ismételten a *Korán*.¹⁸ Akik hisznek az egy Istenben, megbecsülést és jutalmat érdemelnek.

Az iszlámmal összefüggésbe hozott egyes szokások és szabályok még a Mohamed előtti időkből származnak; az iszlám – feltehetően maga a Próféta – később tette magáévá őket. A

kézlevágás mint a lopás büntetése vagy a hitet elhagyókra kimondott halálos ítélet általános gyakorlat volt, amelyet a muszlimok is átvettek. Az iszlám alapkövetelményévé vált alamizsnázkodás, böjt, zarándoklat és ima ismerős hangzású, a folyamatosság érzetét támasztó gondolatok voltak.¹⁹ A kereszténység és a judaizmus hasonlóságai később egyre érzékenyebb témává lettek; kezelésére azt a dogmát eszelték ki, hogy Mohamed írástudatlan volt – ez semlegesítette azokat az állításokat, amelyek szerint jól ismerte a Tórát és a *Bibliát*, noha a kortársak és csaknem kortársak szerint tanult ember volt, és jól ismerte mind az Ó-, mind az Újtestamentumot.²⁰ Egyesek még messzebb mentek, és azt állították, hogy a *Korán* alapja egy később átformált és az adott körülményekhez alkalmazott arámi nyelvű keresztény leckekönyv. Ez a feltevés – sok más, az iszlám hagyományainak bírálását vagy mellőzését célzó próbálkozáshoz hasonlóan – széles körben ismertté vált, noha a mai történészek közül csak igen kevesen adnak hitelt neki.²¹

Az iszlám terjedésének első időszakában a keresztények és a zsidók nyújtották a legfőbb támogatást, ez magyarázatot ad arra, hogy a Mohamed életében történt eseményekről szóló *Korán*-versek közül igen kevés beszél elismerően a rómaiakról. „A bizánciak legyőzettek – utal a szöveg a 620-as években a perzsákkal vívott háborúban elszenvedett súlyos kudarcok valamelyikére. – ...Ám legyőztetésük után, ők fognak győzelmet aratni. / Néhány éven belül – Allahé a döntés...”²² Ez pedig teljességgel bizonyos: „Allah nem szegi meg az ígéretét.”²³ Az üzenet ismerős volt, és látszólag kihúzta a kereszténységgel ellentétet szító, dühödt érvelés méregfogát. Az iszlám a maga perspektívájából befogadó és békülékeny volt; reményt kínált a feszültségek feloldására.

A források valójában bőségesen kínálnak példákat arra, hogy a keresztények csodálattal szemlélik a muszlimokat és hadaikat. Egy 8. századi szöveg elbeszéli, hogy egy keresztény aszkétát küldtek az ellenség kikémlelésére, s őt ámulattal töltötte el, amit látott és tapasztalt. „Olyan embereknél jártam – számolt be társainak –, akik az egész éjszakát éberén, imádkozással töltik, nappal pedig józanok és mértékletesek, elvárják az erkölcsös viselkedést és tiltják a nem helyénvalót; éjjel szerzetesek, nappal oroszlánok.” Mindezen igen

dicséretes dolgok elsorolása arra szolgál, hogy elmossa a különbséget a kereszténység és az iszlám között. Az a tény, hogy az ebből a korszakból származó más szövegelemek Mohamed tanítását magukévá tevő keresztény szerzetesekről beszélnek, ugyancsak arra mutat, hogy a két vallás doktrínái között koránt sincs éles határvonal.²⁴ A korai muszlimok által nagyra becsült aszketizmust ismerte, gyakorolta és tisztelettel övezte a görög-római világ is.²⁵

A kereszténységgel való összehangolódás elősegítésére irányuló erőfeszítéseket segítette az az előírás, hogy tisztelni és védeni kell a Könyv népeit, vagyis a zsidókat és a keresztényeket. A *Korán* egyértelműen szól arról, hogy a korai muszlimok nem e két vallás riválisainak, hanem egyazon tanítás örökösének tekintették magukat. Előzőleg már mások is megkapták a Mohamed előtt feltárult kinyilatkoztatásokat: „Hiszünk Allahban, és abban, ami [kinyilatkoztatás gyanánt] leküldetett hozzánk, és leküldetett Ábrahámhoz, Izmaelhez, Izsákhhoz, Jákobhoz és [Izrael] törzseihez, és [hiszünk abban], amit Mózes, Jézus és a próféták kaptak az Uruktól. Nem teszünk különbséget egyikük javára sem közülük. Mi [Allahnak] vetjük alá magunkat.”²⁶ Más szavakkal: a kereszténység és a judaizmus prófétái egyben az iszlám prófétái is.

Nem véletlen tehát, hogy a *Korán*ban több mint hatvanszor bukkan fel az *umma* szó, nem az etnikai címke értelmében, hanem a hívők közösségének meghatározásaként. A szöveg néhány esetben bánatosan utal arra, hogy az emberiség valaha egyetlen *umma* volt, amit csak később szaggattak szét az egyenlenségek.²⁷ A burkolt üzenet az, hogy Isten akarata szerint félre kell tenni a nézetkülönbségeket. A *Korán* és a *hadisz* (a Próféta kijelentéseinek, megjegyzéseinek és cselekedeteinek gyűjteménye) hangsúlyozza a nagy monoteisztikus vallások hasonlóságait, a különbözőségeket pedig következetesen igyekszik eljelentékteleníteni; szembevető, hogy minden esetben hangsúlyozza a zsidókkal és a keresztényekkel szemben tanúsított türelem és tisztelet fontosságát.

A korabeli források értelmezése rendszerint nehézségekbe ütközik, részben azért, mert igen bonyolultak és ellentmondásosak, részben mert jóval az elbeszélte események *után* keletkeztek, de a paleográfia legújabb eredményei, új szövegelemek felfedezése és

az írott anyag értelmezésének egyre kifinomultabb módszerei fokozatosan megváltoztatták e meghatározó jelentőségű történelmi időszakról alkotott régi elképzeléseinket. Az iszlám hagyománya szerint Mohamed 632-ben halt meg, a legújabb kutatások azonban valamivel későbbre teszik ezt az időpontot. A 7. és 8. századból származó források utalnak egy erőteljes prédikátorfigurára (a közelmúltban felvetődött, hogy magáról Mohamedről lehet szó), aki az arab erők élén állt, és Jeruzsálem kapuihoz vezette őket.[28](#)

Mohamed követőinek elsőprő palesztinai előrenyomulását segítette a helybeli hatóságok tehetetlensége és alkalmatlansága is. A keresztény papság egyes tagjai elkeseredett utóvédharcokat folytattak; a lehető legrosszabb fényben igyekeztek feltüntetni az arabokat, és meggyőzni a lakosságot, hogy ne hagyja magát félrevezetni az iszlám egyszerű és ismerősnek tűnő üzenetétől. Jeruzsálem pátriárkája röviddel a város bevétele után arra figyelmeztette az embereket, hogy a szaracénok bosszúszomjasak, és gyűlölik Istent; kifosztják a városokat, felprédálják a termőföldeket, és felgyújtják a templomokat meg a kolostorokat. A Krisztus és az egyház ellen elkövetett gáztetteik rémítőek, ahogy „az Istenről való szentségtelen gyalázkodásuk is”.[29](#)

A jelek szerint az arab támadások valójában nem voltak sem annyira brutálisak, sem olyan megdöbbentőek, mint amilyenek a kommentátorok lefestették őket. Szíriában és Palesztinában a régészeti leletek nemigen utalnak erőszakos hódításra.[30](#) Észak-Szíria legjelentősebb városa, Damaszkusz például igen gyorsan megadta magát, miután a helyi püspök és a támadó arab sereg parancsnoka megállapodott a feltételekben. A megállapodás, amely még némi költői szárnyalásnak is teret adott, józan volt és realiztikus: cserébe azért, hogy a templomok érintetlenek maradnak és tovább működhetnek, a keresztényeket pedig nem éri semmiféle bánat, a lakosok hűbéruruknak ismerik el a hódítókat. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy nem Konstantinápolynak, illetve a császári hatóságoknak, hanem „a Próféta, a kalifák és a hívők képviselőinek” fizetnek adót.[31](#)

Ez a folyamat újra és újra végbement, ahogy az arabok a kereskedelmi és hírközlési útvonalak mentén minden irányban

megkezdtek a terjeszkedést. Seregek özönlöttek be Délnyugat-Iránba, mielőtt arra terelődött volna a figyelem, hogy elfogják az utolsó szászánida uralkodót, a kelet felé menekülő III. Jazdagird királyt. Az Egyiptom ellen küldött erők hullámokba szervezett támadásaikkal pánikot keltettek, így az ellenállás csekély volt és eredménytelen – ráadásul a helyi lakosság vagy az egymás elleni küzdelmekkel volt elfoglalva, vagy a félelem és bizonytalanság következtében készsággel kötött fegyverletéti megállapodásokat. A Földközi-tenger keleti medencájének gyöngyszemét, Alexandriát teljesen leszerelték, és kicsikartak tőle egy ígéletet, amely szerint irdatlan sarcot fizet annak fejében, hogy a templomai érintetlenek maradnak és a keresztény lakosságot békén hagyják. A hírt könnyek és jajgatás közepette vették tudomásul a városban, és sokan azt követelték, hogy a megállapodást megkötő Kürosz pátriárkát kövezzék halálra árulásáért. „Azért kötöttem meg ezt a megállapodást – jelentette ki ő védekezésében –, hogy megvédjelek titeket és a gyermekeiteket.” Így aztán – írta vagy egy évszázaddal később egy krónikás –

„a muszlimok uralmuk alá hajtották egész Egyiptomot, s ezzel az adók révén megháromszorozták a bevételeiket.”³² Egy másik korabeli beszámoló szerint: „Isten megbüntette a keresztényeket vétkeikért.”³³

Egy csaknem tökéletes terjeszkedési modellt követve a katonai fenyegetés tárgyalásos megállapodásokat eredményezett, és egyik tartomány a másik után hódolt be új uralkodójának. A meghódított területek urai eleinte kíméletesen gyakorolták hatalmukat. A meglévő lakosság háborítatlanul folytathatta addigi életét; a muszlimok a városközpontoktól távol építették fel szállásaikat és helyőrségeiket.³⁴ Egyes esetekben új városokat alapítottak – például az egyiptomi Fuszátot, az Irakban, az Eufrátesz mellett fekvő Kúfát, a palesztinai Ramlát vagy a mai Jordánia területén lévő Ajlát (a mai Akabát) –, ahol maguk jelölhették ki a mecsetek és kormányzói paloták helyét, és szűz területen kezdhették meg az építkezést.³⁵

Mindezzel egy időben új templomok épültek Észak-Afrikában, Egyiptomban és Palesztinában, ami arra enged következtetni, hogy viszonylag hamar kialakult egyfajta, vallási türelmen alapuló *modus vivendi*.³⁶ A folyamat végbement a Szászánidáktól elhódított területeken, ahol – legalábbis eleinte – békében hagyták a

zoroasztriánusokat.³⁷ Nem kizárható, hogy a zsidók és a keresztények esetében még formális megállapodás is történt. Egy umari szerződés néven ismert bonyolult és sokat vitatott szöveg utal a jogokra, amiket a Könyv népei kaptak új uraiktól, illetve felvázolja az iszlámmal való kapcsolat alapjait: a mecsetekre nem szabad keresztet rajzolni, a *Koránt* csak a muszlim gyermekeknek tanítják, ugyanakkor senkit nem szabad megakadályozni abban, hogy az iszlám hitére térjen; a muszlimokat tiszteletben kell részesíteni, és útbaigazítást kell adni nekik, ha segítséget kérnek. A vallások egymás mellett élése az iszlám terjeszkedésének védjegye és egyben sikerének egyik legfontosabb tényezője.³⁸

Egyesek igyekeztek mindenfelől biztosítani magukat, ahogy például az észak-jordániai Dzseras fazekasai tették: a 7. században olyan cserépmécseseket készítettek, amelyek egyik oldalán latin, a másikon arab felirat olvasható;³⁹ igen gyakorlatias válasz a régióban mindössze huszonöt éve tartó perzsa uralom tapasztalataira. Semmi sem szavatolta, hogy az arabok uralma tartós lesz; egy 7. századi görög szöveg egészen világosan beszél: „a test megújítja magamagát” – a szerző afelől biztosítja olvasóit, hogy a muszlim hódítás bizonyulhat kérészetűnek is.⁴⁰

Az új hatalmi rendszer kíméletessége az államigazgatás területén is megmutatkozott. A római veretű pénzek még évtizedekkel a hódítás után is használatban voltak az új, de ismerős képi elemeket mutató és a régóta megszokott névértékekkel vert érmék mellett. A fennálló jogrendszer is többé-kevésbé érintetlen maradhatott. A hódítók több területen, például az örökösödés, a hozomány, az eskütétel, a házasság vagy a börtön gyakorlatában átvették a régóta megszilárdult normákat. A volt római és szászánida területeken sok esetben helyükön hagyták a korábbi kormányzókat és hivatalnokokat.⁴¹ Az ok részben egyszerű matematika volt. A hódítók (arabok vagy sem), igazhitűek és azok, akik hozzájuk csatlakoztak és elfogadták felsőbbségüket, elenyésző kisebbségben voltak, vagyis a helyi közösségekkel való messzemenő együttműködés nem választás kérdése volt, hanem szükségszerűség.

A dolgok illetén alakulását az is elősegítette, hogy a nagy, távlati tervben Perzsia, Szíria, Palesztina és Egyiptom meghódítása után néhány további hatalmas katonai vállalkozás, például a Római

Birodalom megmaradt töredékeivel való leszámolás szerepelt. Konstantinápoly folyamatos nyomás alá került, ahogy az arab vezetők egyszer és mindenkorra le akartak számolni Rómával. Még ennél is fontosabb volt azonban az iszlám valódi lényegéért folytatott küzdelem.

A korai kereszténység belső küzdelmeihez hasonlóan Mohamed halála után is igen fontossá vált, hogy tisztázzák: mit is mondott pontosan, szavait és gondolatait hogyan kell rögzíteni, illetve terjeszteni – és kinek. A harc ádáz volt: a négy ember közül, akiket a Próféta utódjaul és képviselőjéül, „kalifául” egymás után kijelöltek, hármat meggyilkoltak. Dühödt viták folytak arról, hogy miként kell értelmezni Mohamed tanítását, és elkeseredett próbálkozásokat tettek örökségének elferdítésére vagy eltulajdonítására. A prófétai üzenet rögzítésének követelő igénye nyomán, feltehetően valamikor a 7. század utolsó negyedében született meg a terv, hogy létrejöjjön az egyetlen, egységes és végleges összefüggő szöveg: a *Korán*.⁴²

Az egymással vetélkedő szekták közötti ellentét hozzájárult a nem muszlimokkal való szembenállás erősödéséhez. Minden csoport úgy vélte, hogy ő az egyedüli őrzője a Próféta igaz tanításának, vagyis egyedüli hű teljesítője Isten akaratának, így aligha meglepő, hogy hamarosan a *káfirok* – a nem muszlim hitetlenek – felé fordult a figyelem.

A muszlim vezetők türelmesek, sőt kegyesek voltak a keresztényekhez; a 679-es földrengésben megrongálódott edesszai templomot még újjá is építették,⁴³ a 7. század végén azonban megváltozott a hozzáállásuk. Hangsúlyossá vált az igehirdetés, a helyi lakosság áttérítése az iszlám hitére – és ezzel párhuzamosan a velük szemben egyre ellenségesebb magatartás.

Mindennek egyik megnyilvánulása volt az úgynevezett érmeháború – amikor a propaganda-hadjárat megjelent a pénzdarabokon is. Miután a kalifa a 690-es évek elején pénzt kezdett veretni „Nincs isten Allahon kívül, és Mohamed az ő prófétája” felirattal, Konstantinápoly nem késlekedett a válással. Olyan pénzdarabokat veretett, amelyeken a császár arcképe immár nem az előlapon, hanem a hátlapon volt látható, az előlapra pedig drámai erejű új ábrázolat, Jézus Krisztus arcképe került. A szándék az volt,

hogy megerősítsék a keresztény azonosságtudatot, illetve hogy hirdessék: a birodalom isteni védelem alatt áll.[44](#)

Az iszlám világa egy káprázatos gyorsaságú fejlődési folyamat révén most egyenlőként állt szemtől szemben a kereszténységgel. Figyelemre méltó: a Jézus és a császár arcképét hordozó pénzermék kibocsátására válaszként legelőször pár éven át olyan pénzeket verettek, amelyeken egy Jézussal párhuzamos szerepet, „az igazhitűek földjének védelmezője” szerepét játszó ember képe díszelgett – legtöbbször Abdal-Malik kalifa képmásának tartják, de nem kizárható, hogy nem mást, mint magát Mohamedet ábrázolja. Az alak lebbenő tunikában áll, szakálla dús, kardja a hüvelyében. Ha csakugyan a Próféta, akkor ez a legkorábbi ábrázolása; akik életében találkoztak vele, maguk is látták, és kétségkívül felismerhették. Az egy évszázaddal később élt al-Baládzuri arról számol be, hogy Mohamed néhány, még életben lévő medinai társa, akik jól ismerték őt, ugyancsak látták ezeket a pénzdarabokat. Ugyanezt állítja egy másik, jóval később élt szerző, aki hozzáfért az iszlám legkorábbi irataihoz; arról beszél, hogy a Próféta közeli barátai helytelennek érezték a képmás ilyen természetű felhasználását. Az érmék nem sokáig maradtak forgalomban; a 690-es évek végére az iszlám világának pénzeit teljesen áttervezték, minden ábrázolást eltávolítottak róluk, és mindkét oldalon csak a *Koránból* vett idézetek voltak olvashatók.[45](#)

A 7. század végén azonban még nem tekintették legfőbb célnak a keresztények áttérítését az iszlám hitére; az elsődleges harc a különböző muszlim szekták között folyt. Ádáz vita dúlt azok között, akik Mohamed egyedül igaz örökösének tekintették magukat, s a vitában az volt az ütőkártya, hogy ki ismeri mélyrehatóbban a Próféta ifjúkorát. A vetélkedés annyira hevessé vált, hogy amikor a Közel-Keleten létrejött egy erős szekta, és szembefordult a dél-arábiai tradicionalista csoportokkal, komoly erőfeszítések történtek a vallás központjának Mekkából Jeruzsálembe való áthelyezésére. Az iszlám első nagyobb szent épülete, a Sziklamecset építése a 690-es években kezdődött, részben azzal a szándékkal, hogy elterelje a figyelmet Mekkáról.[46](#) Egy mai kutató megfogalmazása szerint a polgárháború egy bizonytalan szakaszában, amikor a kalifa fegyvert fogott Mohamed próféta közvetlen leszármazottai ellen, az

építészetet és a tárgykultúrát „fegyverként használták fel az ideológiai konfliktusban”.⁴⁷

A muszlim világ belharcai magyarázatot adnak a Sziklamecset külső és belső, a keresztények megbékítését célzó mozaikfelirataira. „Imádd Istent, az együttérzőt és könyörületest, tiszteld és áldd az Ő prófétáját, Mohamedet.” Ám az a kijelentés is olvasható, hogy Jézus a Messiás. „Higgy Istenben és az ő küldötteiben... legyen áldott a Te szolgád, Jézus, Mária fia, és béke legyen vele a születésének napján, a halála napján és azon a napon, amikor feltámad halottaiból.”⁴⁸ Vagyis: a vallások közötti határok még a 690-es években is elmosódtak. A különbség olyan kicsiny volt, hogy egyes keresztény tudósok nem annyira valamiféle új hitnek, mint inkább a kereszténység eltérő értelmezésének tartották az iszlám tanításait. A kor egyik legkiemelkedőbb egyháztanítója, Damaszkuszi Szent János szerint az iszlám nem vallás, hanem a kereszténység eretnek irányzata. Mohamed tanítása, írta, az Ó- és Újszövetség ismeretén és egy tévelygő keresztény szerzetessel folytatott beszélgetésen alapul.⁴⁹

A muszlim világ szívében zajló szüntelen hatalmi és pozícióharcok ellenére – vagy talán éppen azok következtében – a periféria továbbra is káprázatos tempóban terjeszkedett. A katonai parancsnokok, akik jobban érezték magukat a valóságos harcmezőn, mint a politika és a teológia csataterein, seregeikkel egyre mélyebbre hatoltak Közép-Ázsia, a Kaukázus és Észak-Afrika belseje felé – utóbbi esetben feltartóztathatatlanak tűnt az előrenyomulás. A Gibraltári-szoroson átkelve előzönlöttek a mai Spanyolországot, és a mai Franciaország területére is behatoltak, ahol 732-ben Párizstól mintegy 300 kilométernyire, Poitiers és Tours között ütköztek ellenállásba – az ütközetben, amely csaknem mitikusnak mondható jelentőségre tett szert az előretörő iszlám megállításával, Martell Károly megsemmisítő vereséget mért rájuk. A későbbi történészek szerint a keresztény Európa sorsa hajszálon függött; a védők hősiessége és harci tapasztalata nélkül kétségkívül hamarosan muszlim lett volna az egész kontinens.⁵⁰ Az igazság az, hogy noha a vereség valóban fordulatot jelentett, hamarosan új hullámban indulhatott volna meg a támadás – ha érdemesnek tartották volna.

Ami azonban a korabeli Nyugat-Európát illeti, a remélhető zsákmány gyérecske volt és távoli; a gazdag jutalom másfelé ígérkezett.

Európa a muszlim hódítások nyomán végleg visszasüppedt az árnyékba, ami vagy két évszázaddal korábban a gótok, hunok és más nomád népek benyomulásával kezdett ráborulni. Ami a Római Birodalomból megmaradt – ebben az időben már jószérivel csak Konstantinápoly és a környező területek –, a végső összeomlás peremén ingadozott. A keresztény Mediterráneummal folytatott kereskedelem, ami már a Perzsiával való háborúskodás idején hanyatlásnak indult, mostanra a semmibe enyészett. A valaha élettől nyüzsgő városok, mint Athén vagy Korinthosz, összezsugorodtak, lakóik megfogyatkoztak, külső kerületeik elnéptelenedtek. A 7. századnál későbbi időkből alig találunk hajóroncsokat, míg a korábbi időkből származók sokasága eleven kereskedelmi forgalomról tanúskodik. A helyi áruforgalmon kívül gyakorlatilag megszűnt a kereskedelem.⁵¹

A muszlim világgal való kontraszt nem is lehetett volna élesebb. A Római Birodalom és Perzsia gazdasági háttérét még nem hódították meg, de egyesítették. Egyiptom és Mezopotámia összekapcsolásával létrejött egy új, a Himalájától az Atlanti-óceánig húzódó gazdasági és politikai behemót. Az iszlám világának ideológiai vitái, pártoskodásai és egymást követő bizonytalan időszakai ellenére (például amikor az Abbászida-dinasztia 750-ben megdöntötte a fennálló kalifátust) az új birodalom dúskált a javakban, a pénzben és a gondolatokban. Valójában éppen ez áll az Abbászidák forradalma mögött: Közép-Ázsia városai kövezték ki a változás felé vezető utat, ők voltak a melegágyai a forradalmat tápláló szellemi erjedésnek, ők alkották a megfelelő gazdasági háttérrel, és itt született meg a döntés az iszlám lelkéért folytatott harc megkezdéséhez is.⁵²

A muszlimok egy jól szervezett világot vettek át számtalan várossal, amelyekben sok százezernyi vásárló, vagyis megadóztatható ember élt. Ahogy ezek a városok egymás után jutottak a kalifátus kezére, mind több erőforrás gazdagította a központi vezetést. A birodalom bekebelezte a kereskedelmi útvonalakat, oázisokat, városokat és természeti erőforrásokat. A

Perzsa-öböl és Kína közötti tengeri kereskedelem fontos kikötői ugyanúgy erre a sorsra jutottak, ahogy a Szaharán átvezető karavánutak, amelyek lehetővé tették, hogy a mai Marokkó területén lévő Fez „végtelenül gazdaggá” és egy kortárs megfigyelő szavaival élve „hatalmas hasznot hozó” kereskedelmi forgalom központjává váljon. Az új körzetek és népek leigázása nyomán irtózatossá váló pénz áramlott a muszlim birodalomba; egy arab történész becslése szerint a mai Pakisztán területén fekvő Szindh bevétele hatvanmillió dirham azonnali nyereséget hozott (nem beszélve a későbbi adó- és egyéb bevételek jelentette hatalmas összegekről).⁵³ Ez mai értékre átszámítva dollármilliárdokat jelent.

Amikor a katonai erők kelet felé nyomultak, a sarcszedés ugyanolyan jövedelmezőnek bizonyult, mint Palesztinában, Egyiptomban és egyebütt. Közép-Ázsia városai egymás után estek el; a közöttük lévő kapcsolatok lazasága pecsételte meg a sorsukat – a védekezés összehangolását lehetővé tevő szervezetség hiányában tehetetlenül várták a végzetet.⁵⁴ Szamarkand lakóit a muszlim parancsnok hatalmas összeg kifizetésére kényszerítette annak fejében, hogy visszavonuljon, noha nem sokkal később amúgy is fel kellett adniuk a várost – a kormányzó azonban elkerülhette a mai Tádzsikisztánban lévő Pendzsikent uralkodója, a magát Szogdia királyának nevező Devastics sorsát, akit törbe csaltak, elfogtak és népének szemé láttára keresztre feszítettek. Hasonló sorsra jutott az észak-afganisztáni Balh kormányzója is.⁵⁵

A Közép-Ázsiában való előretörést nagyban elősegítette a káosz, ami eluralkodott a sztyeppe régióján – éppen a Perzsa Birodalom összeomlásának időszakában. Az igen goromba, 627–28-as tél nyomán éhínség tört ki, az állatok nagy számban pusztultak el, és átrendeződtek a törzsek közötti hatalmi viszonyok is. A kelet felé nyomuló muszlim erők a Perzsia bukása nyomán megerősödött nomád törzsekkel találták szemben magukat. A 730-as években megsemmisítő vereséget mértek a türkökre, akik megosztottsága csak súlyosbodott, amikor az egyik legkiemelkedőbb sztyeppe vezető, Szulut az ostáblajáték során kialakult és elmérgesedett nézeteltérés hevében meggyilkolták.⁵⁶

Ahogy a törzsek ellenállása szétmállott, a muszlimok lassan, de feltartóztathatatlanul nyomultak tovább kelet felé, sorra foglalták el a

városokat, oázistelepüléseket és hírközlési csomópontokat, és a 8. század elejére elérték Kína legnyugatibb vidékeit.⁵⁷ Az arab hódítók már 751-ben szembekerültek a kínaiakkal, és a közép-ázsiai Talasz folyónál vívott csatában döntő győzelmet arattak fölöttük. A muszlimok ekkor eljutottak egy természetes határvonalhoz, ahonnan – legalábbis rövid távon – már nem sok értelme lett volna tovább terjeszkedni. Kínában mindeközben a vereségnek súlyos következményei lettek; egy szogd tábornok, bizonyos An Lu-san vezetésével lázadás tört ki az uralkodó Tang-dinasztia ellen, és a következő időszakban bárkinek lehetősége volt a kialakuló, tartósan zűrzavaros és ingatag helyzet kihasználására.⁵⁸

Nem sokat késlekedtek például az ujugrok, akik mindaddig támogatták a Tang-dinasztiát, és számottevő hasznot húztak abból, hogy korábbi uraik visszahúzódtak Kína belsejének biztonságába, és a sebeiket nyalogatták. Növekvő területeik biztosítása érdekében állandó településeket hoztak létre, amelyek közül a legfontosabb, a mai Kirgizisztán területén fekvő Balaszagun (vagy Kuzordu) az uralkodó, a *kagán* székhelye lett. Balaszagun a város és a katonai tábor sajátos keveréke volt; a kagán aranykupolával ékes sátorban trónolt. A tizenkét városkaput falak és őrtornyok védelmezték. A későbbi beszámolók szerint Balaszagun csak egy volt a 8. század elejétől épült ujugur városok közül.⁵⁹

Az ujugrok hamarosan a terjeszkedő iszlám keleti frontjának fő erejévé váltak. Először elkeveredtek a szogdokkal, azután a helyükre léptek mint a hosszú távú és elsősorban a selyemmel való kereskedelem főszereplői. Az ebben az időszokban szerzett hatalmas vagyonokról a lenyűgöző paloták sora tanúskodik.⁶⁰ Khukh Ordnung erődváros volt, ahol tíz sáortábor is helyet kapott a kőépületek mellett; a kagán egy díszes pavilonban fogadta fontos vendégeit, és itt tartották a vallási szertartásokat is.⁶¹ A muszlimok nyomásával szemben megpróbálták megőrizni önállóságukat, és úgy döntöttek, hogy áttérnek a manicheizmusra – talán mert úgy vélték, hogy ez a köztes megoldás az iszlám tőlük nyugatra virágzó világa és a keletre fekvő Kína között.

A hódítások nyomán a muszlimok ellenőrzése alá került a kereskedelmi és hírközlési útvonalak roppant hálózata, amely összekötötte Afganisztánt és a Fergánai-medence oázisait Észak-

Afrikával és az Atlanti-óceánnal. Ázsia szívében szinte mérhetetlen vagyon halmozódott fel. A mai Üzbegisztánban, a pendzsikenti és balalik-tepei ásatásokon előkerült leletek a legmagasabb színvonalú művészetről – és a művelését lehetővé tevő gazdagságról – tanúskodnak. Az előkelők otthonait díszítő szépséges festmények az udvari élet és a perzsa elbeszélő irodalom jeleneteit ábrázolják. Egy szamarkandi palota falfestményei azt a nagyvilági életet mutatják be, amelybe a muszlimok belecsöppentek: az egyik képen a helyi uralkodó épp ajándékokat vesz át Kínából, Perzsiából, Indiából, sőt talán Koreából érkezett méltóságoktól. Ilyen városok, tartományok és paloták kerültek a kereskedelmi útvonalak mentén előrenyomuló muszlimok kezére.⁶²

A központ felé áramló példátlan gazdagság jóvoltából komoly beruházások kezdődtek mindenfelé, például Szíriában, ahol a 8. század során hatalmas piacterek és pazar üzletek épültek Dzserasban, Szküthopoliszban (a mai izraeli Bét-Seán) és Palmürában,⁶³ a legnagyobb ívű vállalkozás azonban egy hatalmas, új város megépítése volt. Ez lett a világ leggazdagabb és legnépesebb városa, és az is maradt évszázadokon át, noha egyes 10. századi becslések eltúlozzák a gazdagságát és nagyszerűségét; egy szerző a fürdőházak, illetve a fenntartásukhoz szükséges látogatók száma alapján valamivel kevesebb mint 100 millió lakosról beszélt.⁶⁴ A neve Madinat al-Szalám, a Béke Városa volt, ma így nevezzük: Bagdad.

A muszlim világ hallatlan gazdagságának tökéletes szimbóluma, a királyi hatalom, műpártoló jóindulat és uralkodói tekintély székhelye volt. Új vonatkoztatási centrumot jelentett Mohamed követői számára; politikai és gazdasági tengelypontot, amelyben a muszlim birodalom minden tája összekapcsolódott, egyúttal az elképesztő arányokat öltő, hivalkodó pompa színtere is lett, például a kalifa fia, Hárún ar-Rasíd 781-ben tartott esküvőjén, amikor azon túl, hogy a menyasszonyt soha nem látott méretű gyöngyökből álló fűzérrel, rubinokkal rakott köntösökkel és olyan díszebéddel köszöntötték, „amihez hasonlót még soha egyetlen asszonynak sem készítettek”, a vőlegény az egész országot bőkezű ajándékokban részesítette. Aranyedényekben ezüstpénzt és ezüstedényekben aranypénzt

hordtak körül és osztottak szét az emberek között; apró üvegcsékben drága illatszereket ajándékoztak; az udvarhölgyek arany- és ezüstpénzzel tömött erszényeket kaptak, „meg egy-egy hatalmas tálcát illatszerekkel rakva, és mindannyian egy-egy élénk színekben pompázó, drágakövekkel kirakott díszruhát. Ehhez fogható emberi szem még nem látott” – legalábbis az iszlám születése óta nem.⁶⁵

Mindezt a hatalmas, termékeny és pénzgazdálkodást folytató birodalomból beáradó irtatlan adóbevételek tették lehetővé. Amikor Hárún ar-Rasíd 809-ben meghalt, kincstárában 4000 turbán, 1000 drága porcelánedény, számtalanféle illatszer, óriási mennyiségű ezüst- és arany ékszer, 150 000 lándzsa és ugyanennyi pajzs meg sok ezer pár coboly-, nyérc- és másféle prémmel bélelt csizma volt.⁶⁶ „A legkisebb és legnéptelenebb tartományom is többet jövedelmez, mint a te teljes birodalmad” – írta állítólag a kalifa Konstantinápoly császáranak valamikor a 9. század derekán.⁶⁷ Ez a vagyon alapozta meg a hihetetlen jólét és a szellemi forradalom korszakát.

Az elkölthető bevétel ugrásszerű növekedésével megsokasodtak a magánvállalkozások. A Perzsa-öböl partján fekvő Bászra piaca hírnevet szerzett mint olyan hely, ahol a világon minden megvásárolható: selyem és lenvászón, gyöngy és ékkövek, henna és rózsavíz. Egy 10. századi szerző szerint aki nyilat, kengyelt vagy nyeret akart venni, legokosabban tette, ha a csoda szép házáiról és pazar közfürdőiről híres Moszul piacát kereste fel. A legfinomabb pisztácia, szezámolaj, gránátalma és datolya Nisápúrban volt kapható.⁶⁸

Nagy kereslet volt a legválogatottabb élelmiszerekre és fűszerekre, a finom kézműves termékekre és általában a legjobb minőségre. Nyilvánvalóan csak mese a jól ismert történet, amely szerint a papírkészítés titkát a 751-ben a Talasz folyónál vívott csatában elfogott kínaiak ismertették meg a muszlimokkal, az azonban kétségtelen, hogy a 8. század túlnyomó részében már hozzáférhető volt a papír, s ez jelentősen megkönnyítette és felgyorsította a feljegyzések, nyilvántartások készítését, illetve az ismeretek rögzítését és továbbadását. Az írásbeliség ebből következő felvirágzása hatalmas fellendülést eredményezett a tudományok, a matematika, a geográfia és az útleírások területén.⁶⁹

Valaki feljegyezte, hogy a legjobb birsalma Jeruzsálemből, a legfinomabb sütemény Egyiptomból való; a szíriai füge különösen telt zamatú, a Sirázból való szilváért pedig meghalni is érdemes. Ahogy az emberek megengedhették maguknak, hogy egyre válogatósabbak legyenek, fontosságot nyert a szigorú kritika is. A damaszkuszi gyümölcsöket, int ugyanez a szerző, érdemes messze elkerülni, mert íztelenek (ráadásul a város lakói túlságosan is okoskodóak). Damaszkusz persze még mindig jobb hely, mint Jeruzsálem, „ez a skorpiókkal teli aranymedence”, ahol a közfürdők mocskosak, az élelmiszer rendkívül sokba kerül, és általában minden olyan drága, hogy már csak ez is elveszi az ember kedvét akár csak egy kurta látogatástól is.⁷⁰ A kereskedők és az utazók történeteket vittek magukkal azokról a helyekről, ahol jártak; hogy mit kínálnak az ottani piacok és hogy milyenek a muszlim birodalom határain túl élő emberek. A kínaiak, fiatalok és öregek, „télen-nyáron selyemben járnak” – jegyzi meg egy szerző, aki összegyűjtötte a távoli országokból való beszámolókat –, némelyikük az elképzelhető legfinomabb anyagból készült ruhákat viseli. Az elegancia korántsem jellemző minden szokásukra: „A kínaiak tisztátlanok; székelés után nem mossák meg, csak vékony papírral törlik meg alfelüket.”⁷¹

De legalább a zenés szórakozást értékelik – nem úgy, mint az indiaiak, akik „szégyenteljesnek” ítélik az efféle látványosságokat. Az indiai uralkodók az alkoholtól is megtartóztatják magukat – nem vallási okokból, hanem abból az igen józan megfontolásból, hogy aki ittas, „hogyan is irányíthatna megfelelően egy királyságot”? Noha India „az orvoslás és a bölcsélet hazája – összegzi a szerző –, Kínában egészségesebb az élet, kevesebb a betegség és jobb a levegő”. Ritkán látni „vak, félszemű vagy torz testű embert, India pedig tele van velük”.⁷²

Külföldről csak úgy dőltek befelé a fényűzési cikkek. Kínából nagy mennyiségben hoztak be porcelán- és kőedényeket, és az ottani fazekasság formanyelve, díszítései és technikái – főleg a Tang-korabeli edények különleges, fehér máza – rendkívül népszerűek lettek. Az égetés technológiájának fejlődése és az egyre nagyobb kemencék építése nyomán vált lehetővé, hogy a gyártók lépést tartsanak a kereslettel; a becslések szerint a legnagyobb kínai égetőkemencékbe egyszerre 12 000–15 000 edény is belefért. Egy

mai kutató által „a világ legnagyobb tengeri kereskedelmi rendszerének” nevezett hálózat roppant forgalmát jól mutatja, hogy egy, Indonézia partjai közelében a 9. században elsüllyedt hajón vagy 70 000 kerámiaedényt, díszes ládikákat, ezüstitárgyat, valamint arany- és ólomrudakat találtak.⁷³ Ez csak egyetlen, szemléletes utalás arra, hogy milyen rendkívüli mennyiségű kerámiatárgyat, selymet, trópusi faanyagot és egzotikus állatot szállítottak ebben a korszakban a kereskedők az Abbászidák birodalmába.⁷⁴ A Perzsa-öböl kikötői felé olyan elképesztő mennyiségű áru áramlott, hogy a környező vizeken ma hivatásos búvárokkal végeztetik a hajdani hajókról vészhelyzetben kidobált vagy véletlenül kipottyant rakomány felszínre hozatalát.⁷⁵

A népszerű árucikkek forgalmazásával irdatlan vagyonra lehetett szert tenni. Sziraf kikötővárosban, amelyet a kelet felől érkező hajók többsége érintett, egymást érték a képtelen összegekért épült pompás paloták. „A muszlim birodalomban – írta egy 10. századi szerző – sehol másutt nem láttam káprázatosabb épületeket.”⁷⁶ Források egész sora tanúskodik a Perzsa-öbölbe és onnan kifelé irányuló roppant arányú, tengeri és egész Közép-Ázsiát behálózó szárazföldi útvonalakon folyó kereskedelemről.⁷⁷ A fokozódó kereslet ösztönözte a kerámia- és porcelánáru helyi előállítását; a vásárlók feltehetően azok voltak, akik nem engedhették meg maguknak a legjobb (és legdrágább) kínai termékek beszerzését. Érthető, hogy Mezopotámia és a Perzsa-öböl fazekasai utánozni próbálták a kínaiak által használt fehér mázat; lúggal, ónnal, később kvarccal kísérleteztek, hogy árujuk minél jobban hasonlítson az áttetsző és minden tekintetben jobb minőségű kínai edényekhez. Bászrában és Szamarrában kobalt használatával készítettek jellegzetes „kék-fehér edényeket”, amelyek évszázadokkal később nemcsak rendkívül népszerűek lettek a Távol-Keleten, de ez a technika lett az újabb kínai kerámiaművészet védjegye is.⁷⁸

A 8. és 9. században azonban nem volt kérdéses, hogy hol helyezkednek el a legfontosabb piacok. Az Arab Birodalomba látogató kínai utazók egyike ámulattal írt az itt látott gazdagságról: „Itt a földkerekség minden terméke megtalálható. Szekerek szállítják a számtalanféle árut a piacokra, ahol az ember mindent megkaphat,

ráadásul olcsón: brokátot, hímzett selymet, gyöngyöt és mindenfajta drágakövet kínálnak a piacokon és az üzletekben.”⁷⁹

Az ízlés finomodásával párhuzamosan változtak az előkelő foglalatosságokat és szórakozási formákat illető elképzelések is. A 10. században keletkezett *A korona könyve* rögzíti az uralkodó és az udvari emberek kapcsolatában betartandó szabályokat, és felsorolja, hogy a nemeseknek illendő és helyénvaló a vadászatokon való részvétel, az íjászat gyakorlása, a sakkjáték „és más, hasonló elfoglaltságok”.⁸⁰ Mindez a szászánida eszmék közvetlen átvétele, de a hatás kitapintható a korabeli belsőépítészet és díszítőművészet alakulásán is; az előkelők palotáinak falain például rendkívül gyakoriak voltak a vadászjelenetek.⁸¹

A gazdag pártfogók hozzáfogtak, hogy megalapozzák a tudomány felvirágzásának egyik legkáprázatosabb korszakát. Nagyszerű – sokszor nem is muszlim vallású – tudósokat hívtak meg a bagdadi udvarba és Ázsia más szellemi központjaiba, például Buharába, Mervbe, Gondisápurba, Gazniba vagy távolabb a muszlim Hispániába, hogy a legkedvezőbb körülmények között művelhessék a matematikát, a filozófiát, a fizikát, a geográfiát és az egyéb tudományokat.

Nagy mennyiségű görög, perzsa és szír szöveget gyűjtöttek össze és fordítottak arabra a lóorvoslási és általános állatorvosi kézikönyvektől az ókori görög filozófusok műveiig,⁸² a tudósok pedig mohó érdeklődéssel olvasták és eljövendő kutatásaik alapjául használták őket. A kulturális ideál a tanult, képzett ember figurája lett. Voltak családok, például az eredetileg buddhista balhi Barmakidák, akik nagy hatalomra és befolyásra tettek szert a 11. századi Bagdadban, hathatósan támogatták számos szanszkrit szöveg arabra fordítását, s még egy papírkészítő műhelyt is létesítettek, hogy a másolatok mind szélesebb körű terjesztését elősegítsék.⁸³

A gondisápurai keresztény Bukhtisu család sarjai több nemzedéken át írtak tanulmányokat a legkülönbözőbb betegségekről, még a szerelmi epekedésről is, egyúttal pedig gyógyítóként is tevékenykedtek; néhányan magát a kalifát is kezelték.⁸⁴ Az ebben a korszakban keletkezett orvosi szövegek évszázadokon át a muszlim orvoslás alapjául szolgáltak. „Milyen az érverése a nyugtalan, aggódó embernek?” – így a középkori Egyiptomban keletkezett, kérdezz-

felelek típusú oktatószöveg 16. számú kérdése; a válasz („gyenge és szabálytalan”) a szerző szerint egy 10. századi enciklopédiában is megtalálható.⁸⁵

A gyógyszerészettel – orvosságok keverésével és kidolgozásával – foglalkozó szövegek beszélnek az olyan összetevőkkel való kísérletezésről, mint a citromfű, a mirtuszmag, a kömény, a borecet, a zellermag és a nárdusolaj.⁸⁶ Mások az optikával foglalkoztak; az Egyiptomban élő tudós, Ibn al-Hajszam úttörő jelentőségű tanulmányt írt, amelyben nemcsak a látás és az agy kapcsolatára világított rá, de az érzékelés és a tudás közötti különbségekre is.⁸⁷

Abur-Rajhán al-Bírúni megállapította, hogy a Föld a Nap körül kering és a saját tengelye körül forog. A polihisztor Abu Ali al-Huszajn bin Abdallah ibn Szína – ismertebb nevén Avicenna – káprázatos tisztasággal, következetességgel és őszinteséggel írt egyformán maradandó értékű könyveket logikáról, teológiáról, matematikáról, orvostudományról és filozófiáról. „Olvastam Arisztotelész *Metafizikáját* – írta –, de a tartalmát nem értettem... még akkor sem, amikor negyvenedszer lapoztam vissza és olvastam újra, és oda jutottam, hogy már betéve tudtam az egészet.” Ezt a könyvet – tette hozzá egy, a bonyolult szöveget tanulmányozó diákoknak vigaszt jelentő megjegyzésben – semmi módon nem lehet megérteni. Aztán egy napon a piacon egy könyvárusnál megpillantotta és meg is vásárolta a korszak másik nagy gondolkodója, Abu Naszr al-Farábi könyvét Arisztotelész munkáinak elemzéséről, és amikor elolvasta, hirtelen minden értelmet nyert. „Örvendeztem – írta –, és másnap bőséges alamizsnát adtam a szegényeknek, hálából a Magasságos Isten iránt.”⁸⁸

Indiából hozott, szanszkrit nyelvű természettudományos, matematikai és asztrológiai szövegeket olyan ragyogó elmék tanulmányoztak, mint Muhammad ibn Múszaal-Hvárizmi, aki gyönyörűséggel szemlélte a nulla számtani fogalmát felismerő számrendszer egyszerűségét. Ez szolgált alapul az algebra, az alkalmazott matematika, a trigonometria és az asztronómia ugrásszerű fejlődésének – utóbbinál sokban hozzájárult az a roppant gyakorlatias igény, hogy mindig és mindenhol pontosan tudják, merre van Mekka, s így a helyes irányba fordulva tudjanak imádkozni.

A tudósok nemcsak azzal büszkélkedhettek, hogy a világ minden tájáról összegyűjtött tudást tanulmányozzák, hanem azzal is, hogy lefordították a roppant ismeretanyagot. „Az indiaiak műveit – így egy korabeli szerző – [arabra] fordították, ugyanígy a görögök bölcsességeit és a perzsa irodalmat is, aminek köszönhetően egyes művek az eredetnél is szépségesebbek lettek.” Micsoda szégyen, vélekedett, hogy az arab nyelvet az eleganciája miatt csaknem lehetetlen más nyelvre fordítani.⁸⁹

Valódi aranykor volt ez, olyan időszak, amikor olyan emberek, mint al-Kindi, feszegették a tudomány és a filozófia határait, és nagyszerű tehetséggel megáldott asszonyok születtek, mint a 10. században a mai Afganisztán területén élt költőnő, Rabia Balkhi, akinek nevét a kabuli szülőotthon viseli, vagy a tökéletesen csiszolt, elegáns – és meglehetősen sikamlós – perzsa nyelven író Mahszati Gandzsavi.⁹⁰

Míg a muszlim világban szikrázott az újtó kedv, szárnyalt a fejlődés és burjánzottak az új gondolatok, a keresztény Európa borús félhomályban sorvadozott, erőforrások nélkül és közönyösen. Szent Ágoston kifejezetten helytelenítette a kutatást és a kísérletezést. „Egynémely ember – írta megvetően – [iparkodik] a külső természetnek még olyan műveit is felkutatni, amelyek ismerete nem hasznos nekünk; de nem is akar a kutató egyebet, mint tudást.” A kíváncsiságot nem másnak tartotta, mint betegségnek.⁹¹

A tudomány és a tudás megvetése elképesztette a muszlim kommentátorokat, akik mélységesen tisztelték Ptolemaioszt, Eukleidészt, Homéroszt és Arisztotelészt. Sokuknak semmi kétsége nem volt a siralmas helyzet okai felől. A régi görögök és rómaiak – írta al-Maszúdi – egykor engedték virágozni a tudományokat, de aztán felvették a kereszténységet. Miután pedig így cselekedtek, „elfedték és homályba borították [a tudás] jeleit, eltörölték a nyomait, és járhatatlanná tették az ösvényeit”.⁹² A tudomány vereséget szenvedett a hittől szemben. Ez a világ csaknem pontos ellentéte volt annak, amit ma tapasztalunk: nem a muszlimok voltak fundamentalisták, hanem a keresztények; a nyitott szelleműek, tágkeblűek és kíváncsiak Keleten éltek, és egészen bizonyosan nem Európában. Ahogy egy másik szerző a nem muszlim országokkal

kapcsolatban fogalmazott: „nem írunk róluk [könyveinkben], mert semmi hasznát nem látjuk a bemutatásuknak”. Ez a térség igazi szellemi holtág, állóvíz volt.⁹³

A felvilágosodás és kulturális kifinomultság tükröződött a kisebbségi vallások és kultúrák kezelésében is. A muszlim Spanyolország építészeti stílusa magába emelte a nyugati gót hatást, amit a leigázott népesség a közvetlen múlt folytatásaként is értelmezhetett – így nem keltette sem dölyf, sem sértő diadalittasság látszatát.⁹⁴ Timóteus, a keleti egyház Bagdadban székelő feje a 8. század végén és a 9. század elején írt leveleiben olyan világot ábrázol, amelyben a keresztény főpapság felelősségteljes és szívélyes kapcsolatokat ápolt a kalifával, s ahol a szilárd alapokon nyugvó kereszténység képes volt – láthatóan jelentős sikerű – evangelizáló missziókat indítani India, Kína, Tibet és a sztyeppék felé.⁹⁵ Hasonló volt a helyzet Észak-Afrikában is, ahol jóval a muszlim hódítás után is békében éltek és virágoztak a zsidó és a keresztény közösségek.⁹⁶

Mindezek alapján persze nem szabad túl rózsás fényben látnunk a dolgokat. Noha a vallás köntöse alatt látszólagos egység uralkodott, az iszlám világot is keserű ellentétek osztották meg. A 10. század legelején három nagyobb politikai tömb alakult ki – az egyik Córdoba és Hispánia volt, a másik Egyiptom és a Felső-Nílus, a harmadik pedig Mezopotámia és az Arab-félsziget túlnyomó része –, amelyek egymás ellen küzdöttek a hatalomért és befolyásért, és szemben álltak teológiai kérdésekben is. Az iszlámon belüli komoly szakadás már a Mohamed halála utáni emberöltő során bekövetkezett; a szemben álló felek azon vetélkedtek, hogy ki léphet a Próféta örökébe. A *síiták* eltökélten állították, hogy csakis Mohamed unokatestvére és sógora, Ali leszármazottai uralkodhatnak kalifaként, a szunniták pedig befogadóbb értelmezést képviseltek.

Így aztán annak ellenére, hogy névleg átfogó vallási egység kapcsolta egybe a Hindukustól a Mezopotámián és Észak-Afrikán át a Pireneusokig nyúló irtatlan területet, valódi egyetértés a legkevésbé sem létezett. És ugyanígy: a különböző vallások iránt tanúsított türelem sem volt minden esetben elfogulatlan és következetes. Olykor sokáig az eltérő hitek békés elfogadása volt jellemző, akadtak azonban időszakai az üldöztetésnek és a brutálisan

erőszakos térítésnek is. A Mohamed halála utáni első évszázadban nem sok erőfeszítés történt a helyi lakosság megtérítésére, de később céltudatosan az iszlám hitének felvételére bátorították a muszlim uralom alatt élő népeket. A próbálkozások nem szorítkoztak az ige hirdetésre; Buharában például a 8. században a kormányzó bejelentette, hogy fejedelmi jutalomban: két dirhamban részesül mindenki, aki a pénteki imádságokon megjelenik. Ez a kezdeményezés komoly vonzerőt jelentett a szegények számára, és rávette őket az új hit elfogadására, habár némi enyhítésre azért szükség volt: nem tudták arabul olvasni a *Koránt*, és mindig meg kellett mondani nekik, hogy ima közben mit csináljanak.⁹⁷

Az eseményeknek a Római Birodalom és Perzsia heves összeütközésével megindult láncolata világrengető változásokat hozott. Miközben az ókor végének két nagyhatalma az izmait mutogatta és készült a végső ütközetre, kevesen tudták volna megjósolni, hogy valahol az Arab-félsziget egy távoli csücskében élő kicsiny szekta hamarosan felemelkedik, és mindkettő helyébe lép. Akik meghallották Mohamed szavát, valóban a világ örökösei lettek, és felépítették az emberi történelem talán leghatalmasabb birodalmát, amely új öntözési technikákat vezetett be és új kultúrnövényeket honosított meg a Tigris és az Eufrátesz vidékétől az Ibériai-félszigetig, és nem kevesebbet vitt véghez, mint hogy sok-sok ezer négyzetkilométernyi területen győzelemre vezetett egy mezőgazdasági forradalmat.⁹⁸

Az iszlám hódításai új világrendet hoztak létre, egy önbizalom, emelkedett tágkeblűség és a haladás melletti szenvedélyes elkötelezettség támogatta óriásgazdaságot. Ez a birodalom felmérhetetlenül gazdag volt, és nemigen kellett politikai vagy akár csak vallási vetélytársak fenyegetésével számolnia; a kereskedők vagyont szerezhettek, az értelmiségiek nagy tiszteletben részesültek, az eltérő nézeteket pedig ki lehetett fejteni és meg lehetett vitatni. Egy Mekkához közeli barlangban szárba szökkenő gondolat a nem túl ígéretes kezdet után kontinenseken átívelő utópiává terebélyesedett.

Mindez a legtávolabbi vidékeken sem maradt észrevétlen. Merész és nagyralátó embereket a muszlim *umma* periferiájáról, de sokkal-sokkal messzebről is úgy vonzott a hír, mint méhet a méz.

Itália mocsarai, Közép-Európa vagy Skandinávia nem sok lehetőséget kínáltak a tehetséges ifjaknak arra, hogy hírnevet – és pénzt – szerezzenek. A 19. században az ilyen fiatal emberek Nyugatra és az Egyesült Államokba tartottak ugyanezért, egy évezreddel korábban pedig a Keletre függesztették a tekintetüket. Ráadásul volt egy árucikkük, ami hallatlan bőségben állt rendelkezésükre, és a Kelet készséggel fizetett érte azoknak, akik gyorsan és határozottan tudtak piacra lépni vele.

A prémek útja

Fénykorában Bagdad káprázatos látványt nyújtott. Parkok, emlékművek, mecsetek és fürdőházak – meg iskolák, kórházak és jótékonyági intézmények mellett mindenfelé „dúsan aranyozott, díszes, szépséges szőnyegekkel és brokát- meg selyemkárpitokkal bevont” paloták tündököltek, fogadócsarnokaik „finom ízléssel berendezve fényűző díványokkal, drága asztalkákkal, különleges kínai vázákkal és számtalan arany meg ezüst dísztárggyal”. Lent a Tigris folyónál paloták, pavilonok és kertek szolgálták a legelőkelőbbek szórakozását és pihenését; „a folyó látványát parányi zászlócskákkal ékes gondolák teszik elevenné, ahogy a két part között ide-oda szállítják a szórakozásokat és élvezeteket kereső bagdadiakat”.¹

A piacok nyüzsgése, az udvar, a gazdagok és a köznép vásárlóereje bőverejű volt. A gazdasági felívelés hatása érezhető volt az iszlám világának határain messze túl is, ahol a muszlim hódítás ezerfelé indázó új útvonalakat és lehetőségeket nyitott az áruk, a gondolatok és az emberek találkozásához. Egyeseket aggodalommal töltött el a hálózat terjeszkedése. A 840-es években I. al-Vászik kalifa expedíciót küldött annak felderítésére, hogy valóság-e az álma, amelyben kannibálok áttörték a közhiedelem szerint a Mindenható által a vérszomjas vademberek távol tartására emelt legendás falat. A felderítők egy Szallám nevű, megbízható tanácsadó vezetésével indultak útnak, és csaknem másfél év után tértek vissza, hogy a fal állapotáról jelentést tegyenek. Szallám elbeszélte, hogy az erődítményt miként tartják fenn és védik. Az őrzés komoly feladat volt; egy családot bíztak meg azzal, hogy rendszeresen ellenőrizze az állapotát. Hetente két alkalommal egy kalapáccsal három ütést mértek a falra, hogy a szilárdságáról meggyőződjenek; a

felügyelők figyelmesen hallgatták az ütések hangját: „ha az ember az ajtóra szorítja a fülét – így az egyik jelentés –, tompa hangot hall, olyat, mint amilyen a darázsészek belsejéből szűrődik ki, aztán minden elcsendesedik megint”. Az volt a cél, hogy a vademberek, akik a végpusztulást hozzák el, tisztában legyenek azzal, hogy a falat őrzik, és nem fogják beengedni őket.²

A fal ellenőrzésének leírása olyan eleven, hogy egyes történészek valódi expedícióról és valódi falról írtak; talán a Jáde Kapuról, amelyen át Tunhuangtól nyugatra, Kínába vezet az út.³ Valójában a félelem a világ elpusztítóitól, akiket a keleti hegyeken túl tartanak féken, olyan téma volt, amely összekapcsolta az antik világ valóságát az Ó- és Újszövetséggel meg a *Koránnal*.⁴ Tekintet nélkül arra, hogy Szallám utazására valóban sor került-e, a falon túl leselkedő veszélytől való félelem nagyon is valóságos volt. A világ két részre oszlott: *Iránra*, a rend és a civilizáció birodalmára, illetve a veszedelmes *Turánra*, ahol a káosz és az anarchia uralkodott. Az északi sztyeppevidékeket bejáró utazók és földrajztudósok nagy számban keletkezett beszámolóiból világosan körvonalazódott, hogy akik a muszlim világ határain kívül élnek, különös emberek; sok tekintetben titokzatosak, ugyanakkor csodálatra méltóak is, nagy többségükben azonban félelmetesek.

Az egyik leghíresebb tudósító, Ibn Fadlán a 10. század elején indult el a sztyeppék világába, mert a volgai bolgárok vezére azt kérte, hogy küldjenek hozzájuk egy tudós férfiút, akitől megismerhetik az iszlám tanítását. Ibn Fadlán beszámolójából egyértelműen kiderül: ennek a Kaszpi-tengertől északra, a Volga mentén és a Káma folyó torkolatvidékén élő népnek a vezetői ekkor már muszlimok voltak, ám csak igen vázlatosan ismerték a hit tételeit. Noha a vezér egy mecset építéséhez és Mohamed tanításának alaposabb megértéséhez kért segítséget, hamarosan kiderült, hogy valójában csak támogatást szeretne a rivális sztyepei törzsek elleni küzdelmekhez.

Északi utazása során Ibn Fadlán hol zavarba jött, hol elborzadt, hol elálmélkodott. A folyamatosan vándorló nomádok élete éles ellentétben állt Bagdad és a többi város kifinomult, nagyvilági mindennapjaival. Ibn Fadlán elsőik között az oguz törzsszel találkozott. „Nemezstrakban élnek – írja róluk –, hol itt, hol ott verik fel őket. Szegények, mint a vadszamarak. Nem imádnak istent – folytatja –,

nem kérnek segítséget senkitől és semmitől.” Később pedig: „nem mosakszanak, ha széklettel vagy vizelettel mocskolják be magukat, [voltaképpen] nem is érinti víz a testüket, kivált télen nem”. A nők nem viselnek fátylat, de Ibn Fadlán számára nem ez volt a legnagyobb megrázkódtatás: az egyik este ő és társai leültek beszélgetni egy férfival, akinek jelen volt a felesége is. „Miközben társalogtunk, az asszony lecsupaszította szemérmét, és a szemünk láttára vakarózni kezdett. Eltakartuk a szemünket, és mind azt mondtuk: Isten bocsássa meg.” A férj csak jóízűen kacagott vendégei szégyenlősségén.⁵

Más sztyeppe népek mindennapi élete és hiedelmei sem voltak kevésbé meglepőek. Egyes törzsek a kígyókat, mások a halakat tisztelték; akadtak, amelyek madarakhoz imádkoztak, miután megbizonyosodtak afelől, hogy egy daruraj segítségével sikerült győzelmet aratniuk az ellenségeik fölött. Voltak, akik fából faragott falloszt viseltek a nyakukban, és mielőtt útnak indultak, megcsókolták, hogy szerencsével járjanak. Ez volt a szokás a basgirdoknál, ennél a legendásan ádáz és kegyetlen törzsnél, amelynek tagjai trófeaként vitték magukkal ellenségeik levágott fejét. Visszataszító szokásaik voltak, például megették a bolhákat és tetveket; Ibn Fadlán egyszer látta egyiküket, aki épp talált egy bolhát a ruhája ráncai között, „két hüvelykujja körme között szétroppantotta, bekapta, aztán amikor észrevette, hogy nézem, kijelentette: »finom!«”.⁶

Ibn Fadlán és általában a látogatók igencsak embert próbálónak tartották a sztyeppe életet, ennek ellenére eleven kapcsolat volt a nomádok és a délebbi társadalmak között. Ennek egyik jele, hogy az iszlám – ha meglehetősen fésületlen formákban is – terjedőben volt a törzsek között. Az oguzok például muszlimnak vallották magukat, és igen áhítatos, jámbor kifejezéseket ismételgettek, hogy „kedvező benyomást tegyenek a náluk járó muszlimokra”, de – mint Ibn Fadlán megjegyzi – hitük valójában tartalmatlan; „ha valamelyikük sérülést szenved vagy bármi más baj történik vele, tekintetét az égre emelve így fohászodik: *bir Tengri*” – vagyis nem Allahot, hanem a nomád népek égi főistenét hívja segítségül.⁷

A sztyeppe népek vallási élete valójában bonyolult és igen színes volt; keveréke a kereszténységnek, az iszlámnak, a

judaizmusnak, a zoroasztrianizmusnak és a pogány vallásoknak, amelyek küszködtek és egybemosódtak egy nehezen szétszalazható, összetett világszemléletben.⁸ E változó, keveredő és alkalmazkodó szellemi áramlatok terjedését részben a muszlim szent emberek új típusa, afféle misszionáriusok tevékenysége segítette elő; ezek a misztikusok, a *szúfik* egyszerű gyapjúköntösben vagy éppen meztelenül, csak állati szarvakat, agancsokat viselve járták a sztyeppét, gondjaikba vették a beteg állatokat, és különc viselkedésükkel meg az áhítatról és jámborságról való tanúságtételükkel nagy hatást tettek az emberekre. A jelek szerint kulcsszerepet játszottak a térítésben, az iszlám tanításával elegyítve a Közép-Ázsiában általánosan elterjedt sámánista és animista vallásokat.⁹

Ám nemcsak a szúfik terjesztették az iszlám hitet, más látogatók is hozzájárultak a vallási eszmék terjedéséhez. A volgai bolgárok megtéréséről szóló későbbi beszámoló elbeszéli, hogyan gyógyította ki egy arra járó muszlim kereskedő a törzs vezérét és annak feleségét egy súlyos betegségből, miután már minden más gyógyító kudarcot vallott. Ígéretet vett tőlük, hogy ha visszanyerik egészségüket, felveszik az ő vallását, „aztán mindkettejüket meggyógyította, s akkor ők és egész népük áttértek az iszlám hitére”.¹⁰ Klasszikus megtéréstörténet: az új hitrendszer és vallásgyakorlat átvételének kulcsmozzanata a vezető vagy a hozzá közel állók megtérése.¹¹

Bizonyos, hogy a vallás új területekre való behatolása dicsőséget jelentett a kormányzók és a helyi dinasztiaik számára; felhívta rájuk a kalifa figyelmét, és fokozta tekintélyüket a saját közösségeikben is. A Buharában székelő Számánida-dinasztia például valódi hevülettel terjesztette a hitet. Bevezették a buddhista kolostorok mintáját követő oktatási rendszert a *Korán* megfelelő megismertetésére, miközben támogatták a *hadísz*, vagyis Mohamed szavainak és cselekedeteinek tanulmányozását. Minthogy minden áttérő bőkezű pénzjutalomban részesült, a mecsetek mindig tömve voltak.¹²

A sztyeppék azonban sokkal többet jelentettek valamiféle vad északnál, különös szokásoknak hódoló vademberek lakta határzónánál, űrnél, ahová az iszlám terjeszkedhetett, s ahol a

népesség arra várt, hogy civilizálják. Ibn Fadlán és más utazók egy barbár világ képét festették olvasóik elé, a nomádok élete azonban valójában jól szervezett és rendezett volt. A folyamatos vándorlás nem afféle céltalan kóválygás volt, hanem az állattartás felismert természetes szükségleteihez való alkalmazkodás; a roppant csordák, nyájak és ménesek számára mindig a legmegfelelőbb legelő módszeres megtalálása és rendszeres váltogatása alapfeltétele volt nemcsak a törzs sikerességének, de a puszta fennmaradásának is. Amit a külső szemlélő rendszertelen, kaotikus mozgásként érzékelt, az belülről nézve szervezett volt és kiszámított.

Mindezt szemléletesen és világosan beszéli el az a 10. században, Konstantinápolyban összeállított, figyelemre méltó dokumentum, amelyből megtudjuk, hogyan szerveződött és működött a Fekete-tengertől északra élő egyik legnagyobb és legsikeresebb csoport. A besenyők népét nyolc törzs alkotta, ezek pedig összesen negyven kisebb egységre oszlottak, és mindegyik pontosan kijelölt területet használhatott. A törzsi társadalmaknál a folyamatos vándorlás nem jelentett szervezetlen, ötletszerűen vezetett életet.¹³

Noha a kortárs kommentátorok, utazók, kereskedők, geográfusok és történétírók, akik érdeklődést tanúsítottak a sztyeppe világa iránt, elbűvölten számoltak be az ottani népek életviteléről és szokásairól, kíváncsiságukat a nomádok gazdasági eredményei is felkeltették, különösen a mezőgazdaság területén. A sztyeppe értékes termékekkel és szolgáltatásokkal látta el a megtelepedett társadalmakat. Az oguzok törzsének voltak tagjai, akik Ibn Fadlán számítása szerint 10 000 lovat és tízszer annyi birkát birtokoltak – még ha nem is tulajdonítunk túl nagy jelentőséget a számoknak, a puszta nagyságrend is sokatmondó.¹⁴

A ló a gazdaság létfontosságú szereplője volt; ez abból is kitűnik, hogy számos forrás beszél a hatalmas létszámú lovasságról, amit a nagyobb sztyeppe-i törzsek tudtak felsorakoztatni a csatamezőn. A lovakat kereskedelmi célokra is tenyésztették; erre utal egy beszámoló arról, hogy a 8. században arab támadók jelentős méneseket pusztítottak el – illetve ezt tanúsítják a Fekete-tengertől északra előkerült csontleletek is.¹⁵ A földművelés ugyancsak egyre fontosabb ágazata lett a sztyeppe-i gazdálkodásnak, elsősorban a Volga alsó folyásánál, ahol „kiterjedt szántóföldek és gyümölcsösök”

voltak.¹⁶ A Krímben előkerült korabeli leletek jelentős búza-, köles- és rozstermelésről tanúskodnak.¹⁷ A déli területek piacain mindemellett mogyorót, sólymokat és kardokat is árultak,¹⁸ valamint méhviaszt és mézet – utóbbiról azt tartották, hogy védelmet nyújt a hideg ellen.¹⁹ Kínáltak még borostyánt is, amit nemcsak a sztyeppékről hoztak, de Nyugat-Európából is olyan mennyiségben, hogy egy kiváló történész egyenesen „borostyánútról” beszélt, amelyen a mohó keleti vevőknek a megkövesedett gyantát szállították.²⁰

Mindezeknél azonban jóval fontosabb volt a prémkereskedelem. A prémet rendkívül nagyra értékelték – részben a melegségért, részben pedig mert tekintélyt kölcsönzött viselőjének.²¹ Egy 8. századi kalifa egész sor kísérletet végeztetett különböző prémekkel, hogy megtudja, melyik nyújtja a legjobb védelmet a szélsőséges hideg ellen – egy arab szerző elbeszélése szerint prémekbe burkolt palackokat hagyott egész éjjel kint a szabadban: „Reggel aztán maga elé hozatta [a palackokat, és látta, hogy] mindegyikben megfagyott a víz, csak abban nem, amelyiket a fekete róka bundájába burkolták. Így megtudta, hogy melyik prém a legmelegebb és legszárazabb.”²²

A muszlim kereskedők más-más árat fizettek a különböző állatok szőrméjéért. Egy 10. századi szerző említést tesz a sztyeppékről behozott coboly-, szürkemókus-, hermelin-, nyérc-, róka-, nyest-, hód- és nyúlprémekről, amiket aztán máshol a lehető legnagyobb haszonnal adtak tovább a kereskedők.²³ A sztyeppe egyes vidékein a prémeket – a pénzzel párhuzamosan – egyezményesen rögzített értékű fizetőeszközként is használták: tizenyolc mókusbunda ért egy ezüstpénzt, egyetlen darab pedig „egy jókora kenyeret, akkorát, amin elélt egy megtermett férfiember”. Ez egy másik megfigyelő számára teljesen érthetetlen volt: „más országokban ezernyi sem érne egy fabatkát”.²⁴ A dolog mögött mégis nyilvánvaló logika állt: az egymással kapcsolatban álló közösségeknek szükségük volt valamiféle csereeszközre, ám nem voltak államkincstáraik, amelyek képesek lettek volna megfelelő mennyiségű pénzérme előállítására. A pénz nélküli társadalmakban a prémek és szőrmék töltötték be a fizető- és csereeszköz szerepét.

Egy történész szerint a sztyeppékről évente legalább félmillió szőrmét szállítottak a piacokra. A minden irányban terjeszkedő muszlim birodalom felbukkanása új érintkezési lehetőségeket és

kereskedelmi útvonalakat teremtett. Az északi sztyeppék és erdőségek felé irányuló „szőrmeút” létrejötte közvetlen következménye volt annak, hogy hatalmas vagyonok halmozódtak fel a 7. és 8. század nagy hódításai nyomán.²⁵

Nem meglepő, hogy a közelség, az állatok, prémek és más árucikkek gyors piacra juttatásának lehetősége mindennél fontosabb volt. Természetszerűen azok a nomád törzsek lettek a leggazdagabbak, amelyek a legkedvezőbb helyen éltek ahhoz, hogy folyamatos kereskedelmet tudjanak folytatni a „civilizált”, megtelepedett népekkel – és ugyanígy: a sztyeppékhez legközelebb eső városok gazdaságában igen jelentős fellendülés következett be. A folyamat legnagyobb haszonélvezője Merv volt; a város annyira megnövekedett, hogy egy kortárs „a világ anyjának” nevezte el. A sztyeppe déli peremén ideális helyzetben volt a nomádokkal folytatott kereskedelemhez, ugyanakkor fontos állomásul szolgált az Eurázsia gerince mentén kelet–nyugati irányban zajló áruforgalomban is. Egy korabeli szerzőt idézve: „gyönyörűséges, kifinomult, elegáns, ragyogó, hatalmas és bűbájos város” volt.²⁶ A nyugatabbra fekvő Rejt „a kereskedelem kapuja, a világ vőlegénye és a világ legszépségesebb teremtménye” elnevezésekkel illették.²⁷ Aztán ott volt még Balh, amely bármelyik muszlim várossal bizvást felvehetette a versenyt csodálatos utcáival, nagyszerű épületeivel, tiszta vizet adó vezetékeivel és a virágzó kereskedelemre jellemző versengésnek köszönhetően alacsony áraival.²⁸

Mint a tóba dobott kő hullámgyűrűinél, a piacokhoz legközelebb élők érték el a legmagasabb hasznot; természetesen hatalmas előnyt jelentett a kínálathoz való könnyű és gyors hozzájutás. A tétek olyan hatalmasak voltak, hogy feszültségek támadtak a sztyepei törzsi csoportok között. A legjobb legelőért és itatóhelyekért való versengést felerősítette a városokhoz és piacokhoz való hozzáférésért folytatott küzdelem. A helyzetnek kétféle kimenetele lehetett: erőszak és megosztottság vagy a kötelékek erősödése a törzsek között és azokon belül: harc vagy együttműködés.

Idővel kialakult egy finoman kiegyensúlyozott *status quo*, ami szilárdságot és jelentős jólétet eredményezett a nyugati sztyeppevidékeken. Súlypontja egy türk törzsi csoport volt, a kazárok,

akik uralmuk alá hajtották a Fekete- és a Kaszpi-tengertől északra húzódó vidékeket, és egyre nagyobb befolyásra tettek szert a Mohamed halálát követő évtizedek nagy hódításai nyomán.²⁹ A muszlim seregekkel szembeni ellenállásuk hatékonysága láttán más törzsek is csatlakoztak hozzájuk, és egyesültek a vezetésük alatt. Felfigyelt rájuk a Konstantinápolyban székelő császár is, aki felismerte, hogy a legerősebb sztyepei néppel kötött szövetség nagyszerűen szolgálhatná mindkét fél érdekeit. A kazárok mint szövetségeseik annyira fontosak voltak, hogy a 8. század elején két politikai háttérű házasságot is kötöttek a Kazár Birodalom és Bizánc uralkodóházai között – így nevezték azt, ami a Római Birodalomból ebben az időben még megmaradt.³⁰

Bizánc fővárosa, Konstantinápoly történetében a császári család tagjai igen ritkán kötöttek házasságot idegenekkel, a sztyepei nomádokkal pedig korábban szinte sohasem.³¹ Ez a fejlemény világosan mutatja, mennyire fontos lett bizánci diplomáciai és katonai körökben a kazárok szövetsége, amikor a muszlimok Kis-Ázsiában egyre erősebb nyomást fejtettek ki a birodalom keleti határaitra. A kazárok vezérének, a kagánnak adott hatalmas adomány és megbecsülés komoly hatással volt a kazárságra, megerősítette az uralkodó hatalmát, és kikövezte az utat a társadalmi rétegződés felé, ahogy az ajándékok és a velük járó tekintély továbbkerültek egy kiválasztott elit tagjaihoz. További hatásként más törzseket is arra bátorított, hogy csatlakozzanak a szövetséghez, és a befizetett adó fejében védelmet és jutalmakat kapjanak. Ibn Fadlán szerint a kagán huszonöt feleséget tartott; mindegyik más törzsből származott, és mindegyik az adott törzs vezérének a lánya volt.³² Egy 9. századi héber nyelvű forrás ugyancsak arról beszél, hogy a törzsek a kazárok alattvalói voltak, a szerző azonban bizonytalan abban, hogy huszonöten vagy huszonnyolcan voltak-e az adófizető törzsek.³³ Mások mellett a poljánok, a radimicsok és a szeverjánok is elismerték a kazárok felsőbbségét, ami megerősítette utóbbiak hatalmi helyzetét, és lehetővé tette, hogy domináns erővé váljanak a nyugati sztyeppéken, a mai Ukrajna és Dél-Oroszország területén.³⁴

A fejlődő kereskedelem, valamint a béke és stabilitás hosszú korszakai alapjaiban változtatták meg a kazár társadalmat. A törzs vezetésének módja átalakult, a kagán szerepe egyre inkább

eltávolodott a napi ügyektől, és egyfajta szent királysággá emelkedett.³⁵ Megváltozott a törzs életmódja is. A szomszédos körzetekben növekedett az igény a kazárok és az alárendelt törzsek által termelt, tenyésztett és előállított árucikkekre, illetve a hosszú távú kereskedelemben forgalmazott másféle javakra, s ennek nyomán fokozatosan városokká fejlődő települések jöttek létre ezeken a területeken.³⁶

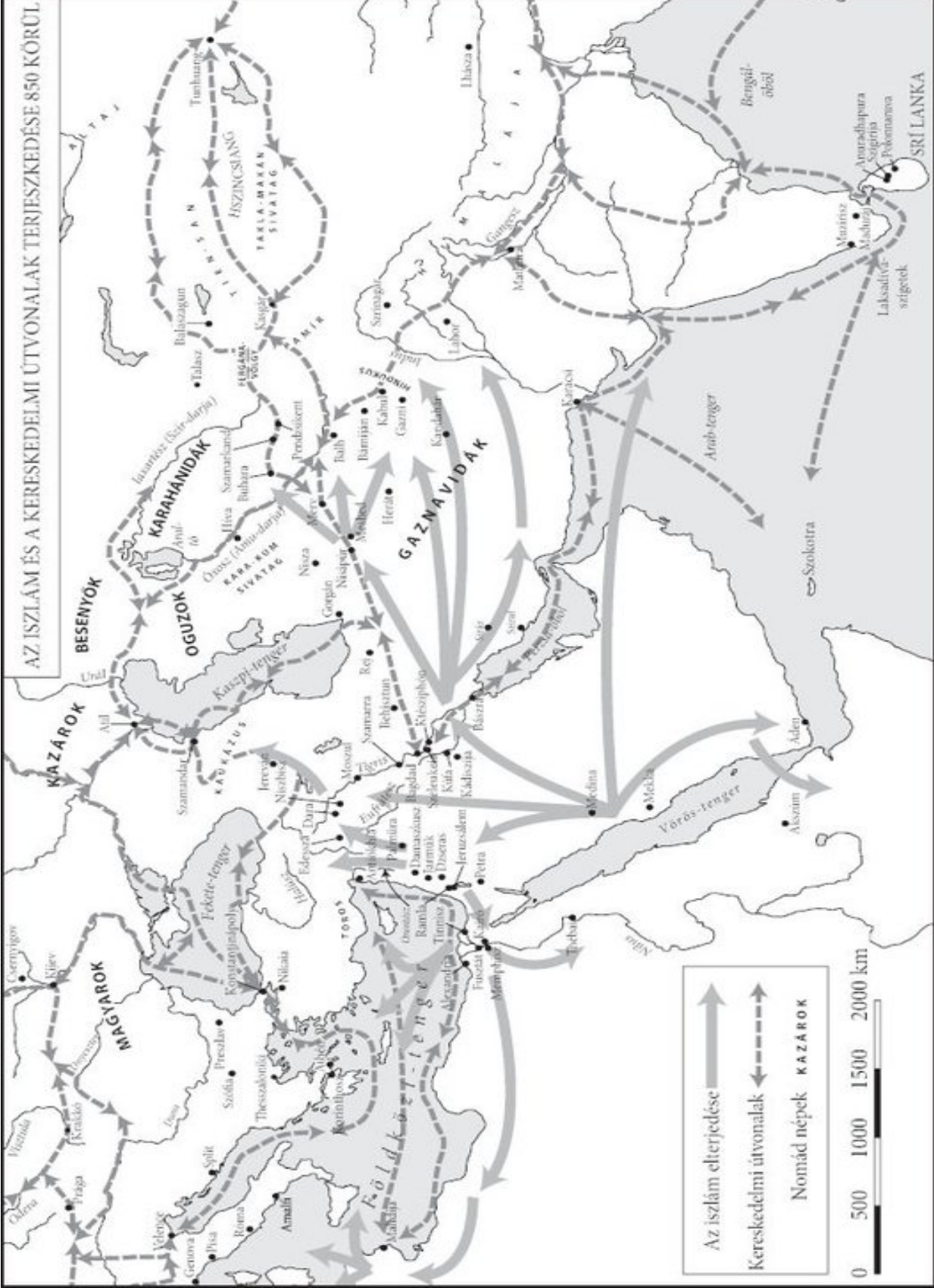
A 10. század elején az eleven élettől nyüzsgő Atil volt a főváros és egyben a kagán székhelye. A Volga alsó folyásánál fekvő városban színes, világpolgári lakosság élt olyan fejlett és kifinomult közösségben, hogy külön törvényszékek működtek a különböző szokásjogok hatálya alá tartozó ügyek elbírálására, és más-más bírák tettek igazságot muszlimok, keresztények vagy akár pogányok peres dolgaiban – még arra is volt bevett eljárás, hogy miként hozzanak döntést, ha a bíró képtelen dűlőre jutni.³⁷

Nemezből készült házaival, üzleteivel és királyi palotájával Atil csak egy volt a nomádok életét gyökeresen átalakító városok közül.³⁸ A kazárok birodalmában az egyre intenzívebb kereskedelem jóvoltából további települések is létrejöttek, például Szamandar, a hagyományos jurták formáját idéző, kupolás tetejű faépületekkel. A 9. század elején már elég sok keresztény élt a Kazár Birodalomban ahhoz, hogy élükre nemcsak egy püspököt, de egy metropolitát (valójában érseket) is kinevezzenek.³⁹ Szamandarban és Atilban nyilvánvalóan ugyanannyi muszlim élt, mint másutt; ez egyértelműen kitűnik abból, ahogy arab források a régióban épült nagyszámú mecsetről beszélnek.⁴⁰

Maguk a kazárok nem vették át az iszlám hitét, de régi vallásukat ők is elvetették: a 9. század derekán úgy határoztak, hogy zsidók lesznek. 860 körül kazár követek érkeztek Konstantinápolyba azzal a kéréssel, hogy küldjenek hozzájuk igehirdetőket, akik megismertetik őket a kereszténység alapjaival. „Időtlen idők óta tudjuk – mondták –, hogy csak egyetlen isten van [ti. Tengri], aki uralkodik mindenek fölött... A zsidók mostanában arra biztatnak bennünket, hogy fogadjuk el az ő vallásukat és szokásaikat, másfelől pedig az arabok is unszolnak, hogy vegyük föl az ő hitüket, cserébe pedig békét és sok-sok ajándékot ígérnek.”⁴¹

Így aztán útnak indult egy küldöttség azzal a céllal, hogy megtérítse a kazárokot. Vezetője Konstantin volt; ismertebb, szláv nevén Cirill. Fivéréhez, Methodiushoz (Metódhoz) hasonlóan nagyszerű tudós, a szlávok használatára szánt cirill ábécé kidolgozója és egyben névadója. Konstantin kelet felé menet megállt, hogy átteleljen, közben pedig héberül tanult, és alaposan tanulmányozta a Tórát is, hogy vitába szállhasson a zsidó hittudósokkal, akik már ugyancsak elindultak Atil, a kagán udvara felé.⁴² A fővárosban a küldöttek hevült viták egész során csaptak össze az iszlámot és a judaizmust képviselő riválisaikkal. Konstantin tudása és műveltsége hatalmas elismerést aratott (legalábbis így tudjuk életrajzából, amely elsősorban az írásaira hagyatkozik),⁴³ ám szikrázó érvelése és szavainak sodrása ellenére – habár maga a kagán jelentette ki, hogy a Szentíráshoz fűzött magyarázatai „olyan édesek, akár a méz” – nem érte el a kitűzött célt; az uralkodó úgy határozott, hogy népe számára a judaizmus lesz a legmegfelelőbb.⁴⁴

AZ ISZLÁM ÉS A KERESKEDELMI ÚTVONALAK TERJESZKEDÉSE 850 KÖRÜL

↑ Az iszlám elterjedése
 ↔ Kereskedelmi útvonalak
 Nomád népek KAZAROK

A történet egy hasonló változata kapott szárnyra vagy száz évvel később. Ezer meg ezer kilométernyire keletre a zsidó közösségek elképedéssel fogadták a kazárok áttérésének híret, és mohó kíváncsisággal próbáltak minél többet megtudni arról, hogy kik is azok a kazárok, és valójában hogyan is lettek zsidókká. Egyesek arról fantáziáltak, hogy talán ők lehetnek az ősi Izrael egyik elveszett törzse. Az al-andaluszi Córdobában, vagyis a muszlim Hispániában élő polihisztornak, Hászdáj ibn Sáprut rabbinak végül sikerült felvennie velük a kapcsolatot; vizsgálatai arra irányultak, hogy a kazárok valóban zsidók-e, vagy az egész történet csak afféle mesebeszéd, amit azok terjesztenek, akik a kegyeiket keresték, de hoppon maradtak. Amikor aztán megbizonyosodott afelől, hogy a hír igaz, s hogy a kazárok ráadásul szerfölött gazdagok és „igen erős és népes hadsereget tartanak fenn”, késztetést érzett, hogy meghajoljon, és dicsőítse az Egek Urát. „Imádkozom – írta a kagánnak – az én Uram, a Király, a családja és házanépe egészségéért, s hogy trónja örökkön-örökké fennmaradjon. Legyen neki és fiainak hosszú életük Izrael népétől övezve!”⁴⁵

Igen szerencsés módon fennmaradt a kagán válaszában egy másolata; az uralkodó kifejti törzse zsidó hitre való áttérésének történetét. A döntés – írja – annak köszönhető, hogy egyik elődje igen bölcsen udvarába hívta a különböző vallások képviselőit, hogy sorra-rendre fejtsék ki érveiket. Eltöprengve azon, hogy miként tudná legokosabban mérlegelni a tényeket, megkérdezte a keresztényeket, hogy vajon az iszlám-e a jobb vallás vagy a judaizmus, azok pedig azt válaszolták, hogy előbbi kétségkívül rosszabb, mint az utóbbi. Ezután a muszlimokat kérdezte meg, hogy melyik a jobb a kereszténység és a judaizmus közül, mire azok becsmérelni kezdték a kereszténységet, és kijelentették, hogy a kisebbik rossz mindenképpen a judaizmus. A kagán ekkor kihirdette, hogy meghozta a döntést: mindketten azt állították – jelentette ki –, hogy „az izraeliták vallása a jobb, így, bízva Isten kegyelmében és a Mindenható hatalmában, Izrael vallását, vagyis Ábrahám vallását választom”. Ezzel hazabocsátotta a küldötteket, körülmetéltette magát, és megparancsolta szolgálóinak, kíséreiének és egész népének, hogy hasonlóképpen cselekedjenek.⁴⁶

A judaizmus a 9. század derekára már hathatósan jelen volt a kazár társadalomban. Amellett, hogy arab források szerint a zsidók már évtizedekkel a küldöttségek érkezése előtt eredményes térítő munkát végeztek, valamint hogy ebben az időszakban megváltoztak a temetési szokások is, a nemrég előkerült kazár pénzletek meggyőző bizonyosságul szolgálnak arra, hogy a 830-as években már hivatalos államvallás volt a judaizmus. A pénzérmék körirata nagyszerűen mutatja, hogy a hit üzenete miként csomagolható be egy sokszínű népesség ízlésének megfelelően: a legnagyobb ószövetségi próféta ábrázolása körül ez olvasható: *Múszá raszúl Alláh* – Mózes Allah hírnöke.⁴⁷

Ez a kijelentés talán nem is volt olyan kihívó, mint amilyennek hangzik, hiszen a *Korán* egyértelműen szól arról, hogy nincs különbség a próféták között, s hogy az általuk – bármelyikük által – közvetített üzenetet meg kell szívlelni és követni kell.⁴⁸ Mózeszt az iszlám tanítása elfogadta és tisztelte, így az ő dicsérete valójában nem volt kifogásolható. Másfelől azonban Mohamed Isten hírnökeként való említése központi eleme az *adzánnak*, az imának, amit napjában ötször énekel el a müezzin a mecsetek tornyából. Ekképpen Mózes nevének feltüntetése a pénzérméken egyfajta dacos állítás; a kazárok muszlim világtól független önazonosságának rögzítése és kinyilvánítása. Ahogy a 7. század végén a Római Birodalom és a muszlim világ esetében, az ütközeteket nemcsak hadseregek vívták, hanem ideológiák, nyelvek, de még a pénzérmék veretei is.

A kazárokat valójában két tényező tette fogékonyá a judaizmusra. Az első, hogy zsidó közösségek már az ókori idők óta éltek a Kaukázus vidékén, amit bizonyára elősegített a sztyeppe gazdasági fejlődése is.⁴⁹ Egy 10. századi szerző szerint igen sokan kerekedtek fel és vándoroltak ki a Kazár Birodalomba „a muszlim és a keresztény városokból”, amikor megtudták, hogy a zsidó vallást nemcsak megtűrik, de hivatalosan elfogadják, sőt az előkelők nagy része is gyakorolja.⁵⁰ A kazár uralkodó és a córdobai Hászdáj ibn Sáprut rabbi 10. századi levélváltásából kiderül, hogy a Kazár Birodalomban céltudatosan kerestek és toboroztak rabbikat, és zsinagógákat is építettek, hogy biztosítsák a vallás megfelelő oktatását – több krónika számol be a Kazár Birodalom városaiban itt

is, ott is feltűnő vallási célú épületekről, valamint bíróságokról, ahol csakis a Tóra tanulmányozása után hoznak ítéleteket és döntéseket.⁵¹

A judaizmus iránti érdeklődés feltámadásának második oka a kereskedőkkel állt összefüggésben, akiket jóval távolabbról vonzott ebbe a térségbe a nemcsak a sztyeppe és az iszlám világa, hanem a Kelet és Nyugat közötti árucseré roppant központjaként körvonalazódó Kazár Birodalom. Számos forrás állítja, hogy zsidó kereskedők igen aktívan vettek részt a nagy távolságú kereskedelemben; nagyjából azt a szerepet töltötték be, amit a szogdok, amikor Kínát kapcsolták össze Perzsiával az iszlám felemelkedésének korszakában.

A zsidó kereskedők kiválóan értettek a nyelvekhez; egy korabeli forrás szerint „folyékonyan beszéltek arabul, perzsául, latinul, frankul, andalúzul és szlávul”.⁵² A Mediterráneumból a jelek szerint rendszeresen utaztak Indiába és Kínába, ahonnan pézsmával, aloéfával, kámforral, fahéjjal „és a Kelet más termékeivel” tértek vissza, és árulták őket a Mekkát, Medinát és Konstantinápolyt kiszolgáló kikötők meg a Tigris és az Eufrátesz menti városok piacain.⁵³ Használták a szárazföldi útvonalakat is, amikor Közép-Ázsián át Bagdad és Perzsia érintésével indultak Kína felé, vagy kazár területen áthaladva érték el Balhot és az Óxosz folyótól keletre fekvő vidékeket.⁵⁴ Az útvonal egyik legfontosabb állomása a Kaszpi-tengertől délre, a mai Irán területén fekvő Rej volt, ahol a Kaukázus, a Kelet, a Kazár Birodalom és más sztyeppei vidékek áruai találkoztak. Úgy tűnik, hogy mielőtt Rejbe kerültek volna, mindezek a javak az iráni Gorgán városán haladtak át; feltehetően itt szedték be a vámokat. „A legcsodálatosabb – írta egy 10. századi arab szerző –, hogy ez itt az egész világ piactere.”⁵⁵

A lehetőség Skandináviából is idecsábította a kereskedőket. A vikingekről beszélve csaknem kizárólag az Északi-tengeren át Nagy-Britannia és Írország ellen intézett támadások jutnak az eszünkbe; a tenger ködéből sárkányt formázó orrukkal előbukkanó hosszú hajók s a bennük várakozó, rabolni, erőszakolni és ölni mindig kész harcosok. Akadnak, akik azon töprengenek, vajon eljutottak-e a vikingek Észak-Amerikába évszázadokkal Kolumbusz Kristóf és

mások előtt. A vikingek korában azonban a legbátrabbak és legkeményebbek nem nyugat, hanem kelet és dél felé fordították a tekintetüket. Sokan nem odahaza, hanem az újonnan meghódított területeken tettek szert vagyonra és szereztek hírnevet; a maguk után hagyott nyomok – nem úgy, mint Észak-Amerikában – jelentősek és maradandóak voltak. Keleten új államot alapítottak, amelyet a Balti-tengert a Kaszpi-tengerrel összekötő hatalmas vízrendszeren át érkező kereskedőkről, utazókról és haramiákról neveztek el. Ezeket az embereket (talán jellegzetes, vörös hajuk miatt, vagy – ami valószínűbb – mert igen ügyesen bántak az evezővel) *rusznak* nevezték; ők voltak Oroszország ősatyái.⁵⁶

A vikingeket eleinte a muszlim világ gazdagságának és kereskedelmi életének híre csábíthatta arra, hogy dél felé induljanak. Skandinávia már a 11. század elejétől kapcsolatba került nemcsak a sztyeppék világával, de a Bagdadi Kalifátussal is. Települések keletkeztek az Odera, a Néva, a Volga és a Dnyeper mentén, és új kereskedelmi támaszpontok létesültek a dél és észak közötti áruforgalom számára. Sztaraja Ladoga, Rurikovo Gorogyiscse, Beloozero vagy Novgorod (Új Város) voltak azok az új települések, amelyek kiterjesztették a nagy eurázsiai kereskedelmi hálózatot Észak-Európa távoli vidékei felé.⁵⁷

A viking ruszok dél felé vezető útjaikon a népszerű filmekből és ábrázolásokból ma oly jól ismert hosszúhajók rövidebb és módosított változatait használták, amelyeket könnyen lehetett szállítani a tavak és folyóvizek közötti kisebb távolságokon, és a hosszú úton hajókaravánokba tömörülve járták a veszélyes vizeket. Egy Konstantinápolyban a 10. század derekán bizánci ügynökök beszámolója alapján összeállított szöveg beszámol a déli utazás kockázatairól. A Dnyeszter zúgói különösen veszedelmesek voltak; középen egy sekélyes részen halálos fenyegetést jelentő sziklák „meredeztek elő mint kicsiny szigetek, mögöttük rémítő robajjal örvénylett és zuhogott le a víz”. Ezt a komisz szakaszt száraz humorral így nevezték: „El ne aludj.”⁵⁸

Ugyanez a szöveg jegyzi meg, hogy igen nagy veszélyt jelentenek a kegyetlen rablók, akik a könnyű préda reményében lecsapnak a zúgókon való átkeléstől kimerült utazókra. A nomád besenyők lesben álltak, s amikor a hajók kivergődtek a partra, rájuk

rontottak, elragadták a rakományt, és elillantak. A kereskedők őrsemeket állítottak, hogy időben észrevegyék a készülődő támadást. A skandinávok annyira szerették volna elkerülni ezt a sokféle veszedelmet, hogy egy szigeten összegyűlve fiatal kakasokat áldoztak, vagy nyilakat tűzködtek szent fába, hogy ekképpen mondjanak köszönetet a pogány isteneknek.⁵⁹

Csak a legelszántabbak és legharcedzettebbek juthattak el épségben a Fekete- és a Kaszpi-tenger partvidékének piacaira. „Nagy erő és kitartás lakozik bennük” – jegyezte meg bámulattal egy muszlim kommentátor.⁶⁰ A ruszok – írja Ibn Fadlán – „olyanok, mint a sudár pálmafa”, de ennél sokkal fontosabb, hogy mindig fegyvert hordanak, és igen veszélyesek. „Mindannyian szekercét, kardot és tört viselnek.”⁶¹

Úgy viselkedtek, mint mindenre kész bűnözők bandája. Noha vállvetve harcoltak ellenségeikkel szemben, szikrányt sem bíztak egymásban. „Soha nem mennek egyedül, ha könnyíteni akarnak magukon – állapítja meg egy korabeli megfigyelő –; három társukat veszik maguk mellé, hogy karddal a kézben örködjenek, mert egymásban sincs bizodalomuk.” Bármikor készek voltak kirabolni egy-egy társukat, még attól sem vonakodtak, hogy meggyilkolják.⁶² Rendszeresen tartottak orgiákat, s ilyenkor szégyentelenül közösködtek egymás szeme láttára. Ha valamelyikük megbetegedett, magára hagyták. Kinézetük is rémítő volt: „a lábujjuk hegyétől a nyakuk tövéig teli voltak tetoválva sötétzöld színű mintákkal meg egyebekkel”.⁶³ Kemény emberek voltak egy kemény korban.

Kereskedtek méhviasszal, borostyánnal és mézzel meg remek kardokkal, amiket nagy becsben tartottak az arab világban. Volt azonban egy másik, jóval jövedelmezőbb árucikkük is: az orosz folyók és tavak mentén Skandináviáig áramló irdatlan pénzösszegek forrása. Ennek a forgalomnak bizonyosságai a svédországi, dániai, finnországi és norvégiai sírokból előkerült, Szíriából, Bizáncból, sőt a messzi Kínából származó selyemleletek; ezek az öltözékek kétségkívül csak parányi töredékét jelentik az ide, a messzi északra eljutott finom kelmék roppant tömegének.⁶⁴

A távoli régiókkal folytatott kereskedelem nagyságrendjéről a pénzérmék beszélnek lehangosabban. Elképesztő nagyságú pénzleletek kerültek elő az észak felé tartó folyók mentén egész

Észak-Oroszország, Finnország, Svédország és elsősorban a legnagyobb svéd sziget, Gotland területén, ami arra mutat, hogy a viking ruszok hatalmas összegekre tettek szert a muszlimokkal és a Bagdadi Kalifátus peremvidékével folytatott kereskedeleméből.⁶⁵ Egy kiváló érmeszakértő történész becslése szerint az iszlám világából származó ezüstpénz mennyisége több tíz- vagy százmillió darab lehetett – mai fogalmainkkal tehát sok milliárd dolláros ágazatról volt szó.⁶⁶

A várható haszon minden bizonnyal hatalmas volt, ha vállalták érte a Skandináviától a Kaszpi-tengerig tartó, mintegy 5000 kilométeres utazás fáradalmait és veszélyeit. Talán nem meglepő, hogy érdelemleges haszon megszerzéséért roppant mennyiségű árut kellett a piacokra vinni. Sokféle áru talált utat dél felé, de a legfontosabbak a rabszolgaszállítmányok voltak. Az emberekkel való kereskedelem volt a legjövedelmezőbb.

A rabszolgák útja

A ruszok könyörtelenül fogdosták össze és szállították messze délre a helybeli lakosságot. A „testük hatalmas voltáról, erejükről és vakmerőségükről” hírhedett vikingek egy arab szerző szerint „nem műveltek földet, és csak fosztogatásból éltek”.¹ A helyi lakosságra iszonyú teher nehezedett; olyan sokukat ragadták és hurcolták el, hogy a nép gyűjtőneve – szláv – idővel (számos nyelven) eleve rabszolgát kezdett jelenteni.

A ruszok kíméletesen bántak a foglyaikkal: „kímélik a rabszolgákat – így egy korabeli beszámoló –, és megfelelően öltöztetik őket, mert értékes árucikket látnak bennük”.² Végigszállították őket a hosszú folyórendszeren; akkor sem vették le a láncukat, amikor a veszedelmes zúgókon keltek át.³ Különösen nagyra értékelték a szép nőket, akiket a Kazár Birodalomban és a volgai Bulgáriában adtak el kereskedőknek, ők pedig továbbhurcolták még délebbre, és továbbadták őket – de csak miután még utoljára erőszakot tettek rajtuk.⁴

A rabszolgaság a viking társadalom alapja és gazdaságának igen fontos eleme volt, és nem csupán Keleten. A Brit-szigeteken előkerült bőséges irodalmi és tárgyi leletanyag arról tanúskodik, hogy a hosszúhajókkal végrehajtott támadások egyetlen célja – a közhiedelemmel ellentétben – nem a válogatás nélküli erőszaktétel és fosztogatás, hanem az volt, hogy minél több ép és egészséges foglyot ejtsenek.⁵ „Ments meg, Uram, minket – esdekel egy 9. századi francia imaszöveg – a vad skandinávoktól, [akik] elviszik ifjú, szűz fiainkat. Kérünk, védelmezz meg minket ettől a gonosztól.”⁶ A rabszolgaútvonalak mentén, elsősorban Észak- és Kelet-Európában kéz- és lábtilincsek meg lakatok kerültek elő, az új kutatások pedig arra mutatnak, hogy a korábban szarvasmarha- és birkakarámnak

vélt építményekben valójában embereket tartottak, mielőtt elvitték volna őket eladni például Novgorodba, ahol a piac történetesen a Fő utca és a Rabszolga utca kereszteződésénél volt.⁷

A rabszolgák eladásából szerezhető haszon iránti mohóság olyan hatalmas volt, hogy noha egyes skandinávok felhatalmazást kaptak a helyi uralkodóktól új vidékek felprédálására és foglyok ejtésére, mások nem haboztak akár egymást is bilincsbe verni, „mihelyt valamelyikük el tudta fogni a másikat” – írta valamikor a 11. században egy jól tájékozott, észak-európai egyházi férfiú. Aligha férhetett kétség ahhoz, hogy ezután mi következett: „aztán könnyörtelenül eladta mint rabszolgát vagy valamelyik társának, vagy akár egy barbárnak”.⁸

Sok rabszolga egyenesen Skandináviába került. Egy ónorvég költemény, a *Rígsþula* (Rigr éneke) szerint a társadalom három egyszerű csoportra tagozódott: az arisztokráciára (*jarlar*), a szabad emberekre (*karlar*) és a rabszolgákra (*ðrælar*).⁹ Rengeteg foglyot küldtek ezenfelül oda, ahol a jobb példányokért a legmagasabb árat fizették – és ugyan hol lehetett nagyobb a vásárlóerő, mint a gazdag és nyüzsgő Atilban, ahonnan aztán az áru Bagdad és a muszlim világ más, akár hispániai vagy észak-afrikai városainak piacaira került.

A nagy ár megfizetésének képessége és szándéka rendkívül jövedelmezővé tette a rabszolgakivittelt, és ezzel megteremtette az észak-európai gazdaság fellendülésének alapjait. A pénzleletek alapján megállapítható, hogy a 9. század vége felé fellendült a kereskedelem, érzékelhető növekedés következett be a balti térségben, Dél-Svédországban és Dániában, és gyors fejlődésnek indultak olyan városok, mint Haithabu, Birka, Wolin vagy Lund. A leletek egyre nagyobb területeken bukkannak fel az oroszországi folyók mentén – ami azt mutatja, hogy jelentősen megnövekedett az árucseré-forgalom –, és meredeken megugrik a Közép-Ázsiában, elsősorban Szamarkandban, Taskentben (középkori nevén: Sás), Balhban és a mai Afganisztán irányába tartó hagyományos kereskedelmi útvonalak mentén sorakozó városokban vert pénzérmék mennyisége.¹⁰

Ezeken a gazdag vidékeken jelentős volt a rabszolgák – és nem csak az északról származók – iránti kereslet. Óriási számban hozták be őket Fekete-Afrikából; egy kereskedő azzal hetvenkedett, hogy

egymaga több mint 12 000 fekete rabszolgát adott el a perzsiai piacokon.¹¹ Rabszolgának szánt foglyokat gyakran ejtettek a közép-ázsiai türk törzsek tagjai közül; egy szerző szerint ezeket rendkívül nagyra becsülték erejük és találékonyságuk miatt. „Aki a legértékesebb rabszolgákat keresi – így egy másik kommentátor –, legokosabban teszi, ha a türkök földjéről valókat választ. A türk rabszolgákhoz hasonlóak sehol a világon nem találhatók.”¹²

A rabszolga-kereskedelem valószínű nagyságrendjéről valamelyes fogalmat alkothatunk, ha összevetjük a Római Birodalom jóval részletesebben tanulmányozott rabszolgatartási gyakorlatával. A legújabb kutatások alapján úgy gondoljuk, hogy Róma fénykora idején a Birodalomnak évi 250 000–400 000 új rabszolgára volt szüksége a létszám fenntartásához.¹³ Az arab felvevőpiac területe ennél kétségkívül nagyobb volt, hiszen Hispániától egészen Afganisztánig nyúlt, vagyis az eladott rabszolgák száma (többé-kevésbé azonos igényt feltételezve) Róma éves forgalmát is meghaladhatta. A rendelkezésünkre álló források kétségbeejtően szűkös volta ellenére valamelyes fogalmat mégiscsak alkothatunk a rabszolgaforgalom nagyságrendjéről abból, hogy egy beszámoló szerint egy kalifának és a feleségének ezer-ezer ifjú leány rabszolgája volt, egy másik kalifának pedig állítólag nem kevesebb mint 4000. A muszlim világban éppúgy mindenütt jelen voltak a rabszolgák – és éppoly jeltelenül –, mint a Római Birodalomban.¹⁴

Róma hasznos összehasonlítási lehetőséget kínál abban is, hogy miként adták-vették a rabszolgákat. A római világban éles versengés folyt a gazdagok között a birodalom határain túlról behurcolt foglyokért; a „ritkaságokat” szívesen vásárolták érdekes külsejük miatt, és mert remek társalgási témát szolgáltatottak. A személyes ízlés is szerepet játszott; egy-egy kellően jómódú arisztokrata például ragaszkodhatott ahhoz, hogy csakis vonzó külsejű és vele azonos korú rabszolgái legyenek.¹⁵ Egy későbbi, a rabszolgavásárlást segítő kézikönyv szerint hasonló megfontolások vagy hóbortok vezéreltek egyes gazdag muszlimokat is. „A feketék közül – írja a 11. századi szerző – a núbiai nők a legengedelmesebbek; kedvesek, gyengédek és nyájasak. Bőrük sima, testük karcsú, erős és arányos felépítésű... tisztelik urikat, mintha eleve szolgálatra lennének teremtvé.” A mai Szudán, Eritrea

és Egyiptom területén élő bedzsa nép asszonyai „igen szépségesek, orcájuk csinos, testük törékeny, a bőrük pedig bársonyos; nagyszerű ágyasok lesznek, ha még fiatalon hozzák el őket hazájukból”. Szerelmet ezer évvel ezelőtt sem lehetett vásárolni, de a pénz azért hozzásegítette az embert ahhoz, amit akart.¹⁶

Más kézikönyvek hasonlóan értékes támpontokat adnak. „Ha úgy döntesz, hogy rabszolgát veszel – írja a *Kábúsz-náme* címmel ismertté vált, 11. századi perzsa szöveg –, a férfiak vásárlása nehéz dolog, mert közülük igen sok látszik megfelelőnek”, aztán kiderül, hogy éppen fordítva áll a dolog. „A legtöbben azt hiszik, hogy rabszolgát venni olyan, mintha bármi mást vásárolna az ember, csak hogy – mondja a szerző – valójában nem más, mint egyfajta filozófia.”¹⁷ Ügyeljünk arra, ha a bőr sárga, mert az az aranyér biztos jele; légy igen óvatos a vonzó külsővel, szép hajjal és szemmel megáldott férfiakkal, mert „az ilyen férfiak vagy túlságosan szeretik az asszonyokat, vagy hajlamosak közvetítő szerepet játszani”. Feltétlenül fektesd le a kiszemeltet, „nyomd meg mindkét oldalát, és erősen figyelj”, hogy nem mutatja-e fájdalom vagy gyulladás jeleit; kétszer is vizsgálj meg, hogy nincsenek-e „rejtett hibái”, mint például a bűzös lehelet, süketség, dadogás vagy az íny túlzott keménysége. Szívleld meg – így a szerző – ezeket az intelmeket (és további jó néhányat), s akkor nem kell csalódástól tartanod.¹⁸

Egész Közép-Európában virágzottak a rabszolgapiacok, ahol férfiak, nők és gyermekek várták, hogy elszállítsák őket Keletre – vagy éppen a córdobai udvarba, ahol 961-ben több mint 13 000 szláv rabszolgát tartottak.¹⁹ A jelentős kereskedelmi központtá vált Prága kifejezetten vonzotta az ónt, prémeket és rabszolgákat kínáló viking rusz és muszlim kereskedőket. Más csehországi városokban is lehetett lisztet, rozst, csirkét és rabszolgát vásárolni; egy zsidó utazó beszámolója szerint igen józanul megszabott áron.²⁰

Rabszolgákat gyakran ajándékként küldtek a muszlim uralkodóknak. A 10. század elején például egy toszkán küldöttség utazott Bagdadba, és vitt az abbászida al-Muktafi kalifának számos értékes ajándékot: kardokat, pajzsokat, vadászkutyákat és vadászsólymokat. A barátság zálogául felkínált ajándékok között volt húsz szláv eunuch és húsz különlegesen szép szláv leány. Az ifjúság

virágait hurcolták el a világ egyik részéből, hogy egy messze távoli vidéken élőkét gyönyörködtessenek.²¹

A hosszú távolságú kereskedelem olyan kiterjedt volt, hogy amikor Ibráhim ibn Jákúb Mainzban járt, elképedve látta a piac kínálatát: „rendkívüli – írta –, hogy az ember ezen a távoli nyugati vidéken olyan fűszereket és illatszereket talál, amik csak a messzi Keleten teremnek; borsot, gyömbért, szegfűszeget, nárdust meg galangagyökeret. Ezeket a növényeket mind Indiából hozzák, ahol bőségesen található.” Ám ez még nem volt minden; az is nagyon meglepte, hogy bevett fizetőeszköz volt az ezüstdirham, még Szamarkandban vert érméssel is találkozott.²²

A muszlim világban vert pénz hatása és befolyása valójában még jóval távolabb is érzékelhető volt, és hosszú időn át az is maradt. 800 körül Offa merciai király, aki a be-benyomuló walesiek elleni híres védőgátat építtette, országa pénzét az iszlám aranyérméinek mintájára készítette el; az érme egyik oldalán az *Offa rex* (Offa király) felirat volt olvasható, a másikon pedig az arab szöveg *hibás* másolata – habár királyságában aligha akadt ember, akinek bármit is jelentett volna a felirat.²³ A Lancashire-i Cuerdale-ben előkerült, ma az oxfordi Ashmolean Museumban látható hatalmas rakás érme között számos darab a 9. századból, az Abbászidák idejéből származik. Az a tény, hogy ennyire távoli és elmaradott vidékekre is eljutottak, jól mutatja, milyen messzire elérték a muszlim világ kereskedelmének csápjai.

A 9. századtól Európába beáramló áru ellenértékét a rabszolgák alkották. A fűszerek és orvosságok, amelyek a korabeli forrásokban egyre határozottabban jelennek meg mint szerfölött kívánatos és keresett fényűzési cikkek, a nagyarányú rabszolgaszállítmányok nyomán jelenhettek meg Európában.²⁴ Nemcsak a viking ruszok húztak hasznot a rabszolgapiacok szinte kielégíthetetlen éhségéből; verduni kereskedők hatalmas bevételre tettek szert abból, hogy eunuchokat adtak el többnyire hispániai muszlim vásárlóknak, a nagy távolságú forgalomban érdekelt zsidó kereskedők pedig korabeli arab források szerint aktívan részt vettek „fiatal lányok és fiúk”, valamint eunuchok eladásában.²⁵

Más források is utalnak a zsidó kereskedők „rabszolgák, lányok és fiúk” Európából való elhurcolásában betöltött szerepére, illetve

arra, hogy – feltehetően valamiféle hátborzongató tanúsítási eljárás formájában – megérkezésükkor maguk kasztrálják a fiatal férfiakat.²⁶ A rabszolga-kereskedelem nagy haszonnal kecsegtetett, így nem csak európaiakat hurcoltak Keletre; muszlim kalandorok állítólag ugyancsak munkához láttak, és portyákat indítottak szláv területekre – az általuk elfogott és a rabszolgapiacon eladott szerencsétleneknek azonban legalább „a férfiasságuk és testi épségük csorbítatlan maradt”.²⁷

Később azonban ezeket a foglyokat is kasztrálták, s az ilyeneket igen nagyra értékelték. Ha szláv ikreket vásárolsz, írta egy korabeli arab szerző, és egyiküket kasztrálsz, az minden bizonnyal „elevenebb értelmű, és a beszélgetésben ügyesebb lesz” fivéréénél, aki tompa eszű, tudatlan és a szlávokra jellemzően együgyű marad. Úgy tartották, hogy a kasztrálás megtisztítja és megvilágosítja a szláv elmét.²⁸ A módszer, olvasható ugyanott, nem eredményes „a feketéknél, akiknek természetes képességeire” rossz hatással van a beavatkozás.²⁹ Szláv rabszolgák olyan hatalmas számban kerültek muszlim földre, hogy a folyamat még az arab nyelvre is hatással volt; az eunuchot jelentő szó a szlávok elnevezéséből származik.

A muszlim kereskedők igen tevékenyek voltak a Mediterráneumban is. Egész Észak-Európa területéről férfiakat, nőket és gyermekeket hurcoltak Marseille-be, ahol forgalmas rabszolgapiac működött; gyakran kisegítő piacokon, például Rouenon keresztül; itt ír és flamand rabszolgákat adtak tovább.³⁰ A rabszolga-kereskedelem fontos központja volt Róma is, habár ezt néhányan visszataszítónak ítélték. 776-ban I. Adorján pápa helytelenítette az emberekkel való kereskedést, és elítélte férfiak és nők eladását „a visszataszító szaracénoknak”. Egyesek, jelentette ki, önszántukból szállnak fel a kelet felé tartó hajókra, ugyanis az éhínség és a letaglózó nyomor miatt „másképp reményük sincs arra, hogy életben maradjanak”. Mindazonáltal, írta, „soha nem fogunk olyan gyalázatosságra vetemedni”, hogy keresztény felebarátainkat áruba bocsássuk, „Isten tiltja, hogy így cselekedjünk”.³¹

Mások is akadtak, akik elfogadhatatlannak találták a gyakorlatot, hogy keresztény embereket ejtsenek rabul, és pénzért adjanak el muszlimoknak; így tartotta a 9. század végi Bréma püspöke, Rimbirt is, aki rendszeresen járt a mai Németország és Dánia határánál fekvő

Haithabu város piacán, és kiváltotta azokat (de csakis azokat), akik kereszténynek vallották magukat.³² Ez a finomlelkűség korántsem volt általános. Semmi kifogásuk nem volt az emberkereskedelem ellen például az Adriai-tenger északi csücskének egy érdektelen lagúnája körül épült város lakóinak. A rabszolga-kereskedelem haszna, az emberi szenvedés iránti teljes közönnyel felhalmozott vagyon alapozta meg a középkori Mediterráneum egyik koronaékszere, Velence felemelkedését.

Üzleti dolgokban a velenceiek egyedülállóan sikeresnek bizonyultak. A mocsárból egy fenséges templomokkal és gyönyörű *palazzókkal* ékes, csoda szép város emelkedett ki a Kelettel folytatott, igen jövedelmező kereskedés busás nyereségéből. Velence ma a dicsőséges múlt tündöklő látomása, de hajdani növekedésének és virágzásának alapját azzal teremtette meg, hogy nem habozott egész nemzedékeket rabszolgaságra hurcolni és áruba bocsátani. A kereskedők már a 8. század második felében, Velence új betelepítésének kezdetén kivették részüket a rabszolga-kereskedelemből, noha időbe telt, amíg valóban dőlni kezdett a haszon. Az emberkereskedésbe való belépésüket jelzik az egy évszázaddal később kelt szerződések, amelyekben a velenceiek magukra nézve kötelezőnek ismernek el bizonyos megkötéseket, például hogy visszaszolgáltatják Itália más városainak az onnan törvénytelenül elhurcolt rabszolgákat. Ezeket a megállapodásokat részben a város sikeressége tette szükségessé; azok próbálták kissé megnyesegetni Velence szárnyait, akik fenyegetve érezték magukat fokozódó hatalmától és befolyásától.³³

A korlátozásokat eleinte megkerülték, és portyázó csapatokkal ejtettek foglyul nem keresztényeket a Cseh Fejedelemségben és Dalmáciában, hogy eladják őket a rabszolgapiacokon,³⁴ hosszabb távon azonban visszatértek a korábbi gyakorlathoz. A 9. század végi szerződések arra engednek következtetni, hogy Velence egyszerűen csak hízelgett egy kicsit a helyi uralkodóknak. Ők amiatt nyugtalankodtak, hogy akiket eladnak, azok nem is rabszolgák, hanem szabad emberek. A velenceieket azzal vádolták, hogy a megállapodásokat semmibe véve összefogdossák és eladják a szomszédos területeken élő szerencsétleneket, akár keresztények, akár nem.³⁵

A rabszolga-kereskedelem idővel – legalábbis Kelet- és Közép-Európában – alábbhagyott, részben azért, mert a viking ruszok figyelme a nagy távolságú emberkereskedelemtől a védelmi üzlet felé fordult. Felismerték, hogy a kazárok annak köszönhetik az Atilon és más városokon átmenő forgalomból húzott hasznot, hogy adót vetettek ki a kazár területen áthaladó szállítmányokra. A híres perzsa geográfiai tanulmány, a *Hudúd al-álam* szerint a kazár gazdaság alapját az adóbevételeik képezik: „a kazárok királyának jóléte és gazdagsága elsősorban a tengeri áruforgalomra kivetett vámokból származik”.³⁶ Más muszlim kommentátorok ismételten említést tesznek a kazár hatóságok által a kereskedelmi tevékenységek után beszedett adókról, idesorolva a főváros lakosságára kivetett illetékeket is.³⁷

Mindez az alávetett törzsek által a kagánnak fizetett sarcokkal együtt elkerülhetetlenül magára vonta a viking ruszok figyelmét, egyik törzset a másik után szakították el a kazároktól, és hajtották be a korábban nekik járó befizetéseket. A 9. század második felében a mai Dél- és Közép-Oroszország területén élő szláv törzsek nemcsak sarcot fizettek a skandinávoknak, de azok azt is megtiltották nekik, hogy további fizetségeket folyósítsanak „a kazároknak, azon az alapon, hogy ezt semmi sem indokolja”; a fizetség ehelyett immár a ruszok vezérért illette.³⁸ Ez valójában tükrözte a mindenhol másutt követett gyakorlatot. A védelmi pénz beszedése fokozatosan felváltotta az emberekkel való üzérkedést például Írországban is; a Szent Bertin-kolostor évkönyvei szerint az írek, miután éveken át rendszeresen lerohanták őket, hajlandónak bizonyultak arra, hogy a béke fejében évenkénti sarcot fizessenek.³⁹

Keleten a ruszok mind nyomasztóbb jelenléte hamarosan a kazárokkal való nyílt összecsapáshoz vezetett. Több támadást intéztek a Kaszpi-tenger melletti muszlim kereskedelmi központok ellen, „patakokban folyt a vér”, és a portyák folytatódtak, amíg „elegük nem lett a fosztogatásból, és bele nem fáradtak a pusztításba” – még magukat a kazárokat is meg-megtámadták.⁴⁰ Atilt 965-ben kirabolták és porig rombolták. „Ha csak egyetlen levél fityeg az ágon – írta egy kommentátor –, valamelyik rusz letépte és elvitte volna. [A Kazár Birodalomban] egyetlen szem szőlő, egyetlen szem mazsola sem maradt.”⁴¹ A kazárokat gyakorlatilag kivonták az egyenletből, és a

muszlimokkal folytatott kereskedésből származó haszon – a vízi utakon Oroszország felé áramló pénzürmék tanúsága szerint – egyre duzzadó áradatban hömpölygött Észak-Európa felé.[42](#)

A 10. század végére a ruszok lettek a nyugati sztyeppék urai; ellenőrzésük alatt tartották a Kaszpi-tengertől a Fekete-tenger északi részén át egészen a Dunáig húzódó területet. Egy korabeli forrás az immár általuk birtokolt piacok vibráló elevenségéről beszél; „kapható itt arany, selyem, bor és ezerféle gyümölcs Görögországból, lovak és ezüst Magyarországról, Csehországból, Ruszból pedig prémek, viasz, méz és rabszolga”.[43](#) Hatalmuk azonban nem volt korlátlan; a nomád törzsekkel való kapcsolat az erőforrásokért folytatott versengés következtében érzékeny és ingatag volt, amiről ékesszólóan beszél, hogy a sztyepei nomád besenyők ebben az időszakban rituálisan kivégezték a ruszok egyik legkiválóbb vezérét – elfogását dévajul megünnepelték, koponyáját bearanyozták, trófeaként őrizték, és serlegként használták az ünnepi lakomákon.[44](#)

Mindazonáltal a ruszok a 10. század folyamán mind szilárdabban tartották kézben a sztyeppéket és a vízi utakat, és egyre biztonságosabbak lettek a dél felé tartó útvonalak is. A folyamatot a kereskedelmi, vallási és politikai irányultság fokozatos átalakulása kísérte. A változás egyik oka az volt, hogy a Bagdadi Kalifátust közel háromszáz évi jómód és stabilitás után egész sor megrázkódtatás érte. A gazdagság fellazította a központ és a perifériák közötti kapcsolatot, egyre gyakoribbakká váltak a súrlódások, helyi kiskirályok bukkantak elő és kerültek szembe egymással. Mindennek veszélyei látványosan megmutatkoztak, amikor síita felkelők 923-ban kirabolták és feldúlták Bászrát, majd hét évvel később Mekkát is megtámadták, és elragadták a szent Kába követ.[45](#)

A 920-as és 960-as évek szokatlanul zord telei csak súlyosbították a helyzetet. Egyre gyakoribbá váltak az éhínségek; egy kortárs beszámoló szerint nem volt ritkaság, hogy az emberek „lovak és szamarak trágyájából piszkálták ki az árpaszemeket, és felfalták őket”; gyakran tört ki lázongás és engedetlenség.[46](#) Egy örményországi történetíró elbeszéli, hogy a 950-es években, miután hét esztendőn át alig termett gabona, „sokan megháborodtak és eszüket veszelve egymásra támadtak”.[47](#)

A belső nyugtalanság lehetővé tette, hogy a Bujidák átvegyék a politikai irányítást a kalifátus belső körzetei, Irak és Irán fölött, s a kalifa erősen megnyirbált hatalommal csak afféle bábfigura maradt. Egyiptomban ezzel szemben véglegesen megdőntötték a fennálló rendszert. Az arab tavasz 10. századi változatának is tekinthető, hogy síita muszlimok, akiknek korábban sikerült létrehozniuk egy, a bagdadi és a córdobai szunnita kalifátusoktól többé-kevésbé független észak-afrikai emirátust, átköltöztek Egyiptom fővárosába, Fuszátba. 969-ben a Nílus áradásának elmaradása következtében katasztrofális éhínség alakult ki, sokan elpusztultak, s a zűrzavaros helyzetet kihasználva forradalmak söpörtek végig Észak-Afrikán.⁴⁸ A hatalom új birtokosainak, a Fátimidáknak – síiták lévén – elődeikéitől gyökeresen eltérő elképzeléseik voltak a törvényességről, a hatalomról és Mohamed valódi örökségéről. Felemelkedésük súlyos bonyodalmakat okozott a muszlim világban; szakadékok nyíltak meg, és nagy jelentőségű kérdések bukkantak fel az iszlám múltja, jelene és jövője felől.

Részben a felfordulás és ennek nyomán a kereskedelem lehetőségeinek beszűkülése tette lehetővé, hogy a viking ruszoknak a Volga és a Kaszpi-tenger iránti érdeklődése alábbhagyott, és egyre inkább a Fekete-tengerbe ömlő Dnyeszter és a Dnyeper felé fordult. A muszlim világnál ígéretesebbnek mutatkozott a Bizánci Birodalom és Konstantinápoly, amelyet a norvég folklór *Mikli-garðmak*, „nagy városnak” nevezett. A bizánciak tartottak a ruszok érdeklődésétől, jól emlékezve a 860-as merész támadásra, ami derült égből villámcsapásként érte a lakosokat. Kik ezek „az ádáz és kegyetlen [harcosok] – jajongott Konstantinápoly pátriárkája –, akik felprédálják a külvárosokat, és elpusztítanak, amit csak látnak, kardjukkal átdöfnék mindenkit, senkit sem kímélnek, és senkin nem esik meg a szívük”? Azok voltak a szerencsések, folytatta, akik legelőször haltak meg; nekik legalább nem kellett végignézniük a szörnyűségeket, amik ezután következtek.⁴⁹

A hatóságok szigorúan szabályozták a ruszok hozzáférését Konstantinápoly piacaihoz. Egy 10. századi megállapodás értelmében egyidejűen legfeljebb ötven ruszt bocsátottak be a városba, és csak a kijelölt kapukon keresztül; a nevüket feljegyezték, alapos figyelemmel kísérték tevékenységüket, és még azt is

megszabták, hogy mit vásárolhatnak és mit nem.⁵⁰ Veszedelmes emberekként tartották számon őket, olyanokként, akiket a legnagyobb elővigyázattal kell kezelni. A kapcsolatok később megenyhültek, amikor egyes települések, például Novgorod, Csernyigov és elsősorban Kijev pusztai kereskedőállomásokból állandó lakosságú, erősített városokká fejlődtek.⁵¹ Fontos mozzanat volt, hogy a ruszok uralkodója, Vlagyimir 988-ban felvette a kereszténységet, részben azért, mert így létrejöhetett egy egyházi szervezeti hálózat, amelyet kezdettől fogva Konstantinápolyból küldött papok irányítottak, részben pedig mert természetesen megkezdődött egy, a birodalom fővárosából észak felé irányuló kulturális kölcsönzési folyamat. A hatás idővel mindent átjárt az ikonoktól és a vallási tárgyú művészi alkotásoktól a kézműves termékekig, a templomépítészetig, sőt a ruszok öltözködéséig.⁵² Ahogy a rusz gazdaság egyre nagyobb mértékben vált kereskedői jellegűvé, a harcostársadalom is úgy lett mindinkább városias és kozmopolita.⁵³ Fényűzési cikkek – bort, olajat és selymet – vásároltak Bizáncban és adták tovább; a számlákat és elismervényeket nyírfakéregre jegyezték.⁵⁴

A ruszok figyelmének elfordulása a muszlim világtól Konstantinápoly felé valójában egy Nyugat-Ázsiában végbemenő jelentős hangsúlyeltolódás következménye volt. Az egymást követő császárok kihasználta az Abbászida Kalifátust gyötrő belső nyugtalanságot és bizonytalanságot. Bizánc keleti tartományai közül több is elveszett a muszlim hódítások során, ami szükségessé tette a birodalom közigazgatásának újjászervezését. Ez a folyamat a 10. század első felében kezdett megfordulni. A támaszpontokat, ahonnan a muszlimok támadásokat intéztek Bizánc anatóliai területei ellen, sorra-rendre visszafoglalták. Kréta és Ciprus visszavétele nyomán helyreállt a Földközi- és az Égei-tenger keleti térségének biztonsága, amit évtizedeken át a portyázó arab kalózok veszélyeztettek. Bizánc elfoglalta a fontos kereskedelmi és textilipari központot, Antiókiát is.⁵⁵

A szerencse ilyen fordulata a megújulás érzését támasztotta a keresztény világban. Irányváltást jelentett az áruk és jövedelmek áramlásában is; a korábban Konstantinápolyból Bagdadba befolyó adó- és vámbevételek most a császári kincstárat kezdték megtölteni.

Ez Bizánc számára az aranykor eljövételét jelezte; a művészet és a szellem reneszánszát, a filozófusok, tudósok és történetírók virágkorát, templomok és kolostorok építését és olyan intézmények alapítását, mint például a jogi akadémia, ahol a megnövekedett birodalom működését irányító bírakat képezhették. Bizánc volt a Bagdad és Egyiptom közötti kapcsolatok 10. század végén bekövetkezett elmérgesedésének legfőbb haszonélvezője is. A 980-as évek végén II. Baszileiosz császár megállapodást kötött az új fátimida kalifával hivatalos kereskedelmi kapcsolatok létesítéséről, és ígéretet tett arra, hogy a konstantinápolyi mecsetben nem bagdadi abbászida riválisa, hanem az ő nevét foglalják majd a napi imádságba.⁵⁶

A császári fővárosban a gazdasági és demográfiai növekedés nyomán felvirágzó piacok ellenpontja az Abbászida Kalifátus befelé fordulása és bizonytalansága. A kelet felől érkező áruforgalom iránya elmozdult a kontinens belsejéből; immár a Kazár Birodalmon és a Kaukázuson haladt át a Vörös-tenger felé. A Merv, Rej és Bagdad felvirágzását eredményező áruforgalom tengeri útvonalakra terelődött át. Fuszta, Kairó és mindenekelőtt Alexandria fellendülése és a középosztályok gyarapodása félreismerhetetlen volt.⁵⁷ Kedvező földrajzi fekvésének köszönhetően Bizánc hamarosan élvezni kezdte a Fátimidákkal való kapcsolat gyümölcseit. Arab és héber nyelvű beszámolók szerint az áruval rakott kereskedőhajók folyamatosan indultak az egyiptomi kikötőkből Konstantinápoly felé.⁵⁸

Az egyiptomi kelméket nagyra becsülték az egész Mediterráneumban. A Tinniszben szőtt vászon annyira népszerű volt, hogy a kor egyik nagy perzsa költője és utazója, Násziri Huszrau egy helyen így írt: „Hallottam, hogy a bizánci uralkodó egyszer üzenetet küldött Egyiptom szultánjának, és birodalmának száz városát ajánlotta cserébe az egyetlen Tinniszért.”⁵⁹ Az 1030-as években Amalfi és Velence, három évtizeddel később pedig Genova kereskedői is megjelentek Egyiptomban, ami azt jelenti, hogy Konstantinápolynál jóval távolabbi városok is tisztában voltak az értékes áru új forrásának megnyílásával.⁶⁰

A ruszok és az új északi kereskedelmi hálózat szempontjából a fűszerek, a selyem, a bors, a keményfa és más keleti árucikkek útvonalának eltolódása nem jelentett különösebb változást; nem volt

szükség arra, hogy válasszanak a keresztény Konstantinápoly és a muszlim Bagdad között – éppen ellenkezőleg: két piac, ahol adni és venni lehet, sokkal jobb, mint csak egy. Skandináviába jelentős mennyiségben áramlott a selyem; ezt tanúsítja a norvégiai Osebergben feltárt nagyszerű hajóból előkerült, száznál is több selyemfoszlány, illetve megannyi viking sír, amelyekbe egyéb értékes tárgyak mellett bizánci és perzsiai selymeket is temettek a jómódú elhunytak mellé.[61](#)

A 11. század derekán még akadtak, akik azt gondolták, hogy atyáikhoz és nagyatyáikhoz hasonlóan ők is Keleten, muszlim földön tudják megcsinálni a szerencsájüket. Egy Stockholm mellett, a Mälaren-tónál talált rúnakövön, amelyet ebben az időben egy Tóla nevű asszony állított Haraldr nevű fia és bajtársai emlékére, a következő szöveg olvasható: „Hosszú útra indultak az aranyért, mint az [idősebb] férfiak”, majd lejjebb, hogy sikerrel jártak, de aztán meghaltak „délen, Serklandban” – vagyis a szaracénok, a muszlimok földjén.[62](#) A Gudleif által fia emlékére állított kő felirata szerint az ifjú Slagvét „Keleten, Horezmben érte a vég”.[63](#) Az olyan szövegelemek, mint például Haraldr fivére, Messzejárt Ingvar sagája ugyancsak merész, a Kaszpi-tengerig és azon is túlra vezető kalandozásokról beszélnek. A modern kutatások eredményei szerint ezekben az évtizedekben a Perzsa-öböl partján is fennállhatott egy viking kolónia.[64](#)

A figyelem azonban egyre inkább a keresztény kelet és Bizánc felé terelődött. Ahogy Nyugat-Európa horizontja kitágult, úgy fokozódott az érdeklődés, és nőtt a kedv annak a földnek a felkeresésére, ahol Jézus Krisztus élt, ahol kereszthalált halt, és ahol legyőzte a halált. A Jeruzsálembe tett zarándokút érthető módon a megbecsültség forrása lett.[65](#) A Szent Város ismertté válása nyomán (és különösen a Bizánci Birodalommal való összehasonlításban) hangsúlyosan érzékelhető lett Nyugat-Európa keresztény örökségének szegényes volta. A szent ereklyék Konstantinápolyba szállítását még a 4. században Konstantin császár édesanyja, Helena kezdeményezte. A 11. századra a városban felhalmozott káprázatos gyűjteményben a közhiedelem szerint ott voltak a Krisztus megfeszítésénél használt szögek, a töviskoszorú, a köpeny, amelyre

kockát vetettek és a Szent Kereszt darabkái, a Szűzanya egy fürtje, Keresztelő Szent János feje és még sok-sok minden más.⁶⁶ Európában ezzel szemben alig akadt említésre méltó erekye; habár a királyok, városok és egyházi alapítványok egyre gazdagabbak lettek, nemigen volt kapcsolatuk Jézus Krisztusnak és tanítványainak történetével.

Jeruzsálem és Konstantinápoly mint a kereszténység hazája és őrizője egyre többeket vonzott a keresztény Keletre, különösen pedig a császári fővárosba – hogy kereskedjenek, valamiféle munkát vállaljanak vagy egyszerűen csak áthaladjanak a Szentföld felé menet. A Skandináviából vagy a Brit-szigetekről érkezőket örömmel fogadta soraiba a Varég Gárda, a császár személyes testőrségét adó elit alakulat. Az itteni szolgálat egyfajta beavatottságot jelentett; hazatérése előtt gárdista volt Norvégia későbbi királya, Harald Sigurdsson (ismertebb nevén Harald Hadrada, azaz Keménykezű Harald) is.⁶⁷ Konstantinápoly csábítása az egész 11. századi Európában érezhető volt; a korabeli dokumentumok szerint éltek itt Britanniából, Itáliából, Franciaországból és Németországból, de Kijevből, Skandináviából és Izlandról érkezettek is. Velence, Pisa, Amalfi és Genova állandó kereskedőkolóniákat létesített.⁶⁸

A fontos helyek nem Párizs vagy London voltak, még csak nem is Németország vagy Itália városai – hanem a keletiek. Azok a városok számítottak, amelyek érintkezésben álltak a Kelettel, mint a Dnyeper torkolatánál fekvő Herszon vagy éppen Novgorod; amelyek kapcsolódtak az Ázsia gerince mentén végigfutó selyemutakhoz. Kijev a középkori világ tengelypontja lett, amit a 11. század második felében kötött dinasztikus házasságok is tanúsítanak. Az 1054-ig uralkodó Bölcs Jaroszláv nagyfejedelem leányai Norvégia, Magyarország, Svédország és Franciaország királyaihoz mentek feleségül; egyik fia Lengyelország királyának leányát, egy másik pedig a konstantinápolyi császári család egyik tagját vette feleségül. A következő nemzedék házasságai még ennél is beszédesebbek: rusz hercegnők a magyar királyhoz, a lengyel királyhoz, illetve a nagy hatalmú német-római császárhoz, IV. Henrikhez mentek feleségül. II. Vlagyimir kijevi nagyfejedelem (első) felesége Wessexi Gytha, az 1066-os hastingsi csatában elesett II. Harold angol király leánya volt.

Európa legjobb kapcsolatokkal rendelkező dinasztiájának a kijevi uralkodócsaládot kell tekintenünk.

Oroszországban mindenfelé újabb és újabb városok és települések születtek, mindegyik a roppant lánc új gyöngyszeme. Ljubecs, Szmolenszk, Minszk és Polack úgy nőtt ki a földből, ahogy korábban Kijev, Csernyigov vagy Novgorod. Pontosan ugyanaz a folyamat ment végbe, aminek tanúi lehettünk Velence, Genova, Pisa vagy Amalfi felemelkedésekor; növekedésük és meggazdagodásuk kulcsa a Kelettel való kapcsolat volt.

Így állt a helyzet Dél-Itáliában is. A kora középkor egyik leglátványosabb fegyverténye, hogy normann zsoldosok, akiket eredetileg csak Apulia és Calabria vonzott ide, a 11. század elejére a Mediterráneum vezető erejévé váltak. Egyetlen emberöltő alatt megdöntötték bizánci gazdáik hatalmát, ezután pedig az Európa és Észak-Afrika közötti stratégiai kulcspozíciót elfoglaló és roppant jövedelmet ígérő, a muszlimok által birtokolt Szicília ellen fordultak.⁶⁹

A hatalomba emelkedés hajtóereje mindkét esetben a kereskedelem és a kívánatos árukhoz való hozzáférés törekvése volt. Ebben a megközelítésben végső soron nem sokat számított, hogy hol is van a választóvonal a kereszténység és az iszlám között, s hogy hol vannak a legjobb piacok: Konstantinápolyban, Atilban, Bagdadban vagy Buharában – illetve a 11. századra Mahdíjában, Alexandriában vagy Kairóban. Noha számos forrás határozottan állítja, hogy nagyon is fontosak voltak a vallás és a magas politika szempontjai, ezeket a legtöbb kereskedő és utazó olyan bonyodalomnak tekintette, amit okosabb és hasznosabb elkerülni. A nehézséget valójában nem az jelentette, hogy hol és kivel kereskedjenek, hanem az, hogy miként fizessenek a luxuscikkekért, amiket aztán derekas haszonnal tovább lehet értékesíteni. A 8. és a 10. század közötti időszakban a rabszolga volt a legfontosabb árucikk, ám a nyugat- és kelet-európai gazdaságok megerősödése nyomán hatalmas mennyiségű ezüstpénz áramlott be az iszlám világából, a városok pedig növekedtek és népesedtek. A folyamat során élénkültek a kapcsolatok, ennek következtében nőtt az igény a pénz általános használatára, ahelyett hogy áruval, például prémekkel fizetnének. Ahogy ez az átalakulás végbement, a helyi közösségek mind összetettebbek és kifinomultabbak lettek, élesedett a társadalmi

rétegződés, és kialakultak a városi középosztályok. A Kelettel való kereskedelem során egyre inkább pénzt használtak fizetőeszközü emberek helyett.

A mágneses erők, amelyek elfordították az emberek érdeklődését Európától, szabályos tükörképként érzékelhetőek voltak Keleten is. A muszlim hódítások és a Közép-Ázsia belseje felé való terjeszkedés nyomán megszilárdult határok a 11. században kezdtek eltűnedezni. A különböző közép-ázsiai muszlim dinasztiák a Bagdadi Kalifátushoz hasonlóan egész Közép-Ázsiában régóta fogadtak a hadseregeikbe sztyeppei férfiakat – pontosan úgy, ahogy Konstantinápoly császárai alkalmaztak ugyanebben az időszakban észak- és nyugat-európai zsoldosokat. A Számánidák és más dinasztiák a türk törzsek tagjai közül toboroztak katonákat, belőlük álltak az úgynevezett *gulámok*, rabszolgacsapatok. Ahogy azonban már nemcsak a közkatonák kerültek ki közülük, hanem egyre gyakrabban a parancsnokok is, hamarosan elérkezett az idő, amikor a magasabb rangú tisztek szemet vetettek a valódi hatalomra. A nagyratörők remek alkalomnak tekintették a katonai szolgálatot, de senki sem gondolta, hogy az kulcsot jelenthet a hatalomhoz is.

Az eredmény drámai volt. A 11. század elején egy türk rabszolga generális leszármazottai új birodalmat hoztak létre, amelynek központja a mai Kelet-Afganisztánban lévő Gazni volt, és példátlanul hatalmas hadsereget állítottak fel; egy kortárs szerint annyian voltak, mint „milliárdnyi sáska vagy hangya, megszámlálhatatlanok, mint a sivatag homokja”.⁷⁰ A Gaznavidák uralmuk alá hajtották a Kelet-Írántól Észak-Indiáig nyúló területet, és a képzőművészetek meg az irodalom nagy pártfogóivá váltak. Támogattak nagyszerű írókat, például Firdauszít, a kora középkori perzsa irodalom egyik gyöngyszeme, a legendás *Királyok Könyve (Sáhnáme)* szerzőjét (noha a közelmúlt kutatásai szerint a nagy költő eddigi tudomásunktól eltérően nem utazott Afganisztánba a királyi udvarba, hogy személyesen nyújtsa át alkotását az uralkodónak).⁷¹

Bagdad gyengülésének haszonélvezői voltak a karahánida törökök is, akik, megszerezve az ellenőrzést Transzoxánia fölött, birodalmat hasítottak ki maguknak a mai Üzbegisztán és Türkmenisztán határán folyó Óxosztól (Amu-darja) északra, és megállapodtak a Gaznavidákkal, hogy a folyó lesz országaik közös

határvonala.⁷² Szomszédaikhoz hasonlóan a Karahánidák is pártolták a tudósokat. A fennmaradt szövegemlékek közül talán a legismertebb a nagyszerű polihisztor, Mahmúd al-Kasgári műve, a *Diván lugat at-turk* (A türk nyelvjárások gyűjteménye), amely a karahánida fővárost, Balaszagunt a mindenség közepének tekintő gyönyörű térképen mutatja be az ismert világot.⁷³

Sok más, mesés gazdagságú szöveg született; könyvek, amelyek ízelítőt adnak egy vibrálóan eleven társadalom érdeklődéséről – és aggodalmairól. Az egyik kiemelkedő mű, a 11. századi karahánida török Juszuf Hassz Hádzsib alkotása, a *Kutadgu bilig* (A boldogságra vezető tudás) valójában az élet minden területére kiterjedő jótanácsok gyűjteménye; hangsúlyozza, hogy mennyivel bölcsebb, ha a vezető nyugodtan fogadja a nehézségeket, mint ha indulattal reagál, de azt is elmondja, hogy a gazdag ember miként rendezzen meg egy díszebédet. Miközben a mai etikett-könyvek a nyilvánvaló dolgokról tett felszínes állításoktól csikorognak, nehéz nem elbűvölőnek érezni, ahogy az ezer évvel ezelőtt élt szerző arra inti az uralkodót, hogy alapos körültekintéssel készítse elő a vendégségeket. „A serlegek és a terítők legyenek tiszták. Takarítsd ki a házat és az étkezőt, rendezd el a bútorokat. Válassz tápláló és egészséges, ízletes és tiszta étkeket és italokat, amikkel a vendégeid kedvükre jóllakhatnak.” Ügyelj arra, hogy a poharak legyenek mindig színültig töltve, a későn érkezőkkel pedig bánj jóindulatúan és bőkezűen, senki ne távozzon éhesen vagy átkozódva.⁷⁴

A felkapaszkodott, újjgazdag hatalmasságoknak szükségük is volt efféle útmutatásra; ugyanolyan kényelmetlenül és bizonytalanul érezhették magukat a bőrükben, mint a mai mágnások, akik feltétlenül a megfelelő lakberendezésre és a pontosan alkalomhoz illő étel és ital felszolgálására törekszenek; rózsailatú vízzel – biztosít a *Kutadgu bilig* szerzője – az ember nem tévedhet nagyot. Az eltökéltebbek között akadtak, akik távol tartották maguktól a gondolatot, hogy saját udvart tartsanak és különleges ételeket fogyasszanak – nekik a mindennél értékesebb zsákmány, Bagdad lebegett a szemük előtt. A szeldzsukok, a nagyrészt a mai Kazahsztán területén élt törzsi csoport, az oguzok egyik vezetőjének leszármazottai már a 10. század vége óta gyűjtötték az erejüket. Igen

ügyesnek bizonyultak abban, hogy a kínálkozó alkalmat megragadva váltogassák a szövetségeseiket, a megfelelő jutalom fejében felajánlva szolgálataikat a helyi uralkodóknak. Ez a taktika lassan valódi hatalmat eredményezett. Az 1020-as és 1030-as évek között egyeseken egyik várost a másik után hajtották az uralmuk alá; megadta magát Merv, Nisápúr és Balh, aztán 1040-ben Dandenakannál egy ütközetben legyőzték a számbeli fölényben lévő Gaznavidákat.⁷⁵

A szeldzsukok rabszolga katonákból hatalmasok megbuktatóivá való üstököszerű felemelkedésének újabb mozzanata volt, amikor 1055-ben a kalifa meghívására bevonultak Bagdadba, és elzavarták a népszerűtlen és gyenge kezű Bujidákat. Pénzt verettek Togril bég nevével, és elrendelték, hogy a napi imákba foglalják az uralmáért mondott áldást. Bagdadban és a kalifátusban elfoglalt pozíciójának további jelzéseként a bég új címeket is felvett: *Rukn ad-Daula* („a dinasztia támasza”) és *Jamin Amir al-Muminin* („az igazhitűek vezére”).⁷⁶

A dolog nem nélkülözött bizonyos iróniát. A dinasztiaalapító fiainak nevei arra utalnak, hogy a szeldzsukok eredetileg keresztények, sőt talán zsidók voltak. Olyan nevekkal, mint Míkáél, Izrael, Mózes vagy Jónás, igen valószínű, hogy azon sztyeppei törzsek közé tartoztak, amelyeket vagy a Timóteus pátriárka által említett misszionáriusok térítettek meg, vagy azok a kereskedők, akik megismertették a judaizmussal a kazárokat.⁷⁷ Az iszlámra való áttérésük ideje és körülményei ismeretlenek, de kétségtelen, hogy a muszlimok tengerében elenyésző kisebbségben lévő valláshoz igen nehéz ragaszkodni úgy, hogy sebes előrenyomulásuk során ne veszítsék el hitelességüket. Ha a sikerük nem lett volna ennyire gyors, a világ talán egészen más irányban alakul tovább, s a Keleten körvonalazódó birodalmat keresztények uralták volna vagy zsidók. A szeldzsukok végül is az áttérést választották, de a kalifátus peremvidékein élő, nem muszlim feltörekvők voltak azok, akik egyszer csak azon vették észre magukat, hogy ők Mohamed örökségének őrizői, az iszlám bajnokai és a történelem egyik leghatalmasabb birodalmának urai.

Még mielőtt a szeldzsukok magukhoz ragadták volna a hatalmat az Abbászidák fővárosában, a bizánciak már felismerték a

felemelkedésük jelentette veszélyeket. Feltartóztathatatlan megerősödésük láttán a határvidékeken élő más nomádok is egyre merészebb támadásokat intéztek a Balkánon, a Kaukázusban és Kis-Ázsiában, rohamaik gyorsaságával elképesztve és rémületbe ejtve a helyi lakosságot. Lovaik – jegyezte meg egy kortárs kommentátor – „olyan gyorsak, mint a sas, a patájuk pedig kemény, mint a szikla”. Úgy csaptak le a városokra, „ahogy kiéhezett farkasok marcangolják a prédájukat”.⁷⁸

A keleti védőrendszer megerősítésére tett félresikerült próbálkozással IV. Romanosz császár hatalmas hadsereg élén megindult Konstantinápolyból, de 1071-ben Manzikertnél egy meglepetésszerű támadásban megalázó vereséget szenvedett. A híres csatát ma úgy tekintjük, mint a török állam megszületésének pillanatát; a bizánci sereget bekerítették, tönkrevették, és magát a császárt is foglyul ejtették. A szeldzsuk uralkodó, Alp-Arszlán ráparancsolt, hogy feküdjön a földre, és a nyakára helyezte a lábát.⁷⁹

A szeldzsukokat és Bagdad uralkodóit valójában jóval kevésbé érdekelte a Bizánci Birodalom, mint a síita Egyiptom Fátimida Kalifátusa. A két erő hamarosan egymásnak rontott Jeruzsálem birtoklásáért. Mindeközben a Konstantinápolyval kiépített kapcsolat, ha nem különösebben szívélyes is, mindenképpen támogató volt, mert mindkettejüknek érdekében állt, hogy megfékezzék a Kis-Ázsiában garázdálkodó bandákat, amelyek a megszokott sztyeppei stratégia szerint előbb támadtak, majd pénzt követeltek a békességért. Ez azonban a bizánciak szempontjából azzal a veszéllyel járt, hogy megbillen a tartomány amúgy is ingatag gazdasága, a szeldzsukok pedig abban láttak fenyegetést, hogy a felemelkedő hadurak a megengedhetőnél merészebb gondolatokra és törekvésekre vetemedtek. A császár és a szultán a két évtizednyi idő jó részében együttműködött; a magas szintű tárgyalások során még egy, a kapcsolatokat erősítő házasság lehetősége is szóba került. Az 1090-es években azonban felborult az egyensúly, a szeldzsukok világot utódlási konfliktusok és válságok sodorták zűrzavarba; Kis-Ázsia újszülött urai azzal rontották a helyzetet, hogy kisebb uradalmakat hoztak létre a maguk számára, amelyek gyakorlatilag már függetlenek voltak Bagdadtól, és bosszantó szálkát jelentettek Bizánc szemében is.⁸⁰

Ahogy egyik csapás követte a másikat, a keresztény Bizánci Birodalom rövid idő alatt térdre roskadt. A császár, akinek már nemigen maradt kijátszható ütőkártyája, merész tette szánta el magát: Európa nagyságaihoz, köztük II. Orbán pápához folyamodott segítségért. A pápaság felé való közeledés a végső kétségbeesés által diktált és korántsem veszélytelen lépés volt annak érdekében, hogy a szakadék szélén tántorgó Bizánc megmenekülhessen; negyven évvel korábban a római és a konstantinápolyi egyház közötti feszültség növekedése olyan mély szakadáshoz vezetett, hogy pátriárkákat és császárokat közösítettek ki, és főpapok fenyegették egymást a pokol örökké lobogó lángjaival. A vita egy része hitelvi kérdések, különösen pedig akörül folyt, hogy a Szentlélek vajon ugyanúgy származik-e a Fiútól, mint az Atyától vagy sem, az összeütközés lényegi oka azonban a keresztény hívők fölötti hatalomért való versengés volt. A pápától való segítségkérés a megosztottság fölé emelkedés és a kapcsolatok újjáépítésének szándékát jelezte – mindkettőről könnyebb beszélni, mint megvalósítani.⁸¹

A császár követői 1095 márciusában találkoztak II. Orbánnal Piacenzában, és „esdekelve kérték Őszentségét és Krisztus minden hívét: nyújtsanak segítséget, hogy megvédelmezhesék az Ő szent egyházát, amelyet abban a régióban már csaknem megsemmisített a pogányok immár Konstantinápoly falai előtt álló hadserege”.⁸² A pápa azonnal felismerte, hogy mekkora a tét, és haladéktalanul cselekedett. Átkelt az Alpokon, és zsinatot hívott egybe Clermont-ba, ahol bejelentette: a keresztény lovagság szent kötelessége, hogy keleti testvérei segítségére siessen. Ezután kimerítő körutazásra indult, hogy támogatást nyerjen a legvagyonosabbaktól – elsősorban Franciaországban –, hízélgéssel és érvekké rábírra őket, hogy vegyenek részt a roppant hadjáratban, amelynek végcélja maga a Szent Város, Jeruzsálem. Úgy tűnt, hogy a szorongattatás akár még az egyház nagy, végső egységét is megteremtheti.⁸³

A hívó szó gyújtó hatásúnak bizonyult. Keresztény zarándokok már a pápa felhívása előtti évtizedekben egyre nagyobb számban keresték fel a szent helyeket. A hír sebesen szállt egy olyan világban, amelyben kiterjedt kapcsolatok kötötték össze Konstantinápolyt és Nyugat-Európát. A zarándokútvonalak a kis-ázsiai és közel-keleti

hadműveletek következtében csaknem kivétel nélkül lezárultak, és riasztó hírek jártak a törökök anatóliai előrenyomulásáról; a keleti keresztények szenvedéseiről szóló, eleven színekkel festett beszámolók alapján sokan szemernyi kétséget sem tápláltak afelől, hogy közel már a végítélet. Orbán pápa felhívása tömegeket mozgató meg; 1096-ban tíz- és tízezer férfi indult el Jeruzsálem felé.⁸⁴

A ránk maradt bőséges forrásanyag tanúsága szerint az útnak indulók túlnyomó többségét a hit hajtotta, illetve a rémtettekről és szenvedésekről szóló történetek, amelyek eleven emlékeket érintettek meg és idéztek fel bennük. Ám míg a kereszties hadjáratra elsősorban vallásháborúként gondolunk és emlékezünk, legfontosabb következményei nagyon is e világiak voltak. Kitörőben volt az európai hatalmak első nagy összecsapása, amit a kínálkozó hasznot és feltáruló lehetőséget felismerve távoli országokban vívtak a tekintélyért, a gazdagságért és a hatalomért. A helyzet sebesen változott, és a Nyugat hirtelen egészen közel kerülhetett ahhoz, hogy a világ közepe legyen.

Út a mennyország felé

1099. július 15-én az első keresztes hadjárat lovagjai bevették Jeruzsálemet. Keletre vezető útjuk során csaknem elviselhetetlen nehézségeket kellett leküzdeniük. Sokan nem értek el a Szent Városba, mert már útközben belehaltak a betegségekbe vagy az éhezésbe, mások pedig fogságba estek. Amikor a megmaradtak végre megpillantották a várost, könnyekre fakadtak boldogságukban és megkönnyebbülésükben,¹ aztán hat héten át tartó ostrommal áttörték a falakat, és nekiláttak a vérontásnak. Egy szemtanú beszámolója szerint Jeruzsálem utcáit hamarosan holttestek borították; a hullarakások „a városkapukon kívül álló házak magasságával vetekedtek. Senki sem hallott még ilyen rettenetes mézarlásról.”² „Ha ott lettél volna – írta egy másik szerző néhány évvel később –, bokáig jártál volna a legyilkoltak vérében. Mit mondhatnék? Senkit nem hagytak életben. Nem kímélték az asszonyokat és a gyermekeket sem.”³

A Szent Város megszerzésének híre futótűzként terjedt. A hadjárat vezetőinek neve egy csapásra ismertté vált. Egyikük különösen megragadta az emberek képzeletét: az első keresztes hadjáratról szóló legkorábbi beszámolók hőse Bohemund, egy Dél-Itáliában és Szicíliában nevet szerzett normann kalandor fia. Csinos férfi volt, kék szemű, vaskos állú; haját akkoriban szokatlan módon rövidre vágta – egész Nyugat-Európa elragadtatással beszélt bátorságáról és ravaszságáról. Amikor a 12. század elején visszatért Keletről, hősként ünnepelték, hatalmas tömeg fogadta, ahol csak járt, és kíváncsi feleségjelöltek hada leste a választását.⁴

Bohemund a jelek szerint minden vonatkozásban megtestesítette a körvonalazódó új világot. A kor latin krónikásainak szemében ő volt a meghatározó hatalom Keletről Nyugatra való

elmozdulásának tökéletes talizmánja. A kereszténységet ezer és ezer kilométeren át Jeruzsálemig masírozó hős lovagok mentették meg. A Szent Várost felszabadították a keresztények, de nem a Bizánci Birodalom görög ortodox vallású népe, hanem Normandia, Franciaország és Flandria keresztényei, akik a hadjáratra indulók döntő többségét alkották. A muszlimokat kiűzték a városból, amelyet évszázadokon át bitoroltak. A kereszties hadjárat kezdetekor a közelgő apokalipszissal fenyegető sötét jóslatok járták be Európát, most elsöpörte őket a derűlátás, a harsány önbizalom és a nagyralátó tervezgetés. A világvégétől való rettegést öt év leforgása alatt felváltotta az új, immár Nyugat-Európa által uralt korszak kezdete fölötti örvendezés.⁵

Outremerben – a „tengerentúlon” – új, keresztények irányította kolóniákat alapítottak. Európa látványosan terjeszkedett: meghódította Jeruzsálemet, Tripoliszt, Türoszt és Antiókhiaát, s érvénybe léptetett egy, a feudális Nyugatról átörökölt szokásrendszert, ami mindenre kiterjedt, az újonnan érkezettek tulajdonjogától az adószedésen át Jeruzsálem királyának jogköréig. A Közel-Kelet működését Nyugat-Európa mintájára formálták át.

A következő két évszázadban óriási erőfeszítések történtek annak érdekében, hogy megtartsák az első kereszties hadjáratban és az azt követő zűrzavarban megszerzett területeket. A pápa ismételten megpróbálta mozgósítani Európa lovagságát, és meg akarta győzni őket arról, hogy a Szentföld védelme Istentől való kötelességük – Jeruzsálem királyának szolgálata valójában Isten szolgálata. Az erőteljes szavakkal megfogalmazott üzenetet szélteben köröztette, és hatására a hívők mind nagyobb számban indultak Keletre; néhányan beléptek a templomosok rendjébe is – ez a katonai szolgálatot, a kötelességteljesítést és jámborságot zászlajára tűző lovagrend szerfölött vonzónak bizonyult.

Már maga a Jeruzsálembe vezető út is a mennyország ígérete volt. II. Orbán pápa az első kereszties hadjárat kezdetén, 1095-ben kijelentette, hogy akik felveszik a keresztet, és csatlakoznak a Szentföldre induló hadakhoz, feloldozást nyernek bűneik alól. Ez a gondolat a hadjárat során továbbfejlődött, és kialakult az a meggyőződés, hogy aki a hitetlenekkel való harcok során elesik, az

máris a megváltás útjára lép. A Kelet felé indulás a földi életből a paradicsom felé vezető utazás kezdete volt.

Míg Nyugaton a kereszténység, a pápaság és a lovagok győzelmeinek híre prédikációk, dalok és versek formájában terjedt szószékről szószékre és kocsmáról kocsmára, a muszlim világ tehetetlenül és fásultan nézte az eseményeket. Jeruzsálem eleste előtt és valamivel utána még megpróbálkoztak a keresztésekkel szembeni ellenállással, de erőtlenül és szórványosan. Akadtak, akiket megzavart ez a közönyös magatartás. Egy bagdadi bíró állítólag berontott a kalifa udvarába, és indulatosan kifogásolta, hogy tétlenül nézik az Európából beáradó seregeket. „Hogyan merészeltek csak szunyókálni önhitt biztonságokban – szólt az ott lévőkhöz –, és olyan léha életet élni, mint a kerti virágok, miközben szíriai fivéreiteknek nincs már helyük, csak a tevéik nyergében és a keselyük hasában?” Bagdadban és Kairóban a néma belenyugvás hangulata uralkodott, az emberek úgy érezték, hogy a keresztény megszállás talán még jobb is lehet, mint ha akár a síiták, akár a szunniták veszik át a hatalmat a város fölött. A bíró szavai hallatán a kalifa udvarában egyesek könnyekre fakadtak, de a legtöbben közönyösek maradtak, és semmit sem cselekedtek.⁶

Az első kereszties hadjárat sikerét nem fogadták örömmel az európai és palesztinai zsidók, akik tanúi voltak az állítólag nemes lelkű lovagok rémtetteinek. A Rajna-vidéken asszonyok, gyermekek és öregek lettek az Európában hirtelen fellángolt antiszemitizmus áldozatai. A zsidók fizették meg az árát annak, hogy Nyugat-Európa Kelet felé fordította figyelmét és emberi erőforrásait.⁷ A vérontás közvetlenül kapcsolódott ahhoz a gondolathoz, hogy a zsidók voltak felelősek Jézus Krisztus megfeszítéséért, és Izrael földjét az európai keresztényeknek kell birtokba venniük. Semmi sem állhatott útjukba a Levantéval bontakozó új kapcsolatoknak.

A hadjárat a bizánciakat sem örömmámmal töltötte el. A katonai siker és a legendává vált Bohemund ragyogó figurája mögötti valóság jóval kevésbé volt hősie és gáncstalan – a történet nem dicsőséges fegyvertényekről és szemképráztató diadalról, hanem a birodalom alattomos elárulásáról szólt. A hadjárat vezérei mind személyesen találkoztak I. Alexiosz császárral, amikor 1096–97-ben átvonultak Konstantinápolyon, és a Szent Kereszt ereklyéje fölött tettek esküt

arra, hogy a sikeres hódítás után visszaadják Bizáncnak a korábban hozzá tartozó területeket és városokat.⁸ A hadjárat előrehaladtával azonban Bohemund egyre inkább azon töprengett, hogy miként húzhatná ki magát ebből a megállapodásból, és tarthatná meg inkább saját magának a teljes zsákmányt – mindenekelőtt a legértékesebb gyöngyszemet, Antiókhiaát.

A lehetőség akkor érkezett el, amikor a keresztéseknek gyilkos ostrom után végül sikerült bevenniük a várost. Az antiókhiai Szent Péter-bazilikában a kor egyik legrámaibb összecsapására került sor, amikor Bohemundon számonkérték, hogy miért nem hajlandó átadni a várost a bizánci császárnak, ahogy korábban megígérte. Toulouse-i Rajmund, a keresztény hadak leghatalmasabb vezetője ünnepélyes komolysággal emlékeztette: „Esküt tettünk az Úr Krisztus keresztjére, a töviskoszorúra és számos más szent ereklyére, hogy a császár beleegyezése nélkül nem tartunk meg egyetlen várost vagy várat sem az ő általa birtokolt területeken.” Bohemund kereken kijelentette, hogy a császár nem tartotta be az alku rá eső részét, ezért az eskü semmis és érvénytelen – és egyszerűen megtagadta a hadjáratban való további részvételt.⁹

A Bohemundot a diadal rivaldafényébe helyező 12. század eleji propaganda-hadjárat ügyességéről tanúskodó mozzanat: soha nem esett említés arról, hogy a ragyogó hős még csak a közelben sem volt Jeruzsálem bevételekor. Csaknem egy év késlekedés után, ami alatt próbálták feloldani az Antiókhia körüli patthelyzetet, a kereszties hadsereg végül mégiscsak nélküle indult tovább. Amikor a lovagok – néhányuk mezítláb, hogy ezzel is kimutassa mélységes alázatosságát – felvonultak Jeruzsálem körül, hogy az ostrom megkezdése előtt hálát adjak a Mindenhatónak, Bohemund több száz kilométernyire volt, és vígan uraskodott konoksággal és könnyörtelenséggel zsákmányolt új birtoka fölött.¹⁰

Bohemund Antiókhiaiban és a környező régióban kialakított hatalmi helyzete annak felismerésén alapult, hogy a keleti Mediterráneum egészen kivételes lehetőségeket kínál. A város elfoglalása ebben az értelemben csak a következő lépés volt egy hallatlan vonzerejű folyamatban, amely Észak- és Nyugat-Európából már évtizedek, sőt évszázadok óta nagyratörő és tette kész embereket csábított ebbe a régióba. A kereszties hadjáratra

vallásháborúként emlékezünk, de ugródeszka volt roppant hatalom megszerzéséhez és hatalmas vagyonok felhalmozásához is.

Nem csak a bizánciak fogadták visszatetszéssel, hogy Bohemund esküje ellenére nem hajlandó átadni Antiókiát, illetve hogy rosszindulatú pletykákat terjeszt Európában Alexiosz császárról és híveiről. Akadtak, akik eleve mélységesen elleneztek a keresztes hadjáratot, elsősorban Szicíliai Roger, aki egy nemzedékkel korábban szerezte vagyonát, és nem szívesen látta, hogy helyzete veszélybe kerül. Egy arab történetíró szerint Roger ellenezte Jeruzsálem megtámadásának tervét, és csillapítani próbálta azokat, akiket izgalomba hozott a lehetőség, hogy új keresztény kolóniákat hozhatnak létre a Földközi-tenger térségében. Amikor a Jeruzsálem bevételére szőtt tervekről értesült, „Roger felemelte a lábát, hatalmasat fingott, és így szólt: Az én hitem igazsága szerint ennek is több értelme van, mint annak, amit mondasz.” Bármilyen, a muszlimokkal szemben tett lépés rontaná az Észak-Afrika vezető személyiségeivel való kapcsolatát, arról már nem is beszélve, hogy micsoda nehézségeket támasztana magában Szicíliában, ahol számottevő muszlim népesség él: ellentéteket szítana, és tönkretenné a kereskedelmet is. Az ebből következő bevételkiesést, mondta, tovább súlyosbítaná a mezőgazdaságból való jövedelem csökkenése, hiszen a zűrzavart a kivitel is elkerülhetetlenül megsínylené. „Ha eltökéltétek, hogy háborút indítotok a muszlimok ellen – tette hozzá –, hát tegyétek. De Szicíliát hagyjátok ki belőle.”¹¹

A Szicíliai Rogerhez hasonlóan gondolkodók aggodalmai nem voltak alaptalanok. A Mediterráneum piacai már a keresztes hadjárat előtt megtapasztalták a sebezhetőség veszélyeit. Konstantinápoly vásárlóereje egy-egy nagyobb pénzügyi válság idején sebesen csökkent. Az Alexandriában eladott indigó ára például 1094-ben több mint 30 százalékot zuhant, és józan ésszel bárki tarthatott attól – még ha nem mondta is ki nyíltan –, hogy ugyanez fog történni a borssal, a fahéjjal és a gyömbérrel is.¹² Az Észak-Afrika és Európa között Palesztinán keresztül folytatott, jól jövedelmező kereskedelmet (a berzsenyfát például 1085-ben 150 százalékos haszonnal értékesítették) kétségkívül hasonló mértékben viselné meg a háború.¹³ A kereslet vagy a kínálat hirtelen változása az árak hatalmas kilengéséhez vezethet; ilyen áremelkedést tapasztaltak

meg Szicília normann meghódítása idején, vagy amikor a len ára a 11. század derekán túlkínálat következtében csaknem a felére zuhant az egész Mediterráneumban.¹⁴

Ezek az áringadozások messze eltörpülnek, ha összevetjük őket azzal a katasztrófával, ami a kereszties hadjárat után sújtott le a Földközi-tenger körüli piacokra. A 10. és a 11. században – jegyezte fel az észak-afrikai történetíró, Ibn Haldún – a muszlim flotta olyan réstelenül uralta a tengereket, hogy a keresztények egy deszkát sem tudtak észrevétlenül átúsztatni.¹⁵ Noha a muszlimok régóta ellenőrzésük alatt tartották a Földközi-tenger környékét, tengeri fölényüket már kikezdte néhány rivális: a Kelet felé irányuló tengeri kereskedelmi hálózatban megjelenő és a forgalomból részt követelő itáliai városállamok.

Amalfi, Genova, Pisa és Velence valójában már jóval az 1090-es évek előtt mutogatni kezdte izmait; utóbbi a rabszolgákkal és más javakkal való kereskedelemben szoros kapcsolatokat épített ki a dalmát tengerparti városokkal, (a mai) Zadarral, Trogirral, Splittel és Dubrovnikkal, amelyek afféle lépőkövekként szolgáltak az Adriai-tengerre és azon is túlra vezető utakon. Ezek az állomások a helyi piacokon kívül biztos pontokat is kínáltak, ahol meg lehetett szakítani a hosszú utazásokat. Az itáliai városok már állandó kereskedőkolóniákat is létesítettek Konstantinápolyban és a Bizánci Birodalom más városaiban, ami egyértelműen mutatta, hogy egyre határozottabban érdeklődnek a Mediterráneum keleti térségei iránt.¹⁶ Ez jócskán hozzájárult a gazdasági növekedéshez odahaza Itáliában, ahol a 11. század végén olyan hatalmas vagyonok halmozódtak fel, hogy például Pisában a püspök és a polgárok kénytelenek voltak megszabni, a vagyonukkal hivalkodó nemesek milyen magasra építhetik lakótornyait.¹⁷

Az itáliai városállamok hamar felismerték, hogy Jeruzsálem meghódítása ígéretes kereskedelmi lehetőségeket kínál. Még mielőtt a keresztiesek elérték volna a várost, Genova, Pisa és Velence már megindította a flottáját Szíria és Palesztina felé. Az indítók mindannyiuk esetében vagy a pápa felkérése volt a nagy vállalkozásban való részvételre, vagy a hevület, hogy megvédelmezzék a keresztényeket a szörnyűséges

kegyetlenségektől, amikről a Bizáncból érkező szemtanúk beszámoltak.¹⁸ A tengerre szállás fontos lelki indítékai mellett azonban hamar nyilvánvalóvá lett, hogy a vállalkozásból komoly, kézzelfogható jutalom is várható. A keresztések Jeruzsálem bevétele után bizonytalan helyzetben találták magukat; hiányzott az utánpótlás, és kétségbeesetten igyekeztek visszaállítani a kapcsolatot Európával. Flottáik erős pozícióba juttatták a városállamokat a Szentföld új uraival folytatott tárgyalásokon, és helyzetüket az is erősítette, hogy a keresztéseknek feltétlenül biztosítaniuk kellett a partvidéket meg az olyan kikötővárosokat, mint Haifa, Jaffa, Akkó és Tripolisz, ezek ostromához pedig nélkülözhetetlen volt a tengeri haderő.

Kialkudták a segítségért mesés hasznot ígérő megállapodást. Az Akkó 1100-as ostromában való részvételért például az újonnan érkezett velenceiek templomot és piacteret kaptak minden meghódított városban, valamint a megszerzett zsákmány egyharmadát és teljes adómentességet. A szerződés tökéletes példája volt annak, amit egy történetíró „a kegyesség és mohóság velencei keverékének” nevezett.¹⁹

Amikor 1101-ben Caesareát ostromolták, a genovaiak voltak igen előnyös helyzetben ahhoz, hogy a kialkudott rendkívül kedvező kereskedési feltételek mellett még komoly zsákmányra is szert tegyenek. Pozícióik tovább erősödtek, amikor Jeruzsálem királya, I. Balduin egy sor komoly adómentességgel, valamint törvénykezési és kereskedelmi jogokkal is megajándékozta őket, például halálbüntetéssel járó ügyekben mentességet kaptak a királyi törvénykezés hatálya alól. Megkapták ezenfelül Caesarea, Arszuf és Akkó városának egy-egy harmadát és utóbbi adójövedelmeinek tekintélyes részét is. A király kötelezettséget vállalt évenkénti fizetség folyósítására, és hathatós katonai támogatás fejében egyharmados részesedést ígért minden jövőbeni hódításból.²⁰ Az ehhez hasonló megállapodások azt mutatták, hogy a keresztések nagyon is kiszolgáltató helyzetben voltak Keleten, az itáliai városállamoknak azonban szerencsecsillaguk magasra emelkedését jelentették, aminek révén helyi központocskákból nemzetközi hatalmakká növekedhettek.²¹

Nem meglepő, hogy az ilyen szédítő jutalomra való kilátás heves versengést váltott ki Pisa, Genova és Velence között. A hajók Keletre küldéséért folyó versenyben lemaradt Amalfi végleg kihullott a nagy játszából, amelyben korábbi riválisai egymással vetélkedtek a jogokért, kiváltságokért és kedvező kereskedelmi feltételekért. A pisaiak és a velenceiek már 1099-ben egymásnak rontottak; utóbbiak Rodosznál a pisaiak ötven hajót számláló flottájából huszonnyolcat süllyesztettek el. A hadifoglyokat és a zsákmányolt hajókat egy látványos nagylelkűségi gesztussal nemsokára szabadon engedték, illetve visszaadták Pisának, mert – miként egy későbbi forrás megemlíti – a velenceiek nemcsak a köpenyükre hímezték Krisztus keresztjét (ahogy Őszentsége utasította a hadba indulókat), hanem bepecsételték a lelkükbe is.²²

Ennek az összetűzésnek a háttérében történetesen az állt, hogy Velence 1092-ben Alexiosz császár nagy ívű, a gazdaság fellendítését célzó stratégiájának keretében jelentős kereskedelmi engedélyeket szerzett az egész Bizánci Birodalomban. A velenceiek kirakodóhelyet kaptak Konstantinápoly kikötőjében, és mentességet a behozatali és kiviteli vámok alól.²³ Hét évvel később tehát elsősorban arra törekedtek, hogy távol tartsák a pisaiakat a piacoktól, és megvédelmezzék a császárral folytatott tárgyalásokon elért rendkívül előnyös helyzetüket. A megkötött egyezmény értelmében a pisaiak kénytelenek voltak elfogadni, hogy soha többé nem léphetnek bizánci területre „kereskedés céljából, és nem harcolhatnak keresztények ellen semmiféle módon, hacsak a Szent Sír iránti odaadó szeretetből nem”. A velenceiek legalábbis így tálták a történeteket.²⁴

Az effajta megállapodásokról könnyebb volt beszélni, mint betartatni őket, és a 12. század elejére a bizánci császár Pisának is megadta a maga kiváltságait, amelyek ha valamivel kevésbé nagylelkűek voltak is, nem sokban különböztek a velenceiekéitől. Ők is kaptak kikötő- és kirakodóhelyet a fővárosban, de a pisai kereskedők adókötelezettségeit nem elengedték, csak csökkentették.²⁵ Ez is egy volt a próbálkozások közül, hogy valamelyest kikezdzjenek egy kiváltságot, amely azzal fenyegetett, hogy versenytársaikkal szemben túlságosan nagy előnyt biztosít a velenceieknek.²⁶

Az itáliai városállamok könyörtelen harcot vívtak egymással a Földközi-tenger keleti medencéjében való kereskedelmi elsőbbségért, és a küzdelemből hamarosan Velence került ki győztesen. A diadalban fontos szerepet játszott a város földrajzi helyzete az Adriai-tenger északi csücskében, ahová hamarabb lehetett hajóval eljutni, mint Genovába vagy Pisába; hozzájárult még, hogy útközben jobb kikötőhelyek kínálóztak, vagyis biztonságosabb volt az utazás – legalábbis miután sikerült megállapodást kötniük az alattomos peloponnészosziakkal. Fontos volt még, hogy Velence gazdasága erősebb és fejlettebb volt, valamint hogy nem voltak helyi riválisai, akik lekötötték volna a figyelmét és az erőit, mint Genovának és Pisának, amelyek elkeseredett ellenségeskedésük következtében a döntő pillanatban kénytelenek voltak visszahúzódní a levantei térségből, mert egymás ellen kellett a saját partvidéküket és Korzika partjait védelmezniük.[27](#)

A helyzet Velencének kedvezett 1119-ben, amikor az úgynevezett véres ütközetben csúfosan megfutamították a nyugati lovagok egyik hatalmas hadseregét; ez a vereség alapjaiban rengette meg Antiókhia mint önálló kereszties állam létezését.[28](#) Pisát és Genovát lefoglalta az egymás elleni fenekedés, így a kétségbeesett antiókhiai herceg Velencéhez fordult, és Jézus Krisztus nevében segítségért esedezett. A velenceiek jelentős haderőt állítottak fel, mert – amint egy jámbor kortárs kommentátor fogalmazott – „Isten segítségével és a kereszténység nagyobb dicsőségére meg akarták növelni a Jeruzsálemi Királyságot”.[29](#) Jellemző azonban, hogy II. Balduin király segélykérése mellől nem hiányzott az újabb kiváltságok ígérete sem.[30](#)

A velenceiek felhasználták az alkalmat arra, hogy megleckéztessék a bizánciakat. Az új császár, II. János, aki atyja, Alexiosz után 1118-ban lépett trónra, úgy érezte, hogy birodalma gazdaságának már elegendő mértékben sikerült feltápáskodnia ahhoz, hogy meg lehessen tagadni a velenceieknek több mint két évtizede megadott kedvezmények megújítását. A velencei flotta tehát Antiókhia felé haladtában ostrom alá vette Korfut, és további lépésekkel fenyegetett, amennyiben a császár kitartana elhatározása mellett. János rövid huzakodás után meghátrált, és nem vonta vissza az atyja által adományozott kiváltságokat.[31](#)

Ez a siker fontosabb volt, mint a zsákmány, amit akkor szereztek, amikor a dózse hajóhada végre elérte a Szentföldet. A helyzetet okosan és ravaszul mérlegelve a velenceiek kölcsönt folyósítottak Jeruzsálem nyugati urainak, hogy saját haderőt állítva támadást indíthassanak a muszlimok kezén lévő kikötők ellen – ez a húzás rendkívül jövedelmezőnek bizonyult. Velence egy templomot, egy utcát és egy jókora teret kapott a Jeruzsálemi Királyság minden királyi és nemesi városában, ezenfelül pedig évi járandóság is megillette a régió legfontosabb piaca, Türosz majdani jelentős adóbevételeiből, amikor pedig az 1124-es ostrommal végre csakugyan bevették Türoszt, jelentős kiváltságokat kapott a királyság egész területén. A szerencsés, okos és ravasz Velence, miután egyetlen ponton sikerült megvetnie a lábát, hamarosan akkora gazdasági erőfölényre tett szert, hogy abban többen már a koronára jelentett veszélyt látták, és tüstént megpróbálták módosítani a megállapodás egyes pontjait.³²

Ez a kor látszólag a hit és a mély vallásos meggyőződés, a kereszténység nevében való önfeláldozás világa, a vallásnak azonban együtt kellett élnie a reálpolitikával és az anyagi érdekekkel, s ezzel az egyházi hierarchia is tisztában volt. Amikor a bizánci II. János császár megpróbálta érvényesíteni az Antiókhia fölötti irányításra való igényét, a pápa a világ minden kereszténye számára kinyilvánította, hogy örök kárhozat vár arra, aki támogatja a bizánciakat.³³ Ennek nem sok köze volt sem a teológiához, sem a hitelvekhez, egyedüli célja az volt, hogy megnyugtassa és baráti hangulatban tartsa Róma szövetségeseit.

A lelki és anyagi minőségek összemosódásának legjobb példája azonban az volt, amikor a muszlimok 1144-ben vereséget mértek a keresztiesekre, és visszafoglalták Edesszát. Egész Európát bejárta a felhívás egy újabb vállalkozásra, a második kereszties hadjáratra. A vezér ezúttal az erélyes és karizmatikus Clairvaux-i Bernát volt, aki igen józanul felismerte, hogy a bűnbocsánat és a mártíromság révén elérhető üdvözülés nem feltétlenül győz meg mindenkit arról, hogy haladéktalanul Keletre kell indulnia. „Közületek azoknak, akik kereskednek – írta széltében körözött levelében –, azoknak, akik kapva kapnak a kedvező alkalmon, hadd mutassak rá ennek a rendkívüli lehetőségnek az előnyeire. Ne szalasszátok el!”³⁴

A 12. század derekára az itáliai városállamok igen jövedelmezően használták ki a Keleten káprázatos ügyességgel kialakított helyzetüket. Azzal, hogy előjogaik voltak Konstantinápolyban és más bizánci és palesztinai városokban, a velenceiek lépőkövei végigpettyezték a Földközi-tenger keleti medencéjének partvidékét nemcsak Levantéig, de hamarosan egészen Egyiptomig. Akadtak – például Caffaro, a középkori Genova legnagyobb történetírója –, akik irigységgel szemlélték a helyzetet. „Genova alszik – írta gyászosan az 1150-es években –, és tétlenségtől szenved, mint kormányos nélküli hajó a tengeren.”³⁵

Ez persze enyhe túlzás volt, jól mutatja, hogy a szerző neheztelt a Genova politikáját irányító gazdag családokra. A város valójában virágzott ezekben az évtizedekben. Elérte, hogy a keresztes államokban rendszeresen meghosszabbítsák kiváltságainak érvényességét, és kapcsolatokat épített ki a Mediterráneum nyugati térségében is. 1161-ben a genovaiak megállapodást kötöttek a marokkói almohád kalifával, aki hozzáférést adott nekik a piacokhoz, és védelmet ígért a támadások ellen. Az 1180-as években Genova kereskedelmi tevékenységének több mint egyharmada irányult Észak-Afrikába; a partvidéken raktárak és fogadók kiterjedt hálózata bontakozott ki, ami segítette a kereskedőket, és lehetővé tette a zökkenőmentes üzletelést.³⁶

Genova, Pisa és Velence tevékenysége – ugyanúgy, ahogy az orosz fejedelemségekben Kijevé – serkentette egy sor további város növekedését. Nápoly, Perugia, Padova és Verona sebesen fejlődött; az új külvárosok olyan gyorsasággal terjeszkedtek, hogy a városfalakat ismételten kijebb és kijebb kellett építeni. A lakosok számát egyértelmű adatok híján nehéz megbecsülni, afelől azonban semmi kétség, hogy a 12. század folyamán, ahogy a piac virágzott, kialakultak a középosztályok, a bevétel pedig növekedett, erőteljes városiasodási folyamat ment végbe Itáliában.³⁷

A keresztes hadjáratok korában a növekedés alapja a sors kaján fintora folytán a muszlim és a keresztény világ szilárdsága és kapcsolatuk megbízhatósága volt mind a Szentföldön, mind pedig másutt. A Jeruzsálem 1099-ben történt bevételét követő évtizedekben rendszeresen robbantak ki összetűzések, de a

feszültség csak az 1170-es évek végén öltött valóban drámai arányokat. A keresztések többnyire megtanulták, hogyan bánjanak az uralmuk alatt álló muszlim többséggel és a határaikon túl élőkkel. Jeruzsálem királya rendszeresen ráncba szedte nemeseit, és nem engedte, hogy vakmerő támadásokat intézzenek az elhaladó karavánok vagy a szomszédos városok ellen, ami feldühítette volna a helyi uralkodókat, és hathatós közbelépésre ingerelte volna Bagdadot vagy Kairót.

A Szentföldre újonnan érkezettek némelyike egy helyi megfigyelő szerint nehezen értette meg ezt a helyzetet, és ennek következtében állandó nehézségek okozója lett. Nehezen fogadták el, hogy a „hitetlenekkel” való kereskedés mindennapos gyakorlat, és időbe telt, amíg megértették, hogy a dolgok nem olyan fekete-fehérek, ahogy odahaza Európában elhitették velük. Az előítéletek aztán lassan szétfoszlottak; azok a nyugatiak, akik már eltöltöttek egy időt keleten, „sokkal jobbak, mint a frissen érkezettek” – írta egy arab szerző, akit elborzasztott utóbbiak durvasága és bárdolatlansága, viselkedésük mindenkiel szemben, aki nem keresztény.³⁸

Akadtek a muszlimok között is, akik hasonlóan gondolkodtak. Egy, az 1140-es években kibocsátott *fatva* arra szólítja fel az igazhitűeket, hogy ne utazzanak Nyugatra és ne kereskedjenek a keresztényekkel. „Ha az országaikba utazunk, megemelkednek az árak, s ők hatalmas vagyont gyűjtenek be tőlünk, amit arra fognak felhasználni, hogy harcoljanak a muszlimok ellen és megtámadják a hazánkat.”³⁹ A kapcsolatok azonban a mindkét oldalon fel-felbukkanó ádáz retorika ellenére összességükben józanok és kiegyensúlyozottak voltak. Nyugat-Európában valójában sokan voltak kíváncsiak az iszlámra. Még az első kereszties hadjárat idején is számosan akadtak, akik hamar kedvező véleményt alkottak a muszlim törökökről. „Ha a törökök szilárdan kiállnának Krisztus és a kereszténység mellett – írta vágyakozással a Jeruzsálem elleni hadjáratról szóló egyik legismertebb beszámoló szerzője, talán arra utalva, hogy az iszlám felvétele előtt a szeldzsukok is keresztények voltak –, keresve sem találhatnánk náluk bátrabb, erősebb és képzetesebb harcosokat.”⁴⁰

A muszlim tudományos és szellemi élet eredményeit hamarosan lelkesen kezdték tanulmányozni olyan nyugati tudósok, mint például

Bathi Adelard.⁴¹ Ő alaposan tanulmányozta az antiókhiai és a damaszkuszi könyvtár kincseit; lemásolta és Európába hozta az algoritmustáblázatokat, amelyek a keresztény világban a matematika tanulmányozásának alapjait jelentették. Ebben a régióban utazgatni megvilágosító tapasztalat volt a nyitott elme számára. Amikor Adelard hazaért, „a hercegeket barbároknak, a püspököket iszákosoknak, a pártfogókat megbízhatatlanoknak, a védeneket szemforgatóknak, az ígérettevőket hazugoknak, a barátokat csalárdaknak és csaknem mindenkit akarnoknak” talált.⁴² Ezek a vélemények a Nyugat kulturális korlátozottságával szemben a Kelet kifinomultságának indulatos felismerésén alapultak. Adelard borús ítéletével mások is egyetértettek, köztük Morley-i Dániel, aki a 12. század második felében Angliából tanulni utazott Párizsba; az ottani, szigorúnak, mértékletesnek és komolynak hitt értelmiségiek mélységes csalódást okoztak neki: „Csak ülnek, mint a szobrok, és úgy próbálnak bölcsnek látszani, hogy hallgatnak.” Dániel, felismerve, hogy ezektől bizony nemigen van mit tanulnia, továbbutazott a muszlim Toledóba „olyan gyorsan, ahogy csak tudott, hogy ott a világ legbölcsebb filozófusait hallgathassa”.⁴³

A Nyugat – ha nem is válogatás nélkül – mohó kíváncsisággal fogadta a Keletről származó gondolatokat. A középkori Franciaország teológiai és általában szellemi fellegvára Cluny volt; az itteni apát, Petrus Venerabilis lefordíttatta a *Koránt*, hogy ő és keresztény tudós társai alaposan megismerhessék, és – bevallottan – hogy az iszlámról mint tévelygő, gyalázatos és veszedelmes vallásról alkotott korábbi képet megerősítsék.⁴⁴ Az európaiak egyébként nem csak a muszlim országokhoz fordultak lelkesítésért, ösztönzésért. A Konstantinápolyban keletkezett szövegeket ugyancsak lefordították latinra, ahogy I. Alexiosz császár leánya, Anna Komnéné megbízásából írtak kommentárokat Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájához*, ami ekképpen idővel eljutott Aquinói Szent Tamáshoz, s így bekerült a keresztény filozófia véráramába is.⁴⁵

Ugyanígy nem csak a muszlimokkal való kereskedés rejtőzött Európának a 12. században bekövetkezett gazdasági és társadalmi felvirágzása mögött; Konstantinápoly és a Bizánci Birodalom jelentős mozgóerőt képviselt a keresztény Mediterráneumban; a korszakból ránk maradt dokumentumok tanúsága szerint Velence nemzetközi

kereskedelmének fele ide irányult.⁴⁶ Ám még ha Itália, Franciaország vagy Németország piacaira Bizáncból került is az üveg, a fémáru, az olaj, a bor és a só, a legdrágább, legtöbbre becsült és legnagyobb hasznot hozó áruk sokkal távolabbról érkeztek Európába.

Az eladási listákból, leltári jegyzékekből és a nyugat-európai egyházak kincstárainak nyilvántartásaiból egyértelműen kitűnik, hogy a Földközi-tenger keleti térségében, Ázsiában és Kínában is óriási volt a kereslet a selyemre, a pamutszövetre, a lenvászonra és más textilféleségekre.⁴⁷ A levantei városok jól használták ki a kialakuló piacokat; Antiókhia kereskedelmi központtá vált, ahonnan értékes áruk indultak Nyugatra – ugyanakkor önálló árutermelést is folytatott. A városban készült textil „antiókhiai kelme” néven került forgalomba, és olyan keresetté vált, hogy III. Henrik, Anglia királya (uralk. 1216–72) minden lakhelyén – a londoni Towerben, a Clarendon-, a Winchester- és a Westminster- palotában – egy-egy „antiókhiai termet” is berendeztetett.⁴⁸

A számtalanféle fűszer is egyre nagyobb mennyiségben áramlott Európába. Előbb a három fő elosztóállomás valamelyikére kerültek – Konstantinápolyba, Jeruzsálembe vagy Alexandriába –, innen pedig az itáliai városállamokba, majd Németország, Franciaország, Flandria és Anglia piacaira, ahol az efféle egzotikus javak busás haszonnal keltek el. A méregdrága keleti árucikkek iránti vágy valamiképpen hasonló volt ahhoz, ahogyan a sztyeppei nomádok kívánták a kínai selymet; a gazdagok a középkorban – éppen úgy, ahogy manapság – kivételezett gazdasági helyzetük fitogtatásával igyekeztek megkülönböztetni magukat a náluk szegényebektől. A méregdrága árucikkek csak a népesség igen kicsiny hányadához juthattak el, mégis fontosak voltak, mert lehetővé tették ezt a jól látható kiválást, ezzel pedig serkentették a felfelé törekvést, elősegítették a társadalmi mobilitást.

Jeruzsálemnek mint a kereszténység szellemi-történelmi köldökének egyfajta totemisztikus szerepe volt, ugyanakkor önálló piacot is jelentett, annak ellenére, hogy Akkó városa e tekintetben fontosabb maradt. A 12. század végéről származó, a királyságban begyűjtendő adókról szóló lista részletes betekintést enged a korszak árukínálatába, illetve elárulja, hogy egy igen fejlett nyilvántartási rendszer milyen aggodalmas figyelemmel felügyelte a fontos

bevételeket. Megadóztatták a bors, fahéj, timsó, lenolaj, szerecsendió, len, szegfűszeg, aloéfa, sózott hal, tömjén, kardamom, ammónia, elefántcsont és még sok más termék árusítását.⁴⁹ Ezeknek a javaknak a túlnyomó többsége nem a Szentföldről származott, de áthaladt a muszlimok által ellenőrzött ottani karavánutakon, így az egyiptomi kikötőkön is, ahol egy korabeli arab adójegyzék szerint a fűszerek, kelmék és fényűzési cikkek káprázatos sokfélesége fordult meg.⁵⁰

A kereszties hadjáratok ekképpen furcsa módon nem csak Nyugat-Európában serkentették a gazdaságok és társadalmak fejlődését; gazdagították a muszlim kereskedőket is, akik rájöttek, hogy busás haszonra lehet szert tenni az új piacokon. A legügyesebbek és legravaszabbak egyike a Perzsa-öbölnél élő szíráfi Rámist, aki a 12. század elején halmozott fel hatalmas vagyont. Övé volt a nagy felismerés, hogy kínai és indiai termékekkel kell kielégíteni a növekvő keresletet; egyik közvetítője segítségével egyetlen évben több mint félmillió dénár értékű árut tudott szállítani. Gazdagsága legendás volt – ahogy a nagylelkűsége is. Aranyra cserélte a mekkai Kába-szentély ezüst vízköpőjét, és a saját vagyonából készítette el – egy korabeli beszámoló szerint „felbecsülhetetlen értékű kínai kelméből” – a szentélyt borító új leplet, amikor a régi már túlságosan elhasználódott. Nemes lelkű cselekedeteivel érdemelte ki a ritka megtiszteltetést, hogy Mekkában helyezték örök nyugalomra; síremlékén a következő felirat olvasható: „Itt nyugszik Abul-Kászem Rámist; »Allah legyen könyörületes hozzá és azokhoz, akik számára könyörületért esedeznek.«”⁵¹

A megszerzhető vagyon nagysága elkerülhetetlenül a rivalizálás felerősödését idézte elő, és új fejezetet nyitott a középkor nagy játszójában: a Földközi-tenger keleti térsége fölötti egyeduradalom bármi áron való megszerzéséért folytatott küzdelemben. Az itáliai városállamok versengése az 1160-as évekre annyira kiélesedett, hogy Konstantinápoly utcáin a bizánci császár ismételt közbelépése ellenére rendszeresen törtek ki véres összecsapások a velenceiek, a genovaiak és a pisaiak között – az ok feltehetően a fokozódó kereskedelmi verseny és az ebből következő áresés volt; a piaci pozíciókat védelmezni kellett, szükség esetén akár erőszakkal is.

A városállamok haszonlesése ellenük fordította a császári főváros lakosságát – részben az utcai harcaik során a városban okozott károk miatt, részben pedig azért, mert másutt is egyre érezhetőbbé vált a nyugatiak erőfitogtatása. 1171-ben a bizánci császár, a lakosság növekvő nyugtalanságát csillapítandó, ezer velenceit bebörtönöztetett, és semmiféle kérésre sem volt hajlandó szabadon bocsátani őket, még kevésbé pedig bocsánatot kérni váratlan és önkényes lépéséért. Amikor II. Vital Michele dózse személyesen utazott Konstantinápolyba, de erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak, Velencében felforrósodott a hangulat. A jó hírekre szomjazó tömeg csalódottsága haragba fordult, és hamarosan kitört az erőszak. A dózse, hogy mentse az életét, a San Zaccaria-rendházba próbált menekülni, de a csőcselék utolérte és meglincselte.⁵²

A bizánciak többé már nem Velence szövetségesei és jótévői, hanem elszánt versenytársai voltak. Konstantinápoly lakói 1182-ben rátámadtak az itáliai városállamok ott élő polgáira, és sokukat megölték, köztük a latin egyház helyi képviselőjét, akinek levágott fejét egy kutyával vonszoltatták végig az utcákon.⁵³ Ez csak a kezdete volt az Európa két felében élő keresztények közötti ellenségeskedésnek. 1185-ben egy dél-itáliai haderő megtámadta és kifosztotta a Bizánci Birodalom egyik legfontosabb városát, Thesszalonikit. A Nyugat az első keresztes hadjáratokkal megszigonyozta a Mediterráneum keleti medencéjét; most megkezdte a zsákmány bevonatását.

Akadnak, akiknek jó lehetőséget jelentett a feszültség fokozódása. Egyiptomban egy ideje már emelkedőben volt egy tehetséges tábornok, Szaláh ad-Dín ibn Ajjúb szerencsecsillaga. Az Európában inkább Szaladin néven ismert tábornok nagyszerű kapcsolatokkal rendelkezett, eltökélt volt, ráadásul megnyerő személyiség; felismerte, hogy a konstantinápolyi konfliktust akár még a maga javára is fordíthatja. Haladéktalanul megpróbálkozott a bizánciak megbékítésével; sürgette, hogy hívják meg a jeruzsálemi görög pátriárkát Damaszkuszba, és kitüntető szívéllyességgel bánjanak vele, hogy mindenki előtt világos legyen: nem a nyugati

keresztények, hanem ő, a pátriárka a birodalom természetes szövetségese.⁵⁴

Az 1180-as évek végén II. Izsák bizánci császár „fivéremnek, Egyiptom szultánjának, Szaladinnak” írt szívélyes levélben osztotta meg hírszerzésének értesüléseit; figyelmeztette, hogy a birodalom szándékairól az ellenség által terjesztett szóbeszéd alaptalan, és arra kérte Szaladint, hogy nyújtson katonai segítséget a nyugatiakkal szemben.⁵⁵ Konstantinápolyban már évtizedek óta parázslottak a Nyugat-ellenes érzelmek. Egy, a 12. század derekán élt szerző azt állította, hogy a nyugat-európaiak megbízhatatlanok, telhetetlenek, és pénzért eladnák akár a rokonaikat is. Noha az úgynevezett zarándokok – írta az egyik császár leánya – azt állítják magukról, hogy jámbor lelkűek, valójában őket is csak a mohóság vezérelti. Egyebet sem tervezgetnek, mint a főváros elfoglalását, alá akarják ásni a birodalom tekintélyét, és ártani próbálnak keresztény testvéreiknek.⁵⁶ Ezt a felfogást nyomatékosították és súlykolták a bizánciakba a 12. század végén, különösen pedig 1204 után.

Ezek a vélekedések visszhangra találtak a Szentföldön is, ahol a lovagok olyan erőszakosan és felelőtlenül viselkedtek, mintha bizony óhajtották volna a halált. A vezetők a 12. században újra meg újra képtelen döntéseket hoztak, értelmetlen csetepatékat vívtak egymással, és a nyilvánvaló jeleket figyelmen kívül hagyva nem készültek fel a közelgő katasztrófára. Viselkedésük mélyen megzavart egy Hispániából ekkoriban érkezett látogatót. Elképesztő látni – írta Ibn Dzsubair –, ahogy a politikában és a harcban „csak úgy lángol a viszály tüze” a keresztények és a muszlimok között, de ha kereskedésről esik szó, az utazók „járhatnak-kelhetnek bármerre háborítatlanul”.⁵⁷

A kereskedők biztonságban voltak, bármerre jártak, tekintet nélkül a vallásukra és arra, hogy béke volt-e éppen vagy háború. Ez az eredménye – írta a szerző – a jó munkakapcsolatoknak; hogy az adóegyezmények – és a szigorú büntetések – biztosítják a jó együttműködést. A latin kereskedőknek, akik nem tisztelik a megállapodásokat, és – ha csak karhossznyival is – átlépik az egyezményes határokat, keresztény testvéreik vágják el a torkukat, mert nem akarják felbosszantani a muszlimokat vagy tönkretenni a régóta fennálló kapcsolatokat. Ibn Dzsubair zavart volt, de egyben

megilletődött is: „Ez az egyik legkellemesebb és legkülönösebb megállapodás, amit [a nyugatiak] kieszelték.”⁵⁸

Ahogy a jeruzsálemi király bezárkózott és magába fordult, eluralkodtak a rivális pártok közötti belharcok, és megteremtődtek a lehető legkedvezőbb feltételek erőszakos és nagyratörő figurák felemelkedéséhez, akik sosem látott sikereket ígértek, és kimondhatatlan károkat okoztak a keresztény–muszlim kapcsolatoknak. Közülük is a legkártékonyabb volt Châtilloni Rajnald, akinek megfontolatlansága a Jeruzsálemi Királyság vesztének csaknem egyedüli okozója volt.

A szentföldi veterán Rajnald felismerte, hogy Szaladin egyiptomi pozícióinak erősödésével növekszik a Jeruzsálemre nehezedő nyomás, különösen azután, hogy a szultán Szíria egyes részeit is birtokba vette, ekképpen pedig egészen körbefogta a keresztény királyságot. Rajnald látványosan sikertelen kísérleteket tett a fenyegetés enyhítésére. Átgondolatlan elhatározással megtámadta a Vörös-tengernél fekvő Akaba kikötővárost, amit az arab kommentátorok csaknem hisztérikus kitörésekkel fogadtak; úgy értékelték, hogy a keresztény hadak Mekkát és Medinát fenyegetik, és közel már a világvége.⁵⁹

Az ehhez hasonló lépések nemcsak súlyosan ellenségesek voltak, de növelték volna Szaladin tekintélyét és népszerűségét is, ha döntő csapást sikerül mérnie a keresztiesek államára. A keleti keresztények közül – írta egy korabeli muszlim szerző – Rajnald „a legalávalóbb, legromlottabb... ég a vágytól, hogy kárt okozzon és gonoszsgot cselekedjen, megszegje az ígéretekét és az ünnepélyes megállapodásokat, megtörje a saját esküjét”. Szaladin szent fogadalmat tett, hogy „végez vele”.⁶⁰

Erre hamarosan alkalom is kínálkozott. 1187 júliusában a hattíni csatában Szaladin kicselezte, kijátszotta és legyőzte a Jeruzsálemi Királyság lovagjait, és csaknem az utolsó szálig levágta vagy foglyul ejtette őket. A harcos lovagrendek – az ispotályosok és a templomosok – fogságba esett tagjait, akik mint eltökélt és rettenthetetlen katonák nem voltak hajlandók engedményeket tenni a nem keresztény közösségeknek, minden teketória nélkül kivégezték; Châtilloni Rajnaldot maga Szaladin fejezte le. Vitatott, hogy Rajnald volt-e a legfőbb okozója a keresztiesek bukásának, arra azonban

kétségkívül igen alkalmasnak látszott, hogy belőle csináljanak bűnbakot a vereséget szenvedett keresztények és a győzedelmes muszlimok is. Bármilyen legyen is az igazság, Jeruzsálem két hónappal a hattíni csata után harc nélkül megadta magát a muszlimoknak; szélesre tárták a városkapukat, miután megállapodtak abban, hogy a lakosokat nem éri bántás.⁶¹

Jeruzsálem eleste megalázó csapás volt a keresztény világra, és jócskán visszavetette Európa Kelettel való kapcsolatait. A pápaságot megrázta és lesújtotta a hír. III. Orbán belehalt a megrázkódtatásba, amikor a rettenetes hattíni vereségről értesült. Utóda, VIII. Gergely önvizsgálatot tartott. A Szent Város – jelentette be a híveknek – „nemcsak lakosainak bűnei miatt esett el, hanem mert bűnösök vagyunk mi is, és bűnös az egész kereszténység”. A muszlimok ereje növekszik, figyelmeztetett, és előre fognak nyomulni, hacsak féken nem tartjuk őket. Ez bizony őszinte beismerése volt annak, hogy a lovagságot Krisztus hithű és jámbor harcosainak láttató kegyes szólamokkal szemben a valóság az, hogy a Szentföldön mindennapos volt az önzés, a kapzsiság és a belvillongás. Jeruzsálem elesett, mondta a pápa, mert a keresztények nem voltak képesek kiállni amellett, amiben hittek. A bűn és a gonoszság győzelmet vett rajtuk.⁶²

A kemény és kihívó üzenet azonnali hatást váltott ki, és a Nyugat három legbefolyásosabb figurája nem sokkal később megkezdte egy megtorló katonai expedíció előkészületeit. Anglia királya, I. (Oroszlánszívű) Richárd, II. Fülöp francia király és a hatalmas I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár esküvel fogadta, hogy visszaserzik Jeruzsálemet – cseppet sem tűnt merész gondolatnak, hogy eljött az esély nemcsak a Szent Város visszafoglalására, de a kereszténység közel-keleti állásainak újbóli megerősítésére is. Az 1189–92-ben tett erőfeszítések azonban kudarcot vallottak. Frigyes egy kis-ázsiai folyón való átkelésnél kilométerekre a tervezett hadszíntértől vízbe fúlt. A hadjárat vezetői között heves vita dúlt a stratégiai célokról; a nézetkülönbségek csaknem mozdulatlanúságra kárhoztatták a seregeiket. Az Oroszlánszívű dúsabb és zamatosabb zsákmányra vágyva Jeruzsálem felszabadítása helyett inkább Egyiptomot próbálta meghódítani. A nagy vállalkozás nem sok maradandó eredményt ért el, és végül lemondtak Jeruzsálem

birtokbavételéről is. Mielőtt visszaindultak volna Európába, a vezérek Levante legfontosabb kereskedelmi központja, a bibliai vagy bármilyen vallási szempontból egyébként teljességgel érdektelen Akkó felé fordították figyelmüket.⁶³

Alig egy évtizeddel később újabb kísérlet történt a Szentföld visszavételére. A támadás sarokpontja ezúttal a hadba indulókat hajóival Keletre szállító Velence volt. Az eleinte vonakodó dózse végül mégis ráállt a kezdeményezés támogatására, amikor biztosítékot kapott arra, hogy a nagyszámú katona célba juttatásához szükséges flotta építését a résztvevők fogják megfizetni. A velenceiek ahhoz is ragaszkodtak, hogy ők szabják meg a tervezett expedíció irányát, s hogy az úti cél Egyiptom legyen, ne pedig a Jeruzsálem felé utat nyitó kikötők. A tervezett hadjárat egy igen magas rangú résztvevője szerint ezt a döntést „szigorúan titokban tartották, és a nyilvánosság előtt csak annyit jelentettek be, hogy elindulnak a tengeren túlra”.⁶⁴

A mennyben tervezetett hadjárat megváltást és gazdag e világi jutalmat ígért a leendő résztvevőknek. Egyiptom gazdagságáról legendák járták. Az ottani nép – írta egy korabeli szerző – „a fényűző élet híve, és mesés gazdagságot élvez a partvidék és a szárazföldön beljebb fekvő városok adóbevételeiből”. Ezek a városok – jegyzi meg vágyakozóan – „évről évre hatalmas jövedelem forrásai”.⁶⁵

A velenceiek pontosan tudták, mekkora a tét, hiszen városuk régi keleti kereskedelmi útvonalait is érintette a zűrzavar. A Szaladin sikereit követő felfordulás a Bizánci Birodalom ingatag korszakaihoz volt fogható. Velence eltökélte, hogy megveti a lábát Alexandriában és a Nílus torkolatánál fekvő kikötőkben, ahol mindaddig elhanyagolható volt a jelenléte; 1200 előtt a kereskedelmének talán ha 10 százaléka irányult Egyiptomba.⁶⁶ A város korábban már alulmaradt két nagy riválisával szemben; Pisa és Genova is jóval nagyobb részt szerzett a forgalomból, és Jeruzsálem meg a szárazföld helyett a Vörös-tengeren keresztül építettek ki gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatokat.⁶⁷ A felkínált jutalom nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Velence beleegyezett egy hatalmas flotta megépítésébe, ami miatt csaknem két teljes esztendőre minden más munkát felfüggesztett.

Hamarosan nyilvánvalóvá lett, hogy a Szentföldre indulni szándékozók száma jóval alacsonyabb, mint amekkorára számítottak. Velence veszedelmesen kifogyott a pénzből. Az események meglepték és megelőzték a keresztéseket; az új cselekvési tervet menet közben kellett kialakítani. A flotta 1202-ben elérte a dalmáciai Zárát, amely Velence és Magyarország régóta tartó huzakodásának középpontjában állt. Amikor félreérthetlenné vált, hogy támadás készülődik, a város megrémült polgárai vonakodtak elhinni, hogy keresztény hadak minden ok nélkül – és III. Ince pápa egyértelmű parancsa ellenére – ráronthatnak egy keresztény városra, és abban a meggyőződésben, hogy szörnyű félreértés történt, Krisztus keresztjével ékes zászlókat függesztettek a falakra. A pápai parancs és a zászlók nem védték meg Zárát; Velence behajtotta az „egyfontnyi húst” a lovagokon.⁶⁸

Amikor a keresztések fontolóra vették, hogy miként lehetne igazolni az efféle katonai kalandokat, és tervezgetni kezdték a következő lépéseket, hirtelen nagyszerű alkalomként bukkant fel az egyik bizánci trónkövetelő, aki busás jutalmat ígért arra az esetre, ha Konstantinápolyban hatalomra segítik őt. Így aztán az állítólag Jeruzsálem felé, valójában azonban Egyiptomba tartó sereg egyszer csak Bizánc fővárosának falai alatt találta magát, és a lehetőségeket latolgatta. Odabent dúlt a pártoskodás, a keresztések pedig azon kezdtek tanakodni, hogyan vegyék be, leginkább pedig hogy miként osszák fel a várost és a birodalom többi részét egymás között.⁶⁹

A velenceiek régen megtanulták, hogy féltékenyen kell őrizniük érdekeltségeiket az Adriai- és a Földközi-tenger térségében; helyzetüket tovább szilárdította, hogy megszerezték az ellenőrzést Zára fölött. Most előttük állt a lehetőség, hogy megragadják a mindennél tündöklőbb zsákmányt, s ezzel biztosítsák a maguk számára a Kelettel való közvetlen kapcsolatot. 1204 márciusának végén megkezdődött a felfejlődés az ostromhoz kedvezőnek vélt pozíciókba, és április második hetében megindult az összpontosított támadás. A világ legnagyobb keresztény városa ellen vetették hát be a muszlimok városainak és erősségeinek bevételére szánt létrákat, faltörő kosokat és kőhajító gépeket. A hajókkal, amelyeket arra terveztek és építettek, hogy az egyiptomi és levantei kikötőket vegyék

blokád alá, most a legendás Aranyszarv-öbölből a tenger felé való kijutást akadályozták meg, a hatalmas Hagia Szophia-székesegyháztól látótávolságnyira. Az ostrom előestéjén a püspökök biztosították a kereszteseket, hogy „a háború igazságos, és nekik feltétlenül meg kell támadniuk [a bizánciakat]”. A papok a hitelvi vitákra vonatkozóan (amelyek rendszeresen előkerültek, valahányszor a dolognak kézzelfogható, anyagi tétje is volt) kijelentették, hogy Konstantinápoly lakói azért érdemlik meg a sorsukat, mert „azt állították, hogy Róma törvényei érvénytelenek, és kutyáknak nevezték azokat, akik hisznek bennük”. A bizánciak – mondták a kereszteseknek – rosszabbak még a zsidóknál is, „ők Isten valóságos ellenségei”.⁷⁰

A falak áttörése után a keresztesek bezúdultak a városba, s ekkor fejtelten zűrzavar, gyilkolás és fosztogatás vette kezdetét. A mérgező szavak hatására feltámadt vallási őrületből hajtva különös alapossággal szentségtelenítették meg és rabolták ki a templomokat. Benyomultak a Hagia Szophia kincstárába, összegyűjtötték a szentek ereklyéit tartalmazó drágakő berakásos edényeket, és eltréfálkoztak a lándzsahegygel, amellyel annak idején a római katona átdöfte a megfeszített Krisztus oldalát. Magukkal vitték az Oltáriszentség bemutatásakor használt ezüst- és aranyedényeket. Lovakat és öszvéreket hajtottak be a templomba, hogy felmálhássák őket a rablott kincsekkel; némelyik elcsúszott a sima márványpadlón, amit hamarosan elborított „a vér és a mocskok”. A szentségtörés netovábbjaként a pátriárka trónusára felültettek egy trágár dalokat ordító prostituáltat. Egy bizánci szemtanú szerint a keresztesek nem voltak mások, mint az Antikrisztus hírnökei.⁷¹

Bőségesen elegendő forrásanyag áll rendelkezésünkre, hogy megalapozottnak tekinthessük ezeket a beszámolókat. A keresztesekkel érkezett egyik apát egyenesen a Mindenható Krisztus templomába ment, amelyet a császári család alapított a 12. században. „Vezess oda a leghatalmasabb ereklyékhez – förmedt rá egy papra –, különben menten véged!” Talált egy ládát, telis-tele a templom kincseivel, és „mindkét kezével mohón beletűrt”. Amikor megkérdezték tőle, hogy merre járt és lopott-e valamit, bólintott, és mosolyogva csak annyit mondott: „Derék munka volt.”⁷²

Nem csoda, hogy egy bizánci polgár, akinek sikerült elmenekülnie, a földre vetette magát, zokogott, és keserű szavakkal vádolta a városfalakat, mondván, hogy „egyedül azok maradtak érzéketlenek, nem ontottak könnyeket és nem omlottak a földre; állva maradtak, szálegyenesen”. Olyanok voltak, mintha őt gúnyolnák: hogyan lehetséges, hogy nem tudtátok megvédelmezni a várost? A fosztogatók Konstantinápoly lelkét szakították ki.[73](#)

Konstantinápoly elrabolt kincsei elkerültek Nyugat-Európa templomaiba, székesegyházaiba, apátságába és magángyűjteményeibe. A Hippodrom büszke lószobrait hajóra rakták, elszállították Velencébe, és elhelyezték őket a Szent Márk-székesegyház bejárata fölött; éppígy számtalan ereklye és felbecsülhetetlen értékű tárgy került a városba, és ott vannak mind a mai napig – a turisták pedig nem hadizsákmányt látnak, hanem a keresztény művészet remekeit csodálják bennük.[74](#)

Mintha pedig mindez nem lett volna elegendő, amikor a következő évben meghalt a vak dózse, Enrico Dandolo, aki azért hagyta el Velencét, hogy tanúja lehessen Konstantinápoly ostromának, úgy határoztak, hogy a Hagia Szophiában fogják nyugalomra helyezni. Ő volt az első személy, akit valaha is ebben a székesegyházban temettek el.[75](#) Szimbolikus tett volt, ami igen sokat árul el Európa felemelkedéséről. Az emberek évszázadokon át kelet felé indultak, hogy szerencsét próbáljanak és megvalósítsák nagy ívű – anyagi vagy lelki-szellemi – törekvéseiket. A kereszténység legnagyobb és legfontosabb városának elfoglalása és kifosztása megmutatta: az európaiakat semmi sem állítja meg abban, hogy megszerezzenek bármit, amire szükségük van ahhoz, hogy a világ hatalmi és gazdasági középpontjához közelebb kerüljenek.

Habár külsőre embereknek látszottak, a nyugatiak állatokként viselkedtek, írta gyászosan egy kiváló görög egyházi férfiú, hozzátéve, hogy a bizánci polgárokkal szemben mérhetetlen kegyetlenséget tanúsítottak; szüzeket erőszakoltak meg és ártatlanokat nyársaltak fel. A várost olyan végtelen barbársággal pusztították el, hogy egy modern kutató egy „elveszett nemzedéket” említ a negyedik keresztes hadjárat utáni időkben, amikor kénytelenek voltak a kis-ázsiai Nikaiában újjászervezni a bizánci államigazgatási gépezetet.[76](#)

Mindeközben a nyugatiak hozzáláttak, hogy felosszák maguk között a birodalmat. A konstantinápolyi adónyilvántartások átvizsgálása után megalkottak egy *Partitio terrarum imperii Romaniae* (A Római Birodalom feldarabolása) című dokumentumot, amelyben összefoglalták, hogy ki mit fog bekebelezni. A folyamat nem volt esetleges vagy ötletszerű; hideg, számító módon szabdalták fel a legyőzött birodalmat.⁷⁷ Bohemundon és a hozzá hasonlókon már az első pillanattól fogva látszott, hogy a kereszties hadjáratot, ami a kereszténység megvédelmezését, Isten művének beteljesítését és a nagy vállalkozás résztvevőinek üdvözülését ígerte, egészen más célokra fogják fel- és kihasználni. Konstantinápoly kifosztása és feldúlása félreérthetetlen megnyilvánulása volt Európa azon törekvésének, hogy eljusson a Keletig, és ott szilárdan megvesse a lábát.

Ahogy a Bizánci Birodalmat lerombolták, az európaiak – élükön Pisával, Genovával és Velencével – rávetették magukat a konkra, és egymás rovására igyekeztek megszerezni a stratégiai és gazdasági fontosságú régiókat, városokat és szigeteket. A flották rendszeresen egymásnak rontottak Kréta vagy Korfu körzetében, hogy ellenőrzésük alá vonják a legjobb támaszpontokat, és megszerezzék a legjobb piacokhoz való hozzáférést.⁷⁸ Hasonló vetélkedés folyt a területekért és a hatalomért a szárazföldön is, különösen ádáz harcok dúltak a Konstantinápoly kenyereskosarának tartott termékeny trák síkságokon.⁷⁹

A figyelem hamarosan Egyiptom felé fordult, ahová 1218-ban újabb nagyarányú hadművelet irányult azzal a céllal, hogy a keresztiesek a Nílus-deltán verekedjék át magukat Jeruzsálem felé. A dél felé hajózókhöz Assisi (Szent) Ferenc is csatlakozott azzal a céllal, hogy al-Kámil szultánt a keresztény hitre térítse – ekkora fegyvertényre azonban még ő sem volt képes, noha alkalma nyílt próbára tenni páratlan meggyőzőképességét.⁸⁰ Damietta 1219-es bevétele után a keresztiesek megpróbálták továbbnyomulni Kairó felé, de a végül megtérítetlenül maradt al-Kámil megsemmisítő vereséget mért rájuk, s a hadjárat dicstelen véget ért. Miközben a vezérek a megadás feltételeiről tárgyaltak és a súlyos vereség után a megfelelő cselekvés mikéntjéről civakodtak, olyasmiről kaptak hírt, ami valóságos isteni csodának tűnt.

Ázsia mélye felől hatalmas hadsereg közeledett, előrenyomultában minden ellenállást elsöpörve, hogy a keresztések segítségére siessen az egyiptomiak ellen. A közeledő ármádia mibenlétére hamar fény derült: János pap hatalmas és hihetetlenül gazdag birodalmának serege volt. János pap mesés királyságában éltek az amazonok, a brahmanok, Izrael elveszett törzsei és még egy sor mitikus és félig mitikus teremtmény, s ez a királyság a legendák szerint nemcsak keresztény volt, de minden földi birodalmak közül ez állt legközelebb a Mennyek Országához. A 12. századtól kezdve felfelbukkanó levelek semmi kétséget nem hagynak e birodalom hatalmas volta és nagyszerúsége felől. „Én, János pap, úr vagyok az urak fölött, gazdagságom, hatalmam és érdemeim meghaladják a világ összes uralkodójának gazdagságát, hatalmát és érdemeit... Országomban bőséggel folyik a tej és a méz, mérég nekünk nem árthat, és nem bosszant a békák hangos vartyogása. Nincsenek skorpiók, és nem siklanak kígyók a fűben.” Bővében volt ott smaragd, gyémánt, ametiszt és más drágakövek meg só, és olyan elixírek, amik távol tartanak minden betegséget.⁸¹ János pap érkezésének híre elég volt ahhoz, hogy az Egyiptomban hozott döntések megváltozzanak: a keresztéseknek nem volt más teendőjük, mint nyugodtan várni a biztos győzelemre.⁸²

A történet afféle korai lecke volt Ázsiából az európaiaknak. Minthogy fogalmuk sem volt arról, hogy mit is higgyenek, a keresztések között számtalanféle szóbeszéd és pletyka járta, összhangban azokkal az értesülésekkel, amelyek Szandzsar szultánnak az 1140-es években Közép-Ázsiában bekövetkezett veresége óta eltelt évtizedekben jutottak hozzájuk. Az eset képtelenül bonyolult, alaptalanul derűlátó feltevéseket ébresztett arról az ismeretlen valamiről, ami a Szeldzsuk Birodalmon túl rejtőzött. Ahogy hírek érkeztek a Kaukázuson túl széleseben közeledő haderőről, a szóbeszéd hamar valósággá vált: az a hír járta, hogy varázslók tartanak nyugat felé, akik keresztet viselnek, és sátrakat hoznak, amelyeket templomokként állítanak fel. A keresztények megmenekülése karnyújtásnyira látszott.⁸³ Egy damiettai főpap félreérthetetlen szavakkal hirdette: „Dávid, a két India királya siet a keresztények segítségére, magával hozva a legádázabb és

legvérszomjasabb embereket, akik fenevadakként falják fel majd a szentségtelen szaracénokat.”[84](#)

Hamar kiderült, mennyire tévesek voltak a hírek. A kelet felől feldübörgő moraj nem János pap volt, nem a fia, „Dávid király”, és nem keresztény hadsereg, amely testvérei segítségére siet. A dübörgés egészen másvalaminek a közeledtét jelezte. A keresztések – és Európa – előtt nem a mennyországba, hanem magába a pokolba vezető út tárult fel, és nem a megmentő sereg nyargalt rajta, hanem a mongolok.[85](#)

Út a pokolba

Az Egyiptomig dübörgő robaj a világ másik felén támadt. A 11. század végén a mongolok egy voltak a sok törzs közül, amelyek a Kína északi határával szomszédos sztyeppéken éltek – egy kortárs leírása szerint „mint az állatok; nem vezérelti őket sem vallás, sem törvény, egyszerűen csak vándorolnak egyik helyről a másikra, ahogy a legelésző vadállatok”.¹ Egy másik szerző azt állítja: „Úgy tekintenek a rablásra és erőszakra, a züllésre és bujaságra mint férfias és dicső cselekedetekre.” Megjelenésük hasonló utálkozást keltett – „kutya- és egérbőr ruházatot viselnek” –, mint a 4. századi hunoké.² A külső megfigyelők ebben a korban általában ilyennek írták le a nomádok külsejét, viselkedését és szokásait.

A mongolok csak látszatra voltak zűrzavaros, vérszomjas és megbízhatatlan népség, felemelkedésük éppen hogy a rendezettség eredménye volt: a hidegfejű tervezés, a józan szervezés és a világosan megfogalmazott stratégiai célok segítették őket ahhoz, hogy létrehozzák a világtörténelem legnagyobb szárazföldi birodalmát. Egy Temüdzsin, vagyis patkolókovács nevű vezér tette naggyá őket; inkább a későbbi címe és neve ismeretes: „Mindenek Ura” vagy „Ádáz Uralkodó” – Dzsingisz kán.³

Dzsingisz kán a törzsi szövetség egyik vezető családjának sarja volt; sorsa már születésekor megmutatkozott: „világrajöttekor jobb kezében egy vérrögöt markolászott, akkorát, mint egy ujjperc”, ezt pedig a dicsőséges jövődjé jeleként értelmezték.⁴ A középkorban rettegett figurának ábrázolták, és rémítő hírneve máig tartja magát, a valóságban azonban nagyon is lassan és óvatosan építette fel hatalmát: megállapodásokat kötött a törzsi vezetőkkel, és gondosan válogatta meg a barátait. Ravasz ügyességgel választotta ki az ellenségeit is, valamint a megfelelő időpontot, amikor lecsaphat rájuk.

Hű emberekkel vette körül magát, részint mint testőrökkel, részint pedig belőlük hozta létre a harcosok acélszilárdságú belső körét, amelyre feltétel nélkül támaszkodhatott. Hatalmi rendszere az érdemeken alapult; a rátermettséggel és a hűség fontosabb volt a törzsi háttérnél vagy a vezérrel való rokonságnál. A rendületlen támogatást vagyonnal és ranggal viszonzta, s a jutalmakat nagyszerű érzékkel, elég bőségesen és óraműszerű rendszerességgel adagolta ahhoz, hogy biztosítsa emberei maradéktalan hűségét és elszántságát.⁵

Mindezt a csaknem folyamatos hódítás tette lehetővé. Dzsingisz kán egyik törzset a másik után kényszerítette térdre erővel vagy fenyegetéssel, amíg 1206-ra megkérdőjelezhetetlenül a mongóliai sztyeppék egyedüli urává emelkedett. Figyelmét ezután a környező népek: a Kínától nyugatra, Közép-Ázsiában élő kirgizok, ojrátok és ujugurok felé fordította – hamarosan ezek is letették a szövetségi esküt. Az ujugurokkal 1211-ben bekövetkezett egyesülés különösen nagy jelentőségű volt, amit jól mutat, hogy uralkodójuk, Barcsuk hatalmas ajándékot, a kán rokonságából való menyasszonyt kapott, miután ünnepélyesen kijelentette, hogy kész magát Dzsingisz kán „ötödik fiának” tekinteni.⁶ A nagyúri ajándék részben az ujugurok Tarim-medencében elfoglalt földjeinek fontosságára utal, részben pedig arra, hogy az ujugur nyelv és ábécé, valamint azok, akiket egy mai történész „írástudóknak” nevezett, egyre nagyobb jelentőségre tettek szert Mongóliában. Az ujugurok magasabb kulturális státusa volt az egyik oka annak, hogy a kán tömegesen fogadta szolgálatába írnokaikat és hivatalnokaikat, köztük egy bizonyos „Tata tongát”, aki fiainak tanítómestere lett.⁷

A mongolok figyelme ekkor még hatalmasabb célok felé irányult. 1211-től kezdve egy sor támadással behatoltak a Csin-dinasztia uralta Kínába, kifosztották a fővárost, Csungtut (a mai Pekinget), és arra kényszerítették az uralkodókat, hogy egymás után többször is kiürítsék és áthelyezzék a fővárost, míg a behatolók hatalmas zsákmányra tettek szert. A terjeszkedés máshol még látványosabb volt. Az időzítés nem is lehetett volna jobb. A muszlim világ központi hatalma a 12. század folyamán meggyengült, ahogy eltérő nagyságú, különböző gazdasági és szellemi adottságokkal megáldott és korántsem egyformán szilárd államocskák színes mintázata alakult ki és jelentett kihívást Bagdaddal szemben. Horezm uralkodója ebben

az időben történetesen éppen helyi riválisainak legyőzésével volt elfoglalva, és arra készült, hogy Kína rovására kelet felé terjeszkedjen. A megszilárduló helyzet azonban mindössze azt eredményezte, hogy amikor a mongolok annak rendje és módja szerint Horezmet is lerohanták (az uralkodót pedig egy Kaszpi-tengeri szigetre űzték, ahol hamarosan meg is halt), már tisztára söpört út várta őket Közép-Ázsia felé.⁸

A források eleven képet festenek az 1219-ben Horezm ellen indított támadás vadállati kegyetlenségéről. A támadók egy kortárs történetíró szerint „jöttek, mészároltak, gyújtogattak, raboltak és továbbmentek”.⁹ Bárcsak meg se születtem volna – kesergett egy másik –, hogy ne kelljen megélnem ilyen szörnyűségeket. A muszlim Antikrisztus legalább csak az ellenségeit pusztította el – folytatta –, a mongolok azonban „senkit sem kíméltek. Lemészároltak gyermekeket, nőket és férfiakat, felmetszették a várandós asszonyok hasát, és meggyilkolták a meg sem született magzatokat is.”¹⁰

A mongolok kiszámítottan és csak esetenként alkalmaztak ilyen kegyetlen erőszakot. Egy-egy város kifosztását és elpusztítását jelzésnek szánták a többinek, hogy gyorsan és harc nélkül hódoljanak be; a látványosan szörnyűséges kivégzésekkel pedig a többi uralkodót akarták meggyőzni arról, hogy tanácsosabb tárgyalniuk, mint ellenszegülniük. Nisápúr egyike volt a teljes pusztulásra ítélt városoknak. Az eleven lényeket, asszonyokat, gyermekeket és öregeket, de még a háziállatokat is legyilkolták; a harcosok szigorú parancsot kaptak, hogy egyetlen kutya vagy macska sem maradhat életben. A holttestekből és tetemekből irdatlan gúlát raktak, intő jelül mindenkinek, akinek akár csak eszébe jutna szembefordulni a mongolokkal. Az iszonyú lecke elérte a kívánt hatást, számos város ellenállás nélkül kezdte meg a tárgyalást a hódítókkal, hiszen élet és halál között kellett választaniuk.¹¹

Gyorsan terjedt a hír, hogy milyen véres brutalitással kell számolniuk azoknak, akik az időt esélylatolgatásra vesztegetik. Széltében ismertté vált például egy magas rangú városi tisztviselő esete: egy újonnan érkezett mongol hadúr a színe elé parancsolta a szerencsétlent, és olvasztott aranyat öntetett a szemébe és a fülébe – az sem maradt titok, hogy a szörnyű kivégzést bejelentés is követte: ilyen büntetés jár annak, „akinek gyalázatos viselkedésére,

barbár cselekedeteire és korábbi kegyetlenkedéseire súlyos ítéletet mondanak az emberek”.¹² A rettenetes büntetés figyelmeztetés volt azoknak, akik azt fontolgatták, hogy a mongolok útjába állnak. A békés behódolást jutalmazták, az ellenállást kegyetlenül megtorolták.

Dzsingisz kán technikailag igen fejlett módon és körültekintő stratégiával alkalmazta az erőt. Az erődített célok ellen vívott hosszú ostrom nehéz és költséges dolog, mert egy jelentős lovas hadsereg hamar kimeríti a környező legelőket. Ezért aztán igen nagyra becsülték a gyors győzelem kulcsát hordozó haditechnikusokat. Tudomásunk szerint Nisápúrnál 3000 hatalmas számszeríjat vetettek be, valamint ugyanennyi kőhajító gépet és 700 olyan katapultot, amivel éghető anyagokat hajítottak a városba. A mongolok később élénken érdeklődtek az európaiak által kidolgozott technikák iránt, lemásolták a keresztések Szentföldön bevetett ostromgépezeteit, és a 13. században kelet-ázsiai célpontok ellen használták fel őket. Akik megszerezték az ellenőrzést a Selyemút fölött, olyan értesülésekhez és technikákhoz jutottak hozzá, amelyek hasznosaknak bizonyultak sok ezer kilométernyi távolságban is.¹³

A mongolok 13. század eleji, Kínában, Közép-Ázsiában és azon túl aratott sikerének titka különös módon az volt, hogy korántsem tekintették őket mindig és mindenütt elnyomóknak. Erre pedig jó okuk is volt; Horezm esetében például a helyi népességet arra kötelezték, hogy évenkénti adót fizessen, amiből új erődöket építenek Szamarkand körül, és íjászszázadokat tartanak fenn a fenyegető mongol támadás ellen. Aki ekkora terhet ró a háztartásokra, annak számolnia kell a rokonszenv elvesztésével. A mongolok ezzel szemben néhány meghódított városban bőkezűen fejlesztették az infrastruktúrát. Egy nem sokkal a város elfoglalása után Szamarkandba látogató kínai szerzetes csodálkozva látta, hogy mennyi kínai iparos dolgozik ott, és milyen sok ember érkezett a környező régióból a korábban elhanyagolt termőföldek és gyümölcsösök művelésére.¹⁴

Ez a történet többször is megisméltődött: jelentős pénzek ömlöttek az újjáépített és újraélesztett városokba, különös figyelemmel a művészetek, a kézműipar és a mezőgazdasági termelés támogatására. A mongolokról mint barbár pusztítókról alkotott kép igen messze áll az igazságtól, és valójában nem más,

mint a rombolást és pusztítást minden másnál inkább hangsúlyozó későbbi történetírók félrevezető öröksége. A múlt elferdített értékelése azzal a figyelemre méltó tanulsággal szolgál, hogy mennyire hasznos, ha a vezetők támogatják a rendszerükkel rokonszenvező történetírókat – ezt az igazságot a mongoloknak feltűnően nem sikerült felismerniük.¹⁵

Ahhoz azonban kétség sem férhet, hogy mindenki megfagyott a vér, aki a mongolok közelgő támadásáról értesült. Ahogy nyugat felé zúdultak, legyilkolva mindenkit, aki ellenállt vagy menekülni próbált, rémületet ültettek el az emberek szívében és lelkében. 1221-ben a Dzsingisz kán két fia által vezetett hadseregek mindent felprédálva és elpusztítva villámgyorsan vágtek át Afganisztánon és Perzsián. Elesett Nisápúr, Herát és Balh, Mervet pedig porig rombolták, és lakosait egy perzsa történetíró szerint lemészárolták, csak 400 kézművesnek kegyelmeztek meg; őket elhurcolták keletre, hogy a mongol fejedelmi udvarnál szolgáljanak. A föld vörös volt a legyilkoltak véréből; az életben maradtak maroknyi csoportja a jelek szerint megszámlálta a halottakat, és a számukat 1,3 millióra tették.¹⁶ Rémült és elborzadt beszámolók máshol is hasonló számú áldozatot említenek, ami meggyőzte a jelenkori történészeket, hogy népi társadalomról, a lakosság 90 százalékának lemészárlásáról kell beszélniük.¹⁷

Nehéz pontosan felbecsülni a támadások áldozatainak számát, de érdemes észrevenni, hogy az állítólag megsemmisített és lerombolt városok (ha nem is mind) igen gyorsan magukhoz tértek, ami arra utal, hogy a későbbi perzsa történetírók, akiknek a beszámolóira hagyatkoznunk kell, előszeretettel hangsúlyozták túl a mongol hadak pusztítását. Ám még ha eltúlozták is a leigázottak szenvedéseit és veszteségeit, kétség sem férhet ahhoz, hogy a kelet felől érkező vihar tombolása elsöprő erejű volt és rettenetes.

A mongolok fáradhatatlanok voltak; nem sokkal azután, hogy leigázták a közép-ázsiai városokat, végigrabolták a Kaukázust, és megjelentek Dél-Oroszországban is. Levadászták a kunokat, és leckét adtak nekik abból, hogy járnak azok, akik ellenállni merészelnek. Dzsingisz kán 1227-ben meghalt, de utódai hozzá hasonlóan találékonyak voltak – és káprázatosan sikeresek.

Az 1230-as évtized végén az atyja halálakor nagykánná előlépett Ögödej által Közép-Ázsiában elért káprázatos sikerek után a mongolok megindították a hadtörténelem egyik legelképezhetőbb hadjáratát, amely arányaiban és tempójában felülmúlta még Nagy Sándor roppant vállalkozásait is. Erőik korábban egyszer már benyomultak a sztyeppék felől orosz területre, egy novgorodi szerzetes szerint „megszámlálhatatlanul, akár a sáskák. Nem tudjuk, honnan jöttek – írta –, azt egyedül Isten tudja, mert ő küldte őket, hogy megbüntessen bennünket bűneinkért.”¹⁸ Most, hogy visszatértek, a támadók szokásukhoz híven sarcot követeltek, és halállal fenyegették meg az ellenszegülőket. Egyik várost a másik után rohanták le, kifosztották Rjazanyt, Tvert és hamarosan Kijevet is. Vlagyimirban a fejedelem és családja a város püspökével és a főnemesekkel az Istenanya-székesegyházban keresett menedéket. A mongolok rájuk gyújtották a templomot, és mindenkit elevenen elégették.¹⁹ A templomokat lerombolták – írta a püspök egyik utóda –, „a szent edényeket meggyalázták, a megszentelt tárgyakat széttiporták, a papokat pedig szablyáik étkéül vetették”.²⁰ Olyan volt, mintha vérszomjas vadállatok engedtek volna szabadon, hogy a bátrak és erősek húsát falják s a nemesek vérével vedeljék. Kelet felől nem János pap és a megváltás, hanem a mongolok apokalipszise közeledett.

A borzadályt és rémületet, amit a mongolok keltettek, jól tükrözi, hogy hamarosan *tatórok* néven kezdték emlegetni őket – az elnevezés a Tartaroszra, az ókori görög mitológiában az örök gyötrelmek katlanára utal.²¹ Közeledésük híre eljutott egészen Skóciáig; egy korabeli forrás szerint Britannia keleti partvidékén eladatlan maradt a hering, mert a kereskedők, akik rendszeresen érkeztek a Balti-tengerről, hogy felvásárolják, most nem mertek elindulni.²² 1241-ben a mongol hadsereg elérte Európa szívéét, itt kettévált, s az egyik szárny Lengyelországot, a másik Magyarországot támadta meg. Az egész kontinenst pánik fogta el, különösen azután, hogy a sziléziai herceg által vezetett hadsereget tönkrevették, és a herceg fejét „kilenc, a legyőzöttek fülével teli zsákkal együtt” lándzsákra tűzve mutogatták. A mongol erők ezután nyugat felé fordultak. Amikor Magyarország királya, IV. Béla Dalmáciába menekült, és Trogirban

keresett menedéket, már csak a papokon volt a sor, hogy miséket mondjanak, oltalomért könyörögjenek a Gonosz ellen, és körmeneteken esedezzenek Isten segítségéért. IX. Gergely pápa bejelentette, hogy aki Magyarország segítségére siet, ugyanúgy bűnbocsánatot nyer, mint a keresztések. A felhívást mérsékelt lelkesedés fogadta: a német-római császár és a velencei dózse túlságosan is jól tudta, mi vár rájuk, ha segíteni próbálnak a magyaroknak, aztán a vesztes oldalon találják magukat. Egy mai történész megítélése szerint ha a mongolok úgy döntenek, hogy továbbnyomulnak nyugat felé, „aligha találkoztak volna számottevő ellenállással”.²³ Európába megérkezett a leszámolás pillanata.

Egyes korabeli történetírók bámulatos arcátlansággal azt kezdték állítani, hogy a mongolokat a hősiesség ellenállás állította meg; még képzeletbeli ütközetekről is beszéltek, amelyek aztán egyre valóságosabbá lettek az idők múlásával. A valóság az, hogy a mongolokat egyszerűen nem érdekelte, amit Nyugat-Európa kínálhatott – legalábbis egyelőre nem. A fő cél Béla király megbüntetése volt azért, mert befogadta országába a kunokat, és ami talán még ennél is rosszabb: ismételten figyelmen kívül hagyta a követelést, hogy adja ki őket. Az effajta szembeszegülés bármi áron megtorlást érdemel.²⁴

„Tudom, hogy gazdag és hatalmas uralkodó vagy – így a mongolok egyik, Béla királynak írt levele –, hogy sok katonának parancsolsz, és hogy egymagad uralkodsz egy hatalmas királyságban.” Minden hivatásos gengszter fülében ismerősen csengenek a helyzetet igen nyersen körvonalazó szavak: „Nehéz számodra, hogy a magad akaratából meghódolj előttem, ám saját jövődöd érdekében is sokkalta jobb lenne, ha megtennéd.”²⁵ A sztyeppe világában egy erős riválist semmibe venni csaknem ugyanolyan rossz volt, mint szembeszegülni vele. Bélát feltétlenül meg kellett leckéztetni, így aztán mindent, még a kínálkozó, ígéretes lehetőségeket is figyelmen kívül hagyva üldözték Dalmácián át; kifosztva útközben egyik várost a másik után olyan alapossággal, hogy egy helyi krónikás megállapítása szerint „senki sem maradt, aki a falra hugyozhatott volna”.²⁶

Ekkor Bélát – és Európát – óriási szerencse mentette meg: Ögödej, a nagykán váratlanul meghalt. A jámborok bizonyosra vették,

hogy imáik találtak meghallgatásra. Minthogy a mongoloknál elsőszülöttségi jog nem létezett, a magas rangúak számára rendkívül fontos volt, hogy jelen legyenek és részt vegyenek a következő vezető kiválasztásán, ahol a legfőbb rangot az örökölte, aki a leghangosabban és legmeggyőzőbben védelmezte álláspontját a vének tanácsa előtt. A döntésen a parancsnokok élete és pályafutása múlhatott; akinek pártfogója a csúcsra emelkedett, annak aránytalanul magas lehetett a zsákmányból való részesedése. Ez igazán nem az a pillanat volt, amikor az ember bajkeverő királyokat hajkurász a Balkánon. Ideje volt hazatérni, és figyelni a helyzet alakulását. A mongolok levették a lábukat a keresztény Európa torkáról.

Noha a neve egyet jelent Ázsia nagy részének meghódításával és a távolabbi területek megtámadásával, Dzsingisz kán valójában már 1227-ben, a birodalomépítés korai szakaszában, Kína és Közép-Ázsia meghódítása után, de még az orosz fejedelemségek és a Közép-Kelet megtámadása, illetve az Európát térdre kényszerítő hadjárat előtt meghalt. A mongolok uralmának hallatlan mértékű kiterjesztését fia, Ögödej irányította; ő tervezte meg a Koreai-félszigetig, Tibetig, Pakisztánig és Észak-Indiáig hatoló, illetve nyugatra irányuló katonai vállalkozásokat. A példátlan arányú mongol hódítás jórészt Ögödej érdeme, és átmeneti megtorpanása is az ő személyével áll összefüggésben: 1241-ben bekövetkezett halála létfontosságú lélegzetvételnyi időt adott Európának.

Miközben a világ megtorpant, és dermedten figyelte, hogy ki lesz a mongolok nagykánja, Európa és a Kaukázus minden tájáról küldöttek indultak Ázsiába, hogy kiderítsék, kik is valójában ezek a rémítő martalócok, honnan jöttek, mik a szokásaik – és hogy tárgyalásokat kezdeményezzenek velük. Nagykövetek két csoportja levelet is vitt magával, amelyben Isten nevében követelik, hogy a mongolok ne támadjanak a keresztényekre, s hogy fontolják meg az igaz keresztény hit felvételét.²⁷ IV. Ince pápa 1243 és 1253 között négy követséget küldött; IX. Lajos francia király ugyancsak útnak indított egyet, egy flandriai szerzetes, Willelmus Rubruk vezetésével.²⁸

A visszatérők úti beszámolóit ugyanolyan szemléletesek és idegenszerűek voltak, mint a 9. és 10. századi muszlim utazók

elbeszélései a sztyeppék világáról. Az európai látogatókat ugyanannyira elbűvölték, mint amennyire elborzasztották a tapasztaltak. Noha mérhetetlenül erősek – írta Willelmus Rubruk –, Ázsia új urai nem élnek városokban, az egyetlen kivétel a főváros, Karakorum, ahol a nagykánal találkozott egy hatalmas sátorban, „amelyet belül teljesen beborított az arany”.²⁹ Az itteni emberek viselkedése és szokásai kiismerhetetlenek. Nem esznek zöldségeket, erjesztett kancatejet isznak, és nyugodtan kiürítik a beleiket akkor is, amikor éppen beszélnek valakivel, mindenki szeme láttára, nem távolabb bárkitől, „mint amilyen messzire az ember eldob egy szem babot”.³⁰

Egy másik követ, Plano Carpini beszámolója ebben a korszakban Európa-szerte ismert volt; hasonló képet festett a mocsokról, a romlásról és az idegenszerűségről, egy olyan világról, ahol ennivalónak tekintik a kutyát, a farkast, a rókat és a tetveket. Elmondta, hogy szóbeszéd járja a mongolok földjén is túl élő teremtményekről: patás meg kutyafejű emberekről.³¹ Plano Carpini baljós képeket festett a következő nagykán, Gűjük trónra emelését kísérő jelenetekről: a nagykán felsőbbségét elismerő régiók, törzsek és országok képviselőinek hatalmas száma mindent elárult a birodalom rémítő nagyságáról: jelen voltak az orosz fejedelemségek, a Grúz Királyság, Örményország, a sztyeppék, a Kínai Császárság és Korjo küldöttei, a kalifátus nem kevesebb, mint tíz szultánja és követeinek ezrei.³²

Plano Carpini kapott a nagykántól egy levelet, amelyet vissza kellett vinnie Rómába. A világ minden földjét meghódították a mongolok. „Jöjj el magad – szólította fel a pápát – minden uralkodóval együtt, és szolgálj engem.” Ha nem így cselekszel – figyelmeztetett a nagykán –, „az ellenségemmé leszel”. Szilárd és rideg választ adott a pápának arra a kérésére, hogy a mongolok uralkodója vegye fel a keresztény hitet: ugyan, honnan tudhatod – kérdezte haragosan –, hogy kit oldoz fel Isten, s ki az, akin megkönyörül? Napkelettől Napnyugatig – folytatta – minden föld fölött én uralkodom, ez pedig nem a pápa Istene mellett szól... A levelet olyan pecséttel látták el, amelyen a nagykán és a sztyeppéi nomádok főistene az „Örökkévaló Tengri” hatalmát egyesítő rajzolat ékeskedett. Ebben aztán igazán nem volt semmi biztató.³³

Az sem hangzott megnyugtatóan, hogy máris készülnek az Európa középső régiója elleni újabb támadás tervei, és fontolgatnak egy, kifejezetten a kontinens északi része ellen irányuló hadműveletet is.³⁴ A mongolok úgy vélekedtek, hogy nem érhetik be a világ teljes egésze fölötti uralomnál kevesebbel; Európa meghódítása Dzsingisz kán utódainak szemében egyszerűen csak a nagy terv megvalósításának soron következő logikus lépése volt.³⁵

A mongoloktól való félelem egyfajta vallási dominójátékot indított el Európában. Az örmény egyház tárgyalásokba kezdett a görög ortodox patriarkátussal, hogy védelmi szövetséget kössenek egy esetleges támadás esetére. Tárgyalni kezdtek Rómával is, kifejezésre juttatva abbéli szándékukat, hogy kinyilvánítsák: elfogadják a pápaság értelmezését a Szentlélek kiáradásáról, ami a múltban annyi heves vitát keltett.³⁶ Hasonló lépéseket tettek a bizánciak is: követeket küldtek Rómába, és azt javasolták, hogy vessenek véget a 11. század óta tartó egyházszakadásnak, amit nemhogy nem orvosoltak, csak mélyítettek a keresztes hadjáratok.³⁷ Amire a főpapok és az uralkodók képtelenek voltak, az a mongoloknak sikerült: a kelet felől bekövetkezett támadás megismétlődésének fenyegetése az egyesülés küszöbére juttatta az európai egyházakat.

Amikor már csaknem valóban létrejött a vallási harmónia, a helyzet ismét megváltozott. Gűjük nagykán 1248-ban váratlanul meghalt, és az utódlási küzdelmek sokáig eltartottak. A játszma során Örményország és Bizánc uralkodói biztosítékot kaptak arra, hogy nem fogják őket megtámadni. Utóbbi esetében Willelmus Rubruk szerint az állt a dolog mögött, hogy a bizánciak által hatalmas összeggel megvesztegetett mongol követ maga járt közben a támadás megelőzése érdekében.³⁸ Kétségkívül igaz, hogy a bizánciak mindenáron el akarták téríteni magukról a mongolok figyelmét, és mindent elkövettek a támadás elhárítása érdekében. Az 1250-es években például újabb küldöttség érkezett Karakorumból, átverekedve magát Kis-Ázsián, ahol szándékosan a legnehezebben járható vidékeken vezették át őket bizánci kalauzaik, s megérkezésükkor hatalmas katonai parádéval köszöntötték őket – mindez csak kétségbeesett próbálkozás volt, hogy meggyőzzék a

mongolokat: Bizáncot nem érdemes megtámadni, de ha mégis rászánnák magukat, komoly erők várják majd érkezésüket.³⁹

A mongolok valójában egészen más okból vetették el a támadás gondolatát: sem Anatólia, sem Európa nem érdekelte őket, egyszerűen azért, mert máshol könnyebb és zsírosabb zsákmányt gyanítottak. Hadjáratokat indítottak Kína még megmaradt darabkái ellen, míg a 13. század végén teljes és maradéktalan nem lett a győzelmük; a mongol uralkodódinasztia ekkor felvette a Jüan császári címet, és új várost alapított a régi Csungtu helyén. Ez lett a mongol főváros, így kívánták megkoronázni a Csendes-óceántól a Mediterráneumig húzódó roppant terület meghódítását. Az új város azóta sem vesztett jelentőségéből – ma így nevezik: Peking.

Más nagyobb városok is komoly figyelemben részesültek. Möngke, az új kán az iszlám világának gyöngyszemeire vetette tekintetét; egyik város a másik után esett el, ahogy a mongolok feltartóztathatatlanul nyomultak nyugat felé. 1258-ban elérték és rövid ostrom után feldúlták Bagdadot. Egy valamivel későbbi leírás szerint úgy zúdultak a városra, „ahogyan éhes sólymok rontanak a galambraja vagy ahogy a nyáját támadják meg dühöngő farkasok”. A város lakóit mint játékszereket vonszolták végig az utcákon és fasorokon, „és mindegyikükkel úgy is bántak, mint játékszerekkel”. Al-Musztaszim kalifát elfogták, vászonba göngyölték és lovakkal halálra tiportatták.⁴⁰ Beszédes pillanat volt, amelyben megmutatkozott, kié is valójában a legnagyobb e világi hatalom.

Ezek a hódítások felfoghatatlanul gazdag hadizsákmányt hoztak. Egy, a mongolok kaukázusi szövetségesei által összeállított beszámoló szerint a győztesek „roskadoztak az arany és ezüst, gyöngyök és drágakövek, kelmék és drága öltözékek súlya alatt”. A textilféleségek különösen fontosak voltak; akárcsak a hatalmuk csúcsán álló hszüngnuk, a törzsi rendszer előkelőségei is hatalmuk és kiválóságuk jelzéseként használták, s ezért igen nagyra értékelték a selymet és a drága szöveteket. A mongolok gyakran arany- és bíborszövet, drága öltözékek vagy selyem formájában követelték a sarcfizetést; kikötötték, hogy a fizetségként felvezetett lábasjószágot damaszttal, aranyszövettel és finom művű ékszerekkel kell feldíszíteni. „Selyem-, arany- és gyapjúsövetet” követeltek meghatározott mennyiségben és minőségben – az előírások a terület

egy kiemelkedő kutatója szerint olyanok voltak, mint egy részletes bevásárlólista; „sokat követelő és meglepően jól tájékozott”.⁴¹

Szinte idő sem volt megemészteni Bagdad kifosztásának hírére, amikor a mongolok újból megjelentek Európában. 1259-ben benyomultak a Lengyel Királyságba, lerohanták és kifosztották Krakkót, majd követeket küldtek Párizsba, és behódolásra szólították fel a Francia Királyságot.⁴² Ezzel egy időben egy másik hadseregük Bagdadtól nyugat felé, Szíria és Palesztina ellen indult. Az események hatására pánik fogta el a Keleten élő keresztényeket, akiknek helyzetét a 13. század derekán némiképp megszilárdította a keresztes lendület újabb hulláma. Noha II. Frigyes német-római császár, később pedig IX. Lajos francia király jelentős erővel indított hadjáratai átmenetileg újból keresztény kézre juttatták Jeruzsálemet, az emberek többsége tisztában volt azzal, hogy Antiókhia, Akkó és a többi város helyzete mennyire ingatag.

A mongolok megjelenése előtt úgy tetszett, hogy a veszedelem Egyiptom felől, az ott hatalomra jutott, rendkívül agresszív rendszer részéről fenyeget. Csúfos mozzanat, hogy Egyiptom új urai a mongolokhoz hasonló származásúak, sztyeppeni nomádok voltak. A bagdadi Abbászida Kalifátust legyőzték a sztyeppeni türk törzsek közül való rabszolga katonái, és ugyanez történt 1250-ben a kairói szultanátussal. Egyiptom új urait mameluk néven ismerjük, mert felmenőik rabszolgák (*mamlúk*) voltak, akiket a Fekete-tengertől északra élő törzsi szövetség tagjai közül hurcoltak el, s a krími és kaukázusi kikötőkön keresztül szállítottak Egyiptomba, hogy ott katonaként szolgáljanak. Voltak köztük mongol törzsek tagjai is, akiket vagy rabszolga-kereskedők fogtak el, vagy mint *váfidiják* („jövevények”), afféle, a sztyeppén igen gyakori belső csetepaték során elmenekültek az uralkodó csoport elnyomása elől, és menedéket, illetve szolgálati alkalmat kerestek Kairóban.⁴³

Az európai középkort általában a pápai hatalom megerősödése, a keresztes hadjáratok és a lovagság korszakának tekintjük, mindez azonban alig volt több, mint mellékszál a Keleten folyó titáni küzdelemhez képest. A törzsi rendszer a világuralom küszöbéhez juttatta a mongolokat. Csaknem egész Ázsiát az uralmuk alá hajtották, s most nyitva állt előttük Európa és Afrika – meglepő, hogy vezetőik soron következő lépésként az utóbbit választották.

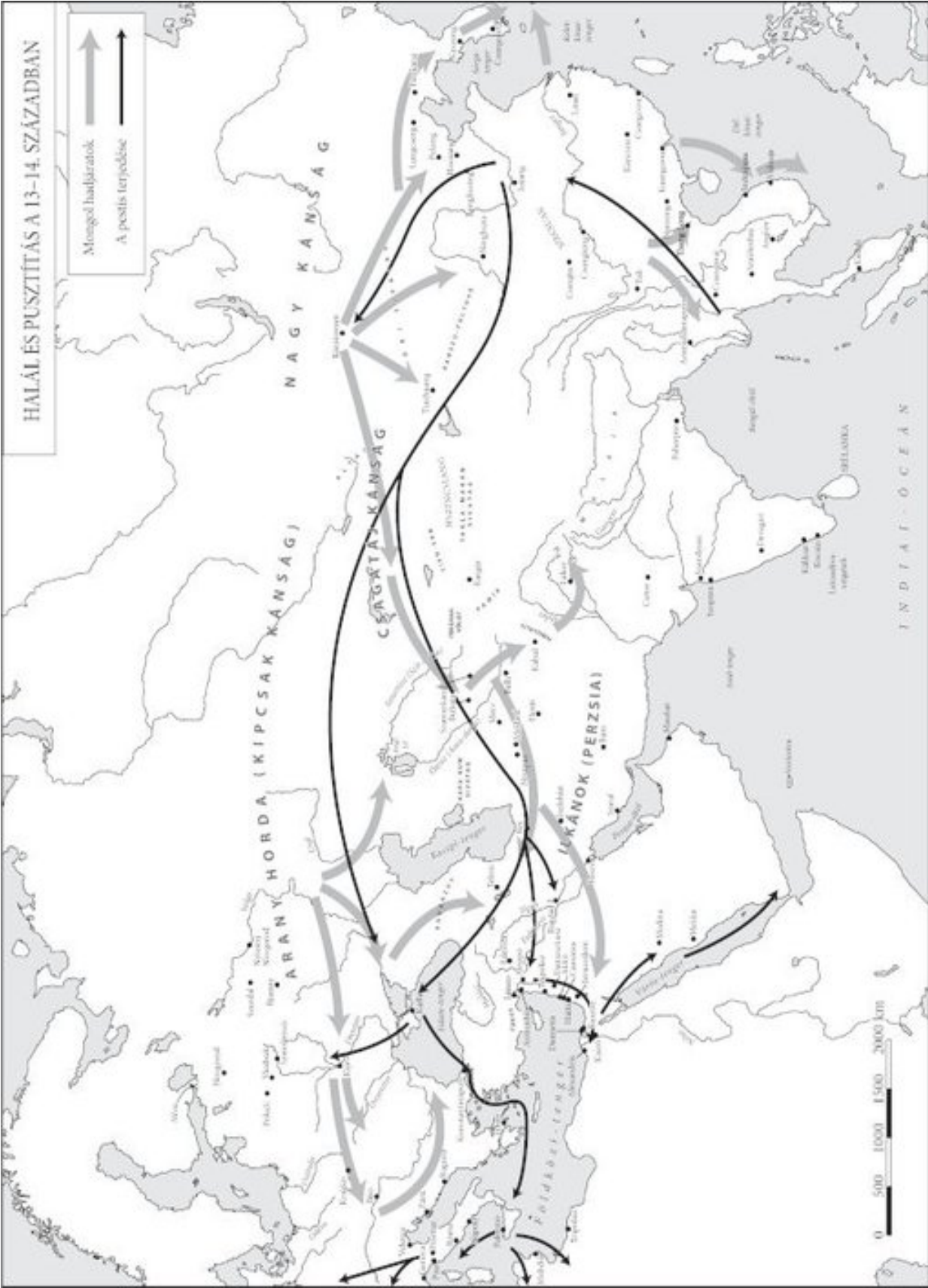
Egyszerűen fogalmazva: nem Európa tűnt a legígéretesebb zsákmánynak. A mongolok és a Nílus, Egyiptom mezőgazdaságának kincsei, illetve a világ minden tája felé tartó kereskedelmi útvonalak találkozási pontja között egy ugyanarról a sztyeppéről származó vezérek parancsnokolta hadsereg állt – a küzdelem nem hatalmi harc, hanem politikai, kulturális és társadalmi rendszerek összeecsapása volt. Közép-, illetve Kelet-Ázsiából származó nomádok küzdöttek meg a középkori világ fölötti uralomért.

A Szentföld keresztény lakossága rémülettel várta a közelgő mongolokat. Elsőként a keresztések koronaékszere, Antiókhia hódolt be a támadók előtt, aztán a kisebbik rosszat választva Akkó jutott velük megállapodásra. Kétségbeesett segélykéréseket küldtek Anglia és Franciaország királyaihoz, de végül esküdt ellenségeik mentették meg őket: az egyiptomi mamelukok, akik észak felé nyomultak, hogy a Palesztinán keresztülvágó mongolokkal megütközzenek.[44](#)

A mongolok, akik az előző hat évtized túlnyomó részében mindent elsöpörtek, amivel szembetaláltak magukat, 1260 szeptemberében a palesztinai Ain-Dzsálútnál elszenvedték első komoly vereségüket. Annak ellenére, hogy a győztes hadvezért, Kutuz szultánt a belső hatalmi harcok során meggyilkolták, a mamelukok vígan nyomultak előre, és úgy találták, hogy a munka nagy részét már elvégezték: a mongolok, letörve a helyi ellenállást, egyetlen egységgé kovácsolták a régiót. Ahogy Dzsingisz kán élvezte annak előnyeit, hogy Közép-Ázsia egyesítése már az ő hadjáratai előtt végbement, ugyanúgy ajándékozták akarataikon kívül riválisaiknak a mongolok Szíriát és a fontos városokat, Aleppót és Damaszkuszt. A mamelukok csaknem ellenállás nélkül nyomulhattak előre.[45](#)

HALÁL ÉS PUSZTÍTÁS A 13-14. SZÁZADBAN

Mongol hadjáratok
A postis terjedése

A keresztények a Szentföldön és Európában rémülten figyelték a fejleményeket, nem tudták, mi következik s hogy rájuk mi vár. Nem tartott azonban soká, hogy a mongolok iránti érzéseik gyökeresen megváltozzanak. A keresztény Európa lassan rájött, hogy annak a megrázkódtatásnak ellenére, amit akkor kellett átélnie, amikor a Fekete-tenger északi partvidékéről indult lovasok rémítő hordája pusztította végig a magyar síkságokat, a mongolok akár még szabadítóik is lehetnek, ahogy első felbukkanásuk idején még tévesen gondolták róluk.

Az 1260 utáni évtizedekben több küldöttség is indult Európából és a Szentföldről, hogy szövetséget próbáljanak kötni a mongolokkal a mamelukok ellen – és ugyancsak gyakran küldött követeket Európába a legfőbb mongol hadúr, Hülegü, illetve fia, Abáká, akiknek tárgyalókészségét elsősorban az motiválta, hogy a nyugatiak tengeri haderejét kívánták felhasználni Egyiptommal és az általa újonnan meghódított szíriai és palesztinai területekkel szemben. A helyzet azonban jócskán romlott, amikor mutatkozni kezdtek a mongolok között a belső feszültség első jelei.

A 13. század második felére a mongolok birodalma olyan hatalmassá vált – a Csendes-óceántól a Fekete-tengerig, a sztyeppéktől Észak-Indiáig és a Perzsa-öbölíig nyúlt –, hogy jelentkezni kezdtek rajta a repedések: négy főbb körzete egyre ellenségesebben nézett egymásra. A legerősebb irányvonalat a kínai, közép-ázsiai terület képviselte, ahol a hatalmat egy korabeli perzsa szerző által a „mészáros és zsarnok... kegyetlen és vérszomjas” jelzőkkel illetett Csagatáj utódai gyakorolták.⁴⁶ Nyugaton az oroszországi sztyeppéket uraló és Európa szívébe benyomuló mongolokat Arany Hordának nevezték, Iránban az uralkodókat Ilhánidák néven ismerték; a szó a mongol hierarchia egy alacsonyabb szintjén álló vezetőt jelölő *ilkán* címre utal.

A mamelukok ügyesen manipulálták ellenségük törzsi politikáját; megegyezésre jutottak az Arany Horda vezérével, Berke kánnal, akinek az Ilhánidákkal való ellentéte már nyílt összetűzéssé fajult. Ez a fejlemény növelte az esélyét annak, hogy megállapodás jön létre a keresztény Európa és az Ilhánidák között. Az ilyen irányú tervek az 1280-as évtized végén kerültek legközelebb a sikerhez, amikor a nyugat-kínai Ujguria püspöke, Rabban bar Szauma vezetésével

küldöttség indult Nyugat-Európába, hogy megtárgyalják és véglegesítsék egy katonai szövetség feltételeit. Rabban bar Szauma jó választás volt, nyájas, intelligens és ráadásul keresztény férfiú. A mongolok, noha hírhedtek voltak kegyetlenségükről, ravasz okossággal bántak az idegenekkel.

Senki nem óhajtotta hevesebben a közös katonai fellépést, mint Anglia királya, I. Edward. A lelkes kereszties uralkodó 1271-ben a Szentföldön járt, és az ott tapasztaltak elborzasztották. Már az is elég rettenetes, állapította meg, hogy az ottani keresztények több időt töltenek az egymás között folytatott vitákkal, mint azzal, hogy a muszlimok ellen harcoljanak; legjobban azonban a velenceiek magatartása háborította fel: nemcsak hogy kereskedtek a hitetlenekkel, de olyan anyagokkal is ellátták őket, amiket felhasználhattak a keresztény városok és erődök ellen fordítható ostromgépek építésére.⁴⁷

A király tehát nagy örömmel fogadta a keleti püspök érkezését, és egyértelművé tette, hogy mindenekelőtt Jeruzsálemet szeretné visszaszerezni. „Más gondolatunk sincs, egyedül ez” – jelentette ki, mielőtt felkérte volna a püspököt, hogy szolgáltassa ki az Oltáriszentséget neki és kíséretének. Nagy tisztelettel és figyelmességgel vette körül, elárasztotta ajándékokkal meg pénzzel, és pazar ünnepséget rendezett az eljövendő nagy dolgok örömére.⁴⁸ Együtműködési tervek körvonalazódtak azzal a céllal, hogy a kereszténység egyszer és mindenkorra visszaszerezze a Szentföldet. Annyira biztosak voltak a győzelemben, hogy Rómában körmenetet tartottak az iszlám közelgő vereségét ünnepelve. A mongolok az európaiak szemében néhány évtized alatt előbb megváltókból démonokká váltak, majd megváltókként tűntek fel megint. A világvégétől való rettegést egy új kezdet érkezése fölötti örvendezés váltotta fel.

A nagyívű tervekből semmi sem lett. Ahogy az egymást követő kereszties hadjáratok rendre kevesebbet hoztak a vártnál és ígértnél, az ezer meg ezer kilométert áthidaló és a világvallások sorsát is érintő szövetség sem hozott említésre méltó eredményeket. I. Edward számára világossá vált, hogy a valódi nehézségek jóval közelebb vannak; ahelyett, hogy nagy jelentőségű szövetséget kötött volna a mongolokkal a muszlim Egyiptom ellenében, figyelmét

Skóciára, a William Wallace-féle felkelés leverésére kellett összpontosítania. Más európai uralkodók éppígy fontosabb dolgokkal voltak elfoglalva. A kereszténység szentföldi jelenléte véget ért; két évszázaddal azután, hogy az első keresztes hadjárat lovagjai bevették Jeruzsálemet, az utolsó erősségek is ledőltek; Szidón, Türosz, Bejrút és Akkó 1291-ben megadta magát a mamelukoknak. Világossá lett: a jó szándék és a lelkesedés önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy támogassák, megmentsek vagy megtartsák a keresztény hit szülőhelyén megkapaszzkodott közösségeket.

Egy ideig mindenki a hamis hajnal fényének örvendett. 1299 telén a mongolok végre elérték, amire több mint egy nemzedék óta vártak: döntő vereséget mértek a mameluk hadseregére. Győzelmük olyan jelentős volt, hogy Európa-szerte szárnyra kapott a szóbeszéd: a keleti keresztények mongol szövetségeseikkel visszaszerezték Jeruzsálemet. Azt rebesgették, hogy az ilhánida uralkodó felvette a keresztény hitet, s most ő lett a Szentföld új kormányzója. Izgatott beszámolók érkeztek még ennél is mámorítóbb fejleményekről: a mongolok nem elégednek meg azzal, hogy kiűzik Szíriából és Palesztinából a mamelukokat, hanem áttörik a védelmet, és meghódítják magát Egyiptomot is...[49](#) Mindez már túl szép volt ahhoz, hogy igaz legyen. A mongolok csakugyan győzelmet arattak egy ütközetben, de a sok lelkesült történet nem volt egyéb, mint félreértés, pletyka és vágyakozás. A keresztény Szentföld látomása örökre továtűnt.[50](#)

A keresztes hadjáratok nagyban hozzájárultak a középkori Nyugat alakulásához. A pápaság hatalma átalakult; őszentsége többé már nemcsak a legfőbb egyházi tekintély volt, hanem katonai és politikai tényező is. A nemesség magatartása a szolgálat, a jámborság, az odaadás és a lovagiasság ideáinak alapjára helyeződött, és egész Európában gyökeret vert a meggyőződés, hogy a legkisebb közös nevező a kereszténység. Mindent egybevetve közvetlen tapasztalatból vált világossá, hogy Jeruzsálem bevétele és megtartása elméletben nagyszerű gondolat, a megvalósítás azonban rendkívül nehéz, méregdrága és veszedelmes. Így azután, hogy két évszázadon át állt Európa érdeklődésének középpontjában, a Szentföld lassan elveszítette fontosságát, és feledésbe merült. Ahogy a 19. század elején William

Blake fogalmazott: végtelenül vonzóbb lett volna Jeruzsálemet egy kellemesebb és kézenfekvőbb helyen, például „Anglia zöld és szent földjén” felépíteni.⁵¹

A keresztes hadjáratok végső soron elbuktak. A kereszténység legfontosabb helyszíneivel kapcsolatos tervek nem váltak valóra. Nem mondható el ugyanez az itáliai városállamokról, amelyek sikert értek el ott, ahol a keresztes lovagok kudarcot vallottak. Amikor aztán a jámbor lovagokat kiakolbóltották, a tengeri államok egyszerűen csak alkalmazkodtak a megváltozott helyzethez, és még szilárdabban vetették meg a lábukat Ázsiában. Állásaikat a világért sem adták volna fel – éppen ellenkezőleg: a Szentföld elvesztése után nemhogy szűkebbre vették volna, inkább kiterjeszteni igyekeztek érdekeltségi köreiket.

Út a romlás és pusztulás felé

Genova és Velence már a levantei városok és kikötők eleste előtt új kereskedelmi útvonalak feltérképezésével, új piacok felkutatásával és új módszerek bevetésével igyekezett biztosítani, hogy semmiképpen se veszítsenek. Ahogy a Szentföldön áthaladó kereskedelmet a 13. század folyamán egyre erősebben fojtogatták a növekvő katonai feszültségek, mindkét város új kolóniákat hozott létre a Fekete-tenger északi partvidékén, a Krímben, az Azovi-tenger bejáratánál és az örményországi Kilikiában, ahol Lajazzo városa a keletről érkező áruk és luxuscikkek új elosztóközpontja lett.

Rengeteg pénzt lehetett itt megkeresni. A Fekete-tenger északi és déli partján termelt gabona árkülönbsége erős indíttatást jelentett a városállamoknak arra, hogy kereskedőhajóikon komoly mennyiségű élelmiszert szállítsanak,¹ de ezek a hajók igen alkalmasnak bizonyultak másféle teher, például emberek szállítására is. A genovaiak és a velenceiek is felújították a nagyarányú rabszolga-kereskedelmet; foglyokat vásároltak, hogy eladják őket a mamelukok Egyiptomában, annak ellenére, hogy a pápa szigorúan megtiltotta férfiak, nők és gyermekek eladását – a muszlimoknak.²

A régi ellentéteket nem volt könnyű félretenni. Genova már korábban megmutatta, hogy milyen messzire képes elmenni riválisaival szemben; 1282-ben csaknem teljesen megsemmisítette a pisaiak flottáját, és nem volt hajlandó váltságdíj fejében szabadon bocsátani a hadifoglyokat. Pisának e csapás után soha nem sikerült feltápaszkodnia. Az elfogottak között volt egy bizonyos Rustichello, aki már több mint egy évtizedet töltött börtönben, amikor összekeverült egy rabbal, akit a genovaiak egy újabb, ezúttal az Adriai-tengeren a velenceiekkel vívott győztes ütközet során fogtak el. A két rab összebarátkozott, és Rustichello feljegyezte társa csodálatos életéről

és távoli utazásairól szóló elbeszéléseit – a genovaiak brutalitásáról és a középkori hatalmi harcokban való fáradhatatlan részvételükről Marco Polo utazásainak leírásaiból van tudomásunk.

A kereskedelmi elsőbbségért folytatott könyörtelen párbaj minden alkalommal fellángolt, valahányszor Velence és Genova érintkezésbe került egymással: véres összetűzések robbantak ki Konstantinápolyban, összecsapások dúltak az Égei-tenger térségében és Cipruson, és valódi, gyilkos tengeri ütközetek zajlottak le az Adrián. Mire VIII. Bonifác pápa közbenjárására 1299-ben fegyverszünet jött létre, már holtpontra jutott a két város közötti küzdelem. A helyzethez vezető vetélkedésbe őlt rengeteg pénz és energia mindenesetre jól mutatja, milyen sok múlhatott az ázsiai kapcsolatok kiépítésére tett próbálkozásokon.

Mindazonáltal lehet, hogy megérte. 1301-re a Dózsepalota nagy tanácstermét kibővítették, miután egyhangúlag úgy döntöttek: immár nem elég hosszú ahhoz, hogy befogadja a város gazdagságának növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb számú tanácstagot.³ Genova esetében más volt a helyzet: egy, a 13. század végén keletkezett költemény magasztalja a szépséges várost, amelynek „minden zugában *paloták* ragyognak”, és sziluettje számtalan toronnyal ékes. A város gazdagságának forrása a Keletről hallatlan bőségben érkező áru volt, valamint a sztyeppékről származó hermelin-, mókus- és másféle prémek, illetve bors, gyömbér, pézsmá, fűszerek, brokát, bársony, aranyszövet, ékszerek és drágakövek. Genova gazdag – folytatja a szerző –, mert kialakított hálózata és hadigályái meg kereskedőhajói révén jelen van a világ minden táján, és a genovaiak bárhol járnak, ott új Genovákat alapítanak. Valóban – így a szöveg –, ezt a várost Isten maga áldotta meg, és Ő akarja, hogy virágozzék.⁴

Velence és Genova virágzásának egyik fontos oka volt a vásárlók – és az Európa más városaiból az ideszállított áruért hozzájuk sereglő kereskedők – igényeinek kielégítésében tanúsított ügyesség és jövőbe látás. Amikor Egyiptom és a Szentföld túlságosan bizonytalanná és kockázatosná vált, igen hamar a Fekete-tenger lett a legfontosabb kereskedelmi övezet.

Ám az itáliai városállamok felemelkedésében fontos szerepe volt a mongolok pénzügyi fejlettségének és a kereskedelem

megadóztatásában tanúsított önmérsékletének. Források egész sora tanúsítja, hogy a fekete-tengeri kikötőkön áthaladó árukra kivetett adók soha nem haladták meg a teljes érték 3-5 százalékát – ez pedig nagyon is versenyképes volt, összehasonlítva az Alexandriában megforduló árukra kivetett adókkal; a fennmaradt adatok 10, 20, sőt 30 százalékos értékeket említenek.⁵ Mint minden kereskedő tudja, minden az árrésen múlik. Erős érvek szóltak tehát amellet, hogy az amúgy is fontos, Keletre vezető útvonalon, a Fekete-tengeren hajózzanak.

Az észszerűen megszabott árak és az alacsonyan tartott adók jellemzőek voltak a Mongol Birodalom bürokráciájának józanságára – ami igen könnyen elhalványul az erőszak és a féktelen rombolás képei mögött. A mongolok sikere valójában nem a válogatás nélküli brutalitásban, hanem a megegyezésre és együttműködésre való hajlandóságukban rejlett, ennek alapja pedig a központi irányítás megújítását célzó szüntelen erőfeszítés volt. Noha a későbbi perzsa történetírók egyöntetűen állítják, hogy a mongolok nem foglalkoztak birodalmuk igazgatásának folyamataival, és inkább másokra hagyták az efféle feladatokat, a modern kutatások felfedték, hogy nagyon is figyelemmel kísérték a mindennapi élet parányi részleteit.⁶ Dzsingisz kán és utódai nem abban voltak nagyok, hogy rémülettel töltötték el az emberek képzeletét, hanem abban, hogy aprólékos ellenőrzési rendszert hoztak létre, ami lehetővé tette, hogy az emberi történelem egyik leghatalmasabb birodalma évszázadokon át fennmaradjon és virágozzék. Nem véletlen, hogy az oroszok számos, a mongol államigazgatás szótárából, elsősorban a kereskedelem és hírközlés területéről származó jövevényszót használnak: a pénz (*gyengi*) vagy kincstár (*kazna*) szavak a Keletről érkezett hódítókkal való érintkezésről tanúskodnak. Az orosz posta ugyanígy az üzeneteket a roppant birodalom egyik végétől a másikig lóváltó állomások sorozata mentén továbbító mongol rendszer mintájára szerveződött.⁷

A mongolok valójában akkora lángelmék voltak, hogy hosszú távú sikerük alapja már a kezdetekkor szilárdan állt. Ahogy Dzsingisz kán és utódai egyre növelték a birodalmat, az újonnan meghódított népeket egy következetes és önazonos rendszerbe kellett beilleszteniük. A törzseket szándékosan megtörték, és korábbi elkötelezettségeik helyébe a katonai egységekhez való kapcsolódást,

elsősorban pedig a mongol vezetés iránti hűséget helyezték. A megkülönböztető törzsi külsőségeket, például a jellegzetes hajviseleteket eltörölték, és egységes viseletet vezettek be. A leigázott vagy behódolt népeket szétszórták az általuk ellenőrzött területen, hogy gyengítsék a nyelvi, rokonsági és összetartozási kötelékeket, illetve elősegítsék az asszimilációs folyamatot. Az etnikumok elnevezése helyett új neveket vezettek be, hogy ezzel is a dolgok menetének megváltozását hangsúlyozzák. Mindezt segítette a zsákmányt és a sarcokat szétszórtó, központosított jutalmazási rendszer; ebben mindennél inkább számított az uralkodódinasztiához való közelség, és serkentette egy brutális, érdemeken alapuló arisztokrácia kialakulását is – a sikeres hadvezérek gazdag jutalomban részesültek, a sikertelenek pedig gyorsan kiostálódtak.⁸

A törzsi hovatartozási érzéseket és kötelékeket felszámolták, ugyanakkor azonban figyelemre méltó nagylelkűséget tanúsítottak a hit területén. A mongolok vallási kérdésekben türelmesek és tágkeblűek voltak. A vezető közvetlen környezete már Dzsingisz kán idejében is szabadon választhatta meg a vallását. Maga Dzsingisz – írta egy későbbi perzsa szerző – „tisztelettel viseltetett a muszlimok iránt, ahogy a keresztényeket és a bálványimádókat [ti. a buddhistákat] is nagyra becsülte”. Ami a leszármazottait illeti, mindegyikük szabadon dönthette el, hogy melyik vallást követi. Némelyikük az iszlám hitét választotta, akadtak, akik keresztények lettek, „mások pedig hűek maradtak atyáik és ősatyáik régi vallásához, és attól semmi módon nem tértek el”.⁹

Mindebben volt némi igazság, amit hamarosan meg is tapasztaltak a Keletre özönlő, megtéríthető népeket kereső misszionáriusok.¹⁰ A mongol udvarba tartó Willelmus Rubruk meglepetten tapasztalta, hogy egész Ázsiában papokkal találkozik, de még jobban meglepte, hogy ezek a papok tavaszoként, amikor a méneseiket egybeterelték Karakorum közelében, hajlandók megáldani a fehér lovakat, ráadásul olyan módon, ami sokkal közelebb áll valamiféle pogány szertartáshoz, mint a keresztény tanításhoz.¹¹ Kétségkívül úgy gondolták, hogy megér némi kis engedelményt – a nagy összkép egyes részleteinek átfestését –, ha ezen az áron új hívek toborozhatók. Ahogy Európa és Közép-Ázsia egyre sűrűbben érintkezett, Keleten ismét egyházkerületek

szerveződtek, Észak-Perzsiában, például Tebrizben pedig kolostorok létesültek ferences szerzetesek virágzó közösségeivel.¹² Az a tény, hogy háborítatlanul, sőt védelmet élvezve élhettek és működhettek, igen sokat elárul a mongolok vallási tekintetben tanúsított nyitottságáról és türelmességéről.

Valójában még ennél is többről volt szó. A 13. század végén a pápa elküldte a nagykánhoz Montecorvinói Jánost egy levéllel, amelyben „arra hívja őt, hogy venné fel Urunk, Jézus Krisztus katolikus hitét”. János küldetése nem hozta meg a várt eredményt, mindazonáltal annyi embert térített meg, ahányat csak tudott; gyermekeket váltott ki a fogságból, akiket aztán latinra és görögre tanított, és saját kezével írta le nekik a zsoltárokat. Idővel maga a nagykán is elment egy istentiszteletre, hogy meghallgassa éneküket, és elbűvölte mind a muzsika, mind pedig az Oltáriszentség misztériuma. János annyira sikeresnek bizonyult, hogy V. Kelemen pápa az 1300-as évek elején követeket küldött, hogy nem püspöki, hanem ennél is magasabb, érdemei szerint való méltóságba iktassák: Peking érsekévé szenteljék. A keresztes hadjáratok sikertelensége nem jelentette egyben a kereszténység kudarcát is Ázsiában.¹³

A vallási türelem mögött részben ügyes politika állt. Az Ilhánidák a jelek szerint különösen ügyesek voltak abban, hogy azt mondják a vallások képviselőinek, amit azok hallani szerettek volna. Hülegü például arról beszélt egy örmény papnak, hogy csecsemőkorában megkeresztelték, a nyugati egyház pedig olyan erősen akart hinni ebben, hogy Európában képecskéket kezdtek terjeszteni, amelyek keresztény szentként ábrázolták őt. Másoknak egészen másféle történeteket meséltek: egy buddhistát például arról biztosítottak, hogy Hülegü a megvilágosodás felé vezető tanítás követője. Számos példa van arra, hogy a mongol világ egy-egy fontos figurája felvette a keresztény vallást, később pedig áttért a muszlim hitre – vagy fordítva; úgy váltogatták a vallásukat, ahogy a legkedvezőbbnek ítélték. A látszathívők nagyszerűen értenek ahhoz, hogy bárki előtt bármit képviseljenek.¹⁴

A szívek és lelkek megnyerése létfontosságú volt a birodalom terjeszkedése szempontjából. Ez visszautal arra, ahogy Nagy Sándor cselekedett, amikor legyőzte a perzsákat – és amiért szemrehányást tettek neki olyan történetírók, mint a válogatás nélküli rablás és

pusztítás rövidlátó politikáját határozottan helytelenítő Tacitus. A mongolok ösztönösen tudták, hogyan kell hatalmas birodalmat építeni: a katonai erő félreérthetetlen bemutatását a vallási türelem és a körültekintő államigazgatási gyakorlat követte.

A fontos lehetséges szövetségeseikkel való kapcsolatokban a ravasz és okos döntések rendkívül kifizetődőek voltak. Oroszországban ujjongva fogadták az egyház felmentését minden adó és a katonai szolgálat alól – ez csak egyetlen példa arra, hogy a józan és tapintatos bánásmód a legdurvább eszközökkel véghez vitt hódítás után is jóakaratot támaszt.¹⁵ Hasonlóképpen: a felelősség áthárítása rendkívül hatékonyan csökkenti a feszültséget és enyhíti az ellenséges érzületet. Oroszország esete annyiban is tanulságos, hogy egy helyi uralkodó, akit kijelöltek az adók és más befizetnivalók begyűjtésére, jelentős részt kapott a bevételekből – nem véletlenül nevezték I. Iván nagyfejedelemet „Iván Kalitának”, azaz „Pénzeszsák Ivánnak” is; ő hajtotta be a mongol kincstárakat megtöltő adókat, és nyilvánvalóan maga sem járt rosszul a feladat teljesítésével. A vagyon és a hatalom felhalmozódása az Ivánhoz hasonló, megbízható figurák kezében a rivális családok rovására gazdagodó dinasztiák felemelkedését eredményezte. A folyamat tartós és mélyreható változásokhoz vezetett; egyes kutatók szerint a mongolok államigazgatási rendszere alapozta meg Oroszország átalakulását valódi autokráciává azzal, hogy maroknyi embert ruházott fel hatalommal a hozzájuk hasonlók és az egész népesség fölött.¹⁶

A siker mongol receptje – katonai fölény, ügyes és körültekintő politika, a vallási kérdésekben pedig türelem – egészen mást sugall, mint a róluk kialakult általános benyomás, ám minden hatékonyságuk mellett szerencsések voltak még az időzítésben is. Kínában egy olyan világgal szembesültek, ahol a mezőgazdaság termelőképességének hirtelen növekedése népességgyarapodást és gazdasági-technikai fejlődést eredményezett.¹⁷ Közép-Ázsiában egymással vetélkedő, de a helyzet megszilárdulására már megérett „kisállamokat” találtak. A Közel-Keleten és Európában pénzalapú gazdálkodást folytató és egyre növekvő mértékben rétegződött társadalmakkal kerültek kapcsolatba – vagyis olyanokkal, amelyek képesek voltak pénzben fizetni a hadisarcot, és lakosságuknak igénye és fizetőképessége is volt a luxuscikkekre. Dzsingisz kán és

utódai Ázsia és Európa egész területén nemcsak egy gazdag zsákmányt ígérő világban, hanem egyenesen aranykorban találták magukat.¹⁸

Ahogy a 7. századi muszlim hódítások mélyreható befolyást gyakoroltak a globális gazdaságra azzal, hogy az adójövedelmek, sarcok és készpénz a világ minden tája felől a központ felé áramlottak, a 13. századi mongol sikerek ugyanígy formálták át egész Eurázsia pénzrendszerét. Indiában a sztyeppe világából átvett újfajta szertartások és időtöltések terjedtek el, például ünnepélyes körmenetek, amelyeken díszes nyerget hordoztak hivalkodva az uralkodó előtt.¹⁹ Kínában az étkezési szokások alakultak át, ahogy átvették az ország új, sztyeppei származású urainak fűszereit és eltanulták főzési technikáikat. A *Jin-san cseng-jao* című táplálkozási tanácsadó, amely felsorolja „A Császár ételeihez és italaihoz elengedhetetlen és megfelelő dolgokat”, számos, a nomád ízlést és konyhai szokásokat idéző fogást említ, és a legajánlatosabb elkészítési mód, a főzés fontosságát hangsúlyozza.²⁰ A leölt állatok minden porcikájának felhasználása – jellegzetesen a jószágaiból élő népek szokása – általános céllá és gyakorlattá vált. Kubiláj kán, aki ragaszkodott ősei étkeihez, állítólag erjesztett kancatejet, lóhúst, tevépúpot és gabonával sűrített birkahúslevest szolgáltatott fel csemegeként az udvarában²¹ – ezek az ételek mindenesetre fogyaszthatóbbnak tűnnek, mint a 14. századi szakácskönyvekben felbukkanó, birkafarokhájjal készült tészta vagy birkatüdő.²²

A mongolok kulturális behatása Európában is érvényesült. Az újonnan felemelkedő birodalomból különös, új divatok szivárogtak be, s miután a pánik első rohama elült, népszerűvé vált a mongol öltözködési stílus. Angliában 250 „tatár” szövetből készült, sötétkék szalagot használtak fel az ország legrégebbi és legnagyobb lovagrendje, a Térdszalagrend címerének elkészítéséhez. Az 1331-ben megrendezett cheapside-i lovagi torna megnyitóján a férfiak finom tatár ruhákban parádéztek, és maszkokkal álcázták magukat mongol harcosoknak. Keleti hatásról árulkodik a reneszánsz legjellegzetesebb divathóbortja, a *hennin* is; a hosszú, kúpos fejké, amelyet oly gyakran látunk a 14. századi asszonyokról készült

portréfestményeken, a korabeli mongol udvar kedvelt viseletét tükrözi.[23](#)

A mongol hódításnak voltak azonban ennél jelentősebb hatásai és következményei is, hiszen alapjában formálta át az európai gazdaságot. A kánok udvarába menesztett követek véget nem élő sorát hamarosan követték a hittérítők, később pedig a kereskedők. Immár nem csak a mongolok kerültek az európaiak látóterébe; megnyílt előttük egész Ázsia. A hazaérkező utazók történeteit mohón várták és hallgatták a Keleten hirtelenében feltárult világra kíváncsi itthoniak.

Az úti beszámolókat álmélkodó lelkesedéssel fogadták. Marco Polo szerint volt egy sziget még Kínán is túl, ahol az uralkodó palotájának aranyból volt a fedele, és többhüvelyknyi vastag aranyból készültek a falai is. Ő beszélt arról is, hogy Indiában jókora állati húsdarabokat hajigálnak szakadékokba, amelyek telis-tele vannak gyémánttal – ám sajnos kígyókkal is –, hogy odavonzzák a sasokat, amelyek felragadják és magukkal viszik a húst és a rájuk ragadt gyémántokat, így aztán könnyen össze lehet gyűjteni őket. A bors – így a korszak egy másik nagy utazója – mocsarakban terem, ahonnan tűzzel kell elriasztani a benne hemzsegő krokodilokat. Az utazók elbeszéléseiben a Kelet – éles ellentétben Európával – a mesés kincsek világa volt.[24](#)

Ez a megállapítás se nem új, se nem meglepő. A gondolat felbukkan már az ókori klasszikusoknál, akiknek műveit a kontinentális Európa társadalmi és gazdasági fejlődésével párhuzamosan ébredező szellemi nyitottság jóvoltából ismét olvasni kezdték. Hérodotoszt, Tacitust, Pliniust, sőt az *Énekek énekét* felidéző hurokat pendítettek meg Marco Polo és mások beszámolóit a kassziaszárnyas termő mocsarakat karmaikkal védődenevérekről, az arabiai babérfákat őrző szárnyas mérges kígyókról vagy a fészüküket fahéjból és fenyőtömjénből építő és mindenféle fűszerekkel megtöltő fönixekről.[25](#)

A Kelet misztériuma meg a ritka és drága javak megszerzésének rettenetes veszélyei természetesen szoros összefüggésben álltak az Európába hozott kincsek által szereshető hasznot illető várakozásokkal, hiszen kétségkívül igen drágáknak kell lenniük az olyan termékeknek, terményeknek, drágaköveknek és fűszereknek,

amelyeket csak ily rettentő veszélyekkel dacolva lehet elkészíteni vagy betakarítani.²⁶ A jobb tájékoztatás érdekében 1300 körül kézikönyvek, útmutatók bukkantak fel arról, hogy miként tanácsos Ázsiában utazni, kereskedni és – elsősorban – csinos hasznot elérni. „Legelőször is – írja Francesco Pegolotti, a korszak legismertebb kézikönyvecskéjének szerzője – ne borotváld le a szakálladat, hanem engedd hosszúra nőni”, és feltétlenül végy magad mellé a hosszú útra egy vezetőt, tanácsolja, többet fogsz megtakarítani vele, mint amennyit egy igazán jó kalauzért fizetned kell. A legfontosabb azonban, hogy elsorolja, milyen adókra és vámokra kell számítani a különböző útvonalakon, mi a különbség az egyes helyeken használt súly- és űrmértékek, valamint pénzegységek között, hogyan festenek a különféle fűszerek és mennyi lehet az áruk. Ezek a kézikönyvecskék ugyanúgy, ahogy manapság, a középkor világában is arra szolgáltak, hogy a merész utazók elkerülhessék a csalódást, és a gátlástalan kereskedők minél kevésbé tudják rászedni a gyanútlanokat.²⁷

Beszédes mozzanat, hogy Pegolotti nem a 13–14. századi Európa erőközpontjaiból, Velencéből vagy Genovából, hanem Firenzéből való. Voltak feltörekvő újoncok, például Lucca vagy Siena, amelyek szerettek volna részt kikanyarítani maguknak a Kelettel való kapcsolatokból; kereskedőik megfordultak Tebrizben, Lajazzóban meg más keleti piacokon, és fűszereket, selymet és kelméket vásároltak Kínában, Indiában, Perzsiában és egyebütt. Az új láthatárok feltárulását semmi sem fejezi ki jobban és lelkesítőbben, mint a sienai Palazzo Pubblico tanácstermének falán függő, forgathatóra tervezett térkép, amely Sienát a világ közepeként ábrázolva mutatja a távolságokat, a kereskedelmi vonalakat, Siena saját ügynökhálózatát, kapcsolatait és közvetítőit egész Ázsiában. Még az Itália belsejében lévő jelentéktelen városkák is kelet felé kacsingattak új lendületért meg haszonért, és arról álmodoztak, hogy maguk is belekapcsolódnak a selyemutak véráramába.²⁸

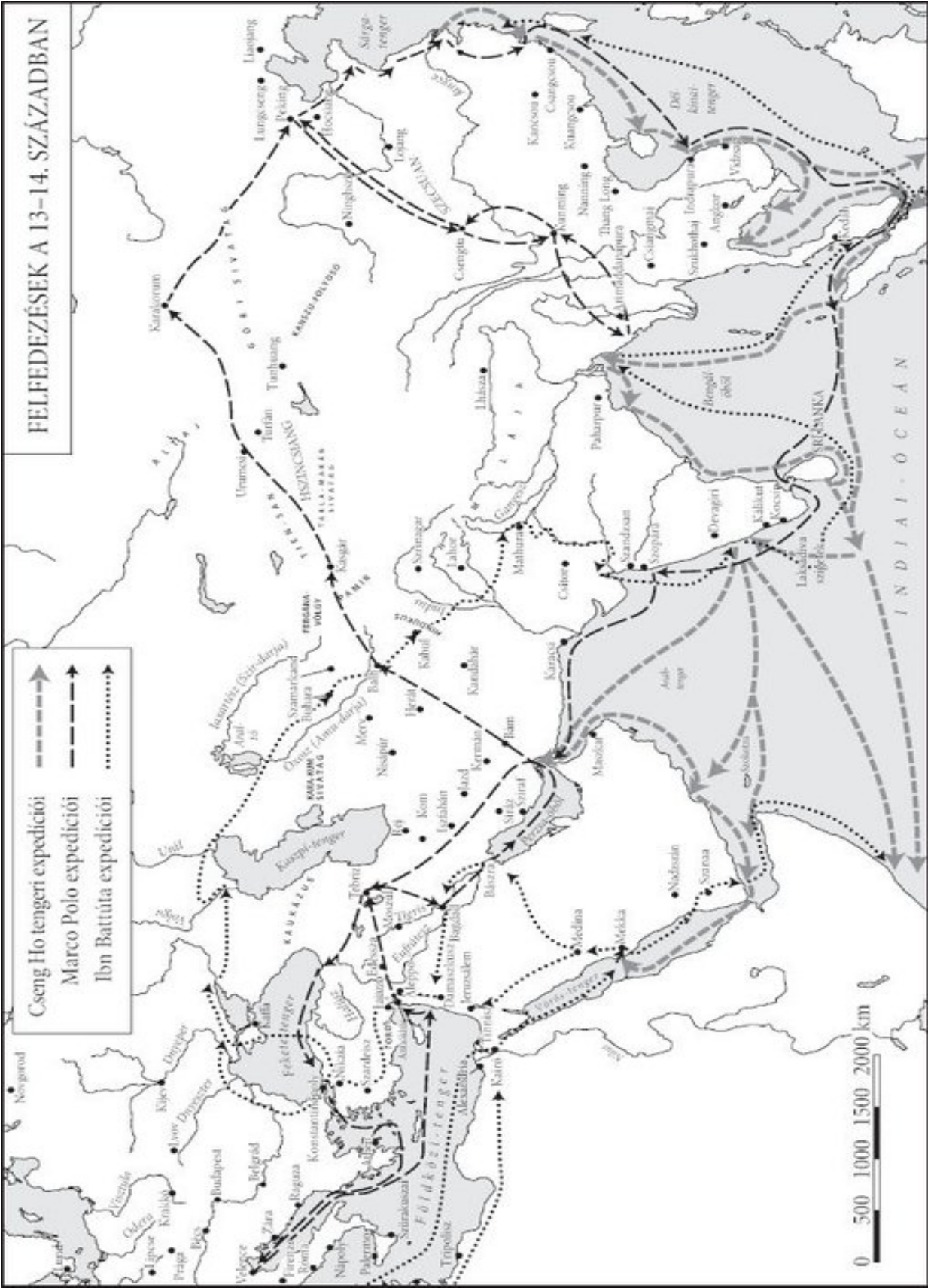
Európa terjeszkedésének alapja a mongolok által egész Ázsiában megteremtett stabilitás volt. A törzsi vezetés egyes ágai közötti feszültségek és viszálykodások ellenére ha kereskedésről volt szó, szigorúan érvényt szereztek a törvényeknek. A kínai útrendszert például irigykedve nézték az odalátogatók, és megcsodálták az utazó

kereskedők biztonságát szavatoló közigazgatási rendszert is. „Kína az utazó számára a legbiztonságosabb és legjobb ország” – írta egy 14. századi felfedező, Ibn Battúta; itt a látszólag minden egyes utazót számon tartó napi bejelentési rendszer jóvoltából „az ember kilenc hónapon át utazgathat magányosan és akár sok pénzzel is anélkül, hogy bármitől is tartania kellene”.²⁹

Ezt a nézetet visszhangozta Pegolotti, megjegyezve, hogy a Fekete-tengertől egészen Kínáig tartó út „teljesen biztonságos nappal és éjszaka is...”. Ennek részben az a nomád hagyomány volt az oka, hogy az utazóval, a jövevényel vendégszeretően kell bánni, részben pedig az átfogóbb szemléletű követelmény, hogy a kereskedelmet támogatni, bátorítani kell. Ebben az értelemben a Fekete-tengeren áthaladó árukra kirótt versenyképes adók nyilvánvalóan tükröződtek Ázsia túlvégén, ahol a vámtételek kiszámított csökkentése révén és nyomán növekedett a Kína csendes-óceáni kikötőit érintő tengeri áruforgalom.³⁰

Ez a politika különösen hatékonyak bizonyult a textilexport területén, a 13–14. században ugyanis erősen megnőtt a termelés. Nisápúr, Herát és Bagdad textiliparát szándékosan felfejlesztették, Tebriz területe pedig mindössze száz év alatt megnégyszereződött, hogy befogadhassa a kereskedőket és iparosokat, akiket a mongol hódítások utáni időszakban feltűnően kedvező elbánásban részesítettek. Noha a keleti piacokon csaknem kielégíthetetlen igény mutatkozott a finom kelmékre, a 13. századtól kezdve mind nagyobb mennyiséget exportáltak Európába is.³¹

FELFEDEZÉSEK A 13-14. SZÁZADBAN

A láthatár mindenütt tágulni látszott. Kínában az olyan kikötővárosok, mint Kanton, már régóta Ázsia világra nyitott ablakai voltak. Ezeket a jelentősebb kereskedelmi csomópontokat jól ismerték a perzsa kereskedők, az arab földrajztudósok és a muszlim utazók, akik beszámoltak a part menti és a szárazföld belsejében fekvő városok nyüzsgő és nagyvilági életéről. A kapcsolatok és kölcsönhatások olyan elevenek voltak, hogy a mai kínai nyelvben is elevenen él számos perzsa és arab nyelvű szó és kifejezés.³²

Kínának a külvilágról való ismeretei ugyanakkor kifejezetten vázlatosak és korlátozottak voltak, ami az 1200-as évek elején a Gyöngy-folyó torkolatánál fekvő és nagyszerű természetes kikötővel megáldott Kanton külkereskedelmét felügyelő császári tisztviselő által készített feljegyzésből jól kiérezhető. A kereskedőknek, tengerészeknek és utazóknak szánt mű merész kísérletet tesz arra, hogy megismertesse és megértesse az arab és a még távolabbi világ üzleti gyakorlatát, elsorolja a vásárolható portékákat, és elbeszéli, mit tapasztalhatnak a kínai kereskedők, csakhogy – a kor kereskedőinek beszámolóihoz hasonlóan – telis-tele van pontatlanságokkal és félig misztikus hiedelmekkel. Mekka például *nem* volt Buddha otthona, és nem is az a hely, ahová a buddhisták minden esztendőben elzarándokolnak, illetve sosem létezett olyan ország, ahol a nők úgy fogantak volna meg, hogy „meztelenül kiteszik magukat a tomboló déli szél erejének”. A hispániai dinnye átmérője sosem volt két méter, és sosem tudott jóllakni belőle több mint húsz ember, az európai birkák pedig nem érték el egy jól megtermett férfi magasságát, és nem lehetett minden tavasszal felvágni a testüket, kicsorgatni belőlük vagy ötkilónyi zsírt, aztán pedig összevarrni őket úgy, hogy meg sem kottyán nekik a művelet.³³

Amikor azonban Ázsia nagy része mongol uralom alatt egyesült, hirtelen jelentős fejlődés ment végbe a tengeri kereskedelmi kapcsolatokban, elsősorban azokkal a helyekkel – például a Perzsa-öböllel –, amelyeknek stratégiai jelentőségük is volt; ezeket az új hatóságok rendkívüli körültekintéssel felügyelték, nagy gondot fordítva arra, hogy bátorítsák a nagy távolságú kereskedelmet és növeljék a bevételeket.³⁴ Mindennek eredményeképpen a 13. században a korábban provinciális Kanton egyre kulturáltabb és városiasabb lett.

A város az 1270-es években már Kína tengeri árubehozatalának és -kivitelének központja volt. Minden hajóra, amely vitorlát bontott, hogy Alexandria felé indulva borsot szállítson keresztény földre – számolt be a 13. század végén Marco Polo –, száz olyan jutott, amely ide érkezett; ezt a megállapítást nem sokkal később szerencsésen támasztja alá Ibn Battúta, kijelentve, hogy a városba érkezve vagy száz hajót és megszámlálhatatlanul sok kisebb sajkát, bárkát és csónakot látott a Kantoni-öböl felé közeledni.³⁵ A földközi-tengeri kereskedelem kiterjedt volt, a csendes-óceáni azonban gigantikus.

Nem szükséges egyedül a homályos vagy éppen megbízhatatlan forrásokra támaszkodnunk ahhoz, hogy megértsük, mennyire fontos szerepet töltött be a kereskedelmi központtá vált Kanton városa.³⁶ Egy pontosan ebben az időszakban a Kantoni-öbölben bekövetkezett hajótörés jól mutatja, hogy számtalanféle árut szállítottak ide egész Dél-Ázsiából és minden valószínűség szerint a Perzsa-öbölből és Kelet-Afrikából is. Bors, fenyőtömjén, ámbra, üveg és gyapjú – mindez csak egy része volt az értékes rakománynak, ami a kínai partok közelében 1271-ben vagy nem sokkal később a tenger fenekére süllyedt.³⁷ A kínai kereskedők egyre nagyobb számban jelentek meg a Dél-kínai-tengeren, támaszpontokat létesítettek Szumátrán, a Maláj-félszigeten és elsősorban Dél-India malabári partvidékén, a világ leggazdagabb borstermelő területén – a bors régóta igen kedvelt árucikk volt Kínában, Európában és egész Ázsiában.³⁸ A 14. század közepén már annyi hajójuk közlekedett egyes városok, például Kálikut felé, hogy egyes megfigyelők úgy vélték: az indiai szubkontinensnek ezen a részén minden tengeri szállítást kínai hajók végeznek. Egy jellegzetes, lapos fenekű kínai hajó roncsát épp a közelmúltban fedezték fel Délnyugat-India keralai partjainak közelében.³⁹

E nagy távolságú kereskedelem kenőanyaga az egyetlen általános eurázsiai fizetőeszköz, az ezüst volt. Ennek egyik oka, hogy Kínában még Dzsingisz kán kora előtt feltalálták és bevezettek egy pénzügyi újítást, a váltót és a papírpénzt.⁴⁰ A mongolok átvették és továbbfejlesztették a rendszert, aminek eredményeként hatalmas mennyiségű ezüst szabadult fel, így az aranyhoz viszonyított értéke is megváltozott; Európa egyes részeiben például 1250 és 1338 között

értékének több mint felét veszítette el.⁴¹ Londonban a hozzáférhető ezüst mennyiségének megugrása lehetővé tette, hogy a királyi pénzverde 1278–79-ben több mint megnégyszerezze a kibocsátást. Élesen megugrott a kibocsátás Ázsiában is. A sztyeppéken hasonló változás ment végbe, ahogy az Arany Horda urai is hozzáálltak a nagyarányú pénzveréshez.⁴² Új régiók is bekapcsolódtak: Japán, ahol korábban a csereüzletet vagy a termékekben való fizetést alkalmazták, ugyancsak átállt a pénzgazdálkodásra, és egyre nagyobb mértékben vett részt a nagy távolságú kereskedelemben.⁴³

A mongol hódítás nyomán azonban nem a háború, az idegen kultúra vagy a pénz gyakorolta a legmeghatározóbb hatást Európára; nem a vérszomjas harcosok és nem az ismert világ minden táját összekapcsoló érhálózaton futó arany, nemesfémek, eszmék és divatok. Egészen másvalaminek voltak mindent átformáló és felforgató következményei: a betegségnek. Az Ázsián, Európán és Afrikán végigviharzó pestisjárvány milliók elpusztításával fenyegetett. A mongolok nem rombolták le a világot, de nagyon úgy festett, hogy a fekete halál majd megteszi.

Ahogy az eurázsiai sztyeppe évezredekén át volt a nomádok és háziállataik otthona, ugyanúgy volt a világ nagy járványközpontja is, kapcsolódással másodlagos gócpontokhoz a Fekete-tengerig és Mandzsúriáig. A száraz és félszáraz éghajlat igencsak kedvező volt a vérszívó bolhák által terjesztett *Yersinia pestis* baktérium szaporodásának. A betegség elsősorban a tetvekkel fertőzött rágcsálók, főképp patkányok révén jutott el távoli vidékekre, de közvetíthették a tevék is, amint az a Szovjetunióban a hidegháború éveiben végzett biológiaifegyver-kísérletek során bebizonyosodott.⁴⁴ A ragály a fertőzött szövetek érintésével vagy fertőzött levegő belélegzésével is terjed, a legfőbb közvetítők azonban a bolhák, amelyek táplálkozás előtt a véráramba öklendezik a baktériumokat, illetve az ürülékük, aminek fertőző anyaga behatol a bőr parányi sérülésein. A baktériumok ezután eljutnak a hónalji vagy ágyéki nyirokcsomókba, ahol duzzanatokat, „bubókat” okoznak; Boccaccio, aki túlélte a betegséget, azt írta: „Néha akkorára nőttek, mint egy rendes alma, néha akkorára, mint egy tojás, vagyis voltak nagyobbak, voltak kisebbek, amelyeket a nép »búb«-nak nevezett.”⁴⁵ Hamarosan más szerveket is elér a fertőzés, belső vérzések

keletkeznek, és a bőrön mindenfelé jellegzetes, fekete, gennyes-véres hólyagok jelennek meg, így a halálos betegség látványra is vérfagyasztó.

A baktériummal és a betegséggel kapcsolatos modern kori kutatások kiderítették, hogy a környezeti tényezők döntő hatással vannak a terjedésére; látszólag jelentéktelen változások indítanak könnyen megfékezhető helyi megbetegedéseket vagy világméretű járványokat. A hőmérséklet vagy a csapadékmennyiség parányi eltérései például alapvető változásokat idézhetnek elő a bolhák szaporodási ciklusában, ami meghatározó módon hat a baktérium és a patkány köztesgazda élelciklusára is.⁴⁶ Egy modern tanulmány szerint egyetlen foknyi hőmérséklet-emelkedés akár 50 százalékkal is emelheti a megbetegedések számát a sztyeppe környékén leggyakoribb köztesgazda, a mongol egér populációjában.⁴⁷

Nem egészen világos, hol volt a 14. század közepén pusztító pestisjárvány kiindulópontja, de a betegség az 1340-es években szélesebben terjedt a sztyeppék felől Európa, Irán, a Közel-Kelet, Egyiptom és az Arab-félsziget felé.⁴⁸ Valódi erejét 1346-ban mutatta meg; egy korabeli itáliai beszámoló szerint az Arany Hordát a Fekete-tengernél „különös, hirtelen halált okozó betegség” támadta meg. Egy mongol haderőt, amely éppen Genova egyik támaszpontját, Kaffát ostromolta, miután bizonyos kereskedelmi feltételek kérdésében nem sikerült dűlőre jutniuk, valósággal megsemmisített „a nap mint nap ezreket és ezreket elpusztító” kór. Mielőtt azonban visszavonultak, „elrendelték, hogy a holttesteket helyezték hajítógépekbe, és repítsék őket a városba, abban a reményben, hogy az elviselhetetlen búz mindenkit megöl majd odabent”. A bentieket természetesen nem a búz, hanem a rendkívül fertőző betegség pusztította el. A mongolok tudtukon kívül feltalálták a biológiai hadviselést.⁴⁹

Az Európát a világ többi részével összekötő kereskedelmi útvonalak a fekete halál csatornáinak lettek. A ragály 1347-ben elérte Konstantinápolyt, aztán a hazatérő utazók és kereskedők révén hamarosan Genovát, Velencét és az egész Mediterráneumot. Mire a szicíliai Messina lakói felismerték, hogy valami nincs rendben a kelésekkel borított, folyamatosan okádó és vért köhögő genovaiakkal, már késő volt; hiába utasították ki őket, a betegség már elterjedt, és elpusztította a várost.⁵⁰

Ezután gyorsan terjedt észak felé, és 1348 nyarára elérte Észak-Franciaország és Bajorország városait. Ekkorra „a kereskedők és tengerészek... már behurcolták a betegséget” az angliai kikötőkbe is.⁵¹ Az angol falvakban és városokban olyan sokan pusztultak el, hogy a pápa „könyörületességében teljes bűnbocsánatot adott mindenkinek, aki megvallja vétkeit”. Egy korabeli becslés szerint a lakosság kilenctizede pusztult el; egyes források arról számolnak be, hogy a halottak eltemetéséhez sem maradt elegendő ember.⁵²

Ahelyett, hogy árut és terményeket szállítottak volna, a Földközi-tengert keresztül-kasul bejáró hajók csak pusztulást vittek mindenfelé. A kórt nem csak a megbetegedettek vagy a hajókon mindig jelen lévő patkányok terjesztették; fertőző volt maga a rakomány is, mert a bolhák beszennyezték az Európába, Egyiptomba, a levantei kikötőkbe és Ciprusra szállított prémeket és élelmiszert. Legelőször a gyerekek és fiatalok betegedtek meg. A pestis a karavánutakon hamarosan eljutott Mekkába, tucatszámra pusztította el a zarándokokat és a hittudósokat; a hívők komoly lelkiismeret-vizsgálatra kényszerültek, hiszen Mohamed próféta állítólag azt ígérte, hogy a Mezopotámia népességét a 7. században megtizedelő járvány soha nem éri el az iszlám szent városait.⁵³

Damaszkuszban a járvány – írja Ibn al-Vardi – „úgy uralkodott, mint a trónusán ülő király, napjában ezer vagy még több embert pusztított el, megtizedelve a lakosságot”.⁵⁴ A Kairóból Palesztina felé vezető utat holttestek szegélyezték, Bilbeiszben kutyák marcangolták a mecsetek fala mellett felhalmozott hullákat. A felső-egyiptomi Aszjútban az adófizetők száma a korábbi 6000-ről 16-ra csökkent, ami 98 százalékos halálozási arányt jelent.⁵⁵

Noha a rettentő népességcsökkenéshez az is hozzájárult, hogy az emberek elmenekültek otthonaikból, aligha lehet kétséges, hogy a veszteség rettenetes volt. „És ellenében ugyan csütörtököt mondott minden okosság és emberi vigyázatosság” – írja Boccaccio a *Dekameron* Első napjának bevezetőjében; egyedül Firenzében mindössze három hónap alatt 100 000 ember vesztette életét.⁵⁶ Velence csaknem elnéptelenedett; korabeli beszámolók szerint a ragály a lakosság háromnegyedét pusztította el.⁵⁷

Sokan úgy vélték, hogy mindez már a közelgő világvége előjele. Írországban egy ferences szerzetes a pusztulásról írt összefoglalója

végén hagyott néhány üres oldalt arra az esetre, hogy „folytathassam munkámat, ha életben marad bárki is egyáltalán”.⁵⁸ Az apokalipszis előestéjének érzése uralkodott el az embereken; egy francia krónikás elbeszéli, hogy „az égből békák, kígyók, skorpiók és más mérges állatok esője hullott”. Számos világos jele mutatkozott Isten haragjának: rettenetes jégeső zúdult a földre, a hatalmas jégdarabok tucatszámra ütötték agyon az embereket; villámcsapás felgyújtotta falvak „búzós füsttel” égtek porig.⁵⁹

Egyesek – például III. Edward angol király – a böjt és az ima eszközhöz folyamodtak, Edward a püspökeinek is megparancsolta, hogy kövessék a példáját. 1350 körül keletkezett arab kézikönyvek útmutatást nyújtottak a muszlim hívőknek, azt tanácsolták: napi tizenegy alkalommal mondjanak el egy különleges imát, és énekeljenek Mohamed életéről szóló verseket, hogy elkerüljék őket a kelések. Rómában ünnepélyes körmeneteket tartottak; a vezeklők és rettegők szőrcsuhában, mezítláb meneteltek és ostorozták magukat, hogy kimutassák bűnbánatukat.⁶⁰

Ezek voltak a legkevésbé ötletes próbálkozások Isten kiengesztelésére. Kerüljétek a közösülést – intette híveit egy svéd pap – „és a hús minden gyönyörűségét, amit asszonyok nyújthatnak”, egyébként pedig ne fürödjetek, és óvjátok magatokat a déli szélről, legalábbis ebéd előtt. Ha ez lehetőséget adott a reménykedésre, hát az angolok sem maradtak el a találékonyságban: egy angol pap azt javasolta, hogy a nők a saját érdekükben és mindenki más érdekében viseljenek másféle ruházatot, mert külföldies és szemérmetlenül hivalkodó öltözködésük egyszerűen isteni büntetésért kiált. A bajok ugyanis akkor kezdődtek, „amikor a lányok és asszonyok elkezdtek haszontalan, csipkével díszített apró kámzsácskát viselni, olyan szorosan összegombolva, hogy csak a vállukat fedte el, és ez még nem is volt minden, mert ráadásul még szerfölött kurta zekét is viselnek... csaknem szabadon hagyva valagukat meg más, eltakarni való részeiket... Ezek a szoros és idétlen ruhák [mindemellett] arra sem alkalmasak, hogy az ember Isten vagy a szentek elé térdepeljen bennük.”⁶¹

Németországban képtelen szóbeszéddek kaptak lábra arról, hogy a járvány nem természetes eredetű; a zsidók mérgezték meg a folyókat és a kutakat. Gyilkos pogromok törtek ki; egy beszámoló

szerint „minden zsidót, aki Köln és Ausztria között élt”, összetereltek és elevenen elégettek. Az antiszemitizmus kegyetlen fellángolása olyan arányokat öltött, hogy a pápa is kénytelen volt közbelépni: proklamációban tiltotta meg a zsidók elleni erőszakot minden keresztény országban, és elrendelte, hogy minden javukat és vagyonukat hagyják érintetlenül.⁶² Egészen más kérdés, hogy a pápai tilalomnak mennyire volt fogantója. Nem ez volt az első eset, hogy a katasztrófától, megpróbáltatásoktól való félelem vagy a vallási hevület a németországi zsidóság tömeges lemészárlásához vezetett; a Rajna-vidéken a zsidóknak például az első kereszties hadjárat idején is hasonlóan rettenetes megpróbáltatásokat kellett elszenvedniük. Válság idején veszedelmes dolog más vallásúnak lenni, mint a többségben lévők.

A pestisjárvány Európa lakosságának legalább egyharmadát, de lehetséges, hogy jóval nagyobb részét elpusztította; mértéktartó számítások a halottak számát 25 millióra, a teljes népességet pedig 75 millióra teszik.⁶³ A későbbi pestisjárványok adatai azt mutatják, hogy az áldozatok száma a kicsiny falvakban és általában a vidéki területeken jóval nagyobb, mint a városokban. Úgy tűnik, hogy a kór terjedésében nem a népsűrűség (ahogy korábban gondolták), hanem a patkányok száma a legmeghatározóbb tényező. A betegség terjedése semmivel sem gyorsabb a sűrűn lakott városokban, ahol jóval több háztartás esik egy-egy patkánykolóniára. A járvány elől vidékre menekülőknél valójában szikrányit sem javultak a túlélési esélyeik.⁶⁴ A fekete halál vidékre és a városokba is elhozta a földi poklot: mindenütt bűzölgő, rothadó, gennyből szivárgó tetemek heverték, az életben maradtak pedig rettegve, kétségbeesetten és hitetlenkedve szemlélték a mindaddig elképzelhetetlen pusztulást.

A hatás megsemmisítő volt. „Barátainkkal együtt a jövőbe vetett reményt is eltemettük” – írta Petrarca. A Keletet felfedezni és szerencsét próbálni akarók nagyívű terveit sötét gondolatok szorították háttérbe. Az egyetlen vigasz – folytatta Petrarca –, hogy „követni fogjuk azokat, akik előttünk jártak. Nem tudom, mennyit kell várunk, de bizonyos vagyok abban, hogy nem túl sokat.” Az Indiai-óceán, a Kaszpi- vagy a Fekete-tenger minden kincse sem pótolhatta, ami odaveszett.⁶⁵

Ám minden szörnyűsége ellenére a pestis végül nem Európa vesztének, hanem inkább az új Európa megszületéséhez vezető mélységes társadalmi és gazdasági átalakulások katalizátorának bizonyult. A változás – több lépésben – a Nyugat felemelkedésének és diadalának egyik alappillére teremtette meg. Az első mozzanat a társadalom szerkezetének teljes átrendeződése volt. A halálos járvány okozta népességcsökkenés nyomán jelentősen megnőtt az emberi munka értéke, és ennek megfelelően emelkedtek a jövedelmek is. Olyan sokan pusztultak el, hogy egy, az 1350-es évek elejéről származó forrás szerint „hiány van szolgákból, iparosokból, napszámosokból és kubikosokból”. A helyzetből adódóan előnyös alkupozícióba kerültek azok, akik korábban a társadalmi és gazdasági ranglétra legalján foglaltak helyet. Egyesek „orrukat húzgálták a munkától, és csak háromszoros bérért voltak hajlandók az előkelők szolgálatára”⁶⁶ – aligha túlzó állítás: az adatok szerint a városi bérek igen komoly mértékben emelkedtek a pestisjárvány után.⁶⁷

A parasztok, a munkások és a nők pozíciójának megerősödésével párhuzamosan gyengült a vagyonos osztályok helyzete; a földbirtokosok kénytelenek voltak beérni alacsonyabb jövedelmekkel, hiszen ez is jobb volt, mint ha semmit sem kaptak volna. Az alacsonyabb földbérek, a kevesebb kötelezettség és a hosszabb bérleti szerződések mind hozzájárultak az erőegyensúly eltolódásához, a parasztság és a városi haszonbérlek megerősödéséhez. A folyamat lendületét a 14. és 15. században egész Európában növelte a kamatlábak jelentős csökkenése is.⁶⁸

Az eredmény igen figyelemreméltó volt. A vagyon valamivel egyenlőbbben oszlott meg a társadalmi rétegek között, így megnőtt a luxusjavak iránti igény, mert sokkal többen engedhettek meg maguknak korábban elképzelhetetlen kiadásokat.⁶⁹ A pénzköltés szerkezetére hatással voltak más, a pestis okozta demográfiai változások is, nevezetesen hogy nagyobb arányban voltak jelen a fiatal munkások, akik nagyobb mértékben tudták kihasználni a kínálkozó új lehetőségeket. A megtakarításra ugyanakkor – hiszen hajszal híján menekültek meg a halál torkából – kevésbé voltak hajlamosak; a felnövekvő, szüleinél sokkal jobban fizetett és több reményre jogosító körülmények között élő nemzedék könnyen

költötte a pénzét olyan dolgokra, amik felkeltették az érdeklődését – nem utolsósorban például a divatra.⁷⁰ Ez aztán a textilipar fejlődését serkentette; Európa hamarosan olyan mennyiségű kelmét állított elő, hogy az hatással volt az alexandriai kereskedelemre; nemcsak nagymértékben csökkent a behozatal, de megindult egy ellenirányú forgalom is: az európai textilek elárasztották a közel-keleti piacokat, ahol a kínálat növelése – éles ellentétben a Nyugat megélénkülő gazdasági életével – fájdalmas visszaesést okozott a termelésben.⁷¹

A londoni temetőkből fellelt csontmaradványok modern kori vizsgálata során kiderült, hogy a jobb anyagi körülmények megfelelőbb táplálkozást és jobb általános egészségi állapotot eredményeztek. Az eredményeken alapuló statisztikai modellezés arra enged következtetni, hogy a pestisjárvány után észrevehetően megnőtt a születéskor várható élettartam. London lakossága jelentősen jobb egészségi állapotban volt a pestis után, mint annak előtte.⁷²

A gazdasági és társadalmi fejlődés nem egyenletesen ment végbe Európa területén. A kontinens északi és északnyugati részén volt a leggyorsabb a változás, részben azért, mert ez a régió alacsonyabb fejlettségi színtről indult, mint a déli területek. A földbirtokosok és -bérlők érdekei közelebb álltak egymáshoz, így nagyobb valószínűséggel alakult ki mindkét fél számára előnyös együttműködés.⁷³ Fontos volt ugyanakkor, hogy az északi városokra nem nehezedett olyan ideológiai és politikai ballaszt, mint a Mediterráneum térségében lévőkre. A regionális és nagy távolságú kereskedelem évszázadai alatt létrejöttek bizonyos intézmények, például a céhek, amelyek korlátozták a versenyt, és szűk csoportokat juttattak monopolhelyzetbe. Észak-Európa gazdasága ezzel szemben éppen azért indult virágzásnak, mert semmi sem korlátozta a versenyt, a városiasodás és gazdasági növekedés ennél fogva jóval nagyobb tempóban ment végbe, mint a déli vidékeken.⁷⁴

Európa más-más vidékein eltérő magatartás-mintázatok is érvényesültek. Itáliában például a nők jóval kevésbé akartak vagy tudtak megjelenni a munkaerőpiacon, és ugyanolyan idős korokban mentek férjhez és szültek gyermekeket, mint a pestis előtt. Az északi országokban egészen más volt a helyzet; az ottani demográfiai viszonyok lehetőséget adtak a nőknek arra, hogy önálló keresőkké

váljanak. Ennek egyik következménye volt, hogy a lányok egyre idősebb korokban mentek férjhez, ennek pedig messzemenő kihatása volt a családok nagyságára. „Ne rohanj túl hamar a házasságba – tanácsolta egyik versében a németalföldi Anna Bijns –, mert aki a szállására és ruhájára valót megkeresi, annak nem kell sietnie, hogy szenvedhesse a férfi vesszejét... Nem kárhoztatom a házasságot, de járom nélkül élni jobb! Boldog a nő, ki férfi nélkül él!”⁷⁵

A fekete halál pusztítása nyomán bekövetkezett változások kulcsfontosságúnak bizonyultak Északnyugat-Európa hosszú távú felemelkedésében. Noha a kontinens különböző területei közötti eltérések hatásainak érvényesüléséhez idő kellett, északon a rendszer rugalmassága, a versenyre való nyitottság és – talán mindenekelőtt – a földrajzi adottságok kedvezőtlen voltának és a szigorú munkaerkölcs szükségességének felismerése megalapozta az európai gazdaság későbbi átalakulását. A mai kutatók egyre világosabban látják, hogy a 18. századi ipari forradalom gyökerei a pestis utáni korszakig nyúlnak vissza; ahogy nőtt a termelékenység, a célkitűzések is merészebbek lettek, és ahogy nőtt az elkölthető pénz mennyisége, úgy tágultak a költségek lehetőségei is.⁷⁶

Amint eltemették a halottakat, és a fekete halál már csak rettenetes emlék volt (amit időről időre felelevenítettek a járvány másodlagos fellángolásai), Dél-Európában is változások mentek végbe. Az 1370-es években a genovaiak, kihasználva azt, hogy a pestis különösen szörnyű pusztítást vitt véghez Velencében, megpróbálták magukhoz ragadni az Adria fölötti ellenőrzést. A merész vállalkozás csúfosan visszaütött. Genova nem volt képes döntő csapást mérni régi riválisára, ám veszedelmesen szétforgácsolta erőit, és sebezhetővé vált; a telepéket és támaszpontokat, amelyeket nemzedékek során apránként létesített a Közel-Keleten, a Fekete-tenger partján és Észak-Afrikában, sorra-rendre elfoglalták a vetélytársak. Genova veresége Velence győzelmének bizonyult.

A normális élethez visszatérő és a régi ellenfél által jelentett folyamatos fenyegetettségtől megszabadult Velence virágzásnak indult, vasmarokkal ragadta magához az egyeduralmat a fűszerkereskedelem fölött, és egyre növekvő mennyiségben hozott

Európába – elsősorban Alexandrián keresztül – borsot, gyömbért, szerecsendiót és szegfűszeget. A velencei hajók évente átlagosan 400 tonna borsot szállítottak Egyiptomból és számottevő mennyiséget Levantéból is. A 15. század végén évente közel 2300 tonnányi fűszer haladt át a velencei kikötőn, hogy csinos haszonnal adják tovább azoknak, akik élelmiszert, gyógyszert és kozmetikumokat készítettek belőle.⁷⁷

A jelek szerint itt érkeztek Európába a festők által használt pigmentek is. A gyakran csak „*oltremare de Venecia*” („velencei dolgok a tengerentúlról”) gyűjtőnéven emlegetett színezékek között volt a *verdigris* („Görögországból való zöld”), a cinóbervörös, a görögszéna, ólom-ón sárga, csontfekete és egy aranypótló, az úgynevezett *purpurin* vagy mozaikarany. A leghíresebb és legkülönlegesebb azonban egy mély és telt kék pigment volt, a Közép-Ázsiában bányászott lapis lazuli. Az itáliai festészet aranykora: a 15. századi Fra Angelico és Piero della Francesca, vagy az olyan óriások, mint Michelangelo, Leonardo da Vinci, Raffaello és Tiziano, sokat köszönhetnek Velence kiterjedt ázsiai kereskedelmi kapcsolatainak, illetve annak, hogy Európában egyre több pénz akadt, amit efféle dolgokra lehetett fordítani.⁷⁸

A kelet felé irányuló kereskedelmi vállalkozások olyan jövedelmezőek voltak, hogy a köztársaság aukciókon osztotta szét az egyes utakat; magának tartva a biztos bevételt, és a sikeres licitálóra hárítva a szállítás, illetve a piaci és politikai bizonytalanságok kockázatát. Egy velencei polgár büszkén jelentette ki: a kereskedelmi gályák mindenhová eljutnak, Afrika partjaihoz, Bejrútba, Alexandriába, a görög világba, Dél-Franciaországba és Flandriába. A városba annyi vagyon áramlott, hogy a *palazzók*, különösen a Rialto és a Szent Márk-székesegyház közelében állók ára az egekbe szökött. Minthogy a földterület igen korlátozott, ennél fogva pedig drága volt, különleges építési technikákat és megoldásokat dolgoztak ki, például a paloták látványos, de eltúlzott méretű, kettős lépcsőit kevesebb teret pazarló változattal helyettesítették. Mindazonáltal – ahogy egy önelégült velencei polgár fogalmazott – még egy átlagos kereskedő háza sem nélkülözte az aranyozott mennyezetet, a márványlépcsőket és -teraszokat s a közeli Muranóból való legfinomabb üveggel készített ablakokat. Velence Európa, Ázsia és

Afrika minden termékének legfőbb elosztópontja volt – felszerelve minden kelléssel ahhoz, hogy ezt meg is mutassa.⁷⁹

Felvirágzottak más városok is, így a dalmáciai part mentén sorakozó kikötők: a szárazföld belseje felé, illetve onnan a tengerre induló kereskedelem horgonypontjai. Raguzza (a mai Dubrovnik) a 14. és 15. században rendkívüli mértékben meggazdagodott. A szabadon elkölthető pénz mennyisége 1300 és 1450 között megnégyszereződött; a növekedés olyan gyors volt, hogy a hozományoknak felső határt kellett szabni a túlságosan megszaladó kifizetések megfékezésére. A várost annyira elárasztotta a pénz, hogy lépéseket tettek a rabszolgák részleges felszabadítására; ekkora gazdagságban már helytelennek tűnt emberi lények fizetség nélkül való dolgoztatása.⁸⁰ Velencéhez hasonlóan a raguzaiak is komoly erőfeszítésekkel építették a maguk kereskedelmi hálózatát, szoros kapcsolatokat létesítettek Hispániával, Itáliával, Bulgáriával, sőt még Indiával is; Goában kolóniát alapítottak, és templomot emeltek védőszentjüknek, Szent Balázsnak.⁸¹

Ázsia más részeiben is hasonló dagálya volt a növekedésnek és nagyratörésnek. Dél-Indiában felvirágzott az üzleti élet, ahogy a Perzsa-öböllel és a távolabbi vidékekkel való kapcsolat mellett kiépült a Kínával folytatott kereskedelem is. Céhek alakultak részben a biztonság, illetve a minőségbiztosítás érdekében, részben pedig hogy monopóliumokat hozzanak létre a helyi versenytársak felemelkedésének megakadályozására. A céhek működése révén a pénz és a befolyás egy-egy önjelölt csoport kezében összpontosult, s ezek meghatározó szerepre tettek szert a malabári partvidéken és Ceylon szigetén.⁸² A rendszer meghatározta a kereskedelem feltételeit, hogy a tranzakciók hatékonyak és tisztességesek legyenek. Egy 15. század eleji kínai utazó, bizonyos Ma Huan beszámolója szerint az árakat az eladó és a vevő között álló közvetítők állapították meg; az adókat és vámokat kiszámították és megfizették, mielőtt az árut ki- és átadták volna. Mindez a kereskedelem hosszú távú, kedvező kilátásait szolgálta: „az emberek itt igen tisztességesek és megbízhatóak” – tette hozzá Ma Huan.⁸³

Legalábbis ez volt az elképzelés. Az India déli partvidékén sorjázó városok azonban nem légüres térben éltek, és valójában

ádáz vetélkedést folytattak egymással. Kocsín a 15. században Kálikut nagy riválisává növekedett, miután igen versenyképes adók bevetésével sikeresen terelte maga felé a kereskedelmi forgalmat. A lépés a kínaiak figyelmét is felkeltette, és afféle ördögi kört indított el. A nagy hadvezér, Cseng Ho jelentős hadjáratok egész sorát indította, hogy megmutassa Kína hadiflottájának erejét, megerősítse ellenőrzését, és hozzáférjen az Indiai-óceánon, a Perzsa-öblön és a Vörös-tengeren vezető tengeri kereskedelmi útvonalakhoz – különös figyelmet fordítva arra, hogy szoros kapcsolatokat építsen ki Kocsín uralkodójával.⁸⁴

Ezek a katonai vállalkozások részét képezték a mongol Jüan-uralkodókat a 14. század derekán felváltó Ming-dinasztia intézkedéseinek. Hatalmas összegeket fordítottak a Peking ellátását és védelmét szolgáló infrastruktúra fejlesztésére. Komoly erőforrásokat szántak arra, hogy biztosítsák északon a sztyeppei határt és Mandzsúriában szembeszálljanak a felemelkedő Koreával. A délen kiépülő katonai jelenlét azt eredményezte, hogy Kambodzsból és Sziámból rendszeres küldöttségek érkeztek, és a béke ígéretéért cserébe nagy mennyiségben hoztak helybeli különlegességeket és luxuscikkeket. 1387-ben a Sziámi Királyság 7000 kilogramm borsot és szantálfát küldött, két évvel később pedig tízszer ennyi borsot, szantálfát és tömjént.⁸⁵

A láthatár tágulásának ára is volt. Cseng Ho első expedíciójában hatvan-egynéhány hajó, több száz kisebb bárka és csónak, valamint közel 30 000 tengerész vett részt. Óriási összeget emésztett fel a zsold, a felszerelés és a megannyi értékes ajándék, amiket a tábornok magával vitt a békés diplomácia eszközeként. Ezt és más vállalkozásokat részben nagyarányú papírpénz-kibocsátásból, részben pedig a bányászati tevékenység növeléséből fedezték – az ez utóbbiból származó bevételek 1390 után a korábbi érték háromszorosára emelkedtek.⁸⁶ A mezőgazdasági termelés és az adóbeszedés hatékonyságának növelése ugyancsak jelentősen megemelte a központi kormányzat bevételeit, és elősegítette a folyamatot, amit egy mai kutató a parancsgazdaság kialakulásának nevezett.⁸⁷

Kína gazdagodását gyorsította, hogy komoly fejlődés ment végbe Közép-Ázsiában is, ahol egy homályos származású hadúr a

késő középkor leghíresebb alakjává emelkedett. Timur Lenk (vagy ahogy Európában ismerték: Tamerlán) tetteiről népszerű színműveket írtak Angliában, vad kegyetlenségének emléke Indiában máig elevenen él. Timur Lenk az 1360-as évektől kezdve hatalmas birodalmat kovácsolt a Kis-Ázsiától a Himalájáig húzódó mongol területen belül, és belekezdett egy nagyratörő terv megvalósításába, hogy mecseteket és királyi palotákat építsen olyan városokban, mint Szamarkand, Herát vagy Meshed. Amikor kifosztotta Damaszkuszt, ácsokat, festőket, takácsokat, szabókat, drágakőcsiszolókat, ahogy egy kortárs fogalmazott, „röviden: mindenfajta kézművest és mesterembert” hurcoltatott el onnan, hogy építsék és ékesítsék a Keleten feltámadó városokat. A kasztíliai király Timur birodalmában szolgáló egyik követének beszámolója szerint a fejedelem udvara elevenen tükrözte a nagyarányú építkezéseket és az új épületek díszítésének gazdagságát. A Szamarkand közelében épült Ak Szaraj (Fehér Palota) kapuját „a legfinomabb művű kék és arany mozaik díszíti”, a fő fogadócsarnokot arany és kék csempék ékesítik, a mennyezetét pedig „teljes egészében arany borítja”. Ilyen finom kidolgozású munkára még a messze földön híres párizsi kézművesek sem lettek volna képesek.⁸⁸ Mindezt a szépséget és mívességet azonban elhomályosította maga Szamarkand és Timur udvara, ahol aranyból készített fák díszeltek, „törzsük olyan vastag, mint egy férfi combja”; az aranylevelek között ragyogó gyümölcs közelebbről megvizsgálva rubintnak, smaragdnek, türkiznek, zafírnak vagy igazgyöngynek bizonyult.⁸⁹

Timur két kézzel szórta a leigázott népektől származó pénzt. Kínából selymet vásárolt – „a legfinomabbat a világon” –, meg pézsmát, rubintot, gyémántot, rebarbarát és egyéb fűszereket; 800 tevéből álló karavánok hordták az árut Szamarkandba. Más népektől eltérően – Delhi lakosai közül Timur 100 000-et mészároltatott le a város lerohanásakor – a kínaiak jókora hasznot húztak a fejedelem uralkodásából.⁹⁰

Úgy tűnt azonban, hogy ők lesznek a következők, akikre rájár a rúd. Egy korabeli szöveg szerint Timur eltöltött némi időt azzal, hogy átgondolja korábbi cselekedeteit, s arra a megállapításra jutott, hogy vezekelnie kell „a sok fosztogatásért, fogolyszedésért és mészárlásért”, és úgy vélte, hogy ennek legjobb módja, ha „szent

háborút indít a hitetlenek ellen, megszívelve a bölcsességet, amely szerint a jó cselekedetek eltörlik a rosszakat, így vétkei és gáztettei bocsánatot nyernek”. Elhatározása nyomán megszakította kapcsolatait a Ming-udvarral, és 1405-ben épp támadásra indult Kína ellen, amikor utolérte a halál.⁹¹

A nehézségek hamarosan felszínre bukkantak. Ahogy Timur örökösei egymásnak estek a hatalom birtoklásáért, széthúzás és lázongás tört ki a perzsa tartományokban, ennél azonban alapvetőbb és lényegibb bajokat okozott a globális pénzügyi válság, ami a 15. században sújtott le Európára és Ázsiára. A kiváltó okok 600 évvel később sem ismeretlenek: túltelített piacok, a pénz elértéktelenedése és az aránytalan kifizetések futtatták zátonyra a rendszert. Hiába volt nagy az igény a selyemre és más fényűzési cikkekre, a kínálat akkora volt, hogy a piac nem tudta elnyelni. Nem az emberek étvágya ment el, és nem is az ízlésük változott meg – maga az árucsererendszer hibásodott meg. Európa különösen rossz helyzetben volt: nemigen tudott mit felkínálni az oly nagyra tartott kelmékért, kerámiatárgyakért és fűszerekért. Kína jelentősen többet termelt, mint amennyit külföldön értékesíteni tudott, így könnyen megjósolható volt, mik lesznek a következmények, ha a javak felvásárlására fordítható források elapadnak. A bekövetkezett katasztrófát gyakran „aranyínség” néven emlegették.⁹² Ma úgy neveznénk: „hitelválság”.

Kínában az állami tisztségviselőket nem fizették jól, ez pedig oda vezetett, hogy gyakran törtek ki korrupciós botrányok, és általánosan jellemző volt a szakszerűtlenség. Ami pedig ennél is rosszabb: még a helyesen és arányosan kirótt adók sem tudták fedezni az eszement költségeket, amit a kormányzat abban a meggyőződésben folytatott, hogy a bevételek örökké csak emelkedni fognak. A bevételek azonban csökkenni kezdtek; az 1420-as évekre Kína leggazdagabb vidékeinek némelyike már csak nagy nehézségek árán tudta teljesíteni az adókötelezettségeit.⁹³ A buboréknak ki kellett pukkadnia, és a 15. század első negyedében ki is pukkadt. A Ming-császárok igyekeztek csökkenteni a kiadásokat, elhalasztották a pekingi fejlesztési munkálatokat, felfüggesztették a nagy tengeri hadjáratokat és a fővárost Hangcsouval összekötő Nagy-csatorna építését, amin a munkák tetőpontján tíz-, de talán százezrek is

dolgoztak.⁹⁴ Európában (ahonnan több adattal rendelkezünk) a pénz leértékelésével próbáltak úrrá lenni a helyzeten – de hát a nemesfémhiány, a felhalmozás és az adópolitika összefüggése igencsak bonyolult dolog.⁹⁵

Annyi azonban világos, hogy Koreától Japánig, Vietnámtól Jáváig, Indiától az Oszmán Birodalomig és Észak-Afrikától a kontinentális Európáig kimerültek a pénzkészletek. A Maláj-félsziget kereskedői a saját kezükbe vették a dolgok irányítását, és új, kezdetleges pénzt vertek a náluk bőségesen található ónból. Ám – egyszerűen fogalmazva – a nemesfém-utánpótlás, ami a világ egyik felét a másikkal összekötő közös valutát szolgáltatva (ha különböző pénznemekben, súlyban és finomságban is), megingott és megszűnt: nem volt forgalomban elegendő pénz.⁹⁶

Lehetséges, hogy mindezeket a nehézségeket még egy éghajlatváltozás is súlyosbította. Kínában éhínség és pusztító árvizekkel váltakozó, szokatlanul hosszú aszályos időszakok mutatták, hogy a környezeti tényezők milyen hatással lehetnek a gazdasági fejlődésre. A mindkét féltekéről való jégmagokban talált szulfátkristályok tanúsága szerint a 15. században világszerte felerősödött a vulkanikus tevékenység, ami általános lehűlést eredményezett, és igen kedvezőtlen változásokat okozott a sztyeppék világában, ahol az enivalóért és vízért folyó versengés kiélesedése népvándorlási hullámot váltott ki, elsősorban az 1440-es években. Összességében: a pangás, a nélkülözés és a létért folytatott kegyetlen küzdelem korszaka volt ez.⁹⁷

A hatások és következmények érzékelhetőek voltak a Mediterráneumtól a Csendes-óceánig, növelték a nyugtalanságot, és kétségeket támasztottak a világ dolgainak rendje felől. Timur birodalmának létrejötte nem keltett általános rettegést Európában, az oszmánok felemelkedését azonban nem találták megnyugtatónak. Az oszmánok a 14. század végén átzúdultak a Boszporuszon, megsemmisítő vereséget mértek a bizánciakra, a bolgárookra és a szerbekre, és megvetették a lábukat Trákiában és a Balkánon. Konstantinápoly, az iszlám tengerével körülzárt kicsiny keresztény sziget sorsa hajszálon függött. Az európai királyi udvarokhoz küldött szenvedélyes segélykiáltások nem találtak meghallgatásra; a város

veszedelmesen kiszolgáltatott helyzetében magára maradt. Végül 1453-ban beteljesedett a sorsa: az ismét felemelkedő iszlám elnyelte a kereszténység legnagyobb városát. Rómában az emberek a hír hallatán könnyeket ontottak és a mellüket verték; a pápa imát mondott a bent rekedtekért. Európa nemigen tett semmit akkor, amikor még lehetett volna, ekkor pedig már késő volt mindenhez.

Konstantinápoly sorsa súlyos aggodalmakat támasztott a Moszkvai Nagyfejedelemségben, ahol nem a muszlim újjászületést, hanem a világvége közeledtének jelét vélték felismerni benne. Réges-régi ortodox próféciaik szerint a nyolcadik évezred kezdetén következik majd be Jézus második eljövetele és az utolsó ítélet – úgy tűnt, hogy a jóslat beteljesedik. A Gonosz erői elszabadultak, és súlyos csapást mértek a keresztény világra. A főpapság olyan bizonyos volt az apokalipszis közeledő bekövetkezésében, hogy elküldtek Nyugat-Európába egy papot a várható időpontot illető pontosabb értesülésekért. Egyesek kijelentették, hogy nincs értelme bajlódni a jövőbeni húsvétok és más mozgó egyházi ünnepek dátumának kiszámításával, hiszen úgyis itt van már a világvége. Az orosz fejedelemségekben is használt bizánci naptár szerint az időpont felől sem lehettek kétségek: ha a teremtés i. e. 5508-ban történt, akkor a világ 1492. szeptember 1-jén fog véget érni.⁹⁸

Európa másik felében is akadtak, akik úgy vélték, hogy rohamléptekkel közeledik az Armageddon. Hispániában a növekvő vallási és kulturális türelmetlenség a muszlimokra és a zsidókra terelte a figyelmet. Előbbieket fegyverrel űzték ki Andalúziából, utóbbiaknak a legszigorúbban megparancsolták, hogy vegyék fel a kereszténységet, vagy hagyják el Aragóniát és Kasztíliát, különben halál vár rájuk. A szerencsétlenek viharsebesen igyekeztek pénzzé tenni minden tulajdonukat; fillérekért árulták földbirtokaikat és házaikat – mohó és gátlástalan befektetők egész szőlőskerteket vásárolhattak meg némi kelméért.⁹⁹ A gyalázatot csak növelte, hogy az így „megvásárolt” ingatlanok értéke egy évtizeden belül erősen megemelkedett.

A zsidók közül sokan Konstantinápoly felé indultak, s a város új, muszlim urai szívesen fogadták őket. „Ferdinándot bölcs uralkodónak tartják – jelentette ki II. Bajazid szultán 1492-ben a városba érkező zsidókat üdvözölve –, pedig elszegényíti a saját országát, hogy az

enyémet gazdagítsa.”¹⁰⁰ Nem egyszerűen csak hangzatosan akart odacsípni az aragón uralkodónak; a mai szemlélőt talán zavarba is hoznák a jelenetek, amelyek az iszlám korai időszakában gyakoriak és természeteseek voltak – a zsidókat nemcsak tisztelték, de kedvelték is. Az új betelepülők törvényi védelmet és jogokat kaptak, sok esetben pedig még segítségben is részesültek, hogy a számukra idegen országban új életet kezdhessenek. A megértés az önazonosságukban nem kételkedő, magabiztos társadalmak jellemzője – ezt pedig nemigen lehetett elmondani a keresztény világról, ahol a bigottság és a vallási fundamentalizmus egyre erőteljesebben mutatkozott.

Kolumbusz Kristóf is azok közé tartozott, akik nyugtalankodtak a hit jövője miatt. A saját számításai szerint Krisztus második eljöveteleig még nem kevesebb mint 155 év volt hátra, de felháborította, hogy a hívektől csak képmutató, szép szavakra telik a vallási kérdésekben, az pedig különösen, hogy Európa mennyire közönyös Jeruzsálem iránt. A megszállottsággal határos hevülettel készítette a Szent Város felszabadítását célul tűző új hadjárat terveit, s ezzel párhuzamosan mohó érdeklődés támadt benne az Ázsiában olcsón és hatalmas mennyiségben megszerezhető nemesfémek, fűszerek és drágakövek iránt.¹⁰¹ Ha könnyebben lehetne odajutni, okoskodott, több pénzt lehetne szerezni egy Jeruzsálem visszaszerzésére induló hadsereg felállítására is.¹⁰² A nehézséget csak az okozta, hogy az Ibériai-félsziget a Mediterráneum *túlsó* végén helyezkedett el, így pedig a nagyralátó terv nemigen volt több ábrándozásnál.¹⁰³

De talán-talán mégiscsak lehet remény. Végül is egyes asztronómusok és kartográfusok, például a firenzei Paolo Toscanelli, azt rebesgették, hogy Európa nyugati végéről nyugat felé hajózva is el lehet jutni Indiába. Gigászi erőfeszítéssel sikerült többeket is rávennie a vakmerőnek és esztelennek tűnő vállalkozás támogatására, és a terv lassan körvonalazódni kezdett. Üdvözlőleveleket fogalmaztak a nagykának (kihagyva a nevet, hogy amikor odaérnek, a megfelelőt lehessen majd beírni), és szövetségi segítséget kértek Jeruzsálem visszavételéhez. Tolmácsokat kerestek, hogy szólni tudjanak a mongol vezetővel és képviselőivel, illetve olyanokat, akik tudnak héberül, kaldeusul (ez a

nyelv rokona a Jézus és tanítványai által beszélt aráminak) és arabul, mert úgy vélték, hogy ezek a nyelvek lesznek a leghasznosabbak a kánnal és udvari embereivel való beszélgetésben. Egy kutató megállapítása szerint az Európában erősödő muszlimellenes érzület következtében az arab nyelvet rossz szemmel nézték és törvényt tiltották az Óvilágban, ám ezt tartották a legjobbnak a kapcsolatteremtésre, amikor Nyugat-Európa a Távol-Kelettel való találkozásra készült.¹⁰⁴

1492. augusztus 3-án (vagyis nem egészen egy hónappal azelőtt, amikor az orosz fejedelemségekben a világvége elérését jóslták) három hajó indult útnak Dél-Spanyolországból. Ahogy kibontották a vitorlákat és megkezdték az utazást az ismeretlen felé, Cristoforo Colombo – Kolumbusz Kristóf – nem is sejtette, hogy valami hatalmas és korszaknyitó dologra készül: elmozdítja Európa súlypontját keletről nyugat felé.

Amikor öt évvel később Vasco da Gama parancsnoksága alatt egy másik kicsiny flotta indult hosszú útra Lisszabonból, hogy Afrika déli csúcsát megkerülve jusson el Indiába, az utolsó részlet is a helyére került Európa átalakulásában. A kontinens immár nem csupán a selyemutak nyugati végállomása volt; hamarosan a világ közepe lett.

Az arany útja

A világ a 15. század végén alapjaiban változott meg. Az apokalipszis elmaradt; az idők végezte, amitől Kolumbusz és mások annyira tartottak, még nem érkezett el – legalábbis Európa számára nem. Spanyolországból és Portugáliából induló merész expedíciók kötötték össze Európát a két Amerikával, Afrikával és végül Ázsiával is. A folyamat során új kereskedelmi útvonalak nyíltak meg; néhány esetben meghosszabbodtak a már meglévők, máskor újak léptek a helyükbe. Gondolatok, árucikkek és emberek gyorsabban, nagyobb számban és messzebbre jutottak el, mint korábban bármikor.

Az új hajnal központi helyzetbe juttatta, ragyogó fénybe burkolta és egymást követő aranykorok hullámaiba sodorta Európát, ez a felemelkedés azonban iszonyatos szenvedéseket hozott az újonnan felfedezett világokra. A 16. századtól kezdve megszülető káprázatos székesegyházak, bámulatra méltó művészeti alkotások és az emelkedő életszínvonal árát másoknak: az óceánok túlfelén élő népeknek kellett megfizetniük. Az európaiak nem csak felfedezni tudták a világot; a katonai és hajózási technikák szakadatlan fejlődésének köszönhetően, ami behozhatatlan fölényhez juttatta őket az újonnan megismert népekkel szemben, képesek voltak *uralni* is. A Nyugat birodalmának megformálódása azon alapult, hogy hatalmas léptékben tudott erőszakot alkalmazni. A felvilágosodás, a józan ész kora, a demokrácia felé való haladás, a polgári és emberi szabadságjogok kibontakozása nem valamiféle, az ókori Athénnal való kapcsolat gyümölcse vagy Európa természetes állapota, hanem távoli földrészekén elért politikai, katonai és gazdasági sikerek hozadéka volt.

Mindez a legkevésbé sem látszott valószínűnek 1492-ben, amikor Kolumbusz Kristóf elindult az ismeretlen felé. Ma, a 21.

században olvasva a hajónaplóját, jól érezhető belőle az izgatottság és a félelem, a derűlátás és a nyugtalanság. Semmi kétsége nem volt afelől, hogy meg fogja találni a nagykánt, aki minden bizonnyal részt vesz majd Jeruzsálem felszabadításában, ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy utazása jó eséllyel katasztrófával is végződhet. Kelet felé tartunk – írta –, „de nem a megszokott úton, hanem nyugat felé haladva, és nem lehetünk biztosak abban, hogy járt-e erre valaha bárki is”.¹

A merész vállalkozás azonban nem volt előzmények nélkül. Kolumbusz és legénysége csak újabb szem voltak a hosszú és sikeres felfedezőutak láncolatában, amely Afrikában és az Atlanti-óceán keleti térségében a világ addig ismeretlen tájait tárta fel az Ibériai-félsziget keresztény hatalmai előtt. A fő hajtóerő a nyugat-afrikai aranyhoz való hozzájutás vágya volt. A régió ásványkincsekben való gazdagságáról legendák járták; a korai muszlim szerzők egyszerűen csak „az arany földjének” nevezték ezt a területet. Egyesek azt állították, hogy „errefelé hajnalonta gyűjtik be az aranyat, ami úgy terem a homokban, mint a sárgarépa”; mások úgy vélték, hogy az ottani víznek varázslatos tulajdonságai vannak, amiktől az éjszakai sötétségben színarany terem.² Óriási mennyiségben vitték ki innen az aranyat. A muszlim Egyiptom híresen tiszta aranypénzeinek kémiai vizsgálata kiderítette, hogy a fém Nyugat-Afrikából származik – a Szaharán át vezető karavánutakon juthatott el Egyiptomba.³

Ennek az áruforgalomnak nagy részét a késő ókor óta a wangara kereskedők ellenőrizték.⁴ A Maliból származó törzs ugyanazt a szerepet töltötte be, amit Ázsiában a szogdok; legyőzték az igen nehéz sivatagi terepet, és a veszélyes útvonalak mentén támaszpontokat létesítettek, amelyek jóvoltából igen nagy távolságokon át tudtak árut szállítani. Így jött létre az oázisok és kereskedő-támaszpontok hálózata, idővel pedig több olyan város is, mint Djenné, Gao vagy Timbuktu, ahol királyi paloták és csoda szép mecsetek épültek, és égetett téglából készült erős falak védelmezték őket.⁵

A 14. század elején Timbuktu elsősorban nem kereskedelmi csomópont, sokkal inkább a három szellemi központot és számtalan értékes kézirat kincsestárát, a Szankore-, a Dzsingareiber- és a Szidi

Jahja-mecsetet felkereső tudósok, muzsikuskok, képzőművészek és diákok nagy gyülekezőhelye volt.⁶

Nem meglepő, hogy a régió híre sok ezer kilométernyire is eljutott, és felkeltette az emberek érdeklődését. A 14. századi Kairóban sokaknak elakadt a lélegzetük, amikor Múza mansza, a Mali Birodalom királya, a „jámbor és igaz ember”, akihez még csak hasonlót sem láttak soha, Mekkába tartva számtalan kísérijével és ajándéknak szánt töméntelen arannyal áthaladt a városon. Látogatása során olyan sokat költött a piacokon, hogy kisebbfajta gazdasági pangást idézett elő az egész Mediterráneumban és a Közel-Keleten, mert az iszonyatos tőkebeáramlás lenyomta az arany árát.⁷

Az írók és a távoli országokból érkezett utazók kötelességüknek érezték, hogy gondos aprólékossággal lejegyezzék a mali királyok családfáját, és beszámoljanak a timbuktui udvari szertartásokról. Észak-Afrika nagy utazója, Ibn Battúta például átkelt a Szaharán, hogy saját szemével lássa a várost és a hatalmas Múza királyt. A palotájából kilépő uralkodó kis, kerek aranysapkát és a legfinomabb vörös szövetből készült köntöst viselt, előtte arany- és ezüsthúrú hangszereken játszó zenészek lépkedtek. Múza ezután letelepedett egy gazdagon díszített, tetején sólyom nagyságú aranymadárral ékes pavilonban, hogy meghallgassa a birodalma minden tájáról érkező híreket. Annak tudatában, hogy milyen elképesztően gazdag a király, Ibn Battúta nehezen tudta leplezni amiatti csalódottságát, hogy nem bőkezűbb az ajándékozásban – őt legalábbis nem kényeztette el. „Fösvény király ez – írta –, nem olyan ember, akitől gazdag ajándékokra számíthatunk.”⁸

A keresztény Európa érdeklődését ugyancsak felkeltették a legendák a káprázatos gazdagságról, ami annak nyomán támadt, hogy arany került forgalomba Egyiptomban és az észak-afrikai partvidéken, a pisai, amalfi és mindenekelőtt genovai kereskedők kolóniáinak évszázadok óta otthont adó Tuniszban, Ceutában és Bedzsájában, a Mediterráneumba áramló arany legfőbb torkolataiban.⁹ A régi kereskedelmi kapcsolatok ellenére Európa nem sokat tudott és értett abból, hogy miként jut el az arany a part menti városokba, és ugyanígy nem ismerte a bonyolult hálózatot, amelyen idáig jutott az elefántcsont, a hegyikristály, a prém és a teknőspáncél

olyan távoli vidékekről, mint a Limpopo folyó mente, a szuahéli partvidék és Belső-Afrika, illetve a Vörös-tenger, a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán. Európából nézve a Szahara olyan fátyol volt, amely a titokzatosság homályába burkolta a kontinens délebbi részét; nem volt mód megtudni, hogy mi történik az Észak-Afrika keskeny, termékeny parti sávján túli vidékeken.¹⁰

Másfelől azonban kétségkívül köztudott volt, hogy messze a sivatagon túl roppant gazdagságú világ rejtőzik. Ezt szépségesen mutatja a híres Katalán Atlasz (amelynek elkészítésére IV. Péter aragóniai király adott megbízást a 14. század második felében); egy sötét bőrű uralkodóról készült rajz legtöbbször Múza manszát ábrázolja, kezében hatalmas aranyröggel, s mellette hallatlan gazdagságát hirdető felirat: „Országában oly sok az arany, hogy ő a világ leggazdagabb és legcsodálatraméltóbb királya.”¹¹

Ám sokáig eredménytelen maradt a Nyugat-Afrika aranyához és más kincseihez való közvetlen hozzáférésért kifejtett igyekezet; a mai Dél-Marokkó és Mauritánia kopár partvidéke nemigen ösztönözte és még kevésbé jutalmazta a próbálkozásokat; nem tűnt észszerűnek száz meg száz tengeri mérföldet hajózni a lakatlan és barátságtalan sivatag mentén, bele a vad ismeretlenbe. A 15. században aztán lassan kezdett mégiscsak feltárulni a világ.

A kelet-atlanti térségbe és az Afrika partjai mentén dél felé indított expedíciók során felfedeztek több szigetcsoportot, például a Kanári-, a Madeira- és az Azori-szigeteket. Ezek a szárazulatok amellest, hogy felvillantották további felfedezések ígértét, maguk is gazdag jövedelemforrást jelentő oázisok voltak; kedvező éghajlatuk és dús termőtalajuk nagyszerű lehetőséget nyújtott olyan haszonnövények termesztésére, mint például a cukornád, amit hamarosan már nemcsak Bristolba és Flandriába szállítottak, hanem még a Fekete-tenger környékére is. Abban az időben, amikor Kolumbusz Kristóf vitorlát bontott, Madeira már egymaga évi 1,5 ezer tonna cukrot állított elő – ámbár olyan áron, amit egy kutató kora modern kori „ökocídiumnak” nevezett: az erdőket kiirtották, a behurcolt állatok, a patkányok és a nyulak pedig olyan mértékben elszaporodtak, hogy már egyfajta isteni büntetésnek tekintették őket.¹²

Kasztília nagyralátó uralkodói, akik lassan az Ibériai-félsziget nagy részére kiterjesztették a hatalmukat, az Újvilág felé való terjeszkedést is tervezgették, mégis a portugálok tették meg az első lépéseket.¹³ Portugália a 13. század óta szorgalmasan építgette kereskedőállomásait, amelyek Észak- és Dél-Európát kapcsolták össze Afrika piacaival. Már Dénes király uralkodásának idején (1279–1325) rendszeresen indultak a muszlim Észak-Afrika és más vidékek termékeivel megrakott hatalmas szállítóhajók „Flandria, Anglia, Normandia, Britannia és La Rochelle felé”, valamint „Sevillába és a Mediterráneum más részeibe”.¹⁴

Ahogy Portugália törekvései egyre merészebbek lettek, úgy növekedett a hatalma is. Legelőször Genovát szorította ki az aranypiacról, aztán néhány évi tervezgetés után, 1415-ben elfoglalta az észak-afrikai muszlim kikötővárost, Ceutát. Ez a lépés a város csekély stratégiai vagy gazdasági jelentősége miatt nemigen volt több, mint afféle szándéknyilatkozat, ráadásul igen sokba került, megzavarta a régóta kialakult kereskedelmi kapcsolatokat, és az olyan kíméletlen gesztusokkal, mint a keresztény templommá alakított nagymecsetben való misemondás, ellenséges érzéseket támasztott a helyi népességben.¹⁵

Ez a harcias magatartás csak egy mozzanata volt az iszlámmal szembeni általános ellenségességnek, ami ebben az időben az egész Ibériai-félszigeten eluralkodott. Amikor Portugália királyának fia, Tengerész Henrik 1454-ben levélben kért monopóliumot a pápától az Atlanti-óceánon való hajózásra, indokai között azt is elősorolta, hogy el akar jutni „az indiaiakhoz, akikről az járja, hogy Krisztust imádják, így... rávehetjük őket, hogy keljenek a keresztények segítségére a szaracénok ellenében”.¹⁶

A nagyívű elgondolás csak része volt az összképnek; a portugál terjeszkedés törvényesítésére tett próbálkozások legalább annyira célozták az európai vetélytársak kiszorítását, mint az iszlám világa elleni támadást. Portugália szerencsecsillaga nem azért emelkedett a magasba, mert ellentétet szított a muszlim kereskedőkkel és lerombolta a hagyományos piacokat, hanem azért, mert újakat hozott létre. Kulcsszerepük volt az Atlanti-óceán keleti medencéjében fekvő szigetcsoportoknak, amelyek megkönnyítették a felfedezőutakat; kikötőikben fel lehetett frissíteni az élelmiszer- és vízkészleteket, így

nagyobb biztonsággal és messzebbre lehetett elmerészkedni az ismeretlen felé.

Portugália a csápjainak minél messzebbre való kinyújtása érdekében a 15. század közepétől kezdve pontosan kiszámított lépésként kolóniákat hozott létre, hogy ellenőrzése alá vonja a legfontosabb tengeri útvonalakat. A mai Mauritánia nyugati partján Arguimot, majd a mai Ghána atlanti partján São Jorge da Minát építették ki erődítménnyé és egyben raktárállomássá.¹⁷ Úgy tervezték meg őket, hogy lehetővé váljon a behozatal pontos lajstromozása, ami roppant fontos volt, a portugál korona ugyanis a 15. század dereka óta ragaszkodott ahhoz, hogy az Afrikával való kereskedelem királyi monopólium.¹⁸ Létrehoztak egy közigazgatási szervezetet, amely a kezdetektől fogva hivatalosan meghatározta, hogyan kell működtetni a terjeszkedő portugál tengeri hálózat újabb és újabb láncszemeit. Amikor újabb felfedezésekre került sor, például az 1450-es években rátaláltak a Zöld-foki-szigetekre, már kipróbált és bevált minták alapján léphettek tovább.¹⁹

Mindeközben a kasztíliaiak sem ültek tétlenül; úgy próbálták lazítani a portugálok szorítását a dél felé irányuló útvonalak mentén újonnan felfedezett támaszpontokon, hogy megtámadták a nagy rivális zászlaja alatt közlekedő hajókat. A feszültséget később enyhítette az 1479-es alcáçovasi egyezmény, amely a kasztíliaiak ellenőrzése alá helyezte a Kanári-szigeteket, a többi szigetcsoport, illetve a Nyugat-Afrikával való kereskedelem fölötti ellenőrzés pedig a portugálok kezére került.²⁰

Ám nem a magas politika, nem a pápai engedély és nem a királyok között a területért folyó versengés nyitotta meg az utat Afrika felé és indította meg Nyugat-Európa felemelkedését – az igazi áttörés akkor történt meg, amikor a merész hajóskapitányok felismerték, hogy az olajjal és bőrökkel való kereskedésnél meg az aranyvásárlásra való alkalom kutatásánál könnyebb és gyümölcsözőbb lehetőségek is kínálkoznak. Amint Európa történelme során annyiszor bebizonyosodott: a legtöbb pénzt emberek szállításával lehet megkeresni.

Az afrikai rabszolga-kereskedelem a 15. században virágzott fel, és már a kezdetektől fogva rendkívül jövedelmezőnek bizonyult. A

portugál farmokon és ültetvényeken nagy szükség volt munkaerőre; olyan hatalmas számú rabszolgát hurcoltak be, hogy az első expedíciókat pénzelő koronaherceget nem kisebb történelmi alakhoz, mint az új birodalmat alapító Nagy Sándorhoz hasonlították. Nem sokkal később már azt mondogatták a gazdagok házáiról, hogy „csordulásig tele vannak rabszolgákkal és rabszolganőkkel”, ami lehetővé tette birtokosaiknak, hogy másutt fektessék be a pénzüket, és még gazdagabbak legyenek.²¹

Kevesen voltak, akik visszataszítónak találták a Nyugat-Afrikában összefogdosott emberek rabszolgasorba kényszerítését, noha egyes forrásokból kiérezhető némi együttérzés. Egy portugál krónikás beszámol a nyugati partvidéken 1444-ben fogságba ejtett és Lagosba hurcolt afrikaiak nyöszörgéséről, zokogásáról és jajveszékeléséről. Amikor a szerencsétlenek rájöttek, hogy „el kell szakadnia apának fiútól, férjnek feleségtől és fivérnek fivértől”, az elkeseredésük még hevesebb lett: „Van-e szív – kérdezi –, ha mégoly kemény is, amelyet nem marcangol a szájalom e nyomorúságos társaság látványától?”²²

Az ilyen reakciók azonban ritkák voltak; sem az eladók, sem a vevők nem pazaroltak érzelmeket azokra, akiket eladtak és megvásároltak. Nem törődött velük a korona sem; a rabszolgákban nem látott mást, mint újabb munkaerőt, illetve bevételi forrást a *quinto* – az afrikai kereskedelemből származó haszon egyötödét kitevő adó – révén, ami természetesen annál magasabb, minél több afrikait fognak el és értékesítenek a rabszolgapiacokon.²³ A krónikás, aki nem titkolta, hogy megindították a lagosi kikötőben látott szívszaggató jelenetek, két évvel később maga is részt vett egy rabszolgaszerző rajtaütésben, amelynek során a tengerparton csaptak le egy kagylót gyűjtögető asszonyra, kétesztendő kisfiára meg egy tizennégy éves leánykára, aki olyan vadul küzdött a szabadságáért, hogy három férfinak kellett a csónakba rángatnia. „De legalább – jegyezte meg szenvtelen tárgyilagossággal a krónikás – csinos volt ahhoz képest, hogy guineai.”²⁴ Férfiakat, nőket és gyermekeket rendszeresen kerítették be és hurcoltak el, csaknem úgy vadásztak rájuk, mint az állatokra. Voltak, akik engedélyt kértek a koronahercegtől, hogy egész hajókaravánnal indulhassanak rabszolgákért, ő pedig nemhogy megadta a kért engedélyt, de

„azonnal elrendelte,... hogy minden hajó számára készüljön zászló a Mi Urunk Jézus Krisztus lovagrend keresztjével”. Így tehát Istennel és a Koronával karöltve folyt az emberkereskedelem.[25](#)

A beáramló pénz odahaza nem jutott el mindenkire. A 15. század végén egy lengyel utazó megdöbbenően tapasztalta, hogy a portugál közemberekből mennyire hiányzik a kellem, a kifinomultság és az elegancia. A portugál férfiak, írta, „faragatlanok, szegények, hiányzik belőlük a jó modor, és noha megvan a magukhoz való eszük, tudatlanok”. Ami pedig az asszonyokat illeti: „csak igen kevés akad közöttük, aki szép, csaknem úgy festenek, mint a férfiak, habár a legtöbbszörnek szép, fekete szeme van”. A férfiak pompás, tette hozzá, „olyan dús, hogy őszintén szólva sehol a világon nem találni szebbet”. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy ezek az asszonyok buják, kapzsik, hazugok, romlottak és becstelének.[26](#)

A rabszolga-kereskedelem jelentős hatással volt a portugál gazdaságra, de ennél jóval fontosabb szerepük volt a 15. században az Afrika hosszú partvonala mentén tett felfedezéseiknek. A portugál hajók a zsákmány reményében egyre messzebb merészkedtek, és úgy találták, hogy minél délebbre jutnak, annál védtelenebb településekre bukkannak. A falvak kíváncsi főnökeit és véneit, akik a partra tódultak, hogy lássák és fogadják az Európából érkezőket, rutinszerűen ott helyben lemészárolták; pajzsukat és lándzsáikat odahaza mint trófeákat adták át a királynak vagy a koronahercegnek.[27](#)

A felfedezők a vagyon és a könnyű zsákmány utáni hajszában a 15. század utolsó negyedében továbbnyomultak Afrika partjai mentén dél felé. A rabszolgaszerező expedíciók mellett II. János király követeket is indított, mert feltétlenül szeretett volna szoros kapcsolatokat kialakítani az erős helyi uralkodókkal, ekképpen is védelmezve hazája kereskedelmi pozícióit a spanyolokkal szemben. Az egyik követe nem más volt, mint Kolumbusz Kristóf, aki az így szerzett tapasztalatai alapján hamarosan kiszámította, hogy pontosan milyen és mennyi ellátmányra és felszerelésre lenne szükség más, hosszú távú utazásokhoz. Az afrikai partvidék hosszáról szerzett új adatok fényében – talán már a saját jövőbeni nagy vállalkozására gondolva – a Föld nagyságára vonatkozó becsléseket is tett.[28](#)

Más felfedezők jóval inkább a jelennek éltek. Az 1480-as években Diogo Cão rátalált a Kongó folyó torkolatára, s ezzel lehetővé vált a követség a régió nagy hatalmú királyával, aki hajlandó volt megkeresztelkedni is. Ezt a portugálok arra használták fel, hogy felmondják a pápasággal szembeni kötelezettségeiket, kivált azután, hogy Kongó királya hadba szállt a keresztel ékes pápai zászló alatt felvonuló ellenségeivel szemben.²⁹ 1488-ban Bartolomeu Dias elérte Afrika legdélebbi csúcsát, amit a Viharok fokának (Cabo das Tormentas) nevezett el, aztán véget vetett a roppant veszedelemes utazásnak, és elindult hazafelé.

Portugália féltékenyen őrizte hódításait, olyannyira, hogy amikor Kolumbusz Kristóf 1484 végén II. János királyhoz folyamodott támogatásért egy nyugatra, az Atlanti-óceánon át tervezett expedícióhoz, kérése süket fülekre talált. A király érdeklődése valamennyire mégiscsak feltámadt, és „titokban kiküldött egy karavellát, hogy megpróbálkozzon azzal, amit Kolumbusz javasolt” – ám tény, hogy még Dias nagy jelentőségű felfedezéseit sem követték további felfedezőutak, azon megfontolás alapján, hogy Portugália elsődleges érdeke megszilárdítani helyzetét az új világokban, amelyekkel kapcsolatba került, ahelyett hogy erőltetné a további terjeszkedést.³⁰

A dolgok megváltoztak, amikor Kolumbusz végre megkapta a vágyott támogatást Kasztília és Aragónia uralkodóitól, Ferdinándtól és Izabellától, és 1492-ben vitorlát bonthatott. Az Atlanti-óceán túlfelén tett felfedezései lázas izgalomba hozták Európát. Új szárazulatot és szigeteket „fedeztem fel, amelyek részei Indiának a Gangeszen túl”, jelentette magabiztosan egy levélben, amelyet hazafelé tartva írt Ferdinándnak és Izabellának. Az új területek „határtalan termékenységét... össze sem lehet hasonlítani más vidékekkel”; olyan mennyiségben teremnek itt fűszerek, hogy azt felbecsülni sem lehet; vannak itt „hatalmas, aranyban és más fémekben gazdag bányák”, amelyek csak arra várnak, hogy kitermeljék őket, és nagyarányú kereskedést lehet folytatni „a fő szárazulattal... ami a Nagykán birodalma”. Pamutszövet, masztixgyanta, rebarbara, fűszerek, rabszolgák „és még ezernyi más értékes dolog” mind nagy bőségben található itt.³¹

Az igazság az, hogy Kolumbuszt megzavarta és félrevezette, amit talált. Arra számított, hogy egy kulturált néppel találkozik, ám a helybeliek meztelenek voltak, és az ő megítélése szerint dermesztően primitívek. „Testük igen arányos és formás, az arcuk pedig tetszetős”, jegyezte meg, de fölötte hiszékenyek, és elbűvölik őket az olyan ajándékok, mint egy veres sapka, néhány gyöngy vagy akár törött üveg- és cserépdarabok. Elképzelésük sincs a fegyverekről, a pengéjüknel fogták meg a kardot, amikor megmutattuk nekik, és „tisztá tudatlanságból” megsebeztek vele magukat.³²

Ez bizonyos tekintetben jó hírnek tűnt. Az itteniek, állapította meg, „kedves és szelíd emberek, akik nem tudják, mi a gonosz... Tudják, hogy van Isten az égben, és meggyőződésük, hogy mi is az égből jöttünk, igen gyorsan megtanulnak minden imát, amit előmondunk nekik, és keresztet is vetnek.” Csak idő kérdése, hogy „e népek sokaságát a mi szent hitünkre térítsük”.³³

Valójában a levél, amelyben könnyeden sorolja elő rendkívüli felfedezéseit (másolatai olyan sebesen terjedtek el, hogy Bázisban, Párisban, Antwerpenben és Rómában is kézről kézre jártak már azelőtt, hogy Kolumbusz hazai vizekre ért volna), a „fekete irodalom” mesterremeke; ahogy egyes kutatók fogalmaztak: „túlzások, félreértések és éktelen hazugságok szövevénye”.³⁴ Aranybányákat nem talált, a fahéjként, rebarbaraként és aloéként azonosított növényeknek pedig közülük sem volt ezekhez a fajokhoz. Semmi sem utalt a nagykán közelségére sem. Kijelentése, hogy az itteni rengeteg kincs és gazdagság hét éven belül elegendő lehet 5000 lovas és 50 000 gyalogos katona felszerelésére, ekképpen tehát Jeruzsálem visszavételére, nem egyéb, mint a legarcátlanabb szemfényvesztés.³⁵

Kolumbusz útja további részében is ezt a műfajt művelte tovább. Pártfogóit, Ferdinándot és Izabellát ismét arról biztosította, hogy aranybányákat talált; betegséggel és a felmerült technikai nehézségekkel magyarázta, hogy nem képes kézzelfoghatóbb bizonyítékokkal szolgálni, és az igazságot leplezendő papagájokat, kannibálok és kasztrált férfiakat küldött haza Európába. Ahogy abban volt bizonyos, hogy első utazása során közel járt Japánhoz, ugyanolyan teljes önbizalommal jelentette a Hispaniola szigetén talált

néhány jókora aranyrög birtokában, hogy csaknem elérte Ophir bányáit, ahonnan a Salamon templomának építésénél felhasznált arany származott. Később, amikor elérte az Orinoco folyó torkolatát, azt állította, hogy a paradicsom kapuját fedezte fel.³⁶

Legénységének néhány tagját felbőszítette, hogy Kolumbusz megszállottként tartja kézben és irányítja az expedíciók minden parányi mozzanatát, igen szigorúan adagolja az élelmiszert, és könnyen elveszíti a béketűrését, ha valaki merészel nem egyetérteni vele. Európába hazatérve a maguk józanabb beszámolóival kissé helyreállították az admirális úr jelentéseit, amelyek őszintén szólva egyre fárasztóbbak lettek képtelen optimizmusukkal. Az Atlanti-óceánon való átkelés – jelentette ki Spanyolország uralkodói előtt egy spanyol felfedező, Pedro Margarit és egy misszionárius szerzetes, Bernardo Buyl – merő komédia; arany nincs, Kolumbuszék nem hoztak haza egyebet, mint pucér *indiaiakat*, furcsa madarakat és néhány csecsebecsét – a nagy vállalkozás költségei soha nem fognak megtérülni.³⁷ A káprázatos kincsek fellelésében vallott teljes kudarc lehetett az egyik oka annak, hogy az újonnan felfedezett területek iránti érdeklődés az anyagi értékekről az erotika síkjára terelődött át. A 15. század végén és 16. század elején keletkezett ismertetőik egyre egyértelműbben szólnak az új földrész lakóinak sajátos szexuális szokásairól, a nyilvánosan végzett közösülésről, illetve a szodómiáról.³⁸

Ám a helyzet hamarosan megváltozott. 1498-ban a mai észak-venezuelai Paria-félsziget felderítésekor Kolumbusz észrevette, hogy az őslakosok gyöngyfüzért viselnek a nyakukban, s hamarosan felfedezték, hogy a közeli szigetek partjai mentén sosem látott gazdagságú gyöngyragyglótelepek vannak. A felfedezők siettek megrakni hajóikat a csodás zsákmánnyal. Korabeli források elbeszélik, hogyan tömték meg a zsákokat pukkadásig gyönggyel: „némelyik akkora, mint egy mogyoró, csodálatosan tiszták és szépségesek”; vitték őket haza Spanyolországba, és mind a kapitányok, mind a legénység mesés gazdagságra tettek szert belőlük.³⁹ Az izgalmat csak fokozták a történetek a még gazdára váró töméntelen gyöngyről, hallatlan nagyságukról és mindenekelőtt arról, hogy milyen elképzelhetetlenül olcsón árulják őket a bennszülöttek – ezt természetesen el is túlozta kissé az egész Európában terjedő

szóbeszéd. Az egyik, állítólag Amerigo Vespucci által írt, de vagy káprázatosan felhabosított, vagy – ami jóval valószínűbb – eleve hamisított beszámoló szerint az itáliai felfedező „száztizenkilenc márkára való gyöngyöt” (vagyis közel harminckilónyit) szerzett „nem egyébért, mint csengettyűkéért, tükrökért, üveggyöngyökért és rézlemezből készült levélkéért. Az egyik [bennszülött] egyetlen csengettyűért az összes gyöngyét odaadta.”⁴⁰

Némelyik gyöngy akkora volt, hogy nevet is kapott és Európa-szerte híressé vált, például a valaha talált leghatalmasabb példány „La Peregrina” (a Zarándok), vagy a páratlan minőségű és ugyancsak „La Pelegrina” nevet kapott gyöngy. Mindkettőt évszázadokon át óriási becsben tartották az európai kincstárakban, Velázquez megörökítette őket az uralkodók képmásain, és ma is előkelő helyet foglalnak el a leghíresebb magángyűjteményekben, például Elizabeth Taylorében.

A spanyolok a busás gyöngyáratás után hamarosan rátaláltak az aranyra és az ezüstre, ahogy egyre beljebb nyomultak Közép- és Dél-Amerikába, és érintkezésbe kerültek jóval fejlettebb társadalmakkal, például az aztékokkal, majd az inkákkal. A felfedezés elkerülhetetlenül vált hódítássá és leigázássá. Kolumbusz már a legelső expedícióján feljegyezte, hogy az európaiak hatalmas technikai előnyben vannak azokkal a népekkel szemben, amelyekkel akkor találkozott. „Az indiaiaknak – ahogy tévesen nevezte őket – nincsenek fegyvereik, mindannyian meztelenek, nem használnak szerszámokat, és olyan gyávák, hogy ezren sem tudnának szembeszegülni hárommal [közülünk].”⁴¹ Egy lakomán ámulattal nézték, ahogy Kolumbusz megmutatja nekik a török íj pontosságát, majd egy kicsi lombard ágyú és egy páncélruhát is átütő nehéz puska erejét. A jövevények csodálták a frissen megismert népek idilli és gyanútlanul természetes életét, de büszkék voltak halált hozó eszközeikre is, amelyek évszázadok alatt fejlődtek és tökéletesedtek a muszlimok és a szomszédos európai keresztény királyságok elleni küzdelmek során.⁴²

Kolumbusz már felhívta a figyelmet az első utazása során megismert bennszülöttek védtelenségére és naivitására. „Arra valók – írta –, hogy parancsoljanak nekik, hogy dolgozzanak, gondozzák az ültetvényeket és elvégezzenek mindent, amire szükség van;

városokat építsenek és megtanulják a szokásainkat.”⁴³ A bennszülötteket az első pillanattól kezdve majdani rabszolgáknak tekintették. Az erőszak hamarosan mindennapos gyakorlattá vált. 1513-ban Kuba szigetén egy falu lakóit, akik azért érkeztek, hogy „minden tartalékukat feláldozva” ennivalóval, kenyérrel és hallal köszöntsék a spanyolokat, egy elrémült szemtanú szerint „a legcsekélyebb ok nélkül” lemészárolták. Ez az eset csak egy volt a számtalan közül. „Olyan kegyetlenségeknek voltam tanúja, amilyeneket még élő ember nem látott és elképzelni sem tudott”, írta elborzadva egy spanyol szerzetes, Bartolomé de las Casas az európaiak betelepülésének legkorábbi időszakában egy levélben, amelyben az otthoniakat akarta tájékoztatni az Újvilágban zajló eseményekről.⁴⁴ Ám mindez a kegyetlenkedés csak a kezdet volt, amint ő maga írta meg *Historia de las Indias* című, nagyszerű munkájában.

A karibi térség és a két Amerika őslakos népességét kiirtották. A Kolumbusz első utazása után eltelt néhány kurta évtized alatt a félmillió taino népből alig több mint kétezren maradtak. Az ok részben az volt, hogy elképzelhetetlen kegyetlenséggel bántak velük az európaiak, akik *conquistadorok*nak – hódítóknak – kezdték nevezni magukat, például a vérszomjas Hernán Cortés; az ő Közép-Amerika felderítését és elfoglalását célzó expedíciója vagy inkább hadjárata során lelte halálát az azték uralkodó, Moctezuma, és omlott össze az Azték Birodalom. „Nekem és a társaimnak – mondta az aztékoknak – beteg a szívünk, és csak az arany gyógyíthatja meg.”⁴⁵ Egyébként – ígérte állítólag Moctezumának – ne féljete. Mi nagyon szeretünk titeket. Ma béke van a szívünkben.”⁴⁶

Cortés tökéletesen kihasználta a helyzetet, noha az arról szóló történetek, hogy az aztékok Kecalkoatl isten megtestesülésének vélték őt, későbbi elmeszülémények.⁴⁷ A spanyolok, miután szövetséget kötöttek Tlaxcala uralkodójával, Xicohténcatlal, aki mohón igyekezett hasznot húzni az aztékok bukásából, hozzáálltak egy magasan fejlett állam lerombolásához.⁴⁸ Egész Amerikában mindennapos gyakorlattá vált, hogy mélységes lenézéssel kezelik a bennszülötteket. A helybeli népesség – írta egy kommentátor a 16. század derekán – „annyira gyáva és annyira retteg az embereink

látványától, hogy már a pusztá félelem is lesújtja őket... már néhány spanyol elől is úgy menekülnek, mint az asszonyok”. Ítéloképességükben, tudásukban és erkölcsükben – jelentette ki – „olyanok, mint a gyermekek a felnőttekhez képest”. Valóban – folytatta –, ezek inkább majmok, mintsem emberek, vagyis aligha tekinthetjük őket emberi lényeknek.⁴⁹

Cortés és emberei a mongolok Ázsiában tanúsított kegyetlenségét idéző módszerekkel ragadták el az aztékok kincseit; a szemtanúk vallomásaiból a 16. században összeállított beszámoló szerint úgy zsákmányoltak, „mint fenevadak... mindannyiukon teljességgel elúrhodott a feneketlen mohóság”. Elrabolták a finoman megmunkált kincseket, „a drágakövektől súlyos nyakláncokat, gyönyörű bokapereceket, karkötőket, kicsiny aranycsengettyűkkel ékes lábékszereket meg a türkizdiadémot, amelyet csakis az uralkodó viselhetett”. Az aranyat leszaggatták a pajzsokról, a drágakövek foglalataival együtt beolvasztották és rudakká öntötték; a smaragdot és nefritet összegyűjtötték. „Elvittek mindent.”⁵⁰

Ám mindez nem volt elég; ezután a késő középkor egyik legiszonyosabb vérengzése következett. Az azték főváros, Tenochtitlán nemességét és papságát egy vallási ünnepen lemészárolták. A spanyolok kicsiny csapata vad dühvel nyomult előre, levágták a dobosok kezét, aztán kardokkal és lándzsákkal vetették rá magukat az egybegyűlt tömegre. „A vér úgy ömlött... mint az iszapos, ragacsos víz; bűze betöltötte a levegőt”, ahogy ajtóról ajtóra haladva kutattak új áldozatok után.⁵¹

A bennszülött népesség eltörlését nem csak a nyers erő alkalmazásával és a szerencsés szövetségkötések révén sikerült véghezvinni; nagyban hozzájárultak az Európából behurcolt betegségek is.⁵² Tenochtitlán lakosainak nagy részét pusztította el az először 1520 körül felbukkant himlő, ami ellen a szervezetükben nem alakulhatott ki természetes védekezés.⁵³ Ezután éhínség következett, a himlő ugyanis különösen kegyetlenül aratott az asszonyok között, s mivel a mezőgazdasági munka elsősorban az ő feladatuk volt, összeomlott az élelmiszer-termelés. A helyzetet tovább rontotta, hogy a betegség elől igen sokan távoli vidékekre menekültek, így alig maradt valaki, aki vethetett és arathatott volna – az ellátás igen rövid

idő alatt végleg összeomlott. A kór és az éhínség iszonyatos számban pusztította el az embereket.⁵⁴

Az 1520-as években egy végzetes járvány – talán influenza, de valószínűbb, hogy ismét a pestis – söpörte el a kakcsikel maja népeiséget a mai Guatemalában. A levegőt iszonyatos bűzzel töltötték be a rothadó tetemek; kutyák és keselyűk lakmározta rajtuk. Aztán néhány évvel később újabb járvány sújtott le, ezúttal a kanyaró. Az Újvilág őslakos népeiségeének esélye sem volt a fennmaradásra.⁵⁵

Az Amerikából Európa felé vezető tengeri útvonalakon sűrű egymásutánban közlekedtek a dugig rakott hajók. Az új hálózat mind hosszúságában, mind forgalmának arányaiban vetekedett az Ázsián végignyúló régivel, és hamarosan felül is múlta; szinte elképzelhetetlen mennyiségű ezüstöt, aranyat, drágakövet és más kincseket szállítottak Európa felé. Az Újvilág gazdagságáról szóló történeteket erősen kiszínezték. Egy népszerű 16. század eleji elbeszélés szerint a folyók vize mossa ki a hegyoldalakból és sodorja magával, a bennszülöttek pedig hálóval szedik össze az aranyrögöket.⁵⁶

Kolumbusz első, megtévesztően ömlengő beszámolójától eltérően a nemesfémek most valóban áradni kezdtek Európába. Albrecht Dürert elképesztette az 1520-ban kiállított azték kincsek rendkívül finom kidolgozottsága. „Életemben nem láttam még semmit, ami ennyire megörvendeztette volna a szívemet”, írta a gyűjteményről, amelyben számos más gyönyörű tárgy mellett volt egy „teljes egészében aranyból készített nap” meg egy ezüsthold, mindkettő körülbelül két méter szélességű. Egészen megrendítették „az elbűvölő mesterművek”, és őszintén csodálta „ama távoli országok lakóinak bámulatos ügyességét és kifinomultságát”.⁵⁷ A kisfiúk – például Pedro de Cieza de León, aki később maga is beállt a konkvisztádorok közé – ott álldogáltak a sevillai kikötőben, és bámulták, ahogy egyik hajóról a másik után rakodják ki és szállítják el szekerekkel a hazahozott kincseket.⁵⁸

A nagyratörők és merészek hajóra szálltak, hogy szerencsét próbáljanak az Újvilágban. A spanyol koronától kapott szerződések és engedélyek birtokában az olyan hétpróbás fickók, mint a Cortést

Mexikóba, majd Közép-Amerikába és a mai Venezuelába is elkísérő Diego de Ordaz, hatalmas vagyonokat szereztek a bennszülöttek kiszipolyozásával, és minthogy a spanyol korona mindenből levette a maga sápját, gazdagították a királyi kincstárat is.[59](#)

Nem sokkal később Spanyolországban már módszeresen gyűjteni kezdték az értesüléseket, megbízható térképeket állítottak össze, bejelölték az új felfedezéseket, és kalauzokat képeztek ki, a behozott javakat pedig – természetesen – lajstromba vették, s annak rendje és módja szerint megadóztatták.[60](#) Olyan volt, mintha egy precízen beállított motort kapcsoltak volna be, amely Közép- és Dél-Amerikából egyenesen Európába szivattyúzza a kincseket.

Mindeközben a különös véletlenek összejátszása, elvetélt terhességek és meghiúsult házasságkötések következtében Nápoly, Szicília és Szardínia királyságainak, Burgundiának és Németalföldnek, valamint Spanyolországban mindössze egyetlen lehetséges örököse volt. Az Atlanti-óceán túloldalának látszólag kiapadhatatlan forrásaiból hömpölygő gazdagság révén V. Károly nemcsak az Amerikában alakuló új birodalom ura, de az európai politika meghatározó figurája is volt. A változásnak megfelelően a törekvéseit is újrafogalmazta; 1519-ben újabb lépést tett pozíciójának erősítése érdekében: hatalmas gazdasági erejét latba vetve német-római császárrá koronáztatta magát.[61](#)

Károly szerencsésének felívelését megsínylette a többi európai uralkodó; egyszer csak azon vették észre magukat, hogy kijátszotta és pályán kívülre taszította őket valaki, aki eltökélte, hogy még tovább növeli az erejét. Gazdagsága és befolyása éles ellentétben állt az olyan szereplőkével, mint például az angliai VIII. Henrik, akinek jövedelme eltörpült nemhogy Károly, de még a saját országa egyházának bevételei mellett is. Henrik (versengő szellemű férfiú volt; Velence londoni követe szerint „bokája rendkívül vékony”, haját „francia divat szerint” rövidre vágja és egyenesre fésüli, kerek arca pedig „olyan szép, hogy lehetne akár egy csinos hölgyé is”) nem is választhatott volna rosszabb történelmi pillanatot arra, hogy megpróbálja fenekestül felforgatni az angliai viszonyokat.[62](#)

Abban az időben történt, amikor V. Károly tartotta kézben Európa nagy részének és a pápaság bábjainak zsinórjait, hogy Henrik mindenáron semmisnek akarta nyilváníttatni érvényes házasságát,

hogy feleségül vehesse Boleyn Annát (aki egy kortárs leírás szerint „nem volt a világ legcsinosabb asszonya... de gyönyörű, fekete szeme volt”); igen merész elhatározás volt ez, hiszen az asszony, akit elhagyni készült, nem más volt, mint V. Károly nagynénje, Aragóniai Katalin.⁶³ A pápa elutasító válasza okozta felfordulásban Anglia királya nemcsak a pápasággal került összeütközésbe, de a világ leggazdagabb emberét, egész kontinensek urát is magára haragította.

Spanyolország növekvő jelentősége Európában és gyors terjeszkedése Közép- és Dél-Amerikában szinte a csodával volt határos. A gazdagság, a hatalom és a mozgástér figyelemre méltó arányú eltolódása azt eredményezte, hogy a nem olyan régen még a Mediterráneum szerencsétlenebbik felén fekvő, elmaradott és nem túl jelentékeny ország világhatalommá növekedett. Egy spanyol krónikás szerint a folyamat egyenesen „a legnagyobb jelentőségű esemény volt a Teremtés óta – hasonlatos annak megtestesüléséhez és halálához, aki megalkotta”;⁶⁴ egy másik azt állította: nyilvánvalóan maga a Mindenható tárta fel a spanyolok előtt „Peru tartományait, amelyek oly hatalmas arany- és ezüstkészleteket rejtegettek”. Az eljövendő nemzedékek – vélekedett Pedro Mexía – el sem fogják hinni, milyen hatalmas mennyiségben találtak itt nemesfémeket.⁶⁵

Amerika felfedezése után hamarosan megindult a portugál rabszolgapiacokon vásárolt munkaerő behozatala. A portugálok már az atlanti-óceáni szigeteken és Nyugat-Afrikában szerzett tapasztalataikból tudták, hogy az európaiak betelepülése igen drága dolog, és még csak nem is mindig kifizetődő; könnyebb elhatározni, mint megvalósítani. Nem volt egyszerű meggyőzni a családokat, hogy hagyják hátra szeretteiket, az új területeken nagy volt a halálozási arány, és embert próbálóak voltak az életkörülmények is. Az egyik megoldás az volt, hogy árvákat és elítélteket hurcoltak olyan helyekre, mint São Tomé, és ezzel párhuzamosan afféle segélyezési-jutalmazási intézkedéseket vezettek be, például biztosítottak számukra „férfi és női rabszolgákat személyes szolgálatra”, hogy megalapozzanak egy helyi népességet, amelyre már fenntartható közigazgatási rendszer építhető.⁶⁶

Kolumbusz első útja után három évtizeddel a spanyol korona már hivatalosan szabályozta az Újvilágba irányuló rabszolgaexportot

és -szállítást; szabadalmakat és engedélyeket adott a nemzedékek óta folytatott emberkereskedelemben megkérgesedett szívű, eldurvult portugáloknak.⁶⁷ Ott, ahol a betegségek és az erőszak nagymértékben csökkentette a várható életkort, csaknem kielégíthetetlen volt az igény a friss munkaerőre. Ugyanúgy, mint az iszlám világának 8. századi felvirágzása idején, a vagyonnak a világ egyik felében való összpontosulása valahol másutt a rabszolgamunkára való igény megnövekedését eredményezte. A gazdagság és a bilincsek kéz a kézben jártak.

Az afrikai uralkodók hamarosan tiltakozni kezdtek. Kongó királya többször is fellebbezett a portugál uralkodóhoz, taglalva és bírálva a rabszolgabegyűjtés súlyos következményeit. Tiltakozott az ellen, hogy fiatal férfiakat és nőket – akár a helyi előkelő családok tagjait – fényes nappal elrabolják, és európai rabszolga-kereskedőknek adják el, akik tüzes vassal billogozzák meg őket.⁶⁸ A portugál király csak annyit válaszolt, hogy hagyjon fel a siránkozással; Kongó hatalmas ország, el tudja viselni, hogy néhány lakosát elszállítják, és különben is – tette hozzá –, csinos haszna van a kereskedelemből, beleértve a rabszolga-kereskedelmet is.⁶⁹

Akadtak azért Európában, akiket gyötört és aggasztott a rabszolgák nyomorúságos helyzete és az, hogy látszólag mindenkit csak az újonnan felfedezett földrészekből nyerhető haszon érdekelt. Jeruzsálem visszavételének terve feledésbe merült, s helyét hamarosan elfoglalta a keresztény kötelességként felfogott hittérítés gondolata.⁷⁰ Dél-Amerika európai telepesei – írta 1559-ben dühösen egy magas rangú jezsuita – „képtelenek megérteni, hogy [a gyarmatosítás célja] nem az arany, az ezüst megszerzése, a népek vagy a föld meghódítása, malmok építése vagy... hogy a hasznot hazavigyék... hanem a katolikus hit hirdetése és a lelkek megmentése”.⁷¹ A cél nem a pénzcsinálás, hanem Isten igéjének terjesztése lett, részben nyilvánvalóan idézve azoknak a keresztény misszionáriusoknak a tiltakozását is, akik évszázadokkal azelőtt járták Oroszország és Közép-Ázsia forgalmas útvonalait, és ugyancsak nehezményezték, hogy a kereskedelem eltereli a figyelmet a jóval fontosabb dolgokról.

Az Újvilág esetében nagyon is volt ok azon keseregni, hogy a kutya sem foglalkozik az üdvözülés nagy kérdéseivel. Az arany olyan

mennyiségben áramlott Spanyolországba, hogy egyesek a 16. század derekán már Salamon legendás gazdagságának túlszárnyalását rebesgették. Annyi kincs érkezik az Újvilágból – jelentette ki V. Károly 1551-ben –, hogy „korunkat joggal nevezhetjük így: *era dorada* (aranykor)”.⁷²

Az Amerikában hajóra rakodott kincsek nem minden esetben jutottak el Spanyolországba. Amikor a flották megindultak hazafelé, a francia és az észak-afrikai kikötőkben állomásozó éber kalandorok és kalózkodók hamarosan megpróbálták elfogni egy-egy hajót, hogy elragadják a szállított kincseket – eleinte a szárazföldre közeledőkre csaptak le, később már egészen a karibi térségig merészkedtek, hogy messze kint a nyílt tengeren ejtsék el az ígéretes zsákmányt.⁷³

A megszerezhető kincsekről szóló történetek mágnesként vonzották a kalandorokat. Egy elkeseredett kortárs írta: „Hallva a vagyonról és dicsőségről szóló híreket”, amelyeket Észak-Afrika atlanti partvidékén terjesztenek, az emberek odagyűlnek „ugyanazzal az izgalommal, ami az indiai bányákhoz űzte a spanyolokat”.⁷⁴ Voltak köztük muszlim haramiák, akik a beérkező, áruval megrakott hajók fosztogatása mellett meg-megrohanták a spanyol partvidéken fekvő városokat és kikötőket is, és ezreket ejtettek foglyul, akiket aztán vagy váltságdíj fejében engedtek szabadon, vagy eladták őket rabszolgának.

A támadásokat a vallásos hevület megszépítő köntösébe öltöztették, noha ez a dolgok valóságos állásának igen erőteljesen átírt értelmezése volt. Még az európai kalózkodásnak is megvoltak a politikai vonatkozásai. Az ibériai hajók elleni támadások egyfajta szabályozott iparaggá váltak a spanyol király keresztény riválisai által kibocsátott, *lettre de marque* elnevezésű felhatalmazó okiratokkal. A spanyol uralkodó válaszképpen rendkívül serkentő hatású kalózvadász-szerződéseket (*contra-corsarios*) bocsátott ki, hogy törvény elé állíttathassa a leggaládabb bűnösöket. Akik sikerrel jártak, busás jutalmat kaptak a koronától és dicsőséget szereztek a nevüknek, mint Pedro Menéndez de Avilés, aki rovásokkal számlálta és jelölte a zsákmányait, éppen úgy, ahogy a mai vadászpilóták a lelőtt ellenséges gépeket.⁷⁵

Az óceán túlsópartján egy új világot fedeztek fel, de új világ született meg odahaza is: olyan új világ, amely bátorította az eleven, új gondolatokat, és kíváncsi örömmel fogadta az új szokásokat és ízléseket; amelyben a tudósok és mindenfajta értelmiségiek tülekedtek és lökdösődtek, hogy támogatókat és pártfogókat találjanak. A kontinensek felfedezésében és természeti adottságaik kiaknázásában közvetlenül részt vevőknél egyre nagyobb arányban felhalmozódó pénz és a hazahozott kincsek olyan kulturális vérátömlesztést jelentettek, ami átformálta Európát. Néhány évtized leforgása alatt megjelentek a dúsgazdag pártfogók és mecénások, készen arra, hogy fényűző dolgokra költsék tömérdek pénzüket. Egyszerű növekedett az igény a ritkaságokra és egzotikumokra.

Európa újszülött gazdagsága magabiztosságot, sőt kérkedést szült, de valamiképpen megerősítette a hitet abban, hogy Jeruzsálem visszavételének meg kell történnie. Sokak számára teljességgel nyilvánvaló volt, hogy az Amerikából származó, minden jel szerint kimeríthetetlen gazdagság nem más, mint megerősített áldás „a Magasságos Úristentől, aki királyságokat ad bárkinek és vesz el bárkitől bármilyen módon, az Ő kedve és tetszése szerint”.⁷⁶ Az új kor, egy valódi aranykor hajnala feledteti a Róma utcáit betöltő jajveszékeltést, önostorozást és könnyeket, amit 1453-ban Konstantinápoly török kézre jutása váltott ki.

Most a múlt újrafeltalálása volt a feladat. A régi császári főváros eleste félreérthetetlen alkalmat kínált arra, hogy az ókori Görögország és Róma örökségét – nagy kedvvel és gyönyörűséggel – magukévá tegyék örökbe fogadott örökösei. Franciaországnak, Németországnak, Ausztriának, Spanyolországnak, Portugáliának és Angliának valójában az égvilágon semmi köze sem volt Athénhoz és az ókori görögség világához, és jórészt csak jelentéktelen szerepet játszottak Róma történelmében a birodalom megszületésétől annak bukásáig – ezt azonban elhallgatták és elködösítették azok a festők, szobrászok, írók és építészek, akik lelkesen munkához láttak, hogy antik témák, gondolatok és szövegek kölcsönzésével és gondos válogatásával olyan elbeszélés-vonulatot teremtsenek, amely létrehoz egy nemcsak egyre kézzelfoghatóbbnak és hitelesebbnek tűnő, de idővel normává is kontúrosodó történetet. Így noha mindenki régóta reneszánsznak nevezi ezt a korszakot, voltaképpen szó sem volt itt

újjászületésről – inkább megszületést kellene mondanunk. Európa – történelme során most először – a világ középpontja lett.

Az ezüst útja

A kereskedelem már Amerika felfedezése előtt, a 15. században elszenvedett gazdasági megrázkódtatások után kezdett erőre kapni. Ennek oka egyes kutatók szerint a nyugat-afrikai arany piacokhoz való jobb hozzáférés, valamint a balkáni és más európai bányák növekvő termelése volt, amit talán az új nemesfémlelőhelyek feltárását elősegítő technológiai fejlődés tett lehetővé. A jelek szerint például az 1460 utáni évtizedekben a Szász Hercegségben, a Cseh, Magyar és Svéd Királyságban is ötszörösére nőtt az ezüstkitermelés.¹ Más kutatók arra mutatnak rá, hogy a 15. század második felében az adóbegyűjtés lett hatékonyabb. A gazdasági visszaesés súlyos leckéket adott fel; meg kellett tanulni például az adóalapok korábinál jóval éberebb felügyeletét – ez később ahhoz vezetett, amit „a monarchia megújulásának” nevezünk; a központosítás legalább olyan fontossá vált pénzügyi, mint társadalmi és politikai szempontból.²

Egy koreai utazó beszámolója alapján úgy tűnik, hogy a 15. század végén jócskán felgyorsult a kereskedelem. A Sanghajtól vagy 120 kilométernyire fekvő Szucsou kikötőjében – írta Cshö Bu – úgy gyülekeznek a hajók, „mint a felhők”, arra várva, hogy „finom selymekből, fátolszövetből, aranyból, ezüsből, ékszerekből és kézműves remekekből” álló rakományukkal új piacok felé induljanak. A városban nyüzsögtek a fényűző életmódjukkal kérkedő gazdag kereskedők. „Az emberek káprázatos gazdagságban élnek”, jegyzi meg irigyen, hozzátéve, hogy ezt a gazdag és termékeny régiót „úgy tarkítják a piacterületek, mint a csillagok”.³ Mindez igen vonzó, a kulcsot azonban nem Kína csendes-óceáni partvidékén kell keresnünk, hanem innen ezer meg ezer kilométernyire, az Ibériai-félszigeten.

A megoldás két részletben érkezett. A 15. század második felében Európa fokozatos gazdasági fellendülése már serkentően hatott a fényűzési cikkek piacára. Az Újvilág kincseinek Spanyolországba szállításával irdatlan erőforrások halmozódtak fel. A sevillai vámházban az aranyat és ezüstöt „úgy tárolták, mint a búzát”; szükségessé vált egy új épület, amely képes befogadni a temérdek mennyiségben beérkező javakat, hogy pontosan meg lehessen állapítani a kivetendő adót.⁴ Egy megfigyelő elmeséli, mekkora elképedéssel szemlélte az egyik hajóflotta kirakodását: látta, hogy egyetlen nap leforgása alatt „332 szekérrakományra való aranyat, ezüstöt és gyöngyöt” visznek hivatalos számbavételre; hat héttel később újabb 686 szekérrakomány nemesfém beszállítását nézhette végig. Olyan sok volt, írta, hogy „a Casa [de Contratación] nem tudta befogadni; sokat a belső udvaron öntöttek ki”.⁵

A FÖLD KERESKEDELMI ÚTVONALAI 1650 KÖRÜL

Kereskedelmi útvonalak

A Kolumbusz felfedezőútja nyomán támadó hatalmas gazdagság beköszöntése egybeesett egy másik, semmivel sem kevésbé becsvágyó tengeri expedíció káprázatos sikerével. Éppen abban az időben, amikor Spanyolországban többen nyugtalansággal gondoltak arra, hogy Kolumbusz vállalkozása nem több, mint roppant költséges tévedés, egy másik flotta is útra készülődött. A Vasco da Gama parancsnoksága alatt álló legénységet maga Portugália királya, I. Mánuel fogadta az indulás előtt, és szándékosan nem téve említést az Atlanti-óceán túloldalán tett felfedezésekről, vázolta a célt: „új útvonalat találni India és a közelében fekvő országok felé”. Ezután – folytatta – „a mi Urunk, Jézus Krisztus hitét” hirdetik majd a hitetlenektől, vagyis a muszlimoktól elragadott „új országokban és birodalmakban”. Nem tévesztette azonban szem elől a várható zsákmányt sem. Vajon nem lenne-e nagyszerű dolog – tűnődött – megszerezni „a Kelet kincseit, amikről az antik szerzők annyit áradoztak”? Nézzétek csak, hogy Velence, Genova, Firenze és más itáliai városok micsoda hasznot húztak a Kelettel való kereskedésből! A portugálok fájdalmasan tisztában voltak azzal, hogy országuk nemcsak a világ rossz oldalán, de Európának is a rosszabbik végén helyezkedik el.⁶

Vasco da Gama bizonytalan és veszedelmes expedíciója nyomán minden gyökeresen megváltozott. A dolgok a legkevésbé sem látszottak biztatónak, amikor a hajók megérkeztek Dél-Afrika partjaihoz. Az állatbőrökbe öltözött, pénisztokot viselő bennszülöttekkel vagy az ennivalóval – fóka- és gazellahús meg rágcsálni való gyökerek – nem volt különösebb baj; a nagy csalódást az okozta, hogy amikor fahéjat, szegfűszeget, gyöngyöt, aranyat „és sok más effélét” mutattak nekik, „egészen nyilvánvaló lett, hogy még soha életükben nem láttak ilyesmit”.⁷

Ám azután, hogy a Jóreménység foka megkerülésével észak felé fordult, Vasco da Gamára rámosolygott a szerencse. Malindinál nemcsak tudomást szerzett a kelet felé vezető útvonalról, de tapasztalt kalauzt is sikerült találnia. Tíz hónapig tartó utazás után horgonyt vetett Kálikut kikötőjénél.⁸ Sikerrel járt abban, amiben Kolumbusz kudarcot vallott: eljutott Indiába.

Ott már akadt néhány kolónia, ahol Portugáliától nem is távoli országok kereskedői éltek. Az első hangok között, amiket meghallott,

ismerős szavak csendültek meg: szinte rögtön két tuniszi muszlim kereskedővel találkozott. „Az ördög vigyen el! – kiáltott rá az egyik. – Hát te meg hogy kerülsz ide?” Néhány udvarias szót váltottak, és ami azután elhangzott, az valódi muzsika volt Da Gama fülének: „Micsoda szerencséd van, micsoda szerencséd! Töméntelen rubint meg smaragd van itt. Adj hálát az Istennek, hogy ilyen dúsgazdag földre vezetett!”⁹

A portugálok mindazonáltal megpróbálták értelmezni, amit láttak – éppen úgy, ahogy Kolumbusz. A koronás hindu istenek szobraival zsúfolt templomokat szentek képmásaival ékes keresztény templomoknak gondolták, a tisztasági szertartásoknál használt vizet a keresztény papok által használt szenteltvíznek nézték.¹⁰ Európában régóta közszájon forogtak az arról szóló történetek, hogy Jézus egyik tanítványa, Szent Tamás eljutott Indiába, és igen sok embert megtérített – ebből aztán Da Gama számtalan téves következtetést vont le és hozott vissza Európába, nem utolsósorban például azt, hogy Keleten számos keresztény királyság létezik, és mind készek harcolni az iszlám ellen... Mindannak, amit a Keleten látottakról és tapasztaltakról elbeszél, igen nagy része félrevezetőnek vagy teljes tévedésnek bizonyult.¹¹

Kálikut uralkodójával, a zamorinnal folytatott tárgyalások további próba elé állították Da Gamát, akinek el kellett magyaráznia, hogy ha Portugália királya csakugyan olyan mérhetetlenül, „annak a régióknak a királyait messze meghaladóan” gazdag (ahogy a tengernagy állította), ő maga miért nem tud semmiféle bizonyítékot felmutatni erre a rendkívüli gazdagságra. Amikor Da Gama előhozakodott az ajándéknak szánt kalapokkal, egy mosdótállal, néhány korall nyakláncsal meg némi cukorral és mézzel, a zamorin udvaroncái hangos hahotára fakadtak. Még a legszegényebb mekkai kereskedő sem merészelt volna – mondták neki – ilyen szánalmas ajándékokkal megsérteni az uralkodót.¹²

A feszültség nőtt. A portugálok azon vették észre magukat, hogy a mozgásukat korlátozzák; éberren figyelő örök egész csapata figyelte őket, „mindannyian kardokkal, kétélű baltákkal, pajzsokkal és íjakkal felfegyverkezve”. Da Gama és emberei már a legrosszabbtól tartottak, amikor a zamorin egyszer csak – teljesen váratlanul – bejelentette: megengedi, hogy a portugálok partra szállítsák az

árujukat, és kereskedjenek. Ők mohón megrakták a hajójukat fűszerrel meg mindenféle áruval, hogy otthon megmutathassák, mire bukkantak útjuk során, és elindultak hazafelé. A világot változtatták meg azzal, amit hazahoztak.

A kétesztendei kalandos utazás után hazatérő Da Gamát viharos ünneplés fogadta. A lisszaboni székesegyházban a tiszteletére tartott szertartás során nyíltan Nagy Sándorhoz hasonlították; a korabeli írók – és nem csak Portugáliában – lelkesen átvették és ismételtették a párhuzamot, érdeme szerint értékelve a nagy jelentőségű tettet: egy különös, új világ feltárását a messzi keleten.¹³

India elérése hatalmas propagandagyőzelem volt. Mánuel király azonnal levelet írt Ferdinándnak és Izabellának (felesége szüleinek), amelyben kendőzetlen örömeződéssel jelentette be, hogy emberei „fahéjat, szegfűszeget, gyömbért, szerecsendiót, borsot” és más növényeket hoztak haza, meg „sok és sokféle drágakövet, rubintot és egyebet”. „Felsőgeitek – tette hozzá vidoran – kétségkívül nagy örömmel és elégedettséggel veszik ezeket a híreket.”¹⁴ Kolumbusz reménybeli lehetőségekről beszélt, Vasco da Gama kézzelfogható eredményeket tudott felmutatni.

Azért Ferdinándnak és Izabellának is jutott némi vigasz. Az első tengerentúli expedíció után a pápához folyamodtak, hogy adományozza Spanyolországnak az Atlanti-óceán túlsópartján felfedezett területeket, ahogy a pápák a 15. században már többször is megtették a portugálok afrikai expedíciói nyomán. 1493-ban nem kevesebb mint négy pápai bulla született arról, hogy miként kell kezelni az új felfedezéseket. A *tengerentúl* pontos helyének meghatározása körüli sok-sok civakodás után 1494-ben végre megszületett a tordesillasi szerződés, amely a Zöld-foki-szigeteken túl 370 *league* (valamivel több mint 2000 kilométer) távolságban rögzítette a határvonalat: „megegyeztek abban – így a szöveg –, hogy a nevezett óceánon sarktól sarkig, azaz az arktikus sarktól az antarktikus sarkig, északtól délre egy egyenes vonalat húznak a Zöld-foki-szigetektől 370 *league* távolságra nyugat felé”. A vonaltól nyugatra eső területek Spanyolországhoz, a keletre esők Portugáliához fognak tartozni.¹⁵

Harminc évvel később világosan megmutatkozott a szerződés jelentősége. 1520-ban portugál hajók továbbhatoltak kelet felé, és

Indián túl elérték a Malaka-szorost, a Fűszer-szigeteket (a mai Maluku-szigeteket) és Kantont. A spanyolok eközben nemcsak arra jöttek rá, hogy két új földrészt fedeztek fel, de – annak révén, hogy egy hajójuknak egy bámulatos expedíció során sikerült a Csendes-óceánt átszelve eljutnia a Fülöp- és a Fűszer-szigetekig – elsőként vitorlázták körül a földgolyót. Volt valami irónia abban, hogy a hajó parancsnoka egy portugál tengerész volt, aki azért állt spanyol szolgálatba, mert a spanyolok hajlandók voltak pénzelni egy expedíciót, amely nyugat felől tervezte elérni a Fűszer-szigeteket – így a dicsőség nem a saját hazájáé, hanem annak szomszédjáé és nagy riválisáé lett.¹⁶ Amikor Magellán (Fernão de Magalhães) elindult legendás expedíciójára (1519–20), Portugália és Spanyolország visszaült a tárgyalóasztalhoz, hogy az Atlanti-óceánon meghúzott határhoz hasonló vonalat jelöljenek ki a Csendes-óceánon is. A két szomszéd a pápa, vagyis Isten áldásával felosztotta a világot egymás között.¹⁷

Európa többi részének alkalmazkodnia kellett Spanyolország és Portugália felemelkedéséhez. Velencében 1499-ben megdöbbenéssel, elkeseredéssel és hisztérikus érzelemkitörésekkel fogadták Da Gama visszatérésének hírért; akadt, aki azt állította, hogy a Dél-Afrikán át Indiába vezető út felfedezése nem jelent mást, mint Velence végzetét.¹⁸ Elkerülhetetlen – írta Girolamo Priuli –, hogy Lisszabon vegye át Európa kereskedelmi központjának szerepét, Velence koronáját: „kétség sem fér hozzá – írta –, hogy a magyarok, a németek, a flamandok, a franciák és a hegyeken túl élő minden nép, amely eddig Velencébe vitte a pénzét, hogy fűszereket vásároljon, most Lisszabonra fordítja majd a figyelmét”. Priuli világosan látta az okokat is. Mindenki tudja – jegyezte be naplójába –, hogy a szárazföldi úton Velencébe érkező áru számtalan állomáson halad át, ahol mindenütt adót és vámot kell fizetni érte; a tengeri úton való szállítással a portugálok olyan áron tudják majd kínálni ezeket az árukat, amilyenekkel a velenceiek nem is remélhetik, hogy versenyre kelhetnek. A számok világosan beszélnek: Velencének vége.¹⁹ Mások is hasonló következtetésre jutottak. Egy Portugáliában székelő firenzei kereskedő, Guido Detti az 1500-as években határozottan állította, hogy a velenceiek

elveszítik a kereskedelmi forgalom fölötti ellenőrzést, mert nem képesek versenyezni a tengeri útvonalakat használó portugálok áraival. Velence népének – állapította meg szárazon – ismét a halászatból kell majd megélnie, s a város visszasüllyed a lagúnákba, ahonnan kiemelkedett.²⁰

A Velence végnapjairól szóló jóslatok – legalábbis rövid távon – téveseknek bizonyultak. Ahogy a józanabbak rámutattak, a kelet felé vezető tengeri útvonal a legkevésbé sem veszélytelen. Igen sok portugál hajó soha nem tért haza. A velencei államférfi, Vincenzo Querini 1506-ban arról tájékoztatta a Nagytanácsot, hogy az Afrika déli csúcsát megkerülő 114 hajónak kevesebb mint a fele érkezett vissza épségben. „Tizenkilenc, csaknem mindegyik fűszerekkel rakva, bizonyosan elveszett; további negyvenről semmit sem tudunk.”²¹

Velence mindazonáltal hamarosan követeket küldött a muszlim Egyiptomba, hogy megvitassák a portugálokkal szembeni együttműködés lehetőségeit, közös katonai fellépést javasoltak, és a tényleges megvalósulást évszázadokkal megelőzve felvetették a Földközi- és a Vörös-tengert összekötő, „tetszés szerinti számú hajó átbocsátására alkalmas” csatorna megépítésének gondolatát.²²

A portugálok meg voltak győződve arról, hogy a 16. század elején a Vörös-tengeren és India partjainál ellenük irányuló hadműveletek mögött a Velence által létrehozott szövetség áll, valójában azonban az egyiptomiaknak sem kellett sok biztatás, hogy megpróbálják magukhoz ragadni az ellenőrzést a saját hajózási útvonalaik fölött. A mind nagyobb számban megjelenő portugál hajókat nem szívesen látták, már csak azért sem, mert az új jövevények rendkívül erőszakosan viselkedtek. Egy esetben maga Vasco da Gama fogott el egy hajót, amelyen több száz, Mekkába tartó muszlim zarándok utazott. A szerencsétlenek felajánlották, hogy busás váltságdíjat fizetnek a szabadságukért, ő azonban elrendelte, hogy gyűjtsák fel a hajót – a jelenet olyan képtelen és rettenetes volt, hogy egy szemtanú elborzadva írta: „Életem minden napján emlékezni fogok arra, ami ott történt.” Asszonyok kínálgatták az ékszereiket, hogy ne kelljen a lángokban vagy a vízben pusztulniuk, mások a gyermekeiket emelték magasra, hogy valamiképpen

védelvezzék őket. Da Gama „kegyetlen közönnyel” nézte a jelenetet, amint az utasok az utolsó szálig odavesznek.²³

Az egyiptomiak növekvő nyugtalansággal nézték a kikötők és más, stratégiaileg érzékeny helyek ellen intézett támadásokat. A portugálok 1505-ben megtámadták Mekka kikötővárosát, Dzsiddát, nem sokkal később pedig lerohanták és kifosztották a Perzsa-öböl kulcspontjait, Maszkatot és Kalhatot, s porig égették a mecseteket.²⁴ Aggasztó volt az is, hogy a portugálok tervezgetni kezdték egy Lisszabonig nyúló támaszponthálózat létrehozását. Semmi sem lehet fontosabb – érvelt 1505-ben a katona és felfedező Francisco de Almeida –, „mint hogy birtokoljunk egy erődítményt a Vörös-tenger bejáratánál vagy ahhoz igen közel”, mivel akkor „Indiában mindenki felhagyna végre azzal az ostoba gondolattal, hogy mással is kereskedhet, nem csak mivelünk”.²⁵

A kairói szultán ezzel az állásponttal és ilyen erőszakossággal szembesülve hajórajokat küldött azzal az utasítással, hogy járőrözzenek a Vörös-tengeren és a környező vizeken, s ha szükségesnek látják, cselekedjenek.²⁶ Néhány portugál parancsnok ekkor úgy döntött, hogy ideje változtatni a taktikán. A hajóik – mondta egyikük a királynak – szükségtelenül vannak veszélynek kitéve. Jobb lenne elhagyni a feltűnő helyeken, például a Vörös-tenger bejáratánál, a Szokotra szigeten épült erődöket, és inkább szívélyes kapcsolatokat kellene kialakítani a muszlim Egyiptommal.²⁷

A portugál felfedezések első hullámát magamutogató erőszak és brutális türelmetlenség kísérte. Nem tartott azonban soká, hogy a dolgok kissé elcsendesedjenek, és a kezdeti dühödt szólásokat a kereszténység győzelméről meg az iszlám vesztéről bizakodóbb és reálisabb megközelítés váltotta fel. A kereskedelemre bőségesen nyílt alkalom, s ennek felismerésével az iszlámmal, a hinduizmussal és a buddhizmussal szembeni vad ellenségesség is felengedett, ugyanúgy, mint a keresztény államoknál, amikor a vérengző tombolást felváltotta a belátás, hogy egy elenyésző kisebbség, ha életben akar maradni, jobban teszi, ha fenntartható együttműködést és jó kapcsolatokat alakít ki a többségekkel.

A dolog kétirányú volt. A rivális uralkodók Indiában és olyan helyeken, mint Makaó vagy a Maláj-félsziget, túlságosan is fontosnak tartották az egymással való vetélkedést, aminek érdekében mind jobb

működési körülményeket nyújtottak az európaiaknak, hogy a növekvő bevétel ne a vetélytársaikat, hanem őket gazdagítsa.²⁸ Ebben az összefüggésben mindenkinek érdekében állt a lehető legnagyobb mértékben háttérbe szorítani a vallási különbségeket. Természetesen továbbra is akadtak, akik nagyralátó terveket dédelgettek. Afonso de Albuquerque azon morfondírozott, hogy Melaka elfoglalása „Kairó és Mekka romlását jelentené, Velence pedig nem jutna többé fűszerekhez, csak azokhoz, amiket a kereskedők Portugáliában vásárolnak” – így aztán nekilátott lemészárolni a város muszlim lakosságát, ami a kereskedelem összeomlását vonta maga után, illetve mélységes bizalmatlansághoz és keserű ellenségességhez vezetett.²⁹ Az uralkodócsalád visszavonult, és új szultánátusokat alapított Perakban és Johorban, amelyek révén vezető szerepet tölthetett be az európai hatalmakkal való folyamatos versengésben.³⁰ Mindazonáltal – és ellentétben az Amerikában végbement folyamatokkal – a kelet felé vezető út felfedezése általánosságban sokkal inkább az együttműködés, mintsem a hódítás története, az eredmény pedig a kelet–nyugati kereskedelem hatalmas lendületű felívelése lett.

Európa csaknem összeroskadt a saját, Amerikából összezsákmányolt gazdagsága alatt, és ugrásszerűen megnőtt a fizetőképes kereslet az Ázsiából származó luxuscikkekre. Lisszabon, Antwerpen és más városok üzleteiben hatalmas mennyiségben jelentek meg a kínai porcelántárgyak és a selyem,³¹ a legfontosabb, legkeresettebb és legnagyobb mennyiségben behozott importcikk azonban a fűszer volt. A borsot, szerecsendiót, szegfűszeget, fenyőtömjént, gyömbért, szantált, kardamomot és kurkumát már a római idők óta nagyra becsülte az európai konyhaművészet; nemcsak azért, mert különlegesen ízletessé tették a fogásokat, hanem gyógyító hatásaik miatt is.

A fahéjról például azt tartották, hogy jót tesz a szívnek, a gyomornak és a fejnek, azonkívül gyógyítja az epilepsziát és a gutaütést. A szerecsendió-olajban a hasmenés és hányás orvosságát látták, de használták a megfázás gyógyítására is. A kardamomolajjal a bélbántalmakat és szélgörcsöket enyhítették.³² Egy, a mediterrán térségben ebben az időszakban keletkezett arab kézirat egyik

fejezete ezt a címet viseli: „Orvosságok a kicsiny testrészek növelésére és pompás méretűvé tételére.” A szöveg azt javasolja, hogy az adottságaikkal elégedetlen férfiak méz és gyömbér keverékével dörzsöljék be ékességüket; a hatás olyan erőteljes lesz és akkora gyönyörűséget szerez, hogy a férfi hálótársa „soha nem fogja őt elengedni magától”.³³

Ádáz verseny alakult ki a kereskedők között, hogy mindezekkel a javakkal ellássák az újonnan feltárult piacokat. A Vasco da Gama első expedíciójának hírei nyomán Velencében kitört riadalom megalapozatlannak bizonyult; a régi útvonalakon folyó forgalom nem helyeződött át egyik napról a másikra a tengerekre – a köztársaság még komoly bevétel-többletre is szert tett a kereslet Európa-szerte bekövetkezett megugrása révén. A fogyasztók – akárcsak manapság – nem foglalkoztak azzal, hogy honnan és miként jut az áru a piacra, őket egyedül az árak érdekelték.

A kereskedők irigyen figyelték egymást, s feljegyezték, hogy mit és mennyiért vásároltak. A portugálok felbérelték némelyiküket, például a levantei Becudo Mátét, hogy kémlelje ki és jelentse az Egyiptom és Damaszkusz felől szárazföldi és tengeri úton érkező teve- és hajókaravánok nagyságát, valamint a szállított áru mennyiségét. A rossz termésről, rakománnyal együtt elsüllyedt hajókról vagy politikai zűrzavarról szóló hírek egyik napról a másikra is megváltoztathatták az árakat, ami igencsak megnehezítette a számítást és tervezést. Az áruellátásban jelentős hullámozást okozhatott például, hogy egy fűszerszállító flotta pontosan mikor indult útnak. A piaci helyzet elbillenhetett a Földközi-tenger keleti medencéjében tevékenykedő kereskedők javára, mert ők pontosabb értesülésekhez jutottak, illetve kevesebb kockázatot jelentő útvonalakon szállítottak, mint az afrikai kontinenst megkerülő hajókaravánok.³⁴

Annak kiválasztása, hogy az ember mibe fektesse a pénzét, idegőrlő és kockázatos volt. 1560-ban egy fiatal velencei kereskedő, Alessandro Magno aggodalmasan figyelte, ahogy Alexandriában napok alatt 10 százalékkal drágul meg a bors, ezért visszamondta érvényes megrendeléseit, hogy inkább gyömbért és szegfűszeget vásároljon. Ezt kellett tennie, ha nem akart belekerülni egy buborékba, amiben nemcsak a hasznot veszítette volna el, hanem a

tőkét is. Mint közvetítőnek azon múlt a megélhetése, hogy olyan áron adhassa a beszerzett árut, amit a vásárlói még hajlandók megfizetni.³⁵

Minden évben több ezer tonnányi fűszer jutott el Európába. Ami korábban a leggazdagabbak kiváltsága volt, hamarosan átkerült a kulturális és kereskedelmi hétköznapi világába, ahol a piaci kínálat és kereslet törvényei uralkodtak. A várható haszon magyarázatot ad arra, hogy miért építették fel a portugálok a maguk selyemútját, létrehozva a kikötők és támaszpontok láncolatát, amely összekapcsolta Lisszabont az angolai partokkal, Mozambikkal, Kelet-Afrikával és az azon is túl fekvő állomásokkal, illetve az állandó portugál kolóniákkal Indiában, a Malaka-szorosban és a Fűszer-szigeteken. Fáradozásukat figyelemre méltó siker koronázta: Vasco da Gama indiai expedíciója után néhány évtizeddel a portugál állam bevételeinek jelentős hányada már a fűszer-kereskedelemből származott.³⁶

Szembe kellett nézniük ugyanakkor igen komoly kihívásokkal is, nem utolsósorban azért, mert mások is el voltak szánva arra, hogy nem mondanak le a piac egy-egy szeletéről. Miután a Közel- és Közép-Keleten lezajlott zűrzavaros időszak után az oszmánok 1517-ben ellenőrzésük alá vonták Egyiptomot, meghatározó hatalommá váltak a Mediterráneumban, és fenyegetést jelentettek Európára is. „Most, hogy a kegyetlen törökök elfoglalták Egyiptomot, Alexandriát és az egész Kelet-római Birodalmat – írta X. Leó pápa –, már nemcsak Szicíliát és Itáliát, hanem az egész világot akarják majd meghódítani.”³⁷

A fenyegetettség érzését elmélyítették az oszmánok balkáni katonai sikerei és ijesztő továbbnyomulásuk Közép-Európába. Összeecsapás közeledik – írta a nagy filozófus, Rotterdami Erasmus egy barátjának a 16. század első felében –, ami eldönti az eljövendőt, „mert a világ immár nem viselheti el tovább, hogy két nap ragyog az égen”. A jövő – állította – vagy a keresztényeké lesz, vagy a muszlimoké; mindkettejüké nem lehet.³⁸

Erasmus ugyanúgy tévedett, ahogy a hozzá hasonló oszmán bölcsek, akik éppily kendőzetlen jóslatokat fogalmaztak meg: „egyetlen Isten van az Égben, így a Földön is csak egyetlen birodalom állhat fenn”.³⁹ Élet-halál harcra azonban nem került sor,

noha Európában valóságos pánikhullámokat váltott ki a hatalmas oszmán hadsereg, amely 1526-ban betört Magyarországra és Közép-Európába, és Mohácsnál megsemmisítő vereséget mért a sietősen összeállított nyugati hadseregre. Mindent eldöntő összecsapás helyett hosszan elnyúló, sok erőt felemésztő vetélkedés következett, ami átnyúlt az Indiai-óceán, a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl térségébe is.

Az önbizalomtól duzzadó oszmánok komoly erőforrásokat fordítottak arra, hogy egész Ázsiában megerősítsék kereskedelmi pozícióikat. Felvásárlóügynökök hálózatát állították fel, és egy sor erődítmény felújításával és megerősítésével védelmezték a Földközi-tenger, a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl tengeri útvonalait. A Perzsa-öböltől Bászráig és Levantéig vezető szárazföldi utak modernizálásával biztonságosabbá, gyorsabbá és megbízhatóbbá tették a szállítást és a közlekedést; idővel még a portugálok is használni kezdték ezeket az utakat.⁴⁰

Ez nagyon is meglepő volt, hiszen az oszmánok rendszeresen vetettek be katonai erőt a portugálokkal szemben. 1538-ban komoly támadást indítottak az északnyugat-indiai Diu portugál erődítménye ellen, és gyakran lecsaptak a hajóikra.⁴¹ Egy hajóskapitány, bizonyos Szefer a 16. század derekán olyan fényes győzelmeket aratott, hogy a portugálok vérdíjat tűztek ki a fejére. Az oszmánokat „egyre gazdagabbá teszi a portugáloktól rabolt zsákmány” – siránkozott egy európai kapitány, hozzátéve, hogy Szefer flottája csak nőttön-nőtt; látva, hogy eleinte mindössze néhány hajóval is mennyire sikeres volt, „vajon mennyi bajt fog okozni [nekünk], és mennyi kincset küld majd [haza], ha egy napon harminc hajója lesz”?⁴² Az oszmánok félelmetes vetélytársnak bizonyultak; egy másik portugál megfigyelő 1560-ban megjegyezte, hogy évente több millió fontnyi fűszer kerül Alexandriába (a Keletről származó áruk legfontosabb piacára a Földközi-tenger keleti térségében), „nem is csoda – zsörtölődött –, hogy olyan kevés jut Lisszabonba”.⁴³

Ebben az időben a fűszer-kereskedelemből származó haszon észrevehetően csökkenni kezdett, ami arra figyelmeztette a portugálokat, hogy inkább más ázsiai árukba, elsősorban pamutszövetbe és selyembe fektessék a pénzüket. Ez az

átrendeződés a 16. század végén vált jól érzékelhetővé, amikor a textiláru egyre nagyobb mennyiségben áramlott Európába.⁴⁴ Kortárs kommentátorok úgy vélték (s a mai kutatók egy része is egyetért velük), hogy ennek oka a fűszer-kereskedelemmel foglalkozó portugál tisztviselők között erősen elharapózott korrupció volt, valamint a korona által hozott hibás döntések – egyfelől hogy túlságosan magas adókat állapított meg a behozott árucikkekre, másfelől hogy Európában igen rossz hatékonyságú elosztóhálózatot hozott létre. Az oszmán versenytársnak sikerült erősen megszorogatnia a portugálokat – és lenyomnia az árreket.⁴⁵

Az Indiai-óceánon és másutt folyó versengés valódi oka a gazdag európai vásárlóknak eladott árukból származó, lehető legnagyobb adójövedelemre való törekvés volt. Az oszmánok sikere csinos bevételt eredményezett; a konstantinápolyi kincstár dagadozott a Vörös-tengeren, a Perzsa-öblön és a Földközi-tengeren átáramló, mind nagyobb forgalom hozadékaitól, noha fontos szerepet játszott a növekvő hazai kereslet is.⁴⁶ A 16. században folyamatosan nőtt az éves bevétel, ami serkentette a társadalmi és gazdasági változásokat nemcsak a városokban, hanem vidéken is.⁴⁷

Az aranykor nem csak Európára virradt fel. A folyamatosan növekvő adóbevételekből az oszmán világban is hatalmas építkezések indultak a Balkántól Észak-Afrikáig. A bámulatos építmények közül igen sokat Szinán, az 1520-tól 1566-ig uralkodó, melléknevében a korszak nagyszerűségét és gazdagságát megörökítő Nagy Szulejmán szultán építésze tervezett. Szinán Szulejmán és fia, II. Szelim uralkodása alatt több mint 80 káprázatos mecsetet, 60 iskolát, 32 palotát, 17 szeretetházat és 3 kórházat, valamint számos hidat, fürdőt és raktárházat épített. A mai északnyugat-törökországi Edirnében 1564 és 1575 között épült Szelim-mecset az építészeti merészség és a mérnöki lángelme kiemelkedő alkotása; egy kortárs szerint „méltó az egész emberiség csodálatára”, egyben azonban a vallásos becsvágy nagy fegyverténye is: „a világ népei [azt állították], hogy az iszlám földjén” nem lehet akkora kupolát építeni, mint a konstantinápolyi Hagia Szophiáé – az edirnei mecset megmutatta nekik, hogy tévedtek.⁴⁸

Perzsiában hasonlóképpen egyre több pénzt költöttek az európai kulturális felvirágzás remekeivel vetélkedő pompás épületek és

képzőművészeti alkotások létrehozására. Timur Lenk birodalma az uralkodó halála után, a 15. század elején széthullott; a Szafavidadinasztia a szilánkokból új országot hozott létre, amely I. Abbász sah uralkodása alatt (1588–1629) érte el virágkorát. Abbász elrendelte Iszfahán káprázatosan nagyratörő újjáépítését; a régi piacokat és szűk utcácskákat elbontották, és egy gondosan megszerkesztett városterv alapján üzleteket, fürdőket és mecseteket építettek. Az új Iszfahán bőséges vízellátását fejlett vízvezetékrendszer biztosította; ez látta el vízzel a város szívében a bámulatos ízléssel és hozzáértéssel megtervezett kertet, „a világ ékességét”. A nagyszerű Maszdzsed-Sáh-mecsetet, akárcsak az edirneit, azzal a szándékkal építették, hogy az iszlám világának hasonlóan csodálatos ékszere legyen. Egy kortárs megállapítása szerint a sah olyanná tette Iszfahánt, „mint a paradicsom; elbűvölő épületekkel, parkokkal, ahol a virágok illata felemeli a lelket, meg kertekkel és patakokkal”.⁴⁹

Az irodalom, a kalligráfia és a képzőművészet – elsősorban a miniatúrafestészet – felvirágzott ebben a magabiztos, eleven szellemű és egyre inkább nemzetközi jellegű kultúrában. Értékezőek születtek – a *Kánún al-Szuvar* például eszes és elegáns versikékben – arról, hogy miként lehet nagyszerű műalkotásokat létrehozni. Ne feledd – inti a szerző az olvasót –: remek dolog, ha a festés művészetének mestere akarsz lenni, „de tudnod kell, hogy ehhez a természet adta tehetség is elengedhetetlen”.⁵⁰

A gazdagság új távlatokat nyitott – az iszfaháni karmelita szerzetesek a Zsoltárok könyvének perzsa fordítását nyújtották át a sahnak, ő pedig kegyesen elfogadta az ajándékot; V. Pál pápa egy bibliai tárgyú illusztrációsorozatot küldött neki, a sah pedig akkora örömét lelte a szépséges ábrázolásokban, hogy elrendelte: készüljön perzsa nyelvű magyarázat a képeken látható jelenetekhez. Ez volt az az időszak, amikor a régióban élő zsidók elkészítették a Tóra perzsa fordítását – ámde héber karakterekkel, ami jól mutatja a fejlődő és gazdagodó Perzsa vallási türelmességét és kulturális magabiztosságát.⁵¹

Az Oszmán és a Perzsa Birodalom komoly hasznot húzott a Keletről érkező árucikkekre kirótt, igen magasan megszabott tranzit- és behozatali vámokból és – természetesen – a hazai termékekből, amiket igen kedveltek és mohón vásároltak az újonnan

meggazdagodott Európa királyi családjai, vagyonos kereskedői, udvari kegyencei és jómódú gazdálkodói. Noha a Közel-Kelet jelentős bevételt szerzett az Atlanti-óceánon át Amerikából érkező arany, ezüst és másféle drágaságok özönéből, a legfőbb haszonélvezők azok az országok és régiók voltak, ahonnan az árucikkek túlnyomó része érkezett: India, Kína és Közép-Ázsia.

Európa a káprázatosan gazdag forrásokból származó, például az Andok magasában fekvő Potosí ezüstitűnyáiban, a világtörténelem legnagyobb, egy évszázadnál is hosszabb időn át a világtermelés több mint felét adó lelőhelyén kitermelt nemesfém elszámolóháza lett.⁵² Kifejlődtek az ezüst amalgámból való kinyerésének új technológiái, amik olcsóbbá és gyorsabbá, vagyis még jövedelmezőbbé tették a termelést.⁵³ A felfedezés következtében rendkívüli mértékben felgyorsult a Dél-Amerikából származó kincseknek az Ibériai-félszigeten és Ázsiában való újraelosztása.

A nemesfémeket beolvasztották, és pénzt vertek belőle, amit irdatlan mennyiségben szállítottak kelet felé. A 16. század közepétől évi több száz tonna ezüstit vittek ki Ázsiába fizetségképpen a keleti termékekért és fűszerekért.⁵⁴ Egy Firenzében az 1580-as években keletkezett bevásárlólista a jócskán megnövekedett étvágyról tanúskodik. Francesco de' Medici nagyherceg bőkezűen ellátott pénzzel és pontos utasításokkal egy sor egzotikus árucikk felvásárlásához egy Indiába készülő firenzei kereskedőt, Filippo Sassetit, és annak rendje és módja szerint meg is kapta a kért köntösöket, szöveteket, fűszereket, magvakat és növények viaszmasait (amik különösen érdekelték őt és fivérét, Ferdinando bíborost), valamint többféle orvosságot, köztük egy kígyómarás elleni szert is.⁵⁵ Ez a fajta kapzsi kíváncsiság jellemző volt a kor jómódú és kulturált embereire.

Európa és a Közel-Kelet, de mindenekelőtt India szinte szikrázott az Amerikából származó új felfedezések és az Afrika partjai mentén feltárult tengeri útvonalak okozta izgalomtól. A Kolumbusz útját követő időszak egybeesett a Timur Lenk halála után széthullott birodalom újbóli megszilárdulásával. A fejedelem egyik utóda, Bábur a közép-ázsiai Fergánai-medencében örökölt területeket, és mindjárt hozzáfogott a terjeszkedéshez; figyelmét – átmeneti sikerrel –

Szamarkand felé irányította. Miután üzbég riválisa kiűzte a városból, dél felé nyomult, és éveken át tartó, csaknem teljesen eredménytelen harcok után ismét másfelé fordult. Először Kabult hajtotta az uralma alá, aztán megszerezte a Delhi fölötti ellenőrzést, elűzve a zsarnoki Lódí-dinasztiát, amelynek tagjait heves gyűlölet vette körül a hindu népesség rendszeres és kegyetlen üldözése miatt.⁵⁶

Bábur, aki már korábban megmutatta, hogy fontosnak tartja az építést, nagy örömét lelte abban, hogy a szépséges kabuli Bág-e Vafát szökőkutakkal, gránátalmafaakkal, narancsfákkal, lóhererétekkel és messzi tájakról való növényekkel ékesítette. A sárguló narancsfák – írta büszkén – „gyönyörű látvány; igazán csinosan sorakoznak”.⁵⁷ Ahogy megvetette a lábát Indiában, ott is kerteket építtetett, noha a kedvezőtlen terepviszonyok sok nehézséget okoztak. Elcsüggesztette, hogy a vízutánpótlás az egész indiai szubkontinensen rendkívül nehéz feladat; „ahová csak nézek – írta elborzadva –, minden csúf és vigasztalan”, nemigen érdemes bármi erőfeszítést tenni, hogy az ember létrehozzon valami különlegeset. Később aztán erőt vett magán, megtelepedett Agra mellett – „noha [a város közelében] nincs igazán alkalmas hely, az ember nem tehet egyebet, mint hogy azzal boldogul, amije van”. Végül irdatlan költséggel és óriási erőfeszítéssel csodálatos kerteket hozott létre „a rút és diszharmonikus Indiában”.⁵⁸

A dél felé való elmozdulás Bábur kezdeti aggodalmai ellenére nem is sikerülhetett volna jobban. Nem telt sok időbe, hogy az újonnan meghódított területek hatalmas birodalommá álljanak össze. Az új útvonalak megnyílása és Európa roppant vásárlókedve következtében Indiába áramlani kezdett a keményvaluta, aminek jelentős részét lovak vásárlására költötték. Tudomásunk van arról, hogy már a 14. században is évi több ezer lovat adtak el közvetítők révén Közép-Ázsiából.⁵⁹ A sztyeppéken tenyésztett és felnevelt lovak nem utolsósorban azért voltak népszerűek, mert nagyobbak és jobban tápláltak voltak, mint a szubkontinensről származók, amelyek „természetüknél fogva olyan alacsonyok, hogy ha az ember rájuk ül, csaknem a földig leér a lába”.⁶⁰ Az európai ezüst beáramlásával megnövekedett vásárlóerő lehetővé tette, hogy többen vegyenek remek lovakat presztízisokból, társadalmi helyzetük hangsúlyozására vagy szertartási célokra – ugyanúgy, ahogy

manapság az olajban gazdag államok polgárai vásárolnak ritka, drága és nagyszerű autókat, Ferrarikat és Lamborghinikat.

A lókereskedelem hatalmas haszonnal kecsegtetett; ez volt az első dolgok egyike, ami szemet szúrt a Perzsa-öbölbe és az Indiai-óceánra eljutó portugáloknak. A 16. század elején izgatott jelentéseket küldtek haza az arab és perzsa telivérek iránti keresletről és arról, hogy milyen magas árat hajlandók fizetni értük az indai uralkodók. A portugálok olyan erősen érdekeltté váltak a lószállítás igen jövedelmező üzletében, hogy a dolog még a technikai fejlődésre is kihatott; egyes hajókat, például a *Nau Taforeia* nevűt, kifejezetten lószállítás céljaira terveztek.⁶¹

A lovak túlnyomó többsége azonban Közép-Ázsiából érkezett. Mivel Indiába csak úgy zúdult a pénz, egy kortárs megfigyelő beszámolója szerint elképesztően magas árak alakultak ki annak következtében, hogy a fizetőképes kereslet messze meghaladta a kínálatot.⁶² Az emelkedő bevételekből hidakat építettek, fejlesztették a karavánszerájokat, és biztonságosabbá tették a közlekedést az északra tartó főbb útvonalakon. Mindennek köszönhetően megújult lendülettel indultak fejlődésnek a közép-ázsiai városok.⁶³

A lókereskedelemhez szükséges infrastruktúra létesítése és működtetése is gyümölcsöző volt. Egy éles szemű és ügyes vállalkozó a 16. század derekán 15 év alatt több mint 1500 pihenőállomást létesített a fő útvonalak mentén. A régióba áramló tömegtelen pénzről még az e világi, üzleti és szellemi minőségeket egyformán fontosnak tekintő szikh vallás szent könyve, a *Guru Granth Száhib* is említést tesz: vásárolj olyan dolgokat – tanácsolja a guru a követőinek –, amelyek tartósak, és mindig vezess pontos számvetést, mert ezek az igazság tiszteletének eszközei.⁶⁴

A határvárosokban és a főbb útvonalak találkozási pontjain, például Kabulban nagyobb lóvásárokat tartottak, a legfontosabb azonban a Hindukushoz való közelségének köszönhetően sebesen fejlődő Delhi volt. Ahogy a város kereskedelemben betöltött szerepe növekedett, úgy erősödött uralkodóinak pozíciója.⁶⁵ A mogul hatóságok támogatását élvező helyi textilipar felvirágzott; az itt előállított kelméket nagyra becsülték egész Ázsiában és még távolabbi országokban is.⁶⁶

Nem sokkal később egy hatalmas birodalom kezdett terjeszkedni, pénzügyi erejét felhasználva egyik régiót a másik után kebelezte be és olvasztotta magába. A 16. század folyamán Báburt a fia, Humájun, majd unokája, I. Akbar követte a trónon; uralkodásuk alatt a Mogul Birodalom hatalmasra növekedett, és 1600-ra már az India nyugati partján fekvő Gudzsarától a Bengál-öbölhöz és a pandzsábi Lahortól Közép-Indiáig nyúlt. A hódítás és terjeszkedés nem öncélú volt, egyszerűen csak kihasználták a körülmények összejátszása folytán kínálkozó lehetőséget, hogy elfoglalják a városokat és régiókat, amelyek busás és gyorsan növekvő bevételekkel erősítették a születőben lévő birodalmat. Egy portugál jezsuita a rendjének küldött levelében említést tett arról, hogy az eleven lélettől nyüzsgő és busás adóbevételt hozó Gudzsarát és Bengál meghódítása „India ékkövének urává” tette Akbart.⁶⁷ Minden új hódítás erősítette a központot, és újabb lendületet adott a növekedésnek.

A mogulok új gondolatokat, újfajta ízlést és stílusokat hoztak. A mongolok által régóta művelt miniatúrafestészetet az új uralkodók is pártolták, és messzi vidékekről hoztak mestereket, hogy művészeti iskolát alapítsanak. Egész Közép-Ázsiában népszerű látványossággá, kedvelt időtöltéssé lettek a birkózómérkőzések és a galambversenyek.⁶⁸

Az építészetben és kerttervezésben végbement újítások még hangsúlyosabbak voltak; a Szamarkandban létesített épületek és parkok hatása hamarosan érzékelhető lett az egész birodalomban. Az eredmény ma is látható. Humájun Delhiben álló nagyszerű síremléke, amelyet egy buharai építész tervezett, nemcsak a Timur korabeli stílus mesterműve, de az India történetében elérkezett új korszak jelképe is.⁶⁹ Új táj- és kertépítészeti stílus is született, amely Közép-Ázsiából származó elgondolásokkal és technikákkal gazdagította az épület és környezetének kapcsolatát.⁷⁰ Lahorban nagyszerű új emlékműveket emeltek és gondosan megtervezett szabad tereket nyitottak.⁷¹ A mogulok hallatlan gazdasági erejükkel és erős történelmi hátszéllel példátlan tempóban és mértékben formálták a maguk képére a birodalmat.

Fatehpur Szikri káprázatos városa, amely a 16. század második felében épült a birodalom új fővárosaként, egyértelműen mutatja

egyfelől a szinte korlátlan gazdagságot, másfelől a tetre kész és derűlátó uralkodóház birodalmi törekvéseit. A vörös homokkőből épült gyönyörű udvarokon és épületeken perzsa és közép-ázsiai stíluselemek keverednek az indiaiakkal, és a leghalványabb kétséget sem hagyják a látogatóit itt fogadó uralkodó hatalma felől.⁷²

Az Európából érkező pénz áradatából támadt hihetetlen gazdagságot bizonyító leghíresebb épület, a Tádzs Mahal valójában mauzóleum, amelyet Sáhdsahán építtetett a feleségének, Mumtáznak a 17. század elején. Az asszony halálakor a sah irdatlan mennyiségű élelmiszert és pénzt osztott szét a szegények között. Miután megtalálták az alkalmas temetkezési helyet, mai értéken sok millió dollárnyi vagyont költött a kupolával koronázott épület megalkotására, majd újabb sok milliót a káprázatos gazdagságú aranyozásra és mozaikdíszítésre. A mauzóleum minden oldalához „csodálatos baldachinokkal övezett” pavilonokat építtetett, az egészet gyönyörű kertekkel vette körül, és a megfelelő fenntartásról úgy gondoskodott, hogy a környező piacokon keletkező bevételek egy részét erre a célra rendelte.⁷³

A Tádzs Mahal sokak szerint a világ legromantikussabb épülete; a férj asszonya iránti szerelmének rendkívüli megnyilvánulása. Képvisel azonban valami mást is: a globális nemzetközi kereskedelmet, ami olyan gazdagságot hozott a mogul uralkodónak, hogy futotta neki erre a szemkápráztató gesztusra a szeretett asszony iránt. Az épület megalkotását a világ gazdasági tengelyének megbillenése tette lehetővé; Európa és India ragyogásának költségeit Amerika fizette meg.

Sáhdsahán gyászának fényűző kifejezésére szépségesen rímel egy hasonló építmény, amely nem sokkal korábban keletkezett a földgolyó túloldalán. A Maja Birodalom virágkorát élte az európaiak megérkezése előtt. „Nem volt betegség – így egy nem sokkal később keletkezett szöveg –, nem ismerték a csontfájdalmat, nem ismerték a magas lázat, nem ismerték a himlőt és a szívrohamot, nem ismerték a pusztulást. Abban az időben még rendben mentek az emberek dolgai. Amikor megjöttek az idegenek, minden megváltozott. Szörnyű dolgokat hoztak magukkal.”⁷⁴ Az Amerikából elszállított arany és ezüst utat talált Ázsia felé, és ez az újraelosztás tette lehetővé a Tádzs Mahal megépítését. India gyöngyszemének megszületése

végző soron a földgömb másik felén élő „indiánok” szenvedésének volt köszönhető.

A kontinensek összekapcsolódtak; az áramló ezüst kötötte egymáshoz őket. Sokan próbáltak szerencsét az új helyeken: a 16. század végén egy, a Perzsa-öbölben fekvő Hormuzba látogató angol feljegyezte, hogy a városban nyüzsögnek „a franciák, flamandok, németek, magyarok, itáliaiak, görögök, örmények, nazarénusok, törökök, mórok, zsidók és keresztények, perzsák és muszkák”.⁷⁵ A Kelet hívásának nehéz volt ellenállni. Nemcsak a meggazdagodás reménye vonzotta ide egyre nagyobb számban az európaiakat, hanem a jól fizetett munka lehetősége is. Alkalom bőven akadt: Perzsiában, Indiában, a Maláj-félszigeten, de még Japánban is szükség volt hajótüzekre, kormányosokra, hadihajó-parancsnokokra és hajóépítőkre. Esélyt találtak azok is, akik új életet akartak kezdeni: katonaszökevények, bűnözők és kitaláltok, akiknek szakértelmét és tapasztaltságát mégis értékesnek tartották a helyi uralkodók. Akik jól megállták a helyüket, azok végül független, önálló uraságként élhették életüket, mint például a Bengál-öböl és a Maluku-tenger térségében egy szerencsés hollandus, aki rájött, hogy nagyszerűen éldegélhet ott „annyi asszonnyal, amennyit csak akar”, énekelve és táncolva, „csaknem teljesen meztelenül” és csontrészezen.⁷⁶

A spanyolok 1571-ben Manila megalapításával megváltoztatták a globális kereskedelem mintázatát, mert ezzel megkezdődött egy olyan gyarmatosítási folyamat, amely sokkal kevésbé volt ártalmas a helyi lakosságra, mint az, ami Amerikában történt az európaiak megérkezése után.⁷⁷ Az eredetileg fűszerlerakatnak szánt település hamarosan hatalmas világvárossá növekedett, és fontos kapcsolódási ponttá vált Ázsia és Amerika között. Az áru – és az érte kifizetett ezüst – ezután Európa érintése nélkül kelt át a Csendes-óceánon. Manila olyan piaccá vált, ahol igen sokféle árut lehetett beszerezni. 1600 körül a város egyik magas rangú tisztviselője számtalanfajta selyemről, szaténról, damasztról és más textilféleségekről tett említést; ezenkívül „ágydíszekről, faliszőnyegről, ágytakaróról, tapétáról” megasztalterítőről, párnáról, szőnyegről, fémtálakról, rézüstökről és öntöttvas fazekakról. Volt még Kínából

származó cink, ólom, salétrom és puskapor; „narancs-, körte- és barackbefőtt; szerecsendió és gyömbér”, gesztenye és dió; ló és hattyúra hasonlító kacska, beszélő madár és rengetegféle más ritkaság. Ha el akarnék sorolni mindent, ami itt kapható – folytatja a szerző –, „soha nem jutnék a végére, és nincs is elég papírom hozzá”.⁷⁸ Egy mai kutató szerint Manila volt a világ első globális városa.⁷⁹

Mindennek természetesen hatása volt a többi kereskedelmi útvonalra. Nem véletlen, hogy az Oszmán Birodalom egyre zsugorodott nem sokkal azután, hogy megindult a rendszeres kereskedelmi forgalom a Manilán át vezető tengeri útvonalon. A dologban közrejátszott a belső pénzügyi nyomás és a Habsburg-ház, valamint a Perzsia ellen viselt háborúban való túlköltekezés, de a transzkontinentális forgalom több ezer kilométernyi távolságra való áthelyeződése is nagyban hozzájárult a birodalom hanyatlásához azzal, hogy súlyosan csökkentette a vám- és adóbevételeket.⁸⁰ Az Amerikából a Fülöp-szigeteken át Ázsiába érkező ezüst mennyisége elképesztő volt; legalább annyi haladt át ezen az útvonalon, mint amennyi a 16. század végén és a 17. század elején Európán haladt keresztül. A jövedelmek csökkenése riadalmat keltett Spanyolországban is.⁸¹

Az ezüst útja úgy vette körül a Földet, mint egy deréköv. A nemesfém elsősorban egyetlen helyen halmozódott fel: Kínában. Ennek két oka is volt. Az első: nagysága és fejlettsége révén Kína a fényűzési cikkek legnagyobb előállítója volt – a porcelán- és kerámiatárgyak annyira népszerűek voltak Európában, hogy gyorsan kialakult a hamisításukra szakosodott iparág is. A kínaiak – írta a Nankingba látogató Matteo Ricci – „szívesen, ráadásul hallatlan szakértelemmel és leleményességgel hamisítják az antik dolgokat”, és ügyességük hatalmas hasznot hoz nekik.⁸² Kínában könyveket írnak arról, hogy miként lehet felismerni a hamisítványokat; Liu Tung arról beszél, hogyan hitelesíthetőek a Hszüan-tő korabeli bronztárgyak vagy a Jung-lő kori porcelánok.⁸³

Kína képes volt kielégíteni a külföldi igényeket és a növekedésnek megfelelően fokozni a termelést. A Fucsien tartományban lévő Töhua város például az európai ízléshez szabott porcelántárgyak előállításának központja lett. A selyemipart komoly

befektetésekkel tették alkalmassá a nyugati piacok ellátására. Az okos és jól kiszámított üzleti gyakorlat lehetővé tette, hogy a Ming-kormányzat bevételei ugrásszerűen, egyes kutatók szerint 1600 és 1643 között a négyszeresükre növekedjenek.⁸⁴

A másik ok, amiért Kínát elárasztotta a pénz, a nemesfémek egységes értékarányának hiánya volt. Kínában az ezüst értékét az aranyé 1/6-ára tartották, vagyis jóval magasabbra, mint Indiában, Perzsiában vagy az Oszmán Birodalomban; és kétszer akkorára, mint a 16. század eleji Európában. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az európai pénz Kínában, illetve a kínai kereskedőknél többet ért, mint másutt és másoknál, ami arra serkentette az embereket, hogy kínai termékeket vásároljanak. A Távols-Keletre érkezők – különösen azok, akik felismerték, hogy Kínában és Japánban nem azonos az arany értéke – hamar rájöttek, hogy ebből az egyensúlyhiányból, vagyis magával a pénzzel való kereskedésből könnyen lehet komoly nyereségre szert tenni. Az emberek lázasan adták-vették a valutát és a nemesfémeket; egy szemtanú elbeszélése szerint a makaói kereskedők Japánban gondosan összeválogatott árucikkeket vásároltak, és igyekeztek csakis ezüstért továbbadni őket.⁸⁵ Sokan képtelenek voltak leplezni mohó izgatottságukat. Az ezüst aranyhoz viszonyított értéke olyan magas volt, hogy utóbbi káprázatosan olcsóvá vált; Pedro Baeza ezt írta: „70-75 százalékos hasznot lehet elérni”, ha az ember a Keleten ezüstért vásárolt aranyat elviszi az amerikai spanyol tartományokba vagy egyenesen Spanyolországba.⁸⁶

Igen nehéz valós arányaiban felmérni az ezüst Kínába áramlásának következményeit, az azonban bizonyos, hogy az amerikai nemesfém a 16–17. században komoly hatást gyakorolt a kínai kultúrára. Sen Csou és a Ming-korszak más nagy mesterei támogatásban és anyagi jutalomban részesültek; Lu Cse és más művészek jelentős megrendeléseket kaptak a növekvő középosztály magasabb színvonalú életvitelre és időtöltésekre vágyó tagjaitól.⁸⁷

A kísérletezés és a felfedezések nagy korszaka volt ez; olyan írásművek születtek – például a *Szép asszonyok egy gazdag házban* –, amelyek változást, újdonságot jelentettek nemcsak az irodalmi formák területén, de a nemiséggel kapcsolatos szemléletben is.⁸⁸ Az újonnan támadt gazdagság tette lehetővé olyan művek

megszületését, mint például Szung Jing-hszing rendkívül nagyra tartott és szelvében olvasott enciklopédiája, amely számtalan területet érintett, a légzőpipával való búvárkodástól a vízemelő gépezetek öntözésben való alkalmazásáig.⁸⁹ A konfucianizmus iránt feltámadt érdeklődés, illetve Vang Jang-ming és más tudósok megbecsültsége tanúskodik arról, hogy az emberek a nagy horderejű változások e korszakában mennyire igényelték a megoldásokat és magyarázatokat.⁹⁰

A Délkelet-Ázsia jelentős részét és a szállítási útvonalakat ábrázoló térképek, mint például az oxfordi Bodleian Libraryben a közelmúltban felfedezett Selden-atlasz, ugyancsak azt bizonyítják, hogy a kínaiakat ebben az időszakban érdekelni kezdte az utazás és a kereskedelem – egyúttal azonban érdekes kivételt is képviselnek: az ekkor keletkezett térképek a korábbiakhoz hasonlóan megőrizték azt a zárt szemléletet, amelyik a világot északon csak a kínai nagy falig, keleten pedig csak az óceán partjáig jeleníti meg. Ez a látásmód igen jellemző és beszédes (Kína a világ feltárulásának, egyben összezsugorodásának korszakában is hajlamos volt egyfajta passzivitásra), egyúttal azonban utal Európa egyeduralmára a kelet-ázsiai tengereken, ahol holland, spanyol és portugál hajók vadásztak egymásra, azonkívül rendszeresen fogtak el kínai dzsunkákat és rabolták el a rakományukat.⁹¹ Kína nem igyekezett részt venni a harcias vetélytársak küzdelmeiben, és még kevésbé szeretett volna pórnál járni az összecsapások viharában; ilyen körülmények között a leglogikusabbnak az tűnt, ha inkább befelé fordul, miközben azért igyekszik hasznot is húzni az odaözönlő kereskedők buzgalmából.

A Kínába áramló ezüst nagy részét jelentős reformok végrehajtására fordították: élénkítették a gazdaságot, támogatták a szabad munkaerőpiac létrejöttét, és kedvező körülményeket teremtettek a külkereskedelem növekedéséhez. A sors fintora, hogy az ezüst szeretete és magasra értékelése végül Kína Achilles-sarkának bizonyult. A hihetetlen mennyiségű nemesfém beáramlása és felhalmozódása elkerülhetetlenül vezetett az elértéktelenedéséhez, ami idővel súlyos inflációt eredményezett. Ennek végeredménye az lett, hogy az ezüst értéke és főleg az arannyal való értékaránya összehangolódott a többi országban és földrészben elfogadottal. Eltérően Indiától, ahol a világ kitérülése új

csodák születését eredményezte, Kínában a 17. században súlyos gazdasági és politikai válság alakult ki.⁹² A globalizáció 500 évvel ezelőtt sem volt egyszerűbb, mint napjainkban.

Ahogy később a nemzetek gazdagságáról írt híres könyvében Adam Smith kijelenti: „Az Amerika és a Jöreménység fokának megkerülésével India felé vezető útvonal felfedezése az emberiség írott történelmének legnagyobb és legfontosabb eseménye.”⁹³ A világot Kolumbusz első útja és Vasco da Gama sikeres indiai utazása után valóban átformálta az arany és ezüst útvonalának feltárulása. Arról azonban Adam Smith 1776-ban nem beszélt, hogy Anglia miként illeszkedik ebbe az egyenletbe. Ha ugyanis az 1490-es években tett felfedezések utáni évszázad Spanyolországé és Portugáliáé volt, s a bőség a keleti birodalmak felé áramlott, akkor a következő 200 év az észak-európai országoké. A világ gazdasági súlypontja minden várakozással szemben ismét elmozdulni látszott. Ezúttal Britannia készült arra, hogy Nagy-Britannia legyen belőle.

Út Észak-Európa felé

Az 1490-es évek felfedezései átformálták a világ arculatát. Európa immár nem az oldalvonalról figyelte a globális folyamatokat, hanem azok fő mozgatóereje lett. A Madridban és Lisszabonban született döntések ezer meg ezer kilométernyi távolságra visszhangzottak, ahogy korábban az Abbászidák Bagdadjából, a Tang-dinasztia idején Lojangból, a mongol fővárosból, Karakorumból vagy Timur Lenk Szamarkandjából. Most minden út Európába vezetett.

Akadtak, akiket elkésérített a változás, és senkit sem inkább, mint az angolokat. Már az is elég rossz volt, hogy vetélytársaik vagyona jószerivel egyik pillanatról a másikra megsokszorozódott, de a bajt még tetézte az a fárasztó, diadalittas történet, amely szerint a spanyol koronára egyenesen Isten akaratából záporozik az aranyzuhatag – ez különösen fájdalmas volt annak fényében, hogy Anglia éppen szakított Rómával. „Mily óriási a hatalom – írta egy 16. századi jezsuita –, amit a Magasságos Isten a spanyol királyok kezébe helyezett”; Spanyolország gazdagsága „a Magasságos Úristen rendeléséből adatott, mert egyedül Ő az, aki királyságot ad bárkinek és vesz el bárkitől az Ő tetszése szerint”.¹

Az üzenet valójában az volt, hogy a protestáns uralkodók büntetésre számíthatnak, amiért az igaz vallásnak hátat fordítottak. Az előretörő reformáció nyomán erőszak és elnyomás lángolt fel katolikusok és protestánsok között. Lábra kapott a szóbeszéd az Anglia ellen készülődő katonai fellépésről, különösen I. (Véres) Mária halála után, akinek uralkodása alatt feltámadt a reménység, hogy az ország visszatér Róma hűségébe, és elfogadja a pápa fennhatóságát. Amikor 1558-ban az elhunyt királynő féltestvére, I. Erzsébet lépett Anglia trónjára, kínos egyensúlyozásra kényszerült egyfelől egy hangos és befolyásos csoport követelődése, másfelől a

vallási türelmetlenségtől izzó légkör lázongó kárvallottjai és áldozatai között. A mindenkinek való megfelelést nem könnyítette meg az Európa peremvidékén fekvő Anglia viszonylagos elszigeteltsége sem. Mire V. Pius pápa 1570-ben kibocsátotta *Regnans in Excelsis* című bulláját, amelyben Erzsébetet az „Anglia úgynevezett királynője és a bűn szolgálója” szavakkal illeti, és kiközösítéssel fenyeget mindenkit, aki a törvényeinek engedelmeskedik, Angliában már azon gondolkodtak, hogy miként verjenek majd vissza egy immár csaknem bizonyosra vett inváziót.²

A Királyi Haditengerészetet hatalmas befektetéssel félelmetes első védelmi vonallá fejlesztették. Korszerű hajóépítő és -javító műhelyeket húztak fel a Temzén Deptfordnál és Woolwichnél, ahol egyre hatékonyabb hadihajókat terveztek és építettek – ez aztán természetesen elősegítette a kereskedelmi célú hajók építésében megvalósított forradalmi újításokat is. Az újonnan épített hajók több rakományt szállíthattak, gyorsabbak lettek, hosszabb ideig tartózkodhattak a tengeren, és nagyobb létszámú legénységet, illetve messzebb hordó ágyúkat tudtak befogadni.³

A hajóépítő mesterek legnagyobbika egy hajóács fia, Matthew Baker volt. *Töredékek az ősi angol hajóépítésről* című, nagy hatású írásában részletezett matematikai és geometriai megfontolások alapján újfajta, fejlettebb hajókat épített Erzsébet királynőnek.⁴ A terveket alkalmazták a kereskedelmi hajók építésében is; a 100 tonnás vagy annál is nagyobb hajók száma csaknem megháromszorozódott az 1560 utáni évtizedekben. Az újfajta hadihajókat igen hamar ismertté tette gyorsaságuk, nagyszerű irányíthatóságuk és félelmetes fegyverzetük.⁵

Anglia haditengerészetének megerősödése akkor bizonyult igazán hasznosnak, amikor Spanyolország 1588 nyarán hatalmas flottát küldött Németalföldre, hogy csapatokat vegyen fel és szállítson Anglia partjaihoz az ország megszállására. Az angol flotta jobb manőverezéssel és nagyobb tüzereővel hatalmas győzelmet aratott; a spanyol Armada megmaradt hajói megszegyenülten kotródtak haza. A legtöbb kárt ugyan nem az angol hadihajók okozták, hanem a zátonyok és egy szokatlanul heves vihar, mégsem voltak senkinek kétségei afelől, hogy nagyszerűen megtérült a flottafejlesztésre fordított befektetés.⁶

Négy évvel később elfogtak egy portugál karavellát, a *Madre de Deust*, amely borssal, szegfűszeggel, szerecsendióval, elefántcsonttal, hímzett kárpitokkal, selyemmel és másféle kelmékkel, gyönggyel és nemesfémekkel megrakottan tartott hazafelé az Azori-szigetekről. A darthmouthi kikötőbe vontatott zsákmány értékét Anglia teljes évi behozatalának felére becsülték. A nagy haditett nyomán elkecsereedett vita alakult ki azon, hogy az irdatlan vagyont miként osszák meg a korona és a zsákmányszerző között – a döntést nem könnyítette meg, hogy jó néhány igen nagy értékű darabnak hamarosan lába kelt.⁷

Az ehhez hasonló sikerek jót tettek az angolok önbizalmának, és egyre féltelenebb magatartásra bátorították őket az Atlanti-térségben és egyebütt. Anglia szövetségeket kezdett kötni bárkivel, aki ellensége volt Európa katolikus uralkodóinak. Az 1590-es években például Erzsébet királynő szabadon bocsátotta az elfogott spanyol hajókon gályarabként tartott észak-afrikai muszlimokat; ellátta őket ruhával, pénzzel „és más szükséges dolgokkal”, mielőtt útnak indította volna őket.⁸ Az angolok ráadásul 1596-ban támogatást kaptak az észak-afrikai muszlimoktól a Cádiz elleni támadáshoz – erre az esetre utal Shakespeare *Velencei kalmárjának* nyitójelenete. Az érdekazonosság ebben az időszakban olyan messzemenő volt, hogy egy mai kutató egyenesen a katolikus Spanyolország elleni brit-mór „dzsihádról” beszél.⁹

Miután Anglia vetélytárssá vált az Amerika és Ázsia felé vezető új spanyol és portugál útvonalakon, komoly erőfeszítéseket tett a törökökkel való szoros szövetség létrehozására. Ebben az időben Európa nagy része rémülettel figyelte a Bécs kapuit döngető törököket, az angolok azonban egészen másként tekintettek rájuk. Feltűnő módon távol maradtak, amikor a keresztény államok létrehozták a Szent Ligát, amely 1571-ben a Korinthoszi-öbölben lévő Lepantónál megsemmisítő vereséget mért az oszmán flottára. Európa örömmámorban úszott; versek, zeneművek, festmények és szobrok készültek a nagy diadal tiszteletére – Anglia némán vette tudomásul a fejleményeket.¹⁰

A konstantinápolyi szultán még ezután is annak rendje és módja szerint kapta a barátságos hangú leveleket és ajándékküldeményeket

Erzsébet királynő udvarából, s viszonzásul „a kölcsönös bizalom és a szívélyes barátság jegyében fogant őszinte jókívánságok, terjengős és rózsailatú üdvözlések” érkeztek Londonba.¹¹ Az Angliából küldött ajándékok között volt egy Thomas Dallam tervezte orgona is, amelyet 1599-ben szállítottak Konstantinápolyba. Dallam elborzadtan észlelte, hogy a hőség és a magas páratartalom következtében „az egész szelláda tönkrement”, és a hosszú út során a sípok is megsérültek. Az angol nagykövet megszemlélte a hangszert, „és megállapította, hogy immár fabatkát sem ér”. Dallam éjt nappallá téve dolgozott, hogy életre keltse, és amikor végre megszólaltatta, a muzsika annyira elbűvölte III. Mehmedet, hogy rengeteg arannyal meg ezüsttel jutalmazta meg, és felajánlotta, hogy „válasszak magamnak két asszonyt, akár kettőt az ő ágyasai közül, vagy két szüzet, a legszebbeket, akiket csak találhatok”.¹²

Erzsébet királynő és a szultán közeledését elősegítette a törökök európai előretörése nyomán feltáruló lehetőségek kilátása. A pápa már régóta sürgette a keresztény uralkodókat, hogy fogjanak össze a további veszteségek megakadályozása érdekében, és nyomatékosan figyelmeztetett: „Ha a Magyar Királyság elesik, a Német-római Birodalom lesz a következő, ha pedig megszállják Dalmáciát és Illíriát, akkor megszállják Itáliát is.”¹³ Az eltökélten a maga útján járó Anglia számára észszerű külpolitikai lépésnek látszott, hogy jó viszonyt építsen ki Konstantinápolyval, és nyitva hagyja a kaput a kereskedelmi kapcsolatok fejlődése előtt.

Ebben a tekintetben igen feltűnő, hogy megkötetett egy hivatalos kereskedelmi egyezmény, amely az angoloknak szélesebb körű jogokat nyújtott, mint bármely más ország kereskedőinek.¹⁴ Nem kevésbé feltűnő a közös nyelv, ami kialakult a muszlimok és a protestánsok között. Nem véletlen például, hogy I. Erzsébet azt írta a szultánnak: ő (a királynő) „a leghatalmasabb Isten kegyelméből a keresztény hit leggyőzhetetlenebb és leghatalmasabb védelmezője mindenfajta bálványimádóval szemben, akik a keresztények között élnek, és hamisan veszik ajkukra Krisztus nevét”.¹⁵ Az oszmán uralkodók éppily éberem keresték az alkalmat, hogy kinyújtsák jobbjukat azok felé, akik elszakadnak a katolikus egyháztól, és hangsúlyozták a hitük értelmezésében kitapintható, különösen a vizuális ábrázolásokat illető hasonlóságokat: „a pápának nevezett

hitetlen” számos tévedésének egyike – írta Murád szultán „a flandriai és spanyolországi lutheránus felekezet tagjainak”, hogy bátorítja a bálványok imádatát. A reformáció egyik építőmestere, Luther Márton követőinek nagy érdeme, hogy „számúzték a képeket, szobrokat és harangokat a templomokból”.¹⁶ Az angol protestantizmus a jelek szerint különös módon nem bezárta a kapukat, hanem inkább kitárta őket.¹⁷

Az oszmánság és a muszlim világ kedvező megítélése része lett az angol kultúra főáramlatának. „Kérlek, ne vess meg engem szinemért!” – mondja a marokkói herceg Portiának *A velencei kalmárban*, amikor feleségül kéri őt. A király olyan férfiú – tudják meg a nézők –, aki számos alkalommal bátran harcolt a szultán oldalán, és illő párja a trónörökösnek (áttételesen tehát magának Erzsébet királynőnek), és elég okos, hogy felismerje: „A mi csillog, nem arany még.” Vagy ott van az *Othello*, ahol a főhős, a mór (így feltehetően muszlim) tragikus nemeslelkűsége éles ellentétben áll az őt körülvevő keresztények kettős mércéjével, képmutatásával és csalárdságával. „A mór egyenes nyílt természetű” – tudja meg a közönség az első felvonás végén, utalva arra, hogy a muszlimokat tisztességesnek, határozottnak, ennél fogva pedig megbízható szövetségesnek tartják.¹⁸ I. Erzsébet korában Perzsia is az angol irodalom gyakori és pozitív hivatkozási pontja lett.¹⁹

Angliában a muszlimok és a muszlim világ kedvező színekkel való ábrázolása a spanyolok iránt egyre ellenségesebb érzésekkel párosult. Ebben a helyzetben a lehető legjobbkor érkezett Bartolomé de las Casas beszámolója az Újvilág meghódításáról, kivált azért, mert Johannes Gutenberg vagy száz évvel korábbi találmánya lehetővé tette, hogy a szövegek mindaddig elképzelhetetlen példányszámban terjedjenek.²⁰ A dominikánus szerzetes De las Casas írásához hasonló művek gyorsan és viszonylag alacsony áron lettek hozzáférhetőek. Akárcsak a 21. század elején végbement technológiai fejlődés esetében, itt is az információ terjedési sebességének megnövekedése volt a meghatározó tényező.

De las Casas beszámolója azért volt fontos, mert a szerzetes papot egyre inkább kijózanította az amerikai őslakosok szenvedéseinek személyesen megélt látványa. A spanyolok kegyetlenkedéseit vérfagyasztó részletességgel ismertető szöveget

(Rövid beszámoló India elpusztításáról – Brevisima relación de la destrucción de las Indias) angolra fordították, és az 1580-as években széles körben terjesztették teljes terjedelemben, illetve egy rövidített változatban, amelyből azért nem hiányoztak a legvéresebb jelenetek – egyértelműen tömeggyilkosokként ábrázolva a spanyolokat, illetve kegyetlen, vérszomjas és kapzsi birodalomnak Spanyolországot. A bevezetőben a fordító, James Aligrodo kijelenti, hogy „tizenkét, talán tizenöt, de lehetséges, hogy húszmillió szerencsétlen, gondolkodó teremtményt” mészároltak le.[21](#)

Európa protestáns országaiban szélesebben terjedtek el a történetek, amelyek felfedték, hogy miként bánnak a spanyolok azokkal, akiket maguknál alacsonyabb rendűeknek tartanak. Az analógia nyilvánvaló volt: a spanyol természeténél fogva zsarnoki nép; rémítő kegyetlenséget tanúsít másokkal szemben, és alkalomadtán ugyanígy viselkedne a hazájához jóval közelebb élő népekkel is.[22](#) Ez a következtetés félelmet támasztott a németalföldiekben, akik a 16. század második felében egyre elkeseredettebb harcot vívtak a spanyolokkal. Richard Hakluyt, az amerikai brit gyarmatosítás híres támogatója és krónikása elbeszéli, hogy a spanyolok „a legnagyobb dölyffel és zsarnokisággal” kormányozzák Indiát, és rabszolgaságra vetnek ártatlanokat, akik elkeserítően zokogva esdekelnek szabadságukért.[23](#) Ez hát a birodalomépítés spanyol modellje: a türelmetlenség, az erőszak és az üldözés. Anglia természetesen soha nem viselkedne ilyen gyalázatosan.[24](#)

Ez volt az elmélet. A valóságban a rabszolgaság és az erőszak megítélése sokkal kevésbé volt sarkos, mint ahogy ez az emelkedett szellemiségű ígéret sugallja. Az 1560-as években angol tengerészek részt vettek a nyugat-afrikai rabszolga-kereskedelem igen jövedelmező üzletében; Sir John Hawkins magától I. Erzsébettől kapott „kezdőtőkét” ahhoz, hogy az atlanti-óceáni rabszolgaszállítással derekas haszonra tegyen szert. Miután arra a megállapításra jutottak, hogy „a négerék igen jó árucikknek számítanak Hispaniolában... Guinea partjain pedig igen sok négerre lehet szert tenni”, Hawkins és követői lelkesen léptek a tettek mezejére. A legkevésbé sem őrizkedtek attól, hogy az angol

társadalom legmagasabb körei számára hatalmas bevételeket hozó üzletet kössenek az Újvilág spanyol „zsarnokaival”.²⁵

Anglia álláspontját végül is annak felismerése határozta meg, hogy igen gyenge helyzetben volt a 16. század elején bekövetkezett gyökeres változások nyomán feltárult káprázatos lehetőségek kihasználásához. A vallási viták és a szerencsétlen időzítés a felemelkedőben lévő világhatalom, Spanyolország esküdt ellenségévé tették, így alig részesülhetett az Amerikából az Atlanti-óceánon, vagy Keletről a Vörös-tengeren és Velencén át, illetve a szárazföldi útvonalakon Európa felé hömpölygő kincsáradatból. A spanyolok bírálata derék dolog, de aligha kendőzi el azt a tényt, hogy az angolok valójában a hulladékot sepregetik, és minden morzsáért hálásak, ami az útjukba kerül. Angliában „csak úgy nyüzsögnek a tetre kész ifjak” – írja Richard Hakluyt, de a gazdasági helyzet a tartós munkanélküliség következtében kétségbeejtő volt. Hát nem lenne nagyszerű – teszi fel a kérdést –, ha ezeket munkára fogva megépítenénk egy hadiflottát, amely képes „a világ minden tengerének urává tenni” országunkat?²⁶ Káprázatosan merész álom – de nem volt benne hiba.

Az angolok nem ültek tétlenül, miközben Dél-Európa felvirágzott. Expedíciókat indítottak minden égtáj felé, hogy új útvonalakat fedezzenek fel és új kereskedelmi, szállítási és közlekedési hálózatot építsenek ki. Némelyik vállalkozás bátorító eredményeket hozott. Martin Frobisher, aki az 1570-es években az északnyugati átjáró felkutatására indult, nem találta meg a remélt útvonalat Ázsia felé – ez rossz hír volt, igazán azonban az tette kínossá, hogy a mai Kanada területéről hozott irdatlan mennyiségű aranyról (amiről szétkürtölték, hogy a lelőhelye legalább olyan gazdag, mint bármelyik, amit Amerikában találtak) végül kiderült, hogy nem más, mint markazit vagy piritkristály: „bolondok aranya”.²⁷

Akadnak más bajok is. A kísérlet, hogy a Barents-tengeren keresztül jussanak el Kínába, tragédiával végződött. Sir Hugh Willoughby és embereit a tél beálltával Murmanszk közelében csapdába ejtette a jég, és mindannyian elpusztultak – holttestükre csak a következő évben találtak rá. Velencei londoni nagykövete szerint „a legkülönbözőbb testtartásokban [fagytak halálra], mint a

szobrok”; volt, akit „az asztalnál ülve írás közben, kezében tollal, szájában kanállal ért a halál, egy másik éppen a kamrát nyitotta volna ki”.²⁸

Az, hogy az angolok a Kelet termékeihez való hozzáférés érdekében Oroszországgal építsenek ki kereskedelmi kapcsolatokat, részben azért vallott kudarcot, mert éppen IV. (Rettegett) Iván cár uralkodásának legsötétebb éveiben érkeztek, részben mert a 16. századi Oroszországnak korlátozott volt az ázsiai kereskedelme. Noha ebben az időben szédületes fejlődés indult meg, a Kaszpi-tengeren át vezető útvonalak még túlságosan veszedelmesek voltak a kereskedők számára; gyakran érték rablótámadások még a komoly fegyveres kísérettel útnak induló karavánokat is.²⁹

Az 1560-as években az angolok több ízben küldtek követeket Perzsiába abban a halvány reményben, hogy gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatokat építhetnek ki. Többnyire magukkal vitték Erzsébet királynő üzenetét, amelyben barátságot és szövetséget kínált, és kiváltságokat kértek a sahtól „azon tisztességes szándék alapján, hogy kereskedhessünk alattvalóiddal és a birodalmadban kereskedést folytató idegenekkel”.³⁰ Annyira szerették volna megszerezni a kereskedési jogokat, hogy a követek szigorú utasítást kaptak: kerüljék a vallási témák érintését, mert veszedelmes ingoványra tévedhetnének, ha hithű muszlim vendéglátóik a kereszténység és az iszlám egymáshoz viszonyított értéke felől faggatnák őket. Ha a jövőben bárki a vallás otthoni helyzete felől kérdez – tanácsolták az utazóknak –, „legokosabb, ha kitértek a válasz elől, és nem tesztetk semmiféle kijelentést”.³¹ Európában, ahol ádáz küzdelem folyt a katolikusok és a protestánsok között, óriási jelentősége volt az emberek vallási hovatartozásának; a messzi Perzsiában jobb volt nem feszegetni ezeket a kérdéseket.

A 17. század elején nem sok mindent tudtak felmutatni, amit szembeállíthattak volna a spanyolok és a portugálok sikereivel. Magántőkéből új kereskedőtestületek jöttek létre, például az 1551-ben alapított Company of Merchant Adventurers for the Discovery of Regions, Dominions, Islands and Places Unknown (Kereskedő Vállalkozók Társasága Ismeretlen Régiók, Uradalmak, Szigetek és Távoli Helyek Felfedezésére), amely körül gomba módra szaporodtak a más-más földrajzi irányultságú, kisebb társaságok. A Spanish

Company, az Eastland Company, a Levant Company, a Russia Company, a Turkey Company és az East India Company királyi szabadalomlevéllel rendelkeztek, ami kiváltságokkal ruházta fel őket a megjelölt országokban vagy régiókban arra való hivatkozással, hogy a tengerentúli üzleti tevékenység kockázatos és komoly befektetést igénylő vállalkozás. A kereskedők ösztönzésének érdekében a majdani sikerek védelme újszerű módja volt az angol kereskedelem fejlesztésének – és annak is, hogy az ország minél messzebbre nyújthatassa politikai csápjait.

A hangzatos elnevezések és a királyi támogatás ellenére eleinte igen soványak voltak az eredmények. Anglia mintha véglegesen a világgazdaság főáramlatának peremére szorult volna, míg Spanyolország látszólag napról napra erősödött. Az aztékok, inkák és más népek évszázadokon át felhalmozott aranyát néhány évtized alatt összegyűjtötték és Spanyolországba vitték mindazokkal az ásványkincsekkel együtt, amiket az őslakosok nem találtak meg vagy nem termeltek ki maradéktalanul – a Potosínál feltárt bányák például évi egymillió pesót jövedelmeztek a spanyol koronának.³²

A spanyolok hatalmas kincsre találtak, de még az Újvilág gazdagsága sem volt kimeríthetetlen. Az erőforrások végesek, mint a Venezuela partjai mentén felfedezett osztrigatelepek, amelyek annak következtében, hogy az európaiak a 16. század elején alig harminc év leforgása alatt több millió tonnát halásztak ki, teljesen megsemmisültek.³³ A spanyolok azonban feneketlen bőségszaruként kezelték a váratlanul rájuk szakadt gazdagságot, és egész sor szemkápráztató vállalkozást valósítottak meg: megépítették a San Lorenzo de El Escorial-i királyi kolostort, és számtalan hadjáratot indítottak európai riválisaik ellen. A spanyol királyi udvar meggyőződéssel hitte, hogy Isten rendőrségeként kell tevékenykednie és gondoskodnia arról – szükség esetén erővel is –, hogy az egész Földön megvalósuljon az Ő akarata. Spanyolország egyszerűen nem tartotta lehetségesnek, hogy ne vonuljon hadsereggel a protestánsok és a muszlimok ellen. Ez volt a szent háborúk újabb fejezete.

Amint az a korábbi kereszties hadjáratok során kiderült: a szent háborúk ember- és költségigénye romba dönti a királyi kincstárakat. A

helyzetet az is rontotta, hogy a spanyol korona szívesen vett fel kölcsönt a tervei finanszírozására, ami bátorította a nagyívű, rövid távú elhatározásokat, ugyanakkor elrejtette a hosszú távú következményeket, amelyek később annál nyilvánvalóbbakká lettek – kivált ha a dolgok balul sülték el. Az összképhez tartoztak még a rossz pénzügyi döntések és a hozzá nem értés, de a katasztrófát végül is az okozta, hogy Spanyolország képtelen volt kézben tartani a katonai kiadásokat. A 16. század második felében nem kevesebb mint négy esetben nem teljesítette pénzügyi kötelezettségeit.³⁴ Olyan volt, mint a lottónyertes, aki hirtelen a nyomorból emelkedik milliommossá, és eltékozolja a vagyonát olyan dolgokra, amiket nem engedhetne meg magának.

A Spanyolországra zúduló vagyon máshol is éreztette a hatását. Az árak egész Európában az égbe szöktek, hiszen az Amerikából származó rettentő gazdagságból egyre többen kívánták megvásárolni a véges mennyiségben rendelkezésre álló javakat. A fokozódó városiasodás tovább rontotta a helyzetet, még magasabbra srófolva fel az árakat. Spanyolországban a Kolumbusz felfedezését követő évszázadban a gabona ára az ötszörösére emelkedett.³⁵

A bajok elérték a spanyol uralom alatt álló Németalföldet is, ahol az általános haragot csak szította, hogy a spanyolok súlyos adóztatással próbáltak enyhíteni pénzügyi nehézségeiken. Észak-Európában egymást érték a jó jövedelemtermelő képességű városok. Antwerpen, Brugge, Gent és Amszterdam a 14. és 15. században fontos találkozási pontjai lettek a Mediterráneum, Skandinávia, a balti térség, az orosz fejedelemségek és a Brit-szigetek áruinak és kereskedőinek; virágzásuk India és Amerika termékeinek megjelenésével természetesen kapott új lendületet.³⁶

Ezek a városok mágnesként vonzották a kereskedőket még messzi vidékekről is, aminek következtében eleven, termékenyítő közösségi és gazdasági élet és erőteljes polgári azonosságtudat alakult ki. A népesség növekedése szükségessé tette a környező termőföldek mind jobb kihasználását, és ugrásszerű fejlődés ment végbe nemcsak a terményszabályozás, de az öntözési módszerek területén is; gátakat és védfalakat építettek, hogy a lehető legtöbb földet foghassák művelésbe. A németalföldi városok növekedése és virágzó gazdasága, illetve a környék termékenysége folytán ezek a

központok bőséges adóbevételeket jelentettek; ezt nem tévesztették szem elől a spanyol uralkodók sem, akik öröklés és dinasztikus házasságok révén a régió túlnyomó részét birtokolták.[37](#)

A városok és tartományok hamarosan kétségbeesetten és felháborodottan tiltakoztak a büntető mértékű adók bevezetése és ráadásul a vallási kérdésekben tanúsított brutális türelmetlenség ellen. Luther Márton, Kálvin János és mások gondolatai a távol székelő uralkodók romlottságáról és az egyén spirituális fontosságáról termékeny talajra hulltak ebben a városiasodott közegben, és elősegítették a protestantizmus meghonosodását és megerősödését. A gazdasági és vallási elnyomás erőteljes gyúanyagának bizonyult, és 1581-re az Utrechti Unió létrejöttét eredményezte; kinyilvánította függetlenségét a „Hét Egyesült Holland Tartomány Köztársasága”, a voltaképpeni Holland Köztársaság. A spanyolok erővel léptek fel, ráadásul 1585-től egész Németalföldön kereskedelmi zárlatot rendeltek el azzal a céllal, hogy kiéheztessék és megadásra kényszerítsék a lázadó tartományokat. Ahogy a büntetőintézkedések bevezetésekor oly gyakran megesik, az eredmény épp az ellenkezője lett; az elszakadáspártiak – választásuk nem lévén – támadásba mentek át. Életben maradásuk egyetlen esélye az volt, ha minden tudásukat, szakértelmüket és tapasztalatukat ügyük szolgálatába állítva a spanyolok ellen fordítják a saját fegyvereiket.[38](#)

A 16. század utolsó éveiben a körülmények úgy játszottak össze, hogy Németalföldön megtörténhetett a csoda. A régió elnyomására irányuló spanyol intézkedések nagyarányú elvándorláshoz vezettek. Az emberek a déli tartományokból észak felé igyekeztek; a folyamat egy kutató megfogalmazása szerint Brugge, Gent és Antwerpen „katasztrofális kivérzését okozta”. Az időzítés a lehető legszerencsésebb volt. A kereskedelmi zárlat következtében hatalmas mennyiségű gabona és hering halmozódott fel, vagyis bőségesen és olcsón állt rendelkezésre az élelmiszer. A házbérek sebesen emelkedtek, de a népességnövekedés hatására az építőmunka is nekilódult, és kialakult a kereskedők és mindenfajta iparosok igen hatékony csoportja, amelynek leghőbb vágya volt a spanyolok igájától való szabadulás.[39](#)

Amikor 1590-ben végre megszűnt a blokád, a hollandok azonnal elkezdtek kiszorítani a rendfenntartásra odarendelt spanyolokat (kihasználva azt az előnyt, hogy II. Fülöp királyt lefoglalta egy Európa más vidékén folyó háború), majd a fegyveres elnyomástól megszabadulva és a kínálkozó lehetőséget megragadva belevetették magukat a nemzetközi kereskedelembé, kiépítve a kapcsolatokat Amerikával, Afrikával és Ázsiával.

A kereskedelem logikája diktálta, hogy igyekezzenek kialakítani a saját útvonalait. Azzal, hogy az árut közvetlenül a Holland Köztársaságba szállították, egyrészt mindjárt két sarcot is el lehetett kerülni (a spanyolok és a portugálok is megadóztatták az észak felé továbbinduló rakományt), másrészt a holland hatóságok az ibériaiak helyett maguk szedhették be a jövedékeket, így az eleven németalföldi forgalom által teremtett pénz nem szivárgott el, hogy aztán valahol másutt támogasson birodalmi törekvéseket és fejetlen költsékezt. Ez értelemszerűen közvetlen előnyökkel járt, és beindított egy önerősítő folyamatot, ahogy a növekvő profitot ismét befektették, s ezzel még inkább növelték a bevételt – az egyes kereskedőket és az újszülött köztársaságét egyaránt.⁴⁰

A nagyívű terv már a kezdetektől komoly bevételt hozott. Egy 1597-ben kelet felé indult expedíció a következő évben diadalmasan tért haza olyan rakománnyal, ami 400 százalékos hasznot hozott. A tőke ily meggyőző hozadéka láttán vérszemet kapott befektetők flottákat indítottak a világ minden tája felé.⁴¹ Csak 1601-ben nem kevesebb mint tizennégy expedíció indult el Ázsiába, és évente vagy száz hajó szelte át az Atlanti-óceánt, hogy a helyi heringfeldolgozó ipar számára nélkülözhetetlen sót hozzon a mai Venezuela területén fekvő Araya-félszigetről.⁴²

A spanyolok dühöngtek; újabb katonai akciót indítottak, és ismét blokádokat léptettek életbe. A nagyszerű jogtudós és filozófus, Hugo Grotius szerint ez csak elmélyítette annak tudatát, hogy a hollandoknak a saját kezükbe kell venniük a sorsukat; a fenyegetés és nyomás hatására nem szabad hátralépniük, sőt az egyetlen lehetőség, hogy még nagyobb lendülettel és befektetéssel építik ki kereskedelmi hálózatukat olyan gyorsan, ahogy csak lehet, hogy

kellő tüzérő megteremtésével védhessék meg függetlenségüket. A minden vagy a semmi volt a tét.[43](#)

A hollandok sikerének kulcsa részben a hajóik nagyszerűségében, de elsősorban azokban a találmányokban rejlett, amelyek már régóta segítették a heringhalászflottákat, hogy sekély merülésű hajóikkal jól manőverezhessenek az Északi-tengeren és a kikötőkben is. Az angolok az 1550-es évektől gyorsabb és erősebb hadihajókat építettek, a hollandok a könnyebb irányíthatóságra és a nagyobb teherbírásra fordították a figyelmüket, valamint arra, hogy a lehető legkisebb létszámú legénységre legyen szükség, vagyis minél olcsóbb legyen az üzemeltetés. Az új hajótípus, a *fluyt* megszületése mérföldkövet jelentett az áruszállító hajók építésében.[44](#)

A hollandok tehát elvégezték feladatukat, és felkészülten bontottak vitorlát. Mindazok, akik előttük keltek át az Atlanti-óceánon és kerülték meg a Horn-fokot, az ismeretlenbe hajóztak – ők már nem; ők már tudták, hogy mit keresnek, és hogy hol fogják megtalálni. Holland szerzők (például Jan Huyghen van Linschoten, Goa érsekének titkára, aki azzal töltötte az éveket, hogy fáradhatatlanul tanulmányozta az útvonalakat, kikötőket, piacokat és a helyi körülményeket Ázsiában) olyan tanulmányokat állítottak össze, mint az *Itinerario*, amelyek gyakorlatilag kézikönyvként szolgálták a kelet felé indulók számára.[45](#)

Más munkák is igen hasznosan szolgálták az utazókat és kereskedőket. A hollandok világelsők voltak a térképészet területén. A rézmetsző Lucas Janszoon Waghenaer rendkívül részletes és pontos térképeit az 1580-as években nélkülözhetetlennek tartották egész Európában. Nagy gondot fordítottak arra, hogy folyamatosan gyűjtsék az adatokat és értesüléseket, s egyre jobb térképeket szerkesszenek Kelet-Indiáról éppúgy, mint a karibi térségről – ezek az atlaszok lettek a 17. század elejének legmegbízhatóbb navigációs eszközei.[46](#)

Más kiadványok ismertették azoknak az idegen nyelveknek a szókincsét és nyelvtanát, amelyekkel a holland kereskedők találkozhatnak utazásaik során. Az egyik legelső nyelvtudós, Fredrik de Houtman holland–maláj szótára és nyelvtana 1603-ban jelent meg, miután Szumátra szultánja kiengedte a szerzőt Aceh tartománybeli börtönéből, ahol rabsága alatt annak rendje és módja

szerint megtanulta fogvatartói nyelvét.⁴⁷ A malajálamra, malájra, szebuanóra, tagalogra, tamilra és más nyelvekre fordított holland szavakat tartalmazó szójegyzékeket élénk érdeklődéssel tanulmányozták az Ázsia felé induló kereskedők.⁴⁸

A hollandok 17. századi sikerének titka a józan ész és a kemény munka volt. Úgy gondolták, hogy nem az angolok példáját kell követniük, akiknél a szabadalomlevéllel ellátott társaságok az elért haszonnal csak egy igen szűk, belső kört gazdagítottak, figyelemmel kísérték és szigorú tiszteletben tartották egymás érdekeit, és monopóliumokkal védelmezték pozícióikat; ők közös alapba gyűjtötték a tőkét, és a kockázatot megosztották a lehető legnagyobb számú befektető között. Idővel megállapították: annak ellenére, hogy a tartományok, a városok és egyes kereskedők törekvései versengenek vagy éppen szemben állnak egymással, a kereskedelem akkor a leghatékonyabb, ha egyesítik erőforrásaikat.⁴⁹

Ennélfogva aztán az Egyesült Tartományok kormánya az Ázsiával folytatott kereskedelem irányítására 1602-ben létrehozott egy egységes szervezetet abban a meggyőződésben, hogy erősebb és eredményesebb lesz, mint korábbi részei külön-külön. Merész lépés volt, nem utolsósorban azért, mert megtételéhez enyhíteni kellett a helyi rivalizálásokat, és meggyőzni minden érintettet arról, hogy az összhang és együttműködés jobban fogja szolgálni mindannyiuk érdekeit. A Holland Kelet-indiai Társaság (Vereenigde Oostindische Compagnie, VOC) és nem sokkal később az Amerikával való kereskedelem céljaira létrehozott Holland Nyugat-indiai Társaság (West-Indische Compagnie, WIC) tankönyvi minta lehetne arra, miként kell világszínvonalú nemzetközi szervezeteket létrehozni.⁵⁰

A holland modell hihetetlenül sikeresnek bizonyult. Noha akadtak (például a WIC alapítója, a kereskedő Willem Usselincx), akik azt állították, hogy legcélravezetőbb lenne gyarmatosítani Amerika egyes, még betelepítésre váró részeit, körvonalazódott egy világos terv.⁵¹ A cél nem az volt, hogy versengjenek más európaiakkal, ahogy például Goában éltek egymás mellett portugál, velencei és német kereskedők, hanem az, hogy kiszorítsák őket.⁵²

Az erőszakos hozzáállás igen gyorsan kifizetődőnek bizonyult. A figyelem legelőször is a Fűszer-szigetekre irányult, ahol 1605-ben

egy elszigetelt portugál közösséget üldöztek el a Kelet-India fölötti ellenőrzés átvételét célzó, módszeresen végrehajtott program részeként. A hollandok a következő évtizedekben megerősítették pozícióikat, állandó támaszpontot létesítettek Batáviában (a név utal Németalföld római kori elnevezésére), a mai Jakartában.

Az anyaország felé vezető útvonal fontos állomásait katonai erővel védelmezték, és noha néhány helyen, például Makaón és Goában nem tudtak megmaradni, a 17. század során elért eredményeik látványosak voltak. A hollandok hamarosan már nemcsak európaiakat ostromoltak a világ távoli tájain, hanem helyi uralkodókat is, akiknek országa stratégiaileg érzékeny vagy gazdasági szempontból jelentős volt. Megszilárdították az ellenőrzésüket Melaka, Colombo, Ceylon és Kocsín fölött, majd 1669-ben célba vették a Makasszár Szultanátust, a mai Indonéziát; ez volt az utolsó, még hiányzó pont ahhoz, hogy megszerezzék az egyeduralmat az Ázsiával folytatott fűszerkereskedés fölött. Az Új Rotterdamnak elnevezett városban – akárcsak másutt – haladéktalanul hozzáláttak az erődépítéshez, amit fel lehetett fogni határozott szándéknyilatkozatnak is: nem fogják olcsón adni megszerzett birtokukat.⁵³ A hágai állami levéltárban őrzött térképen valóságos pókhálóként rajzolódik ki a hollandok Kelet-Indiában kiépített támaszpontjainak hálózata.⁵⁴

Ugyanezt a módszert követték másutt is. Ahogy sikerült átvenniük a vezető szerepet az aranykereskedelemben, vetélytársaik kiszorultak Nyugat-Afrikából. A hollandok hamarosan jelentős részt sajátítottak ki az Amerikába irányuló rabszolga-kereskedelemből is. Új erődöket építettek, például a mai Ghánában lévő Fort Nassaut. A 17. század derekán kiszorították a portugálokat a ghánai parton fekvő Elminából. Komoly sikereket értek el a karibi térségben és Amerikában; az 1640-es évekre már ők tartották kézben a transzatlanti hajóforgalom döntő hányadát, a cukorkereskedelmet pedig teljes egészében magukhoz ragadták.⁵⁵

Németalföld gyökeresen átalakult. Akik már a kezdetekkor befektettek a nagy távolságú kereskedelembé, vagyonokat kerestek, és jól jártak az újonnan meggazdagodott pártfogoltjai is. Leidenben és Groningenben egyetemeket alapítottak, ahol a tudósok a bőkezű patrónusok jóvoltából feszegethették a tudományterületek határait.

Virágzott az építészet és a festészet, élvezve az újszülött polgárság hirtelen feltámadt érdeklődését a művészetek iránt. A rendkívüli meggazdagodás időszakában csodálatos épületek emelkedtek Amszterdamban – a város egyébként ugyanúgy a tengerből bukkant elő, ahogy néhány évszázaddal korábban Velence. Jordaant és más területeket a tengertől hódítottak el; a Keizersgrachtot szegélyező épületek nemcsak építészeti csodák, hanem mérnöki remekművek is.

A selyemutakon áramló termékek hatása érződni kezdett a művészetekben és a kézműiparban is. Haarlemben, Amszterdamban és legkivált Delftben felvirágzott a fazekasság és a kerámiakészítés; a műhelyekben a keleti érzést, szemléletet és formavilágot erősen tükröző tárgyak készültek. Uralkodóvá váltak a kínai motívumok, és olyan széles körben vették át az évszázadokkal korábban a Perzsa-öböl környéki fazekasok által kifejlesztett, majd Kínában és az Oszmán Birodalomban is népszerűvé vált kék-fehér máz használatát, hogy az a holland kerámiaművészetnek is jellegzetes vonása lett. Az utánzás nem csak a hízelgés legvégső formája; ebben az esetben azt is jelentette, hogy a hollandok csatlakoztak egy, az Északi-tengert az Indiai- és a Csendes-óceánnal összekapcsoló tárgykultúra globális rendszeréhez.⁵⁶

A társadalmi helyzetet hirdető tárgyak iránti kereslet növekedésével Németalföldön felvirágzottak a művészetek. Egyesek szerint a 17. században körülbelül hárommillió festmény készült.⁵⁷ Elkerülhetetlen volt, hogy új gondolatok szülessenek, emelkedjen a mérvadó színvonal, megteremtődjön a háttér és a közeg olyan óriások számára, mint Frans Hals, Rembrandt vagy Vermeer. Ha arra a csodálatra méltó együttműködésre és közösségi tudatra gondolunk, amivel a hollandok oly nagyszerű sikereket értek el, a legkevésbé sem tarthatjuk meglepőnek, hogy a legcsodálatosabb festmények közül jó néhány közösségeket, összetartozó csoportokat ábrázol, például Frans Hals műve, *A Szent Hadrián lövészegylet tisztjeinek lakomája*, vagy Rembrandt legendás vászna, az amszterdami polgárőrség megrendelésére festett *Frans Banning Cocq kapitány és Willem van Ruytenburch hadnagy kivonulásra készül* – ismertebb címén: *Éjjeli őrzőparádé*.

Nemcsak egyesülések, egyes személyek is lelkes műpártolók voltak. Andriesz Bicker például sikerének és újonnan elért magas

társadalmi helyzetének méltó megörökítésére kérte fel Bartholomeus van der Heistet, a hajóépítő Jan Rijcksen pedig Rembrandttal festetett képet magáról és feleségéről – az asztalon egy hajó terveivel. Elérkezett a hollandok – és a holland művészet – aranykora.⁵⁸

A festők szívesen ábrázolták a mindennapi élet tárgyait – Vermeer *Levelet olvasó lány nyitott ablaknál* című képén például egy jókora gyümölcsöstál tölti be igen hangsúlyosan az előteret.⁵⁹ 1640-ben egy Amszterdamba látogató angol nem tudta leplezni meglepettségét azon, amit tapasztalt: Németalföldön – írta Peter Mundy – „még a jelentéktelen külsejű házak is” [tömve vannak] rendkívül érdekes és értékes bútorokkal és dísz tárgyakkal..., „képekkel, porcelánokkal, igen finom kidolgozású madárkalitkákkal..., drága szekrényekkel és vitrinekkel. Még a hentesek, pékek, kovácsok és vargák otthonát is festmények és fényűző csecsebecsék ékesítik.”⁶⁰ „Elbűvöltek – írta naplójában John Evelyn körülbelül ugyanebben az időben a rotterdami évenkénti vásárról, ahol festmények tömkelegét kínálták eladásra – ezek a tájképek meg mindenféle mulatságos ábrázolások.” Még a közönséges parasztgazdák is lelkes műgyűjtők voltak.⁶¹ A Németalföldre látogató angolok túlnyomó többsége hasonlóképpen vélekedett.⁶²

A holland aranykor egy nagyszerűen végrehajtott terv eredménye volt. Javára szolgált a szerencsés időzítés is. Európa nagy részében zűrzavar uralkodott; a kontinensen 1618 és 1648 között dúlt a harmincéves háborúnak nevezett költséges és eredménytelen küzdelem. A bizonytalanság jó alkalmat teremtett, mert miközben a többi ország a közeli bajokra összpontosította figyelmét és erőforrásait, a hollandok számára lehetővé vált, hogy a megtorlás veszélye nélkül sorra-rendre elérhessék kitűzött céljaikat más kontinenseken. A 17. század háborúskodásai mentén európai riválisaik rovására kerülhettek domináns helyzetbe Keleten.

Az európai háborúnak volt egy még fontosabb szerepe is: serkentette a Nyugat felemelkedését. Az Európáról ebben az időszakban folyó viták azt hangsúlyozták, hogy a józan ész korában a szabadság és az emberi és polgári jogok eszméi váltják fel az abszolutizmus gondolatát. Csakhogy éppen az erőszakhoz és militarizmushoz való

régi és megrögzött kötődés tette lehetővé, hogy az 1490-es évek nagy felfedezőútjai után Európa váljon a világ közepévé.

Még Kolumbusz és Vasco da Gama csaknem egyidejű felfedezései előtt is heves vetélkedés folyt az európai királyságok között. A kontinens országai évszázadokon át ádáz rivalizálást folytattak, ami gyakran csapott át nyílt ellenségességbe és háborúba; ez a feszült állapot serkentette a haditechnika folyamatos fejlődését. Újabb és újabb fegyvereket eszeltek ki, a csatatereken kipróbálták, majd továbbfejlesztették őket. A harctéri parancsnokok folyamatosan szerzett tapasztalatai alapján a taktika is finomodott. Intézményesült maga az erőszak fogalma is; az európai képzőművészet és irodalom ünnepelte a nemes lovag hősiességét és az erő méltányos gyakorlását mint a szeretetet és a hűséget, ám egyben az igazságosságot is kinyilvánító cselekedetet. Rendkívüli erővel hatottak a keresztes hadjáratokról szóló történetek, amelyek az árulás, cserben hagyás és esküszegés tobzódását elkendőzve az emelkedett nemességet és hősiességet hangsúlyozták.

Dicsőítették a harcot, az erőszakot és vérontást, amíg úgy találták, hogy igazságos. Ez volt az egyik oka annak, hogy a vallás oly nagy fontosságot nyert – jobb igazolást elképzelni sem lehet egy háborúhoz, mint azt az állítást, hogy a Mindenhatót szolgálja és védelmezi. Kezdetektől fogva kéz a kézben járt a hitbuzgalom és a terjeszkedési düh; már Kolumbusz hajóinak vitorláin is hatalmas keresztek ékeskedtek. Korabeli kommentátorok sosem voltak restek hangsúlyozni, hogy az Amerika, majd egész Afrika, aztán Ázsia legtávolibb vidékei, végül pedig Ausztrália felé kirajzó európaiak Isten tervét teljesítik be, amely szerint a Földet a Nyugatnak kell örökölnie.

Valójában most jelentett roppant előnyt Európa megkülönböztető vonása, hogy a világ összes többi részénél agresszívabb, kiszámíthatatlanabb és békétlenebb. Végző soron ezért bizonyultak annyira sikeresnek a spanyolok és portugálok hatalmas hajói az óceánok átszelésében és a földrészek összekapcsolásában. Az indiai és az arab tengereken sikló hagyományos hajók formája és szerkezete évszázadokon át alig változott; közelébe sem értek a nyugati hajók nagyságának, sebességének, fordulékonyságának és tűzerejének, s a folyamatos fejlesztés, aminek során még

gyorsabbak, erősebbek és veszedelmesebbek lettek, csak növelte a szakadékot.⁶³

Hasonló volt a helyzet a haditechnika területén is. Az Amerikában használt fegyverek annyira megbízhatóak és pontosak voltak, hogy maroknyi konkvisztádor képes volt a mérhetetlen számbeli fölényben lévő és minden más tekintetben igen fejlett és kifinomult őslakosság fölébe kerekedni. Az inkák földjén – írta Pedro de Cieza de León – nagy gonddal tartják fenn a törvényes rendet; körültekintően ügyelnek arra, hogy „mindenkinek igazságot szolgáltatassanak, és senki ne merészeljen lopást vagy más bűntettet elkövetni”.⁶⁴ Minden évben adatokat gyűjtöttek az egész birodalom területéről, hogy megfelelően számíthassák ki, vethessék ki és gyűjthessék be az adókat; a születéseket és halálozásokat központilag nyilvántartották. A felső osztályok tagjainak is meghatározott számú napon át a földeken kellett dolgozniuk, hogy „példát mutassanak, mert mindenkinek tudnia és látnia kellett: senki nem lehet olyan gazdag,... hogy lenézhesse vagy megsérthesse a szegényeket”.⁶⁵

Mindez a legkevésbé sem emlékeztetett a győzelemittas európaiak beszámolóira, sőt nagyon is felvilágosultnak tűnt azokhoz az Európa legnagyobb részében kialakult, kontúrosan rétegzett társadalmakhoz képest, amelyekben átjárhatatlan volt az öröklött hatalom birtokosai és a gyengék közötti szakadék. Az európaiak azt gondolhatták, hogy primitív civilizációkat fedeztek fel, és ezért lehetnek képesek uralkodni fölöttük, győzelmük kulcsa azonban valójában egyedül a fegyverek, a hadviselési technológiák és taktika állandó fejlesztéséből adódó fölényük volt.

Az Afrika, Ázsia és Amerika fölötti uralom megszerzését egyebek mellett az tette lehetővé, hogy az európaiak évszázadok alatt óriási gyakorlatra tettek szert csaknem bevehetetlen erődök építésében. A várépítés a középkor óta az európai társadalmak fontos tevékenysége volt; a földrész minden táján káprázatos építmények ezrei emelkedtek. Rendeltetésük természetesen az volt, hogy ellenálljanak a nehéz fegyverekkel végrehajtott, eltökélt támadásoknak, óriási számuk pedig arra utal, hogy mennyire gyakoriak voltak az efféle támadások. Az európaiak szinte kényszeres ragaszkodása ahhoz, hogy lenyűgöző és belülről védhető

épületeket emeljenek, zavarba ejtette a helybeli lakosságot. Mindaddig egyetlen kereskedő sem épített erődítményeket – jegyezte meg a bengáli uralkodó az 1700-as években –, vajon mi az ördög készteti az európaiakat arra, hogy így tegyenek?⁶⁶

Kesernyés ellentmondás, hogy Európa ragyogó aranykorát, amelyben virágzott az irodalom és a képzőművészet és szédületes mértékben fejlődött a tudomány, a fegyveres erőszak teremtette meg. Ráadásul az új világok felfedezése fokozta az európai államok ingatagságát; a mind több és gazdagabb erőforrás felbukkanásával egyre több lett a megszerezni- és védelmeznivaló, emelkedtek a tétek és élesedtek a feszültségek – egyre elkeseredettebb lett az elsőbbségért való küzdelem.

Az Európa világhatalommá emelkedését követő évszázadokban egységesedési folyamat ment végbe, és vele párhuzamosan erősödött az általános mohóság. 1500-ban körülbelül 500 politikai entitás létezett a földrészen, 1900-ban mindössze huszonöt. Az erősek bekebelezték a gyengébbeket.⁶⁷ Európát elárasztotta a versengés és a háború. A 20. század szörnyűségei ebben az értelemben igen távoli időkre nyúltak vissza. A szomszédok és versenytársak legyűréséért folyó küzdelem ösztönözte a haditechnológiák, a gépesítés és a logisztika fejlődését, aminek következtében a hadszínterek hallatlan mértékben kiterjedtek, és a háborúk áldozatainak száma néhány százról több millióra növekedett. Az emberek üldözése és zaklatása idővel elképesztő arányokat öltött. Nem véletlen, hogy a történelem legnagyobb háborúi és népirtásai Európában gyökereztek és teljesedtek ki; ezek voltak a kegyetlenség és az erőszak hosszú történetének legvégső fejezetei.

Bár a figyelem általában a művészetekre fordított erőforrásokra és általában az újonnan felhalmozódott vagyon jótékony kulturális hatásaira irányul a 16–17. században, talán tanulságosabb, ha e hosszú korszakban a fegyvergyártás hasonló arányú felívelésére gondolunk. A mohó közönség számára irdatlan mennyiségben készültek a festmények, de ugyanolyan nagy számban állítottak elő puskákat is. Az 1690-es években csak Közép-Franciaországban 600 000 kovás puskát adott el egy Maximilien Tiron nevű vállalkozó; egyes kortársai úgy tartották, hogy egyszerűen lehetetlen akár csak megbecsülni is a Saint-Étienne-ben fegyvergyártással foglalkozó

munkások számát – annyian voltak. 1600 és 1750 között a kézfegyverek löpontosága a tízszeresére növekedett. A technikai fejlődés – a puskevessző, a papír töltényhüvely és a puskára erősíthető szurony feltalálása – olcsóbbá, megbízhatóbbá, gyorsabbá, halálosabbá tette a fegyvereket.⁶⁸

És ugyanígy: miközben iskolás gyermekek nemzedékei tanulnak az olyan tudósok nagyszerű teljesítményéről, mint Galileo Galilei, Isaac Newton vagy Leonhard Euler, nagyon is könnyen megfeledkezünk arról, hogy legfontosabb munkáik némelyike a „hajított testek” – lövedékek – pályájával volt kapcsolatos; az eltérések megértésére törekedtek azzal a céllal, hogy pontosabbá lehessen tenni a tüzérségi fegyvereket.⁶⁹ Ezek a kiváló tudósok munkájukkal hozzájárultak a még pusztítóbb fegyverek megalkotásához; a technológiai és haditechnikai fejlődés kéz a kézben járt a felvilágosodás fényes korszakában.

Szó sincs arról, hogy más földrészek társadalmaiban ne létezett volna az agresszió. Számos példa mutatja, hogy mindenfajta hódítás, bárhol kerül is rá sor, tömérdek szenvedést és nagyarányú pusztulást hoz a leigázottakra. Ám Ázsiában és Észak-Afrikában a gyors terjeszkedés – például az iszlám felívelése vagy a mongol hódítás – viharos első évtizedeit a kiegyensúlyozottság, a béke és a jólét hosszú időszakai követték. Európában egészen más ritmusa volt a háborúskodásnak; ahogy véget ért az egyik konfliktus, szinte rögtön ki is tört a következő. A vetélkedés kíméletlen volt és lankadatlan. Ebben az értelemben az olyan eredeti és nagy hatású művek, mint Thomas Hobbes *Leviatánja*, a Nyugat felemelkedésének leglényeglátóbb magyarázatai. Csakis egy európai szerző juthatott arra a következtetésre, hogy az ember természetes állapota a folyamatos erőszak – és ebben csakis egy európai szerzőnek lehetett igaza.⁷⁰

A katonai konfliktus vágya húzódik meg más, a hadviseléssel közvetlen összefüggésben álló, például pénzügyi természetű vívmányok mögött is. Az európai kormányoknak óriási szükségük volt pénzre, hogy fedezhessék a hadseregek felállításának és fenntartásának költségeit, így adósságpiacokat hoztak létre, ahol későbbi adóbevételek terhére lehetett pénzhez jutni. A sikerre való fogadás csinos hasznot, hangzatos címeket és más előnyöket is

hozhatott az ügyes befektetőknek, akik természetesen hazafiasságnak állították be a kormányoknak adott kölcsönöket; az állami pénzügyekbe való befektetés a meggazdagodás mellett a társadalmi előbbre jutás eszköze volt. London és Amszterdam az állampapírokra (államadósságra) és az egyre bonyolultabb részvénytársasági jegyzésekre szakosodott globális pénzügyi központtá vált.⁷¹

London és Amszterdam felemelkedésének egyik oka Észak-Európa felgyorsult társadalmi-gazdasági fejlődése volt. A legújabb kutatások szerint Anglia és Németalföld népessége 1500 és 1800 között megduplázódott. A növekedés jórészt a sűrűn lakott területeken ment végbe, ahol a nagyvárosok száma ebben az időszakban csaknem megháromszorozódott.⁷² A folyamat Németalföldön és elsősorban a 17. század derekán volt a leglendületesebb; Amszterdam lakosainak körülbelül a fele betelepülő volt a városban.⁷³ Azok az államok, ahol jelentősebb városok voltak, komoly előnyökre tettek szert azokkal szemben, amelyekben a vidéki lakosság volt túlsúlyban. A városokban kevésbé időrabló, könnyebb és hatékonyabb volt az adóbegyűjtés, nem utolsósorban azért, mert jóval nagyobb arányú volt az árucserforgalom. A sűrűn lakott területeken ezenfelül sokkal megbízhatóbb jövedelemre lehetett számítani, és a kölcsönadás is kevésbé volt kockázatos. Anglia és a Holland Köztársaság nagyobb kölcsönöket vehetett fel kedvezőbb feltételekkel, mint gazdasági és politikai riválisaik.⁷⁴ Akkor is úgy állt a dolog, ahogyan ma: ahhoz, hogy az ember pénzt csináljon, nem volt elég, hogy sok volt az esze; jókor és jó helyen – vagyis leginkább Londonban vagy Amszterdamban – kellett lennie.

Ebben a helyzetben Itália és a Mediterráneum gazdasága fölött megkondult a lélekharang. A térségben már amúgy is hanyatlást idézett elő a kereskedelmi forgalom áttevődése olyan útvonalakra, amelyeken az áruk közvetlenül jutottak el a legvagyonosabb vásárlókhoz; a maguk évszázados ellentéteitől szabadulni képtelen városállamocskáknak esélyük sem volt azokkal a városokkal szemben, amelyek képesek és hajlandók is voltak egyesíteni erőforrásaikat. Olyan hatalmas összegeket állítottak a növekedés szolgálatába, hogy megszokottá vált az állam bevételeinek több mint

felét adósságtörlesztésre fordítani.⁷⁵ Igen drága dolog, ha az ember folyamatos harcban áll a szomszédaival, és szüntelenül arra kell törekednie, hogy politikai, gazdasági és kulturális előnyöket szerezzen velük szemben. A földrész két, eltérő sebességgel haladó világra: keleten és délen a régi, évszázadokon át duzzadó vitorlakkal suhanó, most azonban roskadozó és lemaradó, északnyugaton pedig az új, virágzó és fejlődő Európára szakadt.⁷⁶

Akadtak, akik jóval mások előtt észrevették a lángoló írást a falon. A velencei brit nagykövet már 1600-ban leírta: „a hanyatlás a kereskedelem terén annyira nyilvánvaló, hogy mindenki úgy vélekedik”: a város húsz éven belül az összeomlás határára kerül. Valaha Velence uralta a Kelettel folytatott kereskedelmet, de ekkorra már versenyképtelenné vált. Hajdan hatalmas hajók tucatjai – „több mint ezertonnás mindegyik” – érkeztek áruval megrakodva vagy indultak útra új rakományért, ma azonban már „egy sem látható”.⁷⁷ A város nem sokkal később nekilátott önmaga átformálásához; a kereskedelem központi erőműve lassacskán az élvhajhász és elpuhult aranyélet fővárosa lett. A hatóságok megpróbálták gátat venni annak, hogy az emberek egyre hatalmasabb és értékesebb ékszereket viseljenek, egyre pazarabb multságokat tartsanak és egyre érzékibb és felzaklatóbb időtöltéseket eszeljenek ki, a változás azonban valójában nagyon is érthető volt – ugyan mi mást is csinálhattak volna?...⁷⁸

Velence, Róma és Firenze valaha a nemzetközi kereskedelem és a világpolitika központjai voltak, mostanra az újjgazdagok turistaútvonalainak népszerű állomásai lettek. Az ilyen túrák – noha Grand Tour (Nagy Körutazás) néven csak 1670-ben kezdték emlegetni őket – már egy évszázaddal korábban megkezdődtek, amikor Itália felkeresését először tekintették remek alkalomnak arra, hogy értékes régiségeket és mindenféle divatos holmit vásároljanak; az árak a látogatók számának emelkedésével az egekbe szöktek.⁷⁹ Egyfajta beavatási szertartás volt ez nemcsak az egyes résztvevők, hanem egy egész kultúra számára; a Nyugat elkezdte bekebelezni Dél-Európa kincseit. Ahogy a kontinens gazdasági-politikai súlypontja eltolódott, úgy áramlottak nyugatra a hajdani és a kortárs kultúra legnagyobb alkotásai is. Az ókori szobrászat csodáinak legnagyobb gyűjteményei közül három – a kultúra iránt hevülő lelkű

és vastag pénztárcájú utazók jóvoltából – a londoni British Museumban, a cambridge-i Fitzwilliam Museumban és az oxfordi Ashmolean Museumban található.⁸⁰

Átszivárogtak Nyugatra az építészettel, a monumentális síremlékek építésével és a szobrászattal kapcsolatos elgondolások, és ahogy Anglia és Németalföld a jelen dicsőségét kezdték egyre inkább a múlt mintáira felépíteni, fokozatosan követőire talált a költészet, a festészet, a zene, a kerttervezés és az ókori tudományok is.⁸¹ Az ókori Róma polgárai elámultak volna annak láttán, hogy a hajdani birodalom egy isten háta mögötti, erdős tartományában kisbirtokosok és kistisztviselők olyan képeket festetnek magukról, amelyek nemcsak hogy Róma örököséiként, de egyenesen császárokként ábrázolják őket.⁸² Nemsokára már ennél is messzebbre merészkedtek: Britannia arra készült, hogy a világ ura legyen.

Út a birodalom felé

Abban a korszakban, amikor a világ súlypontja Európa nyugati felébe vándorolt, akadtak, akik nem tudtak lépést tartani. Az oszmán világban például 1500 és 1800 között nem változott a 10 000 lakosúnál népesebb városok száma. Mivel az igények nem növekedtek, semmi sem kényszerítette ki a mezőgazdasági termelés módszereinek fejlesztését és a terméshozamok növelését; a gazdaság lomha és statikus maradt. Az adóbegyűjtés hatékonysága alacsony volt, ami elsősorban az adóbérleti rendszernek volt betudható; az adóbérlők a saját gyors meggazdagodásukat, nem pedig az állam hosszú távú bevételeit tartották szem előtt.¹

Az oszmán hivatalnokok nagyszerű államigazgatási szakértőknek bizonyultak; remekül értettek az erőforrások központosításához és a lakosság átcsoportosításához annak érdekében, hogy a termények és készletek oda jussanak, ahol a legnagyobb szükség van rájuk. Ahogy a birodalom a 15. és 16. század folyamán egyre több területet kebelezett be, a rendszer olajozottan és eredményesen működött, amikor azonban a terjeszkedés lendülete lankadni kezdett, megmutatkoztak a gyengeségek is; a tartósan két fronton (nyugaton Európa, keleten pedig a Szafavidák Perzsiája ellen) vívott háború, valamint az éghajlatváltozás következményei különösen súlyos hatással voltak az Oszmán Birodalomra.²

Fontos tényezőnek bizonyult még a muszlim világnak a nyugat-európaiktól merőben különböző úton kialakult társadalmi szerkezete. Az iszlám társadalmában általában egyenletesebben oszlott meg a gazdagság, mint a keresztény országokban, nem utolsósorban azért, mert a *Korán* igen részletes utasításokat tartalmaz az örökösödésről, köztük a kor mércéjével mérve rendkívül felvilágosult elveket arról,

hogy mi jár a leánynak, illetve az asszonynak az atya, illetve a férj halála után. Egy előzvegyült muszlim asszony kilátásai sokkalta kedvezőbbek voltak, mint hasonló sorsra jutott európai társáéi; a vagyon illetén kezelése megakadályozta, hogy egy-egy családnál hosszú időre túlságosan nagy gazdagság halmozódjon fel.³ Ebből következett, hogy a gazdagok és szegények közötti szakadék soha nem volt olyan mély, mint Európában, a pénz ugyanis sokkal szélesebb körben forgott, és gyakrabban történt újraelosztás. Az e tekintetben igen előremutató rendszer ugyanakkor némiképp akadályozta a növekedést; a *Korán* egyenlősítő felfogású tanításai és előírásai megnehezítették, hogy a családok sok nemzedéken át halmozzák fel a tőkét, Európában azonban az elsőszülöttségi jog érvényesülése egyetlen örökös kezébe juttatott mindent, és irdatlan vagyonok felhalmozódását tette lehetővé.⁴

Akadtak, akiket nyugtalanított a tény, hogy Európa – vagy inkább Északnyugat-Európa – soha nem tudta megoldani ezt a nehézséget. Németalföld kálvinista papjai hátborzongató határozottsággal hirdették, hogy a pénz minden rossz gyökere, és hogy aki a fényűzés csábításának enged, kárhozatra jut.⁵ Hasonló gondolatok bukkantak fel Angliában is, ahol mások mellett egy különösen dühödt 17. század eleji szerző, Thomas Mun afölött kesergett, hogy az emberek „tétlenséggel és élvezetek hajszolásával tékozzák az időt”, és arra figyelmeztetett, hogy az e világi gazdagság elszegényíti a tudásban, és testre-lélekre „poklosságot idéz”.⁶

A gazdasági növekedés hozadéka nem egyenletesen oszlott meg a társadalmi rétegek között. Az emelkedő földbérleti díjak növelték a földbirtokosok vagyonát, de elnyomorították a bérlőket; a piacok szélesedése következtében komoly nyomás nehezedett a helybeli birkatenyésztőkre, takácsokra és más iparosokra, mert a szokottnál jóval szélesebb termelői tömegekkel kellett versenyezniük.⁷ Egyeseket a társadalmi és gazdasági zűrzavar nyomában járó erkölcsi hanyatlás közvetlen cselekvésre bátorított. A maradibbak úgy vélekedtek: eljött az ideje, hogy új legelőkre vonuljanak; hogy találjanak egy helyet, ahol még lehetséges a régi, egyszerű életet élni odaadó vallásos hitben és lelki tisztaságban... mindent újratekdeni, és visszatérni az alapokhoz.

Az Új-Angliát benépesítő puritánok lázadtak az Európa felemelkedését kísérő változások és a nyomukban járó vagyonosodás ellen. Szembefordultak az új gondolatok és új termékek furcsa áradatával, ami gyökeresen megváltoztatta a világot – olyan helyé tette, ahol az otthonok étkezőasztalán megjelentek a kínai porcelánok, ahol a más bőrszínű emberekkel kötött házasságok nyomán kérdések merültek fel a rasszhoz tartozást és önazonosságot illetően, és ahol az emberi testtel kapcsolatos, megváltozott felfogást egy mai kutató úgy jellemezte: „az első szexuális forradalom”.⁸

Aki mindennek hátat akart fordítani, elindulhatott az Atlanti-óceán túlsó felé. A kiválasztott cél azonban nem a karibi térség volt, ahová már sokan távoztak, és rabszolgamunkával cukornádültetvényé tették a földet, hanem Új-Anglia szűz tájai, ahol a kivándorlók istenfélő egyszerűségben kezdhettek meg egy új, eszményi életet. Akadt azért egy komoly nehézség is: az őslakosok, akik „sötét gyönyörűséggel kínozták meg az embereket, elevenen nyúzták meg őket éles halpikkelyekkel, másoknak apránként vagdoszták szét az izületeit, és kis darabokban falták fel a húsukat a szemük láttára, és más, olyan dolgokat cselekedtek, amelyeket elbeszélni is iszonyúság”.⁹ Ám a nagy cél megérte a rettenetes kockázatot; az Újvilág még így is jobbnak ígérkezett, mint amit a hátuk mögött hagytak. Könnyű megfeledkezni arról, hogy a zarándok atyáknak a bőség földjére való biztonságos megérkezéséért tartott első hálaadás nemcsak az új Éden felfedezését, hanem a lerombolt otthon helyén létesült *másik* paradicsom győzelemittas elutasítását is ünnepelte.¹⁰

Akik nem a józan mértékletesség és a vallási konzervativizmus bástyáját kívánták felépíteni, de vágyakoztak az új után, hogy haszonra tegyenek szert, és kivegyék részüket a világ számtalan táján kínálkozó csodákból és élvezetekből, azok elindulhattak kelet felé. Hosszadalmas és sok esetben gyötrelmes munkával jött létre az alap ahhoz, hogy Angliának szervezett kapcsolatai legyenek a messzi Ázsiával. A Kelet-indiai Társaság (East India Company, EIC), amely 1600-ban királyi monopóliumot kapott a Jóreménység fokától keletre eső területek teljes egészével folytatott kereskedelemre, kiépítette a hídfőállásokat a reménybeli lehetőségek kiaknázásához,

ám mindvégig komoly kihívást jelentett az igen erős Holland Kelet-indiai Társaság (Vereenigde Oostindische Compagnie, VOC).¹¹ Egyre több termék áramlott Angliába, de a 17. század derekán még a hollandok uralták a kereskedelmet; éves forgalmuk összértéke háromszorosan haladta meg az angolokét.¹²

Az angolok és hollandok kapcsolata meglehetősen bonyolult volt. Németalföld vásárlókat és megbecsülést jelentett az angol árucikkeknek, így az EIC és a VOC közötti vetélkedés ellenére sikereik sok esetben közösek voltak. Mindkét protestáns ország ellenségnek tekintette a spanyolokat, ez pedig megalapozta a katonai és politikai együttműködést. A korszak egyes kiemelkedő angol figuráit fellelkesítették a hollandok tengeri győzelmei; 1639-ben a Csatornán, nem sokkal később pedig a brazil partok közelében lévő Itamaracánál okoztak súlyos veszteséget a spanyoloknak; az angol–holland kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében tárgyaló számos angol küldöttség egyikének vezetője, a nagyképű Oliver St. John még azt a merész javaslatot is megfogalmazta, hogy a két országnak „az egységhez közelítő szorosabb szövetségre kellene lépnie” – voltaképpen a két ország egyesítésének gondolatát vetette fel.¹³

Az európai hatalmak kiszámíthatatlanságára igen jellemző, hogy Anglia és Hollandia alig egy évvel a javaslat elhangzása után már háborúban állt egymással. A *casus belli* az volt, hogy nem sokkal St. John hazatértét követően a parlament elfogadott egy hajózási törvényt (Navigation Act), amelynek értelmében az angol kikötőkbe kizárólag angol hajók szállíthattak Angliába irányuló rakományt. A lépés mögött nyilvánvalóan az a szándék állt, hogy jövedelmeket irányítson a belső konfliktusok által erősen megviselt államgazdaságba, megtételében azonban fontos szerepet játszott egy lármás érdekcsoport is, amely váltig hangoztatta, hogy a hollandok csak a profitot tartják szem előtt, minden határon túl anyagiasak, és hiányzik belőlük a vallásos meggyőződés.¹⁴

A törvény Anglia egyre merészebb törekvéseiről tanúskodott. Ahogy egy évszázaddal korábban a spanyolokkal kapcsolatban használt retorika vált egyre mérgezőbbé, úgy mind dühödtebb lett a hollandok bírálata, különösen akkor, amikor heves harcok árán próbálták nyitva tartani a Csatornán át a kikötőik felé vezető útvonalakat. A helyzet valódi haditengerészeti forradalmat indított

meg Angliában. A flottát már a Tudorok korában megerősítették, most azonban módszeres felülvizsgálat és fejlesztés következett. A 17. század második felében jelentős erőforrásokat mozgósítottak egy nagyarányú hajóépítési program végrehajtására. A haditengerészetre költött összegek olyan mértékben megugrottak, hogy hamarosan elérték a teljes nemzeti költségvetés húsz százalékát.¹⁵ A folyamatot felügyelő Samuel Pepys naplója nem sok mindent tükröz a korszak katonai és geopolitikai folyamataiból vagy az ország hajóépítő üzemében végbemenő változásokból.¹⁶

Pepys begyűjtötte a hollandok, köztük az elmélet mestere, Nicolaes Witsen legmodernebb hajóépítési kézikönyveit, s óriási fegyelmet és szigorot vezetett be minden területen „a hajózás mesterségét” oktató iskoláktól a legmodernebb technikák ismertetésének írásba foglalásáig a nagyratörő és pénzben sem szűkölködő tervezők új nemzedékei számára.¹⁷

A haditengerészet forradalmi megújulása három megfigyelésen alapult. Az első az volt, hogy a különböző sajátos célok szem előtt tartásával épített nehéz hajók hatékonyabbak a könnyű cirkálóknál. A terveket ennek megfelelően módosították, és elsősorban hatalmas és erős hajókat, valóságos úszó várakat építettek. A második: a legjobb tanítómester a tapasztalat. Az angol flotta az 1650-es és 1660-as években a hollandokkal való összecsapások során – mind az elsüllyesztett vagy elfogott hajók, mind pedig az elesett tisztek és kapitányok számát tekintve – súlyos veszteségeket szenvedett; 1666-ban egyetlen ütközetben a haditengerészet főtisztjeinek közel 10 százaléka veszett oda. A szörnyű vereségek során azonban módszeresen átvizsgálták és átértékelték a korábban követett taktikát. Széles körben terjesztettek és tanulmányoztak olyan kiképzési kézikönyveket, mint a kor egyik legendás parancsnoka, Blake tengernagy által összeállított *Fighting Instructions*. A tudás megosztása és a múlt hibáiból való tanulás létfontosságú eleme volt annak, hogy létrehozzák a világ legerősebb haditengerészetét; 1660 és 1815 között elképesztő mértékben, 98 százalékkal csökkent az angol (brit) kapitányok soraiban az ütközetben elszenvedett veszteség.¹⁸

A harmadik és legfontosabb megfigyelés az volt, hogy miként működik a haditengerészet intézményként. Ahhoz, hogy valakiből hadnagy legyen, három évet kellett a tengeren töltenie, majd megfelelnie egy vizsgán előjárói előtt. A további előléptetések nem a támogatókon és pártfogókon, hanem szigorúan csakis az előmenetelen múltak, vagyis nemcsak a legalkalmasabbak jutottak a legmagasabbra, de előrehaladásuk mindig társaik támogatásával történt. Az érdemeken és teljesítményen alapuló rendszer ösztönző átláthatóságát tovább fokozta egy párhuzamos rendszer, amely azokat jutalmazta, akik a legtovább szolgáltak a legfontosabb posztokon – többé-kevésbé hasonlóan az iszlám hajnalán bevezetett gyakorlathoz, ami oly eredményesnek bizonyult a muszlim terjeszkedés időszakában. Most Angliában is a rangot és a szolgálati időt figyelembe vevő, rögzített arányosság szerint osztották fel a hadizsákmányt a tisztek és az egyszerű tengerészek között. Ez fölöttébb hasznot hozóvá, tehát igen kívánatosá tette a rangban való előrelépést, és ugyancsak a legrátermettebbek felemelkedését segítette elő, különösen mivel az Admirális szigorúan felügyelte a folyamatot, hogy kiszűrjön minden részrehajlást és kivételezést. Ez volt a legjobb lehetséges foglalkoztatási és előmeneteli rendszer: erőfeszítésre ösztönzött, a teljesítményt jutalmazta, ráadásul pedig még tisztességes is volt.¹⁹

A reformok hamarosan hozni kezdték az eredményeket. A hadiflotta fejlesztésébe fektetett hatalmas összegek esélyt teremtettek arra, hogy a jelentősen megnövekedett hatósugarú Anglia a maga előnyére fordítson bármilyen európai konfliktust, a karibi térségben vagy akárhol másutt kitörő háborúskodást.²⁰ A változás jól illeszkedett a lassú folyamathoz, amelynek során mind erősebb kereskedelmi pozíciókat kívántak teremteni Ázsiában, ahol érni kezdték a kemény munka gyümölcsei. A Kelet-indiai Társaság Szúraton kívül megalapított egy fontos kereskedelmi központot a szubkontinens délkeleti részén, Madrászban (ma Csennai) is, ahol a 17. század első felében a helyi uralkodótól vámmentességi koncessziót kapott. A társaságok hamar felismerték, hogy a nagylelkű adócsökkentés óriási kedvezmény, ami lehetőséget nyújt arra, hogy alacsonyabb árakat kínáljanak a vetélytársaknál a nagy távolságú, idővel pedig a helyi kereskedelemben is. Az sem maradt

sokáig titok, hogy amint a betelepülők egyre többen és egyre sikereesebbek lettek, a társaságok egyre jobb tárgyalási helyzetbe kerültek a még kedvezőbb kereskedési feltételek eléréséhez. Madrász mindössze hetven év alatt nyüzsgő világvárossá növekedett. Ez a forгатókönyv ismétlődött meg több helyen, elsősorban Bombayben és Kalkuttában, a Kelet-indiai Társaság vagyona pedig egyenletesen és rohamosan növekedett.²¹

A hollandiai helyzethez hasonlóan Angliában is elmosódtak a határok a Kelet-indiai Társaság és az ország kormánya között. Mindkét Társaságnak jogában állt az állam egyfajta meghosszabbításaként viselkedni: pénzt verhetett, szövetségeket köthetett, és nemcsak fenntarthatott fegyveres erőket, de döntést hozhatott a bevetésükről is. A kormányzati védelmet és rendkívül tőkeerős befektetőket maga mögött tudó, erősen kereskedelmi jellegű hadseregekben szolgálni igen csábító életpályának számított; egész Angliából és valójában a világ minden tájáról, még a konzervativizmus védbástyájából, Új-Angliából is érkeztek a jelentkezők. A Társaság ranglétráján felfelé emelkedő, becsvágyó és éles eszű ifjak biztosra vehették a boldogulást.²²

Tipikus történet egy 1649-ben Massachusettsben született gyermeké, aki a családjával még kisfiú korában Angliába került, és később a Kelet-indiai Társaságnál lépett szolgálatba. Először csak egyszerű írnok volt, de szépen emelkedett egyre feljebb, míg végül Madrász kormányzója lett. A magas tisztségben jól megállta a helyét – talán túlságosan is jól, mert öt év után elmozdították, és az emberek arról püsmogtak, hogy igen sok személyes haszonra tett szert kormányzósága alatt. Nem kevesebb mint ötonnányi fűszerrel, rengeteg gyémánttal és számtalan értékes tárggyal tért haza Angliába, a vádak tehát nem lehettek alaptalanok; az észak-walesi Wrexhamben temették el, a sírfelirat pedig így szól: „Amerikában született, Európában nevelkedett, utazott Afrikában és megnősült Ázsiában... Tett sok jót és némi rosszat is; reméljük, hogy a végösszeg kedvező, és lelke Isten kegyelméből a Mennybe száll.” Angliában bőségesen költekezett, de nem feledkezett meg szülőföldjéről sem; élete vége felé jelentős összeget küldött a Collegiate School of Connecticut fejlesztésére. Hálából az iskola

felvette később további adományokat küldő jótevője, Elihu Yale nevét.²³

Yale jó időben volt jó helyen. Az 1680-as években a kínai Csinguralkodó megszüntette a külkereskedelemre vonatkozó korlátozásokat, aminek következtében ugrásszerűen megnőtt a tea-, porcelán- és cukorkivitel. Madrász és Bombay – a saját jogukon is fontos kereskedelmi központok – immár egy újonnan kialakult, lüktetően eleven világkereskedelmi hálózat hangsúlyos csomópontjai lettek.²⁴ A 17. század végén megújult és immár nem csak a kereskedelemre szorítkozott Európa és Kína kapcsolata. A matematikus Gottfried Leibniz, a kettes számrendszer kidolgozója sokat köszönhet egy jezsuita barátjának, aki a század vége felé Pekingbe költözött, és kínai elméleti matematikai szövegeket küldött neki. Akik kedvező helyzetben voltak, komoly előnyökre tehetek szert az új kereskedelmi és szellemi kapcsolatok kihasználásából.²⁵

A nagy adományozás idején maga Yale is világosan látta, hogy a Keletet és elsősorban Indiát egyre inkább a hatalmas vagyon gyors megszerzéséhez vezető útnak tekintik. „Nem szabad türelmetlenned lenned az előrehaladásban, és ne siess a gazdagodással sem – írta keresztfiának, Elihu Nicksnek –, az én vagyonom 30 esztendei türelmembe került.”²⁶ Mint egyike azoknak az angoloknak, akik az első hullámban szereztek vagyont, kissé mulatságos, hogy ilyen ünnepélyesen komoly tanácsot adott a következő nemzedéknek. Aztán történetesen úgy alakult, hogy hamarosan még sokkal könnyebb lett irdatlan gazdagságot szerezni Ázsiában. Angliában felvirradt az aranykor.

A múltbeli birodalomépítőket és történetírókat elképesztette volna, ha látják, ahogy egy észak-atlanti-óceáni sziget a földkerekség egynegyedére kiterjedő birodalom ura lesz, és befolyását még annak határain messze túlra is kiterjeszti. Britannia barátságtalan hely – jelentette ki az ókor egyik legendás történetírója –, ahol a levegő egyes helyeken annyira mérgező, hogy még halálos is lehet, ha megfordul a szél.²⁷ Britonok éltek itt; nevük egy nem sokkal később élt történetíró fejtegetése szerint a latin *brutus* – esztelen, ostoba – szóból származik.²⁸ Európa fő szárazulatától a Csatorna választotta el; távoli volt, elszigetelt és jelentéktelen. Mindezek a hátrányok most

félelmetes előnynek bizonyultak, és elősegítették a történelem egyik leghatalmasabb birodalmának felemelkedését.

Britannia sikerének számos oka volt. A kutatók rámutattak például, hogy a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség mértéke alacsonyabb volt, mint Európa más országaiban, és a népesség legalsó rétege számottevően több kalóriát fogyasztott, mint a kontinens szegényei.²⁹ A legfrissebb kutatások azt is kimutatták, hogy fontos tényező volt az életszínvonal változása is, a fejlődő gazdaság által lehetővé tett magasabb ellenszolgáltatások nagyobb munkatempóra és hatékonyságra sarkallták az embereket. Szerepet játszottak a Britanniában nagy számban élt újítók és feltalálók.³⁰ A születések arányszáma a jelek szerint Britanniában alacsonyabb volt, mint az európai országok nagy többségében, vagyis magasabb volt az egy főre eső jövedelem, és kevesebb ember között oszlottak meg az ország erőforrásai.³¹

A végső és mindent vivő ütőkártya azonban a földrajzi helyzet volt. Angliának – vagy a Skóciával történt egyesülés (1707) után Britanniának – természetes védvonala volt ellenségeivel szemben: a tenger. Ez a helyzet igen szerencsés volt katonai fenyegetés esetén, és valóságos istenáldása a kormányzati kiadások szempontjából. Minthogy nem voltak védelmezendő szárazföldi határai, az ország katonai költségvetése töredéke volt annak, amit kontinentális riválisai voltak kénytelenek erre fordítani. Mai becslések szerint míg 1550-ben a francia és az angol hadsereg nagyjából azonos létszámú volt, Franciaország 1700-ra már csaknem háromszor annyi embert tartott hadrendben, mint az angolok. Ez természetesen ugyanennyivel több felszerelést és zsoldfizetést igényelt, vagyis a franciák messze többet költöttek a hadseregükre, miközben az állam bevételei értelemszerűen alacsonyabbak voltak, hiszen az ország szolgálatára szólított katonák és tengerészek – mint megadóztatható jövedelmek előállítói és a fogyasztás révén közvetett adók befizetői – hiányoztak a földekről, az üzemekből és a termelés egyéb területeiről.³²

Úgy tűnt, mintha Britannia valamiféle védőoltást kapott volna mindazok ellen a nyavalyák ellen, amik a 17. és 18. században állandó, kusza háborúskodásra készítették az európai országokat. A britek megtanulták, hogy észszerűen lépjenek közbe, hogy a maguk előnyére fordítsák a kedvező körülményeket, és hogy távol

maradjanak, amikor megorrontják esélytelenségüket. Az is világossá vált, hogy ami Európában történik, az hatással van a világ túlfelén élők mindennapjaira. Az ausztriai trón öröklése körül fellángolt heves viták nyomán általános átrendeződés ment végbe a gyarmatok világában az 1740-es években; Mária Terézia utódlásának kérdése csaknem egy évtizeden át tartó háborúskodást robbantott ki Amerikában és Indiában. Mire a dolgok 1748-ban rendeződtek, a kanadai Île du Cap-Breton és az indiai Madrász gazdát cserélt a franciák és a britek között.

Ez csak egy példája annak, hogy az európai hatalmak konfliktusai hogyan éreztették hatásukat a világ túlfelén. A hollandok az 1690-es évek végén a kilencéves háborút lezáró rendezés részeként indiai városokat adtak át a franciáknak; két évtizeddel később és újabb heves küzdelmek után egy békemegállapodás részeként karib-tengeri szigetek cseréltek gazdát Britannia és Franciaország között; Észak-Amerika hatalmas területei kerültek brit tulajdonból a franciákhoz és fordítva, miután a spanyol trón körüli viták nyugvópontra jutottak.

A házasságok során ugyancsak hatalmas területek, stratégiai fontosságú hídfőállások vagy nagyvárosok cserélhettek gazdát, ahogy például Bombay került hozományként az angolokhoz, amikor II. Károly király az 1660-as években feleségül vette Bragança Katalint. A nemes lelkű gesztus – ahogy a város portugál kormányzója igen pontosan megjósolta – véget vetett a portugálok indiai hatalmának.³³ Az európai hálózatokban folyó események, a fővárosok palotáinak folyosóin elhangzó pusmogás lehetséges arákról vagy jelentéktelen, de könnyen sértődő uralkodók vélt vagy valós megaláztatásai – mindennek szerteágazó következményei lehettek ezer meg ezer kilométernyire is.

Az apró fondorlatok egy bizonyos szinten nemigen érdekelték a keletieket, akik nem sokat törődtek azzal, hogy a hollandok, a britek, a franciák vagy mások ülnek a nyakukon. Az európaiak rivalizálása, ha jelentett valamit számukra egyáltalán, hát leginkább csak mind bőségesebb előnyöket. A 17. század során egymással versengő küldöttségek érkeztek a mogul uralkodóhoz meg Kína és Japán császárához, hogy a kegyeikbe férközzenek, és új koncessziókat

eszközöljenek ki, vagy megújítsák, megerősítsék a régieket. Egyre fontosabbá váltak a közvetítők, például egy gudzsaráti kikötői hivatalnok, Mukarrab Khán, aki a 17. század elején olajozta Dzsahángir nagymogulnál a gépezet fogaskerekeit, és maga is derekas hasznot húzott a dologból.³⁴ 1610-ben annyi mindent vásárolt – arab lovakat, afrikai rabszolgákat és más, fényűző drágaságokat –, hogy csak a vámügyek elintézése több mint két hónapba telt.³⁵

A britek Ázsiában – egy kutató megfogalmazása szerint – azt az elvet tartották szem előtt, hogy mindennek és mindenkinek megvan az ára.³⁶ Ez mértéktelen ajándékozást indított meg – és heves tiltakozást váltott ki azokból, akik elítélték a megkönyékezettek kapzsiságát. Dzsahángir nagymogulnak például a hatalmas termetű elefántok (és talán a dodók) voltak a gyengéi, és a szóbeszéd szerint „annyira telhetetlen volt, hogy maga sem tudta, mikor szerzett már eleget; olyan volt, mint egy feneketlen erszény, ami soha nem tud megtelni, mert minél több van benne, annál többet követel”.³⁷

A holland követek az 1660-as években, miután tajvani pozícióikat elveszítették, hintókat, páncélöltözékeket, ékszereket, kelméket, de még szemüvegeket is vittek Pekingbe, hogy elnyerjék a császár kegyeit.³⁸ Egy másik, tékozlóan bőkezű, 1711-ben Lahorba indult holland küldöttség beszámolója – akárcsak a később északabbra, Udaipurban történt fogadtatásukat ábrázoló pazar képek – jól mutatja, milyen roppant erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy hízélgéssel, kedveskedéssel és lekenyerezéssel tegyenek szert értékes kapcsolatokra. Japánból lakktárgyak, Ceylonból elefántok, Perzsiából lovak; a holland gyarmatokról fűszerek és értékes európai tárgyak tömkelege: egy ágyú, távcsövek, szextánsok és mikroszkópok. Semmit sem bíztak a véletlenre – habár ebben az esetben a körülmények kedvezőtlen összejátszása folytán megválaszolatlan maradt a követeknek a koncesszió megújítására vonatkozó kérése.³⁹

Hosszú időbe telt, amíg az ingatag Európában végbemenő változások hatása teljes egészében érvényesült a messzi Keleten. Végző soron minél több kereskedő érkezett és minél nagyobb hajókkal jöttek, annál jobb volt, hiszen ez több ajándékot, több hasznot és nagyobb arányokban folyó kereskedést jelentett. A mogul

uralkodók, mint Akbar, Sáhdsahán vagy az 1658 és 1707 között uralkodott Aurangzeb különösen szerette a születésnapjain megméretni magát: addig kellett drágaköveket, nemesfémeket és mindenféle drágaságot rakni egy hatalmas mérleg egyik serpenyőjébe, amíg egyensúlyba nem kerültek a másik serpenyőbe telepedett uralkodóval – aligha érezhette hathatós ösztönzésnek a karcsúság megtartására...[40](#)

Aztán ott volt még a megvesztegetés, amit az utazókat és kereskedőket kísérő és védelmező közvetítőknek kellett kifizetni, meglepve és elkésérítve azokat, akik magát a rendszert visszataszítónak, az összegeket pedig súlyosan eltúlzottnak találták. Az angol kereskedők, akiknek áruit 1654-ben Rádzsmahalban lefoglalták, nem láttak más lehetőséget, mint hogy lepénzeljék a kormányzót és a tisztviselőket – pontosan úgy, ahogy a hollandok mindig is kénytelenek voltak cselekedni.[41](#) A tisztességes eljárás hiánya miatti tiltakozás olykor eljutott a mogul uralkodók fülébe is, ők pedig néha megbüntették azokat, akik túlságosan megtömték a zsebeiket – egy részrehajlással megvádolt bírót például az uralkodó színe előtt marattak meg egy kobrával, egy másik esetben ajtónállókat korbácsoltak meg, mert egy zenész felpanaszolta, hogy kizsartolták tőle az uralkodótól kapott fizetség egy részét, amikor távozni akart a palotából.[42](#)

Az Indiába érkező pénzek továbbra is táplálták a kultúra virágzását, amit a 16. század elején indított meg a hatalmas tőkebeáramlás. Egyre nagyobb összegek szivárogtak be Közép-Ázsiába, részben annak révén, hogy egyes uralkodók – például Aurangzeb – sarcot fizettek az északkal való békés viszony biztosítására, részben pedig a sztyeppéken tenyésztett és óriási számban felvásárolt lovak vételáraként. Észak-India piacain évente 100 000 lovat értékesítettek; ha hitelesnek tekintünk egyes forrásokat, csillagászati áron.[43](#) Indiai, perzsa, kínai és egyre növekvő számban orosz kereskedők még ennél is több szarvasmarhát vásároltak, aminek következtében még több pénz áramlott a régióba. A városok – például a mai Üzbegisztán területén lévő Kokand – felvirágzottak; a beszámolók lelkesen beszélnek arról, milyen hatalmas mennyiségben és mennyire olcsón lehetett itt rebarbarát, teát, porcelántárgyakat és selymet vásárolni.[44](#)

Az európai kereskedelem megélénkülése mellett az Ázsia gerince mentén végigvonuló hálózat továbbra is eleven és életerős maradt, ezt jól mutatják a Holland Kelet-indiai Társaság feljegyzései, amelyek rögzítik, hogy több tízezer teverakományra való kelmét küldtek Indiából Perzsiába a Közép-Ázsián keresztül vezető régi útvonalakon. 17. és 18. századi angol, francia, indiai és orosz források hasonlóan tájékoztatnak a szárazföldön folyó kereskedelemről, illetve annak arányairól; közép-ázsiai utazók rendszeresen tesznek említést a piacokon megforduló áru roppant mennyiségéről, a sztyeppéken nevelt és „a kiemelkedő kereskedelmi központok piacaira”, például Kabulba szállított lovak elképesztő számáról és arról, hogy ezekben a központokban Ázsia minden tájáról indult karavánok találkoznak, hogy számtalanféle kelmét, illatos gyökereket, finomított cukrot és más drágaságokat adjanak el és vásároljanak.⁴⁵ Az Ázsia belső térségeiben zajló áruforgalomban egyre nagyobb szerepet játszottak a kisebbségek, amelyek a közös vagy hasonló szokások, a családi kötelékek és a nagy távolságokon átívelő hitelhálózat megteremtésének képessége révén járultak hozzá a kereskedelem olajozottá tételéhez – évszázadokkal korábban a szogdok, most pedig a zsidók és mindenekelőtt az örmények játszották ezt a nélkülözhetetlen szerepet.⁴⁶

A felszín alatt erős áramlások örvénylettek láthatatlanul. Az európaiak Ázsiával szembeni álláspontja kezdett megkeményedni; a Keletet immár nem egzotikus növényekkel és kincsekkel teli csodavilágnak látták, ahol a bennszülöttek ugyanolyan gyengék és haszontalanok, mint az Újvilágban. Robert Orme felfogása az egész 18. századra jellemző volt. A Kelet-indiai Társaság első hivatalos történetírója esszét írt, amelynek címe – *On the Effeminacy of the Inhabitants of Indostan* (Hindusztán lakosainak elpuhultságáról) – sokat elárul az európaiak gondolkodásának rideggé, szenvtelené válásáról. Rohamosan erősödött egy ostoba és pökhendi magasabbrendűség-tudat.⁴⁷ Immár nem a haszonszerzés izgatottságával, hanem a kíméletlen rablás és kiszipolyozás nyers eltökéltségével közelítettek Ázsia felé.

Ezt a felfogást tökéletesen tükrözi a „nábob” kifejezés. A Kelet-indiai Társaságnak azokra a tisztviselőire alkalmazták, akik csaknem elképzelhetetlen mértékben meggazdagodtak Ázsiában. Gengszterek

és uzorások módjára viselkedtek, arcpirítóan magas kamatra kölcsönöztek pénzt a helybelieknek, a saját gazdagodásuk érdekében használták fel a Társaság erőforrásait, és maguknak tartották meg a tranzakciók hatalmas nyereségét. Ez volt a Vadkelet világa – egyfajta előjáték ahhoz, ami egy évszázaddal később Észak-Amerikában végbement. Menj Indiába – tanácsolta atyja a memoáriró William Hickey-nek –, „csapd le vagy fél tucat gazdag fickó fejét, aztán nábobként térj haza”. Aki a Kelet-indiai Társaságnál került alkalmazásba, az jószerivel jegyet váltott a meggazdagodáshoz.⁴⁸

Az út persze nem volt nehézségek és veszélyek nélkül való. A szubkontinensen uralkodó viszonyok meglehetősen kedvezőtlenek voltak, és a legkülönbözőbb betegségek is bármikor keresztülhúzhatták az ember számításait. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy véljük, hogy noha a higiénés viszonyok javulása és az orvosi ellátás fejlődése következtében egyre kevesebben haltak meg, a hazaküldött vagy szolgálatra alkalmatlannak nyilvánított emberek száma folyamatosan növekedett.⁴⁹ Megrázó tapasztalatokra tettek szert (ahogy például a tengerész és kereskedő Thomas Bowrey és barátai), akik Indiában valamikor a 17. század vége felé fizettek hat pennyt egy pint *bangáért* (marihuánafőzetért): egyikük „egész délután a földön üdögélt és keservesen zokogott”, egy másik „páni félelemben esve... egy jókora korsóba dugta a fejét, és úgy is maradt négy órán át, vagy még annál is tovább; négyen vagy öten a szőnyegen feküdtek, és nyájas választékossággal bókoltak egymásnak”, egy meg „a tornác egyik oszlopával vitatkozott, és addig ütötte, amíg alig maradt bőr az ujjpercein”.⁵⁰ Eltart egy darabig, amíg az ember hozzászokik a távoli országok furcsaságaihoz.

A lehetséges nyereség azonban hatalmas volt, olyan hatalmas, hogy a színműíróknak, a sajtónak és a politikusoknak szokásukká vált kifigurázni az újonnan meggazdagodottakat. Megvető hahota kísérte erőfeszítéseiket, ahogy egyre nagyobb számban szegődtek magántanárokat, akik megtanították őket az olyan előkelő időtöltésekre, mint a vívás vagy a tánc, és kajánul figyelték, amint kínosan igyekeznek felkeresni a legjobb szabókat vagy a megfelelő beszédtemát választani a társasági ebédeken.⁵¹

A képmutatás mindenüvé befészkelte magát. Egészen groteszk – jegyezte meg az idősebb William Pitt egy képviselőtársának –, hogy „a külföldön meggazdagodottak megvesztegetés révén olyan áradatban kerülnek be a Parlamentbe, hogy azzal semmiféle öröklött vagyon nem tud versengeni”.⁵² Azt már nem tartotta szükségesnek megemlíteni, hogy az ő nagyapja ugyancsak indiai szolgálata éveiben szerezte meg a világ egyik leghatalmasabb ékkövét, a híres Pitt-gyémántot, valamint hogy angliai birtokát, illetve a vele járó parlamenti széket a Madrász kormányzójaként töltött éveiben szerzett irdatlan vagyonából vásárolta meg.⁵³ Mások sem rejtették véka alá a véleményüket: nem sokkal később az alsóházban a felbőszült Edmund Burke állította: rémítő, hogy a nábobok szétrombolják a társadalmat; két marokkal szórják a pénzt, bejutnak a parlamentbe, és nemesi származású leányokat vesznek feleségül.⁵⁴ A fellángoló harag azonban nem sokat változtatott a helyzeten, hiszen végül is melyik atya ne örülne egy dúsgazdag és nagyratörő vőnek, és melyik leány ne menne hozzá szívesen egy pazarlóan nagyvonalú ifjúhoz?

A roppant vagyonok létrejöttének kulcsa az volt, hogy a Kelet-indiai Társaság kontinensek közötti áruszállítással foglalkozó kereskedelmi vállalkozásból megszálló erővé alakult át. A drogkereskedelembé és mindenféle alvilági tevékenységbe való átmenet sima és észrevehetetlen volt. Indiai ültetvényeken egyre nagyobb mennyiségben termeltek ópiumot, hogy fedezzék a kínai selyem-, porcelán- és mindenekelőtt teavásárlásokat. Utóbbi behozatala rendkívüli mértékben növekedett; a hivatalos adatok szerint 1711-ben 142 000 font volt, nyolcvan évvel később pedig elérte a 15 milliót (körülbelül 64, illetve 6800 tonna), értelemszerűen nem számítva a kétségkívül sűrű csempészszállítmányokat. Kaján és pontos tükörkép: ahogy a Nyugat egyre inkább rákapott a keleti fényűzési cikkekre, úgy szokott rá Kína a gyakran ezek ellenértékéért kapott ópiumra.⁵⁵

Semmivel sem volt kevésbé gyümölcsöző a pénzkeresés sokféle más, sötét módszere. Noha a 18. században egyre többször és egyre nagyobb mértékben kínáltak védelmet a helyi uralkodóknak, a döntő pillanat 1757-ben érkezett el, amikor Robert Clive katonákat vezetett Kalkuttába, hogy közbelépjen, miután a bengáli uralkodó

megtámadta a várost. Clive-nak hamarosan hatalmas összegeket ajánlottak fel, hogy támogassa a hatalomra törőket; nemsokára azon vette észre magát, hogy ő ellenőrzi a *dívánit* – a régió teljes adóbehajtását –, és kedvére hozzányúlhat a bevételhez Ázsia legnépesebb és lelegevenebb gazdaságú részében, amelynek textilipara Britannia keleti importjának több mint a felét szolgáltatja. Csaknem egyik napról a másikra a világ egyik leggazdagabb embere lett.⁵⁶

Az alsóház 1773-ban vizsgálóbizottságot állított fel azzal a céllal, hogy elemezze Bengál meghódításának utóhatásait. A vizsgálat kimutatta, hogy elképesztő összegek tűntek el az ország kincstárából. Több mint kétmillió fontot – mai értékben tízmilliárdokat – osztottak szét „ajándékként”, és ez az iszonyatos összeg csaknem teljes egészében a Kelet-indiai Társaság helyi alkalmazottainak zsebeibe vándorolt.⁵⁷ A gyalázatos bünteteket szégyenletes és megdöbbentő események kísérték magában Bengálban is. 1770-ben a gabona ára egyre magasabbra emelkedett, és végül bekövetkezett az éhínség. A halálos áldozatok számát több millióra becsülték; még a főkormányzó is a népesség egyharmadának pusztulásáról tett jelentést. Az európaiak csak a maguk gazdagodására gondoltak, miközben a helyi lakosság nagy része éhen veszett.⁵⁸

A tragédia elkerülhető lett volna. A tömérdek szenvedés néhány ember meggazdagodását szolgálta. A megvetésre és vádakra Clive ugyanúgy reagált, ahogy a csődbe ment bankok elnökei szoktak: neki nem a helyi lakosság, hanem a részvényesek érdekeit kellett szem előtt tartania; elmarasztalást pedig nem érdemel, hiszen csak a kötelességét teljesítette.⁵⁹ A dolgok egyre rosszabbra fordultak. A munkáslétszám drámai csökkenése következtében Bengálban mélypontra jutott a termelékenység. A bevételek zuhanásával az árak a magasba szöktek, és pánik tört ki, hogy az aranytojástartó tyúknak esetleg baja esett. A részvényárak mélyrepülésbe kezdtek, a Brit Kelet-indiai Társaság a csőd szélére jutott.⁶⁰ Az igazgatók nem voltak sem emberfeletti lények, sem mindenható pénzcsinálók; napnál világosabbá vált, hogy a Társaság szemlélete és gyakorlata az egész nemzetközi pénzügyi rendszert térdre kényszerítette.

A londoni kormány kétségbeesett tanácskozások során úgy döntött, hogy a Kelet-indiai Társaság túlságosan nagy, hogysem veszni hagyhatná, így beleegyezett a megmentésébe. Ehhez azonban pénzt kellett előteremteni. A figyelem az észak-amerikai gyarmatok felé fordult, ahol jelentősen alacsonyabbak voltak az adók, mint Britanniában. Amikor Lord North kormánya 1773-ban elfogadta a teatörvényt, úgy vélték, hogy elegáns megoldást találtak a Kelet-indiai Társaság megmentésére, és egyúttal az amerikai gyarmatok adórendszerét is sikerül legalább részben a britanniai szinthez közelíteni – az Atlanti-óceán túlfelén azonban keserű harag lett úrrá a gyarmatosokon.

Pennsylvániában röpiratokat terjesztettek, amelyek „a zsarnokságban, rablásban, elnyomásban és vérontásban igen jártas” intézményként ábrázolták a Brit Kelet-indiai Társaságot; úgy tekintették, mint jelképét mindannak, ami romlott és bűnös magában Britanniában, ahol a társadalom legfelső rétegei mohó és önző érdekcsoportok hatása alá kerültek, és vagyonokat harácsolnak össze az egyszerű emberek rovására.⁶¹ A teaszállító hajókat visszafordították, és egységes álláspont alakult ki a gyarmatosok között: nem hajlandók meghajolni egy olyan kormányzat akarata előtt, amelyik nem ad nekik részvételi jogot a politikai döntésekben. Amikor három hajó befutott a bostoni kikötőbe, komoly feszültség alakult ki a lakosság és a hatóságok között. December 16-ai éjszakáján indiánnak öltözött férfiak hatoltak fel a fedélzetre, és a kikötő vizébe öntötték a rakományt (bostoni teadélután); inkább a tenger fenekén kívánták látni a rengeteg teát, hogysem kénytelenek legyenek megfizetni a kirótt adót a londoni kormánynak.⁶²

Az amerikaiak szemszögéből nézve a függetlenségi háború kirobbanásához vezető események mélyen és alapvetően amerikai jellegűek voltak, magasabb nézőpontból vizsgálva azonban az okok visszavezethetők arra, hogy a szüntelenül új lehetőségeket kereső brit hatalom egyre távolabbra nyújtogatta csápjait, illetve arra, hogy az anyaország felé túl sokat és túlságosan hatékonyan pumpáló selyemút működése komoly egyensúlytalanságot idézett elő. London azzal próbálta helyrehozni a hibát, hogy a földkerekség túloldalán növelte az igényeit, és az egyik helyen begyűjtött adóbevételekkel kívánta fedezni a máshol eszközölt kiadásokat – ez a törekvése

kiábránduláshoz, elégedetlenséghez és végül forradalomhoz vezetett. A profit szüntelen hajszolása nyomán erősödött az önbizalom és a kíméletlen dölyf. A Brit Kelet-indiai Társaság – jelentette ki az összeomlás előestéjén Clive – birodalmi hatalom, csak éppen nem annak nevezik. Uralkodik „gazdag, népes és termékeny országok fölött, és alattvalóinak száma húszmillió”.⁶³ Ahogy az amerikai gyarmatok lakosai felismerték: végső soron nem sok különbség van, hogy az embernek a Britannia által ellenőrzött területek melyikén kell élnie. Ha a bengáliak éhen vesznek, ugyan miért járnának jobban a gyarmatokon élők, akiknek jogállása semmivel sem kedvezőbb az övéknél? Legfőbb ideje, hogy önállóvá váljanak.

Az amerikai függetlenségi háború kitörése komoly önvizsgálatot indított meg Britanniában. Nagy kérdés volt, hogy miként kezeljék a régiót, amelyben nemcsak igen jól jövedelmező kereskedelmi pozíciót birtokoltak, de amely jelentős volt politikai szempontból is. Bengál voltaképpen meghódítása kulcsmozzanat volt; Britannia ekkor vált a Föld távoli pontjain létrehozott kolóniákat fenntartó országból más népek fölött uralkodó hatalommá. Egy meredek tanulási görbe mentén ismerte fel a szükséges tanulságokat, és jött rá arra, hogy miként tarthatja fenn az egyensúlyt a birodalmi központ igényei és a perifériák szükségletei között. Britannia abban a helyzetben találta magát, hogy népeket kormányoz, amelyeknek megvannak a maguk törvényei és szokásai, és ki kell dolgoznia, hogy mi az, amit elsajátít az új közösségektől, illetve mi az, amit átad nekik – valójában hogy miként épít fel egy működőképes és fenntartható együttélési programot. Megszületőben volt egy birodalom.

Létrejöttével véget ért egy fejezet. India túlnyomó részének brit kézre jutása nyomán a szárazföldi kereskedelmi útvonalak körül elfogyott a levegő; minden vásárlóerő, érdekeltség és figyelem döntő mértékben Európa felé irányult. A haditechnika és a harcászati tudományok fejlődése, különösen pedig a tűzfegyverek és a nehéztüzérség megjelenése korszakában a lovasság jelentőségének csökkenése is szerepet játszott abban, hogy mind kevesebb szállítmány áramlott az Ázsiát egy évezreden át behálózó útvonalakon. Közép-Ázsia – akárcsak korábban Dél-Európa – kezdett kisodródni a főáramlatból.

A tizenhárom észak-amerikai gyarmat elvesztése megalázó csapás volt, és nyilvánvalóvá tette, hogy mennyire fontos a brit külbirtokok megvédelmezése. Ebben az értelemben megnyugtató és megvilágosító lépés volt, hogy India fő kormányzójává nevezték ki Lord Cornwallist, aki jelentős szerepet játszott az Atlanti-óceán túlfelén bekövetkezett összeomlás során, és aki átadta George Washingtonnak Yorktownt. A meggondolás talán az volt, hogy a keserű leckét megtanulták, s aki okult a történelemből, mindenki másnál alkalmasabb annak biztosítására, hogy még egyszer ne következhesen be ugyanaz a katasztrófa. Britannia elveszíthette tizenhárom amerikai gyarmatát, de Indiát soha nem fogja elveszíteni.

Út a válság felé

Az Amerikában bekövetkezett katasztrófa hatalmas megrázkódtatás volt, ami élesen rávilágított arra, hogy a birodalom sebezhető. Nagy-Britannia addigra domináns helyzetbe került a világban – közvetlenül, illetve a Brit Kelet-indiai Társaság révén –, ami gazdagságot, befolyást és hatalmat eredményezett. Eltökélten védelmezte támaszpontjait; a lépőköveket, amelyek láncolata minden irányból Londonig vezetett, és erélyesen visszaverte azokat a kísérleteket, amelyek veszélyeztették vagy gyengítették volna ellenőrzését a szállítási útvonalak fölött a Jáva-tengertől a karibi térségig és Kanadától az Indiai-óceánig.

A 19. századot általában a brit birodalom virágkorának szokás tekinteni, olyan időszaknak, amikor Britannia helyzete tovább erősödött, ám bizonyos jelek arra utaltak, hogy ennek épp az ellenkezője igaz; hogy szorítása gyengült, s ennek ellensúlyozására elkezdett utóvédharcot folytatott, nemritkán katasztrófális stratégiai, katonai és diplomáciai következményekkel. A földkerekség minden táján szétszórt territóriumok meg- és fenntartása veszedelmes hazardjátékhoz vezetett a helyi és a globális vetélytársakkal, amelyben a tétek egyre növekedtek. A helyzet 1914-re odáig fajult, hogy még a birodalom sorsát is kockára tették egy európai háborúban; mert nem a londoni, berlini, bécsi, párizsi és szentpétervári hatalmi központok folyosóin bekövetkezett szerencsétlen malőrök és félreértések, hanem az Ázsiáért folytatott vetélkedés évtizedek óta parázsló feszültségei sodorták háborúba a birodalmakat. Az első világháború kitörése mögött nem Németország kísértete áll, hanem sokkal inkább Oroszországgé, és mindenekelőtt az a súlyos árnyék, amit kelet felé vetett. És Nagy-Britannia elkezdett próbálkozása, hogy megakadályozza az árnyék

növekedését, jelentős szerepet játszott abban, hogy a világ végül lángba borult.

A brit birodalmat fenyegető veszély a Ferenc Ferdinánd meggyilkolását megelőző évszázadban egyre nőtt, mint a rák, ahogy Oroszország szedett-vedett, elavult agrárgazdaságú országból megreformált és nagyratörő birodalommá alakult át. Londonban mind sűrűbben és hangosabban kongatták a vészharangokat, ahogy Oroszország fejlődése és terjeszkedése révén nemcsak versenyre kelt Nagy-Britannia érdekeivel, hanem már azzal fenyegetett, hogy a britek fölé kerekedik.

Az első problémák az 1800-as évek legelején jelentkeztek. Oroszország évtizedeken át toltta kifelé a határait, és kebelezte be a közép-ázsiai sztyeppevidék mind nagyobb területeit és népeit, többek közt a kirgizeket, kazahokat és ojrátokat. Eleinte mindez viszonylag kíméletesen zajlott. Marx határozottan bírálta az „újoroszok” gyarapításának imperialista folyamatát, de a cári birodalom a gyakorlatban figyelemre méltó érzékenységet tanúsított.¹ A helyi vezetőket sok esetben nemcsak busásan megfizették, de gyakran meg is hagyták őket a hatalomban; pozíciójukat Szentpétervár hivatalosan is elismerte és jóváhagyta. Többféle engedmény, például jelentős adókedvezmények, földjuttatások és a katonai szolgálat alóli felmentések is könnyebbé tették az orosz uralom elfogadását és elviselését.²

A területi terjeszkedés fűtötte a gazdasági növekedést, ami a 19. század folyamán gyorsulni kezdett. Egyfelől jócskán csökkent a sztyeppék felőli támadások veszélye, így másra, hasznos célra lehetett felhasználni a korábban védelemre fordított komoly összegeket,³ másfelől pedig hatalmas bevételeket jelentett a Fekete-tenger partjaitól messze keletig terjedő, bámulatosan termékeny sztyeppeövezet megszerzése.

Az oroszok korábban sokkal rosszabb minőségű, egész Európa legalacsonyabb terméshozamait nyújtó földeken gazdálkodtak, ezért a népességet gyakran sújtotta éhínség. A 18. század elején egy brit utazó megjegyezte, hogy egy ojrát népcsoport, a Volga alsó folyásánál és a Kaszpi-tenger északi partvidékén élő kalmükök 100 000 erős és egészséges fegyverest tudtak kiállítani. A mezőgazdaság mégsem fejlődött igazán, mert állandóan fennállt a

támadás veszélye. „Angliában – írta az említett brit utazó – hatalmas érték lenne pár száz hektár ennek a termékeny vidéknek a földjéből, itt azonban megműveletlenül, parlagon hagyják.”⁴ A kereskedelem pangott, az alacsony lélekszámú és kicsinyke városok nem növekedtek; 1800 előtt a népesség elenyésző hányada élt városokban.⁵

Ahogy mindez változni kezdett, úgy tágult Oroszország láthatára, és egyre merészebbek lettek a tervei is. A 19. század elején a cári hadsereg megtámadta az Oszmán Birodalmat, és komoly eredményeket ért el, megszerezte például a Dnyeszter és a Prut folyó között elterülő Besszarábiát, és jókora területeket foglalt el a Kaszpi-tenger környékén. Nem sokkal később Perzsia is csúfos vereséget szenvedett, amikor az orosz hadsereg hadjáratokat indított a Kaukázustól délre elterülő vidékre.

A Kaukázusban felborult az addigi hatalmi egyensúly. Az ottani régiók, tartományok és kánságok évszázadok óta függetlenek voltak vagy Perzsia ellenőrzése alatt álltak; a vidék térképének újrarajzolása komoly erőeltolódást jelentett, és egyértelműen jelezte, hogy Oroszországnak nagyszabású tervei vannak a déli határa mentén húzódó területekkel. A britek hamar felismerték ennek jelentőségét – különösen azután, hogy hírért vették, francia küldöttség érkezett Perzsiába, hogy gyengítse Nagy-Britannia keleti pozícióit. Az 1789-es francia forradalom hasonló következményekkel járt, mint annak idején a nagy pestisjárvány: a felmérhetetlen szenvedés az elszántság és a megújult lendület korszakát nyitotta meg.

A 18. század végén Napóleon nemcsak Egyiptom meghódítását tervezte, hanem azt is, hogy kiűzi Indiából a briteket. A Maiszúrban székelő, nagy hatalmú Tipu szultánt állítólag levélben biztatta: a hatalmas és legyőzhetetlen francia hadsereg hamarosan „megszabadít majd Anglia vasbilincseitől”.⁶ India csábítása kétségkívül hatással volt a kor francia stratégiai gondolkodóira,⁷ amit az is bizonyít, hogy Napóleon 1807-ben azzal az utasítással küldte Perzsiába egyik kedvelt tábornokát, Gardane grófját, Claude Matthieu-t, hogy kössön szövetséget a sahhal, valamint hogy részletes térképet készítsen az indiai szubkontinensről egy nagyszabású francia hadjárathoz.⁸

A britek haladéktalanul reagáltak. Sir Gore Ouseley-t, egy magas rangú tisztviselőt bízták meg azzal, hogy ellenlépéseket tegyen a sahnál; a megfelelően látványos kíséret pedig arra volt hivatott, hogy „hathatósan meggyőzze a bennszülötteket kapcsolatunk tartósságáról”.⁹ Komoly erőfeszítéseket tettek a sah és udvara elkápráztatására, egymás között azonban nem rejtették véka alá, hogy mennyire lenézik a helyi szokásokat. Különös megvetéssel viseltettek a fényűző ajándékok látszólag végeérhetetlen követelése iránt. Ouseley döbbenetesen vette tudomásul, hogy túlságosan kicsinek és nem elég értékesnek ítélték a gyűrűt, amit III. György király levelével együtt nyújtott át a perzsa uralkodónak. „Ennek a népnek a kicsinyessége és kapzsisága – írta sértődötten – egészen visszataszító.”¹⁰ Hasonlóan vélekedett egy másik brit tisztviselő is, aki ugyanebben az időben látogatott Teheránba. A perzsák – írta – a szertartásszerűen űzött ajándékozás megszállottjai, s ebben olyan messzire mennek, hogy egész könyvet lehetne írni „a leülés és felállás szabályairól”.¹¹

A sah és környezete előtt azonban leplezték ellenszenvüket. Ouseley, aki folyékonyan beszélt perzsául, ügyelt arra, hogy a fővárostól távolabb fogadják, mint a franciák nagykövetét, mert tudta, hogy ez magasabb státust kölcsönöz neki és az egész küldetésnek; továbbá úgy intézte, hogy előbb fogadják őt, mint francia riválisát, és elégedetten állapította meg, hogy széke a megszokottnál valamivel közelebb helyezkedik el a sah trónusához.¹² A sah kegyeinek elnyerését szolgálta az is, hogy brit katonai tanácsadók érkeztek az országba: a Királyi Tüzérség két tisztje, két altiszt és tíz lövész részt vett a perzsa katonák kiképzésében, tanácsokat adtak a határvédelem erősítésére, sőt egy meglepetésszerű támadást is vezettek orosz állások ellen Szultánábádban, ahol az orosz helyőrség 1812 februárjában letette a fegyvert, bár ez a győzelem inkább csak a propaganda szempontjából volt értékes.

A helyzetet alapjaiban változtatta meg, hogy Napóleon ugyanezen év júniusában megtámadta Oroszországot. Amikor a franciák rárontottak Moszkvára, a britek jobbnak látták eltávolodni Perzsiától és közeledni az oroszokhoz; „jó barátainkhoz” – ahogy Ouseley fogalmazott a külügyminisztériumnak írt jelentésében, amelyben kitért a franciák Oroszország elleni támadásának várható

következményeire is. Ez nagyon kedvező fejlemény, állapította meg, „mert a perzsáknak van egy roppant visszás jellemvonásuk, nevezetesen hogy könnyel fogadják a rájuk árasztott jótéteményeket, ennél fogva pedig háládatlanok”; az oly sok fáradsággal megszerzett barátságokat ezért könnyedén fel lehet áldozni, és nem érdemes bánkódni miattuk, mivel „nincs a világon önzőbb természetű nép a perzsánál”.¹³

A perzsák csalódottan vették tudomásul, hogy a briteknek fontosabb Oroszország barátsága; úgy érezték, korábban megbízhatónak vélt szövetségük váratlanul köpönyeget fordított. A meglepettséget keserű sértettség váltotta fel, amikor a Napóleon megfutamodásától felbátorodott orosz hadsereg a Kaukázuson átkelve váratlanul megtámadta Perzsiát. Azt már egyenesen vérlázító árulásnak tekintették, hogy az orosz–perzsa háborút 1813-ban lezáró, megalázó gulisztáni békeszerződés tervezetét (amelyben Oroszországhoz csatolták a Kaszpi-tenger nyugati szegélyét, beleértve Dagesztánt, Mingréliát, Abháziát, Derbentet és Bakut) éppen Ouseley szerkesztette meg, aki korábban annyira küzdött a sah barátságáért.

A perzsák felháborodottan vették tudomásul, hogy a szerződés súlyosan részrehajló az oroszok javára, és a történeteket a mélységes megbízhatatlanság és önzés bizonyítékaként értelmezték. Óriási csalódás számomra Nagy-Britannia viselkedése – írta a külügyminiszternek, Lord Castlereagh-nek a perzsa nagykövet. „Sokat jelentett nekem az Angliával való barátság és [a Perzsia támogatására tett] erős ígéretetek... Keserű megdöbbenéssel tölt el” a dolgok illetén fordulata – folytatta, majd arra figyelmeztetett, hogy „ha a helyzet változatlan marad, az a legkevésbé sem válik Anglia dicsőségére”.¹⁴ Csakhogy mindez nem számított: Napóleon támadása következtében Oroszország a brit birodalom hasznos szövetségese lett, és ezért megérte feláldozni a jó kapcsolatokat Perzsiával.

Oroszország növekvő nemzetközi jelentősége messze túlnyúlt Európán és a Közel-Keleten. Mára jórészt feledésbe merült, hogy a 19. század első felében Oroszország keleti határa nem Ázsiában, hanem egészen másutt, Észak-Amerikában volt. Az első kolóniákat a

Bering-tenger túlsó partján, a mai Alaszkában hozták létre, majd továbbhaladva Kanada nyugati partjai mentén az 1800-as évek elejére eljutottak Kaliforniáig, a mai Sonoma megye területén lévő Fort Rossig. Ezeken a kolóniákon nem átutazó kereskedők, hanem állandó telepések éltek, akik pénzt fektettek kikötők, raktárak, sőt iskolák építésébe. Észak-Amerika csendes-óceáni partvidékén „kreol származású” fiúk tanultak orosz nyelven orosz tantárgyakat; néhányukat Szentpétervárra küldték továbbtanulni – akadtak köztük, akik felvételt nyertek a tekintélyes Orvostudományi Akadémiára is.¹⁵ Különös időbeni egybeesés: a cár követői ugyanakkor érkeztek a San Francisco-öbölbe, hogy a spanyol kormányzóval megvitassák a kolóniák élelmezésének kérdéseit, amikor Napóleon 1812-es támadását követően Sir Gore Ouseley szövetséget kötött az oroszokkal.¹⁶

A baj csak az volt, hogy országuk határainak sebes tágulásával párhuzamosan növekedett az oroszok magabiztossága is. A Kaukázus és Közép-Ázsia népeit egyre inkább elmaradott, civilizálásra szoruló barbároknak látták, és ennek megfelelően is bántak velük. Ennek katasztrofális következményei lettek, elsősorban Csecsenföldön, ahol egy önfejű és vérszomjas tábornok, Alekszej Jermolov az 1820-as években dermesztő kegyetlenséget tanúsított a lakosság iránt. Kíméletlenségével nemcsak azt segítette elő, hogy a karizmatikus Sámil imám vezetésével erős ellenállási mozgalom alakuljon ki, de a térség és az oroszok viszonyát is sikerült nemzedékekre megmérgeznie.¹⁷

A Kaukázust és a sztyeppét a népszerű beszámolók olyan vidéknek festették le, ahol az erőszak és a törvénytelenüliség uralkodik; ezt a képet erősítette Alekszandr Puskin *A kaukázusi fogoly* című verse vagy Mihail Lermontov *Kozák bölcsődala*, amelyben egy vérszomjas csecsen ólálkodik a folyóparton, kezében törrel, hogy gyermekeket gyilkoljon.¹⁸ Oroszország – nyilatkoztatta ki hallgatóságának egy radikális politikus Kijevben – nyugaton „a legkifinomultabb felvilágosultsággal” szomszédos, ám keleti határain a mélységes tudatlansággal kell szembenéznie. Kötelességünk tehát – vontá le a következtetést –, hogy „tudásunkat megosszuk félbarbár szomszédainkkal”.¹⁹

Nem mindenki volt ennyire magabiztos. A következő évtizedekben az orosz értelmiség sokat vitatkozott arról, hogy merre forduljon a birodalom: a nyugati szalonok és a kifinomult Európa vagy a messzi Kelet, Szibéria és Közép-Ázsia felé. A filozófus Pjotr Csaadajev úgy vélte, hogy az oroszok nem tartoznak „az emberiség egyetlen nagy családjához sem; nem vagyunk Nyugat és nem vagyunk Kelet”.²⁰ Mások a Kelet szűz területeiben nagy lehetőséget láttak arra, hogy Oroszországnak is meglegyen a maga Indiája.²¹ Az európai nagyhatalmak immár nem követni való példaképnek tűntek, hanem riválisoknak, amelyek tekintélyét és befolyását ellensúlyozni kell.

A zeneszerző Mihail Glinka a korai Rusz történelméhez és a kazárokhoz nyúlt vissza *Ruszlán és Ludmilla* című operájának témájáért, Alekszandr Borogyin pedig pillantását kelet felé fordítva alkotta meg a karavánokat és a sztyeppei távolsági kereskedést megidéző, *Közép-Ázsia pusztáin* című szimfonikus költeményét, illetve a nomád élet ritmusát megelevenítő *Poloveci táncokat*.²² A témában, dallamban és hangszerelésben is megnyilvánuló „orientalizmus” a 19. századi orosz zene jellegzetes vonása lett.²³

Dosztojevszkij szenvedélyesen képviselte álláspontját, amely szerint Oroszországnak nemcsak foglalkoznia kell a Kelettel, hanem magához is kellene ölelnie. Az *ázsiai kérdés. Mit jelent nekünk Ázsia?* című híres esszéjében (1881) arról beszél, hogy Oroszországnak ki kell szabadulnia az európai imperializmus béklyóiból. „Európa minket, rabszolgákat csak kegyelemből túrt, Ázsiába azonban úgy fogunk bevonulni, mint e kontinens urai.”²⁴

Az effajta nézeteket a cári birodalom újabb jelentős sikerei is igazolták. Az 1820-as években, miután egy perzsa támadás csúfos kudarcot vallott, Oroszország további területekre tett szert a Kaukázusban. Még mindig a gulisztáni szerződés keltette felháborodás hatása alatt, és felbátorodva azon, hogy a lakosság hevesen gyűlöli az asszonyokat és gyermekeket akasztató Jermolov tábornokot, Fath-Ali sah 1826-ban megrohanta az oroszok állásait.²⁵ A válasz megsemmisítő volt. Jermolov leváltása után a cár csapatai átkeltek a Kaukázus hágóin, tönkrementek a perzsa hadsereget, és 1828-ban kikényszerítettek egy békeegyezményt, amely még sokkal hátrányosabb volt a tizenöt évvel korábbinál: Perzsia újabb

területeket volt kénytelen átengedni az oroszoknak, ráadásul pedig súlyos jóvátételt is kellett fizetnie. A sah pozíciója annyira meggyengült, hogy a szerződésbe belevették: a cár támogatja fia, Abbász Mirza trónutódlását – attól tartott ugyanis, hogy e nélkül sosem vehetné át az uralkodást.

Nem sokkal később heves zavargások törtek ki Teheránban. A tömeg 1829 februárjában megrohamozta az orosz nagykövetség épületét. A nagykövetet, Alekszandr Gribojedov színműíró (Az ész *bajjal jár* című, káprázatos szatíra szerzőjét, aki hajthatatlanul kemény álláspontot képviselt Perzsiával szemben) meggyilkolták, és egyenruhás holttestét végigvonszolták a városon.²⁶ A sah haladéktalanul közbelépett, hogy az orosz megtorlásnak elejét vegye; kedvenc unokáját küldte a cárhoz bocsánatért könyörögni, kíséretében költőkkel, akik „a kor Szulejmánjaként” dicsőítették az uralkodót – legfőbb érvként és mindenekelőtt azonban a földkerekség egyik leghíresebb drágakövét is a cárnak ajándékozta. A csaknem kilencvenkarátos Sah-gyémánt valaha India uralkodóinak trónusa fölött függött rubintokkal és smaragdokkal körülvéve; most a béke fejében Szentpétervárra került. A terv bevált: I. Miklós cár kijelentette, hogy a kellemetlen esetet el kell felejtetni.²⁷

Londonban nőtt a feszültség. A 19. század elején még azért indult brit küldöttség Perzsiába, hogy a Napóleon jelentette fenyegetéssel szemben ellenlépéseket tegyen. Ezúttal Nagy-Britannia új, váratlan ellenfélre akadt: többé már nem Franciaország, hanem Oroszország – ráadásul egy szüntelenül minden irányban terjeszkedő Oroszország – jelentett veszélyt. Akadtak, akik jó előre látták a bajt. A brit politika „egy megkötözött kezű és lábú Perzsiát szolgáltatott ki Szentpétervárnak” – jelentette ki Sir Harford Jones, aki korábban nagykövetként teljesített szolgálatot Teheránban. Mások még kendőzetlenebbül fogalmaztak: ami az Ázsia-politikát illeti – írta Lord Ellenborough, aki az 1820-as években magas tisztséget viselt Wellington herceg kormányában –, Nagy-Britannia feladata igen egyszerű: „korlátozni Oroszország hatalmát”.²⁸

Valóban nyugtalanító volt, hogy a perzsiai események tovább erősítették, a sah és rendszere védelmezőjévé tették a cárt. Amikor 1836–37-ben a kazah sztyeppéken kitört oroszellenes felkelés

elvágtá az áruforgalmat Közép-Ázsia és India felé, Oroszország arra biztatta az új perzsa sahot, Mohamedet, hogy nyomuljon előre az afganisztáni Herát irányába, mert azt remélték, hogy új, alternatív útvonal nyílhat meg kelet felé. Az oroszok katonai és logisztikai támogatást is nyújtottak a perzsa erőknek, hogy biztosan elérjék a kitűzött célt.²⁹ A briteket mindez váratlanul érte – és megrémültek.

Az események a külügyminisztert, Lord Palmerstont is megriasztották. „Oroszország és Perzsa piszkos játékot űz Afganisztánban” [sic!] – írta 1838 tavaszán, ám bízott benne, hogy a dolgok hamarosan megnyugtató megoldást nyernek.³⁰ Pár hét elmúltával azonban már komolyan aggódni kezdett. A brit birodalom koronaékszere hirtelen sebezhetőnek látszott. Oroszország ezzel az akcióval „egy kissé túl közel került a mi Indiába vezető kapunkhoz” – írta egy bizalmasának a külügyminiszter. Egy hónappal később másokat is arra figyelmeztetett, az Európa és India közötti korlátot elbontották, és „nyitva áll az út egy invázióhoz, egészen a mi kapuinkig”.³¹ A helyzet csakugyan sötétnek látszott.

Egy katonai egységet sürgősen elküldtek a Perzsa-öbölben lévő Hárg- sziget megszállására; ez elegendő volt ahhoz, hogy elterelje a sah figyelmét, és véget vessen Herát ostromának. A következő lépések azonban teljesen elhibáztak voltak. A britek mindenáron szerettek volna egy megbízható helyi szövetségest, aki támogatja közép-ázsiai pozícióik megszilárdítását, ezért beavatkoztak Afganisztán zavaros belügyeibe. Miután tudomást szereztek arról, hogy az ország uralkodója, Doszt Mohamed kán fogadta az együttműködést ajánló orosz követeket, úgy határoztak, hogy riválisát, Sáh Sudzsát fogják támogatni a trónért folytatott küzdelemben. Sáh Sudzsá viszonzásul beleegyezett abba, hogy brit csapatok állomásozzanak Kabulban, illetve tudomásul vette, hogy a britek indiai szövetségese, az erős és befolyásos pandzsábi maharadzsa elfoglalta Pesavart.

A dolgok eleinte úgy mentek, mint a karikacsapás. Kvettát, Kandahárt, Gaznit és Kabult – a kelet–nyugati és észak–déli főútvonal ellenőrzésének kulcspontjait – szinte ellenállás nélkül sikerült elfoglalni. Ám nem először és kétségkívül nem is utoljára a külső beavatkozás feltűzelte az általában belviszályoktól gyötört Afganisztánt. A törzsi, etnikai és nyelvi különbségeket egy csapásra

félretették, Doszt Mohamed kán támogatottsága az önző és népszerűtlen Sáh Sudzsa rovására rohamosan növekedett, különösen azután, hogy a király a lakossággal szemben a briteknek kedvező rendeleteket hozott. A mecsetekben országszerte megtagadták, hogy a pénteki ima előtti beszédben (*hutba*) megemlítsék Sáh Sudzsa nevét.³² Nem sokkal később Kabul már nem volt biztonságos hely a britek és a velük rokonszenvezők számára.

1841 novemberében Alexander Burnes brit diplomatát megtámadták és meggyilkolták a városban.³³ A térséget keresztül-kasul beutazó Burnes – fáradhatatlan önreklámjának és rendkívül népszerű úti beszámolójának köszönhetően – jól ismerte az akkori brit olvasóközönség. Nem sokkal később megszületett a döntés: a britek visszahúzódnak Indiába. 1842 januárjában került sor a brit hadtörténet egyik legmegalázóbb és leghírhedtebb epizódjára: az Elphinstone vezérőrnagy parancsnoksága alatt kivonuló hadoszlopot úton Dzsalálábád felé a hó borította hegyi hágókon megtámadták és megsemmisítették. A legenda szerint egyetlen ember, dr. William Brydon sebészorvos maradt életben – a *Blackwood* magazin egy szerencsésen elhelyezett száma mentette meg, amivel gondosan kibélelte a sapkáját a hideg ellen, és a papír jórészt felfogta a kardcsapást, ami másként kétségkívül halálos lett volna.³⁴

A brit ellenlépések az orosz terjeszkedéssel szemben máshol sem voltak sikeresebbek. A kísérlet, hogy szövetséget kössenek a buharai emírrrel és befolyást szerezzenek Észak-Afganisztánban, csúfosan meghiúsult. Alexander Burnes és mások olyan furcsán elnagyolt képet festettek a világnak erről a szegletéről, hogy a britek tévesen azt hitték, meleg fogadtatásra számíthatnak – a valóságtól azonban semmi sem állhatott volna távolabb. Az eltökélten és ádázul független közép-ázsiai kánóságok, Híva, Buhara és Kokand a legkevésbé sem óhajtottak belekeveredni a hatalmi manőverbe, amit egy tipikusan becsvágyó és elbizakodott fiatal brit tiszt naivan „nagy játszmának” nevezett el.³⁵ Arthur Conollyt azért küldték Buharába, hogy kiszabadítsa az évek óta raboskodó Charles Stoddart ezredest, és megoldást találjon a közép-ázsiai angol–orosz kapcsolatok problémájára. Ehelyett 1842 júniusában Buharában mindkettőjüket lefejezték lelkesen ünneplő, hatalmas nézősereg előtt.³⁶

Egy másik érdekes és színes figura, aki szintén eljutott Buharába, Joseph Wolff volt, egy német rabbi kikeresztelkedett fia, akit eltanácsoltak a római teológiai akadémiáról, s ezután iratkozott be a Cambridge-i Egyetem teológiai fakultására, ahol egy provokatív nézeteiről ismert, a zsidók megtérítését életcéljának tartó lelkipásztor lett a tanára.³⁷ Wolff misszionáriusnak készült, és eredetileg azért indult Keletre, hogy felkutassa Izrael elveszett törzseit. Később Buharába ment, hogy megkeresse a követeket, akik jó ideje eltűntek. Az emír kétségkívül valami hóbortos alak érkezésére gondolt, amikor olvasta a jó előre elküldött levelet: „Joseph Wolff, a keresztények híres dervise vagyok, tudatom, hogy Buharába készülök”, kivizsgálendő a Stoddart és Conolly kivégzéséről szóló híreket; „jómagam, ismerve Buhara lakosainak vendégszeretetét, nem adok hitelt ennek a szóbeszédnek”. Szerencsésnek mondhatta magát, hogy nem kellett osztoznia a két katonatiszt sorsában; börtönbe vetették és felszólították, hogy készüljön a halálra, végül azonban mégiscsak szabadon engedték.³⁸

Különös, de Buhara és Közép-Ázsia stratégiai szempontból végső soron érdektelen volt az oroszok számára. A korabeli etnográfiai munkák (például Alekszej Levsin kazahokról szóló, Szentpéterváron nagy sikert aratott műve) arról árulkodnak, hogy Oroszországban nőtt az érdeklődés ezen írni-olvasni nem tudó népek iránt, amelyeknél látszólagos bárdolatlanságuk és tudatlanságuk ellenére fellelhető „bizonyos kezdetleges költészet és zeneművészet”.³⁹ Mint Burnes rámutatott, Oroszország tervei ebben a régióban határozottan szerények voltak. A cári birodalom két elsődleges célja a kereskedelem serkentése, illetve annak megakadályozása volt, hogy rabszolgának adjanak el oroszokat. Ám a britek végül is nem ezt az üzenetet szűrték le Burnes műveiből; csakis annak a riogató hangvételő jelentésének volt valódi hatása, hogy „a szentpétervári udvarnak régen dédelgetett tervei vannak Ázsiának ebben a térségében”.⁴⁰

Ez a hír nagyon is egybevágott Nagy-Britannia más régiókkal kapcsolatos aggodalmaival. A bagdadi főkonzul, Henry Rawlinson fáradhatatlanul kilincselte, és figyelmeztetett mindenkit, aki hajlandó volt meghallgatni, hogy ha nem akadályozzák meg Oroszország felemelkedését, a brit birodalomnak Indiában súlyos fenyegetéssel

kell számolnia. Két lehetőség kínálkozott: Nagy-Britannia vagy kiterjeszti a fennhatóságát Mezopotámiára, és megfelelő ütközőzónát alakít ki egy nyugat felől várható támadás esetére, vagy nagyobb haderőt küld Indiából, hogy a Kaukázusban támadja meg az oroszokat.⁴¹ Rawlinson magára vállalta, hogy támogatja a helyi oroszellenes lázadásokat, ahol csak talál ilyesmit; fegyverekkel és pénzzel látta el Sámil imámot, akinek csecsenföldi főhadiszállása a 19. század közepén állandó tüske volt Oroszország oldalában.⁴² Az oroszellenes csecsen terrorizmus hosszú hagyományát a Rawlinson által nyújtott segítség alapozta meg.

Elkerülhetetlen volt, hogy Nagy-Britannia megragadja az első kínálkozó alkalmat Oroszország megregulázására. Néhány kisebb súrlódást amiatt, hogy melyik nagyhatalom képviselje az Oszmán Birodalomban élő keresztények érdekeit, gyorsan és kiszámítottan annyira felfűjtak, hogy végül 1854-ben komoly brit haderőt indítottak a Fekete-tengerhez, ahol csatlakoztak a franciákhoz, akik konstantinápolyi, aleppói és damaszkuszi üzleti érdekeltségeik védelmében szálltak szembe a cárral. A cél egyszerű és világos volt: Oroszországot móresre kell tanítani.⁴³

Ahogy Lord Palmerston az ellenségeskedés közben fogalmazott: „A háború legfőbb és valódi célja, hogy letörjük Oroszország agresszív törekvéseit.” A Krímben és az Azovi-tengeren vívott (és néhány más helyen, például a Kaukázusban vagy a Duna mentén is fel-fellángoló) távoli és mellékes háború tétje jóval nagyobb jelentőségű volt, mint amilyennek a felszínen látszott. A karizmatikus és köztiszteletben álló brit külügyminiszter odáig ment, hogy hivatalos tervezetet terjesztett kormánya elé Oroszország feldarabolásáról; az oroszok visszaszorítását, ekképpen pedig Nagy-Britannia indiai érdekeinek védelmét úgy látta biztosítva, ha a Krím és az egész Kaukázus az Oszmán Birodalom ellenőrzése alá kerül.⁴⁴ A nagyívű terv nem valósult meg, de remekül mutatja, milyen aggodalmakat keltett a brit birodalom vezetőiben az orosz terjeszkedés.

Sokakat felháborított a krími angol–francia invázió. Karl Marx dühödten és bőszégesen írt róla; nagyszerű nyersanyagot látott benne ahhoz, hogy továbbfejlessze az imperializmus pusztító hatásáról alkotott, néhány évvel korábban a *Kommunista kiáltványban* kifejtett

elképzeléseit. Aprólékosan rögzítette a katonai és haditengerészeti kiadások növekedését, és folyamatos kommentárokat közölt a *New York Tribune*-ban, szenvedélyesen ostorozva azok képmutatását, akik háborúba taszították a nyugati világot. Alig tudta kendőzni kaján örömét, amikor Lord Aberdeen miniszterelnöknek az Oroszországban elesettek nagy száma miatti általános kiábrándulás nyomán le kellett mondania. Ahogy Londonban emelkedtek az árak és egyre hevesebb lett a tiltakozás, Marx számára nyilvánvalóvá vált, hogy Nagy-Britannia imperialista politikáját a széles tömegek rovására egy szűk elit határozza meg. Nem a krími háború szülte a kommunizmus eszméjét, de a fejlődéséhez nagyban hozzájárult.⁴⁵

Hasonló hatással volt az itáliai egységmozgalomra is. Miután Oroszországnak bevették az orrát (ami számtalan angol és francia katona életébe került, köztük azokéba, akik részt vettek a brit könnyűlovasság hírhedten tragikus kimenetelű balaklavai támadásában), Párizsban megszületett a békemegállapodás. A tárgyalóasztalnál ott ülhetett Cavour gróf, a Szárd–Piemonti Királyság miniszterelnöke, miután II. Viktor Emánuel király segédcsapatokat küldött a Fekete-tengerhez Franciaország támogatására. A kurta rivaldafényt igen ügyesen arra használta fel, hogy egy egységes és független Itália létrehozását szorgalmazza; felhívása rokonszenvre talált a szövetségesek között, és hazájában is felvillanyozta az eszme támogatóit.⁴⁶ A szárd király öt évvel később az egymástól mélységesen különböző régiók és városok egyesítésével újonnan létrejött Olaszország uralkodója lett. A Róma központjában három évtizeddel később emelt, rendkívül hatásos Altare della Patria emlékmű – ami Primo Levi szerint azért épült, hogy Róma olasznak és Olaszország rómainak érezze magát – jelzi, hova vezettek azok a fejlemények, amelyek több ezer kilométernyire keletre a területért és befolyásért vívott harcokból nyerték lendületüket.⁴⁷

Oroszországra nézve az 1856-os párizsi béketárgyalásokon kikényszerített feltételek katasztrofálisak voltak. Nagy-Britannia és Franciaország egyesült erővel tekerte a kötelet a nagy rivális nyakára: részben megfosztották nehezen megszerzett kaukázusi területeitől, és azt a szégyent kellett megélnie, hogy haditengerészetét kitiltották a Fekete-tengerről, amelynek teljes vízterületét semlegesnek nyilvánították, és lezárták minden hadihajó

elől. Előírták a teljes partvidék fegyvermentesítését is, vagyis Oroszországnak fel kellett számolnia minden támaszpontját és fegyverraktárát.⁴⁸

A békediktátum célja Oroszország megalázása és törekvéseinek megbénítása volt, csak hogy éppen az ellenkező hatást érte el. Versailles-i pillanat volt, a várttal ellentétes eredménnyel és veszedelmes következményekkel. Egyfelől a súlyosan büntető és korlátozó jellegű rendezés béklyóit az oroszok az első pillanattól kezdve lerázni igyekeztek, másfelől pedig a változások és reformok korszakának bekövetkezését is siettetten. A krími háború során kiderült, hogy a cári hadsereg harcértéke távolról sem éri el a tapasztaltabb és jobban kiképzett szövetségesekét. Miután néhány, szépítéseként mentes jelentésben pontról pontra felfedték II. Sándor cárral szemben az orosz erők fogyatékosságait, megkezdődött a hadsereg teljes egészének átvizsgálása és újjászervezése.⁴⁹

Jelentős intézkedések történtek: a kötelező katonai szolgálat idejét huszonötóról tizenöt évre szállították le (amivel egy csapásra jócskán csökkentették a katonák átlagéletkorát), és óriási mennyiségben beszerzett modern hadfelszereléssel cserélték le az elavult fegyverzetet.⁵⁰ A legnagyobb horderejű változás azonban egy messze ható társadalmi reform volt. Noha ebben az 1850-es évek végén bekövetkezett bankválság is szerepet játszott, végső soron a krími háborúban elszenvedett vereség és a megalázó békefeltételek vezették a cárt arra, hogy véget vessen a jobbágyságnak – annak a rendszernek, amelyben a népesség jelentős hányada röghöz kötöttségben és a dúsgazdag földesuraknak való kiszolgáltatottságban élt. A jobbágyságot öt év leforgása alatt eltörölték, véget vetve az évszázadokon át tartó szolgaságnak.⁵¹ A lépés egyes kortársak szerint éppen az utolsó lehetséges pillanatban történt;⁵² megelőlegezte a modernizáció és a gazdasági liberalizmus felé való elmozdulást, aminek nyomán a 19. század második felében bámulatos tempójú növekedés indult meg Oroszországban. A vasgyártás volumene 1870 és 1890 között megötszöröződött, a vasúthálózat ugrásszerű fejlődése pedig egy mai kutató megállapítása szerint „megszabadította Oroszországot földrajzi adottságainak korlátaitól” – vagyis szorosban összekapcsolta a roppant birodalom korábban elszigetelt, távoli vidékeit.⁵³ Nagy-

Britannia ahelyett, hogy „ledugózta” volna Oroszországot, kiszabadította a palackból a szellemet.

Az oroszok törekvéseinek egyre merészebbé válása már akkor érezhető volt, amikor még meg sem száradt a tinta a párizsi békeszerződésen. A cár egyik küldötte, egy Nyikolaj Ignatyev nevű katonai attasé annyira felháborodott azon, ahogy Oroszországgal bántak, különösen pedig azon, hogy korlátozzák saját fekete-tengeri partvidéke fölötti ellenőrzését, hogy Gorcsakov herceggel, Alekszandr Puskin egykori osztálytársával és bizalmas barátjával előkészületeket tett egy közép-ázsiai küldetés vezetésére. A szándék egyértelmű volt: a régió „felderítése és a baráti kapcsolatok előmozdítása növelni fogja Oroszország befolyását – és gyengíteni Nagy-Britanniáét”.⁵⁴

Ignatyev komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy expedíciók induljanak Perzsiába és Afganisztánba, illetve követek keressék fel Hívát és Buharát. A cél – jelentette ki köntörfalazás nélkül – utat találni India felé az Aral-tóba ömlő két nagy folyó – az Amu-darja és a Szir-darja – valamelyikén. Az lenne a legjobb, állapította meg, ha Oroszország szövetséget tudna kötni az India határa mentén élő népekkel, és felszíthatná a britekkel szembeni ellenérzéseiket; így kerülhetne Oroszország lépéselőnybe, és nem csak Ázsiában.⁵⁵

Az Ignatyev és mások által vezetett missziók meghozták a várt eredményt. A krími háború befejezése utáni tizenöt esztendőben Oroszország több százezer négyzetkilométernyi területet vont az ellenőrzése alá anélkül, hogy erőt kellett volna alkalmaznia. Ügyesen irányított expedíciók és Kínára gyakorolt ravasz diplomáciai nyomás révén – ahogy egy tapasztalt megfigyelő a londoni külügyminisztériumnak küldött 1861-es jelentésben fogalmazott – az oroszok „mindössze tíz kurta év alatt... hatalmas lépéseket” tettek meg a Távols-Keleten.⁵⁶

Hamarosan a déli sztyeppék további területei hullottak Oroszország ölébe az Ázsia szívében sorakozó oázisvárosokkal együtt. Az 1860-as évek végére a cári csapatok elfoglalták Taskentet és Szamarkandot, 1875-ben pedig a gazdag Fergánai-medencét. A Buharai Emírség és a Hívai Kánság „protektorátus”, vagyis Szentpétervár hűbérese lett. Oroszország eltökélten fejlesztette saját,

hatalmas kereskedelmi és hírközlési hálózatát, ami ekkor már összekapcsolta a messzi keleten lévő Vlagyivosztokot a nyugati Poroszországgal; a fehér-tengeri kikötőket a Kaukázussal és Közép-Ázsiával.

A folyamat nem mindig volt könnyű és sikeres. A krími háborúban elszenvedett vereség után megindult a régóta várt modernizáció, de az ország inai csaknem beleszakadtak az erőfeszítésbe. Állandó nehézséget jelentett a birodalom átalakításához szükséges pénz előteremtése; ez vezetett a kényszerű döntéshez, hogy geopolitikai és pénzügyi okokból lemondtak Alaszkáról.⁵⁷ Ahogy egyre nőtt a nyugtalanság amiatt, hogy az oroszországi változások milyen hatással lehetnek Nagy-Britanniára, Londonban már azon gondolkodtak, hogyan lehetne az áradást mederben tartani, vagy legalább az oroszok figyelmét másfelé terelni.

Út a háború felé

A 19. század végén Oroszország önbizalma – akár nevezhetnénk erőszakosságnak is – gyorsan erősödött. Hamarosan azt tűzte ki célul, hogy érvénytelenítsék a párizsi szerződés Fekete-tengerre vonatkozó kikötéseit. Az európai kancelláriákat szép egymásutánban vették rá arra, hogy támogassák a szerződés újratárgyalását általában és a haditengerészeti megszorításokat különösen. A legtöbben könnyen engedtek az unszolásnak; egyetlen kivétel volt: London. 1870 telén eljutott a szentpétervári sajtóhoz a korlátozások eltörlését javasoló körlevél egy másolata, valamint az értesülés, hogy Londonban elutasították a kezdeményezést. Gorcsakov herceg erőfeszítéseinek hírére Oroszországban általános helyeslés, a brit sajtóban pedig süvöltő felháborodás fogadta.¹

A *Spectator* hozzáállása jól jellemzi az indulatokat. Oroszország próbálkozása – jelentette ki – ördögi terv, „az orosz feljegyzés az európai törvények, a nemzetközi erkölcsiség és a brit politikai irányvonal olyan vakmerő, nyílt kihívása, amelyet még nem látott a világ”.² Mindez sokakban azt a meggyőződést ültette el, hogy a háború küszöbönáll, s hogy Nagy-Britanniának nincs más választása, mint hogy ismét erő alkalmazásával vegye rá az oroszokat a korlátozások elfogadására. Ez a reakció rettenetes – írta a *The Times*-ben John Stuart Mill –, mert az oroszok lépése talán csakugyan kihívó, de ennek nem szabad katonai konfliktushoz vezetnie. Hasonló véleményen volt Viktória királynő is, aki táviratot küldött a külügyminisztériumba Lord Granville-nek: „Nem lehetne valamiképpen hatni a vezető lapokra, hogy őrizkedjenek a háborús hangulat szításától?”³

A rendkívüli nyugtalanságot nem annyira a fekete-tengeri helyzet idézte elő, mint inkább az általános aggodalom amiatt, hogy

Oroszország egyre láthatóbban erősödik. Minthogy bármiféle katonai akció teljességgel valóságos volt, és amúgy is igen gyenge lapokat tartott kézben, Nagy-Britannia engedni volt kénytelen, ami éles vitákhoz vezetett a parlamentben a miniszterelnök, William Gladstone és az ellenzék vezetője, a karizmatikus Benjamin Disraeli között. Oroszország elérte, amit akart: szabad kezet kapott a tengerparton és hadihajókat állomásoztathatott a Krím félszigetnek, illetve a Fekete-tenger északi partjának egyéb kikötőiben. A hírt egy brit szemtanú szerint örömmujongással fogadták, és Oroszország hatalmas győzelmeként tálalták Szentpéterváron. II. Sándor cár, „akin a hírek szerint túlradó öröm lett úrrá”, hálaadó istentiszteletet rendelt el a Téli Palota kápolnájában, mielőtt a Szent Péter és Pál-székesegyházba ment volna imádkozni – ahol „időről időre megmutatkoztak rajta a mély megindultság jelei”.⁴

Nagy-Britannia nem volt képes arra, hogy gazdasági erejét diplomáciai és politikai sikerben juttassa kifejezésre. Új megközelítésekre volt szükség. Felmerült a kérdés, hogy mi legyen a brit uralkodó titulusa; az uralma alatt álló területek, régiók, népek és helyek kiterjedtsége és eloszlása alapján az a javaslat fogalmazódott meg, hogy indokolt lenne a *királyi* címet *császári*ra cserélni. Ez a kis kozmetikai kiigazítás hatalmas vitát robbantott ki a parlament mindkét házában; a hagyománytisztelőket elborzasztotta a gondolat, hogy megváltozhatnak az évszázadok óta használt rangok, címek és elnevezések. A királyok a legfelsőbb hatalom birtokosai az alárendelt uralkodók fölött – jelentette ki a Lordok Házában Lord Granville –, semmi sem teszi szükségessé vagy indokolttá a cím „megemelését”. „Uraim – közölte –, ami Őfelsége méltóságát illeti, semmiféle cím nem mozgatja meg a képzeletet olyan erőteljesen, mint a »Viktória, Nagy-Britannia és Írország királynője«.” Az uralkodónak másféle titulusra nincs szüksége.⁵

A gondot amúgy Oroszország és a cár jelentette. Amellett, hogy a császári Rómát idézte (a *cár* szó egyszerűen a *caesar* megkurtított alakja), az orosz uralkodó teljes címe, amit a hivatalos levelezésben és az ünnepélyes alkalmakkor használt, részletesen és hosszadalmasan felsorolta mindazon területeket, amelyek fölött hatalmat gyakorol. Az 1870-es évek derekán az ekkorra már miniszterelnökké emelkedett Disraeli azt hangsúlyozta a

parlamentben, hogy a királynőinél magasabb cím nagyobb önbizalmat adna az indiaiaknak, akik máris nyugtalankodnak Oroszország közép-ázsiai előrenyomulása miatt. Viktória királynő elvben egyetértett a gondolattal, és azt írta Disraelinek: érveljen azzal, hogy „Oroszországot India felől tanácsos megtámadni”, és hogy a megemelt cím indiai alattvalóinak hűségét is erősíti majd.⁶

Egyes képviselők továbbra is szükségtelennek tartották az ilyen versengést. Bizonyára – így egyikük – „mi, britek, akik száz éve uraljuk Indiát”, nem vagyunk annyira bizonytalanok önmagunkban, hogy megváltoztassuk a királynő címét „pusztán azért, hogy a titulusa is egyenrangú legyen az orosz császáréval”.⁷ Mások ugyanakkor rámutattak a gyökeresen megváltozott keleti helyzetre, és dacosan leszögezték, hogy „a britek véglegesnek tekintik Hindusztán birtoklását, [ennélfogva pedig] a terület egyetlen részéről sem szabad lemondani”. Igenis aggodalomra ad okot, hogy Oroszország határa mindössze néhány napi járóföldre esik Ófelsége indiai birtokaitól.⁸ Heves parlamenti viták után 1876-ban elfogadták a törvényt, amely kimondta, hogy Viktória nemcsak Nagy-Britannia királynője, amivé közel négy évtizeddel korábban koronázták, hanem India császárnője is. Ófelségének kedvére volt a megoldás: karácsonyra ezzel az aláírással küldött üdvözlőlapot Disraelinek: *Victoria, Regina et Imperatrix* (Viktória, királynő és császárnő).⁹

Az ehhez hasonló, látszólag felszínes lépéseket gyakorlatiasabb intézkedések is követték az egyre feszültebb környezetben, minthogy a britek szüntelenül amiatt nyugtalankodtak, hogy tért veszítenek riválisaikkal szemben. Nagy-Britannia és Oroszország egyforma megszállottsággal igyekezett kiépíteni hírszerző hálózatát, rokonszenvet támasztani maguk iránt a helyi lakosság körében, és támogatni azokat, akik befolyással bírnak. A Pandzsábi Lovasság és az Indiai Politikai Szolgálat kötelékében szolgáló Maclean ezredes egyike volt azoknak, akik a Perzsia, India és Afganisztán határvidékén zajló események figyelését kapták feladatul az 1880-as években. A kereskedőket és a helybeli távíróhivatal alkalmazottait szervezte be, és rávette őket, hogy tájékoztassák a régió fontosabb történéseiről. Megkörményezte a muszlim egyházi személyeket, és a britekkel való együttműködés fejében kendőket, szőnyegeket, cigarettát, sőt gyémántgyűrűket ajándékozott nekik. A

megvesztegetést úgy állította be, mint a befolyásos barátoknak juttatott támogatást, valójában azonban ez eszköz volt a vallási tekintélyek megerősítésére a többféle külső erő élénk érdeklődésének középpontjában álló, belső széthúzásoktól gyötört régióban.¹⁰

A britek szempontjából Oroszország ereje és tervei valódi fenyegetést jelentettek; közép-ázsiai terjeszkedése indiai pozícióikat veszélyeztette. Londonban az oroszokkal való katonai konfliktust rebesgették; Disraeli azt javasolta a királynőnek, hogy álljon készen „a brit csapatok útnak indítására a Perzsa-öbölhöz, [és] India császárnője parancsolja meg hadseregének, hogy tisztítsa meg Közép-Ázsiát a muszkáktól, és kergesse őket bele egyenesen a Kaszpi-tengerbe”.¹¹ Az indiai hatóságok annyira nyugtalanok voltak, hogy az alkirály, Lord Lytton 1878–80-ban nem is egy, hanem két katonai inváziót rendelt el Afganisztán ellen, és egy bábfigurát ültetett az ország trónjára. Perzsiát kitartó udvarlással vették rá, hogy aláírja a heráti egyezményt, amelyben elkötelezte magát Közép-Ázsia védelmére az oroszok előrenyomulásával szemben. A feladat nem volt könnyű, minthogy a perzsáknak is megvoltak a maguk érdekei a régióban, és még azt sem feledték el, hogy a britek egy határkijelölés során a közelmúltban Afganisztánnak kedveztek velük szemben.¹² A britek mindeközben igyekeztek kapcsolatokat kiépíteni a Kandaháron túli területekkel, hogy minél hamarabb értesüljenek az oroszok katonai vagy bármilyen más természetű lépéseiről.¹³

Magas rangú tisztek komoly erőfeszítéseket tettek annak felmérésére, hogy miként lehetne kivédeni egy orosz támadást Brit India ellen. Az 1870-es évek végétől egymás után készültek a kérdést szélesebb stratégiai távlatokból szemlélő jelentések; felismerték, hogy az Oroszországgal más színtereken fennálló nézetkülönbségek és feszültségek hatással lehetnek és talán lesznek is a keleti helyzetre. Az egyik emlékeztető az 1877-es balkáni orosz invázió után azt veszi szemügyre, hogy „milyen intézkedéseket kell foganatosítani Indiában abban az esetben, ha Anglia csatlakozik Törökországhoz egy Oroszország elleni háborúban”. Egy másik 1883-ban azt a kérdést teszi fel: „Elképzelhető-e India orosz megszállása?”, egy nem sokkal későbbi keltezésű harmadik pedig: „Melyek Oroszország sebezhető pontjai, és miként érintik indiai határpolitikánkat a közelmúltbeli események?” Mindezeket a fejtegetéseket nagyon is komolyan vették; szerzőjüket, a harcias Sir (később Lord) Frederick Roberts tábornokot 1885-ben India katonai főparancsnokává nevezték ki.¹⁴

Nem mindenki vélekedett ennyire borúlátóan az ázsiai helyzetről, még azután sem, hogy 1886-ban a britek kezére jutott egy orosz inváziós tervzet, amit Alekszej Kuropatkin tábornok készített.¹⁵ Henry Brackenbury, a katonai hírszerzés vezetője Oroszország támadási szándékainak és a cári hadsereg lehetőségeinek ismeretében úgy találta, hogy az oroszok jelentette veszély eltűzött.¹⁶ George Curzon, aki akkoriban még csak szépreményű ifjú képviselő és az All Souls College ösztöndíjasa volt, ám mindössze egyetlen évtized elmúltával India alkirálya lett, még kevésbé tartott ettől, és nem látott semmiféle nagyívű tervet vagy átfogó stratégiát Oroszország keleti érdekei mögött. Az orosz politika legkevésbé sem „következetes, hajthatatlan vagy mélyen átgondolt – írta 1889-ben –, inkább azt hiszem, hogy mindez csak rögtönzés, az események kivárásának politikája vagy törekvés arra, hogy mások hibájából hasznot húzzanak, miközben amúgy maguk is gyakran követnek el hibákat”.¹⁷

Kétségtől igaz, hogy az oroszok viselkedésében jócskán volt nagyszájúskodás és ábrándozás Közép-Ázsiát, különösen pedig Indiát illetően. A cári hadseregben akadtak forrófejűek, akik

nagyralátó terveket szőttek, hogy Nagy-Britannia helyett Oroszország legyen a szubkontinens meghatározó hatalma, és lépéseket is tettek, amelyek arra utaltak, hogy Oroszország a legkevésbé sem kíván passzivitásban maradni: a közelgő indiai beavatkozás előkészületeinek részeként például tiszteket küldtek hindi nyelvtanfolyamra. Voltak, akik bátorították is őket; Dulip Szingh pandzsábi maharadzsza levélben azt írta III. Sándor cárnak: „szabadítsd fel vagy 250 000 000 honfitársamat a brit uralom kegyetlen igája alól”, azt állítva, hogy „India nagy hatalmú fejedelmeinek többsége nevében beszél” – egyértelműen arra kérte Oroszországot, hogy terjessze ki a határait dél felé.¹⁸

A gyakorlatban azonban nem voltak ennyire egyszerűek a dolgok. Oroszországnak máris sok gondja akadt azzal, hogy magába olvassa a közelmúltban megszerzett hatalmas területeket. A Turkesztánba küldött hivatalnokok rengeteget kínlódtak a bonyolult és gyakran ellentmondásokkal teli telekkönyvekkel, a helyi adók és törvények korszerűsítésére tett erőfeszítéseik pedig természetesen erős ellenállásba ütköztek.¹⁹ Ott volt aztán az a borús realitás, amit a szentpétervári Miniszterek Tanácsa „a keleti határvidékünkön kialakult fanatikus közhangulat” kifejezéssel foglalt össze, s aminek oka az volt, hogy az iszlám átjárta az immár a cár birodalmához tartozó „újoroszok” mindennapi életét.²⁰ Annyira féltek attól, hogy ezeken az újonnan bekebelezett területeken lázadások, felkelések törhetnek ki, hogy a kötelező katonai szolgálatot sem vezették be, és szándékosan alacsonyan tartották az adó- és egyéb terheket. Az orosz parasztság – amint egy vezető értelmiségi éppen megjegyezte – nem részesült ilyen nagylelkű elbánásban.²¹

Bonyodalmakat okoztak a helyi népességről alkotott nézetek, elképzelések is. Az oroszok bírálták az angolok mélyen gyökerező előítéleteit, rámutatva, hogy a brit katonák úgy kezelik a taskenti bazár kereskedőit, „mintha inkább állatok lennének, mint emberek”; egy alkalommal egy brit százados felesége állítólag nem volt hajlandó elfogadni a kasmíri maharadzsza társaságát az ebédnél, mondván, az „csak egy koszos hindu”. Csakhogy az oroszok sem voltak sokkal jobbak: a cári tisztek egymás között elzsörtölődtek azon, hogy a britek hogyan bánnak a bennszülöttekkel, de nem sok jel utal arra, hogy ők másképp gondolkodtak volna. „A hinduk – írta

a19. században egy Indiába látogató orosz utazó – minden képességüket és egész lelküket kivétel nélkül a legrémítőbb uzsorázásnak szentelik. Jaj a szerencsétlen helybelinek, akit hamis ígéreteikkel elcsábítanak!”²²

Az új tájak és népek megismerése mindazonáltal jócskán okozott borzongató izgatottságot is, amiről a belügyminiszter, Pjotr Valujev 1865-ben kelt naplóbejegyzése is tanúskodik. „Csernyajev tábornok – írta – bevette Taskentet. Senki sem tudja, hogy miért és mi célból, [de] van valami erotikus mindabban, amit birodalmunk távoli határain cselekszünk.” A határok kitolása nagyszerű dolog – jegyezte meg –, Oroszország először az Amur folyót, aztán az Usszurit érte el, most meg Taskentet.²³

A kezdeti nehézségek ellenére Oroszország keleti befolyása és érdekeltségei egyre gyorsabban növekedtek, ahogy a cár birodalma is kiépítette a maga selyemútjait. A transzszibériai vasútvonal és leágazása, a kínai keleti vasút megépítése hatalmas fellendülést idézett elő a kereskedelemben, amelynek volumene 1895 és 1914 között csaknem megháromszorozódott.²⁴ A folyamatot támogatták az olyan új intézmények, mint például az Orosz–Kínai Bank, amelynek feladata kifejezetten a távol-keleti gazdasági terjeszkedés finanszírozása volt.²⁵ Ahogy az orosz miniszterelnök, Pjotr Sztolipin 1908-ban az állami дума előtt fogalmazott: az orosz Kelet óriási lehetőségeket és erőforrásokat tartogat. „Távoli és barátságtalan határvidékünk igen gazdag aranyban, fában, prémekben és hatalmas, művelésre alkalmas területekben.” Ez a vidék ma még igen gyéren lakott, de nem sokáig marad ilyen üres, mondta. Oroszországnak meg kell ragadnia a számára kínálkozó lehetőségeket.²⁶

Mindez a távol-keleti pozícióit féltékenyen őrző Nagy-Britannia szemszögéből nemigen tűnt biztatónak. A britek korábban keményen megküzdöttek azért, hogy hozzáférjenek a kínai piacokhoz. 1793-ban például az első brit küldöttség tagjaival igen fennhéjázóan bántak Csien-lung császár udvarában, amikor ők előterjesztették kérésüket, hogy egy kereskedelmi kolóniát szeretnének alapítani. Kína kapcsolatai mélyen átjártak „minden országot az ég alatt”, a britek kérése tehát nem okozott meglepetést – így a császár III. György királynak küldött válaszevele –, „de amint azt a nagyköveted maga is

láthatta, mindenünk megvan. Nem tulajdonítok értéket a különös vagy leleményes tárgyaknak, és nincsenek hasznunkra az országodban előállított dolgok.”²⁷

Mindez valójában csak nagyképűsködés volt – idővel annak rendje és módja szerint létrejött a kereskedelmi megállapodás. Az indulatos válasz oka leginkább annak felismerése lehetett, hogy Nagy-Britannia csápjai egyre távolabbra nyúlnak, s hogy a védekezés leghatékonyabb módja a támadás.²⁸ Kína kezdeti gyanakvása amúgy cseppet sem volt alaptalan, mert a kereskedelmi kiváltságok elnyerése után Nagy-Britannia nem habozott erő alkalmazásával védeni és tovább erősíteni pozícióit. A kereskedelmi terjeszkedés fókuszában az ópium eladása állt; a drog pusztító társadalmi hatásai miatti elkeseredett kínai tiltakozást a brit hatóságok vállrándításra sem méltatták.²⁹ Az ópiumkereskedelem igen jelentős arányokat öltött azután, hogy 1842-ben megkötötték a nankingi szerződést, amely megnyitotta a kereskedelem előtt a korábban tiltott kikötőket, valamint átengedte a briteknek Hongkongot. A kínaiak további engedményekre kényszerültek, amikor 1860-ban brit és francia katonák vonultak be Pekingbe, és kifosztották, majd felgyújtották a Régi Nyári Palotát.³⁰

Néhányan ezt meghatározó történelmi pillanatnak látták, egy újabb fejezet kezdetének a Nyugat diadalmenetében. Egy brit sajtójelentés szerint „Anglia elrendelt feladata volt, hogy lerombolja azt a kormányzati rendszert, amely oly hosszú időn át zavarba ejtette az európai világot, s hogy alattvalói előtt leleplezze annak ürességét és bűneit”. Egy másik kommentátor éppily nyersen fogalmazott: „A lendületes és előretörő nyugati civilizáció ereje” lerombolta a Kínai Császárság „titokzatos és elzárkózó barbarizmusát”.³¹

Nagy-Britannia igyekezett akadályozni Oroszország távol-keleti megerősödését. 1885-ben döntés született arról, hogy a britek megszállják a Koreai-félsziget déli partvonalának közelségében fekvő Komundo-szigetet (a mai Port Hamiltont), és – amint a kabinetet tájékoztatták – támaszpontot alakítanak ki rajta „a csendes-óceáni orosz erők blokád alá vonása céljából, [illetve] előretolt állomásként a Vlagyivosztok elleni hadműveletekhez”.³² Ez a lépés Nagy-Britannia stratégiai pozícióit és mindenekelőtt kínai kereskedelmi érdekeit igyekezett védelmezni, szükség esetén akár megelőző csapással is.

1894-ben, még mielőtt a vasút új lehetőségeket tárt volna fel, Kína vámbevételének több mint 80 százalékát Nagy-Britannia és a brit társaságok fizették, és brit hajók szállították az ország külkereskedelmi áruforgalmának több mint négyötödét. Nyilvánvaló volt, hogy Oroszország megerősödése és az Európába vezető új szárazföldi útvonalak kialakítása Nagy-Britannia kárára történik.

Az erősödő versengés és a növekvő feszültség légkörében Oroszország az 1890-es évek végén lépéseket tett Perzsia megnyerésére. Ezzel olyan szövetség jött volna létre, amely északnyugat felől fenyegetést jelenthet Indiára. Londonban sok latolgatás után korábban arra jutottak, hogy a szubkontinensre Afganisztánon és a Hindukuson keresztül az oroszok valószínűleg csak korlátozott mértékben tudnak nyomást gyakorolni. A ceruzákkal és térképekkel felszerelt stratégák nem találták túlságosan nehéz feladatnak egy Közép-Ázsiából induló útvonal megtervezését ezen a nehéz terepen, ám felismerték, nemigen kell attól tartani, hogy a hírhedten alattomos és alig járható hágókon komolyabb katonai erők jutnak át, még ha a kisebb, meglepetésszerű támadás lehetőségét nem lehet is kizárni.

Egészen más volt azonban a Perzsián keresztül vezető útvonal. Oroszország egyre aktívabb lett a déli határai mentén; 1884-ben a brit tisztviselők és ügynökök számára teljességgel váratlanul – az egész akcióról az újságokból értesültek – megszállta Mervet, és igyekezett maga mellé állítani a teheráni vezetést. Az orosz határ most alig több mint 300 kilométernyire húzódott Heráttól; a Kandahár, vagyis India felé vezető út tárva-nyitva állt előttük. Ennél is aggasztóbb volt, hogy a terjeszkedést haladéktalanul követte az infrastruktúra fejlesztése, hogy összekapcsolják Oroszország szívével a megszerzett területeket. Már 1880-ban megkezdődött a transzkaszpi vasútvonal építése; egy sínpár hamarosan elért Szamarkandig és Taskentig, 1899-ben pedig egy szárnyvonallal kötötték össze Mervet és Kuskot, amivel már tényleg csak egylépésnyire jártak Heráttól.³³ A vasútvonalak nem egyszerűen jelképek voltak – a szerelvények felszerelést, ellátmányt, fegyvereket és katonákat szállítottak a brit birodalom hátsó bejárata felé. Lord Roberts tábornagy nem sokkal később figyelmeztette a Keleti

Parancsnokság tisztjeit: sajnálatos, hogy az oroszok ilyen közel építhették ki a vasútvonalait, de legalább meg lett húzva egy vonal, „amit már egészen biztosan nem léphetnek át”, mert ha megteszik – szögezte le –, azt *casus bellinek* kell tekintenünk.³⁴

A vasútvonalak gazdasági fenyegetést is jelentettek. 1900-ban a szentpétervári brit nagykövetség Londonba továbbított egy orosz tiszt által szerkesztett vitairatot, amely a vasútvonal Perzsia és Afganisztán felé való meghosszabbítását szorgalmazta. Valószínű – jegyezte meg a szerző –, hogy a britek nem fogadják majd lelkesedéssel az új vonalszakaszok megépülését, ebben azonban nincs semmi meglepő, hiszen végül is egy egész Ázsián áthúzódó vasútvonal „teljes egészében az oroszok kezébe helyezi India és Kelet-Ázsia Európával és Oroszországgal folytatott kereskedelmét”.³⁵ A kijelentés – amint egy magas rangú diplomata válaszában megjegyezte – túlzás volt. „A szerző által előterjesztett stratégiai megfontolásoknak nincs sok értelmük – írta Charles Hardinge –; Oroszország bolondságot követne el, ha ebben a régióban próbálna előrelépni, hiszen a Perzsa-öblöt Nagy-Britannia tartja ellenőrzése alatt.”³⁶

Ám éppen ebben az időben, amikor a britek már amúgy is eléggé aggodalmaskodtak, az Oroszország kereskedelmi hatósugarának kiterjesztéséről szóló puszogás újabb okot adott a nyugtalanságra. Az ideges brit diplomaták máris kísérteteket és összeesküvéseket láttak minden sarokban, és kötelességtudóan fel is jegyezték észrevételeiket. Furcsa kérdéseket tettek fel arról, hogy miért nem vettek észre jóval hamarabb Búsehr városában egy bizonyos dr. Paszcsuszkijt, és kértek felvilágosítást arról, hogy valóban a járvány áldozatait kezeli-e; egy „Dabidzsa herceg” néven azonosított orosz nemest éppily rendkívüli gyanakvással figyeltek, feljegyezték és továbbították, hogy „roppant szűkszavúan nyilatkozik a terveiről és arról, hogy merre járt”.³⁷ Londonban Oroszország lett a kormányülések vitáinak egyik első számú tárgya, foglalkozott vele a miniszterelnök, és előkelő helyen szerepelt a külügyminisztérium fontossági listáján.

Rövid távon Perzsia lett a leghevesebb versengés színtere. A perzsa uralkodók vastagra híztak a kedvező kölcsönökön, amiket azok folyósítottak, akik jó kapcsolatokra törekedtek a Kelet és Nyugat

irigylésre méltó, stratégiai jelentőségű találkozási pontján található országgal. A britek a 19. század végén gondosan ügyeltek arra, hogy kielégítsék a perzsa uralkodók százféle szeszélyét és pénzéhségét, amíg 1898-ban a káprázatos bajszerű Muzaffar ad-Dín sah bombát nem robbantott azzal, hogy elutasított egy felkínált, 2 millió fontos újabb kölcsönt. Haladéktalanul kiküldtek egy magas rangú diplomatát, hogy kipuhatolja a részleteket, de merev ellenállásba ütközött. Lord Salisbury, a miniszterelnök személyesen nézett a dolog után, és utasította a Kincstárat, hogy növelje az összeget, továbbá hangolja még kedvezőbbre a feltételeket. Megindult a szóbeszéd, hogy mi történhetett a színpalak mögött, és végül kiszivárgott az igazság: az oroszok jóval nagyobb összegű kölcsönt ígértek Perzsiának, ráadásul verhetetlen feltételekkel.³⁸

Ügyes húzás volt ez Szentpétervár részéről. Az oroszországi adóbevételek meredeken nőttek, és áradni kezdtek a külföldi befektetések is. Lassan, de biztosan kezdett körvonalazódni egy középosztály; olyan emberek, mint Csehov *Cseresznyés kert* című darabjának szereplői, akik egy nemzedékkel korábban még röghöz kötöttségben sínylődtek volna, most élvezték a társadalmi változások előnyeit, és a maguk boldogulására fordították a fellendülő belső piacok és az új exportlehetőségek kínálta alkalmakat. A gazdaságtörténészek szívesen szemléltetik a növekedést a jelentős tempójú városiasodással, a nyersvastermelés növekedésével és a lefektetett vasúti sínek hosszával, de elég csak egy pillantást vetnünk a korszak irodalmára, festészetére, tánc- és zeneművészetére – Tolsztojra, Kandinszkijra, Gyagilevre, Csajkovszkijra és még sok-sok óriásra –, hogy világosan lássuk: Oroszország gazdasági és kulturális értelemben egyaránt virágzott.

Elkerülhetetlen volt, hogy az egyre lendületesebben fejlődő Oroszország közeledni kezdjen Perzsiához, és kielégítse annak állandó pénzéhségét, aminek oka egyfelől az államigazgatási rendszer igen rossz hatékonysága, másfelől pedig az uralkodó osztály mérhetetlen fényűzése volt. Miután a teheráni brit követ, Sir Mortimer Durand az 1900-as év legelején konstantinápolyi osztrák forrásokból származó értesülések alapján arról tájékoztatta kormányát, hogy Moszkva hajlandó kölcsönt nyújtani Perzsiának, és ráígért a britekre, Londonban elszabadult a pokol.³⁹ Bizottságokat

állítottak fel, hogy vizsgálják meg a vasútvonal Kvettától Szisztánig való meghosszabbításának és egy távíróvonal-hálózat kiépítésének lehetőségét, hogy – amint Lord Curzon fogalmazott – „legalább Perzsia déli részét kimentsük Oroszország karmaiból”.⁴⁰

Radikális javaslatok születtek Oroszország előretörésének megakadályozására, többek között felvetődött annak lehetősége is, hogy a földművelés fejlesztése és a helyi kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében kiterjedt öntözőrendszert építenek ki a szisztáni régióban. Az is szóba került, hogy Nagy-Britannia területeket venne bérbe Helmand tartományban, így hatékonyabban tudná védelmezni az India felé vezető útvonalakat.⁴¹ Úgy tűnt, már nem is az a kérdés, hogy fog-e támadni Oroszország, hanem az, hogy mikor. Lord Curzon 1901-ben kijelentette: „ütközőzóna államokra volt szükségünk magunk és Oroszország között”, de ezek az államok sorra-rendre „összeroppantak és megsemmisültek”. Kína, Turkesztán, Afganisztán és most Perzsia is kihullott a játszából, „az ütközőzóna – tette hozzá – ostyavékonyra zsugorodott”.⁴²

Lord Salisbury elkeseredetten sürgette külügyminiszterét, Lord Lansdowne-t, találjon módot arra, hogy jelentős összegű kölcsönt folyósítsanak Perzsiának. „A helyzet... reménytelennek tűnik” – írta a miniszterelnök 1901 októberében. A Kincstár – látva, hogy a sah és udvara igen jelentős összegeknek is milyen sebesen a nyakára hág – vonakodott javítani ajánlatán. A lehetőségek kimerültek. „Ha nem kerítjük elő a szükséges pénzt – írta a miniszterelnök –, Oroszország gyakorlatilag protektorátussá teszi [Perzsiát], mi pedig csak erővel akadályozhatjuk meg, hogy a Perzsa-öböl kikötői is odavesszenek.”⁴³

Ennek lehetősége az előző évben merült fel, amikor híre érkezett, hogy Oroszország igyekszik magához ragadni a Perzsa-öböl legkeskenyebb része, a Hormuzi-szoros kézben tartása szempontjából stratégiai fontosságú Bandar-Abbász kikötőjét. Ahogy a Lordok Házában egy megriadt főrend kijelentette: „Ha egy nagyhatalom haditengerészeti arzenált tartana fenn a Perzsa-öbölben, az nemcsak Indiával és Kínával, de Ausztráláziával való kereskedelmünket is veszélyeztetné.”⁴⁴ A brit hadiflotta azt a parancsot kapta, hogy tegyen ellenlépéseket az oroszok minden mozdulatára. Lord Lansdowne hajthatatlan volt. „Ha a Perzsa-öbölben bármely hatalom tengerészeti támaszpontot vagy erődített

kikötőt létesítene, azt súlyos fenyegetésnek tekintenék.” És a következmények is súlyosak lennének, jelentette ki. Természetesen háborúra gondolt.⁴⁵

Mindenütt az oroszok kísérteteit látták. A külügyminisztérium ideges tisztségviselői aggodalmasan tanulmányozták a cári tisztek, mérnökök és földmérők perzsiai tevékenységéről nagy bőséggel érkező jelentéseket.⁴⁶ A fekete-tengeri Odessza és a Perzsia déli tengerpartján lévő Búsehr között működő, orosz támogatással létrejött új kereskedelmi társaság jelentőségét tüzetes figyelemmel vitatták meg a brit parlamentben; a képviselők riadtan olvasták a bizalmas jelentéseket, hogy azok a homályos figurák, akik „madarak, pillangók és más apró állatok” megfigyelésével foglalatосkodnak, igazából orosz ügynökök, akik puskákat osztogatnak, és elégedetlenséget szítanak a vitás határkörzetekben élő törzsek között.⁴⁷ A helyzet VII. Edward király érdeklődését is felkeltette, az uralkodó 1901-ben írásban fejezte ki amiatti aggodalmát a külügyminisztériumnak, hogy „az orosz befolyás a jelek szerint napról napra növekszik Perzsiában Anglia hátrányára”, és sürgette, hogy közöljék a sahhallal: nem tűrik el, ha engedékenységet tanúsít az oroszokkal szemben.⁴⁸ Nem sokat számított, hogy a teheráni brit követ, Sir Cecil Spring-Rice jelentése szerint a sah égre-földre esküdözött: „esze ágában sincs India megszállását elősegítő lépéseket tenni Perzsiában”.⁴⁹

A nyugtalanság nőtt, miközben mindenki érezte, hogy a birodalom túlnyújtózkodott a lehetőségein. Dél-Afrikában a búr háború, Kínában a bokszerlázadás szembesítette a briteket azzal, hogy a tengerentúlon vereséget is szenvedhetnek – ez pedig növelte az oroszoktól való félelmüket. Az 1901-es év végén vészjósló jelentés került a londoni kabinet elé azzal a hírral, hogy ha az Orenburgot Taskenttel összekötő vasútvonal elkészül, az oroszok 200 000 embert tudnak majd Közép-Ázsiába szállítani, s ennek a tömegnek több mint felét az indiai határ kényelmetlen közelségébe.⁵⁰ A hír közvetlenül azután érkezett, hogy a grúziai Batumiból kapott jelentés tudatta: az oroszok 20 000 katonát készülnék Közép-Ázsiába átcsoportosítani – de ez a riasztás tévesnek bizonyult.⁵¹ Ám a britek lehetőségei korlátozottak voltak: a határ megerősítésének költségei

végzetesen magasnak ígérkeztek; néhány évvel későbbi számítások nem kevesebb mint 20 millió fontot jeleztek, hozzávéve természetesen az éves fenntartási költségeket.⁵²

A szentpétervári zavargás 1905-ben és a cári hadiflotta katasztrofális veresége az orosz–japán háborúban csekély vigaszt jelentett azoknak, akik csak idő kérdésének gondolták, hogy Oroszország lerázza bilincseit. Nagy-Britannia nem engedhette meg magának, hogy szembeszegüljön azzal, amit egészen nyíltan „orosz fenyegetésnek” neveztek; más megoldások után kellett nézni, hogy a rossz helyzet ne forduljon még rosszabbra. Egy katonai hírszerzési jelentés felvetette: ideje lenne megegyezésre jutni Németországgal, hogy lekössék az oroszok figyelmét.⁵³

Londonban arról kezdtek beszélni, hogy lehetséges lenne-e egy brit katonai beavatkozás Mezopotámiában; Nagy-Britannia keleti pozícióinak megerősítése egyébként is állandóan foglalkoztatta a stratégákat. A Brit Birodalmi Védelmi Bizottság megvizsgálta Bászra megszállásának lehetőségét, és heves viták folytak az Oszmán Birodalom ázsiai részének feldarabolásáról annak érdekében, hogy hozzáférést nyerjenek az Eufrátesz menti termékeny területekhez. 1906-ban felvetődött egy vasútvonal építése a Perzsa-öböltől Moszulig, ami más előnyök mellett lehetővé tette volna, hogy csapatokat szállítsanak Oroszország védelmének gyenge pontjához, a Kaukázushoz.⁵⁴ A javaslatokat hol a gyakorlati nehézségekre, hol a túlzott költségekre hivatkozva sorra-rendre elvetették: az új külügyminiszter, Sir Edward Grey figyelmeztetett, hogy egy megszállás, illetve az új határok biztosítása és védelme milliókba kerülne.⁵⁵

Greynek más ötlete volt. Nagy-Britannia keleti pozíciói gyengék voltak és könnyen támadhatók. Valójában arra volt szükség, hogy egyszerűen eltereljék Oroszország figyelmét erről a régióról. Grey egy hónappal 1905 végén történt kinevezése előtt a *The Times*-nak tett merész nyilatkozatában világossá tette, hogy nagy nyereségnek tartaná, ha sikerülne megegyezésre jutni „ázsiai birtokainkat illetően”. A brit kormánynak soha nem volt célja – jelentette ki –, hogy „keresztelje vagy akadályozza Oroszország európai politikáját... sürgető feladatunk tehát, ... hogy javítsuk Oroszország helyzetét, és

növeljük a befolyását” Európában – vagyis eltereljük a figyelmét Ázsiáról.⁵⁶

Az időzítés nem is lehetett volna kedvezőbb. Franciaországot egyre jobban nyugtalanította a szomszéd és örök rivális, Németország növekvő gazdasági ereje. A franciák emlékezetében még elevenen élt az 1870–71-es francia–porosz háború, amikor a poroszok megostromolták Párizst, és a fegyverletétel aláírása után diadalmenetet tartottak a fővárosban. A katonai összeomlás gyorsasága akkor mindenkit megrémített, és az emberek attól rettegetek, hogy egy újabb meglepetésszerű támadás ismét felkészületlenül érné Franciaországot – a félelem különösen azután erősödött fel, hogy a győzelem egyik következménye az egységes Németország – egyébként Versailles-ban kikiáltott – megszületése lett.

Ez önmagában is súlyos megaláztatás volt. A franciákat ráadásul aggasztotta a német ipar szélesebb fellendülése: 1870 után mindössze két évtized alatt megkettőződött a szénbányászat és megháromszorozódott a kohászat teljesítménye.⁵⁷ A gazdaság felívelésével Németország egyre nagyobb összegeket áldozott máris lenyűgöző erejű szárazföldi hadseregének és haditengerészetének fejlesztésére. A francia diplomaták az 1890-es évek elején a színpalak mögött lázasan munkálkodtak azon, hogy létrehozzanak Oroszországgal egy katonai egyezményt, később pedig átfogó szövetséget, aminek elsődleges célja az önvédelem volt; mindkét ország kijelentette, hogy támadást indít Németország ellen, ha az vagy szövetségesei mozgósítják hadseregüket, és hivatalosan egyetértettek abban is, hogy fellépnek Nagy-Britanniával szemben, ha London támadást indít bármelyikük ellen.⁵⁸

Ebben a helyzetben természetesen muzsika volt a franciák füleinek, hogy a britek Szentpétervár figyelmét Oroszország nyugati határai felé fordították volna. London és Párizs szövetségkötésének első mozzanata 1904-ben következett be, amikor a világ minden táján fennálló kölcsönös érdekeik alapos megvitatása után aláírták az Entente cordiale-t. Nem meglepő, hogy Oroszország szerepe központi kérdés volt a tárgyalásokon. 1907-ben jött el a pillanat, amikor a szövetségek köre bezárult. Hivatalos megállapodás jött létre

Oroszországgal Ázsia szívéét illetően; rögzítették a befolyási övezetek határvonalát Perzsiában és a feltételeket, amelyek a minimumra szorították az oroszok afganisztáni befolyását.⁵⁹ Indiát – fejtegette Edward Grey – azzal mentesíthetjük „a félelemtől és feszültségtől”, hogy minél barátságosabb megállapodásra jutunk Oroszországgal. Ez a megoldás biztosítja, hogy „az oroszok nem igyekeznek megkaparintani Perzsia azon részeit, ahol a jelenlétük veszedelmet jelentene ránk nézve”.⁶⁰ 1912-ben bevallotta, hogy régóta kétségei voltak Oroszország visszaszorításának és elszigetelésének hagyományos politikája felől: „Éveken át úgy véltem, hogy ez helytelen megközelítés.”⁶¹ Másként fogalmazva: egy szövetségekötés sokkal elegánsabb és hatékonyabb megoldás.

A tapasztaltabb diplomaták tudták, hogy az Oroszországhoz való közeledésnek ára is van: Németország. Sir Charles Hardinge, a londoni külügyminisztérium államtitkára 1908-ban hangsúlyozta: „Számunkra sokkal fontosabb, hogy egyetértésre jussunk Oroszországgal Ázsiában és a Közel-Keleten, mint az, hogy jó viszonyt tartsunk fenn Németországgal.”⁶² Ezt a gondolatot a lehető legtöbbször elismételte azután is, hogy két év múlva India alkirálya lett. „Gyakorlatilag tehetetlenek lennénk” – írta –, ha Oroszország úgy döntene, hogy terjeszkedni kezd Perzsia felé. Érdemes tehát mindent elkövetnünk, ami csak lehetséges, hogy kiegyensúlyozzuk a helyzetet Európában: „Sokkalta nagyobb hátrányt jelent számunkra egy barátságatlan Franciaország vagy Oroszország egy barátságatlan Németországnál.”⁶³ Nagy-Britannia és Oroszország kapcsolatának „komoly próbatételt kellett elszenvednie” a Perzsiában támadt feszültségek miatt – értett egyet vele a londoni kormány szeptérvári nagykövete, Sir Arthur Nicolson. „Úgy vélem – folytatta –, rendkívüli fontossággal bír, hogy bármi áron fenntartsuk a teljes nézetazonosságot Oroszországgal.”⁶⁴

A szövetség megkötése után a brit politika valóban arra törekedett, hogy bármi áron megőrizze Oroszország elégedettségét. 1907-ben Sir Edward Grey közölte a londoni orosz nagykövettel: Nagy-Britannia fontolóra veszi, hogy rugalmasabb álláspontra helyezkedik a Boszporusz kérdésében – ha az oroszok beleegyeznek „a tartós jó viszony létesítésébe”.⁶⁵ Ez elegendő volt ahhoz, hogy meginduljon a nagy európai kártyajáték lapjainak megkeverése;

Szentpétervár diplomáciai lókupeckedésbe fogott, amelynek része volt az Osztrák–Magyar Monarchia támogatásának megszerzése a Boszporusz ügyében – cserébe azért, hogy Oroszország elismeri Bosznia anektálását; ennek az alkunak aztán hamarosan látványos és messze ható következményei lettek.^{ii 66}

1910-ben Sir Edward Grey ismét arról írt, hogy a Berlinnel való jó viszony szükség esetén feláldozható: „Nem juthatunk Németországgal politikai egyetértésre, amennyiben ez eltávolít bennünket Oroszországtól és Franciaországtól.”⁶⁷ Eltökélségével nagyon is tisztában voltak Szentpéterváron, ahol érzékelték a britek heves udvarlását, és tisztában voltak a helyzet adta lehetőségekkel is. „Úgy látom – tűnődött 1910 vége felé az orosz külügyminiszter, Szergej Szazonov –, hogy az 1907-es angol–orosz szerződést a londoni kabinet rendkívül fontosnak értékeli Anglia ázsiai érdekei szempontjából.” Minthogy pedig így áll a dolog – folytatta a gondolatot –, Nagy-Britannia a jelek szerint rászorítható értékes engedményekre „annak érdekében, hogy érvényben tartson egy számára ennyire fontos megállapodást”.⁶⁸ A megfigyelés éleslátásról tanúskodott.

Amikor az orosz erők 1910-ben újból elkezdtek be-betörni Mongóliába, Tibetbe és a kínai Turkesztánba, a brit megfigyelők alig tudták leplezni riadalmukat.⁶⁹ Oroszország hatósugarának kiterjesztése rámutatott Nagy-Britannia pozícióinak gyengeségére. Grey 1914 tavaszán megfogalmazott, borús helyzetértékelése szerint a dolgok nem is állhattak volna rosszabbul. Ugyanaz volt a helyzet Afganisztánban, Tibetben és Mongóliában is: „Ebben a zónában mindenütt akarunk valamit, és nincs semmink, amit adhatnánk.” Perzsiában semmi sem maradt, amit át lehetne engedni Oroszországnak – jegyezte meg –, és Afganisztánban sincsenek eszközeink. Ami pedig még ennél is rosszabb: „az oroszok készen állnak Perzsia megszállására, mi pedig nem”.⁷⁰ Nagy-Britannia kimerült – legalábbis ami ázsiai erőit és lehetőségeit illeti. Eljött a végjáték ideje. A kérdés csak az volt, hogy hol és mikor kerül rá a sor.

Ahogy a brit kormány ráeszmélt az előtte tornyosuló nehézségekre, a londoni stratégák tudták, hogy a legrosszabb forgatókönyvvel is számolniuk kell, amitől törékeny helyzetük valóságos rémálommá fajulna: egy Oroszország és Németország

közötti szövetség létrejöttével. Ezek a félelmek már egy ideje kísértették a brit politika meghatározó figuráit. Az 1907-es angol–orosz szövetség fontos eleme volt az együttműködés és egy kölcsönös előnyöket ígérő ázsiai *status quo* megtalálása. A finom egyensúly megőrzése érdekében – hangsúlyozta Sir Arthur Nicolson Greynek – rendkívül fontos „elrettenteni Oroszországot attól, hogy közeledjen Berlin felé”.⁷¹

A németek erejének és becsvágyának növekedése csak növelte London amúgy is egyre erősödő riadalmát. Németország szárnyaló gazdasága és növekvő katonai költségvetése komoly aggodalmat okozott. A brit külügyminisztérium vezető tisztségviselőinek a legcsekélyebb kétségük sem volt afelől, hogy Berlin „túlsúly elérésére törekszik az európai kontinensen”, és hogy ez katonai szembenálláshoz vezet majd. Végül is minden birodalomnak kihívásokkal, vetélytársakkal kell szembenéznie – emlékeztették Sir Edward Greyt. „Magam – jelentette ki Nicolson – meg vagyok győződve arról, hogy előbb-utóbb ugyanezt a küzdelmet kell megvívunk Németországgal.” Fontos tehát, hogy megőrizzük Franciaország és Oroszország elégedettségét.⁷²

Mivel Németország képes volt rá, hogy megbillentse a finom és kényes erőegyensúlyt Európában – és ebből következően másutt is –, soha nem látott vihar készülődött. Nyomasztóvá vált a félelem, hogy „Oroszország a központi hatalmak [vagyis Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország] oldalára talál állni”. Úgy vélték, hogy Berlin elsődleges céljává vált a Nagy-Britannia, Oroszország és Franciaország közötti kapcsolatok fellazítása és „a hármass antant szétfűzése”.⁷³ „A legkomolyabban aggódunk amiatt – ismerte be Grey a nyugtalanság hullámának hatása alatt –, hogy Oroszország kísértést érezhet a hármass antantból való kilépésre.”⁷⁴

A szorongás nem volt teljesen alaptalan. A perzsiai német nagykövet például rájött, hogy míg szolgálati helyén „nem sok nyereség szerezhető”, máshol igen hasznos engedményeket lehetne kicsikarni Szentpétervártól, ha az oroszok fenyegetve éreznék perzsiai érdekeiket.⁷⁵ Ez a gondolat rejtőzött a II. Vilmos német császár és II. Miklós cár 1910 telén Potsdamban tartott találkozója mögött, amivel párhuzamosan a két ország külügyminiszterei is

magas szintű megbeszéléseket folytattak. Mindez nagyon is azt sejtette: megalapozott a britek attól való félelme, hogy az „európai csoportosulások” – ahogy Nicolson nevezte a szövetségeket – Nagy-Britannia kárára rendeződhetnek át.⁷⁶

A Németországgal és képzelt vagy valóságos tetteivel szembeni gyanakvás már jóval az 1907-es szövetségkötés előtt beleégett a brit diplomaták tudatába. Három évvel korábban, nem sokkal azelőtt, hogy kinevezték volna Nagy-Britannia párizsi nagykövetévé, Sir Francis Bertie a külügyminisztérium egyik alacsony beosztású hivatalnokától levelet kapott, amelyben a feladó azt taglalta: mennyire fontos, hogy a franciaországi nagykövetséget olyasvalaki vezesse, „aki nyitva tartja a szemét, és mindenekelőtt alapos figyelemmel kíséri a németek terveit”. Bertie azt válaszolta, hogy a bizalmatlanság nagyon is helyénvaló: a németek „soha nem tettek értünk semmit, csak bennünket igyekeztek kivéreztetni. Csalárdak és mohók; kereskedelmi és politikai szempontból is ők a mi valódi ellenségeink.”⁷⁷

A történelem iróniája, hogy a német veszedelemtől való félelmet sajátos módon erősítette, hogy ez a közép-európai nemzet sebezhetőnek érezte magát; tartott attól, hogy szorítóba fogja a francia–orosz szövetség, amelynek megkötésekor keleti és nyugati szomszédai katonai együttműködésről és összehangolt támadásról beszéltek bármilyen provokáció esetén. A két oldalról való bekerítettség egyre erősödő félelmétől gyötört német hadvezetés hamarosan fontolóra vette a lehetőségeket. Az 1904-es francia–orosz szövetség megkötése után Alfred von Schlieffen vezérkari főnök előállt egy tervvel, amely nagyban alapozott 1870 tapasztalataira (amikor a franciákat ronggyá verték), és felvázolt egy forgatókönyvet, amelyben a császár hadereje előbb gyorsan Franciaországot semlegesíti, majd kelet felé fordul, hogy elbánjon Oroszországgal is. A terv katonailag és logisztikailag is roppant merész volt; feltételezte egymillió vasutas, 30 000 mozdony, 65 000 személyszállító kocsis és 700 000 tehervagon mozgósítását, hogy 3 millió katonát, 86 000 lovat meg temérdek felszerelést és lőszert lehessen a rendeltetési helyére juttatni mindössze tizenhét nap leforgása alatt.⁷⁸

Az orosz vezérkar ugyanebben az időben egy nagyon hasonló terven dolgozott; 1910 nyarára megszületett az úgynevezett 19-es

terv, amely egy sor gondosan kidolgozott lépést tartalmazott a német támadás esetére, például előirányozta a visszavonulást az észak–déli irányban, Kovnótól Bresztig húzódó erődláncolatig, majd onnan készített elő ellentámadást. 1912-re két változat is készült (19A és 19G elnevezéssel); utóbbi a németek ellenséges lépéseire gyors ellentámadást irányzott elő egyértelmű céllal: „A háborús cselekményeket az ellenség [vagyis Németország és Ausztria–Magyarország] területén kell tartani.”⁷⁹

A német főparancsnokság és maga a császár is tisztában volt az erősödő külső nyomással, és egyre inkább úrrá lett rajtuk a sarokba szorítottság érzése. A császárt megdöbbenette, milyen tiltakozás fogadta a Berlintől Bagdadig húzódó vasútvonal építésének ötletét, hiszen úgy vélte, a sok ezer kilométernyi hosszúságú sínpár csakis abban az esetben okozhatna az angoloknak fejfájást, ha háború törne ki hazája és Nagy-Britannia között. De ha idáig fajulna a helyzet – érvelt –, vajon észszerű gondolat lenne-e oly igen távoli helyen állomásoztatni katonáinkat?⁸⁰

Hasonló hatást váltott ki, amikor Németország reagált arra, hogy a franciák 1911-ben egy korábbi, Berlin és Párizs között létrejött megállapodást felrúgva csapatokat küldtek Marokkóba. A helyszínre irányítottak egy német cirkálót, a *Panthert*, hogy rákényszerítsék a franciákat az ügy rendezésére, de a lépés a visszájára sült el. Németország nemcsak megszegyenítő leckét kapott arról, hogy politikai hatóköre nagyon is korlátozott, de Berlin a tőzsdén is érzékeny veszteségeket szenvedett: a részvények értéke 1911 szeptemberében a marokkói válság nyomán több mint 30 százalékot zuhant – a Reichsbank egyetlen hónap alatt tartalékainak több mint egyötödét veszítette el. A pénzügyi katasztrófát – noha sok német így gondolta – nem a franciák idézték elő, az azonban vitathatatlan, hogy Párizs kihasználta a helyzetet, és kivonta rövid lejáratú befektetéseit, amivel kétségkívül hozzájárult a likviditási válság kialakulásához.⁸¹

Berlin jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy új kapcsolatokat találjon és új szövetségeket kössön. Érdeklődését Levante és a Közel-Kelet felé fordította; a német bankok erőteljesen terjeszkedtek Egyiptomban, Szudánban és az Oszmán Birodalomban, s az arab, perzsa és rokon kultúrák tanulmányozása nemcsak bőséges támogatásban, hanem a császár személyes

figyelmében is részesült. Az iszlám és a német ajkú világ egyre szorosabb kapcsolatai megragadták a fiatalok, valamint a tudósok, a katonák, a diplomaták és a politikusok képzeletét. Egy fiatalember a 20. század elején vágyakozással írta, hogy amikor a bécsi Ringstraße szépséges épületeit nézi, ellenállhatatlan erővel tör rá a „varázslatos hatás”. Ám Adolf Hitler nem a romanticizált múlt kézenfekvő színterein, mondjuk, a Német-római Birodalomban vagy az ókor világában, hanem az *Ezeregyéjszaka* valamelyik jelenetében érezte magát: „Az Operát és az országházat órákig tudtam csodálni, az egész Ring az *Ezeregyéjszaka* varázsával hatott reám.”⁸²

Németországban kialakult egy igen veszedelmes ostromlottvárhangulat s vele párhuzamosan annak metsző érzése, hogy az ország ki van szolgáltatva hatalmas ellenségei kényének-kedvének. A Schlieffent követő új vezérkari főnök, Helmuth von Moltke más főtisztekkel együtt biztosra vette, hogy a háború elkerülhetetlen, és minél hamarabb kitör, annál jobb; az összecsapás halogatása csak hátrányt jelent Németország számára. Jobb megindítani a háborút – mondta 1914 tavaszán –, „amíg még van esélyünk a győzelemre”.⁸³

Miért gyűlölnék minket ennyire – írta Robert Musil Berlinben 1914 szeptemberében –, honnan jön ez a rosszindulat, „aminek oka bizonyosan nem a mi hibánk”?⁸⁴ Abban igaza volt, hogy Európában egyre nőtt a feszültség, amit a tömegkultúra is szított. A német kémekről és az Európa fölötti uralom átvételét célzó német tervekről szóló könyvek hallatlan népszerűsége tettek szert. William Le Queux *The Invasion of 1910* című könyve több mint egymillió példányban kelt el, és huszonhét nyelvre fordították le; egy másik hatalmas könyvsiker, Saki [Hector Hugh Munro] *When William Came: A Story of London under the Hohenzollern* című, a háború előestéjén megjelent regénye arról szól, hogy az Ázsiából hazatérő hős egy németek által legyőzött és megszállt Nagy-Britanniát talál.⁸⁵

Csaknem afféle önbeteljesítő jóslat volt tehát, hogy a németek keressék meg a módját a kockázat lehető legnagyobb mértékű csökkentésének vagy elhárításának. Teljességgel érthető például, hogy Oroszországtól szerettek volna biztosítékokat kapni és vele megegyezésre jutni – ami viszont még jobban nyugtalanította Nagy-Britanniát.⁸⁶ Azok a javaslatok, amiket Colmar von der Goltz vezértábornagy – aki Goltz pasa néven tíz évig munkálkodott az

oszmán hadsereg modernizációján – a német hadsereg számára tett, kivétel nélkül a mozgékonyság javítását célozták egy katonai válságra való felkészülés jegyében. A törökök támogatása – mondta kollégáinak – hasznos lehet Oroszország ellen, de még inkább „felbecsülhetetlen értékkel bírhat” a Közel-Keleten Nagy-Britanniával szemben.⁸⁷

A baj az volt, hogy az oszmán világ iránti német érdeklődés túlzottan kiborította az oroszokat. A szentpétervári vezetők mindig is rendkívül érzékeny kérdésként kezelték a török tengerszorosok ügyét, és nem szívesen vették tudomásul, hogy egy új játékos mutogatja izmait az ő pályájukon. A századforduló táján többször is felvetődött Konstantinápoly megszállása; 1912 végén már formálódni kezdtek a tervek arról, hogy orosz csapatok vennék át a város fölötti ellenőrzést – elméletben csak átmeneti jelleggel, a balkáni háborús cselekmények idejére.⁸⁸ Oroszországot ugyanakkor bosszantotta, hogy szövetségesei, a britek és a franciák látszólag közönnnyel szemlélik, ahogy az oszmán hadsereg egyre nagyobb mértékben a németek befolyása alá kerül, például egy német parancsnokot az oszmán flottához vezényeltek át. Különösen nyugtalanítónak tartották, hogy a törökök két *dreadnought* osztályú brit hadihajót vásároltak; a cár haditengerészeti minisztere 1914-ben aggodalommal jelezte, hogy ezek a legmodernebb technikát képviselő csatahajók egyértelmű és baljós fölényhez, „megsemmisítő, közel hatszoros túlerőhöz” juttatják Konstantinápolyt a fekete-tengeri orosz hadiflottával szemben.⁸⁹

Mindez nemcsak katonai, de gazdasági fenyegetést is jelentett. Az első világháború előtt az orosz árukivitel több mint egyharmada a Dardanellákon haladt keresztül, a gabonaexport 90 százalékát az odesszai és a szevasztopoli kikötőkben rakták hajóra. Ebben a helyzetben minden olyan kérés London felé, hogy állítsa le, függessze fel vagy tiltsa meg a hadihajók átadását, veszedelmes oda-vissza ütésváltást indított el a nagyhatalmak között a háború előestéjén.⁹⁰ Néhányan pontosan látták, mekkorák is a téték valójában. „Közel-keleti pozícióink – üzente a konstantinápolyi orosz nagykövet Szentpétervárnak – hajszálon függenek. Évszázadokon át

mérhetetlen áldozatokkal és vérünk ontásával megszerzett, vitathatatlan jogainkat” komoly veszély fenyegeti.ⁱⁱⁱ⁹¹

Ilyen körülmények között Olaszország 1911-es támadása Líbia ellen és az 1912–13-as balkáni háborúk láncreakciót váltottak ki; a meggyengült Oszmán Birodalom peremvidéki tartományait egymás után csipkedték le az alkalomra lecsapó helyi és nemzetközi riválisok. Miközben az oszmán kormányzat az összeomlás peremén tántorgott, az európai államok vetélkedése egyre hevesebb, törekvéseik egyre nagyralátóbbak lettek. A németek komolyan tervezgették a keleti irányú terjeszkedést és egy „Német Kelet” elnevezésű protektorátus megalapítását.⁹² Ez látszólag birodalmi nagyzolárnak tűnt, de a gondolat mögött valójában védekező szándék húzódott meg, ami összezsengett a német vezérkart mélyen átjáró, egyre agresszívabb indulatokkal.⁹³ Németország Nagy-Britanniához hasonlóan mindinkább a legrosszabbra készült; feltétlenül meg akarta akadályozni, hogy Oroszország magához ragadja az ellenőrzést az általában foszladozónak ítélt Oszmán Birodalom legértékesebb részei fölött. Ugyanez az oroszok szemével azt jelentette volna, hogy megvalósulnak régóta dédelgetett álmaik, és hosszú távra biztosítják a jövőt – aminek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni.

Nagy-Britannia fenyegetést jelentett Németországra nézve – és viszont, ez az állítás azonban inkább eltakarja, mint megvilágítja a lényegét. A mai történészek előszeretettel hangoztatják, hogy London féken akarta tartani Berlint, a rivalizálás egész Európát átszövő összerakósdija azonban sokkal bonyolultabb és sokrétűbb volt, mint a két nagy nemzet versengéséről szóló, leegyszerűsítő történet, ami csak az első világháború kitörésével és kibontakozásával robbant be a köztudatba. A valódi okok 1918-ra elhalványultak, a hangsúly torzító és félrevezető módon áttevődött egyrészt a haditengerészeti fegyverkezési versenyre (amitől elszabadultak a hajóépítésre fordított költségek), másrészt a színpalak mögött háborúért lihegő agresszivitásra, illetve a császár és az őt körülvevő tábornokok állítólagos vak vérszomjára, ami végül háborút robbantott ki az európai kontinensen.

A valódi történet egészen más volt. Noha a Ferenc Ferdinánd meggyilkolását követő napokban csaknem rekonstruálhatatlanul sok félreértés, vita, ultimátum és helyezkedés zajlott, a háború magvait

sok ezer kilométernyi távolságban lezajlott változásokban és fejleményekben kell keresnünk. Oroszország növekvő étvágya és térhódítása Perzsiában, Közép-Ázsiában és a Távol-Keleten erős nyomást gyakorolt Nagy-Britannia tengerentúli pozícióira, aminek következtében az európai szövetségek megkövültek. Nagy-Britannia az elmúlt évszázadok során irigylésre méltó platformot épített ki, de ez erodálódni kezdett, és a további szétmállást mindössze az gátolta meg, hogy kölcsönös biztosítékokkal szövetséget abroncsoztak össze a feltörekvő vetélytárs, az oroszok kordában tartására.

Mindazonáltal – noha gyülekeztek a viharfelhők – 1914 első hónapjaiban senki sem sejtett közvetlen veszélyt. „Amióta a külügyminisztériumnál vagyok – írta májusban Arthur Nicolson –, még soha nem voltak a vizek ennyire csendesek.”⁹⁴ Valóban nagyszerű békeév ígérkezett. Januárban az amerikai Ford Motor Company alkalmazottai a fizetésük megduplázódásának örvendeztek, miután az eladások megemelkedtek, és a termelést növelő újításokat vezettek be. Az orvosok az első sikeres, nem közvetlen vérátömlesztés hatásait vizsgálták; a beavatkozást Brüsszelben végezték, miután úttörő tudományos kísérleteket folytattak a nátrium-citrát alvadásgátló hatásait vizsgálva. Szentpéterváron a nyár elején a legtöbben amiatt aggódtak, hogy a közeli erdőtüzek sűrű, fekete füstje még a szokottnál is nyomasztóbbá tette a nyári forróságot. Németországban az észak-bajorországi Fürth lakosai örjögve ünnepelték futballistáikat, akik minden esélyt meghazudtolva a hosszabbításban belőtt góllal győzelmet arattak a félelmetes lipcsei csapat fölött – és hősként éltették edzőjüket, az angol William Townley-t. Még a természet is nyájas volt; az angol költőnő, Alice Meynell szerint az 1914-es nyárelő idilli volt, a termés bőségesnek ígérkezett: „mennyeien édes” volt egyik hónap a másik után, „ahogy készülődött a selyemfényű aratás”.⁹⁵

Nagy-Britanniában nem érződött sem a közelgő végzet, sem a Németországgal való összeütközés fenyegető veszedelme. Az Oxfordi Egyetem tudós tanárai a német szellem és kultúra ünnepére készülődtek. A rendezvényteremben ott lógott II. Vilmos császár arcképe, amit az egyetem 1907-ben kapott ajándékba, amikor a császárt a polgári jogok tudományának tiszteletbeli doktorává

avatták.⁹⁶ Június vége felé, vagyis alig egy hónappal a háború kitörése előtt a város kiválóságai azért gyűltek össze, hogy megsemléljék, amint a német kultúra kiemelkedő alakjai felvonulnak díszdoktori címük átvételére. A színes talárokban a Sheldonian Theatre felé vonulókat tapssal köszöntők között ott volt Szász–Coburg–Gotha hercege, a zeneszerző Richard Strauss és Ludwig Mitteis, a római jog meglehetősen földhözragadt szellemű szakértője, a tiszteletbeli doktori címet pedig ketten kapták: Württemberg hercege és Lichnowsky herceg, Németország londoni nagykövete.⁹⁷

Három nappal később Gavriilo Princip, a fiatal szerb radikális, aki még húszesztendősen sem volt, a sarajevói utcán két golyót eresztett pisztolyából egy elhaladó automobilra. Az első célt tévesztett; gyomron találta és halálosan megsebesítette a férje mellett, a hátsó ülésen utazó Zsófia főhercegnőt. A második golyó már célba talált, és megölte Ferenc Ferdinándot, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét. A világ egy csapásra megváltozott.⁹⁸

A mai történészek gyakran összpontosítják figyelmüket a „júliusi válságra”, a merényletet követő hetekre, a béke megőrzésének elszalasztott lehetőségeire vagy arra, hogy sokan már régóta érezték és rettegték a háború kitörését. A legújabb kutatások rámutatnak, hogy az európai közhangulatot egyáltalán nem a kardcsörtető harciasság jellemezte, hanem a nyugtalanság és a félreértések. A nagyhatalmak egy rémálom-forgatókönyv sodrásában haladtak a háború felé. Egy kiváló történész igen találó megállapítása szerint „az 1914-ben egymással szemben álló felek ebben az értelemben valóban alvajárók voltak; néztek, de nem láttak, álmokat kergettek, de nem ismerték fel annak az iszonyatnak a valóságosságát, amit a világra szabadítottak”.⁹⁹ Amikor Sir Edward Grey felismerte, hogy „Európa fölött kialszanak a fények”, már túlságosan késő volt.¹⁰⁰

A sarajevói merénylet utáni napokban az Oroszországtól való félelem hajtotta a világot a háború felé. Németország esetében meghatározó szerepet játszott a keleti szomszéd miatti általános nyugtalanság. A tábornokok ismételten arról tájékoztatták a császárt, hogy az orosz fenyegetés napról napra növekszik a cári birodalom gazdasági fellendülése miatt.¹⁰¹ Ugyanezt érezték Szentpéterváron, ahol a magas rangú tisztek azon az állásponton voltak, hogy a

háború elkerülhetetlen, és minél előbb kezdődik meg az összecsapás, annál jobb.¹⁰² A franciák is idegesek voltak, és már rég arra a megállapításra jutottak, hogy legcélravezetőbb, ha Londont és Szentpétervárt egymás iránt szilárd és következetes önmérsékletre buzdítják – és bármi történik is, támogatják az oroszokat.¹⁰³

Nagy-Britannia politikáját az a szorongás vezérelte, hogy mi lesz, ha Oroszország valaki más mellett talál állást foglalni. Valójában a külügyminisztériumban 1914 elejétől kezdve rebesgették, hogy az oroszok féken tartása érdekében újra Németországgal kellene összefogni.¹⁰⁴ Ahogy a patthelyzet válságba fordult, a diplomáták, tábornokok és politikusok is igyekeztek kitalálni, mi következik. Július végén egy Konstantinápolyban szolgáló diplomata, George Clerk aggodalmasan tanácsolta, hogy Nagy-Britannia minden lehető tegyen meg Oroszország megbékítéséért. Ellenkező esetben – írta – olyan következményekkel kell számolnunk, „amelyek egész birodalmi létezésünket fenyegetik”.¹⁰⁵

Akadtak, akik megpróbálták hűteni a kedélyeket, de a szentpétervári brit nagykövet, aki csak nemrég figyelmeztetett, hogy Oroszország annyira erős, hogy „jószerivel bármi áron meg kell őriznünk a barátságát”, most igen egyértelmű táviratot küldött.¹⁰⁶ Nagy-Britannia helyzete – írta – rendkívül kockázatos, mert érkezett az igazság pillanata: most választani kell, hogy támogatjuk-e Oroszországot, „vagy felmondjuk vele a barátságot”. Ha most cserben hagyjuk – közölte –, „a barátságos ázsiai együttműködésnek, ami oly fontos számunkra, vége szakad”.¹⁰⁷

Középút nem létezett, amint az orosz külügyminiszter július vége felé világossá tette: míg két héttel korábban azt mondta, hogy Oroszország „mentes minden agresszív szándéktól, és semmiképpen sem törekszik erőszakos területszerzésre”, most arról beszélt, hogy milyen következmények várhatók, ha a szövetségesek mégsem állnának egymás mellé a döntés pillanatában. Ha Nagy-Britannia most semleges maradna – figyelmeztetett –, „az öngyilkossággal érne fel”.¹⁰⁸ Ez alig leplezett fenyegetés volt a Perzsiában, de talán egész Ázsiában fennálló brit érdekeket illetően.

Ahogy a júliusi válság súlyosbodott, brit tisztségviselők nyilvánosan békekonferenciákról, közvetítésről és Belgium szuverenitásának védelméről beszéltek. A kocka azonban már el volt

vetve. Nagy-Britannia – és a brit birodalom – sorsa Oroszországban meghozott döntésektől függött. A két nagyhatalom szövetségesnek mutatta magát, de igazából riválisok voltak, egyik sem akarta elidegeníteni és ellenségévé tenni a másikat, ám nyilvánvaló volt, hogy az erőfölény Londontól Szentpétervár felé mozdult el. Ezt a német kancellár mindenkinél világosabban látta. A jó kapcsolatokkal rendelkező karrierpolitikus, Theobald von Bethmann-Hollweg egy ideje már álmatlanul töltötte az éjszakákat, és Isten segítségével imádkozott. Tíz nappal a sarajevói merénylet után kint üldögélt „a teraszon, a csillagos égbolt alatt”, miközben a háború emeltyűi és fogaskerekei lassan egymás után a helyükre kattantak. A kancellár a titkárához fordult: „A jövő az oroszoké” – mondta neki.¹⁰⁹

Ám hogy ez a jövő valójában mit is tartalmaz, az 1914-ben még nem volt világos. Az Orosz Birodalom erejét könnyű volt hibásan értékelni, mert az ország a társadalmi, gazdasági és politikai átalakulás kezdeti szakaszában járt. 1905-ben majdnem mindent elsöprő forradalom tört ki, amikor a velejéig konzervatív kormányzat figyelmen kívül hagyta a tüntetők reformköveteléseit. Ott volt még a külföldi tőkétől való függés, hiszen 1890 és 1914 között a beruházások csaknem fele külföldi befektetők pénzéből valósult meg – a pénz beömlése pedig azon a feltételezésen alapult, hogy az országban béke lesz, és a politikai rendszer stabil marad.¹¹⁰

A nagyarányú átalakulások időbe kerülnek, és ritkán fájdalommentesek. Ha Oroszország nyugton marad, és kevésbé harcias módon áll a vele szövetséges Szerbia mellé, egészen másként alakult volna a sorsa, s vele Európáé, Ázsiáé, de talán még Észak-Amerikáé is. Ám 1914 végül azt a nagy leszámolást hozta meg, amit Viktória királynő évtizedekkel korábban megsejtett: a végső kérdés az – jelentette ki –, hogy „a világot a britek vagy az oroszok fogják-e uralni”.¹¹¹ Nagy-Britannia nem engedhette meg magának, hogy cserben hagyja s így maga ellen fordítsa Oroszországot.

Így aztán, mint valami rémálom-sakkjátszmában, amelyben minden lépés rossz, a világ a háború felé sodródott. Ahogy a kezdeti eufória és kardcsörtetés lassan átfordult egy mindaddig elképzelhetetlen arányú tragédiába és iszonyatba, kialakult a múltat átformáló történetváltozat, amely a konfliktust és előzményeit Németország és a szövetségesek közötti küzdelemként ábrázolta

előbbi bűnösségének, illetve utóbbi igazságosságának és hősiességének erkölcsi tanulságaival.

A köztudatban meggyökeresedett történet a német agresszióról és a szövetségesek igazságos, önvédelmi háborújáról szól. Valamiképpen magyarázatot kellett adni arra, hogy feláldoztak egy egész fiatal nemzedéket, amely előtt ragyogó jövő állt, olyan nagyszerű embereket, mint például a költő Patrick Shaw-Stewart, akinek a középiskolában, az egyetemen és az üzleti életben elért eredményei lenyűgözték az embereket, valamint levelezőtársát, Lady Diana Mannerst, akihez latin és görög nyelvű erotikus idézetekkel tűzdelt leveleket írt.¹¹² Meg kellett magyarázni, hogyan történhetett meg, hogy derék munkásembereket, akik barátaikkal együtt csatlakoztak az erre a célra szervezett „pajtási zászlóaljokhoz”, 1916-ban, a katasztrofális kimenetelű somme-i offenzíva nyitányaként úgy kaszáltak le, mint a gabonát.¹¹³ Vagy hogy a háborús emlékművek országszerte miért vannak tele olyan emberek nevével, akik életüket adták a hazájukért – az elesettek nevét fel lehet jegyezni, de nem lehet megörökíteni a hiányuk miatt a falvakra és városokra telepedett némaságot.

Nem meglepő hát, hogy megszületett egy erőteljes narratíva, amely dicsőítette a katonákat, ünnepelte hősiességüket, és hódolattal adózott a legnagyobb áldozatért, amit meghozhattak. Winston Churchill a háború után azt írta, hogy a brit hadsereg volt a valaha felállított legnagyobb haderő. Minden egyes embert „nemcsak a haza szeretete lelkesített, hanem az az általános meggyőződés is, hogy az emberi szabadságot egy militáns és birodalmi zsarnokság fenyegeti”. A harc nemes volt és igazságos. „Ha parancsnokaik két életet vagy tíz életet követeltek egyetlen német megöléséért, a katonáinktól egyetlen zokszót sem lehetett hallani... A legreménytelenebb mészárszék sem akadályozhatta meg őket abban, hogy újra és újra rohamozzanak” – állította Churchill. Az elesettek „mártírok voltak, valódi katonák, [akik] teljesítették lelkük mélyéig átérzett, legszentebb kötelességüket”.¹¹⁴

Akadtak azonban a kortársak között, akik másként látták a dolgokat. Néhányan, például egy ifjú hadnagy, Edwin Campion Vaughan, aki reménnyel és bizakodással telve jelentkezett a

hadseregbe, nem tudta felfogni, hogy mi értelme ennyi emberi szenvedésnek. Amikor látta a százada megsemmisülését, és jelentést kellett írnia az áldozatokról, a következőket jegyezte fel: „Ültem a padlón, egyik pohár whiskyt hajtottam fel a másik után, és csak bámultam bele az üres és vaksötét jövőbe.”¹¹⁵ A háborús években született rengeteg vers ugyancsak egészen eltérő képet fest a valóságról. A hadbírószági tárgyalások igen magas száma sem a szent egységről tanúskodik: a katonai törvényszékek több mint 300 000 vétséget tárgyaltak, és akkor még nem említettük a kisebb kihágásokat, amelyek elkövetői alacsonyabb szinten nyerték el büntetésüket.¹¹⁶

Abban is van valami meglepő, hogy a konfliktus lehorgonyozott a flandriai lövészárkoknál és a rettenetes somme-i offenzívánál. A háború messze távol tört ki attól a hálózattól, amely összekapcsolta az európai birodalmakat a földkerekség távoli tájain fekvő birtokaikkal; távol a Perzsiában és Közép-Ázsiában kialakult forró pontoktól, illetve India és a Távol-Kelet kapuitól, amelyek a 19. század végén és a 20. század elején oly sok fejfájást okoztak a brit politika formálóinak. Pedig a konfliktus már évtizedek óta érlelődött. Nagy-Britannia tétlenül nézte, ahogy Oroszország látványosan kiáll Szerbia mellett, pontosan úgy, ahogy Grey megjósolta. „Oroszországban egy erőteljes szláv öntudat körvonalazódott” – jegyezte meg néhány évvel korábban azzal összefüggésben, hogy a balkáni népek egyre inkább igénylik az oroszok határozottabb szerepvállalását a szláv önazonosság védelmezőiként. „A vérontás Ausztria és Szervia [sic!] között kétségkívül veszedelmesen felerősítene [ezt a szláv öntudatot].”¹¹⁷ Ez volt a szikra, amely lángba boríthatta a világot.

Így tehát miközben Oroszország arra készült, hogy az egész világnak megmutassa, vele nem lehet packázni, Nagy-Britannia kénytelen volt teljes mellszélességgel kiállni szövetségese és vetélytársa mellett, még ha akadtak is, akik érthetetlennek találták a helyzetet. Amikor végül kitört a háború, Rupert Brooke – aki hamarosan a britek legismertebb háborús költője lett – nem fékezhetette haragját. „Minden pontosan fordítva van – írta –, szeretném, ha Németország darabokra zúzná Oroszországot, azután meg Franciaország számolna le a németekkel... Oroszország

vesztére tör Európának és mindennek, ami helyénvaló.”¹¹⁸ Semmi kétsége nem volt afelől, hogy ki Nagy-Britannia legfőbb ellensége.

A háború kitörése törvényszerűen vezetett a Németországgal szembeni ellenségesség kiéleződéséhez – nemcsak 1914-ben, hanem a négy gyötrelmes esztendő utáni békekötést követően is. Egy brit költő írta: „Nézik vén tornyok, a fiúk / Mint játsznak gondtalan, / De megszólal a harci kürt, / S a játéknak vége van. / Otthagyták a csendes folyót, / A krikettet s a tért, / Oxford nyírott pázsitját, / Hullatni rögre vért... / Od’adták víg ifjúságuk / Hazáért, Istenért.”¹¹⁹ A brit–német kapcsolatok ünneplése és a német kultúra jeleseinek adott díszdoktori címek hamarosan már csak kesernyés emlékek voltak, amiket jobb elfelejteni.

Nem meglepő tehát, hogy a háborúért elviekben és gyakorlatban is csak Németországot tették felelőssé. A versailles-i szerződés egyik bekezdése egyértelműen Berlinre hárítja a háború kirobbantásának felelősségét: „A Szövetséges és Társult Kormányok kijelentik és Németország elismeri, hogy Németország és szövetségesei, mint e veszteségek és károk okozói, felelősek mindazokért a veszteségekért és károkért, amelyeket a Szövetséges és Társult Kormányok, valamint polgáraik a Németország és szövetségesei támadása folytán rájuk kényszerített háború következményeképpen elszenvedtek.”¹²⁰ A cél az volt, hogy lefektessék a kárpótlások és jóvátételek alapját, ehelyett azonban a keserű reakciót sikerült megalapozni, és termékeny talajt nyújtani az ügyes demagógiának, ami a hamvaiból feltámadó, erős Németország képét felfestve szította fel a nacionalista indulatokat.

A győztesek csak névleg és csak reményeik szerint voltak azok. A háború négy éve alatt Nagy-Britannia a világ legnagyobb hitelezőjéből a legnagyobb adósává vált. A francia gazdaság romokban hevert, mert a háborús erőfeszítések minden mértéken túl kizsigerelték az ország munkaerejét, illetve pénzügyi és természeti erőforrásait. Oroszország – egy kutató szavaival élve – „azért lépett be a háborúba, hogy megvédelmezze birodalmát, [de] a vége a birodalom végromlása lett”.¹²¹

Az európai nagyhatalmak összeomlása megnyitotta a lehetőségeket mások előtt. A szövetségesek a mezőgazdasági termelés nagyarányú csökkenésének ellensúlyozására, illetve a

fegyver- és lőszervásárlások fedezésére hatalmas kölcsönöket vettek fel, és megbízásokat adtak olyan társaságoknak, mint a J. P. Morgan & Co., hogy folyamatosan lássák el a hadviselő államokat árucikkkel és nyersanyagokkal.¹²² Ez a hitelezés a vagyon ugyanolyan alapvető újraelosztásával járt, mint ami négy évszázaddal korábban következett be az amerikai kontinens felfedezését követően: a pénz aranyrudak és kötelezvények formájában átfolyt Európából az Egyesült Államokba. A háború tönkretette az Ó- és gazdaggá tette az Újvilágot. Az a próbálkozás, hogy a veszteségeket Németországon hajtsák be (képtelenül és teljesíthetetlenül magas, mai értéken több százmilliárd dollárra rúgó jóvátételi összeget állapítottak meg), kétségbeesett és hiábavaló kísérlet volt arra, hogy megússzák az elkerülhetetlent: a nagy háború kongóan üresre söpörte a résztvevők államkincstárait; saját magukat tették tönkre, miközben egymást akarták tönkretenni.¹²³

Amikor a két golyó elhagyta Gavriilo Princip Browning forgópisztolyának csövét, Európa a birodalmak kontinense volt. Olaszország, Franciaország, Ausztria–Magyarország, Oroszország, az Oszmán Birodalom, Nagy-Britannia, Portugália, Hollandia, de még a parányi, mindössze 1831 óta létező Belgium is hatalmas területeket birtokolt a világ távoli vidékein. A két golyó becsapódásának pillanatában kezdetét vette a folyamat, amelynek során ezek az országok ismét helyi hatalmakká süllyedtek vissza. Néhány év leforgása alatt eltűntek a császárok, akik egymás jachtjain utazgattak és történelmi lovagrendek tagjaivá fogadták egymást; eltűntek egyes gyarmatok és külbirtokok, mások pedig feltartóztathatatlanul megindultak a függetlenné válás felé.

Négy év alatt körülbelül 10 millió ember halt meg a harcokban és nagyjából feleannyien éhínség és betegségek következtében. A szövetségesek és a központi hatalmak több mint 200 milliárd dollárt költöttek az egymás elleni küzdelemre. Az európai gazdaságokat romba döntötték a példátlanul magas kiadások; az iszonyatos terheket a termelés csökkenése is súlyosbította. A hadban álló országok szédítő tempóban könyveltek el veszteségeket és halmozták az adósságokat – olyan adósságokat, amelyeket nem engedhettek volna meg maguknak.¹²⁴ A hatalmas birodalmak, amelyek négy évszázadon át uralták a földkerekséget, nem egyik

napról a másikra foszlottak a semmibe, a végromlás azonban megkezdődött. Európa fölött beborult az ég. Az árnyék, amiből Nyugat-Európa néhány évszázadra kiemelkedett, ismét leereszkedett. A háború óriási megrázkódtatást jelentett; és a selyemutak meg a rajtuk áramló vagyonok fölötti ellenőrzés fontosabb lett, mint korábban bármikor.

A fekete arany útja

A nagy tekintélyű londoni Westminster School diákjai közül kevesen gondolták volna – különösen azután, hogy 1866 szeptemberében nem jelent meg a tanítás megkezdésekor –, hogy osztálytársuk, William Knox D’Arcy egyszer fontos szerephez jut a világ rendjének újjáformálásában. William atyját Devonban rajtakapták valami kétes üzleten, aminek következtében csődbe ment, és úgy határozott, hogy családjával az ausztráliai Queenslandben, egy Rockhampton nevű, csendes kisvárosban kezd új életet.

Tizenéves fia elég szorgalmasan folytatta tanulmányait, ügyvédi diplomát szerzett, és hamarosan saját praxist nyitott. Tisztos életkörülményeket teremtett magának, megbecsült tagja lett a helyi közösségnek, tisztséget vállalt a Rockhampton Jockey Club választmányában, s ha ideje engedte, hódolt céllövőszervedélyének.

Williamre 1882-ben rámosolygott a szerencse. Három fivér, bizonyos Morganék ki akarták termelni az Ironstone-hegységben, Rockhamptontól vagy 30 kilométernyire feltételezett hatalmas aranylelőhelyet. A bánya létesítéséhez befektetőt keresve eljutottak a helyi bank igazgatójához, aki egyenesen William Knox D’Arcyhoz irányította őket. Knox D’Arcy a tőkéje gyors gyarapodásának lehetőségétől fellelkesülve a bankigazgatóval és egy közös barátjukkal szindikátust alapított, amely komoly összeget fektetett a Morgan fivérek vállalkozásába.

Eleinte minden bányavállalkozásnál sok türelemre és higgadságra van szükség, mert hatalmas összegeket kell feláldozni a remélt főnyeremény érdekében. Látva, hogy milyen tempóban nyeli a pénzüket a kutatás, a Morgan fivérek hamarosan elveszítették a reményt, és eladták üzletrészüket a szindikátusnak. A lehető legrosszabb pillanatban szálltak ki. A Mount Morgan névre keresztelt

helyszín a világ egyik leggazdagabb aranylelőhelyének bizonyult. A részvények ára a 2000-szeresére emelkedett, és a befektetés mindössze tíz év leforgása alatt 200 000 százalékos hasznot hozott. A főrészvényes Knox D'Arcy, az üzlet egyharmadának tulajdonosa kisvárosi ügyvédből a világ leggazdagabb embere lett.¹

Nem sokkal később összecsomagolt, és diadalmasan elindult Anglia felé. Megvásárolta Londonban a Grosvenor Square 42. számú, gyönyörű házat, és vett London közelében egy megfelelően pazar kastélyt, a Stanmore Hallt, amelyet azonnal át is alakított, és a legfinomabb bútorokkal rendezett be, amit csak meg lehetett vásárolni – a belsőépítészeti munkákkal a William Morris által alapított Morris & Co. céget bízta meg. Az Edward Burne-Jonestól megrendelt fényűző falikárpitok megszövése nem kevesebb mint négy évet vett igénybe; ezek a felmérhetetlen kincs felfedezésének találó metaforájaként a Szent Grál felkutatásának jeleneteit ábrázolták.²

Knox D'Arcy tudta, hogyan kell élni. Vásárolt egy kiváló vadászterületet Norfolkban, és kibérelt egy páholyt az epsomi lóversenypálya céloszlopának közelében. A National Portrait Galleryben őrzött két rajz nagyszerűen örökíti meg egyéniségét. Az egyik kedélyesen mosolyogva, elégedetten üldögél, pocakja a finom étek és kitűnő borok iránti vonzalmáról tanúskodik; a másik kissé előrehajolva ábrázolja, előtte pezsgőspohár, kezében cigaretta, mintha éppen egy barátnak mesélné üzleti kalandjainak történetét.³

Sikere és hihetetlen gazdagsága miatt kézenfekvő választás volt azok számára, akik a Morgan fivérekhez hasonlóan befektetőt kerestek. Ilyen volt például Antoine Kitabgi, a perzsa kormányzat jó összeköttetésekkel rendelkező tisztviselője, aki a korábbi teheráni brit követ, Sir Henry Drummond Wolff révén az 1900-as év végén került vele kapcsolatba. Kitabgi maga is derekasan meggazdagodott Perzsiában; grúz származása és katolikus volta ellenére a perzsa vámhivatal főigazgatója lett, de sok másféle vasat is tartott a tűzben. Részt vett több arra irányuló próbálkozásban, hogy külföldi tőke bevonásával serkentsék a gazdaságot; tárgyalt vagy megkísérelt tárgyalni arról, hogy külföldiek is tölthessenek be pozíciókat a bankszektorban, illetve a dohánytermelésben és -elosztásban.⁴

Erőfeszítéseit nem kizárólag az önzetlenség vagy a hazafiság vezérelte; a hozzá hasonlók felismerték, hogy kapcsolataikat kihasználva – ha és amennyiben sikerül alkut kötniük – busás haszonra tehetnek szert. Az ő üzletük abban állt, hogy pénzért ajtókat tudtak kinyitni mások előtt. Ez mélységes ellenszenvet váltott ki Londonban, Párizsban, Szentpéterváron és Berlinben, ahol a diplomaták, üzletemberek és politikusok átláthatatlannak, sőt egyértelműen korruptnak találták a perzsa módszereket. Az ország modernizálására tett erőfeszítéseknek nem sok eredményük volt, és általános nyugtalanságot okozott az a régi hagyomány, amely szerint külföldiekre bízták a fegyveres erők irányítását, és velük töltötték be az államigazgatás kulcspozícióit.⁵ Úgy tűnt, hogy Perzsia valahányszor tesz egy lépést előre, azonnal tesz egy másikat hátrafelé is.

Az uralkodó osztályt volt miért bírálni, csak hogy a perzsák már régóta megszokták, hogy így mennek a dolgok. A sah és a környezete olyanok voltak, mint az elkényeztetett gyerekek, akik megtanulták, hogy ha elég kitartóan követelőznek, a nagyhatalmak bőkezűen megjutalmazzák őket attól való félelmükben, hogy ha nem tejelnek, elveszítik pozícióikat ebben a stratégiaileg rendkívül fontos régióban. Amikor Muzaffar ad-Dín sahot 1902-es nagy-britanniai látogatásakor nem tüntették ki a Térdszalagrenddel, alacsonyabb kitüntetést pedig nem volt hajlandó elfogadni, az ország elhagyásakor semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy „szerfölött szomorú”; ennek hatására a legmagasabb rangú diplomaták haladéktalanul győzködni kezdték a vonakodó VII. Edward királyt, aki a lovagrend tagságát adományozhatta, hogy adja meg a sahnak hazatérése után a vágyott kitüntetést. Még így is adódott egy kis kellemetlenség, amikor kiderült, hogy a sahnak egyetlen térdnadrágja sincs (amire pedig okvetlenül szükség van a rendbe való felvételkor), aztán egy ügyes diplomatának mégiscsak sikerült rábukkannia egy régi esetre, amikor egyszerű nadrágot viselt a kitüntetett. „Micsoda rémálom volt – idézte fel később rosszkedvűen Lord Lansdowne külügyminiszter – az a kis térdnadrágos kalamajka.”⁶

A megvesztegetés (ami Perzsiában elengedhetetlen volt ahhoz, hogy bárki bármit is elérjen vagy elintézzon) visszataszítónak tűnt, ám azok a perzsák, akik a 19. század végén és a 20. század elején

szabadon és otthonosan közlekedtek az európai hatalmi központok folyosóin és nagy pénzügyi központjaiban, valójában nagyon is hasonlítottak az ókori szogd kereskedőkhöz, akik hatalmas távolságokat tettek meg az üzletkötés érdekében, vagy az örményekhez és a zsidókhoz, akik a kora újkorban tették ugyanezt. A különbség annyi volt, hogy míg a szogdoknak magukkal kellett vinniük az eladásra szánt árut, kései utódaik a szolgálataikat és a kapcsolataikat bocsátották áruba – ezek pedig éppen azért váltak árucikké, mert busás haszonra lehetett szert tenni általuk. Ha nincs rájuk kereslet, a dolgok kétségkívül másként álltak volna. Perzsia azonban földrajzi helyzeténél fogva összekötötte a Keletet a Nyugattal, a Perzsa-öblöt és Indiát Arábia csúcsával, Afrika szarvával és a Szuezi-csatornához vezető úttal – így aztán ha fogcsikorgatva is, körüludvarolták, és bármi áron kedveskedtek neki.

Amikor Kitabgi felkereste Drummond Wolffot, és általa kapcsolatba került Knox D'Arcyval, akit élenjáró kapitalistának tartottak, nem a perzsiai dohány vagy a bankszektor, hanem az ottani ásványkincsek jártak a fejében – és Knox D'Arcy volt a megfelelő személy, akivel tárgyalnia kellett. Korábban – Ausztráliában – egyszer már talált aranyat; Kitabgi most alkalmat kínált arra, hogy ismét megtegye, ezúttal azonban az arany fekete volt.⁷

Perzsia hatalmas kőolajkészleteinek létezése nem volt titok. Bizánci szerzők a késő ókorban rendszeresen írtak a pusztító erejű „méd tűzről”, amit valószínűleg az Észak-Perzsiában a felszínre szivárgó kőolajból készítettek; ez hasonló lehetett, mint a bizánciak által a fekete-tengeri régióban lévő olajtavakból előállított görögtűz.⁸

Az első, az 1850-es években elvégzett módszeres geológiai kutatások azt mutatták, hogy a felszín alatt nagy valószínűséggel jelentős olajkincs rejtőzik. Egymás után kaptak kitermelési engedélyeket a jelentkező befektetők, akik a meggazdagodás reményében csődültek ide egy olyan korszakban, amikor úgy látszott, hogy a föld – legyen az a kaliforniai Gold Country vagy a dél-afrikai Witwatersrand-medence – csak úgy ontja kincseit a szerencsésekre.⁹ Paul Julius von Reuter báró, az új hírügynökség alapítója és névadója az elsők között utazott Perzsiába. 1872-ben „kizárólagos és egyértelmű” jogot nyert arra, hogy kedve szerint termeljen ki bármit

az egész ország „szén-, vasérc-, réz-, ólom- és kőolajlelőhelyein”, valamint koncessziót kapott utak, közművek és más infrastruktúra-elemek építésére.¹⁰

Mindebből semmi sem vált valóra. Az országban erőteljes helyi ellenállás bontakozott ki az effajta engedélyekkel szemben; igen népszerű figurák, például Dzsamáladdín al-Afgáni, hevesen ellenezték, hogy „a kormányzat gyeplőit átadják az iszlám ellenségeinek”. Az egyik lehangosabb bíráló szerint „az iszlám birodalma hamarosan idegenek kezére jut, akik úgy fognak uralkodni fölötte, ahogy kedvük tartja, és azt teszik majd, amit csak akarnak”.¹¹ Erős volt a nemzetközi nyomás is, aminek következtében egy évvel később visszavonták a Reuternek adott koncessziókat.¹²

Noha Reuter 1889-ben megállapodást kötött egy második koncesszióra, ami feljogosította a nemesfémeken kívül mindenféle ásványkincs kitermelésére a sahnak és legfőbb tisztviselőinek juttatandó számottevő „pénzajándék” és a majdani haszon utáni rögzített részesedés fejében, utóbbira nem került sor, miután a kitűzött tíz év alatt nem sikerült jövedelmezően kitermelhető mennyiségű olajat találniuk. A helyzetet – egy ismert brit üzletember szavaival – „az ország elmaradott állapota, a hírközlés és szállítás nehézségei, [valamint] a perzsa kormány tisztviselőinek nyílt ellenségessége, ellenállása és gáztettei” is nehezítették.¹³ A vállalkozást London sem nézte jó szemmel. Egy belső feljegyzés szerint a világnak ebben a részében kockázatosak az üzleti vállalkozások; kötni való bolond, aki azt hiszi, hogy itt is úgy mennek a dolgok, mint Európában. „Csak saját magát okolhatja” – szögezi le hűvösen a szöveg –, ha várakozásai nem teljesülnek.¹⁴

Knox D’Arcy kíváncsiságát mindazonáltal felkeltette Kitabgi javaslata. Tanulmányozta az országban az elmúlt évtized nagy részében felméréseket végző francia geológusok eredményeit, és beszélt Nagy-Britannia legelismertebb kőolajkutatójával, dr. Boverton Redwooddal, aki több könyvet írt a kőolaj kitermeléséről, biztonságos tárolásáról, szállításáról, elosztásáról, illetve származékainak felhasználásáról.¹⁵ Kitabgi időközben arról biztosította Drummond Wolffot, hogy mindegyik a kutatásra semmi szükség, mivel „felmérhetetlen gazdagság forrásánál vagyunk”.¹⁶

Az olvasottak és hallottak elég kíváncsivá tették Knox D'Arcy-t ahhoz, hogy megállapodást kössön azokkal, akiknek segítségével koncessziót szerezhetett a sahtól: név szerint Edouard Cotte-tal, Reuter báró ügynökével (aki munkájából következően otthonosan mozgott a legmagasabb perzsa körökben), illetve magával Kitabgival; Drummond Wolffnak pedig jutalmat ígértek arra az esetre, ha a terv sikerrel jár. Knox D'Arcy ezután a külügyminisztérium áldását kérte a tervre, és hivatalos ajánlólevéllel küldte el képviselőjét, Alfred Marriottot a tárgyalások megkezdésére Teheránba.

Magának a levélnek nem volt különösebb jelentősége; a szöveg mindössze annyit kért, hogy felmutatója lehetőleg kapjon meg minden segítséget, amire csak szüksége van, ám egy olyan világban, amelyben a jelzéseket könnyen félreértették, a külügyminiszter aláírása igen nagy súllyal esett a latba: azt sugallta, hogy a brit kormány áll Knox D'Arcy kezdeményezése mögött.¹⁷ Marriott a perzsa udvarban egyik ámulatból a másikba esett. A trón – írta naplójába – „teljes egészében gyémántokkal, zafírokkal és smaragdokkal van kirakva, s a két oldalán ékszerekkel rakott madarak (nem pávák) állnak”; de legalább azt is jelenthette, hogy a sah „egészen remek fickó”.¹⁸

A tényleges munkát valójában Kitabgi végezte, aki az egyik jelentés szerint „igen lelkiismeretes igyekezettel megszerezte a sah legfőbb minisztereinek és udvaroncainak támogatását, nem beszélve az inasról, aki a pipáját és a reggeli kávéját beviszi Őfelségének” – a „támogatás megszerzése” kifejezés természetesen azt jelentette, hogy sikerült megvesztegetnie őket. Knox D'Arcy-t arról tájékoztatták, hogy a dolgok jól haladnak, minden jel arra mutatott, hogy a perzsa kormány megadja a kőolaj-kitermelési koncessziót.¹⁹

A megállapodás írásba foglalása aztán már igen gyötrelmes folyamat volt. Unos-untalan előre nem látott akadályok bukkantak fel a semmiből, amik miatt Londonba kellett sürgönyözni és tanácsot kérni Knox D'Arcy-tól – meg persze felhatalmazást újabb és újabb pénzek kiadására. „Remélem, Ön jóváhagyja ezt [a kiadást], elutasítása ugyanis azt jelentené, hogy az egész ügyet elveszítjük” – unszolta Marriott. „Ne legyenek aggályai – jött a válasz –, ha olyasmit javasol, amivel a sikert elősegíthetem.”²⁰ Knox D'Arcy arra célzott, hogy bőkezűen bánik a pénzével, és készséggel megtesz bármit,

hogy elérje, amit akar. Lehetetlen volt megállapítani, hogy az új követelések és ígéreték felmerülésekor kik is voltak a valódi javadalmazottak; rebesgették, hogy az oroszok megneszelték az elvileg titkos tárgyalásokat, és hamis nyomokat kellett elhelyezni, hogy félrevezessék őket.²¹

Aztán hirtelen, szinte előjel nélkül megérkezett a hír (Marriott épp egy vacsoravendégségen vett részt Teheránban), hogy a sah aláírta a megállapodást. A társaság megalakulásakor kifizetendő 20 000 fontért, hasonló értékű részvénycsomagért, valamint a nettó haszon 16 százalékát kitevő éves díjért a hivatalos iratokban „London, Grosvenor Square 42. lakhelyű, független vagyonnal rendelkező férfiként” emlegetett Knox D’Arcy széles körű jogokat kapott. „Hatvan évre szóló különleges és kizárólagos jogosultságot [nyert arra], hogy felkutassa, megszerezze, kitermelje, kereskedelmi hasznosításra alkalmas állapotba hozza, elszállítsa és eladja a Perzsa Birodalom teljes területén található földgázt, kőolajat, aszfaltot és földviaszt.” Ráadásul kizárólagos jogot kapott csővezetékek lefektetésére, illetve raktárak, finomítók és szivattyúállomások létesítésére is.²²

Az ezután kibocsátott királyi bejelentés mindenkiel tudatta, hogy Knox D’Arcy, valamint „minden örököse, jogutóda és barátja... hatvan évre teljhatalmat és korlátlan szabadságot kap arra, hogy belátása szerint végezzen kutatást, próbafúrásokat és kitermelő fúrásokat perzsa földön”, illetve felszólította „emez áldott királyság minden tisztviselőjét”, hogy legyen segítségére az úriembernek, aki „fényességes udvarunk kegyeit élvezzi”.²³ Knox D’Arcy megkapta a királyság kulcsait – most már csak a zárat kellett megtalálnia.

A tapasztalt teheráni megfigyelőket nem győzték meg a fejlemények. Még ha találnak is kőolajat, ahogyan ügynökeik hiszik – jegyezte meg Sir Arthur Hardinge, Nagy-Britannia perzsiái főkonzulja –, további komoly próbatételek állnak előttük. Nem árt észben tartani – folytatta –, hogy „akár rejteget olajat, akár nem, Perzsia földjén az elmúlt években annyi reményteljes gazdasági és politikai megújulási terv dőlt romba, hogy igen nehéz megjósolni ennek a legújabb vállalkozásnak a jövőjét”.²⁴

Talán maga a sah is arra játszott, hogy az egész dologból úgysem lesz semmi, és csak jól megszede magát az előre kért kifizetésekből, ahogy korábban is tette. Kétségkívül igaz, hogy

Perzsia gazdasága igen roszkatag volt ebben az időszakban: a kormány veszedelmes pénzsűkével nézett szembe, nyugtalanító költségvetési hiányt halmozott fel, és mindenki örömmel vette, hogy mélyen belenyúlhat Knox D’Arcy feneketlen zsebeibe. Nyugtalan volt a brit külügyminisztérium is, amelyet jóval kevésbé érdekelt az újonnan elnyert koncesszió, mint az, hogy Teherán az első világháborút megelőző években közeledni próbál mind Londonhoz, mind pedig – aggasztó módon – Szentpétervárhoz.

Az oroszok nem vették örömmel a Knox D’Arcynak adott koncesszió hírét; valójában csaknem sikerült vakvágányra futtatniuk a kezdeményezést, amikor a cár személyes sürgönyben kérte a sahtól, hogy tartózkodjon a lépéstől.²⁵ Knox D’Arcyt annyira nyugtalanította, hogy a megállapodás mértéktelenül feldühítheti az oroszokat, hogy kifejezetten kérte, a bányászati és egyéb jogok ne terjedjenek ki Perzsia északi tartományaira, s így „ne adjanak okot a gyanakvásra” a hatalmas északi szomszédnak. London amiatt aggodalmaskodott, hogy a játszmából kiütött Oroszország esetleg azzal igyekszik majd újfent a maga javára billenteni a mérleg nyelvét, hogy az addiginál is jobban próbálja lekötelezni a sahot és környezetét.²⁶ Ahogy Nagy-Britannia teheráni főkonzulja figyelmeztette Lord Lansdowne-t: a koncesszió elnyerése „súlyos gazdasági és politikai következményekkel járhat”, ha említésre méltó mennyiségű olajat sikerül találniuk.²⁷ Világosan látszott, hogy a Perzsa-öböl térségében egyre hevesebbé válik a vetélkedés a befolyásért és az erőforrásokért.

Rövid távon a hangulat lecsillapodott, mert Knox D’Arcy terve a jelek szerint kudarcra ítéltetett. A munka a kedvezőtlen éghajlat, a számtalan vallási ünnep és a fúróberendezések gyakori meghibásodása miatt igen lassan folyt. Nyílt konfliktusok robbantak ki a kifizetések, illetve a munkakörülmények miatt, kifogásolták, hogy túlságosan kevés helybelit alkalmaznak, és véget nem érő vitákat kellett folytatni a helyi törzsekkel, amelyek folyamatosan pénzt követeltek.²⁸ Knox D’Arcy kezdett bosszankodni a csekély eredmények és az elköltött irdatlan összegek miatt. „Komoly késlekedés – sürgönyözte a fúrócsoportnak nem egészen egy évvel azután, hogy megkapta a koncessziót –, könyörgök, iparkodjanak.”²⁹

Egy héttel később újabb üzenetet küldött: „Hozzáférnek már a kutakhoz?” – kérdezte elkeseredetten a főmérnökétől. A munkanaplók tanúsága szerint Nagy-Britanniából hatalmas mennyiségben szállítottak a helyszínre csöveket, vezetékeket, lapátokat, acélt és üllőket – valamint puskákat, pisztolyokat és lőszert. Az 1901–1902-es bérlisták ugyancsak egyre növekvő mértékű pénzköltést mutatnak. Knox D’Arcy kétségkívül úgy érezte, hogy a sivatag homokjába temeti a vagyonát.³⁰

Nem kevésbé voltak idegesek a Lloydsnál a bankárok, akiket egyre inkább zavarba ejtett adósuk túlköltekezése, akiről úgy tartották, hogy korlátlan vagyonnal rendelkezik.³¹ Ami még rosszabb volt: nemigen mutatkozott eredménye a kemény munkának és az irdatlan költségnek: Knox D’Arcynak más befektetőket is rá kellett vennie a részvényvásárlásra, hogy csökkentse a készpénzállományára nehezedő terhet, és tőkét szerezzen ahhoz, hogy a munkálatok rendben haladjanak. A kutatócsoport ígéretes jelekre bukkant, már csak a nagy áttörés hiányzott.

Ahogy egyre nőtt az elkeseredése, Knox D’Arcy lehetséges befektetőket, sőt vevőket keresett a koncessziójára. Elutazott Cannes-ba, hogy találkozzon Alphonse de Rothschild báróval, akinek családja már komoly érdekeltségekkel rendelkezett a bakui olajüzletben. Ez aztán megkongatta Londonban a vészharangokat, különösen pedig a brit haditengerészet figyelmét keltette fel. Sir John Fisher, az Admirális Első Tengeri Lordja, a Királyi Haditengerészet vezérkari főnöke szenvedélyesen képviselte, hogy a tengeri hadviselés és a világtengerek fölötti uralom jövője a szénről az olajra való átállás. „Az olaj üzemanyag – írta egy barátjának 1901-ben – teljes mértékben forradalmasítja majd a haditengerészeti stratégiát. Afféle »ébredj, Anglia!« helyzetben vagyunk.”³² Noha még mindig nem sikerült átütő jelentőségű felfedezést tenni, minden jel arra mutatott, hogy Perzsia földjében csakugyan hatalmas olajkészletek vannak, és nagyszerű lenne, ha ezt kizárólag a Királyi Haditengerészet használhatná fel. Még lényegesebb volt, hogy ne engedjék át másnak ezt a hatalmas erőforrást.

Az Admirális jelentkezett, hogy közvetítőként elősegíti egy megállapodás létrejöttét Knox D’Arcy és a Burmában meglehetősen sikerrel tevékenykedő skót olajtársaság között. Miután utóbbinak az

1905-ös év vége felé szerződést kínáltak arra, hogy évi 50 000 tonna olajjal lássa el a haditengerészetet, a Burmah Oil Company igazgatóit meggyőzték arról, hogy szálljanak be a most már Concessions Syndicate néven futó vállalkozásba. Ezt nem hazafias kötelességérzetből tették, hanem mert racionális volt újabb lelőhelyeket bevonni a kitermelésbe, és mert helyzetük lehetővé is tette nagyobb tőke befektetését. Knox D'Arcy megkönnyebbülten írta, hogy a feltételek „kedvezőbbek, mint amilyeneket bármelyik másik társaságnál elérhettem volna”; ez azonban – ahogy az örökké kételkedő teheráni brit főkonzul egy hazaküldött jelentésében megjegyezte – még korántsem szavatolta a sikert. Egy dolog volt megtalálni az olajat, és egészen más volt kezelni a szűnni nem akaró zsarolási kísérleteket.³³

Az új társulás a következő három évben nem sok mindent tudott felmutatni. A fúrások nyomán nem tört fel a bőséges olaj, a költségek pedig lassan felemésztették a részvényesek tőkéjét. 1908 tavaszán a Burmah Oil Company igazgatói már nyíltan beszéltek arról, hogy a cégnek ki kellene vonulnia Perzsiából. 1908. május 14-én megüzenték George Reynoldsnak, a terepmunkálatok vezetőjének (akit egy munkatársa célratörő, eltökélt férfiúnak festett le, és azt mondta róla, hogy kemény brit tölgyből faragták), hogy készüljön fel a műveletek befejezésére. Utasítást kapott, hogy a Maszdzsed-Szoleimán melletti két kutat fúrja le 1600 láb (közel 500 méter) mélységig, s ha ott sem talál olajat, „hagyjon fel a munkával, zárja le a kutat, hozzon vissza annyi eszközt, amennyit csak lehetséges”, és szállíttassa el Burmába, ahol nagyobb hasznát vehetik.³⁴

Amíg a levél az európai és levantei postahivatalokon keresztül eljutott Perzsiába, Reynolds folytatta a munkát, és sejtelve sem volt arról, hogy milyen közel jár a kényszerű befejezéshez. A fúró egyre mélyebbre hatolt a kemény kőzetben, annyira erőltették, hogy a fúrófej végül meglazult és levált, csak néhány nap múlva sikerült kiemelni és a helyére erősíteni. Aztán május 28-án hajnali 4 órakor bekövetkezett a rég óhajtott siker. Elérték a várva várt célt: az olaj fekete sugárban szökött a magasba. Hatalmas lelőhelyre bukkantak.³⁵

Arnold Wilson, a brit hadsereg hadnagya, aki a helyszín őrzéséért volt felelős, rejtjeles sürgönyben értesítette az otthoniakat a

fejleményekről. A szöveg egyszerű volt: „Lásd 104. zsoltár, 15. vers, második mondat.”³⁶ A megjelölt részlet arról szól, hogy az Úr olajat hoz fel a földből, hogy az emberek arca ragyogjon a boldogságtól. A felfedezés – mondta atyjának – mesés hozamot ígért Nagy-Britanniának, és remélhetőleg – tette hozzá – a mérnököknek is, „akik a cilinderes igazgatók akadékoskodása ellenére oly sokáig kitarítottak... ezen a fölöttébb barátságatlan éghajlatú vidéken”.³⁷

A befektetők, akik az 1909-es első részvénykibocsátás után tódultak, hogy beszálljanak a koncessziós jogokat kezelő Anglo-Persian Oil Companybe, azt remélték, hogy a Maszdzsed-Szoleimánnál fúrt első kút csak a nyitány, s hogy a jövőben igen magas bevételekre számíthatnak. Tudták, hogy a dologhoz természetesen időre van szükség, és persze pénzre, hogy megépíthessék az olaj kiviteléhez szükséges infrastruktúrát – valamint új kutakat fúrjanak és új olajmezőket tárjanak fel. Nem volt könnyű boldogulni a terepen sem. Arnold Wilson amiatt kesergett, hogy rengeteg idejét emészti fel a britek és perzsák közötti kulturális szakadék áthidalása, mert „előbbieket nem tudják kimondani, amit gondolnak, utóbbiak pedig nem mindig azt gondolják, amit mondanak”. A britek – jelentette ki – egy szerződésben megállapodást látnak, ami megállja a helyét egy bíróságon is, a perzsák ugyanezt mindössze egy szándéknyilatkozatnak tekintik.³⁸

Mindazonáltal hamarosan megépült a csővezeték a Satt-el-Arab egyik homokszigetén épült Ábádánig, ahol finomított és kikötőt terveztek kialakítani. Így jutott el a perzsa olaj az Öbökhöz, onnan tartályhajókkal Európába szállították, ahol ugrásszerűen nőtt az energiaigény. Maga a csővezeték erős jelkép volt; első szálacska az Ázsiát hamarosan át- meg átszövő roppant hálózatnak, a selyemutak modern kori változatának.

Bőven akadtak nehézségek. A sah által 1901-ben aláírt szerződés az olaj felfedezésével hirtelen a 20. század egyik legnagyobb jelentőségű dokumentuma lett, mert amellet, hogy megalapozta egy sok milliárd dolláros üzlet kibontakozását – az Anglo-Persian Oil Company lett később a British Petroleum –, a politikai zűrzavar felé vezető utat is kikövezte. A megállapodás idegen befektetőknek juttatta a perzsák leghatalmasabb kincsét, ami időről időre felparázsló heves haragot váltott ki a külvilággal

szemben; a harag nacionalizmust szült, s végül elvezetett a Nyugattal szembeni mélységes gyűlölethez és gyanakváshoz, ami az iszlamista fundamentalizmusban nyert brutálisan egyértelmű kifejezést. Az olajkincs fölötti ellenőrzés megszerzésének vágya sok baj okozója lett.

Egyéni szinten Knox D'Arcy koncessziója az üzletemberi éleslátás és a merész kockázatvállalás diadalának története, történelmi jelentőségében azonban Kolumbusz 1492-es felfedezéséhez hasonlítható. A konkvisztádorok akkor felmérhetetlen mennyiségű kincset raboltak el és hurcoltak haza Európába – és most is pontosan ugyanez történt. Ennek egyik oka a perzsiai helyzetet folyamatosan szemmel tartó Fisher tengernagy és a Királyi Haditengerészet élénk érdeklődése volt. Amikor az Anglo-Persian Oil Company 1912-ben fizetési nehézségekkel küzdött, Fisher azonnal közbelépett, attól tartva, hogy a nagy üzletet megkaparinthatják olyan szereplők, mint a Royal Dutch/Shell, amely ekkorra már jelentős mennyiségű olajat termelt ki, és elosztóhálózatot is létesített Holland Kelet-Indiában. Fisher felkereste az Admirális Első Lordját – egy épp emelkedőben lévő politikai üstökös –, hogy meggyőzze arról, mennyire fontos kőolajra átállítani a széntüzelésű kazánokkal működő hadiflottát. A jövő az olajé – jelentette ki –, mert olcsó és hatalmas mennyiségekben tárolható, ennél is fontosabb azonban, hogy a hajók gyorsabban haladhatnak. A tengeri hadviselés – mondta – „józan ész kérdése. A legeslegfontosabb a SEBESSÉG, hogy az ember harcolni tudjon, *amikor* akar, *ahol* akar és *ahogyan* akar.” Az olaj lehetővé teszi, hogy a brit hajók kimanőverezzék az ellenséget, és döntő előnyhöz juttatja őket az ütközetekben.³⁹ Fishert hallgatva Winston Churchill megértette, hogy mindez mit jelent.

A szénről az olajra való átállás azt jelentette, hogy a Királyi Haditengerészet „kétségbevonhatatlanul magasabb szintre lép: jobb hajók, jobb legénység, gazdaságosabb működés és nagyobb harcérték”. Mindebből pedig – állapította meg Churchill – az következik, hogy a kérdés tétje a világtengerek fölötti uralom.⁴⁰ Egy olyan korszakban, amikor egyre nőtt a nemzetközi feszültség, és mindinkább elkerülhetetlennek látszott egy konfliktus kirobbanása Európában vagy másutt, komolyan fontolóra vették, hogyan lehetne erre az előnyre szert tenni, és Nagy-Britannia javára fordítani. 1913

nyarán Churchill a kabinet elé terjesztette *Oil Fuel Supply for His Majesty's Navy* (Őfelsége Haditengerészetének olajüzemanyag-ellátása) című dolgozatát. A megoldás – érvelt –, hogy több forrásból kell jó előre beszerezni az üzemanyagot, és azt is érdemes meggondolni, hogy „többségi tulajdont szerezzünk megbízható ellátóknál”. Az ezt követő vita nem zárult határozott döntéssel, mindössze abban sikerült megállapodni, hogy „az Admiralitásnak biztosítania kellene az olajutánpótlást... a lehető legszélesebb területekről és a lehető legszámosabb forrásból”.⁴¹

A dolgok nem egészen egy hónappal később megváltoztak. A miniszterelnök immár a minisztereivel együtt belátta, hogy az olaj a jövő szempontjából létfontosságú. A mindenkori új fejleményeket összefoglaló rendszeres megbeszéléseik egyikén V. György királynak is elmondta: a kormány meg kívánja szerezni az Anglo-Persian Oil Company többségi tulajdonát, hogy „biztosítsa az ellátást”.⁴²

Churchill lelkesen igyekezett előmozdítani az ügyet. Az olajellátás biztosítása nemcsak a haditengerészet, hanem egész Nagy-Britannia jövője szempontjából volt létfontosságú. Tudta, hogy a birodalom sikerét a szén alapozta meg, de pontosan látta azt is, hogy mennyi minden múlik az olajon. „Ha nem jutunk olajhoz – jelentette ki 1913 júliusában a parlamentben –, nem jutunk gabonához, nem jutunk gyapothoz, és nem jutunk hozzá ezernyi olyan dologhoz, ami Nagy-Britannia gazdasági energiájának megőrzéséhez nélkülözhetetlen.” Egy esetleges háborúra való felkészülésként tartalékokat kell felhalmozni, a szabadpiacban azonban nem bízhatunk, az ugyanis a spekulánsok tevékenységének következtében „csúfot űz belőlünk”.⁴³

Az Anglo-Persian Oil Company tehát számos nehézség megoldását kínálta. Koncessziója „tökéletesen rendben van”, és megfelelő pénzügyi befektetéssel „hatalmas arányú növekedés előtt áll”, állapította meg Sir Edmond Slade tengernagy, a haditengerészeti hírszerzés volt igazgatója és a társaság felügyeletével megbízott katonai egység parancsnoka. A társaság és az általa jelentett biztos olajutánpótlás megszerzése igazi áldásnak tűnt a Királyi Haditengerészet számára. A megfelelő lépés – összegezte Slade – „észszerű áron” többségi részesedést vásárolni a cégben.⁴⁴

A tárgyalások elég gyorsan folytak ahhoz, hogy a brit kormány 1914 nyarán 51 százalékos érdekeltséget, vagyis többségi tulajdont tudott szerezni a társaságban. Az alsóházban Churchill ékesszólásának köszönhetően nagy többségbe kerültek az ügy támogatói. Így aztán a hadsereg vezetői és a brit politika irányítói biztosak lehettek benne, hogy megfelelő olajtartalékok birtokában nézhetnek szembe bármilyen jövőbeni katonai konfliktussal. Tizenegy nappal később Szarajevóban meggyilkolták Ferenc Ferdinándot.

A háborús előkészületek lázas nyugtalanságában könnyű volt elsiklani afölött, hogy milyen fontos lépéseket tett Nagy-Britannia az energiaellátása védelmére. Ennek részben az volt az oka, hogy kevesen tudták, milyen alkuk kötöttek meg a színpalak mögött. A brit kormány az Anglo-Persian Oil Company többségi tulajdonának felvásárlásán kívül titokban megállapodást kötött az Admirális húszevi olajszükségletének fedezéséről is. Ez annyit jelentett, hogy a Királyi Haditengerészet 1914-ben vízre bocsátott hajói azzal az előnnyel indulhattak útjukra, hogy akkor is lesz elegendő üzemanyaguk, ha a Németországgal való konfliktus a vártnál is hosszabbra nyúlik. Az olajtüzelésre való átállás révén a brit hadiflotta hajói gyorsabbak és jobbak voltak az ellenséges hajóknál, a legnagyobb előny azonban az volt, hogy sokkal tovább tartózkodhattak kint a tengeren. Lord Curzon nem véletlenül jelentette ki 1918 novemberében, nem egészen két héttel a fegyverszünet kihirdetése után Londonban tartott beszéde során, hogy „a Szövetségesek ügye az olaj hullámain siklott a győzelem felé”. Egy francia szenátor ujjongva értett egyet vele. Németország túlságosan is az acéllal és a szénnel törődött, és nem fordított kellő figyelmet az olajra. Az olaj a föld vére – mondta – és egyben a győzelem vére is.⁴⁵

Volt benne némi igazság. Noha a hadtörténészek figyelme leginkább a véráztatta flandriai hadszínterekre irányul, az Ázsia szívében végbement események nagyon is meghatározóak voltak a nagy háború kimenetelét tekintve és még inkább az utána következő korszak alakulásában. Amikor Belgiumban és Észak-Franciaországban eldőrdültek az első lövések, az oszmánok azt mérlegelték, hogy milyen szerep vár rájuk az eszkalálódó európai konfliktusban. A szultán ragaszkodott ahhoz, hogy a birodalomnak ki kell maradnia a háborúból, mások azt hangoztatták, hogy

leghelyesebb, ha valódi szövetséggé változtatják a hagyományosan erős kapcsolatokat Németországgal. Miközben az európai hatalmak az egymásnak küldözgetett ultimátumokkal és hadüzenetekkel foglalkoztak, az éles eszű hadügyminiszter, Enver pasa üzenetet küldött a bagdadi katonai parancsnoknak, és figyelmeztette a várható fejleményekre. „Az Anglia elleni háború – írta – immár a valós lehetőségek birodalmába tartozik.” Ha kitör a konfliktus – folytatta –, az arab vezetőket rá kell venni, hogy támogassák az oszmán hadsereget egy szent háborúban. Perzsia muszlim népességének fel kell lázadnia „az oroszok és az angolok uralma ellen”.⁴⁶

Ebben az összefüggésben nem meglepő, hogy néhány héttel a háború kitörése után egy brit különítmény indult az olajmezők és a csővezetékek biztosítására Bombayból Ábádánba. Ezt követően, 1914 novemberében a stratégiai szempontból fontos Bászrát szállták meg; az ünnepélyes zászlófelvonás alkalmával elmondott beszédében Sir Percy Cox közölte a város lakosságával: „Ezen a helyen a török államigazgatásnak nyoma sem marad. Ezennel felvonom a brit lobogót, amelynek védelmében mindannyian élvezhetik a szabadság és igazságosság áldásait mind a vallási, mind pedig a világi ügyek tekintetében.”⁴⁷ A helybeliek vallása és szokásai persze nem sokat számítottak, csak a régió természeti erőforrásaihoz való hozzáférést kellett biztosítani.

Jól tudva, hogy pozíciójuk az Öbölben nagyon is bizonytalan, a britek megkörnyékezték az arab vezetőket, köztük Huszain mekkai sarífort, akinek igen csábító alkut ajánlottak: ha ő „és általában az arabok” támogatást nyújtanak a törökök ellen, Nagy-Britannia „szavatolja a sarifátus függetlenségének, jogainak és kiváltságainak védelmét minden idegen agresszióval, különösen pedig az oszmánokkal szemben”. Kínáltak még ennél is ínycsiklandóbb ösztönzést: eljöhet még az idő, „amikor egy tősgyökeres arab követeli magának a kalifátust Mekkában vagy Medinában”. Huszaint, Mekka szent városának őrzőjét, a Kurajs törzs tagját, Mohamed próféta dédatyja, Hásim leszármazottját a támogatása fejében egy birodalom ígéretével kecsegtették.⁴⁸

A britek nem gondolták komolyan a dolgot, és beváltani sem tudták volna az ígéretet. 1915 elejétől azonban, amikor a dolgok kezdtek rosszra fordulni, nem haboztak rászédni Huszaint. Ennek

részben az volt az oka, hogy Európában nem sikerült gyors győzelmet aratniuk, részben pedig az, hogy az oszmánok végre ellentámadást indítottak az öbölbeli brit állások ellen, illetve ami még rosszabb, Egyiptomot is megtámadták, és fenyegették a Szezi-csatornát, azt az ütőeret, amelyen át a keletről induló hajók három héttel hamarabb érnek Európába, mint ha meg kellene kerülniük Afrikát. A britek azzal a szándékkal, hogy másfelé terelik az oszmánok figyelmét és erőforrásait, úgy döntöttek, hogy csapatokat tesznek partra, és új frontot nyitnak a Földközi-tenger keleti medencéjében. Ilyen körülmények között nyilvánvaló volt, hogy tanácsos szövetséget kötni bárkivel, aki enyhíteni tudja a szövetségesek erőire nehezedő nyomást, és igen könnyű volt káprázatos ígéreteket tenni, amelyek beváltására csak a távoli jövőben kerül majd sor – ha egyáltalán.

Londonban hasonló számígtatásokat végeztek az oroszok megerősödésével kapcsolatban is. A háború iszonyata nagyon hamar nyilvánvaló lett, Nagy-Britanniában mégis akadtak befolyásos személyek, akik amiatt aggódtak, hogy esetleg túl hamar véget ér. A volt miniszterelnök, Arthur Balfour attól tartott, hogy Németország gyors veresége esetén Oroszország még veszélyesebbé válik, mert olyan mértékben megnőhet az étvágya, hogy szemet vethet akár Indiára is. Volt egy további ok is a nyugtalanságra: Balfour hallotta rebesgetni, hogy egy jó összeköttetésekkel rendelkező szentpétervári érdekcsoport megpróbál egyezsége jutni Németországgal, ami pedig – vélekedett – ugyanolyan katasztrófát jelentene Nagy-Britannia számára, mint elveszíteni a háborút.⁴⁹

Az efféle aggodalmak miatt mindennél fontosabbá vált, hogy biztosítsák Oroszország barátságát. Konstantinápoly és a Dardanellák tökéletes csalétek volt, amivel biztosítani lehetett a szövetséget, és rá lehetett irányítani a cár kormányának figyelmét egy érzékeny kérdésre. A hatalmas Oroszország Achilles-sarka volt, hogy kizárólag a Fekete-tengeren rendelkezik meleg vízi kikötőkkel, de ez a beltenger a Földközi-tengerhez csak az Európát Ázsiától elválasztó keskeny Boszporuszon, illetve a Dardanellákon keresztül kapcsolódik. Ez az útvonal létfontosságú volt, mert egyedül ezen juthatott el a dél-oroszországi gabona a külföldi piacokra. A Dardanellák lezárása az 1912–13-as balkáni háborúk idején

katasztrófális következménnyel járt, a gabona ott rothadt meg a raktárakban, s ez olyan súlyos csapást jelentett az orosz gazdaságra, hogy még a szorosokat ellenőrző oszmánok elleni háború is szóba került.⁵⁰

Szentpétervár tehát el volt ragadtatva, amikor a britek 1914 végén napirendre vették Konstantinápoly és a Dardanellák jövőjének kérdését. „Ez az egész háború legértékesebb zsákmánya” – nyilatkoztatta ki Nagy-Britannia nagykövete a cár tisztviselőinek. Ahogy a háború véget ér, Oroszországnak lesz az ellenőrzés, habár Konstantinápolynak továbbra is szabadkikötőnek kell maradnia, nyitottnak „a nem orosz területekre vagy onnan más piacokra szállított áruk előtt”, illetve szavatolni kell, hogy „a kereskedelmi hajók szabadon haladhatnak át a szorosokon”.⁵¹

Noha a nyugati fronton nem sok jele mutatkozott az áttörésnek, mindkét fél rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett, és minden józan számítás szerint még éveken át tartó vérontás várt Európára, a szövetségesek azonban már asztalhoz ültek, és nekiláttak feldarabolni és szétosztani ellenfeleik területét és érdekeltségeit. Nem kevés galád ironia van ebben a tervezettségben, ha arra gondolunk, hogy Németországot és szövetségeseit a fegyverszünet után imperialista hatalomként bélyegezték meg. Alig néhány hónapja robbant ki a háború, amikor a szövetségesek máris a legyőzött ellenség tetemének szétszaggatásáról ábrándoztak.

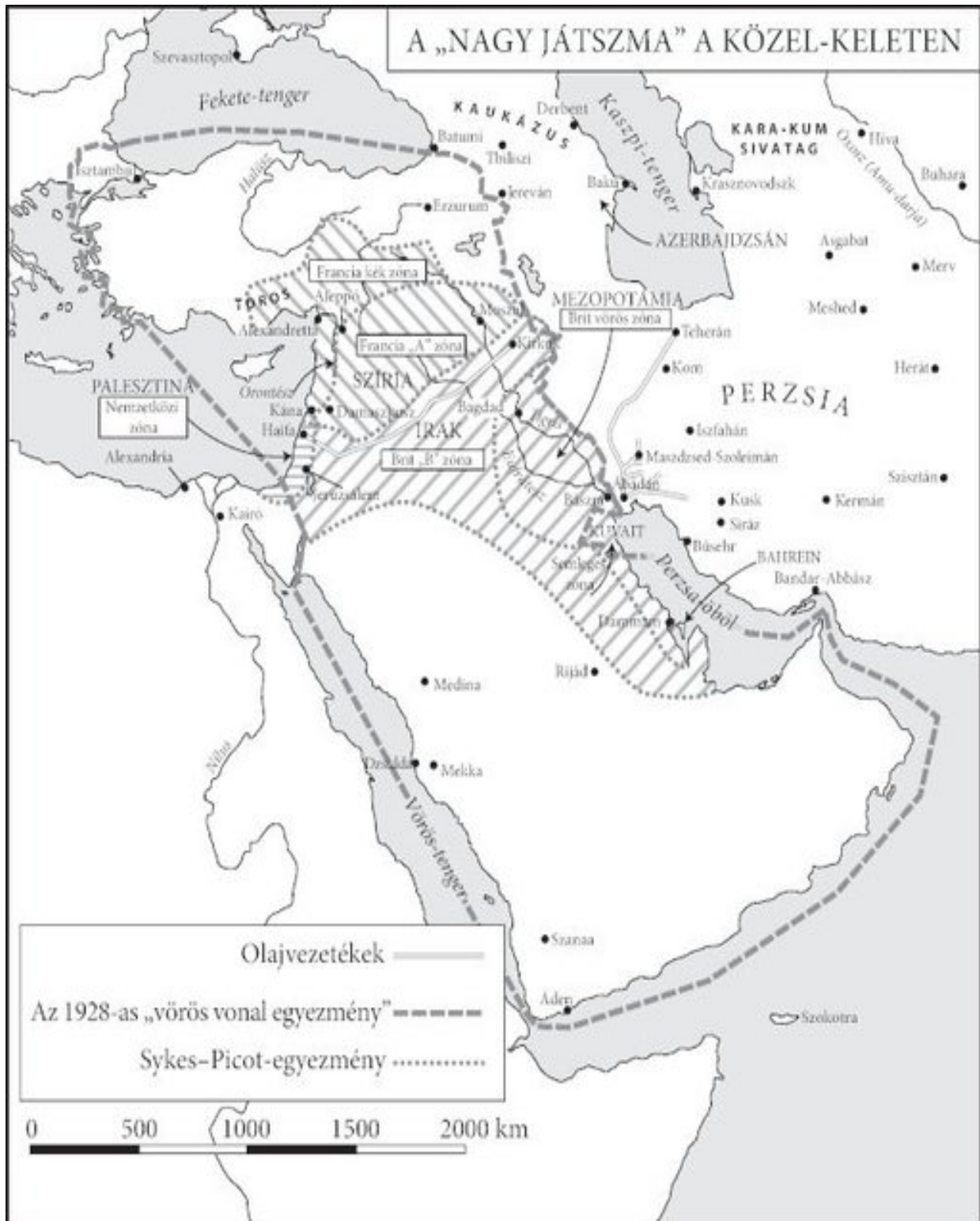
Valójában jóval nagyobb volt a tét, mint hogy Konstantinápoly és a Dardanellák emlegetésével elhúzzák a mézesmadzagot az oroszok orra előtt, 1915 elején ugyanis felállítottak egy bizottságot Sir Maurice de Bunsen vezetésével, amelynek az volt a feladata, hogy javaslatokat tegyen az Oszmán Birodalom feldarabolására a szövetségesek győzelme után. A mutatvány részben egy olyan osztozkodás kieszeléséből állt, ami ínyükre van azoknak, akik a jelenben szövetségesek, a múltban azonban vetélytársak voltak, és a jövőben talán ismét azok lesznek. Semmi olyasmi nem történhet – írta Sir Edward Grey –, ami azt a gyanút keltené, hogy Nagy-Britanniának tervei vannak Szíriával. „Szakítást jelentene Franciaországgal – folytatta –, ha bármire is igényt támasztanánk Szíriában vagy Libanonban” – egy olyan régióban, ahol a franciák a 18. és 19. században komoly beruházásokat eszközöltek.⁵²

Ennélfogva tehát annak érdekében, hogy szolidaritást mutassanak Oroszországgal és kerüljék a Franciaországgal való szembenállást a levantei területeken, úgy határoztak, hogy brit, ausztrál és új-zélandi katonákból álló jelentős szárazföldi haderőt tesznek partra, de nem az eredeti terveknek megfelelően Alexandrettában (a mai délkelet-törökországi İskenderunban), hanem a Dardanellák torkolatánál lévő Gallipoli-félszigeten, amely Konstantinápoly bejáratát őrizte.⁵³ Ez a terepszakasz különösen alkalmatlannak bizonyult komolyabb partraszállási hadművelet végrehajtására, és halálos csapda lett mindazoknak, akik megpróbálták a domboldalon felfelé rohamozva megközelíteni és bevenni a törökök jól erődített állásait. A katasztrofális eredménnyel járó hadjárat valójában az Európát a Közel-Kelettel és Ázsiával összekötő szállítási és hírközlési vonalak fölötti ellenőrzésért folytatott küzdelem újabb felvonása volt.⁵⁴

Miután Konstantinápoly és a Dardanellák jövőjét felvázolták, a Közel-Keletét is el kellett rendezni. 1915 második felében és 1916 elején egy túlzott önbizalommal megáldott képviselő, Sir Mark Sykes (Lord Kitchener hadügyminiszter bizalmasa) és egy öntelt francia diplomata, François Georges-Picot egy tárgyalássorozaton felosztotta a régiót. A vonal, amelyben végül megegyeztek, a mai Izrael területén fekvő Akkótól húzódott északkelet felé egészen a perzsa határig. Az elképzelés szerint a franciák szabad kezet kaptak Szíriában és Libanonban, a britek pedig Mezopotámiában, Palesztinában és Suezben.

A zsákmány ekképpen való felosztása nem volt veszélytelen, nem utolsósorban azért, mert a régió jövőjéről más irányokba ezzel ellentétes üzeneteket sugároztak. Ott volt Huszain, akinek még mindig az arabok függetlenségét és a kalifátus visszaállítását ígérték; „Arábia, Örményország, Mezopotámia, Szíria és Palesztina népei”, amelyekről a brit miniszterelnök lelkesen mondogatta a nyilvánosság előtt, hogy „egyttl egyig el kell ismerni önálló nemzeti létüket” – ez pedig a látszat szerint a függetlenség és szuverenitás ígérete volt.⁵⁵ Aztán ott volt az Egyesült Államok, amely ismételt biztosítékokat kapott a britektől és a franciáktól, hogy „nem önös érdekből, hanem mindenekelőtt a népek függetlenségéért, jogaiért és az emberiségért harcolnak”. A britek és a franciák is szenvedélyesen

állították, hogy szívük nemes célokért dobog, és erőfeszítéseik célja – a londoni *The Times* szerint –, hogy „felszabadítsák a törökök véres zsarnoksága alatt szenvedő népeket”.⁵⁶ A lehető legrosszabb – írta Woodrow Wilson elnök külpolitikai tanácsadója, Edward House, amikor a brit külügyminiszter révén tudomást szerzett a titkos megállapodásról –, hogy a franciák és a britek a Közel-Keleten „egy leendő háborúnak készítik elő a talajt”.⁵⁷ Nem tévedett.

A baj gyökere az volt, hogy a britek a Perzsiában talált és Mezopotámiában is feltételezett természeti erőforrások ismeretében

pontosan tudták, mi a tét. A mezopotámiai olajkoncessziót történetesen éppen Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának napján hagyta jóvá az oszmán kormány (noha hivatalosan már nem ratifikálták). A jogokat a Turkish Petroleum Company kapta meg, amelyben főreszvényes volt az Anglo-Persian Oil Company, további részvényesek pedig a Royal Dutch/Shell, a Deutsche Bank, illetve egészen kicsiny részben bizonyos Calouste Gulbenkian, a különleges közvetítő, aki valójában összehozta a megállapodást.⁵⁸ Bármit ígértek is a közel-keleti népeknek, valójában a szírfalak mögött találták ki a régió leendő alakját olyan tisztségviselők, politikusok és üzletemberek, akik egyetlen dolgot tartottak szem előtt: biztosítani az ellenőrzést az olajkutak és a vezetékek fölött, amelyeken át a fekete arany eljut a tankhajókikötőig.

A németek rájöttek, hogy miről van szó. Egy brit kézre jutott elemzés arról beszélt, hogy Nagy-Britanniának két elsődleges stratégiai célja van. Az első, hogy megtartsák az ellenőrzést a különleges kereskedelmi és stratégiai fontosságú Szuezi-csatorna fölött, a második a perzsi és közel-keleti olajmezők megszerzése.⁵⁹ Éleslátó megállapítás volt. Nagy-Britannia hatalmas, interkontinentális birodalma a földgolyó közel egynegyedén terpeszkedett, és az éghajlatok, ökoszisztémák és hozzáférhető erőforrások sokfélesége ellenére egyvalaminek híjával volt: az olajnak.

A birtokában lévő területeken nem volt említésre méltó mennyiségű olaj, a háború azonban lehetőséget kínált Nagy-Britanniának, hogy változtasson a helyzeten. „Az egyetlen jelentős és lehetséges forrás – írta a szobatudós Sir Maurice Hankey, a háborús kabinet titkára – a perzsi és mezopotámiai olajkészlet. Ebből következően elsődleges háborús cél ezeknek az olajmezőknek az ellenőrzése.”⁶⁰ Hadászati szempontból – hangsúlyozta a miniszterelnöknek, David Lloyd George-nak ugyanezen a napon írt levelében Hankey – ezeken a területeken semmi sincs, amit meg kellene szerezni, Nagy-Britanniának azonban a leghatározottabban kell fellépnie, ha magának akarja biztosítani „a rendkívül értékes mezopotámiai olajkutakat”.⁶¹

Nem sokan akadtak, akiket győzködni kellett. A brit külügyminiszter a háború véget érte előtt ellentmondást nem tűrően

beszélte az általa felvázolt jövőről. Kétségtelenül voltak kérdések a vetélytársak birodalmainak tervezett felszabdolását illetően. „Nem érdekel – jelentette ki magas rangú hallgatóság előtt –, hogy milyen módon tartjuk meg az olajat, örökbérleti viszonytal vagy akárhogyan, az azonban teljesen világos, hogy számunkra mindennél fontosabb az olaj hozzáférhetőségének biztosítása.”⁶²

Az eltökéltségnek jó oka volt, ahogy a mögötte álló aggodalomnak is. 1915 elején az Admiralitás havi olajszükséglete 80 000 tonna volt. Két évvel később a hadrendbe állított hajók számának növekedése és az olajtüzelésű kazánok elterjedése következtében ez a szám több mint a duplájára, 190 000-re növekedett. A szárazföldi hadsereg olajigénye még gyorsabban nőtt, ahogy az 1914-ben hadrendben álló járművek száma százról több tízezerre emelkedett. Nagy-Britannia olajtartalékai 1916-ra csaknem teljesen kimerültek: a január 1-jén még 36 millió gallonos benzinkészlet fél évvel később már csak 19 millió, további négy hét elteltével pedig csak 12,5 millió gallonra rúgott.⁶³ Amikor egy kormánybizottság felmérte a következő év üzemanyag-szükségletét, kiderült, hogy a készletek az igények felét sem fogják fedezni.⁶⁴

Az üzemanyag-jegyrendszer bevezetése valamelyest javított a helyzeten, de az Admiralitás Első Tengeri Lordja a jövő miatti aggodalmában 1917 tavaszán elrendelte, hogy a Királyi Haditengerészet hajói olyan hosszan időzzenek a kikötőkben, amennyire csak lehetséges, a maximális utazósebességet pedig 20 csomóban határozta meg. A helyzet veszélyességét alátámasztotta az 1917 júniusában készült becslés, amely szerint az év végére az Admiralitásnak mindössze hat hétre való üzemanyag-tartaléka marad.⁶⁵

A bajt súlyosbította, hogy Németország egyre hatékonyabb tengeralattjáró-hadviselést folytatott. Nagy-Britannia hatalmas mennyiségben (és egyre drágábban) importált olajat az Egyesült Államokból, ám számos tartályhajó soha nem érte el úti célját. A németek „olyan sok tartályhajót süllyesztenek el – írta 1917-ben Walter Page, az Egyesült Államok londoni nagykövete –, hogy ez az ország igen hamarosan rendkívül veszélyes helyzetbe kerül”.⁶⁶ A hadviselés gyors gépesítése 1914 után együtt járt a technológia forradalmi fejlődésével, ami lehetővé tette gyorsabb és hatékonyabb

motorok építését; a folyamatot serkentette az Európában dúló ádáz szárazföldi háború. Az üzemanyag-fogyasztás ugrásszerű növekedése ugyanakkor azzal járt, hogy az olajhoz való hozzáférés biztosítása, ami már a békeidőkben is komoly aggodalomra adott okot, a brit külpolitika lényeges – ha nem éppen a legfontosabb – szempontja lett.

A brit politika alakítói közül sokan vérmes reményekkel néztek a jövő elé. A sokat tapasztalt Percy Cox, aki korábban szolgált már Kelet-Perzsiában és jól ismerte az országot, 1917-ben felvetette, hogy Nagy-Britanniának most lehetősége nyílt olyan szoros fogást találni a Perzsa-öböl térségén, hogy véglegesen kiszorítsa onnan az oroszokat, a franciákat, a japánokat, a németeket és a törököket.⁶⁷ Habár az európai háború szempontjából nyugtalanító fejlemény volt, hogy Oroszország 1917-ben a forradalom zűrzavarába zuhant, és a bolsevik hatalomátvétel után békét kötött Németországgal, ez reményeket is támasztott. A cár zsarnoki uralma alatt – mondta Balfour 1918 nyarán a miniszterelnöknek – „Oroszország nagy veszélyt jelentett a szomszédaira, de egyikre sem olyan nagyot, mint ránk”.⁶⁸ Összeomlása jó hír volt Nagy-Britannia keleti helyzetének szempontjából; most valódi lehetőség nyílt arra, hogy megerősítse pozícióit a Szezei-csatornától Indiáig terjedő régióban, és ennek révén szilárdan megvesse a lábát mindkét helyen.

Út a megegyezés felé

Perzsiában a briteknek egy megbízható helytartóra volt szükségük, olyanra, aki kiszolgálja az érdekeiket. Hamar szemet szűrt nekik az udvar egy magas rangú figurája; Farmánfarma hercegről köztudott volt, hogy komoly befektetései vannak a londoni értéktőzsdén, jelentős vagyonának biztonsága tehát közvetlenül függ a brit birodalom sikerétől. Erőteljes szervezkedés kezdődött annak érdekében, hogy miniszterelnöknek jelöljék; a sah 1915 karácsonyestéjén fogadta a teheráni brit követet, aki nem hagyott kétséget afelől, hogy London igen kedvező fejleménynek tartaná Farmánfarma kinevezését. A miniszterelnök-váltás – mondta a sahnak – a közeljövőben elkerülhetetlen, tekintettel arra, hogy a teheráni kormányban oly sokan vannak „az ellenséges elemek. A sah nem ellenkezett: meglehetősen egyetértett, és javasolta, hogy haladéktalanul kerüljön sor a lépésre. Megígérte, hogy ráveszi FF-et a hivatal elvállalására.”¹ Farmánfarmát pár nappal később annak rendje és módja szerint kinevezték miniszterelnöknek.

Mezopotámiában nehezebbé tette a helyzetet, hogy nem volt megfelelő helyi bábfigura. A britek a saját kezükbe vették a dolgok irányítását, és 1917 tavaszán csapatokat küldtek Bászrából Bagdad megszállására. Nem sokat foglalkoztak azzal, hogy mi lesz később, amint azt Lord (korábban Sir Charles) Hardinge Londonból megírta Gertrude Bellnek, a nagyszerű és merész tudósnek, a régió kiváló ismerőjének. „Kiválaszthatjuk találmra a három legkövérebb férfiút Bagdadban, vagy azt a hármat, akiknek a legnagyobb szakálluk van; a legkevésbé sem számít, hogy melyiküket tesszük meg az arab uralom jelképének.” A briteknek tökéletesen megfelelt volna bármilyen figura, akit meggyőzhetnek arról, hogy roppant előnyös

dolog a megszálló erőkkel való együttműködés – természetesen bőkezűen meg is vesztegették volna az illetőt.²

Akadtak azonban komoly nehézségek, jóval nagyobbak, mint egy térképre felfirkálni a régió politikai jövőjét. Nagy-Britanniában erőteljes hangok máris a Sykes–Picot-egyezmény felülvizsgálatát követelték, bár a tinta még meg sem száradt a papíron. Az ok nem a titkos megállapodás nyílt imperializmusa volt, sokkal inkább egy jelentés Slade tengernagytól, az Admirális hírszerző részlegének volt vezetőjétől, aki 1913-ban a perzsi olajmezők felméréseért volt felelős, és nem sokkal később kinevezték az Anglo-Persian Oil Company igazgatójává. Slade határozottan kijelentette: „semmilyen körülmények között sem szabad hagynunk, hogy háborgassanak bennünket a perzsi olajmezők használatában”, és ez áll a régió más részeire is. Bizonyos jelek – tette hozzá – arra utalnak, hogy jelentős mennyiségű olaj található „Mezopotámiában, Kuvaitban, Bahreinben és Arábiában”. Nyomatékosan javasolta: rajzolják át a határokat annak érdekében, hogy ezeknek a területeknek minél nagyobb része essen a brit ellenőrzés alá kerülő zónába. „Biztosítanunk kell a jogot az olaj kitermeléséhez ezeken a területeken, hogy egyetlen más hatalom se fordíthassa a maga hasznára.”³ A külügyminisztérium idegesen figyelte a fejleményeket és az európai lapok cikkeit, amelyek azt fejtegették, hogy „Németország számára nélkülözhetetlen a szabad hajózás a Perzsa-öbölben”, és ezt intésnek tekintette, hogy Nagy-Britannia akkor jár el helyesen, ha minél hamarabb biztosítja ottani pozícióit.⁴

1918 végén, alig néhány héttel a háború befejezése előtt Nagy-Britanniának sikerült megszereznie, amit akart: a miniszterelnök, David Lloyd George meggyőzte francia kollégáját, Clemenceau-t, hogy a megállapodás módosításával engedje át a briteknek Moszult és a környező területeket. Utóbbi részben azért engedett, mert attól tartott, hogy Nagy-Britannia megakadályozhatja a francia protektorátus létrehozását Szíriában, részben pedig mert a britek céloztak rá, hogy a franciák – ha makacskodnak – nem vehetnek mérget a támogatásukra a béketárgyalásokon Elzász-Lotaringia kérdésében. „Ön mit akar?” – kérdezte nyersen Clemenceau Lloyd George-tól Londonban. „Moszult” – válaszolta a brit miniszterelnök. – „Megkapja. Még valami?” – „Igen, Jeruzsálemet is.” – „Megkapja.”

Clemenceau „egyenes volt, mint egy bot, és soha nem vonta vissza a szavát” – mondta egy magas beosztású köztisztviselő, aki bizalmas viszonyban volt Lloyd George-dzsal.⁵

A britek Palesztinát is meg kívánták szerezni, mert földrajzi fekvése révén ütközőzónát alkothatott, amennyiben támadás éri a birodalom egyik legfontosabb ütőerét, az 1888-ban megszerzett Szuezi-csatornát. Ahogy tehát a brit csapatok Bagdad felé közeledtek, ugyanúgy nyomultak Palesztina felé dél és igen meglepő módon kelet felől is, amikor T. E. Lawrence 1917 nyarán előbukant a sivatagból, hogy elfoglalja Akabát. Pár hónappal később Jeruzsálem is elesett, annak ellenére, hogy az oszmán hetedik és nyolcadik hadsereg heves ellentámadásokat hajtott végre Erich von Falkenhayn tábornok vezetése alatt, aki a háború korábbi szakaszában a német hadsereg vezérkari főnökeként szolgált. Edmund Allenby tábornok tisztelete jeléül gyalog vonult be az elfoglalt városba, amit a brit miniszterelnök „a brit nép karácsonyi ajándékának” nevezett.⁶

Palesztina egy további okból is fontos volt: erősödött az aggodalom a Nagy-Britanniába bevándorló zsidók számának emelkedése miatt, az Oroszországból érkezők száma például 1880 és 1920 között megötszöröződött. A századfordulón felvetődött, hogy Kelet-Afrikában ajánlanának fel területeket a zsidó kivándorlóknak, a háború idejére azonban már Palesztinára terelődött a figyelem. 1917-ben a *The Times* birtokába került Arthur Balfour Lord Rothschildnak írt levele, amelyben a külügyminiszter arról beszélt, hogy „Őfelsége kormánya jóindulatúlag tekint a zsidó nemzeti haza megteremtésére Palesztinában”.⁷ A Balfour-nyilatkozat néven ismertté vált dokumentumban vázolt tervet Balfour később a Lordok Házában úgy ismertette, mint „részleges megoldást a zsidók okozta súlyos és tartós problémára”.⁸

Az európai zsidóknak szánt „nemzeti haza” megteremtése melletti kiállás érthető módon felkeltette a közérdeklődést, Nagy-Britannia azonban az olajmezőkhöz viszonyított helyzete miatt is fontosnak ítélte Palesztinát, amely ideális végpontja lehetett a Mediterráneum felé irányuló csővezetékeknek. Ez a megoldás – ahogy a tervezők később megállapították – másfél ezer kilométeres utazást tett fölöslegessé, és lehetővé tette, hogy London „teljes ellenőrzést

gyakoroljon a világ egyik leggazdagabb lelőhelyének bizonyult olajmező fölött”.⁹ Mindennél fontosabb volt tehát, hogy Nagy-Britannia szilárdan megvesse a lábát Palesztinában, birtokba vegye Haifát és az ottani kitűnő, mély vizű kikötőt, amely kiválóan alkalmas volt a brit olajtartályhajók feltöltésére, illetve arra, hogy a tervezett csővezeték végpontja legyen – a franciák által ellenőrzött Szíria helyett.

A korabeli brit stratégiai gondolkodás szerint Haifa tökéletes végállomás volt a mezopotámiai olajnak. Így is lett. 1940-ben több mint 4 millió tonna olaj áramlott ide az 1932–34 között épített csővezetéken, elegendő az egész földközi-tengeri flotta ellátására. Ez a vezeték a *Time* magazin szerint „a brit birodalom nyaki verőere” volt.¹⁰ A világ leghatalmasabb birodalmát eleven étellel táplálta az Ázsia szívéből kiszivattyúzott fekete vér.

1918 elején már mindenki azon gondolkodott, milyen lesz a háború utáni világ, és hogyan osztják szét a zsákmányt. A nehézséget az okozta, hogy óriási volt a különbség a nyájas európai politikusok, a sértődékeny diplomaták meg a térképekkel és ceruzával felszerelkezett tervezők megállapodásai, illetve a kézzelfogható valóság között. Könnyű dolog eltervezni a területek felszabdalását Nagy-Britannia és Franciaország érdekeinek védelme és érvényesítése érdekében, a helyzet azonban sokkal bonyolultabbá lett, amikor mindezt a gyakorlatban próbálták megvalósítani.

1918 nyarán például egy brit tábornok, Lionel Dunsterville parancsot kapott, hogy nyomuljon előre Északnyugat-Perzsiából a Kaszpi-tenger felé, más magas rangú tiszteket pedig őrzőparancsra küldtek a Kaukázusba, megakadályozandó, hogy a törökök birtokba vegyék az azerbajdzsáni olajmezőket, elfoglalják a Kaszpi-tengertől délre eső régiót, vagy ellenőrzésük alá vonják az afganisztáni határ felé vezető transzkaszi vasútvonalat. Ez lehetetlen küldetés volt, a megjósolható kudarccal végződő túlnyújtózkodás iskolapéldája. Az előrenyomuló török erők körülzárták Bakut, és hat hétre csapdába ejtették Dunsterville-t, mielőtt lehetővé tették volna számára a visszavonulást. A helybeliek a város feladása után iszonyatos vérontással vettek elégtételt a keresztény örményeken az elszenvedett sérelmekért.¹¹

A londoni India-ügyi minisztérium tisztviselőit rémület fogta el, és lázasan próbáltak felhatalmazást kapni, hogy ügynököket küldhessenek Közép-Ázsiába, akik révén többet tudhatnának meg az ottani helyzetről, miután a törökök így előretörtek, Oroszország megzűrzavarba süllyedt, miután a Szamarkand körzetében, a Fergánai-medencében és Taskentben kitört lázadások fontos szerepet játszottak az egész birodalmon végigsöprő forradalomban.¹² „Turkesztánban – írta a miniszter 1918 elején az alkirálynak, Lord Chelmsfordnak – az orosz központi kormányzat összeomlása és az orosz hadsereg felbomlása következtében megszűnt a bennszülött lakosság fölötti ellenőrzés.”¹³

Válaszul a régió muszlim népességének britellenes indulatairól szóló figyelmeztetésekre megbízottakat küldtek a helyszínre azzal a feladattal, hogy mérjék fel a helyzetet, illetve terjesszenek angolbarát propagandát. Katonatisztek utaztak Kasgárba és Meshedbe, hogy megismerjék a közhangulatot, és bonyolult viták folytak arról, hogy küldjenek-e fegyveres erőket Afganisztánba és Taskentbe, illetve jóváhagyjanak-e olyan nagyívű elképzeléseket, mint hogy az afganisztáni emír nyomuljon előre nyugatra, és szállja meg a Murg-áb-völgyet egészen Mervig.¹⁴ Az oroszországi forradalom nyomán új eszmék, új identitások és új törekvések keltek életre Ukrajnában, a Kaukázusban és Közép-Ázsiában, és az emberek egyre hangosabban követelték a jogot az önmeghatározáshoz, sőt a nemzeti önrendelkezéshez.

A bonyodalmak súlyosbodtak, amikor az Oroszországban hatalomra jutott bolsevik erők megghiúsulni látták az Európában bekövetkező nemzetközi proletárforradalomról szőtt álmaikat, ezért figyelmüket Ázsia felé fordították. A mindig sistergően lelkes Trockij teljesen beleélte magát a keleti forradalmak merész ideájába. „A jelenlegi körülmények között – írta kollégáinak egy 1919-ben közreadott feljegyzésben – az India felé vezető út jóval könnyebben járható, mi több, gyorsabb eredményre is vezet, mint ha a magyarországi szovjetet próbáltuk volna megmenteni. Az út London és Párizs felé Afganisztán, Pandzsáb és Bengál városain keresztül vezet.”¹⁵

1920-ban „Perzsia, Örményország és Törökország szolgasorba döntött népei”, valamint Mezopotámia, Szíria, Arábia és még

távolabbi országok képviselőit összehívták Bakuba, ahol Grigorij Zinovjev, a Komintern Végrehajtó Bizottságának elnöke – az egyik vezető bolsevik demagóg – nem válogatta meg a szavait. „Az a feladat áll előttünk – közölte hallgatóságával –, hogy lobbantsunk lángra egy valódi szent háborút” a Nyugat ellen. Elérkezett az idő – jelentette ki –, hogy „megtanítsuk a Kelet népeit a gyűlöletre, és rávezessük őket, hogy harcolni akarjanak a gazdagok ellen... a vagyonos oroszok, zsidók, németek és franciák ellen... és megszervezzük a népek szent háborúját elsősorban a brit imperializmus ellen”.¹⁶ Zinovjev úgy látta, eljött a Kelet és Nyugat közötti nagy leszámolás pillanata.

Az üzenet értő fülekre lelt. Az éljenző küldöttek mellett akadtak, akik a cselekvés mezejére léptek. Mohamed Barakatullah „a bolsevizmus és az iszlám nemzeteinek egybeforrásáról” írt, és sürgette a szocializmus terjesztését a muszlim Ázsiában. Közép-Ázsiában újságokat indítottak, egyetemeket és katonai iskolákat alapítottak a lakosság tájékoztatására és további radikalizálására.¹⁷

A szovjetek – meglepő rugalmasságról téve bizonyosságot – készen álltak a megegyezésre bárkivel, aki ügyüket előmozdíthatja. A bolsevik vezetők például lelkifurdalás nélkül kezdeményeztek kapcsolatot Afganisztán uralkodójával, Amanulláh királlyal, aki igyekezett megszabadulni a brit befolyástól, és támadást indított a Haibár-hágónál állomásozó brit-indiai csapatok ellen. A katonai kaland kudarccal végződött, a bolsevik kormány azonban örömmel vette, hogy szövetségesre lelhet Keleten, felajánlotta segítségét, és kinyilvánította: forradalmi programjának lényegi része a Kelet felszabadítása az imperializmus igája alól – ami egy ténylegesen uralkodó király számára nem lehetett kifejezetten megnyugtató.

Az oroszok merészsége és bármihez alkalmazkodó rugalmassága riadalmat keltett Nagy-Britanniában. A *The Times* így írt: „Bolsevista veszedelem leselkedik Indiára – az afgán ugródeszka.” Brit katonák vonultak északra, Afganisztán felé, köztük egy fiatal tizedes, Charles Kavanagh, akinek a közelmúltban előkerült naplója szemléletesen beszél az átéltekről, és számos tekintetben rímel a ma ugyanebben a régióban szolgáló nyugatiak tapasztalataira. A felkelők támadásai és az általuk állított csapdák – írta – mindennapos veszélyt jelentenek. Az afgán férfiak nem

haboznak nőnek öltözni, hogy így rejtsék el arcukat és fegyvereiket. Semmi esetre se nyújts kezet ismeretlen helybelieknek – tanácsolta –, „mert a baljukkal megragadják, a jobbjukkal pedig ledöfnek”.¹⁸

A nagy háború lezárultával különbözőféle jövőképek kínálóztak. Ott volt a népek önrendelkezési jogának igénye, amit – legalábbis eleinte – a bolsevikok képviseltek. „Alakítsátok a saját életeteket – nyilatkoztatta ki Lenin – minden akadályoztatás nélkül, ahogyan magatok akarjátok. Jogotok van hozzá. Tudjátok meg, hogy a forradalom és a forradalmi szervezetek Oroszország minden népéhez hasonlóan a ti jogaitokat is védelmezik!”¹⁹ Elveit igen előremutatóan kiterjesztette a nemek egyenlőségére is, a nők Szovjet-Oroszország muszlim területein, az Ukrán és az Azerbajdzsáni Szocialista Szovjet Köztársaságban hamarabb rendelkeztek szavazati joggal, mint sok nyugat-európai államban. Taskentben 1920-ban üzbég nyelvű plakátok jelentek meg, amelyek – a háttérben négy kísértetiesen elfátyolozott alakkal – így buzdították a muszlim nőket: „Asszonyok! Vegyetek részt a tanácsi választásokon!”²⁰

A forradalom utáni első időszak haladó gondolkodása éles ellentétben állt a nyugati hatalmak imperialista magatartásával és eltökéltségével, hogy megtartsák a nemzeti érdekeik szempontjából létfontosságúnak ítélt birtokokat és erőforrásokat. Egyikük sem volt azonban annyira tevékeny és agresszív, mint éppen a britek, akik eltökélték, hogy mindenáron megtartják az olajmezők fölötti ellenőrzést. Nagy-Britannia eleve azzal az előnnyel indult, hogy csapatai voltak a kérdéses területeken, így elképzeléseinek megfelelően alakíthatta a dolgokat. Mezopotámia esetében egyszerűen új országot hozott létre, amelyet Iraknak nevezett el. Az új alakzat három korábbi, teljességgel eltérő történelmi, vallási és földrajzi adottságú oszmán tartományból összeábdált kotyvalék volt: Bászra dél, vagyis India és a Perzsa-öböl felé tájékozódott, Bagdad erős szálakkal kötődött Perzsiához, Moszul pedig természetesen kapcsolódott Törökországhoz és Szíriához.²¹ A létrejött keverék egyedül London igényeit elégítette ki.

Irak legjobb esetben is roskatag tákolmány volt. A britek trónra segítették korábbi szövetségesüket, Fejszált, a mekkai saríf örökösét

– részben jutalomképpen a háborús időkben való együttműködésért, részben együttérzésből, amiért a franciák kirakták Szíriából, amelynek trónját eredetileg neki ígérték, részben pedig azért, mert nem volt más, alkalmasnak tűnő jelöltjük. A király szunnita muszlim volt, a helybeliek pedig nagy többségükben sííták, a britek azonban úgy vélték, hogy ezt az ellentétet felülírják az új „nemzeti” külsőségek: az őrségváltási ceremóniák, a Gertrude Bell által tervezett új zászló és az egyezmény, amely elismerte Irak „nemzeti szuverenitását”, noha kötelezte a királyt és a kormányt, hogy „minden fontos vonatkozásban”, így a külkapcsolatok és a védelem kérdéseiben fogadják el Nagy-Britannia iránymutatását. Későbbi kiegészítések feljogosították a briteket arra, hogy bírókat nevezzenek ki, illetve pénzügyi tanácsadókon keresztül irányítsák az ország gazdasági életét.²² Ez az „átruházott” uralkodás pénzügyi szempontból kedvezőbb volt a nyílt gyarmati megszállásnál egy olyan időszakban, amikor Nagy-Britannia a háború során felhalmozott hatalmas adósságokkal küszködött – és olcsóbb volt politikai értelemben is. 1920-ban több mint 2000 brit katona vesztette életét a mezopotámiai lázadások és zavargások következtében.²³

Összehangolt erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy Perzsiát is hasonló módon kerítsék a markukba. 1919-ben aláírtak egy megállapodást, amelynek értelmében brit tanácsadók vették át a kincstár és a hadsereg irányítását, illetve az infrastruktúrát érintő beruházások felügyeletét. Ez a próbálkozás Perzsiában és másutt is balul ütött ki. Mivel az Anglo-Persian Oil Company többségi tulajdonosa Nagy-Britannia volt, az oroszok és a franciák már eleve úgy értékelték, hogy a britek túlságosan is kisajátították Perzsiát. A megállapodás aláírásáért kifizetett megvesztegetések (vagyis „jutalékok”) heves tiltakozást váltottak ki az országban, és maga a sah is célpontba került. „Isten, íteld örökkévaló szégyenre / Szasszán országának elárulóját – írta a kor egyik ismert költője Perzsia dicsőséges, ősi múltját idézve –, mondd el a lángoló szívű Artaxerxésznek, a Hosszúkezűnek: / az ellenség Angliához csatolta királyságodat.”²⁴ A rendszer bírálói hamar börtönben találták magukat.²⁵

Az újszülött Szovjetunió külügyi népbiztosa ugyancsak haragosan reagált: Nagy-Britannia „sötét rabszolgaságba próbálja

béklyózni Perzsia népét”; szégyenletes – jelentette ki egyik nyilatkozatában –, hogy az ország uralkodói „eladtak benneteket az angol rablóknak”.²⁶ A franciák kissé másképpen közelítettek a kérdéshez. Az olajért folyó küzdelem kirobbanása felkészületlenül érte őket, és miután látszólag a semmiért engedték át a briteknek Moszult, most igyekeztek jó pozíciókba juttatni a saját tanácsadóikat Teheránban, hogy előmozdítsák saját nemzeti érdekeiket. Lord Curzon kurta nyersséggel intézte el próbálkozásukat, és alig tudta leplezni indulatait, amikor egy alkalommal arra kérték, hogy hagyjon jóvá egy ilyen kinevezést. Perzsiát – közölte Paul Cambonnal, Franciaország londoni nagykövetével – „egyedül Nagy-Britannia segítsége mentette meg a teljes csődtől”. Franciaország törődjön csak a maga dolgával.²⁷

Franciaország keserű dühvel reagált. Pénzalapot hoztak létre, hogy britellenes propagandát indítsanak a perzsa sajtóban, odahaza pedig keményen bíráló cikkek jelentek meg az angol–perzsa megállapodásról és magáról a sahról. Ez a fél centiméteres törpe – így a *Le Figaro* egy Teheránban gyakran idézett cikke – „egyetlen centime-ért adta el a hazáját”.²⁸ A franciák a győztesek oldalán álltak, de saját szövetségeseik kijátszották őket.

A briteket valójában zavarba hozták a sah anyagi követelései, amelyek a háború előtti évek óta mit sem mérséklődtek. Ez nehézséget jelentett Farmánfarma herceg esetében is, akinek miniszterelnöksége nem váltotta be a reményeket. A Londonba küldött jelentések arról szóltak, hogy a herceg „vonakodik attól, hogy rendesen dolgozzon... kapzsi és telhetetlen... lassan lehetetlenné válik, hogy megtartsa a hivatalát”.²⁹ A briteknek megbízhatóbb bábfigurára volt szükségük.

A megfelelő időben felbukkan a megfelelő ember is. Reza kán hadfőparancsnok „erős és arányos testalkatú, nagy csontú, az átlagnál jóval magasabb férfi” – jelentette elismerően Sir Percy Loraine, Nagy-Britannia teheráni követe 1922-ben. Reza lényegre törő – folytatta –, „és nem vesztegeti az időt a perzsák szívének oly kedves, cikornyásan fogalmazott, de teljességgel haszontalan bókokra és udvariasságokra”. Noha nyilvánvalóan „tudatlan és tanulatlan” volt, Loraine-re nagy hatást tett „a vele folytatott beszélgetés; sokkal inkább azt éreztem, hogy egy feladatok nélkül

tétlenkedő, nem pedig hogy egy üres elmével van dolgom”. Ez muzsika volt a külügyminisztérium füleinek. „Sir P. Loraine Reza kánról adott értékelése határozottan biztató – jegyezte meg a jelentés olvastán egy londoni tisztviselő. – [Reza] nem egészen mentes honfitársai kedvezőtlen tulajdonságaitól, de szíve a jelek szerint a jó irányba húz.” Származása is mellette szólt: „javára írható az is – így egy másik feljegyzés –, hogy [anyja révén] félig kaukázusi”. Röviden: pontosan az a fajta ember volt, akiről a britek úgy gondolták, hogy üzletet köthetnek vele.³⁰

Úgy tűnik, „erős és bátor ember, aki a szívéen viseli hazája javát” – írta Sir Edmund Ironside, az oroszok kaszpi térségbeli terveit illető aggodalmak miatt Észak-Perzsia biztosítására kiküldött brit erők parancsnoka. Máig erősen vitatott, hogy a britek milyen mértékben támogatták Reza kánt, milyen szerepet játszottak abban, hogy magához ragadja a kormányrudat, és hogy 1925-ben végül sah lehessen, ám azok, akik akkoriban figyelemmel kísérték az események alakulását, nemigen kételkedtek abban, hogy a királycsináló szerepét Nagy-Britannia töltötte be.³¹ Az Egyesült Államok teheráni megbízottja, John Caldwell megjegyezte: Reza olyan közel áll a britekhez, hogy „gyakorlatilag a kémjüknek tekinthető”.³²

Nem meglepő, hogy az amerikaiak ugyancsak feszült figyelemmel kísérték a világ e térségében folyó eseményeket. Az amerikai haditengerészet európai tervezőrészlegének 1918-ban közzétett jelentése szerint az Egyesült Államoknak fel kell készülnie a Nagy-Britanniával való kereskedelmi rivalizálásra: „Négy nagyhatalom versengett Nagy-Britanniával a kereskedelmi elsőségért.” Nagy-Britannia sorra maga mögé utasította Spanyolországot, Hollandiát, Franciaországot és Németországot. Az Egyesült Államok „az ötödik kereskedelmi nagyhatalom; jelenleg a leghatalmasabb... A történelmi előzmények arra tanítanak bennünket, hogy éberrel figyeljük”, mire készül Nagy-Britannia.³³ Az olajmezők rendkívüli jelentősége miatt a világnak ezt a részét nagyon is szemmel kellett tartaniuk.

Annál is inkább, mert az amerikaiak ebben az időben már egyre többet gondoltak a saját olajellátásukra. Ahogy a háború előtt a briteket nyugtalanította az olajutánpótlás elapadásának lehetősége,

közvetlenül a háború után ugyanettől tartottak az amerikaiak is. A riadalom oka a fogyasztás emelkedése volt, illetve az, hogy az Egyesült Államok Geológiai Szolgálat (US Geological Survey) igazgatójának tájékoztatása alapján úgy vélték, az olajtartalékok mindössze kilenc évre és három hónapra lesznek elegendők. Komoly gondot jelent – ismerte be Wilson elnök –, hogy „sem itthon, sem külföldön nem rendelkezünk megfelelő forrásokkal”.³⁴

A külügyminisztérium tehát arra ösztönözte az Egyesült Államok egyik legnagyobb olajvállalatát, a Standard Oil Companyt, hogy vizsgálja meg „a lehetőségeket a perzsa kormánnyal való megállapodásra az olajkitermelés fejlesztéséről Észak-Perzsiában”, vagyis az Anglo-Persian Oil Company koncessziója által nem érintett területen.³⁵ Az amerikaiak érdeklődése ujjongó fogadtatásra talált Teheránban: Nagy-Britannia és Oroszország – fejtegette a helyi sajtó – túlságosan is régóta avatkozik már be Perzsia ügyeibe, és folyamatos veszélyt jelentenek az ország függetlenségére. A felemelkedőben lévő új birodalom, az Egyesült Államok maga volt a fehér lovon érkező megmentő. „Ha ezek a roppant gazdagságú amerikaiak – bizakodott egy perzsa zszurnaliszta – gazdasági kapcsolatot építenek ki országunkkal, bizonyosak lehetünk abban, hogy erőforrásaink nem maradnak kiaknázatlanok, és soha többé nem fogunk ily nagy szegénységgel küszködni.”³⁶ Országszerte osztoztak ebben a reménykedésben; az amerikai befektetéseket ünneplő sürgönyök áradtak a főváros felé – a teheráni amerikai követség munkatársai meglepetten látták, hogy a feladók között ott voltak „a legismertebb mollák, hírességek, kormányzati tisztségviselők és kereskedők”.³⁷

A britek indulattal reagáltak, és félreérthetetlen formában hozták az amerikaiak tudomására, hogy nemcsak nemkívánatosnak, de egyenesen jogtalannak tekintik a perzsa olaj iránti érdeklődésüket. Habár a szóban forgó térség nem esett az Anglo-Persian Oil Company illetékességi körébe, London kijelentette, hogy kiterjed rá egy Perzsia és Oroszország között létrejött korábbi különmegállapodás, amelyet még nem bontottak fel szabályosan – ennél fogva a kutatási jogok nem adhatók el sem az amerikaiaknak, sem senki másnak. Ez gyenge érv volt, és nem is ért semmit, mert a

perzsák ügyet sem vetettek rá, folytatták a tárgyalásokat, és a Standard Oil Company végül ötvenéves koncessziót kapott.³⁸

Az amerikaiak megjelenéséhez fűzött remény – nem most először – csalókévan bizonyult. Perzsiában mindenki azt várta, hogy az Egyesült Államok jelenléte és befektetései a brit befolyás valódi alternatíváját jelentik a régióban. A gyakorlatban azonban kiderült, hogy bárki is kezdi meg a kitermelést, annak a csővezetékek használata kérdésében az Anglo-Persian Oil Companyvel kell megegyezésre jutnia. Ráadásul amikor megkezdődtek a tárgyalások, a perzsák reménykedését lassan csalódottság váltotta fel. Az amerikaiak, jegyezte meg Perzsia washingtoni követe, „britek még a briteknél is” – és szavait a legkevésbé sem bóknak szánta. Lassan kiderül – berzenkedett egy teheráni lap vezércikkírója –, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok közül az egyik kutya, a másik eb, mindketten „csak az aranyat imádják, és meg akarják fojtani a gyengébbeket”, megszállottan keresik a saját hasznukat, „megpróbálják [maguk között] felosztani... és kicsavarni Perzsia gyermekes politikusaik kezéből [nemzetünk olajkészletének] drága kincseit”.³⁹

A történet igen hasonló ahhoz, ami 400 évvel korábban, Amerika felfedezése után végbement. A helybelieket nem tizedelték meg úgy, ahogy annak idején a spanyolok tették, de a folyamat lényegében azonos volt: a nyugati nemzetek kisajátították a talált természeti erőforrásokat, a gazdagság az egyik kontinensről a másik felé áramlott, és a kifosztott földrész lakossága igen kevés hasznot látott a találkozásból. Voltak más párhuzamok is a Kolumbusz felfedezését követő eseményekkel: ahogy Spanyolország és Portugália osztotta fel egymás között a világot előbb 1494-ben a tordesillasi, majd három évtizeddel később a zaragozai szerződésben, ugyanúgy osztottak meg a nyugati hatalmak a Mediterráneum és Közép-Ázsia között húzódo térség ásványkincsein.

Az 1928-as „vörös vonal egyezmény” – amit azért neveztek így, mert a térképen vörös ceruzával karikázták be a területet, amire vonatkozott – felosztotta a régiót az Anglo-Persian Oil Company és a Turkish Petroleum Company között (utóbbinak is az Anglo-Persian, vagyis a brit kormány volt az egyik tulajdonosa). Az olajkitermelésben részt vevő felek, vagyis a britek, a franciák, az amerikaiak és a

hollandok hivatalosan megállapodtak abban, hogy a vörös vonalon belül nem versengenek területekért, hanem megosztóznak a kitermelési lehetőségeken. Ez igen fontos volt a franciáknak, akik arra törekedtek, hogy megerősítsék pozícióikat a levantei régióban, ahol hosszú ideje kiépítették kereskedelmi kapcsolataikat, és évtizedeken át jelentős kereskedelmi befektetéseket is eszközöltek. A nyugati olajcégek, az ibériai nagyhatalmakhoz hasonlóan, mint jogos zsákmányon osztoztak meg a térség kincsein. Mintha a birodalmak új korszaka köszöntött volna be.

Csak egy baj volt: az új korszak csaknem rögtön azzal a gyötrelmes felismeréssel kezdődött, hogy a világ változóban van, ráadásul igen gyorsan. Remek dolog volt terveket kidolgozni arra, hogy a britek ellenőrzésük alá vonják az olajmezőket és a csővezetékeket, csak hogy ennek az árát is meg kellett fizetniük. Közben Nagy-Britannia államadóssága az eget verte, nehéz és kínos vitákat folytattak arról, mennyibe kerül fenntartani a birodalom hatékony működtetéséhez elegendő létszámú hadsereget. A hatalmas költségek – írta Lord Curzon – „tovább már nem fedezhetők”. Megállapítását fontolóra vette az új gyarmatügyi miniszter, Winston Churchill, aki végül arra a következtetésre jutott, hogy „a költségek csökkentésének elsődleges fontossága van bármivel szemben, ami a Közel-Keleten történik”.⁴⁰

Ha a képességek nem állnak arányban a becsvággal, az a katasztrófa receptje – és a helyzeten csak ronthat a vezető diplomaták konoksága és fennhéjázása. A teheráni brit követ „bűdös és sunyi barmoknak” nevezte a perzsákat, bagdadi kollégája pedig házakat romboltatott le, hogy „a brit nagykövetség kertjét megnövelhessék” – ami egy megfigyelő kesernyés megjegyzése szerint „kétségkívül javára vált az eleve szépséges palotának, [de] az irakiak lelkesedése távolról sem volt osztatlan”.⁴¹ A kíméletlen gesztusok mögött az a dölyfös meggyőződés munkált, hogy ezeknek az országoknak a jelenét és jövőjét minden kétséget kizáróan és visszavonhatatlanul a britek tartják kézben. Az uralkodás joga egyedül a londoni politikacsinálóké, ők pedig körömfeketényt sem törődtek a helyi lakosság érdekeivel, kizárólag Nagy-Britannia stratégiai és gazdasági szempontjai lebegtek a szemük előtt. Az

1920-as években a britek vagy közvetlenül részt vettek, vagy támogató szerepet játszottak az iraki, perzsiai és afganisztáni uralkodók trónra juttatásában, illetve eltávolításában, és beleavatkoztak annak eldöntésébe is, milyen címet használjon Egyiptom királya azután, hogy országa 1922-ben elnyerte a függetlenséget.⁴²

Mindez egyre üszkösödőbb és hamarosan mérgezővé váló problémákhoz vezetett. Gertrude Bell már 1919-ben helyesen jósolta meg, hogy a Közel-Keleten „rettenetes zűrzavar” készülődik, s hogy ez „olyan, mint egy rémálom, amiben az ember előre lát minden elkövetkező szörnyűséget, és nem tudja felemelni a kezét, hogy megakadályozza”.⁴³ Nagy-Britannia veszélyes játékba fogott, amikor kiválasztotta, hogy kit támogat, illetve hogy hol és mikor avatkozik be az események folyásába.

A Levantétól keletre húzódó régió a megszegett ígéretek és csalódott népek földje lett. A helyi lakosság támogatása és érdekeinek védelme melletti elkötelezettség szertefoszlott, és átadta helyét a brit stratégiai és gazdasági szempontok kiszolgálásának – még akkor is, ha ez a régió új, természetellenes határok mentén való felszabdalását jelentette, vagy oda vezetett, hogy sorsukra hagytak olyan közösségeket, mint az iraki asszír keresztények, akik teljességgel védtelen és kiszolgáltatott helyzetbe kerültek a Közel-Kelet szétdarabolása után.⁴⁴

Irakban mindez hosszú távon valódi katasztrófát okozott. Ahogy a helyi mágnások a brit mandátum támogatásának fejében hatalmas darabokat kaptak meg a volt oszmán állami földekből, új feudalizmus alakult ki, korlátozták a társadalmi mobilitást, nőtt az egyenlőtlenség és az elégedetlenség, mert az emberek elveszítették birtokjogaikat és megélhetésüket. A kelet-iraki Kút tartományban két család több mint 2000 km² földet szerzett meg mindössze harminc év leforgása alatt.⁴⁵ Az események egészen hasonló forgatókönyv szerint mentek végbe Perzsiában is, ahol az olajból származó vagyon az új sah és emberei kezében összpontosult. Éppen az a tény szította leginkább az egyre erősödő britellenes és nacionalista indulatokat, hogy Nagy-Britannia többségi tulajdonosa volt az Anglo-Persian Oil Companynek (amely az 1920-as években már az állami bevételek közel felét termelte meg).

Ez már az új idők jele volt, ahogy az is, hogy az egész birodalomban csaknem feltartóztathatatlan mozgalmak támadtak a gyarmati rendszer ellen. 1929-ben Indiában az Indiai Nemzeti Kongresszus lahori ülésén függetlenségi nyilatkozatot (*púrna szvarádzs*) bocsátottak ki. „Az indiai brit kormányzat – így a szöveg – nemcsak szabadságától fosztotta meg az indiai népet, de egész működése a széles tömegek kizsákmányolásán alapul.” A tönkretett Indiának „haladéktalanul meg kell szakítania a kapcsolatot a britekkel, és el kell érnie... a teljes önállóságot”. Eljött a polgári engedetlenség ideje.⁴⁶

Csaknem elkerülhetetlen volt, hogy a kiábrándultság, undor és jogfosztottság gyúelegye másutt is lángra kapjon, a Közel-Kelet növekvő elkeseredésének azonban az is oka volt, hogy az olajmezők feltárása nyomán támadt remények szétfoslottak. A nyugati olajtársaságok ügyesnek és rendkívül találékonyak bizonyultak, amikor a koncessziós megállapodásokban előírt díjak kifizetésére került sor. Akárcsak manapság, alvállalkozások egész hálózatát hozták létre azzal a céllal, hogy a céghálón belüli kölcsönszerződésekkel csökkentsék vagy akár teljesen eltüntessék a társaságok profitját, vagyis a szerződések értelmében keveset vagy alig valamit kelljen fizetniük. A helyi lapokban indulatos cikkek jelentek meg arról, hogy „a külföldieknek megengedték, hogy kizsigereljék az ország olajkincsét, és szándékosan csökkentették Perzsia bevételeit azzal, hogy törvénytelen és szükségtelen felmentéseket adtak nekik a vámfizetés alól”. A helyzet így sem volt annyira rossz, mint a szomszédos Irakban, ami tényleg csak papíron volt független állam.⁴⁷

Az Anglo-Persian Oil Company vezetői nagyvonalúnak szánt gesztusokkal igyekeztek csillapítani a népharagot; seregnyi új kedvezményt ígértek: oktatási lehetőségeket, hozzájárulást a vasútvonalak felújításához, és azt, hogy fontolóra veszik a nagylelkűbb jogdíjfizetést. Magas rangú perzsák panaszkodtak, hogy nyilvánvalóan helytelen, hogy a perzsa kormánynak nincs részesedése a cégben. „A perzsák – állapította meg egy megfigyelő – úgy érzik, hogy országukban kibontakozott egy új iparág, amelyben nincs részük”; határozottan állították, hogy ez a dolog nem pénzkérdés, minthogy „az elidegenedés fájó érzését semmiféle

anyagi haszon nem oszthatja el”.⁴⁸ Az Anglo-Persian Oil Company elnöke, a nyájas Sir John Cadman nyugalomra intett, s a tárgyalóasztalnál kijelentette: senkinek nem áll érdekében, hogy a sajtó „azt a kínos és félrevezető benyomást keltse”, miszerint a megállapodás egyenlőtlen és tisztességtelen.⁴⁹ Minden a legnagyobb rendben van – tájékoztatták –, mindkét félnek az áll érdekében, hogy partneri viszony jöjjön létre. A viszony azonban nemigen volt egyéb, mint nyílt, kendőzetlen kizsákmányolás.⁵⁰

A Knox D’Arcy-féle koncesszió feltételeinek újratárgyalásáról hosszan folyó viták eredménytelenek maradtak. A mexikói és venezuelai olajlelőhelyek felfedezése (utóbbi helyen a fúrási munkákat a rendkívül fontos maszdzsed-szoleimáni forrás felfedezője, George Reynolds irányította) már 1929 előtt az olajárak csökkenését eredményezte. A Wall Street összeomlása után, amikor a kereslet zuhanásszerűen csökkent, a perzsák magukhoz ragadták az irányítást. Miután a befizetett koncessziós díj tovább csökkent, folytatódott az alattomos pénzügyi csűrés-csavarás, és a pontos adatokat eltitkolták Teherán elől, Reza sah 1932 novemberében bejelentette, hogy azonnali hatállyal visszavonja a Knox D’Arcynak adott koncessziót.

A brit diplomaták felháborítónak ítélték a lépést. „Ha mindjárt az elején nem cselekszünk a leghatározottabban – jelentette ki egy magas rangú tisztviselő –, később sokkal komolyabb gondjaink lesznek a perzsákkal.”⁵¹ A sah bejelentése „vérlezítő sértés” – állította egy másik.⁵² A britek úgy vélték, hogy bármi történjék is, a három évtizeddel korábban megkötött szerződésnek érvényben kell maradnia. Az olajkutatás, -kitermelés és általában az egész olajüzlet az első időkben kétségkívül jelentős pénzügyi kockázatot hordozott, és hatalmas befektetést igényelt az infrastruktúra megteremtése – a feltárt olajkincs azonban hatalmas volt, a britek pedig egyszerűen figyelmen kívül hagyták a haszon arányosabb elosztására irányuló követeléseket. A 21. század elejének nagy bankbotrányaihoz hasonlóan az Anglo-Persian Oil Company és a mögötte álló érdekeltségek túlságosan nagyok voltak, hogysem megbukhattak volna.

Ebben az esetben azonban a helyzet egyensúlyba hozásának és a dolgok helyreigazításának folyamata gyorsan zajlott le, legfőképpen

azért, mert Perzsia számára igen erős ütkártyát jelentett, hogy saját területén képes volt hátráltatni vagy megakadályozni a kitermelést. A perzsa küldöttek Genfben, a Beau Rivage Hotelban találkoztak az olajtársaság képviselőivel, ahol kifejtették, hogy ismerik az irakiakkal a közelmúltban kötött egyezséget, és kijelentették, hogy ők sem érik be kevesebbel. A kiinduló javaslatot, amely tartalmazta az Anglo-Persian-részvények 25 százalékának átengedését, a garantált éves bevételt, a részesedést a haszonból és a képviseletet az igazgatótanácsban, Sir John Cadman nevetséges képtelenségnek minősítette, és visszautasította.⁵³

Noha az ezt követő viták kifogástalanul szívélyes hangnemben folytak, hamarosan egyértelművé vált, hogy a teljes újratárgyalásra irányuló erőfeszítések nem vezetnek eredményre. 1933 áprilisában új megállapodás jött létre. Több figyelmet szenteltek az olajüzlet „perzsásításának” – vagyis annak, hogy minden szinten több helybelit képezzenek ki és alkalmazzanak az igazgatóságtól a legalacsonyabb munkakörökig; a koncessziós területet eredeti méretének negyedére csökkentették – bár a legjobb olajmezők megmaradtak; megállapodtak egy rögzített bérleti díjban, aminek következtében megszűnt a pénz értékének, illetve az olaj árának hullámlásából adódó bizonytalanság; megjelöltek egy, a termeléstől és a kereslettől független, évenként fizetendő minimumot; és a perzsa kormány részesült az Anglo-Persian Oil Company más területeken szerzett bevételeiből is. Cadman nem válaszolt, amikor perzsa tárgyalópartnerei kijelentették, hogy az új megállapodást „a maga és kollégái személyes győzelmének kellene tekintenie”. Naplóbejegyzése tanúskodik valódi érzéseiről: „Úgy éreztem, alaposan megkopasztottak bennünket.”⁵⁴

A perzsák és mindazok, akik az eseményeket figyelemmel kísérték, másként értékelték a fejleményeket. Azt a tanulságot vonták le, hogy a Nyugat tárgyalási pozíciói minden nagyszájúskodás ellenére gyengék. Végző soron az erőforrások birtokosai tárgyalóasztalhoz kényszerítették a koncessziók birtokosait. A Nyugat olyan keservesen siránkozhat, ahogy csak kedve tartja, de a jogot és törvényt valójában kilenctized részben a birtoklás határozza meg.

Ez a felismerés a 20. század második felében kulcsfontosságú volt. Új kapcsolatok jöttek létre Ázsia gerince mentén. A hálózatot

most nem városok és oázisok alkották, hanem csővezetékek, amelyek összekötötték az olajkutakat a Perzsa-öböllel és az 1930-as években a Mediterráneummal. A vezetékeken energiaforrás és gazdagság áramlott olyan kikötővárosokba, mint Haifa vagy Ábádán, amelynek finomítója több mint ötven éven át a leghatalmasabb volt a világon.

Ennek a hálózatnak a kézben tartása – amint a britek már az első világháború kitörése előtt felismerték – mindennél fontosabb volt. Az optimisták továbbra is rózsás színben látták a jövőt. Végül is a feltételek 1933-as újratárgyalása ellenére erős kötelékek alakultak ki a világnak ezzel a részével; még mindig nagyon sok hasznot lehetett húzni az energiaforrások birtokosaival való együttműködésből, és ehhez Nagy-Britannia kétségkívül mindenki másnál előnyösebb helyzetben tudhatta magát.

Ám a dagály valójában már visszavonulóban volt. A nyugat hatalma és befolyása csökkent, és bizonyosnak látszott, hogy a folyamat tartós lesz. Meg kellett fizetni az árát a helyi ügyekbe való folyamatos beavatkozásnak, a nagykövetséget körülvevő park bővítésének és annak, hogy soha nem játszottak egészen tisztességesen. Az ár pedig a helybeliek tartózkodása, bizalmatlansága és gyanakvása volt.

1920-ban, amikor Levante és a Közel-Kelet új képe épp körvonalazódott, egy bagdadi vacsorán tökéletesen megmutatkozott két, messzemenően ellentétes szemléletmód. A jelenlévők között volt a határozott és szikrázóan intelligens Gertrude Bell, az arab politikai élet éles szemű megfigyelője, akit az első világháború elején szervezett be a brit hírszerzés. Bizonyosra veheti – mondta Dzsfar al-Aszkarinak, aki nem sokkal később az újonnan létrejött Irak miniszterelnöke lett –, hogy „mi [britek] szeretnénk megadni önöknek a teljes függetlenséget”. „Hölgyem – így a válasz –, a teljes függetlenséget soha nem adják – azt mindig megszerzik.”⁵⁵ Az Irakhoz és Perzsiához hasonló országok előtt az a feladat állt, hogy megszabaduljanak a külső beavatkozástól, és képessé váljanak saját jövőjük önálló alakítására – Nagy-Britannia számára pedig az jelentette a nagy kihívást, hogy ezt miként akadályozhatja meg. A konfliktus magvai el voltak vetve. Előbb azonban egy másik

katasztrófa készült kitörni, ezúttal is az erőforrások birtoklása körül – most azonban nem az olaj, hanem a búza volt a tét.

A búza útja

A brit *Homes & Gardens* magazin régóta büszkén állítja, hogy a belsőépítészet élvonalának alkotásait ismerteti. „Szépséges részletek, elbűvölő, valódi otthonok és kertek, szakértői tanácsok és gyakorlati tudnivalók – hirdeti a legutóbbi szlogen –, az otthondíszító ötletek legfőbb forrása.” Az 1938. novemberi szám ömlengve dicsér egy alpesi ízlést követő hegyi menedékhelyet. „A világos és szellős faházikó színeit világos nefritzöldre hangolták” – lelkesedik a tudósító, egészen meghatódva azon, hogy milyen szenvedélyesen kedveli a vágott virágokat a tulajdonos, aki történetesen „maga tervezte a házikót, ő volt a belsőépítész, a lakberendező, és ő készítette a bútorokat is”. A vendégszobákat régi rézmetszetekkel és saját akvarellképeivel díszítette. A tulajdonos – „kitűnő, mókás mesélő” – előszeretettel vette körül magát „neves külföldiekkel, elsősorban festőkkel, zeneszerzőkkel és énekesekkel”, és gyakran hívott meg helybeli tehetségeket is, hogy délutánonként Mozartot vagy Brahmsot játsszanak az egybegyűlteknél. A cikk szerzőjét Adolf Hitler teljességgel elbűvölte.¹

Kilenc hónappal később, 1939. augusztus 21-én régóta várt hívás érkezett a telefonközpontba, amely a *Homes & Gardens* beszámolója szerint közvetlenül Hitler modern irodája mellett volt, lehetővé téve a „Führernek”, hogy állandó összeköttetésben legyen „barátaival és minisztereivel”. Az üzenetet vacsora közben adták át Hitlernek, aki egy jelenlévő beszámolója szerint „átfutotta, egy pillanatig a semmibe meredt, elvörösödött, és az asztalra csapott olyan erővel, hogy megcsörrentek a poharak”. Aztán a vendégekhez fordult, és felindultan mondta: „Megvan! Megvan!”², majd leült, és hozzálátott a vacsorához; az asztalon kétségkívül „az ízletes vegetáriánus étek szokásosan bőséges, ínynék és szemnek

egyformán kedves sokfélesége” sorakozott, amit a *Homes & Gardens* munkatársa egy évvel korábban annyira megcsodált. Hitler szakácsa, Arthur Kannenberg esténként gyakran előjött a konyhából, és tangóharmonikán játszott a vendégeknek.³

A vacsora végeztével Hitler összehívta a vendégeket, és elmondta nekik, hogy a kezében tartott papír nem más, mint a Moszkvából várt válaszüzenet. Sztálin, a Szovjetunió megkérdőjelezhetetlen hatalmú vezetője beleegyezett, hogy kölcsönös megneemtámadási szerződést kössön Németországgal. „Remélem – így a sürgöny szövege –, hogy ez határozott javulást hoz majd országaink kapcsolatában.”⁴ Két nappal a hír bejelentése után Hitler és társasága az erkélyen ácsorgott, és az alanti völgy látványában gyönyörködött. „Ennél szebb díszletet – jegyezte meg Albert Speer – álmodni sem lehetne *Az istenek alkonyához*.”⁵

A sors iróniája, hogy ez a nagy jelentőségű egyezmény a brit és a francia külpolitikai tevékenység nem várt következménye volt. Mindkét ország erejét megfeszítve – és igen kevés sikerrel – próbálta valamiképpen féken tartani az 1930-as években a politikai pókerjátzmát igen magas tétekkel űző német kancellárt. Törekvéseik siralmasan eredménytelenek voltak; Mussolini egyszer bizalmasan megjegyezte külügyminiszterének, Ciano grófnak, hogy a mai brit politikusok és diplomaták nem ugyanabból az anyagból vannak gyúrva, „mint Francis Drake meg a többi nagyszerű kalandor, akik a birodalmat megalkották”; ezek valójában „dúsgazdag férfiak egymást követő nemzedékeinek fáradt leszármazottai, és el fogják veszíteni a birodalmukat”.⁶

Csehszlovákia német megszállása után nyomatékosabban húzták meg a határvonalat. 1939. március 31-én délután Neville Chamberlain miniszterelnök felszólalt az alsóházban: „Bármilyen, Lengyelország függetlenségét nyilvánvalóan veszélyeztető lépés esetén – jelentette ki ünnepélyesen – Őfelsége kormánya kötelességének érezné megadni a lengyel kormánynak mindazon segítséget, ami hatalmában áll. Ilyen értelemben tájékoztattuk a lengyel kormányt. Hozzátehetem: a francia kormány feljogosított annak közlésére, hogy ebben a kérdésben Őfelsége kormányával azonos álláspontra helyezkedik.”⁷

A nyilatkozat nemhogy nem szavatolta Lengyelország biztonságát, sokkal inkább a sorsát pecsételte meg. A miniszterelnök az alsóházban azt állította, hogy a külügyminiszter a fennálló nézetkülönbségek elsimítása érdekében aznap reggel találkozott a szovjet nagykövettel, Ivan Majszkijjal, a Lengyelországnak adott biztosítékok azonban az események olyan láncolatát indították el, amely elvezetett egyenesen Ukrajna és Dél-Oroszország bűzamezőiig. A küzdelem milliók életét követelte.⁸

A cél az volt, hogy sarokba szorítsák és a háború fenyegetésével riasszák el Németországot a keleti szomszédja elleni bármiféle agressziótól. Ám Hitler felismerte, hogy adu ászt adtak a kezébe, aminek a kijátszásához azonban elképesztő arcátlanság kell: itt az alkalom, hogy alkut kössön a kommunista Szovjetunióval. A Szovjetunió sok tekintetben elszánt ellenfele volt a náci Németországnak, de most hirtelen kínálkozott egy közös nevező, ami felé Nagy-Britannia beavatkozása nyitott utat. Sztálin ugyancsak felismerte a lapjárás fordulását: ő is lehetőséget kapott, aminek kihasználása tőle is elképesztő arcátlanságot kívánt – megegyezésre juthatott Hitlerrel.

A két ország közötti szövetség gondolata látszólag kívül esett a valóság és a valószínűség határain. Amióta Hitler 1933-ban hatalomra jutott, Németország és a Szovjetunió viszonya rohamosan romlott, és a sajtó mindkét országban kíméletlen propaganda-hadjáratot folytatott az ördöginek, veszedelmesnek és könyörtelennek ábrázolt másik ellen. A kereskedelmi kapcsolatok csaknem teljesen megszűntek: 1932-ben a Szovjetunió teljes árubehozatalának közel 50, hat évvel később már csak alig 5 százaléka származott Németországból.⁹ A lengyeleknek adott brit biztosítékok nyomán azonban mégiscsak meglett a közös nevező: a szándék, hogy a középük szorult országot összezúzzák.¹⁰

1939 tavasza a lázas diplomáciai tevékenység időszaka volt. A berlini szovjet ügyvivő és Németország vezető Kelet-Európa-szakértője találkozott, hogy a két ország viszonyának javításán fáradozzanak, és keressék az együttműködés lehetséges területeit, beleértve a kereskedelmi kapcsolatok élénkítését is. A megbeszélések jól haladtak, amihez hozzájárult az is, hogy

Moszkvában a német nagykövet új külügyi népbiztossal tárgyalhatott, Vjacseszlav Molotovval, akinek elődjét, Makszim Litvinovot leváltották, mert zsidó származása rontotta volna az antiszemita német kormánnyal való kibékülés esélyeit. Litvinovot – írta Winston Churchill –, „ezt a kiváló zsidó embert, akit a németek fő ellenségüknek tekintettek, úgy dobták most félre, mint egy törött szerszámot... egyszerűen lesöpörték a nemzetközi színtérről az ismeretlenségbe: koldusbot és rendőri felügyelet lett az osztályrésze”.¹¹

Nyárra a dolgok annyira előrehaladtak, hogy a német külügyminiszter, Joachim von Ribbentrop egy Moszkvába küldött üzenetben kifejtette: noha a nemzetiszocializmus és a kommunizmus erősen különbözik egymástól, „a két ország között nincs értelme az ellenségeskedésnek”. Ha készség mutatkozik a dolgok megtárgyalására – vetette fel –, akkor további közeledés is lehetséges. Minden Lengyelország kérdésén múlik: vajon lehetséges-e egy olyan megállapodás, amelynek értelmében szétszabdadják és felosztják egymás között?¹²

Az ügyet maga Sztálin vette kézbe. Lengyelország a forradalom óta szálka volt az oroszok szemében, részben azért, mert a rigai békeszerződésben hagyományosan Oroszországhoz tartozó területek kerültek lengyel kézre, részben pedig mert Lengyelország az 1917 utáni években katonai sikereivel veszélyeztette a bolsevik forradalom győzelmét. A lengyel kémektől való félelem az 1930-as években a milliók letartóztatásával és százezrek kivégzésével járó szovjet tisztogatások rendszeresen visszatérő motívuma volt. Alig két évvel a Németországgal való tárgyalások megkezdése előtt írta alá Jezsov belügyi népbiztos „a lengyel diverzionisták, kémcsoportok és POW-egységek felszámolására” kiadott parancsot. A betiltott Lengyel Katonai Szervezet (Polska Organizacja Wojskowa, POW) elleni harc ürügyén tízezreket tartóztattak le, és közel négyötödüket agyonlőtték.¹³ Sztálin válasza a németek együttműködési ajánlatára biztató volt – és nem csak Lengyelország kérdésében.

A németek nem késlekedtek. Két nappal azután, hogy Sztálin válasza megérkezett, két Focke-Wulf Condor landolt Moszkvában, fogadásukra szovjet díszőrség sorakozott fel, és két sorban kétféle lobogó csapkodott a szélben: az egyik a parasztságot és a városi

proletariátust jelképező sarló és kalapács, a kommunizmus félreismerhetetlen jelképe ékeskedett, a másik sorban a Harmadik Birodalom Hitler tervezte zászlói, amelyek – a *Mein Kampf*-ban olvasható leírás szerint – „a piros színben mozgalmunk szociális gondolatát [fejezik ki], a fehérben a nemzeti eszmét, a horogkeresztben pedig az árja ember győzelméért folytatott harci küldetését és egyben az alkotómunka gondolatának a győzelmét, amely pedig mindig antiszemita volt és antiszemita lesz”.¹⁴ A 20. század egyik legelképeztebb és legváratlanabb jelenetében egymás mellett sorakoztak a kommunizmus és a nácizmus zászlói, miközben a németek kiszálltak a repülőgépekből. A küldöttséget maga a külügyminiszter, Ribbentrop vezette – egy volt tanára jellemzése szerint „az osztály legostobább tanulója volt, rendkívül hiú és törtető” –, akinek most nyélbe kellett ütnie a megegyezést a két esküdt ellenség között.¹⁵

A Kremlben, ahol találkozott Sztálinnal és Molotovval, Ribbentrop a két ország kapcsolatának javulásába vetett reményének adott kifejezést. „Németország nem kér semmit Oroszországtól – jelentette ki –, csak békét és kereskedelmet.” Sztálin jellegzetesen darabos választ adott: „Sok-sok éven át vödörnyi szarral dobáltuk egymást, még a propagandagépezetünk is erre volt kiélezve. Most meg hirtelen el kell hitetnünk az emberekkel, hogy mindent elfelejtettünk és megbocsátottunk? A dolgok nem mennek ilyen gyorsan.”¹⁶

Valójában azonban nagyon is gyorsan mentek. A megegyezés vázlatára néhány órán belül elkészült. A szöveg egy részét a nyilvánosságnak szánták, egy titkos záradék pedig körvonalazta a két ország befolyási zónáit a Baltikumban és Lengyelországban; mindkét félnek korlátlan felhatalmazást biztosított arra, hogy a kijelölt vonalig előrenyomuljon, és belátása szerint cselekedjen. Az elégedett Sztálin hajnalban vodkát hozatott, és tóosztot mondott. „Tudom, hogy a német Volk mennyire szereti a Führerét – mondta a német kifejezéseket használva –, az ő egészségére ürítem a poharam.” Ezután még további pohárköszöntők következtek; Molotov alig tudta leplezni túláradó örömét. „A politikai kapcsolatok e nem várt fordulata a mi nagy Sztálin elvtársunk műve – ömlengett. – Én az ő egészségére iszom!”¹⁷

Sztálin másnap Moszkván kívüli dácájában örvendezett tovább, és kacsavadászaton vett részt a Politbüro magas rangú tagjainak társaságában. Ez az egész természetesen csak egy nagy blöffjatszma – mondta nekik –, „hogya ki tudja becsapni a másikat. Tudom, hogy mit akar Hitler. Azt hiszi, túljárt az eszemen, pedig valójában én jártam túl az övén.”¹⁸ Nyilvánvalóan ugyanezt gondolta Hitler is. Amikor alpesi házában éjfél körül kézhez vette a végső megállapodás aláírásáról szóló értesítést, Sztálinhoz hasonlóan úgy viselkedett, mint a szerencsejátékos, aki nyerő szériában érzi magát. „Győztünk!” – jelentette ki diadalittasan.¹⁹

Sztálin azért egyezett meg Hitlerrel, hogy időt nyerjen. Nem voltak illúziói sem a Führer személye, sem az általa hosszú távon jelentett veszély felől. A Szovjetunió Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Pártjának 1934-ben megtartott XVII. kongresszusán részleteket idéztek a *Mein Kampf*-ból annak érzékeltetésére, milyen fenyegetést jelent Németország és a német kancellár a Szovjetunióra. Sztálin maga is olvasta Hitler művét, és a kötetben megjelölgette a Németország keleti terjeszkedési szándékáról tanúskodó részleteket.²⁰ A Szovjetunió azonban időre volt szüksége, hogy feltápáskodjon egy rettenetes korszak után. Az 1930-as évek elején a rövidlátó és tömeggyilkos belpolitika következtében beállt éhínség elképzelhetetlen mértékű emberi szenvedéssel és milliók pusztulásával járt. Egy akkoriban nyolcéves harkovi fiúcska később elbeszélte: az osztályukban egy kislány tanítás alatt a padra hajtotta a fejét, mintha elaludt volna, de hamarosan kiderült, hogy éhen halt. Eltemették – „ahogy temettek tegnap és tegnapelőtt és mindennap”.²¹

A következő években a szovjet társadalom önmagát emésztette fel. Sztálin sorra iktatta ki riválisait és volt munkatársait, a Kommunista Pártban betöltött magas tisztség sem jelentett biztonságot. Moszkvában látványos kirakatpereket rendeztek, ellenforradalmi tevékenységgel vádoltak, elítéltek és kivégeztek országszerte, sőt az egész világon ismert prominens párttagokat. Nem kerülhették el a sorsukat az 1917-es forradalom hősei: Grigorij Zinovjev, Lev Kamenyev, Nyikolaj Buharin és Karl Radek; Andrej Visinszkij főügyész a tárgyaláson fasiszta kutyáknak, terroristáknak, korcsoknak és férgenek nevezte őket. A szellem és a kultúra

történetének gyalázata, hogy róla nevezték el a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Jogi és Államigazgatási Intézetét.²²

A figyelem ezután a hadsereg felé fordult. A főparancsnokságot nem megtizedelték, hanem gyakorlatilag megsemmisítették. A mézszárlást torz és könyörtelen logika irányította: ha az alacsonyabb rangú tisztek lázadás büntetében vétkesek, akkor feletteseik vagy bűnrészességgel, vagy hanyagsággal, gondatlansággal vádolhatók. Így aztán egyetlen tisztből kivert vallomás a letartóztatások egész áradatát szabadította el. A titkosrendőrség egyik tisztjének későbbi vallomása szerint az volt a cél, hogy bebizonyítsák „egy összeesküvés létezését a Vörös Hadseregben belül, annyi résztvevővel, amennyi csak lehetséges”.²³

A legfelső katonai vezetés százegy tagja közül mindössze tíz úszta meg a letartóztatást, a kilencvenegyből nyolcvankettőt agyonlőttek – köztük a Szovjetunió öt marsallja közül hármat, valamint két tengernagyot, a légierő minden magas rangú tisztjét, az ország minden katonai körzetének vezetőjét és csaknem minden területi parancsnokot. A Vörös Hadsereg térdre roskadt.²⁴ Ebben a helyzetben Sztálinnak lélegzetvételre volt szüksége a megerősödéshez. A németek közeledése isteni szerencseként érkezett.

Hitler magasabb tételekben játszott. Mindenáron hozzá akart jutni az erőforrásokhoz, amelyek létfontosságúak voltak, ha Berlin tartósan szilárd hatalmi helyzetbe kívánta hozni magát. A gondot az okozta, hogy Németország kedvezőtlen földrajzi helyzete folytán nem juthatott ki az Atlanti-óceánra, hogy kereskedelmi kapcsolatokat létesítsen Amerikával, Afrikával és Ázsiával. Hitler ezért kelet felé fordította tekintetét; a Szovjetunióval való megbékélés kezdeményezése mögött egy saját selyemúthoz való hozzáférés reménye és szándéka lapult.

A paktum aláírása után tehát Hitler összehívta tábornokait alpesi házába, hogy tájékoztassa őket a megállapodásról és további terveiről. Egy zongorára támaszkodva hosszan beszélt saját magáról. A német nép – jelentette ki – szerencsésnek mondhatja magát, amiért van egy Hitlere, egy olyan férfiú, akiben tökéletesen megbízik. Most azonban – folytatta – eljött az idő, és meg kell ragadni a

pillanatot. „Nincs veszítenivalónk”; Németország a mostani gazdasági feltételek mellett csak néhány évig tarthatja magát – „nincs választásunk”.²⁵

A Szovjetunióval kötött szövetség nemcsak azt tette lehetővé, hogy visszaszerezzék a Versailles-ban elveszített területeket, hanem a német jövőt is biztosította. Minden Németország sikerén múlik – és erről egyetlen pillanatra sem szabad megfeledkezni. „Zárják ki a szívükből a szánalmat – mondta Hitler –, és cselekedjenek könyörtelenül. Nyolcvanmillió embernek kell hozzájutnia jogos jussához. Gondoskodnunk kell a létbiztonságukról.”²⁶ Lengyelország lerohanásáról beszélt, de az új hajnalról is, ami felvirrad Németország és a Szovjetunió megbékélése nyomán. A Sztálinnal való kiegyezés Hitler számára nemcsak alkalmat jelentett arra, hogy tovább emelje a tétet a politikai házárdjátékban, hanem felcsillantotta az erőforrások megszerzésének lehetőségét is. Noha hatalomra jutása óta gyakran beszélt a német nép számára szükséges *Lebensraum*ról (élettérrel), most – mondta a tábornokoknak – konkrét javakról van szó: gabonáról, szarvasmarháról, szénről, ólomról és cinkről. Németország végre szabad lehet.²⁷

A jelenlévők közül nem mindenkit sikerült meggyőznie. Hitler szerint – mormogta Von Reichenau tábornok – a háború hat hét alatt véget ér, de el fog tartani hat évig is.²⁸ Liebmann tábornok sem volt elragadtatva. A beszéd „kérkedő és nyers hangvétele egyenesen visszataszító volt” – jegyezte fel. Hitler olyan ember, akiből hiányzik minden felelősségérzet. Ám – ahogy a náci Németország egy mai kutatója megjegyezte – senki nem emelte fel a szavát ellene.²⁹

Hitler meggyőződéssel hitte, hogy sikerült módot találnia Németország jövőjének biztosítására. A Harmadik Birodalom gyenge pontja a német mezőgazdaság teljesítményének elégtelensége volt. A mai kutatások szerint az 1930-as években ez a szektor sínylette meg leginkább, hogy a német hadigépezet felépítése aránytalan mértékben emésztette fel az erőforrásokat, az időt és a pénzt; ebben az időszakban egyenesen új törvényekkel korlátozták a mezőgazdasági beruházásokat.³⁰ Németország súlyosan ki volt szolgáltatva az élelmiszer-behozatalnak, mert a hazai termelés nem fedezte a lakosság fogyasztását.³¹ 1939 augusztusában Danzigban egy magas rangú diplomatával folytatott beszélgetés során Hitler

kifejtette, hogy az első világháború alatt milyen rendkívüli teher nehezedett Németországra (ez volt az egyik visszatérő témája), most azonban – jelentette ki – megtalálta a megoldást. Ukrajnára van szükségünk, hogy „senki ne éheztesse ki bennünket, mint a legutóbbi háborúban”.³²

Az 1939-es paktum aláírásával az ölébe hulltak Ukrajna – vagy inkább a rendkívül termékeny ukrán föld – gyümölcsei. A Ribbentrop moszkvai látogatását követő hónapokban náci és szovjet tisztségviselők ingajaratban közlekedtek Moszkva és Berlin között. A németek biztosak voltak abban, hogy a nyitás megállapodást hozhat, elsősorban – ahogy 1939 augusztusában Ribbentrop mondta Molotovnak – „a Fekete-tenger és a Balti-tenger közötti régiót illető területi kérdésekben”.³³ Kényesebb tárgyalások indultak a kereskedelmi kapcsolatokról, de mindenekelőtt a szovjet búza, olaj és más nyersanyagok áráról és a rendelkezésre álló mennyiségről; mindarról, amire Berlinnek Lengyelország lerohanásához, illetve az utána következő hadmozdulatokhoz és intézkedésekhez szüksége volt. Hitler háborújához Sztálin szolgáltatta az üzemanyagot.³⁴

A szövetség önbizalmat adott Hitlernek, aki ígéretet nyert arra, hogy rendelkezésére fognak állni a Lengyelország lerohanásához szükséges erőforrások, és biztosra vette, hogy a megkötött paktum után szilárd pozíciókat építhet ki keleten. („Szavamat adom – mondta Sztálin az egyezmény aláírása után –, hogy a Szovjetunió nem fogja megtámadni a szövetségesét.”)³⁵ Ám ahogy előrelátóbb főtisztjeinek egyike felismerte: Lengyelország felszabdalása csak még sebezhetőbbé teszi Németországot, hiszen jelentősen nyugatra tolja a szovjet határt; jobb lett volna – vélekedett Franz Halder –, ha Németország jó viszonyt tart Oroszországgal, és figyelmét a britek földközi-tengeri, illetve közel-keleti pozíciói felé fordítja.³⁶

1939. szeptember 1-jén, alig egy héttel a történelmi jelentőségű megállapodás aláírása után német csapatok zúdultak át a határon és nyomultak előre, felmorzsolva a lengyel védelmi vonalakat. Varsó felé haladva a területnyerés mellett a másik cél a lengyel társadalom lefejezése volt. Hitler úgy vélte: „csak olyan nemzetet lehet szolgáskorba dönteni, amelynek felső osztályait felszámolták”. Ennek értelmében a katonatiszteket és a vezető értelmiségieket vették célba

– és a feladatot olyan emberekre bízták, akik tudták, hogy kiket kell keresniük: „a társadalom felső rétegeinek megsemmisítésére” kijelölt huszonöt osztag parancsnokai közül tizenötnek volt (túlnyomórészt jogi vagy filozófiai) doktorátusa.³⁷

Németország és a Szovjetunió szövetségkötése és Lengyelország megtámadása váratlanul érte Nagy-Britanniát és Franciaországot. Noha kitört a háború, egyikük sem nyújtott számottevő katonai vagy logisztikai segítséget a lengyeleknek. A Királyi Légierő bombázói végrehajtottak néhány korlátozott bevetést, de a német területekre nem bombákat, hanem röpcédulákat szórtak, amelyek reménytelenül mondanivalója utólag inkább képtelenül naivnak hat. „Jó okunk van azt hinni – így az 1939. szeptember elején tartott kabinetülés legelső tárgykörének jegyzőkönyve –, hogy a német hatóságok tartanak a propagandánk hatásától. Repülőgépeink sértetlenül haladhattak át Északnyugat-Németország fölött, s ez arra utal, hogy [erőfeszítéseink] negatív hatást gyakorolnak a német nép moráljára.” Egyetértettek abban, hogy még több röplap leszórásától komoly eredmény várható.³⁸

Mindeközben kétségbeesett feljegyzések áradtak Londonba Indiából és Közép-Ázsiából, ugyanis a Molotov és Ribbentrop által megkötött egyezmény nemcsak a szükséges utánpótlással látta el Németországot, valamint kikövezte az utat egy európai háború felé, hanem Ázsiában is átalakította az erőviszonyokat. A kabuli brit követ, Sir Kerr Fraser-Tytler arra figyelmeztetett, hogy a városban élénk találgatás folyik: nyújtana-e Nagy-Britannia katonai segítséget abban az esetben, ha a Szovjetunió megtámadná Afganisztánt.³⁹ Az aggodalmakat osztotta az India-ügyi minisztérium; a miniszter a háborús kabinetnek átadott igen borúlátó dokumentumban csaknem reménytelennek ábrázolta India védelmi helyzetét, elsősorban a léghárítást ítélte elégtelennek, az ugyanis egyetlen, nyolc darab háromhüvelykes löveg alkotta ütegből állt.⁴⁰

London nem tartotta valószínűnek, hogy Közép-Ázsiában a közeljövőben komoly veszély fenyegetne, azt azonban pontosan látta, hogy Németország és a Szovjetunió szövetsége kedvezőtlenül érinti Nagy-Britannia keleti érdekeit. 1940 tavaszán alaposan megfontolták az elkerülhetetlennek látszó leszámolás lehetőségeit. Ahogy a vezérkar által a háborús kabinet számára készített, Az

Oroszországgal való szembenállás lehetséges katonai következményei című jelentés kifejti: „valószínűtlen, hogy a szovjet kormány sokáig fog halogatni egy India és Afganisztán elleni katonai akciót”, egy ilyen fejlemény pedig „a lehető legnagyobb mértékben szétforgácsolná a szövetségesek erőit”.⁴¹ Egy másik jelentés hátborzongató tisztánlátással közli: a németek és Moszkva együttműködése számtalanféleképpen lehet a szövetségesek ártalmára, mert Nagy-Britannia iráni és iraki olajérdekeltségei igen sebezhetőek, és könnyen elveszhetnek, vagy – ami még rosszabb – az ellenség kezére juthatnak.⁴²

Az aggodalmak nem voltak alaptalanok. A németek az 1930-as években igencsak tevékenyek voltak a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában, a Lufthansa kereskedelmi járatok egész hálózatát hozta létre a régióban, egyes vállalatok pedig – például a Siemens és a Todt – erőteljesen jelen voltak Irak, Irán és Afganisztán ipari körzeteiben. Német mérnökök számtalan utat és hidat terveztek, az építkezéseket pedig német technikusok végezték vagy felügyelték. A távközlési hálózatokat olyan cégek hozták létre, mint a Telefunken, amelynek szaktudására hatalmas szükség volt ebben a régióban.⁴³ Németország megítélése e kapcsolatok jóvoltából igen kedvező volt ezekben az országokban; a rokonszenvet csak erősítette, hogy az iszlám világában úgy tekintettek Hitlerre, mint eltökélt, vasakarátú vezetőre, aki kiáll azért, amiben hisz. Ezt az üzenetet súlykolta a német katonai hírszerzés, az Abwehr által irányított ügynökök csapata, amelynek tagjai kapcsolatokat építettek és támogatókat toboroztak a levantei partoktól a Himalájáig terjedő régióban.⁴⁴

1940 januárjában a német főparancsnokságon csakugyan élénk eszmecsere folyt arról, hogy miként lehetne közép-ázsiai és indiai beavatkozásra bátorítani a szovjeteket. A Wehrmacht egyik legmegbecsültebb tábornoka, Alfred Jodl közreadott egy tervezetet, amely szerint egyesített német és szovjet erők nyomulnának előre a Közel-Keleten. Ez a lépés „viszonylag csekély erőfeszítést igényelne, [ugyanakkor azonban] létrehozna egy Nagy-Britanniát fenyegető válsággócot”.⁴⁵ Hasonló alapossággal dolgozták ki annak tervét, hogy visszaültesék Afganisztán trónjára Amanulláh királyt, aki elüldözése után Berlinben talált menedéket.⁴⁶ Erőfeszítéseket tettek annak érdekében is, hogy zavargásokat szítsanak a stratégiailag

fontos vidékeken. Az Ipi fakírja néven is emlegetett Mirza Ali kánt (afféle 1930-as évekbeli Oszama bin Ladent), egy aszkéta prédikátort, misztikus, de vérszomjas, vallásosságában konzervatív, de forradalmi társadalomszemléletű férfiút a lehető legalkalmasabb szövetségesnek találták arra, hogy zűrzavart keltsen az Északnyugati határvidéken, s ezzel megossza a britek figyelmét és erőforrásait. Csakhogy nem volt könnyű rátalálni, Mirza Ali ugyanis olyan volt, mint az angolna, a britek kezéből is számtalanszor sikerült kicsúsznia. A másik nehézség abban állt, hogy feltűnésmentesen közelítsék meg, az első próbálkozás ugyanis tragédiával végződött – az Abwehr úgy vélte, hogy az lesz a legkevésbé gyanút keltő, ha két ügynökét lepraszakértőnek álcázva küldi a helyszínre, az afgán katonák azonban törbe csalták őket, és egyiküket megölték tűzharcban, a másikat megsebesítették. Amikor aztán végre létrejött a kapcsolat, a fakír a képtelenséggel határos árat jelölt meg a britek elleni segítségért.[47](#)

A németek éppily eltökélten igyekeztek kapcsolatokat létesíteni a régió más részeiben is. Iránban és Irakban sokakra gyakorolt nagy hatást Hitler ékesszólása és lendületessége. Természetes azonosság volt például a náci kormány és egyes vezető iszlám tudósok zsigeri antiszemitizmusa között. A jeruzsálemi főmufti, Muhammad Amin al-Husszeini örömmel üdvözölte a férfiút, akit később „al-hádzs Muhammad Hitler”-nek nevezett. A Führer zsidógyűlölete kapóra jött a főmuftinak, aki semmit sem áhított jobban, mint a „söpredéknek és mocsoknak” nevezett zsidók pusztulását.[48](#)

A régióban ennél jóval nagyobb és szélesebb körű volt a németek iránti csodálat. Egyes kutatók rámutatnak a párhuzamokra a Hitler által az 1930-as években Németországra kényszerített ideológia és a perzsa nacionalizmus programja között, amely a perzsa nyelv és szokások „megtisztítását” tűzte ki célul annak érdekében, hogy a népet – a nácikhoz hasonlóan – egy félig mitikus aranykorba visszavezessék. Az elhatározás, hogy az ország nevét Perzsiáról Iránra változtassák, feltehetően Berlinben szolgálatot teljesítő perzsa diplomatáktól származik; ők győzhették meg a sahot az árjaság eszméjének fontosságáról, illetve arról, hogy a közös etimológiai és (ál)történelmi örökség révén Irán önazonossága könnyen összefüggésbe hozható a németekével.[49](#)

Irakban a Baath Párt megalapítása ugyancsak sok tekintetben függött össze a náci propagandával és az újjászületés eszméjével.⁵⁰ Sokatmondó párbeszéd folyt Hitler és a szaúdi király követe között is. „Három oka is van annak, hogy a legmelegebb rokonszenvvel tekintünk az arabokra – mondta neki 1939-ben a Führer. – Először is nincs semmilyen területi igényünk az arab világban. Másodszor mert közösek az ellenségeink. Harmadszor pedig mert mindketten harcolunk a zsidók ellen. Magam nem nyugszom, amíg az utolsó is el nem hagyja Németországot.”⁵¹

Mindezek fényében nem meglepő, hogy Londonban és Párizsban egyik tervet a másik után készítették a németek és a szovjetek féken tartására. A francia vezérkari főnök, Claude Gamelin felvetette, hogy – lehetőleg a Balkánon – létesítsenek egy támaszpontot, amely szükség esetén hátulról gyakorolhatna nyomást a németekre.⁵² Az elképzelést igen komolyan vették, még a testes miniszterelnök, Édouard Daladier is támogatta, azután elvetették, és inkább merész tervet szőttek Skandinávia megtámadásáról, hogy megfosszák a németeket a svéd vasérc utánpótlásának lehetőségétől – ezt a tervezetet az Admirális Első Lordja, Winston Churchill is lelkesen helyeselte. „Semmi sem lehet pusztítóbb hatású – írta –, mint hogy három vagy esetleg hat hónapra megakadályozzuk ezt a behozatalt.” Nagy-Britanniának „meg kell sértenie Norvégia semlegességét”, és elaknásítania a norvég parti vizeket. Ezekkel a lépésekkel csökkenthetné Németország „hadviselési képességeit és [nehezítené] mindennapi működését”.⁵³

A viták és tervezetések középpontjában Németország utánpótlási vonalainak elvágása állt. 1940 tavaszán Baku felé fordult az érdeklődés. A francia légierő főparancsnoka, Vuillemin tábornok azt az elképzelést támogatta, hogy a szövetségesek közel-keleti bázisokról támadhatnák az olajfinomítókat, elsősorban a szovjet Azerbajdzsán területén. Iraki brit és szíriai francia támaszpontokról felszálló repülőszázadok bombázásai nyomán két-három hónap alatt felére csökkenhetne az olajtermelés a Kaukázusban. A terv első változata szerint ez „meghatározó mértékben visszavetné Oroszország és Németország ütőképességét”. A későbbi változatok még rózsásabb színben látták a lehetséges jövőt: kevesebb támadó

köteléssel és rövidebb idő alatt értek volna el hasonló eredményeket.⁵⁴

A brit stratégák egyetértettek abban, hogy a Kaukázusban végzett bombázások drámai eredménnyel járnának: „Oroszország ipara és mezőgazdasága egyre növekvő mértékben bénulna meg és válna működésképtelenné. Szeretefoizlana Németország minden reménye arra, hogy az orosz olajkitermelés egy részét észszerű szervezéssel a maga hasznára fordíthatja, [a bombázások tehát] döntően befolyásolhatnák a háború kimenetelét.” Francia és brit stratégák meggyőződéssel hitték, hogy a szovjet olajfinomítók lerombolásával megszűnne a Németország jelentette fenyegetés.⁵⁵

A közös katonai fellépés tervei azonban rögtön kútba estek, amikor Hitler lerohanta Franciaországot. Sokan úgy vélték, hogy a német támadás szeniális taktikai mestermű volt, mert a védekezőket teljesen váratlanul érték a gondosan megtervezett és a harcedzett, idegen területek megszállásában nagy gyakorlatot szerzett csapatok által hibátlanul végrehajtott hadműveletek. A modern kutatások szerint a franciák fölött aratott győzelem valójában igen nagy részben a szerencsének köszönhető. Hitler több esetben is elveszítette a hidegvérét, és arra utasította erőit, hogy tartsák az állásaikat, ám a parancsok csak akkor értek célba, amikor az alakulatok már messze elhagyták a pozíciókat, ahol meg kellett volna torpanniuk. A merész porosz harckocsizó parancsnokot, az eltökélten előrenyomuló Heinz Guderiant még le is fokozták engedetlenségért, holott a megállásra felszólító parancs valószínűleg soha nem jutott el hozzá. Ebben az időszakban Hitler az idegösszeomlás határára jutott attól való félelmében, hogy alakulatai csapdába esnek – amúgy semmiféle csapda nem létezett.⁵⁶ A gyors előrenyomulás a józan számításra fittyet hányó szerencsejátékos nem megérdemelt jutalma volt.

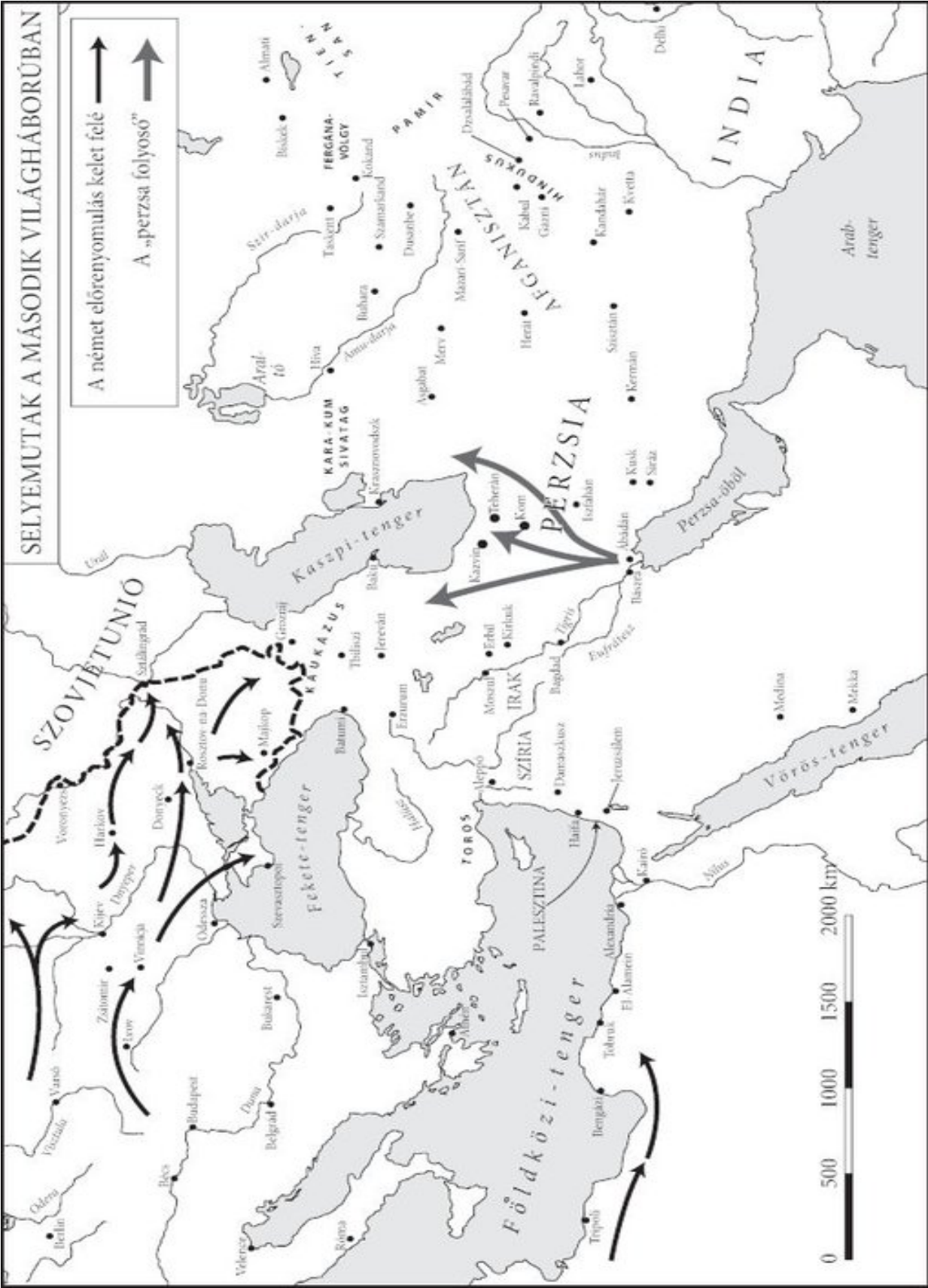
Nyugat-Európában az első világháborúval véget ért a birodalmak kora. Németország most – ahelyett hogy csendben beleszürkült volna egy békésebb jövőbe – megsemmisítő csapást tervezett. Miközben a Királyi Légierő az angliai csatára készült, a hangoskodók azt harsogták, hogy egy korszak véget ért. A kabuli német követ buzgón hangoztatta, hogy Hitler a nyár végére beveszi Londont. A brit birodalom végromlására készülve konkrét javaslatokat tettek az afgán kormány vezető tagjainak: Németország ígéretet tesz arra, hogy ha

az ország feladja eddigi semlegességét, a várt győzelem esetén megkaphat egy jókora darabot India északnyugati részéből, illetve a forgalmas kikötővárost, Karacsit. Csábító ajánlat volt. Még a kabuli brit követ is beismerte, hogy a britek hajója „süllyedni látszik”, nagy hitre és bátorságra van szüksége annak, „aki azzal számol, hogy a felszínen marad”. A csekély jelentőségű jelképes gesztusok egyike volt (és jól mutatta a britek cselekvési lehetőségeinek korlátozottságát) az afganisztáni gyapot szállítási költségének csökkentése annak érdekében, hogy a helyi gazdaság ne omoljon össze. Ebben a döntő fontosságú pillanatban az afgánok végül kitartottak – vagy legalábbis csak ingadoztak, és nem álltak teljes mellszélességgel a németek mellé.⁵⁷

1940 nyarán Nagy-Britannia és a brit birodalom a létéért küzdött. Az előző évben egy nyári kora hajnalon Moszkvában a náci Németország és a kommunista Szovjetunió között aláírt egyezmény egy szempillantás alatt megváltoztatta a világot. A jövő egy sor új kapcsolattól függött, amelyek összekötötték Berlint a Szovjetunió keresztül Ázsia távoli részeivel és az indiai szubkontinenssel, és áttelelhetők az árucikkek és erőforrások áramlását Európa nyugati részéből annak közepébe.

SELYEMUTAK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A német előrenyomulás kelet felé
 A „perzsa folyosó”

Ez az átrendeződés azonban a Szovjetunió folyamatos támogatásától függött. Az áruk és nyersanyagok a Lengyelország lerohanását követő hónapokban valóban megérkeztek, de egyáltalán nem mindig simán. A tárgyalások feszültek voltak, leginkább akkor, amikor két különösen fontos árucikk, a búza és az olaj került szóba. Sztálin személyesen felügyelte a tárgyalások alakulását, és döntötte el, hogy a németek megkaphatják-e az igényelt 800 000 tonna olajat, vagy esetleg csak egy kisebb mennyiséget, és milyen feltételekkel. Az egyes szállításokat érintő viták érzékenyek voltak és hosszadalmasak; csaknem folyamatos fejfájást okoztak a német stratégiai tervezőknek.[58](#)

A német külügyminisztérium természetesen felismerte a helyzet rendkívüli törékenységet, és jelentéseiben hangsúlyozta a Moszkvától való túlzott függés veszélyeit. Ha bármilyen okból – vezetőváltás, csökönység vagy egyszerű kereskedelmi nézetkülönbség következtében – a viszony megromlik, Németország kiszolgáltatott helyzetben találja magát. Ez jelentette a legnagyobb fenyegetést Hitler elképesztő katonai sikersorozatára.[59](#)

A nyugtalanság és bizonytalanság érzése vezetett a német katonák, oroszok és zsidók millióinak életébe kerülő elhatározáshoz: le kell rohanni a Szovjetuniót. Hitler 1940 júliusának végén a szokott módon, az ideológiai harc fogalmait használva jelentette be döntését. Itt az idő – közölte Jodl tábornokkal –, meg kell ragadni az alkalmat a bolsevizmus eltiprására.[60](#) A tét valójában nem más volt, mint a nyersanyagok és mindenekelőtt az élelmiszer birtoklása.

Az 1940-es év második felében és 1941 elején nemcsak katonák, hanem gazdasági tervezők is dolgoztak az invázió logisztikai előkészítésén. Vezetőjük egy mezőgazdasági szakértő, Herbert Backe volt, aki az 1920-as évek elején csatlakozott a náci párthoz, töretlen ütemben emelkedett a ranglétrán, és hamarosan a birodalmi mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter, Richard Darré vette pártfogásába. Backe elkötelezett híve volt a náci pártnak, szolgálai odaadása és mezőgazdasági szakértelme révén jelentős szerepet kapott az 1930-as évek reformjaiban, amelyek szabályozták az árakat, és keretek közé szorították mind a kivitelt, mind pedig a behozatalt.[61](#)

Backe megszállott hittel vallotta, hogy Németország gondjaira a Szovjetunió területe lehet a megoldás. Az Orosz Birodalom terjeszkedésével a sztyeppék lassan átalakultak, a nomád pásztorok világából valódi kenyereskosár lett, gazdagon termő gabonátlák húzódtak a sík vidéken láthatártól láthatárig. A talaj rendkívül termékeny volt, különösen azokon a vidékeken, ahol a föld szinte feketéllett a benne lévő ásványoktól. A Szovjet Tudományos Akadémia által a régióba indított expedíciók elragadtatással számoltak be a Fekete-tengertől Közép-Ázsia mélyéig húzódó területekről, izgatottan jelentették, hogy a feltételek egyszerűen ideálisak a magas hozamú szántóföldi termeléshez.⁶²

Dél-Oroszország és Ukrajna mezőgazdasága az 1917-es forradalom előtti időszakban elképesztő ütemben fejlődött, amit elősegített a növekvő hazai szükséglet, az emelkedő kivitel és a tudományos kutatás, amely azt vizsgálta, hogyan lehet a legjobb minőségű búzát termesztani a korábban évezredek óta csak a nomád népek állatainak legeltetésére használt földeken.⁶³ Hogy milyen mezőgazdasági lehetőségeket kínál a sztyeppe, amely a 19. század végén és 20. század elején rendkívüli mértékben fellendítette az orosz gabonatermelést, senki sem tudta jobban Herbert Backénál, akinek szakterülete és doktori értekezésének témája is az orosz gabona volt.⁶⁴ Az alacsony, szívós, szemüveges és mindig fess Backe vezette kutatócsoportok több tervzetben is felvázolták egy lehetséges invázió céljait. Hitlernek hangsúlyosan kifejtette, hogy a kulcs Ukrajna; a Fekete-tengertől északra és a Kaszpi-tenger mentén húzódó termékeny síkságok megszerzése „minden gazdasági nyomástól mentesít bennünket”.⁶⁵ Németország legyőzhetetlen lenne, ha megszerezné a Szovjetuniónak „e végtelen gazdagságú területeit”.⁶⁶ Nem függene többé Moszkva és a szeszélyes szovjet vezetők jóindulatától, s a Mediterráneumban és az Északi-tengeren létesített brit blokád kedvezőtlen hatásai is sokkal kezelhetőbbek lennének. Ez volt az esély arra, hogy Németország hozzáférjen az erőforrásokhoz, amikre oly égető szüksége volt.

Pontosan így beszélt Hitler is arról, hogy mi is valójában a tét, amikor 1941 nyarán végül csakugyan megindult a támadás. A német csapatok az első napokban hihetetlen gyorsasággal nyomultak kelet felé, a Führer alig tudta leplezni izgatottságát. Németország –

mondogatta kitörő örömmel – soha többé nem fogja feladni az újonnan meghódított földeket; „ezek lesznek a mi Indiánk... a mi saját Édenkertünk”.⁶⁷

A birodalmi propagandaminiszternek, Joseph Goebbelsnek sem voltak kétségei afelől, hogy a támadás célja az erőforrások, elsősorban a búza és más gabonafélék megszerzése. Egy 1942-ben írt cikkében a maga jellemzően szálkás és érzéketlen modorában kijelentette, hogy a háborút „a gabonáért és kenyérért, a kiadós reggeliért, ebédért és vacsoráért” indították. Ez és nem más Németország háborús célkitűzése – folytatta –, „a hatalmas keleti síkság megszerzése, ahol elegendő – több mint elegendő – aranyló búza terem népünk és egész Európa népeinek táplálásához”.⁶⁸

Az effajta megjegyzések mögött kényszerítő valóság húzódott, mert Németország egyre nyomasztóbb tempóban fogyott ki az élelmiszerből és az alapvető fogyasztási cikkekből – és a krónikus hiányon a szovjet gabonaszállítmányok sem enyhítettek. 1941 februárjában például a német rádió bejelentette, hogy Európa-szerte élelmiszerhiány lépett fel a brit tengeri blokád következtében, amit a propaganda korábban „elmezavarnak”, illetve *dementia Britannicának* minősített, és a rádióbemondók is csak így emlegettek.⁶⁹ 1941 nyarán Goebbels azt írta a naplójába, hogy a berlini boltok polcai kiürültek, és nagy ritkasággá lettek a zöldségfélék. Az árak ennek következtében ingadoztak, a feketepiac virágzott, és az emberek egyre nyugtalanabbak lettek; forrongásokra nem került sor, de egyre többen kérdezték, hogy valójában mi haszna is van a német terjeszkedésnek – ez a fejlemény határozottan idegessé tette a propagandaminisztert.⁷⁰ Egy helyi tisztségviselő szerint az ő körzetében „a túlmunkától kimerült nők és férfiak nem látják be, hogy miért kell a háborút még tovább, Ázsiára és Afrikára is kiterjeszteni”. A boldog idők már csak az emlékekben éltek.⁷¹

A megoldással Backe és elemzőcsoportja állt elő. Maga Backe az 1940-es év végén a készletek állásáról írt jelentésében nem győzte hangsúlyozni az élelmiszerhelyzet rohamos rosszabbodását. Egy 1941 januárjában tartott államtitkári értekezleten, amelyen Hermann Göring a négyéves terv főkoordinátoraként vett részt, odáig ment, hogy figyelmeztetett: hamarosan jegyrendszert kell bevezetni a húsról – az erre vonatkozó döntést ismételten megvétózták, attól

tartva, hogy hatására a lakosság nemcsak a háborút nem fogja tovább támogatni, de a náci pártot sem.⁷²

Backe merész javaslattal állt elő. Noha a Szovjetunió területe hatalmas, és mind földrajzi, mind éghajlati adottságaira nézve is igen változatos, egy vonallal durván két részre osztható. Az Ukrajnát, Dél-Oroszországot és a Kaukázust magában foglaló, dús termőföldekben és ásványkincsekben gazdag déli rész alkotja a „többletzónát”, míg az északi rész – Észak- és Közép-Oroszország, Belorusszia és a Baltikum – a „hiányzóna”. Backe úgy vélekedett, hogy az egyik rész megtermeli, a másik pedig elfogyasztja az élelmiszert. Németország nehézségeire az jelentené a megoldást, ha figyelmét csakis az elsőre összpontosítaná: birtokba kell venni a többletzónát, és a megtermelt javakat átirányítani Németországba. A hiányzónát egyszerűen el kell szigetelni: nem különösebben érdekes, hogy fennmarad-e és hogy hogyan – amit elveszít, az Németország nyeresége lesz.

Mindennek valódi jelentése egy berlini megbeszélésen vált nyilvánvalóvá, mindössze hetekkel a Szovjetunió lerohanását jelentő, Barbarossa fedőnevű hadművelet megkezdése előtt. Május 2-án a stratégiai tervezők megvitatták a támadás céljainak fontossági sorrendjét és a várható eredményeket: az előrenyomuló német hadseregnek az elfoglalt területről kell táplálnia magát, az ígért földjének az első pillanattól fogva hasznot kell termelnie. Attól kezdve, hogy a német katonák átlépik a határt, a Wehrmachtot az orosz földnek kell ellátnia.

A hiányzónában élőkre gyakorolt hatás ugyancsak szóba került a megbeszélésen. Ők egyik napról a másikra el lesznek vágva minden ellátástól. A történelem egyik legvérfagyasztóbb dokumentuma a jegyzőkönyv, amely tárgyilagosan rögzíti: „következésképpen x millió ember kétségkívül éhen hal, ha mindent kisajátítunk, amire szükségünk van”.⁷³ Pusztulásuk az ár, amit meg kell fizetni azért, hogy Németország táplálhassa magát. Az éhen veszett milliók mindössze járulékos veszteség, szükségszerű áldozat Németország fennmaradásáért és sikeréért.

A megbeszélésen ezután más logisztikai kérdésekre került sor. Biztosítani kellett a fő ütőereket, amelyek összekötik a mezőgazdasági vidékeket a szállítási infrastruktúrával, hogy a

termények és nyersanyagok folyamatosan áramolhassanak Németország felé. Gondos mérlegelés tárgyává tették, hogy milyen megkülönböztető jelzést viseljenek azok, akik a termés begyűjtését és az új vetést felügyelik, végül a civil öltözék fölött viselt ezüstszürke karszalag mellett döntöttek. Ahogy egy vezető kutató rámutatott, a megbeszélés a banális és a gyilkos megfontolások keveréke volt.⁷⁴

A következő három hétben komoly erőfeszítéssel igyekeztek felbecsülni a valószínű következményeket, hogy a hiányzónában éhen pusztulók számaként megjelölt „x millióhoz” a lehetőségekhez mérten pontos értéket rendelhessenek. A május 23-án elkészült húszoldalas jelentés lényegében a már körvonalazott következtetések továbbfejlesztett változata. A Szovjetunió többletzónáját le kell választani, a megtermelt mezőgazdasági javakat pedig begyűjteni és Németországba szállítani. Amint már a Berlinben tartott előző megbeszélésen megállapították, a következményeket a helyi lakosság fogja elszenvedni. Mindezt most részletesebben is kifejtették, és pontosabb becslést adtak a halálos áldozatok számára is. „Ebben a régióban – így a jelentés – sok tízmillió ember válik feleslegessé, ezek vagy éhen pusztulnak, vagy elvándorolnak Szibériába. A lakosságnak az éhhaláltól való megmentésére irányuló próbálkozás... csak Európa élelmiszer-ellátásának kárára lenne lehetséges, és megakadályozná, hogy Németország a háború végéig kitartson.”⁷⁵ A Szovjetunió megtámadása tehát nem pusztán a háborús győzelem szempontjából vált fontossá; egyszerűen élet vagy halál kérdése volt.

A május 2-i ülés résztvevőinek névsora nem maradt fenn, de Backe keze nyoma a napirendi pontokon és a végkövetkeztetésen is felismerhető. Hitler többre becsülte, mint a feletteseit, és ahogy Backe felesége a naplójában írta, a Führer mindenekelőtt az ő tanácsát igényelte az inváziót előkészítő eligazítások során. Ott van még a disszertációjának átdolgozott bevezetője, ami 1941 nyarán nyomtatásban is megjelent: Oroszország – írta – nem képes megfelelően felhasználni az erőforrásait; ha Németország megszerzi, kétségkívül hatékonyabban is hasznosítja majd őket.⁷⁶

A legbeszédesebb azonban egy 1941. június 1-jén, vagyis három héttel a Szovjetunió lerohanása előtt írt rövid feljegyzése. Az oroszokat – írja – nem kell sajnálni azért, ami rájuk vár. „Az oroszok

az évszázadok során már megtapasztalták a szegénységet, az éhezést és az igénytelenséget... Ne próbáljuk a német életmód mércéjét alkalmazni rájuk vagy megváltoztatni az életmódjukat.” Az orosz gyomor – folytatja – sokat kibír. A helyzet félreértése sajnálatot érezni az éhezők iránt.⁷⁷ Gondolatainak világossága sokakat ragadott magával – ezt Goebbels is megállapította egy naplóbejegyzésében a Szovjetunió elleni támadás előkészítése során. Backe – írta – „tökéletesen tartja kézben a részlegét. Vele minden megvalósulhat, ami egyáltalán megvalósítható.”⁷⁸

Az események irányítói tisztában voltak annak horderejével, aminek előkészítésén fáradoztak. 1941 telén élelmiszerhiány lesz – jelezte előre Goebbels a naplójában –, olyan súlyos, hogy jelentéktelennek tűnnek majd a korábbi éhínségek. Ez persze nem a mi gondunk – tette hozzá, nyilvánvalóan arra utalva, hogy nem a németek fognak éhezni, hanem az oroszok.⁷⁹ Feltéve hogy a németek ugyanolyan éberrel figyelték a szovjet rádióadásokat, mint a britek, Goebbelst felbátoríthatták az inváziót kevesebb mint három nappal megelőző híradások, amelyek arról tájékoztattak, hogy „Közép-Oroszországban a földek olyanok, mintha zöld szőnyeg borítaná őket; délkeleten érik már a búza”. Az aratás éppen megkezdődött, és igen jó termés ígérkezett.⁸⁰

Amikor a támadás előkészítése az utolsó szakaszba lépett, a közkatonáknak és a tiszteknek egyformán az eszükbe vésték, hogy mi is a tét. Egy bajor katonatiszt, a ranglétrán töretlenül emelkedő Franz Halder szerint Hitler a maga jellegzetesen világos és határozott stílusában beszélt. Ez a harc a legvégsőig tart – mondta tábornokainak 1941 márciusában. Oroszországban erőt kell alkalmazni „a legbrutálisabb formában... A háború célja a teljes megsemmisítés... A harctéri parancsnokoknak tisztán kell látniuk a tét nagyságát.” Ami a Szovjetuniót illeti, „ha a jelenben kemények vagyunk, a jövőben majd engedékenyek lehetünk”.⁸¹

Mindez még kendőzetlenebbül mondatott ki 1941 májusában, amikor az invázióban részt vevő katonák között terjeszteni kezdték az Oroszországban elvárt magatartást körvonalazó hivatalos tájékoztatót. A szöveg elsorolta az „agitátorok, partizánok, szabotőrök” és zsidók jelentette sokféle fenyegetést, nyilvánvalóvá téve, hogy a katonák senkiben sem bízhatnak, és senki iránt nem

mutathatnak könyörületet.⁸² A parancs kifejtette, hogy a meghódított területek fölött miként kell ellenőrzést gyakorolni. Kollektív büntetést kell alkalmazni bármilyen ellenállás vagy lázadás esetében. Azokat, akikkel szemben felmerül a németellenes tevékenység gyanúja, a helyszínen bíróság elé kell állítani, és amennyiben bűnösnek bizonyulnak – tekintet nélkül arra, hogy katonák vagy polgári személyek –, haladéktalanul ki kell végezni őket.⁸³

Végül megjelent az úgynevezett komisszárparancs (Kommissarbefehl), amely szemléletesen megmutatta, milyen lesz a háború a keleti fronton: az ellenség minden valószínűség szerint a nemzetközi jogot és az emberiesség törvényeit egyaránt semmibe vevő magatartást fog tanúsítani, érvelt a dokumentum. A szovjet „politikai komisszárok” (és szélesebb értelemben a szovjet politikai elit) „barbár és ázsiai” eszközökkel fognak harcolni, ezért ezek az emberek nem érdemelnek könyörületet.⁸⁴

Út a népirtás felé

A Szovjetunió német lerohanásának előkészítésekor a tiszteknek és közkatonáknak adott iránymutatás egyértelmű volt és irgalmatlan: minden azon múlt, hogy meg tudják-e szerezni a déli gabonatermő vidékeket. A katonáknak azt mondták, tekintsék úgy, hogy minden falatot, amit a szovjet polgárok megesznek, voltaképpen a német gyermekek szájától vonnak meg.¹ A magasabb rangú parancsnokok alárendeltjeik tudomására hozták, hogy Németország jövője múlik a győzelmükön. Közvetlenül a Barbarossa hadművelet megkezdése előtt Erich Hoepner vezérezredes közölte páncélosaival, hogy Oroszországot szét kell zúzni – és ezt „példátlan szigorral kell végigvinni. Minden katonai akciót alapelvekben és gyakorlatban az ellenség könyörtelen, vasakarattal végrehajtott megsemmisítésének célja kell hogy vezéreljen.”² A tisztikar tagjainak vérükben volt a szlávok megvetése, a bolsevizmus gyűlölete és az antiszemita düh; most – egy kiváló kutató szavaival – „ezek együttesen alkották azt az ideológiai kovászt, melynek erjedése a küszöbönálló keleti hadjárat során a tábornokokat könnyen a tömeggyilkosság eszközeivé változtatta”.³

Miközben sürgette a földi pokol gyakorlati megvalósítását, Hitler a jövőről álmódott – a Krím a németek Riviérájává válik; milyen csodálatos lesz, ha ezt a fekete-tengeri félszigetet autópálya köti majd össze az anyaországgal, hogy minden német könnyen odautazhasson a Volkswagenjével. Arra gondolt, bárcsak fiatalabb lehetne, és láthatná mindennek megvalósulását; igazán gyalázat, hogy nem lehet tanúja az eljövendő évtizedek izgalmas eseményeinek.⁴ Himmler hasonlóan rózsás távlatokban ábrándozott: a gyarmatosok falvakkal körülvett települések füzereit

(*Siedlungsperlen*) hozzák majd létre, ahol német gazdálkodók gyűjtik be a gazdagon termő fekete föld gyümölcseit.⁵

Hitler és legszűkebb környezete kétféle modellt látott a Berlin rendelkezésére álló természeti erőforrások körének bővítésére. Az első a brit birodalom volt. Németország hatalmas területekre tesz szert keleten, ahogy Nagy-Britannia tette az indiai szubkontinensen. Német telepések kicsiny csoportja uralkodik majd Oroszország fölött ugyanúgy, ahogy néhány brit tartja kézben a Rádzst. Az európai civilizáció győzelmet arat a nyilvánvalóan alacsonyabb rendű kultúra fölött. A náci vezetők folyamatosan hivatkoztak a britek indiai jelenlétére mint annak példájára, hogy miként gyakorolhat uralmat kisszámú ember hatalmas területek és tömegek fölött.⁶

Volt azonban egy másik modell is, amelyről Hitler gyakran beszélt, amelyben fontos párhuzamokat látott, és amelyből ösztönzést és lendületet merített: az Egyesült Államok. Németországnak azt kell tennie – mondta Alfred Rosenbergnek, a megszállt keleti területek újonnan kinevezett birodalmi miniszterének –, amit az európai telepések tettek az Újvilágban az ottani bennszülöttekkel: a helyi lakosságot vissza kell szorítani vagy meg kell semmisíteni. A Volga – jelentette ki – Németország Mississippije lesz, vagyis határvonal a civilizált világ és a túlnani káosz között. Az amerikai Great Plains (Nagy Síkság) vidékét a 19. században előzőlő népek bizonyára megtelepszene majd keleten is. Németek, hollandok, skandinávok, sőt – jósolta magabiztosan – még amerikaiak is megtalálhatják jövőjüket és boldogulásukat az új lehetőségeket kínáló végtelen tájakon.⁷ A messze keletig húzódó, termékeny ukrán és délorosz földek jóvoltából új világrend van születőben. Az amerikai álomnak vége – nyilatkoztatta ki Hitler: „Európa, és nem Amerika lesz a korlátlan lehetőségek hazája.”⁸

Izgatottságát nemcsak a Fekete- és Kaszpi-tenger fölött húzódó övezet ígérte káprázatos jövő látomása okozta, hanem az is, hogy a jelek Németország számára kedvező fordulatot sejtettek mindenütt. A Wehrmacht ollójának egyik pengéje egyenletesen nyomult előre északról, a másik Észak-Afrikán és a Közel-Keleten keresztül délről közelített a világ szíve felé. 1941-ben, miközben sikeresen haladt a Barbarossa hadművelet, Rommel és az Afrika Korps Észak-Afrikában villámgyors győzelmek sorozata nyomán karnyújtásnyira jutott

Egyiptomtól, vagyis a Szuezi-csatorna birtokbavételétől. Mindeközben Franciaország összeomlása megnyitotta a lehetőséget a Luftwaffe előtt, hogy használatba vegye azokat a repülőtereket, amelyeket a franciák az első világháborút követő rendezés során létesítettek Szíriában és Libanonban, jelentősen megnövelve ekképpen légi hadműveleteinek hatósugarát.

A világ sorsa hajszálon függött. A kulcskérdés a jelek szerint a Szovjetunió lerohanásának időzítése volt, illetve az, hogy sikerül-e meglepni vele Sztálint. A támadást mindenképpen akkor kellett megindítani, amikor a gabonát már learatták, de még nem gyűjtötték be, hogy az előrenyomuló német csapatok máris felhasználhassák. A Moszkvával 1940-ben folytatott tárgyalások eredményeképpen már egymillió tonna gabonát, közel ugyanennyi nyersolajat, valamint jelentős mennyiségű vas- és mangánércet szállítottak a Szovjetunióból Németországba. A megfelelő pillanat azután jött el, hogy 1941 májusában a következő hatalmas szállítmány is megérkezett.⁹

1941 nyarán a Szovjetunió nyugati határa közelében folyó német csapatösszevonások láttán gyanakodni kezdő hadügyi népbiztos, Szemjon Tyimosenko marsall és Georgij Zsukov tábornok azt javasolta Sztálinnak, hogy a Vörös Hadsereg indítson megelőző támadást, majd továbbnyomulva rohanja le Varsót, Észak-Lengyelországot és Poroszország egy részét is. Két, közel egybehangzó beszámoló szerint Sztálin elvetette az elgondolást. „Megőrültek? – kérdezte haragosan. – Provokálni akarják a németeket?” Aztán Tyimosenko felé fordult: „Ide nézzenek mindannyian! Tyimosenko egészséges, és jó nagy feje is van, de az agya nyilvánvalóan egészen kicsike.” Ekkor fenyegetőzni kezdett: „Ha provokálni merészelik a németeket a határon, és hadmozdulatokat kezdeményeznek a hozzájárulásunk nélkül, fejek fognak hullani!” Azzal megfordult, kisértelt a helyiségből, és bevágta maga mögött az ajtót.¹⁰

Sztálin nem abban kételkedett, hogy Hitler támadni fog, csak azt nem hitte, hogy ilyen hamar. Valójában éppen azért felügyelte személyesen a náci kormánnyal folytatott kereskedelmet, hogy szemmel tarthassa a németeket, amíg a szovjet hadsereg rohamos

tempóban újjászerveződik és modernizálódik. Bizonyos volt abban, hogy még mindig ő tartja kézben az összes lapot, és habár a hírszerzők Berlinből, Rómából, de még Tokióból is (a moszkvai követségekről érkező hírekkel összhangban) azt jelentették, hogy közeli német támadás fenyeget, egyszerűen figyelmen kívül hagyta a jelzéseket.¹¹ Elbizakodottságát jól szemlélteti, hogy a német légi erő főhadiszállására beépített orosz kém öt nappal a támadás előtt küldött jelentésére csak ennyit firkantott: „Mondja meg a »forrásának«, hogy bassza meg az anyját! Ez nem forrás, hanem dezinformátor.”¹²

Sztálin környezetében már korántsem volt mindenki ennyire nyugodt. A június eleji német csapatmozgások láttán egyesek arra a következtetésre jutottak, hogy a Vörös Hadseregnek védekező pozíciókat kell elfoglalnia. „Megnemtámadási szerződést kötöttünk Németországgal – közölte Sztálin hitetlenkedve. – A németeket leköti a nyugaton folyó háború, és bizonyos vagyok abban, hogy Hitler nem kockáztatja meg egy újabb front megnyitását azzal, hogy megtámadja a Szovjetuniót. Hitler nem bolond, és jól tudja, hogy a Szovjetunió nem Lengyelország vagy Franciaország, de még csak nem is Anglia.”¹³

Június 21-én már napnál világosabb volt, hogy valami nagyon komoly dolog van készülőben. Vilhelm Assarsson, moszkvai svéd nagykövet úgy vélte, hogy két eshetőség van: vagy az első sorokból nézheti végig

„a Harmadik Birodalom és a Szovjet Birodalom” összecsapását annak rendkívül messze ható következményeivel, vagy a németek mindjárt előállnak egy sor új követeléssel, ami „Ukrajnát és a bakui olajkutakat illeti”. Utóbbi esetben – tűnődött – „a világtörténelem legnagyobb zsarolási kísérletének” tanúja lesz.¹⁴

Órákkal később már egyértelmű volt, hogy nem blöffről van szó. Sztálint 1941. június 22-én hajnali 3:45-kor Zsukov tábornok telefonhívása ébresztette fel azzal a hírrel, hogy a határt minden szektorban áttörték, és általános támadás indult a Szovjetunió ellen. Sztálin először nem volt hajlandó elhinni a dolgot; úgy vélekedett, hogy valamiféle hatalmi sakkjátszma nyitólépéséről lehet szó Hitler részéről annak érdekében, hogy kikényszerítsen egy újabb, valószínűleg a kereskedelmet érintő megállapodást. Csak lassan

ébredt rá a valóságra, hogy élet-halál harc vette kezdetét. A meglepetéstől szinte letaglózva bénult, magatehetetlen állapotba zuhant, a nyilvános bejelentést Molotovnak kellett megtennie. „A civilizált nemzetek egész történetében példátlan árulás történt” – mondta lassan, nehézkesen. De senkinek ne legyen kétsége: „az ellenséget szétzúzzuk, és miénk lesz a győzelem”. Arról nem tett említést, hogy a Szovjetunió az ördöggel cimborált, és most eljött az idő: fizetnie kell.¹⁵

A németek könyörtelenül gyilkolva és pusztítva nyomultak előre, noha az inváziós erők nem voltak sem annyira felkészültek, sem olyan jól felszereltek, mint általában gondolják.¹⁶ Néhány nap múlva elesett Minszk, ahol 400 000 szovjet katonát kerítettek be és ejtettek csapdába. Breszt-Litovszkot elszigetelték, a védők hamar kifogytak a tartalékaikból, de tovább küzdöttek – egy fiatal katona 1941. július 20-án a következő szavakat karcolta az erőd falába: „Meghalok, de nem adom meg magam. Isten veled, szülőhazám.”¹⁷

Sztálin ekkorra már felfogta az események jelentőségét és arányait. Július 3-i rádióbeszédében „a Szovjetunió népei számára élet és halál kérdésének” minősítette a német inváziót, és azt állította, hogy a támadók „a cárizmust és a földesurak uralmát” akarják visszaállítani. Valamivel közelebb állt az igazsághoz az a kijelentése, hogy „rabszolgákat szerezni jöttek a német bárók és hercegek számára”,¹⁸ ami többé-kevésbé helytálló, legalábbis akkor, ha hercegeken és bárókon a náci párt tisztségviselőit és a német iparmágnásokat értjük: nem sokkal később már egészen általános volt a fogságba esett szovjet katonák és a helyi lakosság kényszermunkára fogása. Idővel több mint 13 millió ember robotolt útépitéseken, a földeken vagy a gyárakban részben a német állam, részben pedig német magánvállalatok számára; utóbbiak közül sok máig létezik és működik. Európában újból megjelent a rabszolgaság.¹⁹

A német offenzíva 1941 nyarán megállíthatatlannak látszott. Szeptemberben elesett az ostromlott Kijev, ahol több mint 500 000 szovjet katona került fogságba. Néhány héttel később három hadtest Oroszország szíve felé tartó lándzsaként elérte Kalinyint, Tulát és Borogyinót. 1812-ben az utóbbinál vallott végső kudarcot a napóleoni invázió, most azonban a németek áttörték a védelmi vonalakat.

Októberben veszélyben forgott már Moszkva is; a helyzet olyan nyugtalanító volt, hogy tervek készültek a vezetők evakuálására Kujbisevbe (az egykori Szamarrába), ami a fővárostól majdnem 1000 kilométernyire, a Kaszpi-tenger felé hömpölygő Volga kanyarulatában fekszik. Lenin holttestét eltávolították a Vörös térről, és biztonságos tárolóhelyre szállították. Előkészítették Sztálin távozását is, ő azonban az utolsó pillanatban (egybeszámolókat szerint a páncélvonat mozdonyát már beindították, és a testőrök ott sorakoztak a peronon) a maradás mellett döntött.²⁰

Novemberben a Kaukázus kapuja, Rosztov-na-Donu is elesett. A hónap végén a 3. és a 4. *Panzergruppe* (páncélosadosztály) kb. 35, december 1-jén egy motorkerékpáros felderítőegység alig 10 kilométernyire közelítette meg Moszkvát.²¹ Hitler ujjongott. A jelek szerint teljes sikerrel haladt a megvalósulás felé a terv, hogy a Szovjetuniót északon Moszkva és Leningrád bevételével lefejezve hosszú távra biztosítják a többletzóna birtoklását. Két hónappal a támadás megkezdése után a szovjetek folyamatosan hátráltak, és a Führer lázas izgalommal beszélt a jövődőről: „Ukrajna és a Volgamedence egy napon Európa magtára lesz – mondta 1941 augusztusában. – Sokkal több mindent fogunk begyűjteni, mint ami ténylegesen a földeken terem. Ha egy napon a svédek nem akarnak majd vasércel ellátni bennünket, úgy is jó lesz. Megszerezzük Oroszországból.”²²

Mindeközben építő és technikai egységek haladtak a kelet felé nyomuló harcoló alakulatok mögött. 1941 szeptemberében az újonnan létrehozott *Sonderkommando R* (Oroszországi Különleges Egység) elindult Berlinből Ukrajna felé azzal a céllal, hogy használható infrastruktúrát hozzon létre az újonnan meghódított területeken. Több mint száz járművel – mozgó tábori konyhákkal, mobil irodákkal, műhelykocsikkal és rendőrségi távírókészülékekkel – fogtak hozzá ahhoz, ami egy történész szerint „az európai hódítások és birodalomépítés történetének legradikálisabb gyarmatosító hadjárata volt”.²³

Amikor elérték a Fekete-tenger partján fekvő Odesszát, a vezető tisztiek – rosszul teljesítők, frontlógósok és teljességgel alkalmatlanok tarkabarka gyülekezete – bekvártélyozták magukat a legszebb épületekbe, és nekiláttak mindenféle intézményeket alapítani,

amelyek egybehangzóan tanúskodtak arról, hogy hosszú távra terveznek: könyvtárakat, levéltárakat, előadótermeket és filmszínházakat, ahol győzelemittas német filmeket vetítettek.²⁴

Úgy tűnt, hogy az invázió tökéletes sikert aratott. A Németország élelmiszer- és nyersanyagellátásának biztosítására kijelölt terület csaknem teljes egészét kevesebb mint hat hónap alatt meghódították. Leningrád és Moszkva még nem esett el, de minden jel arra mutatott, hogy már csak idő kérdése a megadás. A fejlemények másutt is biztatóan alakultak. Habár egy iraki felkelést sikeresen leverte egy sebtében összeállított brit alakulat (amelynek a helyszínre szállításához a haifai utcákon rekvirálták el az autóbuszokat), a németek jó okkal gondolhatták, hogy új barátaik a Kaszpi-tengertől délre, az olajban gazdag területeken hamarosan összeszedik magukat.²⁵

A Szovjetunió lerohanásakor Hitler már hivatalosan is áldását adta az arab függetlenség eszméjére; a jeruzsálemi főmuftinak írt levélben kifejezte rokonszenvét, és méltatta az arabokat mint ősi gyökerű civilizációt, amelynek Németországgal közös ellenségei a britek és a zsidók.²⁶ A muszlim világgal való kapcsolatok ápolása odáig ment, hogy egy német akadémikus lelkes hangú könyvben dicsőítette a feltörekvő iszlámot, amelyben egyebek mellett „a vahabita Harmadik Birodalomnak” nevezte Szaúd-Arábiát.²⁷

Nagy-Britannia nézőpontjából elkésérítő volt a dolgok állása. Irakban csak hajszál híján sikerült elkerülni a katasztrófát – jegyezte meg az Indiában állomásozó brit erők főparancsnoka, Archibald Wavell tábornok –, és létfontosságú volt, hogy lépéseket tegyenek Iránban, ott ugyanis rendkívül bizonytalan, hogy mennyire terjed ki a német befolyás. „India védelméhez elengedhetetlen – írta Winston Churchill miniszterelnöknek –, hogy a németeket eltávolítsuk végre Iránból. Ha ezt most elmulasztjuk, meg fognak ismétlődni azok az események, amelyeken csak az utolsó pillanatban sikerült úrrá lennünk Irakban.”²⁸

Wavell okkal aggódott Irán miatt, ahol a háború kezdete óta fáradhatatlanul működött a német propagandagépezet. 1941 nyarán egy amerikai tudósító arról számolt be, hogy a teheráni könyvesboltok kirakatait ellepték Goebbels egyik szöcsöve, a *Signal*

magazin példányai, a mozikban pedig telt ház előtt játszanak olyan filmeket, mint a franciaországi és nyugat-európai német katonai diadalt ünneplő *Sieg im Westen* (Győzelem Nyugaton).²⁹

Iránban óriási lelkesedéssel fogadták a Szovjetunió elleni támadás hírét. Egyes beszámolók szerint Teheránban hatalmas tömeg verődött össze a Szepah téren, örvendezve a híreknek, hogy a Wehrmacht egyik szovjet várost foglalja el a másik után.³⁰ „Az irániak – tájékoztatta Londont a brit nagykövet, Sir Reader Bullard az invázió kezdetét követő napokban – sajnos ujjongva figyelik, hogy a németek lerohanják ősi ellenségüket, Oroszországot.”³¹

A hadsereg és a bazár jelentős része erősen németpárti – jelentette ki a nagyszerű brit történész és Perzsia-kutató, Ann Lambton, amikor a helyzettel kapcsolatos véleménye felől faggatták. – Ez az érzés különösen erősen él „a fiatal tisztekben, akik lelkes németbarátok, és a németek győzelmében reménykednek”.³² A brit katonai attasé hasonló véleményen volt, és rámutatott arra, milyen ellentétben áll a helyiek németbarátsága Nagy-Britannia általános rossz megítélésével. „Csak egészen kevesen vannak azok, akik valószínűleg a britek mellé állnának abban az esetben, ha a németek elérnék Perzsiát, az azonban bízvást feltehető, hogy a németek jelentős támogatásra számíthatnának.”³³ Ezt a nézetet osztotta a teheráni német nagykövet, Erwin Ettl, aki arról tájékoztatta Berlint, hogy egy brit támadás „eltökélt katonai ellenállással” találkozna, és a sah ilyen esetben Németországhoz fordulna segítségért.³⁴

A félelem, hogy Irán Hitler mellé talál állni, csak nőtt, amikor kiderült, hogy összeomlott az előrenyomuló németekkel szembeni szovjet ellenállás. A Wehrmacht térnyerése olyan mértékű volt, hogy Auchinleck tábornokot (aki mindaddig az indiai brit erők élén állt, most pedig a közel-keleti hadszíntér főparancsnokává nevezték ki) arról tájékoztatták, hogy Hitler erői 1941 augusztusának derekán el fogják érni a Kaukázust.³⁵ Ez a britek szempontjából valóságos katasztrófa volt. A németeknek égető szükségük volt az olajra, éppen elég súlyos következményekkel járna, ha megszereznék a bakui és kaukázusi készleteket. Ami pedig még ennél is rosszabb – jegyezte meg az India-ügyi miniszter, Leopold Amery –, nagyon is közel kerülnének az iráni és iraki olajmezőkhöz, és kétség sem fér hozzá, hogy „minden elképzelhető trükköt bevetnek”.³⁶ Másként fogalmazva:

nemcsak úgy tűnt, hogy a németek megtalálták legnagyobb gyengeségük, a hajóik, repülőgépeik, tankjaik és mindenfajta járműveik működtetéséhez szükséges olaj hiányának ellenszerét, de egyúttal Nagy-Britanniát is megfoszthatják a háborús erőfeszítések fenntartásához szükséges üzemanyagtól. Mindennél előbbre való feladat – állapította meg Auchinleck tábornok –, hogy kidolgozzunk egy haditervet (Operation Countenance, vagyis Megegyezés hadművelet) a Palesztinától Bászráig, illetve az iráni olajmezőig terjedő övezet megvédelmezésére.³⁷

Irán fontosságát növelte földrajzi helyzetének stratégiai jelentősége is. Noha Sztálin 1939-ben megállapodást kötött Hitlerrel, a két évvel későbbi német invázió a britek és barátaik váratlan szövetségesévé tette a Szovjetuniót. Washingtonban bejelentették: „Az Egyesült Államok kormánya úgy határozott, hogy megad minden gazdasági segítséget, ami a Szovjetunió megerősödését szolgálhatja a fegyveres agresszió elleni küzdelemhez.”³⁸ Ehhez kapcsolódva az Egyesült Államok moszkvai nagykövete személyesen biztosította Sztálint, hogy hazája a „végsőkig elszántan” törekszik Hitler legyőzésére, és kész bármit megtenni, amivel előmozdíthatja ezt a célt.³⁹

A gond csak az volt, hogy miként juttassák el a Szovjetunióba a fegyvereket és a felszerelést. A sarkkör közelében fekvő kikötők használata logisztikai szempontból kedvezőtlen volt, és a tél derekán veszedelmes is. Keleten Vlagyivosztk volt az egyetlen alkalmas kikötő, de a csendes-óceáni térségben a japán jelenlét is nehezítette volna a műveleteket. A megoldás nyilvánvaló volt: meg kell szerezni az ellenőrzést Irán fölött. Ez megakadályozná az ottani német ügynököket és helyi szimpatizánsokat abban, hogy a Harmadik Birodalom megvesse a lábát a Közel-Keleten, megvédené az olajlelőhelyeket, amelyek elvesztése végzetes hátrányt jelentene a szövetségeseknek, és nagyszerű lehetőséget nyújtana a kelet felé nyomuló Wehrmacht megállítását célzó erőfeszítések összehangolására.

Ez a megoldás jól szolgálta a szövetségesek háborús céljait, egyúttal pedig hosszú távú előnyöket is ígért mind a briteknek, mind pedig a szovjeteknek: az ország megszállása mindkét nagyhatalomnak megadta az ott régóta vágyott politikai befolyást,

gazdasági erőforrásokat és stratégiai pozíciókat. Izgalmas és ígéretes együttműködési lehetőségek tárultak fel annak nyomán, hogy Hitler elárulta és megtámadta korábbi szövetségesét.

1941 augusztusában brit csapatok szállták meg Teheránt, és hamarosan csatlakoztak hozzájuk szovjet alakulatok is. A nézetkülönbségeket a rendkívüli gazdasági és stratégiai fontosságú régióban fennálló közös érdekek szolgálatában félretették. Amikor az ország északi részében, Kazvin városánál találkoztak a brit és a szovjet csapatok, a katonák vidáman sztorizgattak, és cigarettát csereberéltek. A külföldi tudósítokat a szovjetek vodkával kínálgatták, és koccintottak velük Sztálin, Churchill, Molotov és Roosevelttel egészségére, aztán – ugyanabban a sorrendben – újra és újra megint. „Miután vagy harmincszor elmondták a köszöntőket és felhörpintették a tömény vodkát – írta egy jelen lévő amerikai tudósító –, az újságírók fele az asztal alatt feküdt, az oroszok meg csak ittak tovább.”⁴⁰

Amikor a sah vonakodott elrendelni a német állampolgárok haladéktalan kiutasítását, a britek az újonnan alapított BBC Persian Radio Service révén hamis híreket kezdtek terjeszteni, azzal vádolva az uralkodót, hogy elszállította a fővárosból a koronaékszereket, saját üzleti vállalkozásaiban rabszolgákat dolgoztat, és hogy saját kertjeit Teherán víztartalékaiból öntözteti – ezek a vádak Reader Bullard emlékiratai szerint széles körben ismertek voltak.⁴¹

A sah mellébeszéléssel és ügyeskedéssel tért ki a britek követelései elől, Roosevelttel elnöknek „agresszióról” panaszkodott, és „a nemzetközi igazságosságot és a népek szabadságjogát” ért sérelem miatt méltatlankodott. Ez mind nagyon szép – válaszolta az elnök –, a sahnak azonban tudomásul kellene vennie: „kétség sem fér hozzá, hogy a németek folytatni fogják a hódítást Európa határain túl, Ázsiában, Afrikában, de még Amerikában is”. Más szavakkal: Irán a tűzzel játszott, amikor jó viszonyra törekedett Hitlerrel.⁴² A britek végül a saját kezükbe vették a dolgok irányítását, lemondásra kényszerítették az ekkorra már súlyos tehernek tekintett Reza kánt, és helyére a fiát, Mohammed Rezát ültették; egy kifogástalan megjelenésű playboyt, aki imádta a francia detektívregényeket, a gyors autókat és a még gyorsabb kalandokat.⁴³

Az irániak jelentős része túrhetetlennek érezte ezt a beavatkozást. 1941 novemberében sokfelé verődött össze hatalmas tömeg, az utcákat „Éljen Hitler és vesszenek az oroszok meg a britek!” ordítózás töltötte be, így tiltakoztak az ellen, hogy az ország sorsáról idegen megszállónak tekintett erők hoztak döntéseket.⁴⁴ Ez nem Irán háborúja volt; a második világháború vitáihoz és harci cselekményeihez semmi közük sem volt az olyan városok lakóinak, mint Teherán vagy Iszfahán, akik szorongva figyelték, amint hazájukat magával sodorja az európai hatalmak közötti nagy összecsapás – véleményük azonban senkit sem érdekelt.

Már azelőtt, hogy Iránt nyers erővel az ellenőrzésük alá vonták, a szövetségeseik megszállták a szíriai és libanoni francia katonai létesítményeket, amelyek Franciaország eleste óta veszélyt jelentettek Nagy-Britanniára és közel-keleti szövetségeseire. A Királyi Légierő haifai támaszpontjáról egy sietősen összeállított Hurricane repülőszázadot küldtek ki, hogy lebombázza a vichyi francia erők libanoni bázisait. Az 1941 júniusában bevetésre indulók egyike később elbeszélte, hogy igen alacsonyan repülve, teljes sebességgel közelítette meg a francia repülősort „és egy csapat tarka ruhás lány” vasárnap reggeli koktélpartiját. Poharak, üvegek meg tűsarkú cipők repültek szerteszét, és mindenki igyekezett elbújni valahol – „csudálatosan mókás volt”, írta a fiatal brit Hurricane-pilóta, bizonyos Roald Dahl.⁴⁵

Az ekkoriban Berlinbe érkező hírek változatlanul biztatók voltak. A Szovjetunió szorongatott helyzetben volt, közelinek látszott az áttörés Iránban, Irakban és Szíriában – minden jel arra mutatott, hogy Németország a 7. századi iszlám roppant seregei vagy a Dzsingisz kán és örökösei által vezetett mongol hadak hódításaihoz fogható sikerek elébe néz.

A valóság azonban egészen más volt. A németek előrenyomulásának tempója és arányai a Szovjetunióban és más hadszíntereken is káprázatosaknak tűntek, de akadtak komoly nehézségek is. A keleti fronton a veszteségek erősen meghaladták a pótlásukra küldött tartalékosok számát. A látványos győzelmek nyomán nagyszámú hadifoglyot ejtettek, de gyakran igen nagy árat kellett fizetni értük. Halder tábornok becslése szerint a Wehrmacht az

invázió első két hónapjában 400 000 katonáját, vagyis személyi állományának 10 százalékát elveszítette. Szeptember derekára a halottak vagy sebesültek száma 500 000-re emelkedett.⁴⁶

A rendkívül gyors előrenyomulás a teljesítőképeség végső határáig terhelte meg az utánpótlási vonalakat. Szinte az első pillanattól kezdve gondot okozott a tiszta víz hiánya, aminek következtében kolera- és vérhasjárvány tört ki a katonák között. Az előrelátóbbak már augusztus vége előtt felismerték, hogy a kép korántsem olyan rózsás, mint amilyennek látszik: az invázió kezdetétől fogva hiány volt alapvető fogyasztási cikkekből, mint a borotvapenge, a fogkrém és a fogkefe, a levélpapír, de még túból és cérnából is.⁴⁷ A szűnni nem akaró nyár végi eső eláztatta a katonákat és a felszerelést. „Egyszerűen nem lehet megfelelően megszáritani a takarókat, a csizmákat és a ruházatot” – írta egy katona az otthoniaknak.⁴⁸ A helyzetjelentések eljutottak Goebbelshez, aki a naplójában megjegyezte, hogy acélidegek kellene a nehézségek leküzdéséhez. A mostani megpróbáltatások – írta – idő múltán „kedves emlékekké szelídnének”.⁴⁹

A Közel-Keleten és Közép-Ázsiában ugyancsak rózsások és ugyancsak csalókák voltak a kilátások. Németország az év eleji derülést meghazudtoló módon keveset profitált abból a fellángolásból, ami azt ígérte, hogy az egész térség megmozdul Észak-Afrikától Szíriáig, Iraktól Afganisztánig. Nemhogy a közel-keleti hegemonia megszerzése, de még a tartósabb jelenlét is illúzióknak bizonyult.

Így aztán a német főparancsnokság a káprázatos területnyereségek ellenére már akkor küszködött a hadsereg moráljának fenntartásával, amikor Moszkva még az összeomlás szélén táncolt. 1941 októberének elején Walther von Reichenau tábornagy, a többletzónába behatolt 6. hadsereg parancsnoka egy hírhedt parancs kiadásával igyekezett harci kedvet önteni a katonáiba. Minden egyes német katona a keleti hadszíntéren – jelentette ki ünnepélyesen – „egy könyörtelen népi eszme hordozója, és megtorlója minden bestialitásnak, amit a németek és a rokon fajú népek ellen elkövettek”.⁵⁰ Ez persze nagyon erőteljes gondolat, csak hogy nehéz elképzelni, miféle hatása lehetett egy olyan hadseregre, amelyben a katonák a dermesztő hideg ellen újságpapírt

gyömöszölnek a csizmájukba, a sebesültek halálra fagynak, és az emberek bőréhez odafagy a puskatás.⁵¹ Miközben beköszöntött az irgalmatlan tél, és a fronton fejszével kellett feldarabolni a kenyeret, Hitler megvetéssel mondta a dán külügyminiszternek: „Ha a német nép többé már nem elég erős, és nem kész arra, hogy a vérét áldozza, akkor vesznie kell.”⁵² A serkentőszerek – a metamfetamint tartalmazó Pervitin, amit hatalmas adagokban osztottak ki a keleti fronton kegyetlen hidegben kínlódó katonáknak – többet értek, mint a buzdító szólamok.⁵³

Komoly utánpótlási nehézségek is súlyosbították az inváziós hadsereg helyzetét. A becslések szerint a Moszkvát gyűrűbe záró erőknek napi huszonhét vasúti szállítmány üzemanyagra lett volna szükségük, ehelyett egész novemberben összesen hármat kaptak.⁵⁴ A háború eseményeit szemmel tartó amerikai közgazdászok pontosan erre a vonatkozásra összpontosították figyelmüket a *The German Military and Economic Position* (A német katonai és gazdasági helyzet) és a *The German Supply Problem on the Eastern Front* (A német ellátási problémák a keleti fronton) című tanulmányukban. Számításaik szerint minden 200 kilométernyi előrenyomuláshoz napi 35 000 tehervagonnyi, illetve 10 000 tonna utánpótlásra lett volna szükség a frontvonalon. A súlyos gondokat tehát részben az előrenyomulás rendkívüli gyorsasága okozta.⁵⁵

A frontvonal ellátása a hátországból éppen elég nehéz volt, de akadtak még nagyobb nehézségek is. Az invázió vezérelve az volt, hogy a Szovjetunió testéről lemetsszék Ukrajnát és Dél-Oroszországot – az úgynevezett többletzónát. Az élelmiszerhiány már az invázió kezdete előtt is érezhetőbb volt Németországban, mint például Nagy-Britanniában, bár akkor még érkeztek a Szovjetunióból a gabonaszállítmányok. Ahelyett, hogy a keleten elért sikerek javítottak volna a helyzeten, most tovább zuhant az 1940-es év végén már eleve túl alacsony napi kalóriabevitel.⁵⁶ A Barbarossa hadművelet kezdete után sokkal kevesebb gabonát szállítottak Németországba, mint amennyit a Szovjetunióból importáltak 1939 és 1941 között.⁵⁷

A német rádióadások megpróbálták lelkesíteni a lakosságot – és fenntartani a biztonságérzetet. Németországnak mindig is bőséges gabonatartalékai voltak, állította 1941. november 1-jén az egyik

hírműsor; „most, a háború idején efféle fényűzés nélkül kell kitartanunk”. Vannak azonban jó hírek is – biztatott a propaganda –, nem kell attól tartani, hogy megismétlődik az első világháborúban megélt nélkülözés, mert az 1914 és 1918 közötti időszaktól eltérően „a német nép megbízhat az élelmiszer-ellátásért felelős hatóságokban”.⁵⁸

Mindez azonban már csak afféle kétségbeesett mellébeszélés volt, hiszen mindenki számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kifogyhatatlan keleti bőségszaru megszerzése csupán illúzió. A hadsereg, amelynek gondoskodnia kellett volna a saját ellátásáról az elfoglalt területek terményeiből, képtelen volt megfelelni ennek az elvárásnak; a katonák éppen csak tengődtek, és jószágokat lopkodtak. Ahelyett, hogy az otthoni mezőgazdaság hiányait pótolta volna, az ígéret földje, amivel kapcsolatban Hitler és környezete olyan vérmes reményeket táplált, sivár pusztaságnak bizonyult. A szovjetek a felperzselt föld taktikájának alkalmazásával megsemmisítettek maguk mögött mindent, ami felhasználható lett volna. Ezzel párhuzamosan a Wehrmacht sokszor egymásnak ellentmondó katonai célkitűzései (folyamatos feszültség alakult ki akörül, hogy középre, északra vagy délre összpontosítsák-e az embereket, harckocsikat, utánpótlást és üzemanyagot) idővel végzetessé váló zűrzavart teremtettek. 1942 tavaszán amerikai megfigyelők borúlátó becsléseket vázoltak fel a Szovjetunió németek által meghódított déli területein várható gabonatermésről; jelentésük szerint ez a legjobb esetben is csak az invázió előtti évek átlagának kétharmada lehet – ám a megszállók beérték volna még ennivel is.⁵⁹

A hadjárat tehát a területi nyereségek ellenére nemcsak az ígért bőséget nem hozta meg, de még annyit sem, amennyire feltétlenül szükség lett volna. Backe már a Szovjetunió lerohanása utáni második napon elkészítette a búzaszükségletre vonatkozó előrejelzését a négyéves gazdasági terv részeként. Németország évi 2,5 millió tonna behozatalra szorult. Ezt a mennyiséget, valamint sok millió tonna olajos magot, illetve milliányi szarvasmarhát és sertést a Wehrmachtnak kellett biztosítania, hogy az ország lakosságának élelmiszer-ellátása zavartalan legyen.⁶⁰ Ez volt az egyik oka annak, hogy Hitler „Moszkva és Leningrád porig rombolására” adott

parancsot a tábornokainak; azt akarta, hogy „ne maradjanak ott emberek, akiket etetnünk kellene a tél folyamán”.[61](#)

Miután előirányozták milliók éhhalálát, a németek most nekiálltak pontosabban meghatározni, hogy kik lesznek azok. Első helyre az orosz hadifoglyok kerültek. Szükségtelen táplálni őket – írta Göring –, hiszen ezt semmilyen nemzetközi szerződés nem írja elő.[62](#) 1941. szeptember 16-án utasítást adott, hogy vonják meg az élelmet a „nem dolgozó” hadifoglyoktól – vagyis a sebesültektől és azoktól, akik túl gyengék ahhoz, hogy rabszolgamunkára fogják őket. Egy hónappal később a „dolgozó” hadifoglyok korábban már csökkentett fejadagját is újra lejjebb szállították.[63](#) A hatás rettenetes volt: 1942 februárjára az összesen 3,3 millió szovjet hadifogoly közül körülbelül 2 millió pusztult el, túlnyomó többségük éhen veszett.[64](#)

A folyamat felgyorsítása érdekében új technikákat dolgoztak ki az éhes szájak számának csökkentésére. Százával gyűjtötték össze a hadifoglyokat, hogy kipróbálják rajtuk a lengyel hadsereg laktanyáiban az élősködők irtására használt rovarölő szereket. Teherautók kipufogógázát a raktérbe visszavezetve tanulmányozták a szén-monoxid-mérgezés hatását az odazárt emberekre. Ezeket a kísérleteket 1941 őszén végezték olyan helyeken, amelyek később iszonyatos hírnévre tettek szert: Auschwitzban és Sachsenhausenben.[65](#)

A tömeges népirtás, ami mindössze néhány héttel az invázió megkezdése után kezdetét vette, gyomorforgató válasz volt a német támadás kudarcára és a gazdasági-stratégiai tervek siralmas alkalmatlanságára. Ukrajna és Dél-Oroszország végtelen búzamezői nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, az árat pedig haladéktalanul meg kellett fizetni, mégpedig nem csak a helyi lakosság deportálásával vagy elűdözésével, amire Hitler korábban utalt egy beszélgetés során. Mivel túl sok volt az ember és túl kevés az ennivaló, adódott két kézenfekvő célpont, amiből démont lehetett csinálni a német médiában és közgondolkodásban: az oroszok és a zsidók.

A szlávokat már a háború előtt alsóbbrendű, téveteg, a szenvedést és az erőszakot jól tűrő fajként ábrázolták. A Molotov–Ribbentrop-paktum 1939-es megkötése után némiképp szelídebbre

vett hangvétele az invázió kezdete után ismét nyersre és kíméletlenre váltott. A kutatók meggyőzően bizonyították, hogy ez közvetlenül vezetett el az orosz nép 1941 nyarán megkezdett módszeres irtásához.⁶⁶

Az antiszemitizmust már a háborút jóval megelőző időkben és még mélyebben sulykolták bele a némettség gondolkodásába. A trónfosztott császár szerint a weimari köztársaságot „zsidók készítették elő, zsidók hozták létre, és zsidó pénzből tartották fenn”. A zsidók – írta 1925-ben – olyanok, mint a vérszívó szúnyogok; „olyan nyűg, amitől az emberiségnek így vagy úgy, de meg kell szabadulnia... Azt hiszem, a gáz lenne a legjobb megoldás!”⁶⁷ Vélekedésével nem állt egyedül. Az olyan események, mint az 1938. november 9-éről 10-ére virradó *Kristályéjszaka*, amikor összehangolt erőszakos támadások érték a német zsidóságot, annak a gonosz és mérgező propagandának a hatására következtek be, amely kitartóan és módszeresen állította, hogy a zsidóság „más népek húsán és alkotóerején élősködő parazita”.⁶⁸

A félelem, amit az ilyen beszédek – és cselekedetek – váltottak ki, egyeseket új szövetségesek keresésére ösztönzött. Az 1930-as évek derekán David Ben Gurion, Izrael későbbi első miniszterelnöke megállapodást próbált kötni Palesztina arab vezetőivel, hogy nagyobb számban fogadjanak be zsidó menekülteket. A dologból semmi sem lett, helyette egy állítólag mérsékelt arab politikus, Múza al-Alami vezette küldöttség utazott 1937-ben Németországba, hogy arról folytasson tárgyalásokat, miként támogathatná a náci rezsim az arabokat a britek közel-keleti pozícióinak és érdekeinek aláaknázásában.⁶⁹

Már a háború első hónapjában, 1939 szeptemberében megszületett a megegyezés arról, hogy minden lengyelországi zsidót áttelepítenek. A terv – legalábbis kezdetben – arról szólt, hogy egy helyre gyűjtik és a német államterület elhagyására kényszerítik őket. Valójában már az 1930-as évek végén részletes tervek születtek arra, hogy a németországi zsidókat Madagaszkárra telepítik át. Az ötlet alapja a 19. század végi és 20. század eleji geográfusok és antropológusok igen népszerű, de teljességgel alaptalan feltevése volt, amely szerint az Indiai-óceán délnyugati részén fekvő sziget bennszülött malgas népessége a zsidóktól származik.⁷⁰

Szó volt más célterületekről is. Hitler különös módon például közel két évtizeden át pártolta a gondolatot, hogy létesítsenek egy zsidó államot Palesztinában. 1938 tavaszán arról beszélt, hogy támogatja a németországi zsidók kivándorlását a Közel-Keletre, és ott egy új állam létrehozását, amely az otthonuk lehet.⁷¹ Az 1930-as évek végén Palesztinában egy Adolf Eichmann vezette magas rangú küldöttség még találkozott is cionista ügynökökkel, és megvitatták, miként lehetne nyélbe ütni egy megállapodást, ami egyszer és mindenkorra megoldaná az úgynevezett zsidókérdést. Szinte elképzelni is nehéz, amint Eichmann (akit 1962-ben Izraelben kivégeztek az emberiség elleni bűntetteiért) tárgyalásokat folytat a németországi zsidók Palesztinába telepítéséről, ami a jelek szerint jól szolgált volna mind az antiszemita náci vezetés, mind pedig a Jeruzsálemben és környékén élő zsidó közösség érdekeit.⁷²

A tárgyalások nem vezettek eredményre, de a németeket továbbra is lehetséges partnereknek tekintették – még a háború kitörése után is. A Lehi nevű militáns cionista csoport alapítója, Avraham Stern (a szervezetet a palesztinai hatóságok Stern-csoport néven ismerték; tagjai között olyan figurák voltak, mint a majdani miniszterelnök, Jichák Samír és a modern Izrael más alapító atyái) 1940 őszén egy magas rangú német diplomatának Bejrútba küldött üzenetében merész javaslattal állt elő. „Lehetnek átfedések [Németország érdekei] és a zsidó nép valódi nemzeti törekvései között” – írta mint társaival együtt e zsidó nép képviselője. Arra az esetre, ha „az izraeli szabadságmozgalom törekvései elismerést nyernek”, felajánlotta, hogy szervezete „tevékenyen részt vesz a háborúban a németek oldalán”. Hitler számára minden bizonnyal előnyös lesz, ha a zsidók egy új állam megalapítása révén elnyerik a szabadságukat, mert „nemcsak Németország pozíciói erősödnek meg a Közel-Keleten, de [a Harmadik Birodalom] erkölcsi tekintélye is jelentősen megnő az egész emberiség szemében”.⁷³

Ez persze csak blöff volt. Stern gyakorlatias próbált lenni – még ha a saját szervezetében sem osztotta mindenki a németekkel köthető szövetségbe vetett reményeit. „A németektől nem várunk semmi mást” – magyarázta álláspontját nem sokkal később –, mint hogy küldjenek zsidó újoncokat Palesztinába. Ha megteszik, „megkezdhetjük a britek elleni háborút hazánk felszabadítására. A

zsidók megteremtik önálló államukat, a németek mellékesen megszabadulnak egy jelentős brit támaszponttól a Közel-Keleten, Európában pedig megoldódik a zsidókérdés...” Az elképzelés logikus volt – és rettenetes: zsidó vezetők tevőlegesen együttműködést ajánlottak minden idők legelvetemültebb antiszemitájának, tárgyalásokba bocsátkoztak a holokauszt kitervelőivel alig egy évvel a népirtás kezdete előtt.⁷⁴

Ami Hitlert illeti, dühödt antiszemizmusaiban teljesen érdektelennek tartotta, hogy hová deportálják a zsidókat. Palesztina mindössze az egyik volt a lehetségesnek tekintett helyszínek közül; szóba jöttek például Oroszország távoli részein fekvő területek is. „Mindegy, hogy hová küldjük a zsidókat – mondta egy horvát katonai vezetőnek, Slavko Kvaterniknek 1941-ben. – Megteszi akár Madagaszkár, akár Szibéria.”⁷⁵

Ez a közönyös hozzáállás valami sokkal merevebb és könyörtelenebb felfogássá alakult, ahogy az Oroszországban súlyos nehézségekkel szembesülő náci vezetők felismerték, hogy a zsidók táborokba terelésével előállt helyzetben a tömeggyilkosság is viszonylag könnyen végrehajtható.⁷⁶ Az eleve gyér élelmiszerkészletek fogyatkozását látva a következetesen antiszemita rendszernek nem kellett túl nagy lépést tennie ahhoz, hogy nagyarányú népirtásban kezdjen gondolkodni. A lengyelországi zsidókat már táborokba gyűjtötték, ők tehát könnyű és kézenfekvő alanyai voltak az újfajta bánásmódnak, amire a nácik elszánták magukat, felismerve, hogy millió és millió éhes szájat kellene etetniük.

„Fennáll a veszély – írta Adolf Eichmann már 1941 júliusának derekán –, hogy ezen a télen már nem tudunk minden zsidót élelmezni. Komoly megfontolás tárgyává kell tenni, nem az lenne-e a leghumánusabb megoldás, hogy valami gyors eljárással végzünk azokkal, akik munkára már nem foghatók.”⁷⁷ Az idősek, a gyengék és betegek, az asszonyok és gyermekek, valamint a „munkaképtelenek” fölöslegesesek voltak: ők lettek az első kijelölt csoportja az „x milliónak”, akik halálát gondosan előre jelezték a Szovjetunió lerochanása előtt.

Olyan eseménysor vette kezdetét, amelynek nagyságrendje és irtózata mindaddig példa nélkül állt: embereket mint barmokat tereltek karámokba, ahol kétfelé osztották őket – azokra, akiket

rabszolgamunkára szántak, és azokra, akiket legyilkoltak azzal az ürüggyel, hogy mások életben maradásának ez az ára. A holokauszt egyik kiváltó oka az volt, hogy Dél-Oroszország, Ukrajna és a nyugati sztyeppék földje nem adott annyi búzát, amennyit korábban feltételeztek.

Párizsban, ahol a rendőrség titokban az 1930-as évek vége óta nyilvántartásba vette a zsidó és a nem zsidó külföldieket, a deportálás végrehajtása igen egyszerű volt; csak át kellett pörgetni a német megszállóknak átadott kartotékrendszert, aztán a megfelelő címekre kiküldött járőrökkel őrizetbe vetetni egész családokat, hogy keleti, elsősorban lengyelországi koncentrációs táborokba szállítsák őket.⁷⁸ A zsidóknak az intézményesített náci antiszemitizmus programjának részeként történő nyilvántartásba vétele a megszállt országokban – például Hollandiában – ugyancsak nyugtalanítóan egyszerűvé tette a „fölöslegesnek” minősítettek deportálását.⁷⁹ A Szovjetunió megtámadásakor a náci vezetők többletzónákról deliráltak, most viszont a többletnépesség körül forogtak a gondolataik – és azt tervezgették, hogyan szabadulhatnak meg tőle.

Ahogy az invázió hozadékával kapcsolatos remények sorra hiúnak bizonyultak, a náci elit arra a megállapításra jutott, hogy Németország nehézségeire csak egyetlenegy megoldás kínálkozik. A Berlinben 1941. május 2-án tartott megbeszélés torz tükörképeként újabb tárgyalásra került sor Berlin zöldövezeti külvárosában, Wannseeben. A téma ezúttal is meghatározatlan számú milliók pusztulása volt. Az 1942. január 20-a fagyos reggelére megszületett döntés elnevezésétől az embernek végigfut a hátán a hideg. A népiirtás kitervelői szemében a zsidóság teljes kiirtása egyszerűen csak egy probléma megoldása volt. A holokausztot úgy nevezték: „végső megoldás”.⁸⁰

Nemsokára harckocsik, repülőgépek, fegyver- és élelmiszer-szállítmányok tartottak Londonból és Washingtonból Moszkva felé, ahogy megkezdődött az ellentámadás a németek ellen. Olyan hálózatot, kereskedelmi útvonalakat és kommunikációs csatornákat használtak, amelyek az ókor óta léteztek az úgynevezett perzsa folyosóban, amely a Perzsa-öböl partján fekvő Ábádántól, Bászrától,

Búsehtől és más kikötővárosoktól húzódik a szárazföld belsejében Arakon és Komon át Teheránig, majd a Kaukázuson át a Szovjetunió területéig. Útvonalakat nyitottak az orosz Távol-Keleten át Közép-Ázsia felé is.⁸¹

A nehézségek ellenére feltámasztották Oroszország és Nagy-Britannia régi kereskedelmi kapcsolatait – már a 18. és a 19. században veszélyes útra vállalkoztak a sarki vizeken Murmanszkba és Észak-Oroszországba ellátmányt szállító hajókaravánok. Most a Norvégia északi-tengeri partvidékén elhelyezett támaszpontokról induló német tengeralattjárók és a *Tirpitz*hez meg a *Bismarck*hoz hasonló hatalmas csatahajók hatósugarában halálmegvető vakmerőségre volt szüksége annak, aki megkockáztatta a még százszorta veszedelmesebb utazást. Megesett, hogy a hajók mindössze fele érte el az úti célt és jutott haza – és az ezen az útvonalon szolgálatot teljesítő legénység tagjait sokszor csak évtizedekkel a háború befejezése után tüntették ki bátorságukért.⁸²

Az áradás lassan, de biztosan megfordult, ahogy a német erőket fokozatosan kiszorították a világ közepéről. Egy pillanatra úgy tűnt, hogy Hitler megnyeri a nagy hazárdjátékot: gyakorlatilag Európa ura volt – csak éppen a hangzatos címet nem viselte –, és amikor csapatai elérték a Volgát, úgy látszott, hogy valóra válnak a Közép-Ázsia meghódítására irányuló tervei is. A területnyereség azonban szép lassan összezsugorodott, ahogy a német hadsereget brutális, feltartóztathatatlan erővel szorították vissza egészen Berlinig.

Hitler letargiába zuhant, amikor ráébredt, hogy mi történik. Egy titkosított brit jelentés szerint 1942. április 26-án tartott beszédében a keleten elért látszólagos sikerek ellenére a paranoia és fatalizmus egyértelmű jelei mutatkoztak az úgynevezett Messiás-komplexusra utaló mozzanatokkal elegyesen.⁸³ Pszichológiai szemszögből ítélve a Führerben igen erős hajlam élt a kockázatvállalásra – valójában nagyon is megfelelt a kényszeres szerencsejáték-függő modelljének.⁸⁴ A szerencséje pedig kezdte elhagyni.

Az apadás 1942 nyarán kezdődött. Rommelt el-Alameinnél megállították, s ezzel végleg megghiúsították Muhammad al-Husszeini tervét, pedig rádiója, a Szabad Arabok Hangja már felszólította Kairó lakosságát, hogy készítsenek listákat a zsidók lakó- és munkahelyéről, ami alapján likvidálni lehet őket. Észak-Afrikában egy

fanatikus német tiszt, aki az előző hónapokban részt vett a teherautók gázkamrává alakítását célzó kísérletekben, felállított egy speciális alakulatot, amelynek célja a helyi zsidóság megtizedelése volt, és ott járt Rommel nyomában.[iv 85](#)

Az Egyesült Államok hadba lépésének hatása ugyancsak valamivel később vált érezhetővé. A Pearl Harbor ellen végrehajtott japán támadás megrázkódtatása után az amerikaiak két fronton nyitották meg a hadműveleteket. 1942 derekán a Midway-atollnál aratott nagy jelentőségű győzelem után támadásba lendültek a csendes-óceáni hadszíntéren, a következő év elejétől pedig nagyarányú hadmozdulatokat indítottak Észak-Afrikában, Szicíliában és Dél-Olaszországban, később Európa más régióiban is. Feltámadt a remény, hogy a háború menete mégis csak megfordulhat.[86](#)

Végül ott volt a Sztálingrádnál kialakult helyzet is. 1942 tavaszán Hitler jóváhagyta a Kék hadműveletet (Fall Blau), amelynek célja az volt, hogy a Dél-Oroszországba behatolt német erők biztosítsák a Harmadik Birodalom számára létfontosságú kaukázusi olajmezőket. A művelet merész volt és kockázatos, a sikeren azonban – és ezt maga Hitler és a tábornokai is felismerték – az egész háború kimenetele múlhatott: „Ha nem szerzem meg Majkop és Groznij olaját – jelentette ki a Führer –, véget kell vetnem a háborúnak.”[87](#)

Sztálingrád komoly nehézséget jelentett. A város elfoglalása – a név jelentette presztízs ellenére – nem lett volna feltétlenül szükséges. Fontos ipari központ volt, jelentősége azonban sokkal inkább a Volga kanyarulatában elfoglalt stratégiai helyzetében rejlett: veszélyt jelenthetett volna a Kaukázusban remélt német területi nyereségekre, ezért semlegesíteni kellett. 1942 őszén már egyértelműen látszott, hogy a dolgok rosszul állnak. A németek túl későn kezdték meg az offenzívát, és hamarosan bajba kerültek. Már az is elég rossz volt, hogy a harcoló állomány, a hadfelszerelés, a lőszer és az egyre drágább üzemanyag – csupa olyasmi, amit Berlin egyre nehezebben tudott biztosítani – hatalmas mennyiségben emésztődött fel Sztálingrád ostroma során, ennél is nagyobb hátrányt jelentett azonban, hogy elterelődött a figyelem a hadjárat valódi stratégiai céljáról: az olajról. Hitler legbelső köreiből néhányan – például Albert Speer – megértették, hogy mit jelent a késedelem.

Németországnak „október vége előtt, amíg be nem áll az orosz tél, meg kell nyernie a háborút, különben végleg elveszíti”.⁸⁸

Miközben még sok mindent kellett megtervezni annak érdekében, hogy keleten és nyugaton is visszaszorítsák a német csapatokat és megfelelően összehangolják a Berlint átkaroló hadmozdulatokat, az új szövetségesek – Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió – 1942 végén már a jövő rendezésén gondolkodtak. Amikor a három ország vezetői 1943-ban Teheránban, 1945 tavaszán Jaltán, végül pedig néhány hónappal később Potsdamban találkoztak, már világosan látszott, hogy Nyugat-Európát a végletekig kimerítették a roppant összecsapás erőfeszítései, költségei és borzalmai.

Nem volt kétséges, hogy a régi birodalmakat fel kell számolni, csak az volt a kérdés, hogy miként vezényeljék le a folyamatot. A mélységes morális kimerültség jele, hogy csak azon gondolkodtak, mi lehet a legkevésbé rossz megoldás – és még azt sem tudták sikeresen megvalósítani. 1944 októberében Churchill azt írta Sztálinnak, hogy „a híresen szívélyes orosz vendégszeretettől... felüldülve és megerősödve” tért haza moszkvai látogatásából. A feljegyzések beszámolnak Rahmanyinov *III. zongoraversenyének* meghallgatásáról, „egy kis vásárolgatásról” és seregnyi döntésről, amelyeket sikerült meghozni a megbeszéléseken – nem szólnak azonban a háború utáni Európa sorsát illető tárgyalásokról, és ilyesmi a hivatalos jelentésekben sem szerepel.⁸⁹

Lengyelország területi sérthetlenségéről, amelynek megvédelmezésére az alsóház 1939-ben fogadalmat tett, egyszerűen lemondtak; határait durván megváltoztatták, amikor Winston Churchill úgy döntött, hogy a pillanat „alkalmas az üzletkötésre”, és kék ceruzával bejelölte a térképen, hogy az ország egyharmadát német területekből pótolják ki, miközben a másik harmada a szovjeteké legyen. Indítványozta még, hogy egy sor közép- és kelet-európai országban osztozzanak meg a befolyáson oly módon, hogy az eredmény mindkét félnek megfelelően: Romániában 10:90 arányban Nagy-Britannia és a Szovjetunió között, Görögország esetében fordítva, Bulgáriában 75:25 arányban a szovjetek javára, Magyarországon és Jugoszláviában pedig 50:50 arányban. Még ő maga is elismerte, hogy „meglehetősen cinikusnak

tűnhet... a lazaság, [amivel] emberek millióinak sorsa felől” rendelkeztek. Sztálin jóindulatának ára Európa felének szabadsága volt. „Égessük el ezt a papírt – mondta Churchill. Nem – felelte Sztálin –, őrizze csak meg.”⁹⁰

Churchill túl későn ismerte fel a valós helyzetet. 1946-ban a Missouri állambeli Fultonban tartott híres beszédében arra figyelmeztetett, hogy Európa közepén vasfüggöny ereszkedik le. Megállapította, hogy „Közép- és Kelet-Európa régi államainak összes fővárosa: Varsó, Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Belgrád, Bukarest és Szófia” most egytől egyig a Szovjetunió érdekszférájába esik.⁹¹ Bécs és Berlin nyugati fele kivételével a helyzet tartósan így is maradt. A második világháborút azért vívták meg, hogy Európára ne ereszkedhessen le a zsarnokság éjszakája, de a végén a vasfüggöny leereszkedését semmi sem akadályozhatta meg.

Európát tehát a második világháború végén kettémetszették. A nyugati fél hősieles elszántsággal küzdött, és az elkövetkező évtizedekben önmagával elégedetten gondolt a nácizmus démonjának legyőzésében játszott szerepére, ám azt figyelmen kívül hagyta, hogy a démon megszületésében is része volt. Nem sokat bánkódott a kontinens másik fele miatt, amit egyszerűen feláldoztak a háború utáni rendezés egyik tételeként. Németország legyőzése után a győztes hatalmak belefáradtak a háborúzásba, Nagy-Britannia és Franciaország gazdasága roskadozott, Hollandiáé, Belgiumé, Olaszországé és a skandináv országoké összeomlott. Mindezzel párosult a félelem – nemcsak attól, hogy fegyverkezési verseny indulhat meg, ami nagy valószínűséggel kiterjed a nukleáris fegyverek kutatásának felgyorsulására, hanem a közvetlen konfliktus kirobbanásától is. Az Európában állomásozó szovjet csapatok létszáma négyszeresen haladta meg a nyugati hadseregeket, és fölényben voltak a bevethető harckocsik számát tekintve is, így teljességgel megalapozott volt a feltételezés, hogy Hitler halála után újabb háború törhet ki. Churchill ennek tudatában terveket készített minden eshetőségre annak feltételezésével, hogy Hitler halálával nem a háború ért véget, csupán annak egy fejezete zárult le. A terv elnevezése mintha csak titkolni akarta volna felvázolása okát. Az Elképzelhetetlen hadművelet (Operation Unthinkable) azért kapta ezt

a nevet, mert a brit stratégiai tervezők a konfliktust nagyon is elképzelhetőnek tartották.⁹²

A felkészülést indokolta a valóságban igen gyorsan változó helyzet, ahogy a Harmadik Birodalom összerogyott. Sztálin egyre alkuképtelenebbnek mutatkozott, részben kétségkívül azért, mert a Hitlerrel kötött katasztrofális szövetség fiaskója után még inkább felkészült bármiféle árulásra, részben pedig azért, mert a Szovjetunió – elsősorban Sztálingrádnál és Leningrádnál – iszonyatos árat kellett fizetnie a győzelemért.⁹³ Moszkva szempontjából létfontosságú volt egy csatlós államok alkotta ütközőzóna létrehozása, és azt akarta, hogy vetélytársai féljenek tőle, és számoljanak azzal, hogy a Szovjetunió a közvetlen cselekvés eszközehez nyúl, ha fenyegetve érzi magát. Ebben a helyzetben logikus lépés volt a nyugati országok gyengítése azzal, hogy célba veszik, sőt akár meg is rogyasztják ipari bázisukat – valamint hogy a Szovjetunió pénzügyi és logisztikai támogatást nyújtott az ottani kommunista pártoknak. A történelem sokszorosan megmutatta, hogy a védekezés leghatékonyabb formája a támadás.⁹⁴

Mindennek egyik következménye volt, hogy Nyugaton Hitler rémuralmát rosszabbnak minősítették Sztálinénál. A zsarnokság fölött aratott győzelem legendája részrehajló volt: a bukott ellenfelet élesen elítélte, ám figyelmen kívül hagyta az új barátok hibáit és kudarcait. Közép- és Kelet-Európában sokan árnyaltabb véleményt fogalmaztak meg a demokrácia állítólagos diadaláról, és rámutattak, hogy annak árát a következő évtizedekben az önkényesen meghúzott határvonal másik oldalán rekedteknek kellett megfizetniük. Nyugat-Európának mindenesetre megvolt a saját története, amit védelmeznie kellett, és ez a sikerek hangsúlyozását jelentette – meg a kudarckok vagy a reálpolitika kényszerével magyarázható döntések elhallgatását.

Mindezt nagyszerűen mutatja, hogy 2012-ben az Európai Unió kapta a Nobel-békedíjat: milyen csodálatra méltó, hogy Európa, amely nemcsak odahaza, hanem a világ minden táján évszázadokon át szinte folyamatosan háborúskodott, legalább néhány évtizede mentes a fegyveres konfliktusoktól! Olyan ez, mintha a késő ókorban békedíjat kapott volna Róma egy évszázaddal a gótok dúlása után, vagy ha kitüntetik a keresztéseket Akkó elvesztése után azzal az

indoklással, hogy végre lecsillapították Európában a muszlimellenes hevületet. A fegyverek hallgatása talán sokkal inkább köszönhető annak, hogy nemigen maradt miért harcolni, mintsem a 20. század vége és a 21. század eleje állítólag ragyogó béketeremtőinek vagy az európai országok ormótlan és lomha szervezetének, amelynek számláit a saját könyvvizsgálói sem hagyták jóvá éveken át.

Új világ volt születőben, amikor 1914-ben Nyugat-Európa napja leáldozott. A folyamatot gyorsította az 1939 és 1945 között lezajlott világháború, és a béke beköszönte után is folytatódott. Most már az volt a kérdés, hogy ki fogja ellenőrzése alatt tartani Eurázsia nagy kereskedelmi hálózatait. És jó ok volt a válasz gondos mérlegelésére, mert kiderült, hogy a világ szívének termékeny földje és aranyló homokja meg a Kaszpi-tenger hullámai még annál is többet érnek, mint ahogy korábban látszott.

Út a hidegháború felé

Még mielőtt a második világháború befejeződött volna, már megindult a küzdelem Ázsia belsejének birtoklásáért. Az 1942 januárjában aláírt háromhatalmi egyezményben Nagy-Britannia és a Szovjetunió ünnepélyesen kijelentette, hogy „megvédi az iráni népet a jelen háború következményeképpen jelentkező nélkülözéstől és egyéb nehézségektől”, illetve biztosítja a lakosság megfelelő ellátását élelmiszerrel és ruházattal. Az egyezmény nyíltan kimondta, hogy ennek valójában nincs túl sok köze Irán biztonságához, sokkal inkább az ottani infrastruktúra igénybevételéhez – a szöveg leszögezte, hogy Nagy-Britannia és a Szovjetunió belátása szerint használhatja az ország úthálózatát, vízi útjait, csővezetékeit, repülőtereit és távíróállomásait.¹ Az egyezmény hangsúlyozza, hogy nem megszállásról van szó, hanem egy szövetségesnek nyújtott segítségről. Jól hangzó, de leginkább meglehetősen ügyes megfogalmazás...

Az egyezmény elvileg arra szolgált, hogy megakadályozza Irán német lerohanását, és lehetővé tegye a legkülönfélébb erőforrások eljuttatását a Perzsa-öblön át a szövetségeseknek – egyesek azonban úgy feltételezték, hogy a britek jóval hosszabb távon is gondolkodtak. A teheráni amerikai követ, Louis G. Dreyfus például rendszeresen küldött táviratokban számolt be Washingtonnak a sahhal szemben támasztott egyre erőszakosabb követelésekről és azokról a vádakról, hogy Iránban egy „ötödik hadoszlop” tevékenyen törekszik a brit érdekek aláásására. „Meggyőződésem – írta 1941 augusztusában –, hogy a britek ürügyként használják fel [a helyzetet] Irán későbbi megszállására, és szándékosan túlozzák el a [jelenlegi körülmények között fennálló] veszélyeket.”²

A britek célját – iráni pozícióik megtartását és megerősítését – nem szolgálta az a mód, ahogyan a tisztjeik és hivatalnokaik kezelték a helybelieket. A háború előtt egy teljes évtizeddel egy újságíró lesújtó bírálattal illette Nagy-Britannia viselkedését, azt állítva, hogy úgy bánt az irániakkal, ahogy „állítólag a Kelet-indiai Társaság bánt az indiaiakkal vagy kétszáz évvel ezelőtt”.³ Az ellenséges érzéseket erősítette, hogy a brit tisztok elvárták, az iráni tisztok tisztelegjenek nekik, miközben ők nem viszonzták a tiszteletadást. Sokan panaszkodtak, hogy a britek úgy viselkednek, „mint száhibok, mint a Nagy Fehér Ember, az irániakat pedig gyarmatosított népként kezelik”. Mindez éles ellentétben állt a szovjet tisztok magatartásával, akik – legalábbis egy, a régióban tevékenykedő német hírszerzőtiszttel szerint – megmaradtak a maguk köreibben, ritkán jártak az utcákon, és nem követelték meg az alaki tiszteletadást.⁴

Igen jellemző Sir Reader Bullard magatartása, aki ezekben a kényes időkben Nagy-Britannia iráni nagyköveteként szolgált. Szerinte a háború utolsó szakaszában bekövetkezett élelmiszerhiánynak és inflációnak semmi köze sem volt a megszálló erők által elkövetett hibákhoz vagy a logisztikai nehézségekhez, hogy fenntartsák a perzsa folyosót fegyverek és más felszerelések szállítására az Öböltől észak felé. Nem, maguk az irániak a hibásak – írja Bullard –, „mert a perzsa óriási gyönyörűségét leli a lopásban, az árak emelésében olyan szintre, hogy már-már éhínség legyen, meg a hasonló [galádságokban], és aztán a briteket okolja mindenért.”⁵ Igen lesújtó véleményt alakítottam ki az irániakról” – írja, majd Londonba küldött egyik levelében vidoran megjegyzi: „a perzsák többsége minden bizonnyal döglégy lesz következő életében”.⁶ Az ilyen kijelentések Winston Churchill figyelmét is felkeltették. „Bármily természetes is Sir Reader Bullard megvetése a perzsák iránt – írta a miniszterelnök –, munkájának eredményessége és a brit érdekek szempontjából igen hátrányos.”⁷

A helyzetet csak rontotta, hogy a britek gondolkodását átjáró felsőbb- és küldetéstudat teljességgel idegen volt a megváltozott valóságtól; egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy domináns szerepük és pozíciójuk ingadozik. Teheránban 1944-ben csúf jelenetek játszódtak le, amikor az oroszok rájöttek, hogy tárgyalások folynak egy amerikai olajkonzorciummal észak-iráni olajmezők kitermelési jogairól. Az

indulatokat szította a Moszkva jelentős támogatását élvező, harcosan baloldali, reformokat, a vagyon újraelosztását és modernizációt követelő Tudeh Párt. A Szovjetunió olyan eltökélten próbálta kisiklatni a tárgyalásokat, hogy a feszültségek tetőpontján szovjet katonák vonultak a sokezernyi tüntető mellett, a hivatalos indoklás szerint azért, hogy megvédelmezzék őket. Ennek láttán sokan igen kényelmetlenül érezték magukat: úgy festett, mintha a szovjetek erő alkalmazására is készen állnának érdekeik érvényesítése és a megállapodás megtorpedózása érdekében. A félelmet a legkevésbé sem igyekezett eloszlatni az erőszakos Szergej Kavtaradze helyettes külügyi népbiztos, akit Sztálin Teheránba küldött, hogy a kormány tudomására hozza: következményekkel kell számolnia annak, aki felbőszíti a Szovjetuniót.⁸

A drámai végkifejlet egy rendkívül tehetséges, ravasz és világos beszédű politikusra, Mohamed Moszadekre várt, aki különös érzékkel rendelkezett a korszellem megragadásához. Egy brit tisztviselő leírása szerint „meglehetősen emlékeztet egy konflislóra, és kissé süket is, úgyhogy amikor figyel valamire, arckifejezése némileg feszült, bár egyébként kifejezéstelen. Beszélgetés közben közel húsz centire hajol partneréhez, és ilyen közelségből enyhe ópiumillat érződik rajta. Hajlamos a terjengősségre, és az embernek az a benyomása, hogy az érvek nemigen érdeklik.”⁹ Moszadeknek az *Observer*-ben megjelent és a külügyminisztériumi kartotékjához is csatolt jellemzése szerint „a perzsa régi iskola” képviselője: „udvarias, sűrűn hajlong és gyakran fog kezét”.¹⁰ Mint kiderült, a britek alaposan alábecsülték.

Moszadek először 1944 végén a parlamentben fejtette ki részletesen a vízióját: Irán nem engedheti és nem is engedi meg, hogy külső hatalmak befolyásolják vagy megfélemlítsék. A Knox D’Arcy-féle koncesszió és az Anglo-Iranian (korábban Anglo-Persian) Oil Company magatartása világosan megmutatta, hogy mi lesz akkor, ha az ország vezetése nem elég határozott. Iránt – jelentette ki – újra meg újra kihasználták, és gyalogként kezelték egymással versengő érdekek sakkjátszmáiban, amelyekből az ország népének semmi haszna nem származott. Egyszerűen helytelen, hogy kizárólagos döntést kell hoznunk, hogy kivel üzletelhetünk – mondta. „Indítsunk

tárgyalásokat minden országgal, amely olajat akar vásárolni, és kezdjünk munkálkodni országunk felszabadításán!”¹¹

Moszadek azt mondta ki, amit sok-sok ember már régóta érzett: szégyenletes dolog, hogy a föld mélyében rejtőző kincsek csak igen korlátozott mértékű hasznot hajtanak Iránnak. Ezzel a megállapítással nehéz lett volna vitatkozni. 1942-ben például a brit kormány 6,6 millió font adóbevételre tett szert az Anglo-Iranian Oil Company tevékenysége nyomán; Irán koncessziós díj formájában mindennek alig 60 százalékát kapta meg. 1945-ben még ennél is nagyobb különbség mutatkozott: a brit államkincstár 16 millió fontnyi adóbevételt könyvelhetett el, Teherán pedig mindössze 6 milliót, vagyis épp csak valamivel többet az egyharmadánál.¹² Ráadásul korántsem csak a pénzről volt szó: egy jól tájékozott brit megfigyelő szerint a baj az volt, hogy „semmilyen anyagi haszon sem ellensúlyozhatja a személyes megaláztatást és a méltóság elvesztését”.¹³

A perzsák szempontjainak e megértése – ismeri be a szerző – meglehetősen szokatlan. Laurence Elwell-Sutton a School of Oriental and African Studies diákjaként folytatott arab tanulmányokat, majd a második világháború előtti években az Anglo-Iranian tisztviselőjeként dolgozott. Kitűnő nyelvész volt és a perzsa kultúra szenvedélyesen rajongója; elképesztette az ügyetlen és durva bánásmód, ahogy az Anglo-Iranian Oil Company alkalmazottai kezelik a helybelieket. „Túl kevés európai veszi a fáradságot ahhoz – írta –, hogy bármit is megtanuljon a perzsákról, mert könnyebbnek tartják, ha egyszerűen csak »benszülöttekként« bánnak velük... koszos vademberekként furcsa szokásokkal, amelyek senkit sem érdekelnek, legfeljebb talán az antropológusokat.” Ez a „faji ellenszenv” – összegezte véleményét – csakis katasztrófához vezethet, „és ha nem hagynak fel vele, a társaság [ti. az Anglo-Iranian] bánja”.¹⁴

Nem csoda, hogy ilyen körülmények között jelentős erők csoportosultak Moszadek és a hozzá hasonló reformkövetelők körül. Az európai birodalmak régóta málladoztak; ez Irakban már akkor világosan látszott, amikor Dzsafar al-Aszkari arra emlékeztette Gertrude Bellt, hogy az ország függetlensége nem a brit birodalom kegyeitől függő ajándék. Elkerülhetetlen volt, hogy az alávetett helyzetben vagy súlyos külföldi befolyásoltság alatt élő országok

egyre erőteljesebben kívánják a saját kezükbe venni sorsuk irányítását, és hogy ezek a kezdeményezések mind határozottabbá váljanak a háború során. A folyamat során, ahogy selyemútjai felszámolódtak, a brit birodalom ténylegesen hátrálni kezdett.

Ázsiában a katonai nyomás árhullámai egy sor keleti Dunkerque-hez vezettek: kaotikus visszavonulásokhoz, amelyek fájdalmasan mutatták Nagy-Britannia aranykorának végét. Százezrek menekültek el Burmából, ahogy a japán hadsereg legyező alakban nyomult előre Délkelet-Ázsiában, s kihasználva azt, hogy a britek és a franciák az anyaországhoz jóval közelebbi gondokkal vannak elfoglalva, olyan régiókba hatoltak be, amelyek gazdasági és stratégiai szempontból is régóta felkeltették Tokió érdeklődését. Németország keleti szövetségese hamar felismerte a kínálkozó alkalmat birodalmának kiterjesztésére. Az előrenyomuló japánok kegyetlen mészárlásokat hajtottak végre az érintett területeken. Hozzávetőleg 80 000 ember halt éhen vagy pusztult el különböző betegségekben. A Maláj-félszigeten hasonlóan pokoli helyzet alakult ki, ahogy ezek menekültek Pinang és Szingapúr szigetére – szerencsések voltak, akik még idejében el tudtak menekülni, mielőtt ezek is elestek. Egy hajadon, aki kijutott a városból, pár héttel később azt írta, hogy a britek visszavonulása „olyan dolog, amit egészen biztos, hogy soha nem fognak sem elfelejteni, sem megbocsátani azok, akik a szemtanúi vagy részesei voltak”.¹⁵

A visszahúzódnak folytatódott, miután Európában és a csendes-óceáni hadszíntéren véget ért a háború. Az Indiából való kivonulásról hozott döntés három olyan évtized után született meg, amikor a britek sorozatos engedményeket és ígéreteket tettek, s az indiaiak előtt megcsillant előbb az önkormányzat és az autonómia, végül pedig a teljes függetlenség reménye. A háború végére a brit hatalom szorítása rohamosan gyengült, az északi városok szinte megbénultak a hónapok óta tartó zavargások, tüntetések és sztrájkok miatt, és fennállt a veszély, hogy a helyzet teljesen elfajul. A „szakaszos kivonulásról” szóló, még a muszlim kisebbségek védelmére is kiterjedő első terveket London túl költségesnek, illetve időigényesnek minősítette, és elvetette.¹⁶ Az 1947 elején tett bejelentés, hogy Nagy-Britannia tizenhat hónapon belül kivonul Indiából, valóságos pánikot

okozott. A háború végnapjaiban távozásra kényszerült Winston Churchill a döntést katasztrofálisnak nevezte, és az alsóházban ezt a kérdést tette fel: „Vajon nem hoz-e rettenetes szégyent nevünkre és jó hírünkre,... ha engedjük, hogy káosz és mészárlás sújtsa... a Föld népességének egyötödét?”¹⁷

Intéseit figyelmen kívül hagyták, és az indiai szubkontinensen elszabadult a pokol. Hosszú ideje szilárd és összetartó közösségeket robbantott szét az erőszak; városaikban és falvaikban évszázadok óta békésen élő családok indultak új otthonot keresni az emberi történelem legnagyobb népvándorlásában. Legalább 11 millió ember kelt át Pandzsáb és Bengál újonnan meghúzott határain.¹⁸ A britek mindeközben részletes kiürítési terveket készítettek, hogy honfitársaik közül minél kevesebbet érintsen az összecsapások zűrzavara,¹⁹ aggodó figyelmük azonban a helyi lakosságra már nem terjedt ki.

Hasonló forgatókönyv érvényesült számos más helyen is, ahogy a brit birodalom egyik válságtól tántorgott a másikig. Annak érdekében, hogy megszilárdítsák a kényes palesztinai helyzetet, megőrizték a haifai olajfinomító és kikötő fölötti ellenőrzést, garantálják a Szezi-csatorna biztonságát és az arab világ vezető figuráival való jó viszonyt, határozott lépéseket tettek az európai zsidók bevándorlásának megfékezésére. Miután a hírszerzés terveket készített a menekülteket Palesztina felé szállító hajók akadályozására – és arra, hogy ennek felelősségét egy nem létező arab terrorszervezet nyakába varrja –, a britek a közvetlen cselekvés mezejére léptek.²⁰

A mélypont 1947 nyarán érkezett el, amikor kivándorló zsidókat szállító hajókat támadtak meg francia kikötőkben. Brit rombolók szándékosan nekimentek egy kelet felé tartó hajónak, amelynek fedélzetén több mint 4000 zsidó tartózkodott, köztük terhes asszonyok, gyermekek és öregek is – holott ekkorra már megszületett a döntés, amelynek értelmében Palesztina úgyszemint fogadta volna be az érkezőket.²¹ A koncentrációs táborok túlélőivel vagy a holokausztban egész családjukat elveszített szerencsétlenekkel szemben tanúsított gyalázatos magatartás felháborította a nemzetközi közvéleményt – immár senkinek sem

lehetek kétségei afelől, hogy ha érdekeinek védelméről van szó, Nagy-Britannia nem törődik senkivel és semmivel.

Ügyetlenségük napnál világosabban mutatkozott meg abban, ahogy Transzjordánia királyával, Abdalláhhal bántak. A függetlenség elnyerése, 1946 után kitüntető figyelemmel vették körül, és egy titkos megállapodásban katonai támogatást ígértek neki. Erre az ígéretre és a Londonból – bizonyos megszorításokkal – kapott zöld jelzésre alapozva azt tervezte, hogy a britek kivonulása után bekebelezi Palesztinát.²² „Kézenfekvő lépésnek tűnik – mondta állítólag a brit külügyminiszter, Ernest Bevin a miniszterelnöknek –, de ne szállják meg a zsidók számára kijelölt területeket!”²³ Ám bármilyen útmutatás történt is, a káosz, ami a britek kivonulása után a világnak ezen a részén is úrrá lett, ékesszóló bizonyossága volt annak, hogy az európai imperializmus hatása mennyire ártalmas lehet. Az 1948-as arab–izraeli háború talán nem a bálintások, kézszorítások és szemhunyorítások révén közvetített politikai szándékok következménye volt, azt azonban jól mutatja, hogy az őrségváltás nyomán milyen űr keletkezett.²⁴

A helyzet nem sokkal volt jobb Irakban, ahol Szálih Dzsabr miniszterelnök 1948-ban megegyezésre jutott Londonnal, hogy a britek még huszonöt évig használhatják az ország repülőtereit. A megállapodás hírére sztrájkok és zavargások robbantak ki, a felbőszült tömeg végül Dzsabr lemondását is kikényszerítette.²⁵ A britek elleni gyűlöletet egész sor esemény váltotta ki, köztük az, hogy a második világháború során megszállták Bagdadot, és az a benyomás, hogy nem álltak ki a palesztinai arabok mellett, különösen annak fényében, hogy Nagy-Britannia közben megpróbált állandó katonai támaszpontot létesíteni Irakban. Az indulatokat tovább tüzelte a rossz aratást követő sebes infláció és élelmiszerhiány; egy éles szemű megfigyelő arról számolt be, hogy „Irakban a helyzet igen veszedelmes”.²⁶ A britek ennél fogva lépéseket tettek: hogy „engedményekkel [segítsék] az iraki miniszterelnököt kitartani az általános nyugtalansággal szemben”, felajánlották a habbáníjai légitámaszpont közös használatát abban a meggyőződésben, hogy az irakiak igen elégedettek lehetnek „az együttműködés e nagyszerű példájával; Nagy-Britannia egyetlen más államnak sem lenne kész megtenni ezt az ajánlatot, az irakiak igazán hálásak lehetnek, hogy

fölényben érezhetik magukat a többi közel-keleti állammal szemben”.[27](#)

Mindehhez járult még, hogy Irak – akárcsak a többi hasonló ország – édeskevés hasznát látta a földjéből kiszivattyúzott olajnak. 1950-ben a népesség 90 százaléka írástudatlan volt. Ennél is rosszabb, hogy Nagy-Britanniát kárhoztatták, amiért túlságosan szorosán tartja a markában az országot: amikor például az iraki kormány kölcsönt vett fel a vasúthálózat fejlesztéséhez, London Irak kőolajkészletét követelte biztosítékként. Ez azt jelentette, hogy fizetéképtelenség esetén az olajmezők Nagy-Britannia tulajdonába kerülnének éppen úgy, ahogy a 19. században történt Szuezen, amikor a létfontosságú csatorna és annak bevételei kerültek a britek birtokába.[28](#) Nagy-Britannia vesztes helyzetben találta magát: elköltötte minden politikai tőkéjét, és már nem bízott benne senki. A gyanakvás annyira erős volt, hogy még a háború idején létrehozott és jelentős sikereket elérő MEALU-t (Middle East Anti-Locust Unit – Közel-keleti Sáskairtó Egység) is felszámolták – még arra a technikai tudásra sem volt kereslet, amely pedig komoly segítséget nyújthatott volna a kártevők megfékezésében és az élelmiszerkészletek megvédésében.[29](#) A közel-keleti államok szembefordultak a Nyugattal, és az izmaikat mutogatták.

Mindeközben a Szovjetunió is magához tért. A Németország fölött aratott győzelem után új legenda született a háborúról; a diadal és a véghez vitt hősi küldetés drámai története, amelyben azonban sűrű fátyol borult Sztálinnak a világégés kirobbantásában Hitler szövetségeseként játszott szerepére.[30](#) Az 1917-es forradalom nem hozta meg a világ teljes átalakulását, ahogy Marx és követői várták, ám most, harminc évvel később úgy látszott, hogy eljött az idő: a kommunizmus a 7. századi iszlámhoz hasonlóan söpör végig a földkerekségen és veszi át az irányítást Ázsia fölött. Kínában máris megkezdte a terjeszkedést: az egyenlőség, igazságosság és mindenekelőtt a földreform ígérete óriási támogatottságot hozott az ottani kommunista pártnak, ami lehetővé tette, hogy visszaszorítsák és végül mindenestül kiűzzék az országból a kormányerőket.

Hasonló mintázatok látszottak másutt is, ahogy a baloldali pártok mind szélesebb körű támogatottságra tettek szert Európában és az Egyesült Államokban. Sokakat meggyőzött az eszme, amely

harmóniát ígért, éles ellentétben a nagy háború iszonyatával, amely a Hirosimára és Nagaszakira ledobott két atombombával ért véget – még azok közül is a hívéül szegődtek néhányan, akik az atomprogramban dolgoztak, és kiábrándította őket a tény, hogy az európai nemzetek alig több mint három évtizeden belül megvívott két roppant összecsapása csaknem az egész világra iszonyatos pusztulást hozott.

Sztálin 1946 tavaszán világszerte közvetített beszédében céltudatos ügyességgel szította ezeket a lángokat. A második világháború – jelentette ki – elkerülhetetlen volt „a modern monopolkapitalizmus lényegéből fakadó globális gazdasági és politikai tényezők miatt”.³¹ A beszéd valójában programnyilatkozat volt: a kapitalizmus már túlságosan régen uralja a világot, és felelősség terheli a 20. század szenvedéseiért, tömeggyilkosságaiért és borzalmas háborúiért. A kommunizmus logikus válasz egy hibásnak és veszedelmesnek bizonyult politikai rendszer csődjére, új rendszer, amely nem a különbözőségeket, hanem a hasonlóságokat hangsúlyozza, és a hierarchia helyébe az egyenlőséget állítja. Más szavakkal: nemcsak vonzó látomás volt, hanem megvalósíthatónak tetsző alternatíva is.

Nem sokkal ezelőtt Churchill igen kockázatos játékot űzött a Szovjetunió határától nyugatra fekvő országok jövőjével. „Szegény Neville Chamberlain – mondta kísérete egyik fiatal tagjának közvetlenül a háború utáni világ sorsáról tartott jaltai tárgyalások után – azt hitte, hogy megbízhat Hitlerben. Hát tévedett. Én viszont nem hiszem, hogy Sztálinnal kapcsolatban hasonló tévedést követek el.”³² Senki sem tudja – jelentette ki 1946. március 5-én a Missouri állambeli Fultonban tartott beszédében –, hogy „mit szándékozik tenni Szovjet-Oroszország és nemzetközi kommunista szervezete a közvetlen jövőben”, abból azonban – tette hozzá –, hogy filozófiája terjeszkedő és térítő jellegű, az következik, hogy a Nyugatra nézve fenyegetést jelent. „A Balti-tenger melletti Stettintől az Adriai-tenger mentén fekvő Triesztig vasfüggöny ereszkedik le Európára.”³³

A világ közepének sorsa teljesen bizonytalannak látszott. A kulcskérdés Irán volt. Az Egyesült Államok stratégái biztosra vették, hogy a Szovjetunió teljes dominanciára törekszik az országban, nemcsak az olaj, hanem a haditengerészeti támaszpontok és a

nemzetközi légi közlekedési útvonalak csomópontjában való elhelyezkedése miatt is. Az iráni kormány az ország északi részében található olaj kitermelésére csak azért adott az Egyesült Államoknak koncessziót, mert az amerikai nagykövet biztosította, hogy hazája katonai támogatást nyújt Iránnak abban az esetben, ha szovjet csapatok hatolnának be az országba – Moszkva ugyanis dühödten ellenezte a megállapodást.³⁴

1946 nyarán tovább nőtt a feszültség, amikor sztrájkhullám söpört végig Iránon. Teheránban egymásnak ellentmondó értesülések terjedtek, és már az ország közvetlen jövője is bizonytalannak látszott. Annak ellenére, hogy a britek erősen szerették volna megtartani érdekeltségeiket, fájdalmasan nyilvánvaló volt, hogy Nagy-Britannia nemigen képes befolyásolni az események menetét. Nyugtalanító hírszerzői jelentések érkeztek arról, hogy Moszkva katonai fellépésre készül Irak és Irán ellen; és beszámoltak a részletes inváziós tervekről, amelyek már megjelölték „jelentős szovjet lovassági és gépesített egységek” valószínű célpontjait is. Az értesülések szerint a szovjet vezérkar már elhatározta magát Moszul megszállására, és készen áll arra, hogy a sah elmozdítása után „egy népszerű iráni kormányt” állítson az ország élére. A britek azt állították, hogy a szovjetek megtorlásra is készülnek a leváltott kormány hazaárulónak és kollaboránsnak nevezett vezető figurái ellen, és szovjet ejtőernyősök bevetésre készen várják, hogy Teheránban élére álljanak egy rövid idő alatt győzelemmel végződő támadásnak.³⁵

Washingtonban valódi riadalom támadt. Az amerikaiak 1942 decembere óta megfigyelés alatt tartották Iránt; ekkor érkezett az első 20 000 tengerészgyalogos a Perzsa-öböl csúcsához közel fekvő Horramsahrba, hogy részt vegyen Irán tengeri és közúti szállítási rendszerének fejlesztésében. Az utánpótlás megszervezésére hatalmas amerikai támaszpontot létesítettek Teheránban, és itt rendezték be az Egyesült Államok perzsa-öbölbeli erőinek főparancsnokságát is.³⁶ A britek és a szovjetek Iránban mindig előtérbe helyezték a saját érdekeiket, és ezáltal állandóan hátráltatták a háborús erőfeszítéseket, illetve gyengítették az iráni államot. Patrick Hurley tábornok Rooseveltnak tett jelentése szerint Iránt

ide-oda rángatták, és az ország veszedelmesen közel állt a széteséshez.³⁷

Az amerikaiak, akiket azért küldtek Iránba, hogy a háború alatt gondoskodjanak az utánpótlási vonalak fenntartásáról, eleinte egyfajta kultúrsokkot éltek át. Az iráni hadsereg – vélekedett Clarence Ridley vezérőrnagy – kiképzetlen, gyenge felszereltségű és lényegében használhatatlan. Ahhoz, hogy helyt tudjon állni az ország ellenséges szomszédaival szemben, igen komoly beruházásokra lenne szükség, hogy tisztek új nemzedékét neveljék és képezzék ki, illetve új fegyverzetet és felszerelést vásároljanak. Ez zene volt az új sah füleinek, aki meghatározó szerepet kívánt játszani hazája modernizálásában. A baj csak az volt – ahogy (amerikai) költségvetési tanácsadója tájékoztatta –, hogy Iránban nem lehet nyugati mintájú hadsereget fejleszteni; ha ugyanis megfelelő összegeket áldoznának a célra, „igen kevés vagy semmi pénz sem maradna a mezőgazdaságra, az oktatásra vagy az egészségügyre”.³⁸

A felkészületlen, szervezetlen és gyenge Iránnak a jelek szerint nem sok esélye volt a Szovjetunió távol tartására egy olyan időszakban, amikor Sztálin harcias magatartása mélységes aggodalmat okozott az Egyesült Államoknak. Néhányan Sztálin beszédét hallva arra a következtetésre jutottak, hogy az „a harmadik világháború hadüzenete”.³⁹ Hasonlóan vélekedett George Kennan, az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségének ügyvivője, aki tanúja volt a sztálini tisztogatásoknak, és 1946 elején arra figyelmeztetett, hogy globális konfliktus van készülőben. „A Kreml – írta – az oroszokra jellemző hagyományos és ösztönös bizonytalanságérzeten alapuló ingerlékenységgel viszonyul a világban végbemenő folyamatokhoz.” A Szovjetunió „olyan politikai erő, amely elvakult dühvel kötelezte el magát” az Egyesült Államokkal való versengés mellett, eltökélten arra, hogy „államunk belső harmóniáját lerombolja, hagyományos életformánkat megsemmisítse és országunk nemzetközi tekintélyét tönkretégye”.⁴⁰

Politikai és stratégiai fontossága révén Irán az Egyesült Államok külpolitikai érdeklődésének fókuszába került. Washington módszeresen törekedett az ország megsegítésére. 1949-ben az

Amerika Hangja rádióállomás megkezdte fárszi nyelvű adásait; a beköszöntőben Truman elnök beszélt „az Egyesült Államok és Irán barátságának történelmi kötelékeiről”, és segítséget ígért ahhoz, hogy felépítsenek „egy jómódban és békében élő világot”, amely a zsarnokságot már hírből sem ismeri.⁴¹ Amikor egy évvel később kitört a koreai háború, jóval kézzelfoghatóbb segítséget is kínáltak. Egy külügyminisztériumi tájékoztató szerint noha a gazdasági hanyatlás „még nem érte el a katasztrófális szintet”, amennyiben elmarad a jelentős támogatás, megvan a kockázata annak, hogy „az ország teljesen széthullik, és azonnal vagy idővel a szovjet tömb részévé válik”.⁴² Truman elnököt nem kellett győzködni. „Ha félreállunk – állapította meg –, [a szovjetek] benyomulnak Iránba, aztán idővel az övék lesz az egész Közel-Kelet.”⁴³

A rádióadások egyre élesebb hangúak lettek, az irániaknak azt üzenték, hogy „a szabad népeknek össze kell tartaniuk”, hogy „az Egyesült Államok biztonsága szorosan összefügg más nemzetek biztonságával”, és hogy tovább növekszik „a szabad világ ereje”. Ezzel párhuzamosan arról is beszéltek, hogy a Szovjetunió mind nagyobb fenyegetést jelent a világ békéjére, „a kommunista vezetők legfőbb célja az emberi szabadság teljes és általános felszámolása”, sőt még olyanokat is állítottak, hogy „a szovjet tanárok lerobbant, már marhák szállítására sem használható tehervagonokban élnek”, bármilyen fűtési és tisztálkodási lehetőség vagy ivóvíz nélkül.⁴⁴

Az országba ömlött a segély, amelynek összege az 1950 és 1953 közötti három év leforgása alatt évi 11,8 millióról 52,5 millió dollárra, vagyis csaknem az ötszörösére emelkedett. A cél az volt, hogy elősegítsék Irán gazdaságának fejlődését, megszilárdítsák politikai kultúráját és megalapozzák a reformokat – valamint hogy katonai és technikai támogatást nyújtsanak az önvédelméhez. Ezek voltak egy közel-keleti amerikai kliensállam létrehozásának első lépései.⁴⁵

Az ok részben az volt, hogy felismerték: Nagy-Britannia többé már nem képes fenntartani és támogatni idegen országokban kormányokat úgy, ahogy régen tette, részben pedig hogy az amerikai döntéshozók őszintén úgy gondolták, a Szovjetunió terjeszkedése válaszlépéseket kíván. Mindazonáltal azért volt más oka is az Iránra irányuló figyelemnek. 1943-ban a szövetségesek vezetőinek teheráni

találkozásán sem Churchill, sem Rooseveltt nem kívánt a sahhal még csak találkozni sem, egyszerűen időpocsékolásnak tekintették a dolgot.⁴⁶ Az Egyesült Államok a következő évben jelentéktelen országnak minősítette Szaúd-Arábiát, amelynek gazdasági segítségre irányuló kérését Rooseveltt elnök könnyedén elutasította, mondván, „egy kicsit messze van tőlünk”, majd hozzátette, hogy a szaúdiak jobban tennék, ha nem az Egyesült Államokhoz, hanem inkább Nagy-Britanniához fordulnának efféle kérésekkel.⁴⁷ A helyzet a háború végére gyökeresen megváltozott: Szaúd-Arábia ekkorra már „minden más kis nemzetnél fontosabb volt az amerikai diplomácia szemében”.⁴⁸ Az ok természetesen az olaj volt.

A háború éveiben egy merész és határozott férfiú, bizonyos Everette Lee DeGolyer, aki, miután Oklahomában geológiát tanult, az amerikai olajiparban tett szert vagyonna, ellátogatott a Közel-Keletre, hogy felmérje az ottani olajmezőket, illetve szakvéleményt mondjon a régió hosszú távú lehetőségeiről és jelentőségéről részint helyi összefüggésben, részint a Mexikói-öböl, Venezuela és az Egyesült Államok viszonylatában. Jelentése – noha csupa visszafogott becslést és óvatos kikötést tartalmazott – lélegzetelállító volt. „A világ olajtermelésének súlypontja – és feltehetően egyre nagyobb arányban – a Mexikói-öböl–Karib-tenger térségéből a Közel-Keletre, a Perzsa-öböl térségébe helyeződik át.”⁴⁹ A vele utazók egyike jóval világosabban fogalmazott: „A régió olaja a világtörténelem legnagyobb zsákmánya.”⁵⁰

Ezt a tényt nem tévesztették szem elől a britek sem, akik féltékenyen figyelték, hogy az Egyesült Államok egyre növekvő érdeklődéssel fordul a térség felé. Egy ismert brit iparmágnás azt tanácsolta Churchillnek, hogy mondja meg az amerikaiaknak: maradjanak távol a Közel-Kelettől, és ne háborgassák a Nagy-Britannia által kiépített erős pozíciókat: „Az olaj a legnagyobb kincs, ami a háború után megmaradt nekünk. Ezt az utolsó vagyontárgyunkat semmiképpen sem szabad megosztanunk az amerikaiakkal.”⁵¹ Ezt az álláspontot igen határozottan képviselte Nagy-Britannia washingtoni nagykövete, Lord Halifax, aki neheztelt, amiért a külügyminisztérium tisztviselői megpróbálták eltéríteni szándékaitól. A brit politika alakítóit ugyancsak aggodalommal töltötték el az események, attól tartottak, „az Egyesült Államok

megfoszt bennünket közel-keleti olajvagyonunktól”.⁵² A miniszterelnök személyesen is közbelépett, és táviratot küldött Roosevelt elnöknek, amelyben kijelentette: „Némi bizalmatlansággal figyelem [a tárgyalások folyását]. Ön bizonyos lehet abban, hogy olyan megoldást óhajtok, ami országaink számára igazságos és tisztességes.”⁵³

Vagyis megállapodásra kellett jutni arról, hogy miként osszák fel a világnak ezt a különlegesen fontos területét az Egyesült Államok és Nagy-Britannia között. A nagy kérdést Halifax és Roosevelt elnök találkozóján sikerült megválaszolni: Amerika szempontjából „a perzsi olaj [a briteké], az iraki és kuvaiti készleteken megosztozunk... a bahreini és a szaúd-arábiai olaj pedig az amerikaiaké”.⁵⁴ Ez olyan volt, mint a 15. század végén és a 16. század elején Spanyolország és Portugália között létrejött megállapodás, vagy mint amikor a szövetségesek vezetői közvetlenül a második világháború után gondosan kétfelé osztották a világot.

Az amerikaiak és a britek egészen másképpen fogtak hozzá az osztozkodás megvalósításához. Washington szerint az esett legnagyobb súllyal a latba, hogy az olaj ára 1945 és 1948 között a kétszeresére nőtt, miközben az Egyesült Államokban futó gépkocsik száma a másfélszeresére emelkedett, a járműeladások bevétele pedig meghétszereződött.⁵⁵ Az Egyesült Államok kezdetben józan és felvilágosult módon szemlélte a kérdést: egészen természetes, hogy azok az országok, amelyeket értékes természeti erőforrásokkal áldott meg a sors, és ezért minden oldalról körüludvarolják őket, megpróbálják szerencsés helyzetüket a lehető leghatékonyabban előnyükre fordítani. Így aztán egészen észszerű igény az olajkoncessziók újratárgyalása, amit sokkal jobb elegánsan és barátságosan megtenni, mint a kényszer nyomása alatt.

Hiszen már az olajmezők államosításának veszélye is felmerült, ami összhangban állt a világ megváltozott rendjével. Egyfelől az olajban gazdag országokkal új, egyre tisztességebb megállapodások jöttek létre, mint például az, amit J. Paul Getty kötött a Szaúd-Arábia és Kuvait közötti semleges zóna olajának kitermeléséről, közel kétszeresét kínálva annak, amit más vállalatok a Közel-Kelet más tájain fizettek – ami viszont versengést és ellentéteket szított a korábban kötött szerződések béklyóiba ragadt

országok között. Ez nemcsak elégedetlenséggel töltötte el őket amiatt, ahogyan természeti erőforrásaik kiaknázása zajlik, és erősítette az államosítás követelését, de fogékonyabbá is tette az érintett országokat a kommunista szólamokra és Moszkva közeledésére.

Az olajbevételek figyelemre méltó módon megnőttek, amikor az Egyesült Államok felülvizsgálta kereskedelmi pozícióit, és rengeteg megállapodást újratárgyalt. 1949-ben például a kincstár 43 millió dollárnyi adót szedett be a nyugati olajtársaságok Aramco elnevezésű konzorciumától, miközben Szaúd-Arábia csak 39 millió dollárnyi jövedelemben részesült. Két évvel később, miután átalakították az adójóváírások rendszerét, amelyben a vállalkozások leírhatták a költségeiket, a konzorcium 6 millió dollárt adózott az Egyesült Államokban, de 110 milliót fizetett ki a szaúdiaknak.⁵⁶ A változás dominóhatást váltott ki Szaúd-Arábiában, Kuvaitban, Irakban és másutt, ahol a helyi uralkodók és kormányok számára kedvezően módosították a szerződéseket.

Egyes történészek azt állítják, hogy a pénz áramlásának újjászervezése legalább olyan jelentős történelmi mozzanat, mint amikor London függetlenséget adott Indiának és Pakisztánnak.⁵⁷ A hatás azonban leginkább arra hasonlított, amikor felfedezték Amerikát, és ezt követően a globális összvagyon újrasztoztották. A koncessziókat birtokló nyugati, elsősorban európai és észak-amerikai gazdasági társaságok a Közel-Kelet felé kezdték pumpálni a pénzt, és ezzel megindították a világ gazdasági súlypontjának eltolódását. A régiót behálózó és a Keletet a Nyugattal összekapcsoló csővezetékek pókhálója a térség történelmének új fejezetét nyitotta meg. Ezúttal azonban nem fűszer, selyem, rabszolga vagy ezüst áramlott ezeken az útvonalakon, hanem olaj.

A briteknek azonban, akik nem olvastak a jelekből olyan jól, mint az amerikaiak, más elképzeléseik voltak. Iránban az Anglo-Iranian Oil Companyt súlyos bírálatok érték; a brit államkincstár bevétele és az Iránnak kifizetett összeg szembeszökő különbségének ismeretében nem nehéz belátni, hogy miért.⁵⁸ Noha a térség más országai is bizvást kevesellhették a fekete aranyukért kapott összeget, Iránban egészen kirívó volt az aránytalanság. 1950-ben annak ellenére, hogy

Ábádánban volt az akkori világ leghatalmasabb olajfinomítója, magában a városban nagyjából annyi áramot használtak, mint egyetlen londoni utcában, iskola pedig olyan kevés működött, hogy valódi oktatásban az ott élő 25 000 iskoláskorú gyermeknek alig egytizede részesülhetett.⁵⁹

Akárcsak másutt, Nagy-Britannia itt is belegabalyodott egy dilemmába, amiből nem volt kiút. Az olajkoncessziók újratárgyalása – amint az okos és tájékozott amerikai külügyminiszter, Dean Acheson megállapította – csaknem lehetetlen volt. Az Anglo-Iranian Oil Company többségi tulajdonosa a brit kormány volt, ennél fogva úgy tekintettek rá – nem teljesen alaptalanul –, mint Nagy-Britannia és a brit külpolitika meghosszabbított karjára. Akárcsak egykor a Kelet-indiai Társaság esetében, itt is némiképp elmosódott volt a határvonal az üzleti érdekek és a brit kormány érdekei között, és – szintén a Kelet-indiai Társasághoz hasonlóan – az Anglo-Iranian Oil Company olyan hatalommal rendelkezett, hogy gyakorlatilag állam volt az államban, és ez a hatalom végső soron Nagy-Britannia hatalma volt.⁶⁰ Ha az Anglo-Iranian Oil Company beadná a derekát – szögezte le Acheson –, és kedvezőbb megállapodást kínálna Iránnak, az valójában „lerombolná a brit hatalomba és az angol fontba vetett hit utolsó maradványait”. Nagy-Britanniának – jósolta – pár hónapon belül semmilyen tengerentúli érdekeltsége nem maradna.⁶¹

Acheson megállapítása szerint a helyzetet igen kényessé tette, hogy Londonnak égető szüksége volt a társaság tevékenységéből származó bevételekre. „Nagy-Britannia a csőd szélén áll – írta egyik táviratában –; jelentős tengerentúli érdekeltségei és a költségvetési mérlegében megjelenő láthatatlan tételek nélkül... nem maradna életben.” Ezért vetették be a britek a diplomácia minden trükkjét, és ontották az éles hangú jelentéseket a közeli szovjet invázió fenyegetéséről. Acheson egyiknek sem dőlt be. „A brit politika legfőbb célja nem az, hogy Irán ne váljon komcsivá [noha Nagy-Britannia éppen ezt állítja]; hanem hogy megvédje, amit a brit fizetőképesség utolsó védőbástyájának hisznek.”⁶²

A dolgok kedvezőtlen fordulatot vettek, amikor 1950-ben új szerződési feltételeket kínáltak Iraknak, ám Irántól szembetűnő módon megtagadták ugyanezt. A sebbe még só is szórt az a tény,

hogy az Iraq Petroleum Company egyik résztulajdonosa az Anglo-Iranian Oil Company volt. A nacionalista politikusok dühödten kárhoztatták az Anglo-Iranian monopolhelyzetét, és az indulatok szítására szánt megjegyzésekkel fűszerezték szónoklataikat. Iránban minden korrupció – állította a medzslisz egy tagja – az Anglo-Iranian Oil Company jelenlétének közvetlen következménye.⁶³ Ha nem lépnek fel ellene – hörgött egy demagóg –, „hamarosan a csadort is letépik az asszonyok fejről”.⁶⁴ Jobb lenne – háborgott egy másik – atombombával pusztítani el Irán egész olajiparát, mint hagyni, hogy az Anglo-Iranian tovább szipolyozza a népet és az országot!⁶⁵ Moszadek kissé visszafogottabban nyilatkozott: állítólag kijelentette, hogy ha ő lenne a miniszterelnök, „nem törekedne megállapodásra jutni a britekkel... inkább sárba fojtaná az olajkutakat”.⁶⁶

A britellenes retorika már egy emberöltő óta fel-felhabzott, de most általánosan elfogadott lett: Nagy-Britanniában nem lehet megbízni, hiszen Irán minden nehézségének szándékos okozója. Csakis a saját érdekeit tartja szem előtt, és a szó legrosszabb értelmében véve imperialista. Az iráni önazonosság-tudatot mélységesen átjárta a Nyugat-ellenesség, és ennek hosszú távon is jelentős következményei lettek.

Moszadek két kézzel ragadta meg a kínálkozó alkalmat. Ami sok, az sok – jelentette ki. Eljött az ideje, hogy biztosítsuk Irán népének jólétét és a világ békéjét. 1950 vége felé előterjesztett radikális javaslata szerint az olajbevételeket nem kellene megosztani sem az Anglo-Iranian Oil Companyval, sem senki mással, „inkább az egész országban kivétel nélkül mindenütt állami tulajdonná kellene nyilvánítani a teljes olajipart”.⁶⁷ A populista Kásáni ajatollah, a Nyugat közismert és hangos bírálója, aki csak nemrégiben tért haza a száműzetésből, teljes mértékben támogatta ezt a felhívást, és arra biztatta híveit, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekezzenek előmozdítani a változást. A miniszterelnököt, Ali Razmarát pár napon belül meggyilkolták, újabb néhány nap múlva az oktatásügyi miniszter is merénylet áldozata lett. Irán a teljes anarchia peremére sodródott.

Nagy-Britannia legrosszabb balsejtelmei váltak valóra, amikor a medzslisz 1951 tavaszán Moszadeket választotta meg miniszterelnöknek, ő pedig haladéktalanul elfogadtatott egy törvényt

az Anglo-Iranian Oil Company államosításáról. A londoni sajtó és a brit kabinet is azonnal felismerte, hogy katasztrófával állnak szemben. Nagyon fontos – jelentette ki a védelmi miniszter –, hogy „megmutassuk, nem lehet örökösen húzgálni a farkunkat”. Ha hagyjuk – folytatta –, hogy Irán megússza ezt, „legközelebb a Szezi-csatornát fogják államosítani”.⁶⁸ Tervek készültek arra, hogy szükség esetén ejtőernyősöket dobnak le Iránban az ábádáni olajfinomító biztosítására. Ez egy visszaszoruló, hajdani dicsőségének maradékaiba kapaszkodó hatalmas birodalom haláltusája volt.

Moszadek tovább emelte a tétet: 1951 szeptemberében egyetlen hetet adott az Anglo-Iranian Oil Company brit alkalmazottainak arra, hogy elhagyják Iránt. Kásáni ajatollah odáig ment, hogy meghirdette „a brit kormány elleni gyűlölet nemzeti napját”. Nagy-Britannia neve Iránban mindent jelentett, ami csak rossz volt, és ebben a legkülönbözőbb politikai nézeteket vallók is egyetértettek. „Önök nem tudják – mondta Moszadek egy magas rangú amerikai küldöttnek –, hogy [a britek] milyen alattomosak. Önök nem tudják, hogy milyen gonoszak. Nem tudják, hogyan mocskolnak be mindent, amihez csak hozzáérnek.”⁶⁹ Ez a retorika tette őt annyira népszerűvé a hazájában és ismertté külföldön; 1952-ben az Év Embereként szerepelt a *Time* címlapján.⁷⁰

Nagy-Britannia kétbalkezes próbálkozása, hogy erővel oldja meg a vitát, csak rontott a helyzeten. Szembesülve a veszéllyel, hogy nemcsak az Anglo-Iranian Oil Company fölötti ellenőrzést veszítheti el, hanem az onnan befolyó bevételeket is, a brit kormány válságintézkedéseket tett, és behozatali tilalmat rendelt el az iráni olajra azzal a céllal, hogy súlyos jövedelemkiesést okozva kényszerítse meghátrálásra Moszadeket. Arra számítottak, hogy a lépés hamarosan eléri a kívánt hatást; a teheráni brit nagykövet, Sir William Fraser szerint „amikor majd [az irániaknak] pénzre lesz szükségük, a hasukon csúszva jönnek vissza hozzánk”. A sajtóban megjelenő effajta megjegyzések nem tettek jót Nagy-Britannia nemzetközi megítélésének.⁷¹

Megerősítették viszont Irán elszántságát annyira, hogy 1952 végén a britek már nem is vették olyan biztosra, hogy a szankciók eredményt hozhatnak. Ekkor a nemrégiben létrehozott CIA-hoz fordultak, hogy nyújtson támogatást egy terv megvalósításához,

amelynek célja „közös politikai akcióval eltávolítani Irán miniszterelnökét, Moszadeket” – másként fogalmazva: egy puccs megszervezéséhez. A világnak ezen a részén nem utoljára fordult elő, hogy a felmerült nehézségekre az erőszakos rezsimváltás látszott a legjobb megoldásnak.

Az amerikai hírszerzés kedvezően fogadta a britek kezdeményezését. A Közel-Keleten tevékenykedő ügynökök már korábban szabad kezet kaptak, hogy találjanak kreatív megoldásokat az olyan helyi uralkodók tevékenysége nyomán felmerülő nehézségekre, akik nem érznek kellő rokonszenvet az Egyesült Államok iránt, vagy hajlamosak arra, hogy a Szovjetunióval kacérkodjanak. Egy fiatal és tetterre kész, keleti partvidéki elit családokból származó ügynökökből összeállított csapat már részt vett egy puccsban, amely 1949-ben megbuktatta Szíria vezetését, valamint három évvel később az Egyiptom hájas, korrupt és kiszámíthatatlan királya, Fárúk elmozdítását célzó akcióban, amelynek *Project FF* (Project Fat Fucker, Dagadt Faszfej Projekt) volt a nem hivatalos fedőneve.⁷²

A Miles Copelandhez és Theodore Roosevelt elnök két unokájához, Archie-hoz és Kermithez (Kim) hasonló figurák alkotta csapat emlékeztetett azokra az egy évszázaddal korábban Közép-Ázsiában tevékenykedő brit ügynökökre, akik úgy érezték, hogy ők alakítják a világot – vagy azokra a lelkes modern kori kémekre, akik meggyőződéssel hitték, hogy helyesen cselekszenek, ha titkokat adnak ki a Szovjetunióknak. A szíriai kormány bukása után például ezek az ifjú amerikaiak elindultak, hogy végiglátogassák „a keresztetek várait meg mindenféle, a járt utaktól távol eső helyet”, útközben megcsodálva Aleppó építészetét és lubickolva a város hangulatában.⁷³ Az elhatározások öletszerűen születtek meg. „Végül is mi a különbség – kérdezte Copeland a száraz és konok polihisztort, Archie Rooseveltet – aközött, hogy én hasból megírom a jelentéseimet, meg aközött, hogy te ráhagyod ezt az ügynökeidre? Az enyémekeknek legalább van valami értelmük.”⁷⁴ Az Egyesült Államok hírszerző szolgálata nem vette jó néven a terepen tanúsított önfejűségüket; egy magas rangú tiszt meg is fedtte őket: „a jövőben nem fogjuk eltérni az ilyen felelőtlen, függelemsértő viselkedést”.⁷⁵

Mindazonáltal valahányszor Irán került szóba, mindig kikérték és nagyra értékelték a véleményüket.

A dolgok egy 1952 végén Washingtonban tartott rutinmegbeszélés után lendültek mozgásba, amikor brit tisztviselők hangot adtak az államosítások gazdasági hatásai miatti nyugtalanságuknak, és az általuk megfogalmazottak egybecsengtek az amerikaiak aggodalmaival Irán jövője felől. A teheráni CIA-iroda gyanakvással figyelte Moszadeket, és a britektől függetlenül azt tanácsolta Washingtonnak, hogy az Egyesült Államok „támogathatná egy utódkormány létrejöttét” Iránban. A tervezők hamar arra a megállapításra jutottak, hogy a nyugalom és az egység megóvása érdekében a sahot is be kellene vonni a szervezkedésbe, így a miniszterelnök elmozdítása „a törvényesség vagy legalábbis kvázi törvényesség látszatával történhetne meg”.⁷⁶

A sah meggyőzésének tervét könnyebb volt kieszelni, mint megvalósítani. A hiú és ideges természetű uralkodó megrémült, amikor megismerte az Operation Ajax (Ajax hadművelet) kódnevű tervezetet. Különösen nyugtalanítónak találta a britek részvételét; a terv egyik amerikai szerzője szerint „betegesen félt a britek »titkos befolyásától«”, és arra gyanakodott, hogy csapda az egész kezdeményezés. Hízalgésre, némi erőszakosságra és figyelmeztetésekre volt szükség; a kulcsszavakat beleszótták egy BBC-rádióadásba, hogy meggyőzzék a terv legmagasabb szintű jóváhagyásáról. Sokat segített Eisenhower elnök rádióbeszéde is, amelyben nyíltan ígéretet tett Irán támogatására, illetve az, hogy egy személyes találkozón közölték a sahhal: ha megtagadja a tervben való részvételét, Irán kétségkívül kommunista országgá válik, „második Koreává” – ahogy Kim Rooseveltt fogalmazott.⁷⁷

Annak érdekében, hogy Moszadek elmozdítását előkészítendő „kellőképpen feltüzeljék a közhangulatot”, Washington pénzt küldött egyes kulcsfigurák megpuhítására és a miniszterelnök ellen fordítására. Rooseveltt hatott a medzslisz egyes vezetőire, bizonyára megvesztegetéssel (a cél az volt – írta szépítő megfogalmazással –, hogy „meggyőzze” őket, vonják meg a támogatásukat Moszadektól).⁷⁸

Másutt is nyakló nélkül költekeztek. Egy szemtanú beszámolója szerint Teheránba úgy ömlött az amerikai pénz, hogy 1953 nyarán a

dollár értéke a riálhoz képest 40 százalékkal csökkent. Az összeg egy részét arra fordították, hogy háborgó tömeget vigyenek ki Teherán utcáira – a szervezőmunkát a CIA két helyi ügynöke végezte. Komoly összegeket kaptak mások is, elsősorban egyes mollák, például Kásáni ajatollah, akinek céljai egybeestek a puccs szervezőinek érdekeivel.⁷⁹ Muszlim hittudósok arra a megállapításra jutottak, hogy a kommunizmus elvei és vallásellenessége az iszlám tanításával összeférhetetlenek; így kézenfekvő volt, hogy a CIA együttműködjön a muszlim papsággal, amely hangsúlyosan figyelmeztetett Irán kommunistává válásának veszélyeire.⁸⁰

A brit és amerikai tervezők 1953 júniusában Bejrútban tartott találkozója után létrejött egy terv, amelyet személyesen hagyott jóvá előbb (július 1-jén) a brit miniszterelnök, Winston Churchill, majd tíz nappal később Eisenhower elnök is. Az elképzelést ezután hírszerző ügynökök módosították úgy, hogy a legeredményesebben lehessen a „meglehetősen terjengős és gyakran illogikus perzsák” tudtára adni, hogy a Nyugat kormányváltást akar, és annak simán és zökkenőmentesen kell végbemennie.⁸¹

Kezdetben úgy tűnt, az egész akció félresiklott. A sah leváltotta Moszadeket, és új miniszterelnököt nevezett ki, de Moszadek előre tudott a tervről, és letartóztatta a testőrség parancsnokát, amikor az átadta neki a menesztéséről szóló okmányt. A sah pánikszerűen elmenekült az országból, még arra sem volt ideje, hogy zoknit húzzon. Amikor Róma felé tartva megállt Bagdadban, találkozott az Egyesült Államok iraki nagykövetével, aki megragadta az alkalmat, hogy jó szándékúan figyelmeztesse: „Azt javasoltam Ófelségének, soha ne említse, hogy bármilyen külföldinek része volt a közelmúlt eseményeiben.” Ennek valójában semmi köze nem volt a sah tekintélyéhez, csak ahhoz, hogy nyitva tartsák a lehetőségeket, és legfőképpen hogy ne érje csorba az Egyesült Államok jó hírnevét. A sah, „aki három ébren töltött éjszaka után rendkívül kimerült volt, és akit mélységesen összezavart az események nem várt fordulata”, aligha gondolkodhatott tiszta fejjel, mindazonáltal – ahogy a nagykövet megkönnyebbülten jelentette Washingtonnak – „egyetértett”.⁸²

Miközben a sah Olaszország felé tartott, az iráni rádióban nyíltan gyalázták, a sajtó pedig kurvapecértnek, tolvajnak és fosztogatónak

nevezte.⁸³ A történetek súlyos megrázkódtatást okoztak a sah fiatal feleségének, Szorajának (a pletykák szerint a házasságkötéskor még nem volt tizenkilenc éves, ahogy állították), aki később felidézte, ahogy piros-fehér pettyes ruhában sétált a római via Venetón, a gyűlölködéssel átítatott teheráni politikai életről beszélgetett a férjével, és hallgatta, amint az bánatosan azon morfondíroz, hogy vesz valahol egy kis földet, ahol új életet kezdhetnek – talán az Egyesült Államokban.⁸⁴

A sah menekülését követően azonban három nap sem telt el, és a közhangulat megfordult. Az utcákon arról járta a szóbeszéd, hogy Moszadek maga akar trónra lépni, a hadsereg pedig a miniszterelnök ellen fordult. Néhány nappal később a sah – minden számítást és valószínűséget meghazudtolva – már hazafelé tartott; rövid időre megállt Bagdadban, hogy magára öltse a légierő főparancsnoki egyenruháját. Dicsőségben és pompában tért haza, immár nem gyáva szökevény volt, hanem hazatérő hős, aki azért érkezett, hogy magához ragadja a helyzet irányítását. Moszadeket addigra letartóztatták, bíróság elé állították, és három év, magánzárkában töltendő börtönbüntetésre ítélték, majd 1967-ben bekövetkezett haláláig házi őrizetben élt.⁸⁵

Moszadek súlyos árat fizetett azért, mert megfogalmazott egy víziót a Közel-Keletről, amelyben a Nyugat befolyása nemcsak tompítottan, hanem egyáltalán nem érvényesült. Az Anglo-Iranian Oil Company iránti bizalmatlanságát az egész nyugati világra rávetítette, ez a felfogás pedig természetlennek és ártalmasnak bizonyult. Tévedésével hazájában óriási bajokat okozott, és elég kényelmetlen figura lett ahhoz, hogy a brit és az amerikai politika irányítói is tervet szőjenek az eltávolítására. Hangos tiltakozása olyan időben hangzott fel, amikor mások is élesen kifogásolni kezdték a nyugati cégek és államok fennhatóságát a Keletet és Nyugatot összekapcsoló hálózat fölött; Egyiptomban britellenes lázongások törtek ki, és a közvélemény a szuezi brit támaszpont kiürítését követelte. Az Egyesült Államok külügyminisztériumának egy kairói megbízottja az egyesített vezérkarnak küldött jelentésében egyértelműen számolt be a helyzetről. „Az országban – írta – általános és igen heves gyűlölet él a britek iránt.” Azonnali megoldásra van szükség.⁸⁶

Az idők megváltoztak. E tekintetben Moszadek volt az, aki legvilágosabban vázolta fel az új kor látomását: a Nyugat visszahúzódását Ázsia szívéből. Bukásának konkrét körülményeit évtizedeken át titokban tartották a titkosszolgálatok, amelyek továbbra is féltek a bizalmasnak minősített anyagok nyilvánossá tételének „lehetséges ártalmas következményeitől”, de mindenki sejtette, hogy a nyugati hatalmak távolították el saját céljaiknak megfelelően.⁸⁷ Moszadek számtalan követőnek lett szellemi atyja a régióban. Homeini ajatollah, Szaddám Huszein, Oszama bin Laden vagy a tálibok céljai és módszerei igen sokfélék és különbözőek voltak, abban az egyben azonban mélységesen egyetértettek, hogy a Nyugat csalárd és rosszindulatú, és hogy a helyi népek felszabadítása egyben a külső hatásoktól való szabadulást is jelenti. Más és más módon próbálták elérni ezt a célt, de – amint Moszadek esete is mutatja – akik nyűgöt jelentettek a Nyugatnak, azoknak súlyos következményekkel kellett számolniuk.

A puccs pszichológiai tekintetben kulcsfontosságú mozzanat volt a Közel-Kelet történelmében. A sah a lehető legrosszabb következtetést vont le az eseményekből, és sikerült meggyőznie magát arról, hogy az iráni nép rajong érte. Az emberek valójában a legjobb esetben is vegyes érzésekkel viszonyultak ahhoz az uralkodóhoz, akinek apja alig harminc évvel korábban lovassági tisztként emelkedett az ország trónjára. Rómába menekülése sokak szemében a gyengeség aggasztó jele volt. Akkor lett volna az ország modernizálására alkalmas és hivatott férfiú, ha rendelkezik azzal a képességgel, hogy megérezze az uralkodó politikai széljárást, és függetlenítse magát a nyugati, elsősorban amerikai befolyástól. Ez túl nagy elvárás volt ettől a hiú embertől, akinek pillantását gyakran térítették el az élet kellemes dolgai, amivel bőséges muníciót szolgáltatott riválisainak, és amitől túl kevés ideje maradt a dolgok mélyebb átgondolására.

A CIA támogatásával 1953-ban végrehajtott puccs vízválasztót jelentett az Egyesült Államok közel-keleti szerepében. Elérkezett a második esély Irán megmentésére – okoskodott az új külügyminiszter, John Foster Dulles –, a nagy lehetőség annak megakadályozására, hogy kicsússzon a Nyugat befolyási övezetéből.⁸⁸ Minthogy „egy demokratikus, független Irán létrejött az

adott körülmények között nem tűnik lehetségesnek” – mondta a sahnak az Egyesült Államok teheráni nagykövete –, mindössze két lehetőség kínálkozik: egy „átmenetileg nem demokratikus, független Irán, illetve egy örökre nem demokratikus Irán a vasfüggöny mögött”.⁸⁹ Ez homlokegyenest ellentétes volt azzal a hangosan szétkürtölt üzenettel, hogy a Nyugat a kommunizmus ellen világszerte a szabadságért és demokráciáért folytat küzdelmet.

Az Egyesült Államok ezen a ponton került előtérbe, ekkor lépett tényleges kapcsolatba az évszázadokon át selyemutakkal behálózott régióval – és megpróbálta ellenőrzése alá vonni. Voltak azonban bizonyos veszélyek is. Nem könnyen lehet egyszerre a demokrácia bajnokaként tündökölni, és közben kormányok megbuktatását jóváhagyni, sőt megszervezni. Egyszerre két oldalon játszani nem veszélytelen – már csak azért sem, mert idővel elkerülhetetlenül szertefoszlik a hitelesség, és megtörik a bizalom. Nagy-Britannia csillaga lassan a horizont alá süllyedt, és sok minden múlt azon, hogy mit képes megtanulni az 1953-ban történtek leckéjéből Amerika.

Az amerikai selyemút

Amikor a Közel-Keleten átvette az irányító szerepet, az Egyesült Államok egy új világba lépett – olyanba, ahol nyilvánvaló volt az ellentét egyfelől a nemzeti érdekek előmozdítása, másfelől visszataszító uralkodók és rendszerek támogatása között. Alig pár héttel Moszadek megbuktatása után a külügyminisztérium nekilátott, hogy felvonultassa az amerikai olajtársaságokat az Anglo-Iranian egykori olajkútjainak és teljes infrastruktúrájának átvételére. A társaságok nemigen lelkesedtek a tervért; szívesebben maradtak volna távol a sah visszatérését várhatóan követő bizonytalanságtól. Aligha lehetett biztató jelnek tekinteni, hogy az uralkodó volt miniszterelnökének kivégzését fontolgatja a kedélyek lecsillapítása érdekében.

Az sem csinált kedvet az iráni kalandhoz, hogy a világ más pontjain növekedett az olajkitermelés, illetve új olajmezőkre bukkantak, amelyek még Knox D'Arcy felfedezésénél is sokkalta gazdagabbnak ígérkeztek. Hetekkel Moszadek bukása előtt a J. Paul Getty tulajdonában álló társaság hatalmas olajmezőt talált a Szaúd-Arábia és Kuvait közötti semleges zónában; gazdagságának érzékeltetésére azt mondták, „valahol a kolosszális és a történelmi jelentőségű között helyezkedik el”. Ehhez képest igazán nem tűnt vonzó lehetőségnek belekeveredni Teherán mérgező politikai zűrzavarába. Az Egyesült Államok kormánya azonban nemigen tehetett mást. Irán olajkivitele az 1950-es évek elején kitört válság során gyakorlatilag megszűnt, s ha igen gyorsan nem indítják újra a termelést, összeomlik a gazdaság, és megnyílik a terep a politikai felforgatók előtt, akiknek tevékenysége nyomán az ország a Szovjetunió felé mozdulhat el. Az olajellátás elapadása és az árak emelkedése ugyancsak kedvezőtlenül hatott volna a világháború után

épp feltápászkodó Európára. A külügyminisztérium ennél fogva kitartó kampányba kezdett, hogy a jelentősebb amerikai olajvállalatokat rávegye az Anglo-Iranian érdekeltségeit átvevő konzorcium létrehozására – nyomatéku­l baljós célzásokat tettek arra, hogy amennyiben nem lépnek, veszélybe kerülhetnek a kuvaiti, iraki és szaúd-arábiai koncessziók is.

Az amerikai kormány, mint afféle cirkuszigazgató, híz­elgéssel vette rá az együttműködésre az amerikai olajtársaságokat. Egy magas rangú vállalatvezető így fogalmazott: „szigorú értelemben vett üzleti szempontok nem indokolják” az iráni olajiparban való részvételünket, „de nagyon is tisztában vagyunk azzal, hogy itt magasabb nemzetbiztonsági érdekek játszanak szerepet. Készen állunk tehát minden észszerű erőfeszítésre”, hogy segítsünk. Soha nem bonyolód­tunk volna bele az iráni üzletbe – mondta egy másik –, „ha a kormány valósággal be nem veri a fejünket”.¹

Az Anglo-Iranian Oil Company megüresedett pozícióinak elfoglalását és Irán stabilizálását nehezítette, hogy az igazságügyi minisztérium éppen azokat az olajtársaságokat vonta eljárás alá a trösztellenes törvények megszegéséért, amelyeket a kormány felkért, hogy legyenek az Egyesült Államok külpolitikájának eszközei. Ám ahogy a demokráciáról zengett szólamok rugalmasnak bizonyultak, ugyanúgy volt hajlékonyan kezelhető a törvények érvényesítése is: az igazságügyi miniszter a Nemzetbiztonsági Tanács kérésére hivatalosan kijelentette, hogy „[ami a konzorciumban részt vevő olajtársaságokat illeti] az Egyesült Államok trösztellenes törvényei a nemzetbiztonsági érdekek összefüggésében másodlagos fontosságúnak tekinthetők”. 1954 tavaszán tehát az olajtársaságok hivatalos mentességet kaptak a törvényi korlátozások alól. Az Irán fölötti ellenőrzés megszerzése annyira fontos volt, hogy az Egyesült Államok kormánya ennek érdekében kész volt félresöpörni a saját törvényeit.²

Az amerikai olajtársaságok részvételének bátorítása csak az egyik eleme volt a jóval szélesebb körű tervnek Irán megtámogatására és távol tartására a Szovjetunió ölelésétől. Összehangolt erőfeszítéseket tettek társadalmi fejlesztési programok megvalósítására, elsősorban a vidéki területeken. A népesség háromnegyed részét alkotta a földtulajdon nélküli, rendkívül alacsony

jövedelmű parasztság, amely csapdába esett egy olyan világban, ahol a nagybirtokosok ellenezték a földreformot, és ahol a lehetőségek rendkívül korlátozottak voltak. A kisgazdálkodók által felvehető kölcsönök kamata 30 és 75 százalék között mozgott; ez a szint már súlyosan akadályozza a társadalmi mobilitást.³

Jelentős összegeket áldoztak e problémák valamelyes enyhítésére. Az Egyesült Államok legnagyobb jótékonyági szervezete, a Ford Foundation mikrohitelrendszert hozott létre kisbirtokosok számára. A szövetkezetek létesítésének támogatása lehetővé tette, hogy a gyapottermést ne a helyi piacokon kelljen eladniuk fillérekért, hanem jelentősen kedvezőbb áron értékesíthessék európai közvetítőknek. A sahra és minisztereire nyomást gyakoroltak annak érdekében, hogy vegyék komolyan a vidékfejlesztés ügyét, noha a csekély eredmények elkeserítették azokat, akik tudták, hogy hosszú távon súlyos következményekkel jár, ha nem sikerül felszámolni a vidéken általános írástudatlanságot és társadalmi egyenlőtlenségeket.⁴

Az Egyesült Államok kormányától közvetlenül érkező segélyek összege is meredeken nőtt; a Moszadek elmozdítása előtti évi 27 millió dollárról a következő években csaknem ennek ötszörösére.⁵ Amerika segélyeket és kölcsönöket is folyósított, hogy finanszírozza egy hatalmas duzzasztógát építését a Karadzs folyón, kb. 40 kilométernyire északnyugatra Teherántól, lényegesen javítva a főváros áram- és ivóvízellátását, egyben nagyszerű jelképül Irán fejlődésének és modernizációjának.⁶

Mindez egy módszeresen felépített, a régió más részeinek erősítését is célzó program részét képezte. Irán olaja különösen fontos volt a Nyugat számára, de a hidegháború felforrósodásának korszakában a Szovjetunió déli határa mentén sorakozó szomszédos országokat sem tekintették érdektelennek.

Ennek következtében a Mediterráneum és a Himalája között létrejött egy láncolat Nyugat-barát államokból, amelyek kormányai az Egyesült Államok jelentős gazdasági, politikai és katonai támogatásában részesültek. Ezek az országok (a száraz és merev amerikai külügyminiszter, John Foster Dulles *északi somak* nevezte el őket) három célt szolgáltak: védfalként állták el a szovjet terjeszkedés útját; garantálták a Perzsa-öböl térségének biztonságát,

lehetővé téve, hogy zavartalanul áramoljon nyugat felé az olaj, ami egyrészt kellett Európa talpra állásához, másrészt a helyi stabilitáshoz szükséges bevételeket is biztosította; valamint helyet adtak egy sor megfigyelőállomásnak és katonai támaszpontnak, amelyek nélkülözhetetlen szolgálatot tettek volna abban az esetben, ha a Szovjetunió nyílt összecsapásra szánja el magát.

1949-ben például a vezérkar számára a dél-ázsiai térségről készített jelentés megjegyezte, hogy Pakisztánra „szükség lehet bázisként a Szovjetunió középső területei ellen irányuló légi hadműveletekhez, illetve ugródeszkaként a közel-keleti olajmezők védelméhez vagy visszafoglalásához”, továbbá rámutatott, hogy az ország területe kézenfekvő előretolt állásul kínálkozik a Szovjetunió elleni fedett akciókhoz.⁷ Létfontosságú tehát, hogy támogatást nyújtsunk Pakisztánnak, valamint az északi sor többi országának, máskülönben fennáll a veszélye annak, hogy az egész térség semleges álláspontra helyezkedik, „vagy ami még rosszabb,... a Szovjetunió csatlósa lesz”.⁸

Ilyesfajta aggodalmak alakították az Egyesült Államok Ázsia-politikáját a második világháború utáni évtizedben. 1955-ben megszületett egy Törökországot, Irakot, Iránt és Pakisztánt szövetségbe tömörítő, hamarosan „bagdadi paktumnak” elnevezett megállapodás, amely felváltotta az egymással, illetve Nagy-Britanniával kötött egyezményeiket. A kinyilvánított cél „a Közel-Kelet békéjének és biztonságának fenntartása” volt, s ilyen értelemben kölcsönös biztosítékokat is tartalmazott, valójában azonban a Nyugat befolyását erősítette ebben a stratégiailag és gazdaságilag is rendkívül fontos térségben.⁹

Noha mindent megtettek a helyi kormányok rokonszenvének elnyeréséért, Washington időnkénti tévedései kiaknázható réseket nyitottak a Szovjetunióknak. 1954 végén például a külügyminisztérium nem vett tudomást arról, hogy az afgán vezetők bizalmasan támogatást és fegyvereket kértek az Egyesült Államoktól, és a kérés teljesítése helyett Naim herceg, a miniszterelnök fivére azt a választ kapta, hogy Afganisztán törődjön inkább a saját háza tájával, például oldja meg a Pakisztánnal fennálló határvitát. Az otromba választ kiállásnak szánták a karacsi kormányzat mellett, amit a közelmúltban

egy katonai attasé „globális stratégiai jelentőségűnek” minősített, de a dolog azonnal visszaütött.¹⁰

A hír szinte még el sem jutott Kabulba, amikor a szovjetek már be is toppantak, és felajánlották a szükséges fegyvereket és fejlesztési támogatást, amit az afgánok azonnal elfogadtak. Legelőször is 100 millió dollár érkezett, majd további összegek, amikből hidakat lehetett építeni, korszerűsíteni a távközlési rendszert és fejleszteni az úthálózatot, például autópályát építeni Kandahár és Herát között. Szovjet pénzből és szovjet szakértők segítségével épült meg az ország északi részéből Szovjet Közép-Ázsia felé vezető úton a 2600 méter hosszúságú Szálang-alagút. Ez az útvonal – a szovjet–afgán barátság jelképe – az 1980-as években, az ország szovjet megszállásának idején az utánpótlás legfontosabb ütőere volt. Idők fordultán a 21. század első éveiben éppily fontos utánpótlási vonalként szolgált az amerikai és velük szövetséges haderők számára is – a Nyugat-ellenes Afganisztán megerősítésére épült út nagyszerű szolgálatot tett a nyugatiaknak, hogy az országot a maguk képére formálják.¹¹

Amerika számára kijózanító tapasztalat lehetett, hogy ily csúfosan kicselezték, különösen úgy, hogy néhány hónappal később – és jóval drámaibb következményekkel – megismétlődött az eset. 1955 végén a forradalmár Gamal Abden-Nasszer (aki három évvel korábban kulcsszerepet játszott a CIA támogatásával végrehajtott államcsínyben, Fárúk király elmozdításában) ugyancsak Moszkvához folyamodott fegyverekért. A meglepett amerikaiak felajánlották, hogy a britek és a Világbank közreműködésével hatalmas duzzasztógátat építenek a Níluson Asszuánnál, mint ahogy Iránban tették a Karadzs folyón. London és Washington között magas szintű tárgyalások folytak arról, hogy milyen további lépésekkel lehetne megpuhítani Nasszert; végül fegyverszállításokat ígértek neki, és abban a reményben, hogy javítani lehet a két szomszéd mind feszültebb viszonyát, nyomást gyakoroltak Izraelre, hogy jusson megegyezésre Egyiptommal.¹²

Nasszert azonban felbőszítette a bagdadi paktum, amiről úgy gondolta, hogy akadályozza az arab egység létrejöttét, és nem más, mint a Nyugat eszköze ahhoz, hogy megőrizze a befolyását Ázsia szívében. Ha gyorsan megérkezik a pénz és a segítség, talán –

legalábbis egy időre – megbékélt volna, csak hogy az ígéreteket hamarosan visszavonták, mert az amerikai kongresszus tagjai aggódtak, hogy a duzzasztógát létesítése nyomán fellendül az egyiptomi gyapottermesztés, és az ennek következtében fellépő áresés érzékenyen érintheti az amerikai termelőket.¹³ Az önérték végzetesnek bizonyult; ez volt az utolsó csepp, amitől kicsordult a pohár.

Nasszer, a politikai házárdjáték mestere (Anthony Eden brit miniszterelnök úgy vélte, hogy „ő akar lenni az arabok Napóleonja”) ekkor jócskán megemelte a tétet.¹⁴ A brit külügyminiszter 1956 tavaszán tett dagályos kijelentésére, miszerint „a Szezei-csatorna a közel-keleti olajellátási rendszer szerves része”, amely Nagy-Britannia számára létfontosságú, csípős választ adott: ha csakugyan ez a helyzet, akkor Egyiptomnak részt kellene kapnia a csatorna bevételeiből, ahogy az olajtermelő országok is részt kapnak az olajbevételekből.¹⁵ Pontosan tudta: a Nyugat semmitől sem riad vissza, hogy megtarthassa érdekeltségeit, ám úgy számított, hogy a csatorna államosítása olyan lépés, ami hosszú távon feltétlenül Egyiptom hasznára lesz.

Amikor az amerikaiak elemezték a csatorna lezárásának lehetséges hatását az olajárak alakulására, a brit vezetőkön mély ború vett erőt. „Az igazság az, hogy rettenetes dilemmába kerültünk – írta a nagy tekintélyű és befolyásos pénzügyminiszter, Harold Macmillan. – Ha erélyesen lépünk fel Egyiptommal szemben, és a csatornát lezárják, a levantei csővezetékeket elvágják, a Perzsa-öböl fellázad, és az olajtermelés leáll, akkor az Egyesült Államok és Nyugat-Európa megnézheti magát.”¹⁶ Másfelől azonban: ha nem tesznek semmit, Nasszer karba tett kézzel arat győzelmet, aminek sokfelé lennének katasztrofális következményei: a Közel-Kelet többi országa a példát követve államosítaná olajiparát.

Nasszer ott folytatta, ahol Moszadek abbahagyni kényszerült. A nyugati diplomaták, politikusok és hírszerző ügynökök azon töprengtek, hogy az egyszer már bevált módszereket vetik be az újabb vezető ellen, akinek politikai irányvonala szemben állt a Nyugat érdekeivel. A britek hamar eljutottak oda, hogy keresni kezdték „a megfelelő módszereket és eszközöket a rezsim megbuktatására”.¹⁷ Egy magas rangú londoni diplomata megfogalmazása szerint „talán

meg kell szabadulnunk Nasszertől”; a miniszterelnök, Anthony Eden pedig nem is érte volna be az elmozdításával: holtan szerette volna látni.¹⁸ Miután a diplomáciai nyomásgyakorlással nem sokra jutottak, Nagy-Britannia és Franciaország úgy döntött, erődemonstrációval kell a közel-keleti vezetőket meggyőzni arról, hogy a Nyugat minden esetben közvetlen cselekvéssel válaszol, ha valaki szembeszegül a céljaival.

1956 októberének végén katonai akció kezdődött Egyiptom ellen. Brit és francia erők nyomultak előre a csatornaövezet biztosítására, izraeli szövetségeseik pedig mélyen behatoltak a Sínai-félszigetre, részben azért, hogy részt vegyenek Szuezi megszállásában, részben pedig hogy a lehető legnagyobb mértékűre fokozzák a Nasszerre nehezedő nyomást. Az invázió hamarosan teljes kudarcot vallott. A Szuezi-csatornát lezárták; az egyiptomiak hajókat, bárkákat és mederkarbantartó gépeket süllyesztettek el a hajózási útvonalakon és azok közelében, az Iszmáiljától északra, el-Firdánnál lévő elfordítható vasúti hidat pedig a britek bombázták le. A becslések szerint összesen negyvenkilenc akadály elhelyezése sokkal több volt a csatorna egyszerű lezárásánál: egy korabeli jelentés szerint „a normális árumozgás súlyos zavarával” járt. Az Európába érkező nyersolaj mennyisége drámai mértékben lecsökkent.

A CIA előrejelzései szerint további következményekre is számítani lehetett: „a világkereskedelemben forgalmazott számos alapvető fontosságú árucikk” ára feltehetően emelkedni fog, és „a munkanélküliség megugrása is várható a szabad világ országaiban”, amelyek gazdasága nagymértékben támaszkodik a Szuezi-csatornán érkező szállítmányokra. A hatás a Szovjetunióban is érzékelhető lesz, a Távols-Keletre, illetve onnan hazafelé tartó hajóknak ugyanis közel 12 000 kilométeres kerülőt kell tenniük Afrika körül a fekete-tengeri kikötőkig. Az amerikaiak éberrel figyelték, amint Moszkva a legfontosabb árucikkeket a hirtelen stratégiai jelentőségűvé váló transzázsi vasútvonalakra irányítja át.¹⁹

Az Eisenhower-kormányzat pontosan tudta, hogy az egyiptomi helyzet egyre feszültebb, a katonai fellépés azonban meglepetésként érte, mert az inváziós tervekről nem tájékoztatták. Az elnök egészen kijött a sodrából, és személyesen, igen keményen beolvasott a brit miniszterelnöknek. A csatorna térségében katonai erő alkalmazása

valódi propagandakatasztrófa volt a „szabad világ” védelmezői számára – és éppen akkor, amikor Budapest utcáin szovjet tankok vonultak fel, hogy eltiporják a magyar nép felkelését. A szuezi beavatkozás egy további szempontból is fontos mozzanat: ez volt az a pillanat, amikor az Egyesült Államoknak döntenie kellett az egyre csökkenő befolyású nyugat-európai nagyhatalmak (amelyek szerepét a 20. században megörökölte) és a Közel-Kelet olajban gazdag világa között. Az utóbbit választotta.

A legfontosabb – okoskodott Eisenhower elnök –, hogy „az arabok ne mindannyiunkra legyenek dühösekk”. Ha ugyanis így állna a helyzet, a Közel-Keletről érkező olajszállítmányok végleg leállnának, részben a csatorna lezárása miatt, részben pedig mert a durván és arcátlanul lerohant Egyiptommal rokonszenvező országok a termelést is leállítanák, vagy kiviteli tilalmat léptetnének életbe. Egy magas rangú brit diplomata korábban már elismerte, az olajszállítások csekély mértékű visszaesése is súlyos következményekkel jár: „Ha a közel-keleti olajat egy vagy két éven át megtagadják Nagy-Britanniától, az aranytartalékaink elolvadnak. Ha eltűnik az aranytartalék, a sterlingblokk széthullik. Ha széthullik a sterlingblokk, és nincs aranytartalékunk,... erősen kétlem, hogy képesek leszünk fedezni a pusztán védelmünkhöz minimálisan szükséges költségeket. Annak az országnak pedig, amelyiknek a védelemre sem telik, vége van.”²⁰ Ez persze az elképzelhető legrosszabb, végromlást jósoló forgatókönyv volt. Eisenhower elnök mindenesetre egy magánbeszélgetés során elismerte: „nehéz közönyösnek maradni Nyugat-Európa üzemanyaghiánya és szorongatott gazdasági helyzete láttán”. Mindazonáltal – írta Lord Ismaynek, a NATO (North Atlantic Treaty Organization, Észak-atlanti Szerződés Szervezete) első főtitkárának – létfontosságú, hogy „ne haragítsuk magunkra az arab világot”.²¹

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Nagy-Britanniát és Franciaországot sarokba szorították. Készült egy amerikai terv, amely szerint az Egyesült Államokból szállítottak volna olajat Európába, de ezt szándékosan nem valósították meg annak érdekében, hogy Egyiptomban dűlőre vigyék a dolgokat. London abban a meggyőződésben, hogy a brit gazdaság össze fog omlani, és a font értéke lezuhan, a Nemzetközi Valutaalaphoz fordult pénzügyi

segítségért. Nagy-Britannia alig négy évtized leforgása alatt a világ urából a kalapját odatartva kéregető koldussá lett. Ami pedig még ennél is rosszabb: a Valutaalap egyből elutasította a kérést, és rettenetesen megalázó volt az is, hogy a haderőt, amit azért küldtek Egyiptomba, hogy megvédje Nyugat-Európa egyik legfontosabb megmaradt tengerentúli értékét, kénytelenek voltak visszavonni anélkül, hogy teljesítette volna feladatát. A csapatok hazatérése – a nemzetközi média árgus tekintetétől kísérve – beszédesen tanúskodott a világ megváltozásáról: feladták Indiát, nem tudták megtartani az iráni olajmezőket, s most hasonlóan jártak a Szuezi-csatornával is. A miniszterelnök, Anthony Eden 1957 elején történt lemondása már csak egy lábjegyzet volt a brit birodalom történetének utolsó fejezetében.²²

Az Egyesült Államok pontosan tisztában volt az Ázsia szívében sorakozó országokkal kapcsolatos, újonnan támadt nagyhatalmi felelősségével. Óvatosan kellett eljárnia, amint jól mutatták a szuezi események utóhatásai is. A britek tekintélye és befolyása soha nem látott mélységbe zuhant, és komolyan felvetődött az ijesztő lehetőség, hogy a Szovjetuniót dél felől szegélyező védfal – ahogy Eisenhower elnök 1956 vége felé fogalmazott – „a kommunisták közel-keleti előrenyomulása és sikerei következtében teljesen összeomlik”.²³

Az elvetélt katonai akció ráadásul általános Nyugat-ellenes hangulatot keltett a Közel-Keleten; a nacionalista demagógokat felbátorította a példa, ahogy Nasszer a hidegvérét megőrizve elhárította az európaiak fegyveres támadását. Az egyiptomi vezető tekintélye az egész térségben az egekbe emelkedett, megerősödött az arab nacionalizmus eszméje, és vele az a meggyőződés, hogy az arabok egységbe tömörülésével olyan tényező jöhet létre, amely egyenrangú mind a Nyugattal, mind pedig a szovjet tömeggel.

Éles szemű megfigyelők már Nasszer mesteri politikai pókerjátszmája előtt megjósolták ezt a változást. Az Egyesült Államok teheráni nagykövete, Loy Henderson, aki minden más amerikainál jobban ismerte és értette a térséget, arra a megállapításra jutott, hogy a nacionalizmus egyre erősebbé és lármásabbá válik. „Csaknem elkerülhetetlennek látom – írta 1953-ban –, hogy a Közel-Kelet országai... valamikor a jövőben... szövetségbe tömörülnek, és

egységes politikai álláspontra helyezkednek”.²⁴ Nasszer volt az a karizmatikus figura, akire ennek az eszmének példaként és lobogóként szüksége volt.

Az Egyesült Államok magatartásában mindennek nyomán jelentős változás következett be: megszületett az úgynevezett *Eisenhower-doktrína*. Az elnök, aki pontosan tudta, hogy a Szovjetunió a kedvező alkalmat lesve figyeli a Közel-Keletet, a kongresszusban kijelentette: „a meglévő vákuumot feltétlenül az Egyesült Államoknak kell kitöltenie, mielőtt Oroszország tenné ugyanezt”. Ez nem egyszerűen csak Washington érdekeinek felel meg – folytatta –, hanem rendkívül fontos „a világ békéjének szempontjából is”.²⁵ Jóváhagyást kért tehát a kongresszustól a térségnek folyósítandó, igen nagyszabású gazdasági és katonai segélyhez, illetve felhatalmazást arra, hogy Amerika megvédje a régió bármely országát egy esetleges fegyveres fenyegetéstől. Az egyik legfőbb cél a szovjet lépések megelőzése volt, egyúttal azonban alternatívát akart kínálni Nasszer látomására; olyat, ami vonzó a Washingtontól kapott jelentős pénzsegélyek és támogatások áldásait élvező országok számára.²⁶

A helyzet stabilizálására tett kísérlet nem győzött meg mindenkit. Az izraeliek nem voltak elragadtatva attól, hogy az amerikaiak javítani akarják az arabokkal való kapcsolataikat, és nem fogadták kitörő örömmel, amikor arról biztosították őket, hogy ők is érezni fogják az Egyesült Államok határozottabb jelenlétének és nagyobb szerepvállalásának előnyeit.²⁷ A bizalmatlanság teljességgel érthető, ismerve az Izrael körül kavargó indulatokat – elsősorban Szaúd-Arábiában és Irakban – az elhamarkodott és elvetélt szuezi beavatkozás után. Közrejátszott természetesen, hogy a britek és a franciák mellett izraeli csapatok is részt vettek a vállalkozásban, de ennél jóval inkább számított az, hogy Izrael igen hamar a térség dolgaiba való nyugati beavatkozás jelképe – és első számú haszonélvezője – lett. Mindennek következtében egyre többen és egyre dühödtebben hangoztatták, hogy az Izraelnek nyújtott amerikai támogatás és az araboknak nyújtott segítség teljességgel összeférhetetlen.

Izrael kezdettől az arab nacionalisták indulatainak fókuszpontja volt. Ahogy évszázadokkal korábban már a keresztetek is

megtapasztalták: egy kívülálló által alapított ország pusztasága létezése elegendő ahhoz, hogy az arabok félretegyék sokféle érdekkéntükét. És ismét: ahogy annak idején a keresztiesek, most az izraeliek játszották az ellenségeket egyesítő céltábla irigylésre cseppet sem méltó szerepét.

Az Izrael-ellenes retorika jelentős szerepet játszott abban, hogy a szíriai politikusok állást foglaltak Nasszer és az ő egységesült arab világról szóló látomása mellett. 1958 elején Szíria és Egyiptom hivatalos összeolvadása nyomán – egy leendő nagy egység létrejöttének előjátékként – megszületett egy új állam, az Egyesült Arab Köztársaság. Washington nyugtalanul figyelte a fejleményeket. Henderson nagykövet arra figyelmeztetett, hogy egy egységes entitás létrejötte „katasztrofális hatásokkal” járhat. Az Egyesült Államok sokat töprengett a lehetséges következményeken, a külügyminisztériumban viták dúltak, és csaknem mindenki a legrosszabbtól tartott. A Közel-keleti, Dél-ázsiai és Afrikai Ügyek Irodája egyik jelentésében aggodalommal fejtette ki, hogy Nasszer radikális nacionalizmusa az egész térségben eluralkodhat, hozzátevé, hogy Amerika közel-keleti pozíciói romolhatnak vagy el is veszhetnek az egyiptomi vezető sikere és országának Szíriával való egyesülése nyomán.²⁸ Nasszer fokozódó népszerűsége – összegezte John Foster Dulles (az Egyesült Államok külügyminisztere és a CIA-t igazgató Allen Dulles bátyja) – kikövezi az utat a kommunizmus térnyeréséhez. Ideje megtenni a döntő lépést, és „homokzsákokkal körülvenni azokat az állásainkat, amelyeket feltétlenül meg kell védenünk”.²⁹

A hangulat sokat romlott, amikor már félreérthetetlenül látszott, hogy egyfajta láncreakció indult meg és söpört végig Ázsián kelet felé. Az első állomás Irak volt. Egyiptom és Szíria egyesülése heves vitákat váltott ki a tanult bagdadi elit köreiben, ahol a pánarab gondolat egyre vonzóbb harmadik útnak tűnt Moszkva és Washington között. 1958 nyarán a Nasszer iránti növekvő rokonszenv, a Nyugat-ellenes indulatok erősödése és az Izraellel szembeni egyre agresszívabb szólások hatására feltüzeseedett a hangulat a fővárosban. Július 14-én magas rangú iraki katonatisztek egy csoportja államcsínyt hajtott végre; vezetőjük Abdel-Kerim Kászem volt – kortársai, akik vagy két évtizeddel korábban együtt vettek részt

vele Nagy-Britanniában katonai kiképzésen, úgy nevezték: „a Kígyóbűvölő”.[30](#)

Az összeesküvők a reggeli idejében hatoltak be a palotába, az uralkodócsalád tagjait, köztük II. Fejszál királyt az udvarba terelték és kivégezték. A komoly és óvatos Abdel-Iláh trónörökös holttestét „mint egy kutyát... vonszolták ki az utcára”, ahol a felbőszült tömeg darabokra tépte és elégette. Másnap a veterán politikus miniszterelnököt, Núri Szaídot, aki szemtanúja volt a Közel-Kelet átalakulásának, elfogták, amikor női ruhában menekülni próbált, és agyonlőtték. Tetemét megcsonkították, és diadalmenetben hurcolták végig Bagdad utcáin.[31](#)

Szinte biztosnak látszott, hogy ezekből az eseményekből a szovjetek húzhatnak hasznot. 1961-es találkozásukon Nyikita Hruscsov főtitkár azt mondta John F. Kennedynak, hogy Irán hamarosan úgy pottyan a Szovjetunió ölébe, mint rothadt gyümölcs – ez igen valószínűnek is tűnt, hiszen még az ország titkosrendőrségének vezetője is a sah ellen szövetkezett. Miután a szovjet Állambiztonsági Bizottság, a KGB egy merényletkísérlete kudarcot vallott, titkos leszállóhelyeket és hadianyagraktárakat kezdtek kiépíteni Iránban – feltehetően csak a végső döntésre várva, hogy kirobbantsanak egy általános felkelést, és megdöntsék a sah uralmát.[32](#)

A dolgok nem álltak jobban Irakban sem, ahonnan egy amerikai diplomata azt írta, hogy az ország „csaknem bizonyosan belesodródik egy kommunista hatalomátvétellel felérő helyzetbe”.[33](#) Ennek nyomán a Nyugat Nasszer felé közeledett, akit kezdtek a „két rossz közül a mégiscsak jobbnak” tekinteni. Az Egyesült Államok mindent elkövetett, hogy kapcsolatot építsen ki a szeszélyes egyiptomi vezetővel, aki maga is felismerte, hogy az arab nacionalizmusnak kárára lehet – saját kifejezésével élve – „a Közel-Keleten erősödő kommunista befolyás”.[34](#) Washington és Kairó közös érdekét nyomatékosította egy további fejlemény: Irak új vezetése úgy határozott, hogy a saját útját járja, eltávolodik a pánarab törekvésektől és Nasszertől – ami a Szovjetunió baljós árnyát még sötétebbnek és közelebbnek tüntette fel.[35](#)

Az Egyesült Államokban tervek készültek a bagdadi helyzet kezelésére. Bizottságot jelöltek ki, hogy találjon „nyílt vagy fedett

módszereket és eszközöket” az iraki kommunista hatalomátvétel megakadályozására. A forrásanyag szűkössége folytán nehéz felmérni, hogy a CIA – ha egyáltalán – milyen mértékben játszott szerepet az iraki királyság megdöntésekor hatalomra jutott nacionalista miniszterelnök, Kászem elmozdítására 1959 végén szervezett puccsban. Az egyik résztvevő, aki szerzett egy horzsolást a lábán, később csaknem mitikus fényben tüntette fel a saját szerepét, bátorságát és eltökéltségét. Őt Szaddám Huszeinnek hívták.³⁶

Nem bizonyos, hogy az összeesküvők élvezték az Egyesült Államok támogatását, noha a feljegyzések szerint a kudarcot vallott puccsról az amerikai hírszerző közösségnek már a bekövetkezése előtt tudomása volt.³⁷ Az a tény, hogy részletesen kidolgozott tervek készültek a kulcsszereplők elmozdítására (egy meg nem nevezett iraki ezredesnek például monogramos zsebkendőt küldtek volna mérgező anyaggal átítatva), arra utal, hogy konkrét lépésekkel is próbálták távol tartani Moszkva ölelésétől Bagdadot.³⁸ Talán az sem véletlen, hogy amikor Kászemet végül 1963-ban az Irakban immár szokásos brutalitással megbuktatták, a fejlemény nem lepte meg az amerikai megfigyelőket, akik később azt állították, hogy „jó előre részletesen tájékoztatták őket a CIA ügynökei”.³⁹

Az Egyesült Államok elsősorban azért érdeklődött ennyire az iraki helyzet iránt, mert távol akarta tartani a Szovjetuniót a déli határánál sorakozó országoktól. A selyemút övezetével való jó kapcsolatok kiépítése részben politikai presztízskérdés volt; az Egyesült Államok nem engedhette meg magának a látszatot, hogy alulmarad egy világnézeti alternatívát kínáló riválissal szemben. A kitartó érdeklődésnek voltak azonban más okai is.

Moszkva 1955-ben úgy döntött, hogy hosszú hatótávolságú rakéták tesztelésére kijelöl egy hatalmas kísérleti területet a mai Kazahsztánban lévő Tyuratam környékén, miután úgy ítélte, hogy a sztyeppe tökéletesen megfelelő környezet egy távvezérlő antennarendszer kiépítéséhez, amellyel akadálytalanul megfigyelhető az indítás és a röppálya, ugyanakkor a terület elég elszigetelt ahhoz, hogy a kísérletek ne veszélyeztessenek lakott területeket. Ez a létesítmény (a későbbi Bajkonur űrrepülőtér) lett a ballisztikus rakéták fejlesztésének és tesztelésének legfontosabb helyszíne.⁴⁰ Az új

központ még el sem készült, amikor a szovjetek kilőtték az R–5 jelzésű, 1000 kilométernél is nagyobb hatótávolságú, atomrobbanófej hordozására is alkalmas rakétájukat. Az 1957-ben kifejlesztett következő típus, az R–7 (amelyet a NATO SS6 „Sapwood” kódnévvel látott el) már 8000 kilométeres hatótávolságú volt, és rémítő mértékben megnövelte a Szovjetunió által jelentett fenyegetést.⁴¹

Néhány hónap múlva a szovjetek felbocsátották a világ első mesterséges holdját, a Szputnyik–1-et, és hadrendbe állították a Tupoljev Tu–95, illetve a Mjasziscsev 3M (NATO-kódjaik szerint Bear és Bison) típusú stratégiai bombázókat. Ezek az események még éberebbé tették a washingtoni stratégiai tervezőket: létfontosságú volt, hogy az Egyesült Államok képes legyen figyelemmel kísérni a rakétakísérleteket, a ballisztikai rakéták hatótávolságának növelését célzó fejlesztéseket és az esetleges ellenséges szándékú indításokat.⁴² A „hidegháború” kifejezés hallatán sokan hajlamosak a berlini falra és Kelet-Európára gondolni mint a szuperhatalmak konfliktusának legfőbb színtereire – ám nem itt, hanem a Szovjetunió „lágymezőjében” folytak a nagy sakkjátszma valódi ütközetei.

Az Egyesült Államok már régen felismerte a Szovjetunió déli határa mentén sorakozó országok stratégiai jelentőségét, ami azonban most sokszorososan megnövekedett. A pakisztáni légitámaszpontok, lehallgatóállomások és hírközlési hálózatok az amerikai védelmi stratégia létfontosságú részeivé váltak. Mire a szovjet rakétatechnológia elérte az interkontinentális szintet, a Pakisztán északi részében fekvő Pesavar légikikötője már fontos hírszerző központnak számított. Ide érkeztek a U–2 típusú kémrepülőgépek a Bajkonur és más katonai létesítmények, például a cseljabinszki plutóniumdúsító üzem fölött végzett felderítő repülések után. 1960-ban innen indult Gary Powers amerikai pilóta a balul végződött felderítő küldetésre, amelynek során Szverdlovszk közelében szovjet légtérben lelőtték – ez volt a hidegháború korszakának egyik legfeszültebb epizódja.⁴³

Nem kevés irónia volt abban, hogy a szabad világ és a demokrácia védelmezését célzó amerikai politikai és katonai törekvések végül teljességgel más eredményhez vezettek. Az Egyesült Államok a világnak ebben a részében egy sor diktátorra

alapozta pozícióit; olyanokra, akik a legkevésbé sem demokratikus eszközökkel és visszataszító módszerek alkalmazásával maradtak hatalomban. Pakisztán esetében Washington gond nélkül kötött szövetséget Muhammad Ajub Hán tábornokkal, miután az 1958-ban puccsot hajtott végre, amit az amerikaiak támogatására számítva igen körültekintően „kommunizmusellenes forradalomnak” nevezett. Nyugati támogatói nem tettek neki szemrehányást, amikor statáriumot hirdetett, és elfogadták a magyarázatát, hogy „csakis azokkal szemben lép fel kíméletlenül, akik Pakisztán erkölcsi tartását igyekeznek tönkretenni”.⁴⁴ Színleg „egy működőképes, alkotmányos kormányzás” visszaállítására törekedett, ám keveseknek voltak kétségeik afelől, hogy a katonai diktatúra tartós lesz – különösen az után, hogy Ajub Hán bejelentette: még „néhány évtizednek” el kell telnie, amíg az oktatási helyzet javulása révén rá lehet bízni a lakosságra a vezetők megválasztását.⁴⁵ Az Egyesült Államok boldogan látta el irdatlan mennyiségű fegyverrel ezt a gyanús szövetségest; Eisenhower elnök Sidewinder rakéták, sugárhajtású vadászgépek és B-57-es taktikai bombázók mellett számtalanféle eszköz és hadianyag eladását engedélyezte.⁴⁶

Mindenek következtében tovább nőtt a pakisztáni fegyveres erők ereje és tekintélye. Az ország a teljes költségvetése 65 százalékát költötte a hadsereg fenntartására és fejlesztésére. Úgy tűnt, ez az ára annak, hogy az Egyesült Államok a világnak ezen a részén hatalomban tartsa a barátait. A társadalmi reformok megalapozása kockázatos és lassú folyamat volt az azonnali előnyökhöz képest, amiket egy diktátor és az őt körülvevő elit támogatása ígért. A következmény azonban a demokrácia elfojtása és mélyen gyökerező, idővel egyre gyulladtabbá és fájdalmasabbá váló problémák keletkezése volt.

Afganisztán vezetőit éppily kitartóan udvarolták körül. A miniszterelnököt, Muhammad Daud Hánt például 1958 végén kéthetes látogatásra hívták meg az Egyesült Államokba. Annyira szerették volna elnyerni a tetszését és rokonszenvét, hogy érkezésekor a repülőtér betonján maga az alelnök, Richard Nixon és a külügyminiszter, John Foster Dulles üdvözölte, majd a legszívélyesebb fogadtatásban részesítette Eisenhower elnök, aki

nem győzte hangsúlyozni, hogy micsoda rettenetes veszélyt jelent a kommunizmus Ázsia muszlim országaira. Az Egyesült Államok ekkor már egész sor nagyívű fejlesztési programot indított el Afganisztánban: nagyszabású öntözőrendszer kiépítését kezdte meg a Helmand-völgyben, és komoly erőfeszítéseket tett az oktatási rendszer javítására. Most további kötelezettségeket vállalt, hogy ellensúlyozza a szovjet befektetéseket, kölcsönöket és a máris megindított infrastruktúra-fejlesztési programokat.⁴⁷

A nehézséget természetesen az okozta, hogy az érintett országok vezetői hamar felismerték: kijátszhatják egymással szemben a két szuperhatalmat – és mindkettőből egyre nagyobb juttatásokat sajtolhatnak ki. Amikor Eisenhower elnök 1959 végén személyesen látogatott el Kabulba, kendőzetlenül megkérték, hogy emelje az Afganisztánnak juttatott segélyek összegét akkorára, amennyit Moszkvától kapnak.⁴⁸ A visszautasításnak éppúgy következményei lehettek, mint az engedékenységnek.

Az amerikai stratégiákat mindeközben nagy izgalomba hozta Irán átmeneti megingása az 1950-es évek végén. Reza Pahlavi sah hajlandónak mutatkozott javítani a viszonyt Moszkvával, miután a Szovjetunió pusztító hatású rádiókampányt indított, amelyben a Nyugat bábjaként tüntette fel őt, és arra buzdította az iráni munkásokat, hogy keljenek fel és zavarják el a zsarnoki kormányzatot.⁴⁹ Ez elegendő volt ahhoz, hogy a sah fontolóra vegye a Szovjetunióval szembeni „teljes szembenállás” politikájának felülvizsgálatát, és engedékenyebb kommunikációs és együttműködési csatornákat nyisson.⁵⁰

Washingtonban megszólaltak a vészcsengők. A stratégiák váltig állították, hogy a Szovjetunió déli vékonyánál elhelyezkedő Irán pozíciója kulcsfontosságú. Az 1960-as évek elején kelt egyik jelentés megfogalmazása szerint „Irán stratégiaileg kiemelkedő jelentőségű helyzete a Szovjetunió és a Perzsa-öböl között, valamint hatalmas olajkincse indokolja, hogy az Egyesült Államok feltétlenül megőrizze az ország függetlenségét és területi épségét, illetve a baráti viszonyt”.⁵¹ Jelentős energiát és forrásokat fordítottak Irán gazdaságának és haderejének fejlesztésére, valamint a sah hatalmának megerősítésére.

A sah rokonszenvének megőrzését annyira fontosnak ítélték, hogy szemet hunytak az országban uralkodó intolerancia, a nagyarányú korrupció és az ebből elkerülhetetlenül következő gazdasági pangás fölött. Nem szólaltak fel és nem tettek semmit a vallási kisebbségek elnyomása ellen, noha az 1950-es években például a bahái hit követőinek különösen kegyetlen üldöztetéssel kellett szembenézniük.⁵² Irán olajbevételei 1954 és 1960 között több mint a hétszeresükre emelkedtek, de az országon ebből nem sok látszott. A sah rokonsága, illetve az a csoport, amelyet az irániak csak „az ezer család” néven emlegettek, szilárdan tartotta a markában a behozatalt, és vagyonokat harácsolt össze magának. A Washingtontól igen kedvező feltételekkel kapott kölcsönök csak azt szolgálták, hogy néhányan alaposan megtömjék a zsebüket a szegények rovására, akik – különösen az 1959–60-as igen gyenge aratás után – alig tudtak lépést tartani a meredeken emelkedő megélhetési költségekkel.⁵³

Nem segített az sem, hogy az ország agrárgazdaságának fellendítését célzó amerikai programok némelyike látványos kudarcot vallott. A hagyományos vetőmagok korszerű hibridekkel való helyettesítése teljes katasztrófához vezetett, mert az új fajtaváltozatok életképtelenek voltak Irán talaj- és éghajlati viszonyai között, és nem voltak ellenállóak a helyi rovarkártevőkkel és betegségekkel szemben. Szerencsétlenül végződött az amerikai és az iráni baromfityenyésztők együttes megsegítését célzó program is, amelynek keretében amerikai tyúkfajokat vittek Iránba, ahol azonban nem volt számukra megfelelő tápanyag, és nem kapták meg a szükséges oltásokat sem. A helyi talajvízviszonyok hiányos ismeretében fúrt kutak kimerítették a föld alatti víztartalékokat, aminek következtében országszerte számtalan gazdálkodó veszítette el a megélhetését.⁵⁴

Az effajta, visszajukra elsült kezdeményezések aligha szolgáltak vonzó példaként a Nyugattal, különösen pedig az Egyesült Államokkal való együttműködésre – sokkal inkább a bírálóknak kínáltak nagyszerű muníciót. Utóbbiak közül senki sem ragadta meg mohóbban a bírálatra kínáló alkalmakat, mint egy síita hittudós, Ruhollah Muszavi Homeini, aki kihasználta az alacsony bérek, a gazdasági pangás és a társadalmi igazságosság ordító hiánya miatti

egyre fokozódó elégedetlenséget. „Kegyelmes sah, engedje meg, hogy egy tanácsot adjak önnek... – kezdte egyik különösen ádáz beszédét 1963. június 3-án. – Ön, nyomorult gazember, nem gondolja, hogy ideje elgondolkodnia egy kissé azon, hogy hová vezet mindez?... Kegyelmes sah, azt akarja talán, hogy kimondjam, nem hisz az iszlámban, és hogy én rúgjam ki önt Iránból?”⁵⁵ Ez már elég volt ahhoz, hogy letartóztassák, aminek következtében zavargások törtek ki Teherán belvárosában; a tömeg azt ordította: „Homeini vagy halál!” Egy CIA-ügynök jelentése szerint még kormánytisztviselők is részt vettek a rendszer elleni tüntetésen.⁵⁶

A sah az intő jelek ellenére nem hátrált meg, sőt tovább mérgecséltette a helyzetet. Az iráni papság – jelentette ki elképesztő óvatlansággal a szent városban, Kómban tett látogatásakor – „tudatlan és fonnyatag népség, amelynek szellemét évszázadok óta semmi sem pezsdítette fel”.⁵⁷ Ahelyett, hogy engedményeket tett vagy valódi reformokat kezdeményezett volna, tovább szigorította az ellenőrzést. A száműzetésbe kényszerített Homeini több mint egy évtizeden át a szomszédos Irakban, Nedzsef városában élt, ahol nemcsak szívesen vették, de kifejezetten támogatták az iráni kormány és a sah szenvedélyes szidalmazását.⁵⁸

Irán jelentős összegeket fordított arra, hogy kiépítse a titkosrendőrséget, a hamarosan közrettegetté vált SZAVAK-ot. Azok közül, akik bírálni merészték a sahot és környezetét, sokakat tárgyalás nélkül bebörtönöztek, megkínoztak és kivégeztek; néhány ritka esetben, amikor egy-egy szerencsés ellenzéki figura – mint például Homeini – eléggé ismert volt ahhoz, hogy ne lehessen egyszerűen eltüntetni, házi őrizetbe helyezték vagy száműzték, hogy eltávolítsák az iráni politika és közélet színpadáról.⁵⁹ Az Egyesült Államok ugyanezért a gyakorlatért folyamatosan és erélyesen kárhoztatta a Szovjetuniót, Irán esetében azonban nem bizonyult ennyire érzékenynek.

A sah támogatására és helyzetének megszilárdítására továbbra is ömlött Iránba az amerikai pénz, amiből megépítették a közel 2500 kilométer hosszúságú autópályát a Perzsa-öböl és a Kaszpi-tenger között, részben ebből építették Bandar-Abbász mély vizű kikötőjét, kibővítették és fejlesztették az elektromos távvezeték-hálózatot, és még olyan presztízsberuházásokra is futotta belőle, mint egy nemzeti

légitársaság megalapítása. A nyugati politika alakítónak többsége mindvégig figyelmen kívül hagyta az ország valós helyzetét, és csakis azt volt hajlandó észrevenni, amit látni akart. Sok amerikai megfigyelő egyértelmű diadalnak tekintette az Iránban történeteket. Egy Johnson elnök számára 1968-ban készített jelentés szerint „az Egyesült Államok egyik leghűségesebb közel-keleti barátjának gazdasága meredeken szárnyal felfelé”. Irán nemzeti összterméke olyan sebesen növekedett, hogy úgy tartották: „ez korunk egyik legfigyelemreméltóbb sikertörténete”. Négy évvel később még lelkesebben jutottak ugyanerre a megállapításra. A teheráni amerikai nagykövetség helyzetértékelése szerint a második világháború végén az Egyesült Államok kénytelen volt nagyot kockáztatni Iránnal, és a saját hasonlatosságára formálni az országot; „ez a szerencsejáték nagyon bejött – talán jobban, mint bármely más fejlődő országnál, amelyek hasonló amerikai finanszírozásban részesültek”. Irán – szögezte le magabiztosan a jelentés – a legjobb úton halad afelé, hogy „Japán után Ázsia legvirágzóbb országa legyen”, és már most egyenrangú Európa számos országával.⁶⁰

Elenyésző kisebbségben voltak a kételkedők. Akadt köztük egy fiatal kutató, bizonyos William Polk, akit a Kennedy-kormányzat kért fel külügyi tanácsadónak. Erőszakos cselekményekre kerülhet sor – figyelmeztetett –, akár forradalom is kitörhet, ha a sah nem vezet be politikai reformokat, ha pedig ez bekövetkezik, csak idő kérdése, és a biztonsági erők megtagadják, hogy a tiltakozókra lőjenek. A sah ellenzéke most „Irán igen erős muszlim intézményrendszerében egyesül”.⁶¹

Polknak tökéletesen igaza volt. Akkoriban azonban mindenki sokkal fontosabbnak tartotta, hogy továbbra is támogassák kommunistaellenes szövetségüket, mintsem arra szorítsák, hogy engedjen hatalmából, a sah pedig mind nagyobb ívű álmokat szőtt, amitől a helyzet csak rosszabbodott. Irán hatalmas összegeket fordított a haderő fejlesztésére. Az 1963-ban 293 milliós katonai költségvetés a következő tizenöt évben közel 7,3 milliárd dollárra nőtt, aminek következtében az övé volt a világ egyik legnagyobb hadserege és légierije.⁶² Az ország ezt a szédületes növekedést részben az amerikai katonai segélyekből, részben pedig rendkívül előnyös feltételekkel felvett amerikai kölcsönökből fedezte (amelyek

ugyanakkor busásan megtérültek Washingtonnak, a fegyverzet és felszerelés jó részét ugyanis amerikai beszállítóktól vásárolták). Iránnak természetesen jelentős és folyamatosan növekvő olajbevételei is voltak – és ehhez egy új mechanizmus is hozzájárult, amit azért hoztak létre a világ legjelentősebb kitermelői, hogy kartellbe tömörülve érjenek el még nagyobb hasznot.

1960-ban a Kőolaj-exportáló Országok Szervezetének (Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC) létrehozása azt a célt szolgálta, hogy szabályozza a szabadpiacra vitt nyersolaj mennyiségét. Az alapító országok – Irak, Irán, Szaúd-Arábia, Kuvait és Venezuela – arra szövetkeztek, hogy érdekeiket összehangolva a piacra jutó készletek s ezáltal természetesen az árak szabályozásával növeljék nyereségüket.⁶³ Ez logikus lépés volt az olajban gazdag országok részéről, amelyek át akarták venni a piac irányítását a nyugati olajtársaságoktól, ugyanakkor igényt tartottak a nyugati kormányok politikai és pénzügyi támogatásaira is.

Az OPEC megalakítása egyértelmű kísérlet volt a nyugati országok befolyásának gyengítésére; azok legfőbb szempontja ugyanis – hogy az olaj olcsón és bőségesen álljon rendelkezésükre – homlokegyenest ellentétes a kőolajban és földgázban gazdag országokéval, amelyek a lehető legmagasabb olajjüvedelmek elérésére törekcszenek. Ekképpen bármilyen különös is, az OPEC valójában olyan, ma már szinte valószínűtlennek tűnő figurák szellemi örököse, mint a dacos Moszadek, a populista demagóg Nasszer, a keményvonalas Kászem vagy a Homeinihez hasonló, egyre Nyugat-ellenesebb iráni népvézerek. Mind megpróbálták megszabadítani országaikat a külföldi hatalmak túlságosan is beható érdeklődésétől. Az OPEC nem politikai mozgalom volt, de az országok összefogása, ami lehetővé tette számukra közös álláspont kialakítását, kulcsfontosságú lépést jelentett afelé, hogy a helyi kormányok átvegyék az olajárak fölötti ellenőrzést Európától és az Egyesült Államoktól.

Az Iránban, Irakban, Kuvaitban és Szaúd-Arábiában talált olaj hallatlan bősége és a világon mindenütt növekvő kereslet nyomán a 20. század közepén alapvetően átrendeződött az erőegyensúly. Ennek mértéke 1967-ben mutatkozott meg, amikor Nasszer meglepetésszerű támadást indított Izrael ellen. Szaúd-Arábia, Irak és

Kuvait, valamint az olajkitermelésbe bekapcsolódó két észak-afrikai ország, Algéria és Líbia leállította az Izrael-barát Nagy-Britanniába és Egyesült Államokba irányuló olajszállítmányokat. A finomítóknál megállt a munka, a csővezetékeket lezárták – elkerülhetetlennek látszott a rémálom-forgatókönyv megvalósulása: súlyos üzemanyaghiány, egekbe szökő árak és a világgazdaság súlyos visszaesése.

A hatás történetesen jelentéktelennek bizonyult – részben mert Nasszer alulmaradt a katonai összecsapásban, elsősorban azonban azért, mert igen hamar maradt alul. A hatnapos háború alig kezdődött meg, már véget is ért; Nasszer és az arab nacionalizmus álma nem állta ki a valóság próbáját. Sem a Nyugat, sem állítólagos közel-keleti bábállama nem szenvedett el megsemmisítő csapást.⁶⁴

Európa nagyhatalmai két évszázadon át küzdöttek egymással a Mediterráneumot Indiával és Kínával összekapcsoló térség ellenőrzéséért és piacaiért. A 20. században Nyugat-Európa kiszorult a régióból; a stafétabotot az Egyesült Államok vette át. Bizonyos értelemben teljességgel helyénvaló, hogy a Nagy-Britannia, Franciaország és Spanyolország versengésében összekovácsolódott nemzet állt az élére e törekvésnek, és próbálta meg átvenni az ellenőrzést a világ szíve fölött. A feladat azonban keménynek bizonyult – nem utolsósorban azért, mert ekkor már egy új „nagy játszma” volt készülőben.

A nagyhatalmi versengés útja

Az 1967-es háború intő jel volt, afféle szárnypróbálgatás, ami előre jelezte, hogy mi várható. A Nyugat egyre nehezebben tudta megőrizni hatalmát és befolyását a világ szívében. Nagy-Britanniának ez egyáltalán nem is sikerült. 1968-ban a miniszterelnök, Harold Wilson bejelentette, hogy a brit hadsereg négy éven belül feladja az összes bázisát „Szueztől keletre”, beleértve a Perzsa-öböl térségét is.¹ Most az európai birodalmak nagy korszakának szülöttén és örökösén, az Egyesült Államokon volt a sor, hogy a Nyugat közel-keleti befolyásának őrzője legyen.

A feladat nem volt könnyű, mert ezen a bonyolult színtéren minden oldalról erős nyomás érvényesült. 1961-ben Irakban például a kormány az Iraq Petroleum Company koncessziós területének nagy részét államosította arra hivatkozva, hogy a földek kiaknázatlanok maradtak, a nyugati cég csak a már működő olajmezőket tarthatta meg. Bagdad álláspontja még merevebbé vált, miután elmozdították és televíziós kamerák előtt – hogy „az egész világ láthassa” – kivégezték Kászem miniszterelnököt. A keményvonalas új kormány bejelentette: „a legszélesebb körű harcot indítja azzal a céllal, hogy megszabadítsa az arab nemzetet a nyugati imperializmus uralmától és a kizsákmányoló olajmonopóliumoktól”, majd egyik napról a másikra jelentősen megemelte a Kirkuktól Bánjász kikötővárosig húzódó vezetéken szállított olajra kivetett tranzitvámot.²

A szovjetek kaján örömmel szemlélték a fejleményeket, s éberem nyomon követték a Közel-Keleten végbemenő változásokat és a Nyugat-ellenes indulatok megerősödését. Az 1967-es arab–izraeli háború óta – szögezte le egy CIA-jelentés – Moszkva „következetes magatartást tanúsít... minden kínálkozó alkalmat megragadva próbálja kiterjeszteni politikai és katonai befolyását ebben a

térségben, amely mindig is sokat jelentett az oroszok számára”.³ A Szovjetunió most lelkesen igyekezett behatolni a résekbe, és kiépíteni saját kapcsolati hálózatát a Mediterráneumtól a Hindukusig és a Kaszpi-tengertől a Perzsa-öbölig.

Mindez részben a két szuperhatalom közötti politikai versengés következménye volt. A parányi sikereket hatalmas propagandagyőzelmekké fújták fel, ilyen volt például az Irakban lévő rumailai olajmező feltárásához nyújtott szovjet pénzügyi és technikai segítség. Az *Izvesztyija* a címlapon áradozott „az arab és a szocialista országok” együttműködésének újabb mérföldkövéről, és hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió lelkesen támogatja „az arab nemzeti olajipar fejlődését”. Ezzel szemben – így a cikk – „a nyugatiak arra irányuló tervei, hogy ellenőrzésük alatt tartsák az arabok olaját, a szemünk láttára hullanak szét”.⁴

Az 1960-as évek olyan korszak volt, amikor érzékelhetően kitágult a szuperhatalmak láthatára – és nem csak Ázsia szívében. Az évtized elején csaknem világháborút robbantott ki a forradalmi Kubának nyújtott szovjet támogatás, amelynek keretében nukleáris robbanófejeket is terveztek állomásoztatni az országban. Egy rendkívül feszült tengeri erődemonstráció után a szovjet hajókat végül visszahívták, mielőtt átlépték volna az Egyesült Államok hadihajói által kijelölt határvonalat. A Távol-Keleten a kelet–nyugati szembenállás, ami a második világháború után egyszer már fegyveres konfliktussá fajult a Koreai-félszigeten, most Vietnámban lobbant fel újra, de hatásai átterjedtek Kambodzsára, illetve Laoszra is. Az Egyesült Államok mélyen belebonyolódott egy visszataszító és igen költséges háborúba, amit az amerikaiak jó része a szabad világ és a kommunista totalitarizmus nagy összecsapásának részeként értelmezett. A harcoló katonák jelentős része azonosult a hadicélokkal, de meggyőződésüket nem minden bajtársuk osztotta; a növekvő kiábrándultság egy felívelő ellenkulturális mozgalom táptalaja lett.

A délkelet-ázsiai helyzet súlyosbodásával Moszkva lázasan próbált előnyt kovácsolni az Egyesült Államok fokozódó népszerűtlenségéből. Ennek mértékét mutatja, hogy Homeini ajatollah 1964-ben már kijelenthette: „Az amerikai elnök vegye tudomásul, hogy az iráni nép szemében ő az emberi faj

legvisszataszítóbb tagja.”⁵ Nem csak az ellenzéki politikusok, papok és populista demagógok fogalmaztak ilyen indulatosan; a szomszédos Irak elnöke nem habozott „vérszopóknak” nevezni a brit és az amerikai olajiparosokat, a vezető bagdadi lapok pedig kezdték „imperialista, cionista, sőt imperialista-cionista” jelzőkkel illetni a Nyugatot.⁶

Noha az effajta szidalmak termékeny talajra hullottak, a Nyugat megítélése nem volt egyértelműen kedvezőtlen. Valójában kevésbé lényeges, hogy az Egyesült Államokat (és kisebb mértékben Nagy-Britanniát) a Mediterráneumtól keletre fekvő országok ügyeibe való beavatkozással és azzal vádolták, hogy tudatosan járulnak hozzá az ottani korrupst elítelt vagyonosodásához. Az ádáz retorika inkább eltakarta azt az új valóságot, hogy egy régió, amely évszázadokon át a világ hátsó udvarának számított, most a földjében rejtőző kincsek, a fizetőképes vásárlók nagy száma és a növekvő igények jóvoltából emelkedni kezdett. Ebben a megváltozott helyzetben feltámadt a becsvágy, legkivált pedig az igény, hogy soha többé ne korlátozza az önrendelkezést semmiféle külső érdek és befolyás. A történelem iróniája, hogy az új csatatér éppen itt alakult ki, ahol egy új „nagy játszma” részeként a szuperhatalmak egymásnak feszültek, és igyekeztek kihasználni a másik fél gyengeségeit.

Irak, Szíria és Afganisztán boldogan fogadta az előnyös feltételekkel kapott kölcsönöket, amelyeken szovjet fegyvereket vásárolhattak, meg a Moszkvából küldött magas végzettségű tanácsadókat és szakembereket, akik a legmerészebb stratégiai elképzelések szempontjából is hasznos létesítményeket építettek – ilyen volt Irakban a Perzsa-öböl partján fekvő Umm-Kaszr mély vizű kikötője vagy hat katonai repülőtér, amelyekről az amerikai hírszerzés hamar megállapította, hogy „a szovjet haditengerészet indiai-óceáni jelenlétének támogatására is felhasználhatók”.⁷

Mindez része volt Moszkva tervének, hogy kiépíti saját kapcsolatainak és szövetségeseinek hálózatát az amerikaiakéval szemben. Nem meglepő, hogy a szovjetek ugyanazt a forgatókönyvet követték, mint a második világháború befejezése óta az amerikaiak, amelynek alapján az Egyesült Államok számos támaszpontot hozott létre, ahonnan részben megfigyelhette a Perzsa-öblöt és az Indiai-óceánt, részben pedig szemmel tarthatta a szovjetek tevékenységét

– vagy éppen újabb előretolt állásokat létesíthetett. A Szovjetunió most pontosan ugyanebbe fogott. Az 1960-as évek végén szovjet hadihajók jelentek meg az Indiai-óceánon, hogy támogassák a Moszkva kitartó munkálkodásának eredményeképpen Szudánban, Jemenben és Szomáliában is hatalomra jutott forradalmi kormányokat. A Szovjetunió ezen a módon új hídfőállások irigylésre méltó sorára tett szert Ádenben, Mogadishuban és Berberában,⁸ illetve elérte, hogy képes legyen megbénítani a Szuezi-csatorna forgalmát, amitől sok-sok éve tartottak az amerikai stratégiai tervezők.⁹

A CIA éberem figyelte, hogy a szovjetek módszeresen támogatják és modernizálják a halászatot, a mezőgazdaságot és az egyéb ágazatokat az Indiai-óceán térségében, beleértve Kelet-Afrikát és a Perzsa-öböl környékét is. Erőfeszítéseik részeként képzést nyújtottak halászoknak, fejlesztették a kikötőket, és rendkívül kedvező áron adtak el vagy bérbe halászhajókat. A jó szándék effajta megnyilvánulásait a helyi kormányok a kikötők ingyenes használatának lehetőségével viszonyították Irakban, Mauritiuson és Szomáliában, illetve Ádenben és Észak-Jemenben.¹⁰ A szovjetek nagy energiákkal vettek részt Irak és India fejlesztésében is; utóbbi esetében az 1960-as években a külföldi fegyverbeszerzések több mint háromnegyede a Szovjetunióból származott, a következő évtizedben pedig a mennyiség tovább növekedett.¹¹ India hozzájutott a Moszkva által kifejlesztett legkorszerűbb fegyverekhez és harci eszközökhöz, köztük Atoll és Styx rakétákhoz, MiG–27 és MiG–29 típusú vadászpilótáigépekhez, valamint a legjobb minőségű torpedórombolókhoz, ezenfelül megkapta a (kínaiaktól megtagadott) szabadalmat szovjet fejlesztésű harci repülőgépek gyártására.¹²

A világnak ezen a részén élő népek számára természetes – és továbbra is kifizetődő – volt, hogy jobbra és balra is tekingessenek. Afganisztánban külön kifejezés is született a kétkulacsos külpolitikára: a *bi-tarafi* (szó szerint: oldalak nélkül) annak a politikai szemléletnek az alaptétele lett, amely a Szovjetunió segítségét és közreműködését az Egyesült Államokéval ellensúlyozta. Egy éles szemű megfigyelő egy 1973-ban nyilvánosságra hozott beszámolója szerint az afgán hadsereg tisztjei, akiket a Szovjetunióba, illetve az Egyesült Államokba küldtek a kapcsolatok erősítését és a majdani

katonai vezetőkkel való jó viszony kialakítását célzó kiképzésekre, hazatérve összevetették és közösen tanulmányozták a feljegyzéseiket. A képességeik és rátermettségük alapján kiválasztott résztvevők egyvalamit világosan felismertek: „sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió nem az a paradicsom, aminek a propagandaanyagaik mutatják őket”. Egyik szuperhatalom sem tudott új, lelkes híveket szerezni, a kiképzéseken részt vevő tisztek inkább azzal a meggyőződéssel tértek haza, hogy Afganisztánnak függetlennek kell maradnia.¹³

Hasonló érzések munkáltak Iránban is, ahol a sah mindenkinek elmondta, aki csak hajlandó volt meghallgatni, hogy az ország megmentőjének tartja magát. „A látomásaim olyan csodák voltak, amelyek megmentették az országot – mondta egy interjú során. – Uralkodásom megmentette az országot, és ez azért történt, mert Isten az én oldalamon állt.” Amikor az újságíró, Oriana Fallaci megkérdezte, hogyan lehetséges, hogy Teherán utcáin még a nevét sem merik kiejteni az emberek, eszébe sem jutott, hogy talán a rettegett titkosrendőrségtől tartanak. „Azt kell hinnem – válaszolta –, hogy ennek a túlzott tisztelet lehet az oka.”¹⁴

Az önámítás e káprázatos példája mögött nem maradt el a kommunistákkal kapcsolatos álláspontja sem. „A kommunizmus törvénytelen – jelentette ki dacosan ugyanebben az interjúban –, a kommunisták tehát nem politikai foglyok, hanem közönséges bűnözők.” Majd csaknem ugyanazzal a lélegzettel büszkén kijelentette, hogy Iránnak „jó diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai vannak a Szovjetunióval”.¹⁵ Ez mindent elmond arról a kényes egyensúlyról, amire az Ázsia gerince mentén sorakozó országok törekedtek a hidegháború évtizedeiben. A sah a saját tapasztalatából tanulta meg, hogy a hatalmas északi szomszéd felbosszantása súlyos következményekkel jár, közvetlen érdeke volt tehát, hogy miközben támogatást kap az Egyesült Államoktól és a Nyugattól, gondosan ápolja a jó viszonyt Moszkvával is. Boldogan ment hát bele egy sor megállapodásba, amelyek értelmében rakétagránát-vetőket, légelhárító ágyúkat és nehéztüzérséget vásárolt a Szovjetuniótól, és lehetővé tette, hogy szovjet technikai személyzet segédkezzen a hatalmas iszfaháni acélmű kibővítésénél.

Ám míg mindez egyfelől teljességgel érthető reálpolitika volt, jól mutatja a nehézségeket is, amikkel a régió kormányai szemben találták magukat. Bármelyik szuperhatalom melletti elköteleződés azonnali ellenlépést váltott volna ki a másiktól, minden elhatárolódási kísérlet katasztrofális következményekkel járhatott, és lehetőségeket nyithatott a helyzetet kihasználni kész ellenzékieknek. 1968-ban egy újabb iraki államcsíny alkalmat adott a Szovjetunióknak arra, hogy szorosabbra fűzze a kötelékeket, amelyek kialakításán már egy évtizede eltökélten munkálkodott. 1972-ben Moszkva és Bagdad aláírt egy tizenöt évre szóló barátsági és együttműködési szerződést, ami London értelmezésében nem volt más, mint „a Szovjetunióval való hivatalos szövetségkötés”.¹⁶

Washington amiatti nyugtalanságát, hogy a Szovjetunió még messzebbre nyújtózkodik, Ázsia más részeiben végbement történések is erősítették. Moszkva 1971-ben gazdasági, technológiai és katonai segítséget ígérve huszonöt évre szóló béke-, barátsági és együttműködési szerződést írt alá Indiával. A helyzet baljósan látszott Afganisztánban is, ahol 1973-ban Muhammad Daud Hán és baloldali támogatói államcsínnyel ragadták magukhoz a hatalmat. Számos tekintélyes iszlamista vezető személyiséget elmozdítottak vagy menekülésre kényszerítettek; ők szívélyes fogadtatásra találtak Pakisztánban, különösen a Kvetta környéki úgynevezett törzsi körzetben. Hathatós támogatásban részesítette őket a miniszterelnök, Zulfikár Ali Bhutto, aki alkalmas eszközt látott bennük az új afganisztáni kormány meggyengítésére, illetve saját hitelének erősítésére a vallásos körökben.

A felfordulás és az új világrend formálódásának érzése szinte tapintható volt, ahogy a Mediterráneum és a Himalája között húzódó térség nemzetei egymással versengve igyekeztek a saját kezükbe venni sorsuk irányítását. Szaddám Huszein később gyakran mondogatta: Irak abban a pillanatban vált függetlenné, amikor 1972-ben államosította az olajiparát. Régen elmúltak azok az idők, amikor megjelentek a nyugatiak, és uralmuk alá hajtották a helyi népeket; „a külföldiek uralma és az idegen kizsákmányolás – jelentette ki – véget ért”.¹⁷

A külső hatalmak befolyásától való szabadulást célul kitűző mozgalmak üzemanyaga az olaj volt, és hatásuk messze ható következményekkel járó láncreakciót indított el. A változások újabb hullámának katalizátora egy puccs volt, amit egy becsvágyó fiatal líbiai katonatiszt robbantott ki. Korábbi nagy-britanniai továbbképzésén a parancsnoka így jellemezte: „mindig jó kedélyű, szorgalmas és lelkiismeretes”.¹⁸ Moammer Kadhafi kétségkívül értelmes volt és találékony. Az 1970-es év elején, nem sokkal azután, hogy magához ragadta a hatalmat, az Európa olajfelhasználásának 30 százalékát kitevő líbiai olaj árának nagyarányú növelését követelte. „Testvéreim – kezdte honfitársaihoz intézett kiáltványát –, a forradalom nem engedi, hogy Líbia népe szegény legyen, miközben oly hatalmas olajkincs van a birtokában. Vannak, akik kunyhókban és sátrakban laknak, miközben a külföldiek palotákban élnek.” Más országok embereket küldenek a holdra – folytatta –, a líbiaiakat pedig annyira kiszipolyozzák, hogy villamos áram vagy folyó víz nélkül kell élniük.¹⁹

Az olajtársaságok felháborodottan tiltakoztak, amikor az új líbiai kormány ragaszkodott a tisztességes olajár megfizetéséhez, de igen gyorsan teljesítették a követelést, amikor megtudták, hogy az államosítás nem cél – de bármikor az lehet. Mások figyelmét sem kerülte el, hogy Líbia új vezetője kikényszerítette a feltételek újratárgyalását; az OPEC két héten belül követelte a nyugati olajvállalatoktól a tagjainak kifizetett részesedés emelését, azzal fenyegetve, hogy ellenkező esetben csökkenti a kitermelést. A Shell egyik igazgatóját idézve: ez volt az a pillanat, amikor „a lavina” megindult.²⁰

A következmények bámulatosak voltak. Az olaj ára három év leforgása alatt a négyszeresére emelkedett, óriási gazdasági nehézségeket okozva Európában és az Egyesült Államokban, ahol a kereslet és a fogyasztás továbbra is egyre nőtt. Mindeközben az olajtermelő országokba soha nem látott mennyiségben ömlött a pénz. Az Ázsia szívében és a Perzsa-öböl környékén fekvő országok jövedelme fokozatosan növekedett csaknem azóta, hogy Knox D’Arcy rátalált az olajra, ahogy az évtizedek során lassan, de biztosan újratárgyalták a megállapodásokat, és egyre jobb feltételeket sikerült elérniük. Az 1970-es években azonban

földcsuszamlásszerű volt a változás. Irán olajjövedelmei 1972–73-ban a nyolcszorosukra emelkedtek. Az állami bevételek egyetlen évtized alatt a harmincszorosukra nőttek.²¹ A szomszédos Irakban hasonló volt a helyzet: az ország olajból származó jövedelme 1972 és 1980 között 575 millióról 26 milliárd dollárra, vagyis az ötvenszeresére növekedett.²²

Kadhafi eredményes árfelhajtó akciója „láthatóvá tette” – fogalmazott a líbiai amerikai nagykövetség egyik diplomatája 1970-ben a külügyminisztériumnak írt jelentésében –, hogy „az iparosodott nyugati országok milyen nagy mértékben szorulnak rá az olajra mint energiaforrásra”.²³ Elkerülhetetlen volt, hogy a hatalom – és a pénz – átkerüljön az Ázsia gerince mentén sorakozó országokba, és elkerülhetetlen volt az is, hogy az iszlám világának inai megfeszüljenek, ahogy célkitűzései egyre merészebbekké váltak.

Mindennek legdrámaibb megnyilvánulása az az újabb kísérlet volt, hogy eltöröljék a közel-keleti külső befolyás fő jelképét, Izraelt. 1973 októberében szíriai és egyiptomi erők megindították a Badr elnevezésű hadműveletet – a név azt a csatát idézte, amely Mohamed próféta korában megnyitotta az utat Mekka szent városának elfoglalása felé.²⁴ A lépés nemcsak az izraeli védelmi erőket érte felkészületlenül, hanem a nagyhatalmakat is. Néhány órával a támadás megkezdése előtt egy CIA-jelentés magabiztosan állította: „csekély valószínűséget tulajdonítunk annak, hogy a két hadsereg katonai műveletet indít Izrael ellen” – noha pontosan tudták, hogy az egyiptomi és szíriai csapatok a határ közvetlen közelében gyülekeznek. A jelentés azonban feltételezte, hogy a csapatmozgások oka egy hadgyakorlat vagy „az esetleges izraeli támadástól való félelem”.²⁵ Noha egyesek azzal érvelnek, hogy a KGB valamivel tájékozottabbnak tűnt a terveket illetően, a szovjet megfigyelők egy évvel korábban történt kiutasítása Egyiptomból arra utal, hogy az arabok ezúttal tényleg saját erőből és nem a hidegháborús nagyhatalmi versengés részeként akartak Izraellel leszámolni.²⁶ A Szovjetunió valójában tevékenyen csillapítani próbálta a közel-keleti feszültséget, és az egész régióban katonai enyhülésre törekedett.²⁷

A konfliktus hatása az egész földkerekségen érezhető volt. Az Egyesült Államokban a haderő harckészültségét DEFCON 3 szintre

emelték (vagyis magasabbra, mint az 1962-es kubai rakétaválság óta bármikor), tehát lehetségesnek ítélték, hogy bármely pillanatban kitörhet az atomháború. A Szovjetunió a helyzet elszigetelésére, keretek között tartására törekedett. A színpalak mögött erős nyomás nehezedett Egyiptom elnökére, Anvar Szadatra annak érdekében, hogy hirdessen tűzszünetet, a szovjet külügyminiszter, Andrej Gromiko – egy veterán politikai túlélő – pedig személyesen tárgyalt Nixon elnökkel és újonnan kinevezett külügyminiszterével, Henry Kissingerrel arról, hogy közös fellépéssel vegyék elejét egy „valódi tűzvész” kialakulásának, ami könnyen vezethetett volna a háború szétterjedéséhez.²⁸

A valódi jelentősége az úgynevezett jom kippuri háborúnak (a támadás ugyanis a zsidók szent ünnepnapján történt) nem abban áll, hogy Moszkva és Washington megpróbálkozott az együttműködéssel, és még csak nem is abban a hadtörténeti jelentőségű, káprázatos tényben, hogy Izrael alig pár órányira a végpusztulástól megfordította az események folyását, szétverte a behatolókat, és egészen Damaszkuszig, illetve Kairóig nyomult. A valóban figyelemre méltó mozzanat az, hogy az arab világ egységesen lépett fel, ha nem is így nevezték, de kalifátusként viselkedett. A vezető szerepet Mekka urai, a szaúdiak játszották, akik nemcsak beszéltek arról, hogy fegyverként használják fel az olajat, de így is cselekedtek. A termelést visszafogták, ami a politikai bizonytalansággal párosulva azzal járt, hogy az olaj hordónkénti ára szinte egyik napról a másikra a háromszorosára nőtt.

Amikor az Egyesült Államokban hosszú sorok alakultak ki a benzinkutaknál, Henry Kissinger külügyminiszter a fejlett világ stabilitását fenyegető politikai zsarolásról kezdett beszélni. A megrázkódtatás elég súlyos volt ahhoz, hogy új stratégiákon kezdjenek gondolkodni, amelyek révén a Nyugat kevésbé vagy egyáltalán nem szorulna rá a közel-keleti olajszállítmányokra. 1973. november 7-én Richard Nixon elnök a televízió főműsoridejében jelentett be egy sor intézkedést, amelyekkel csökkenteni próbálták a kellemetlen függőséget, mivel „energiafogyasztásunk az elmúlt években kezdte meghaladni a forrásokat”. Ennek következtében – mondta ünnepélyesen – az erőműveket olajról „a legbőségesebben rendelkezésünkre álló energiaforrás”, a szén felhasználására állítjuk

át. A repülőgépek üzemanyag-felhasználását azonnali hatállyal korlátozzuk, a szövetségi kormányzat gépjárművei pedig „kizárólag vészhelyzetekben” haladhatnak 50 mérföld/óránál (80 km/h) nagyobb sebességgel. „Abban mindenki bizonyos lehet – folytatta Nixon –, hogy egész télre elegendő olajtartalékokkal rendelkezünk, de rendkívül fontos, hogy alacsonyabb hőmérsékletre fűtsük fel otthonainkat és munkahelyeinket. Arra kell kérnünk mindenkit, hogy otthonaikban legalább 6 fokkal alacsonyabbra állítsák a termosztátot, hogy elérjük az országos átlagként számított 68 Fahrenheit- [= 20 Celsius-] fokot.” Szolgáljon vigaszul – tette hozzá –, hogy „az orvosom szerint... ez a hőmérséklet sokkalta egészségesebb”.²⁹

„Néhányan talán arra gondolnak – folytatta –, hogy mintha egy másik korszakba tekernénk vissza az órát. A benzin fejadagolása, az olajhiány, a sebességkorlátozás – mindez úgy hangzik, mint az az életforma, amit már magunk mögött hagytunk Glenn Millerrel és a negyvenes évek háborújával együtt. Nos, jelen helyzetünk nehézségei részben ugyancsak egy háborúból, a közel-keleti háborúból fakadnak.” Amire pedig még mindezen felül szükség van – nyilatkoztatta ki Nixon –, „az egy nemzeti cél”, egy merész terv, ami lehetővé teszi, hogy az Egyesült Államok „fedezni tudja a saját energiaszükségletét anélkül, hogy rászorulna bármilyen külföldi energiaforrásra”. A Függetlenség-tervnek elkeresztelt programot az „Apollo-program szelleme” (utalás az Egyesült Államok űrprogramjára), valamint a Manhattan-terv ihlette, aminek a Nyugat az atomfegyvereit (továbbá a világ elpusztításának képességét) köszönhette. Ideje volt alternatívát találni, és ezáltal csökkenteni az Egyesült Államok kiszolgáltatottságát, valamint a közel-keleti olaj jelentőségét.³⁰

A hirtelen fordulat nem várt mellékkövetkezményekkel járt. Az autóutakon életbe léptetett 55 mérföld/órás (valamivel kevesebb mint 90 km/h) sebességkorlátozás nemcsak napi több mint 150 000 hordó olaj megtakarítását eredményezte, hanem az egész országban jelentősen kevesebb közúti baleset is történt. A Nemzeti Közlekedésbiztonsági Hatóság adatai szerint 1973 decemberében – egyértelműen a sebességkorlátozás jóvoltából – 15 százalékot is meghaladóan csökkent a halálos kimenetelű balesetek száma.³¹ Utah, Illinois, Kentucky és Kalifornia államban, illetve másutt végzett

vizsgálatok egyértelműen kimutatták, hogy a sebességkorlátozás emberéleteket ment.[32](#)

Az energiafogyasztás korlátozásának fontosságát felismerő építészek olyan épületeket kezdtek tervezni, amelyek nagyobb mértékben használnak fel megújuló energiát.[33](#) Az olajválság vízváltást jelentett az elektromos autók tervezésében és fejlesztésében, serkentette az elektromosáram-tárolás különféle megoldásai, így az elektrolitikus, a szilárdtest- és sóolvadákos technológiák kutatását, ami megalapozta a hibrid meghajtású gépkocsik néhány évtizeddel későbbi tömeggyártását.[34](#) Az energia fontos politikai kérdéssé vált; Georgia állam kormányzója, a hamarosan elnökjelöltként fellépő Jimmy Carter „hosszú távú, mindenre kiterjedő nemzeti energiapolitika” kialakítását követelte.[35](#) A kongresszus jelentős beruházásokat szavazott meg a napenergia-felhasználás fejlesztésére, és elfogadottabbá vált az atomenergia, amit az energiagondok kézenfekvő és technológiailag megbízható megoldásának tekintettek.[36](#)

Az emelkedő árak indokoltá tették az olajkitermelést olyan területeken, ahol az korábban gazdasági okokból, a túlzottan magas költségek miatt, nem érte meg – például a Mexikói-öböl mélyebb részein vagy az Északi-tengeren. Az offshore olajlelőhelyek felértékelődése nyomán a mélytengeri olajkitermelés technológiája gyors fejlődésnek indult, és megindult az infrastruktúra – csővezetékek és fúrótornyok – kiépítése, illetve a munkaerő kiképzése.

Mindez azonban nem kínált azonnali megoldást. Rengeteg kutatásra, befektetésre és mindenekelőtt időre volt szükség. Nixon elnök 1973. júniusi memorandumának megfelelően leállították a légkondicionáló berendezéseket a szövetségi hivatalok épületeiben (és lazították a tisztviselők öltözékét meghatározó szabályokon), kiterjedtebben alkalmazták az autómegosztást – de ezek a hasznos intézkedések aligha oldhatták meg a nehézségeket.[37](#) A közel-keleti olajtermelő országok mindeközben rendületlenül kaszáltak. Az árak fékevesztetten szárnyaltak felfelé, mivel a piacot megrémítette az ellátás bizonytalansága, illetve az, hogy OPEC-országok – a szaúdi király szavával élve – „fegyverként” használták fel az olajat. 1973

második felében a hordónkénti ár 2,90 dollárról 11,65-re emelkedett.³⁸

A dolgok azután sem jöttek egyenesbe, hogy a jom kippuri háború három hét elkeseredett küzdelem után véget ért. A tőke kiáramlása a nyugati világból folytatódott; az olajtermelő országok együttes jövedelme az 1972-es

23 milliárdról öt év alatt 140 milliárdra nőtt.³⁹ A városok virágoztak, a töméntelen pénzből megannyi út, iskola, kórház, Bagdadban új repülőtér, számos monumentális épület és még egy Le Corbusier által tervezett sportközpont is létesült. A változás akkora volt, hogy az iraki főváros átalakulását egy japán építészeti folyóirat Párizs 19. századi, Haussmann báró irányítása alatti megújulásához hasonlította.⁴⁰ Ez természetesen komoly politikai tőkéhez juttatta az uralmon lévőköt: a Perzsa-öböl menti országok kormányai hangzatos nyilatkozatokban hozhatták összefüggésbe az új keletű jólétet és személyes hatalmukat.

Nem véletlen egybeesés, hogy amint az Ázsia szíve felé áramló pénz valóságos áradattá duzzadt, az itteni uralkodó rezsimek egyre demagógabbak lettek. A rendelkezésükre álló vagyon olyan hatalmas volt, hogy noha – a zsarnoki rendszerek régi gyakorlatának megfelelően – biztosítani tudták a kenyeret és a cirkuszt az embereknek, a hatalom megosztásával már túl sokat veszíthettek. A pluralista demokratikus fejlődés határozottan lelassult, helyette (az Arab-félszigeten és Iránban az uralkodóval vérségi kapcsolatban álló, Irakban és Szíriában pedig politikai alapon szerveződő) egyének kis csoportja gyakorolt egyre erősebb ellenőrzést a társadalom fölött. Ebben a térségben a dinasztikus hatalom vált normává egy olyan korban, amikor az iparosodott világ lelkesen rombolta le a társadalmi mobilitás akadályait, és fennhangon hirdette a liberális demokrácia nagyszerűségét.

A tőke átáramlása az olajban gazdag országokba – amelyek többsége a Perzsa-öböl környékén helyezkedik el – a fejlett világ rovására ment végbe; a Nyugat gazdasági válságban és stagnálásban vergődött, amíg az OPEC-tagállamok gazdagodtak. A Közel-Kelet úgy úszott a pénzben, mint Nagy-Britannia a 18. század legfényesebb évtizedeiben, amikor a brit nábobok önfeledten költek. Az 1970-es évek a bőség korszaka volt, amikor az Iran

Air Concorde repülőgépeket vásárolt, és a még luxuscikknek számító hifi készülékek és televíziók vásárlóinak száma az 1970-es 2 millióról mindössze négy év alatt 15 millióra emelkedett az országban.⁴¹ A pénzszerzés nem ismert határokat.

Hasonlóan ahhoz, amikor a középkori Európa kielégíthetetlen mohósággal vásárolt keleti kelméket, fűszereket és mindenféle fényűzési cikket, most is felmerült a kérdés, hogy mi más módon lehetne fizetni a rendkívül keresett termékekért. Ezer évvel korábban rabszolgákat szállítottak a muszlim országokba az ellenkező irányban áramló áru ellentételezésére. Most, a 20. században ugyancsak volt egy sötétebb oldala a kereskedelemnek: a Nyugat fegyverek és nukleáris technológia eladásával fizetett a fekete aranyért.

A nemzeti kormányok kíméletlenül versengtek, hogy fegyvereket adhassanak el állami vállalatokon keresztül, vagy támogathassanak jelentős munkaadónak és adófizetőnek számító magáncégeket. Az 1970-es években a Közel-Kelet felé irányult a világ teljes fegyverimportjának több mint 50 százaléka. Irán védelmi kiadásai 1978-ra a hat évvel korábbiakhoz képest csaknem megtízszereződtek, az amerikai fegyvergyártók pedig csaknem 20 milliárd dollár értékű megrendelést kaptak ugyanebben az időszakban; a katonai kiadások teljes összege meghaladta az 54 milliárdot, vagyis a bruttó nemzeti termék közel 16 százalékát.⁴²

A sahot nem kellett sokat győzködni, amikor fegyvervásárlásról volt szó. Megszállottja volt a repülőgépeknek, a rakétáknak és a nehéztüzérségnek; egy alkalommal a brit nagykövethez fordult, és hirtelen azt kérdezte: „Hány lóerős a Chieftain harckocsi?” A nagykövet csak kínkeservesen tudott válaszolni.⁴³ Mindenki: a Szovjetunió, Franciaország, Kelet-Németország és Nagy-Britannia is igyekezett részt szerezni a fegyverüzletből. A sah látszólag korlátlan anyagi lehetőségei birtokában csak azt fontolgatta, hogy melyik földlevegő rakétarendszert, melyik tankelhárító fegyvert vagy melyik vadászgéptípust vásárolja meg – és melyik közvetítőt bízta meg az üzlet lebonyolításával egy olyan világban, ahol a kívülálló nehezen igazodik el.

Irak hadfelszerelésre fordította nemzeti költségvetése közel 40 százalékát, 1980-ban már az öt évvel korábbi összeg több mint

hatszorosát. Nem sokan aggódtak az Irak és Irán közötti regionális fegyverkezési verseny lehetséges következményei miatt, mint ahogy amiatt sem, hogy a folyamatosan növekvő arányú fegyvervásárlások nyomán mindkét országban veszedelmesen megnőhet a hadsereg hatalma – éppen ellenkezőleg: ameddig volt kereslet és elegendő pénz, a Közel-Kelet országait senki nem korlátozta abban, hogy irdatlan mennyiségű fegyvert és hadianyagot halmozzanak fel. Minél több Chieftain harckocsit rendel Irán, Mirage vadászgépet Izrael, MiG–21-est és MiG–23-ast Szíria, szovjet T–72-es harckocsit Irak és amerikai F–5-ös harci repülőgépet Szaúd-Arábia, annál jobban jár Nagy-Britannia, Franciaország, az Egyesült Államok és a Szovjetunió.⁴⁴

Ugyanez a felfogás érvényesült a nukleáris technológia tekintetében is. A 21. század elején még a gondolat is nemzetközi hitetlenkedést és megbotránkozást keltett, hogy olyan államok, mint Irán, nukleáris képességekre tehetnek szert. A nukleáris technológia fogalma elválaszthatatlanul összekapcsolódott a tömegpusztító fegyverek elterjedésének problémájával. Irak atomenergia-programja – és az a tény, hogy a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség ellenőrei nem vizsgálhatták meg az ország feltételezett, állítólagos vagy ténylegesen meglévő atomkutató létesítményeit, laboratóriumait és dúsítóüzemeit – fontos indoka volt az ország 2003-as lerohanásának és Szaddám Huszein elnök elmozdításának.

Hasonló indulatokat váltott ki Irán érzékelhető eltökéltsége, hogy nukleáris képességekre tegyen szert, és fejlessze a radioaktív anyagok dúsításának technológiáját. „Nem engedhetjük, hogy a politika és a mitológia elhomályosítsa a valóságot – jelentette ki 2013 telén John Kerry amerikai külügyminiszter. – [Obama elnök] egyértelművé tette, hogy kész erőt alkalmazni Irán fegyverei ellen, és felvonultatta a kijelölt cél eléréséhez szükséges erőket és fegyverzetet.”⁴⁵ Irán nukleárisenergia-termeléssel kapcsolatos kutatásainak a ténye önmagában elég volt ahhoz, hogy a programot a regionális és globális békét fenyegető veszélynek minősítsék. Az irániak – jegyezte meg 2005-ben Dick Cheney amerikai alelnök – „úgyis rémítő mennyiségű kőolajon és földgázon ülnek. Senki fel nem foghatja, miért lenne szükségük nukleáris energiára is az áramtermeléshez. Egy olyan hatalmas olajtermelő ország számára,

mint Irán – értett egyet vele Henry Kissinger –, a nukleáris energia [kutatása] egyszerű pénzpocsékolás.”⁴⁶

Néhány évtizeddel korábban mindketten másként látták a dolgot, akárcsak több, egymást követő amerikai kormányzat a második világháború utáni időszakban. Washington a nukleáris energia felhasználását kifejezetten támogatta, habár az erre irányuló programnak ma már a neve és a célja is komikusan hangzik: „Atomok a békéért.” Az Eisenhower-kormányzat által indított program azt a célt szolgálta, hogy az Egyesült Államok része legyen egy „nemzetközi atomközösségnek”, és lehetővé tette, hogy a baráti kormányok hozzájussanak 40 000 kilogramm urán-235 izotóphoz nem katonai jellegű kutatások céljaira.⁴⁷

A nukleáris technológia, berendezések és nyersanyagok megosztása – egyfajta erőteljes ösztönzés a Moszkvával szembeni együttműködésre – három évtizeden át szerves része volt az Egyesült Államok külpolitikájának. Minthogy a Szovjetunió olyan tényező lett, amivel számolni kellett Ázsiában és a Perzsa-öböl térségében, Washington égető szükségét érezte annak, hogy fokozza a régió egyetlen, valóban megbízható uralkodójának tartott sah támogatását – még akkor is, ha akadtak, akik eltérő véleményen voltak: egy neves szaúdi arra figyelmeztette az Egyesült Államok rijádi nagykövetét, hogy a sah „megalomániás és szerfölött ingatag személyiség”. Ha ezt Washington nem érti meg – tette hozzá –, „akkor valami baj lehet az amerikaiak megfigyelőképességével”.⁴⁸

Habár egyes szkeptikusok arra intettek, hogy nem kellene megadni Irán uralkodójának mindent, „amit csak akar”, a szovjetek régióbéli terjeszkedése a legtöbbeket – köztük Kissingert is – meggyőzte arról, hogy a sah támogatását töretlenül folytatni kell. Amikor az uralkodó az 1970-es évek derekán Washingtonba látogatott, az elnök számára Kissinger által összeállított memorandum hangsúlyozta annak fontosságát, hogy az Egyesült Államok a nemzetközi közvélemény számára is félreérthetetlen módon vegye pártfogásába, és úgy hivatkozott rá, mint „rendkívüli tudású és képességű férfiúra” – ez a magasztalás elegánsan átsiklott az iráni gazdaság közismerten rossz hatékonysága és az országban uralkodó korrupció mértéke fölött.⁴⁹

Az Egyesült Államok olyan lelkesen támogatta az Iránnal szomszédos Irak gyengítését célzó terveket, hogy az ország északi részén élő kurd kisebbség elhúzódo felkeléséhez is támogatást nyújtott. Ennek tragikus következményei lettek, mert Szaddám Huszein kormánya kegyetlenül megtorolta a lázadást. A felkelést pártoló és bátorító Egyesült Államok ekkor hátralépve figyelte, ahogy Irán közeledik Irak felé, és a két ország hamarosan rendezni is a régi határviszályt, a kurdok pedig áldozatul esnek a folyamatnak.⁵⁰ „Szerepünk még a fedett műveletek mércéjével is cinikus volt” – összegezte az Egyesült Államok 1970-es években végzett titkos diplomáciai tevékenységét vizsgáló Pike-bizottság.⁵¹ Talán nem meglepő: önéletírásának első kötetéből Henry Kissinger helyhiányra hivatkozva kihagyta ezt a történetet, amely aztán valahogy kimaradt a másodikból is.⁵²

A sah más vonatkozásokban is a jövőt tervezgette. Felismerte, hogy az 1970-es évek elejének olajeldorádója nem fog örökké tartani, az olajkészletek idővel kimerülnek, és Irán saját energiaszükségletének kielégítése is bizonytalanná válik. Az olaj iránti kereslet – annak ellenére, hogy az Egyesült Államok polgárai otthonaikban és munkahelyeiken lejjebb csavarták a termosztátokat – tovább növekedett, így Iránnak és a többi olajtermelő országnak bőségesen jutott pénze arra, hogy felkészüljön a hosszú távú kihívásokra. A sah által megrendelt tanulmányok egyike szerint az atomerőmű „a leggazdaságosabb energiatermelő megoldás” Irán szükségleteinek fedezésére. Abból a kettős feltételezésből kiindulva, hogy az olaj ára folyamatosan emelkedni fog, az atomerőművek építési és fenntartási költségei pedig egyre alacsonyabbak lesznek, úgy vélték, hogy kézenfekvő lépés az ország nukleáris iparának kifejlesztése – különösen mivel a nagyívű terv a világnak is látványosan tanúsíthatta, hogy Irán milyen modern országgá vált.⁵³ A sah saját kezébe vette az irányítást, és közvetlenül maga alá rendelte az újonnan megalapított Atomenergia Szervezet vezetőjét, dr. Akbar Etemadot.⁵⁴

Az első állomás Washington volt. 1974-ben létrejött egy kiinduló egyezmény, amelynek értelmében az Egyesült Államok két atomreaktort, illetve dúsított uránt ad el Iránnak. A megállapodást 1975-ben kibővítették: a két ország között 15 milliárdos kereskedelmi

szerződés jött létre, amelynek részeként Irán 6,4 milliárd dolláros rögzített áron nyolc atomerőművet vásárolhatott az Egyesült Államoktól.⁵⁵ A következő évben Gerald Ford elnök jóváhagyott egy egyezséget, amely lehetővé tette, hogy Irán megvásároljon és működtessen egy amerikai építésű rendszert s ennek részeként egy újrafeldolgozó egységet is, amely plutóniumot von ki az atomreaktor elhasznált üzemanyagából – vagyis Teherán képessé vált a teljes nukleáris üzemanyagciklus elvégzésére. Ford elnök vezérkari főnöke fenntartások nélkül helyeselte az üzletet, az 1970-es években még Dick Cheney számára is felfogható volt Irán motivációja.

A sah amerikai beszerzései részét képezték annak a nagyratörő és jóval átfogóbb tervnek, amelynek keretében technológiát, szakértelmet és nyersanyagokat importáltak más nyugati országokból is. A munka két nyomottvízes reaktor megépítésével kezdődött a Perzsa-öböl partján fekvő Búsehr közelében, miután szerződést kötöttek a nyugatnémet Kraftwerk Union Aktiengesellschafttal; a német cég kötelezettséget vállalt az indításhoz szükséges és a következő tíz évben felhasználandó üzemanyag szállítására. Szándéknyilatkozatokat írtak alá a Kraftwerkkal, a svájci Brown Boveri & Compagnie-val és a francia Framatome-mal további nyolc atomerőmű megépítésére, rögzítve a dúsított urán szállításának feltételeit is. Különmegállapodást kötöttek arról, hogy az uránt Franciaországban fogják reprocessálni, majd visszaszállítják Teheránba, ahol vagy felhasználják, vagy egy Irán által kiválasztott harmadik félnek adják tovább.⁵⁶

Noha Irán aláírta az 1968-as atomsorompó-egyezményt, hírszerző körökben azt rebesgették, hogy az ország titokban atomfegyverek előállításán is munkálkodik – ami aligha meglepő, hiszen maga a sah jelentette be, hogy hazája „minden kétséget kizáróan és hamarabb, mint bárki gondolná”,⁵⁷ újfajta fegyvereket fog kifejleszteni. Az 1974-ben keltezett, az atomfegyverek terjedését értékelő CIA-jelentés szerint noha Irán még a fejlesztés korai szakaszában van, igen valószínű, hogy a sah az 1980-as évtized közepe táján eléri a kitűzött célt – „ha még életben lesz”.⁵⁸

Más országok is komoly összegeket fordítottak polgári célú atomlétesítmények építésére, miközben a fegyver előállítására is

törekedtek. Irak az 1970-es években Szaddám Huszein irányítása alatt hatalmas összegeket költött az atombomba megépítésére.⁵⁹ Szaddám igen merész célt tűzött ki: a terv „évente hat atombomba előállítására” volt – állítja az 1980-as években a programot vezető dr. Khidir Hamza. Az ilyen ütemű gyártás két évtized alatt a kínai atomarzenált is meghaladó atomtőerőhöz juttatta volna Bagdadot. Semmilyen költséget nem sajnáltak. Iraki mérnököket és kutatókat küldtek külföldi tanulmányutakra, elsősorban Franciaországba és Olaszországba, odahaza pedig mindent elkövettek annak érdekében, hogy a nukleáris arzenál létrehozásának szolgálatába állítsák a polgári célú atomtechnológiát, szakértelmet és infrastruktúrát.⁶⁰

Az irakiak eltökéltek voltak. Miután a Szovjetuniótól kapott, 2 megawatt teljesítményű kísérleti reaktorban 1967-ben önfenntartóvá vált a láncreakció, tervbe vették egy gázhűtésű grafitos reaktor és egy plutónium előállítására alkalmas reprocesszáló berendezés megszerzését. Amikor Franciaország elutasította a vásárlási ajánlatot, Kanadánál próbálkoztak abban a reményben, hogy szert tehetnek egy olyan reaktorra, amelynek segítségével Indiának 1974-ben sikerült kísérleti atomrobbantást végrehajtania. A franciák ennek hatására felújították a tárgyalásokat, és végül 1979-ben Irakban épülni kezdett egy Osiris típusú és egy kisebb kísérleti reaktor, mindkettő üzemanyaga fegyverminőségű uránizotóp lett volna. Vásároltak Olaszországtól is mindkét célra felhasználható eszközöket, köztük forrófülkéket, valamint évi nyolc kilogramm plutónium előállítására képes reprocesszáló berendezést.⁶¹

Keveseknek voltak kétségeik afelől, hogy a terv több, mint aminek látszik, és hogy az energiatermelés korántsem az egyedüli mozgatórugó. Az izraeliek különös éberséggel figyelték a fejleményeket, hírszerzőik részletes adatokat gyűjtöttek össze a szomszédos országok fegyverkezéséről – különösen pedig a Bagdad közelében, et-Tuvaitánál épült létesítményről, ami az Osirak atomreaktor nevet kapta. Izrael egyébként hatalmas lendülettel és anyagi ráfordítással maga is törekedett atomfegyver előállítására, valamint módosított francia tervek alapján olyan hordozórakéta kifejlesztésére, amellyel 300 kilométert meghaladó távolságra lehet eljuttatni a nukleáris robbanófejeket.⁶² Az általános vélekedés szerint

az 1973-as jom kippuri háború idején Izrael már tizenhárom atomrobbanófejjel rendelkezett.[63](#)

Ahol és amikor kellett, a Nyugat mindig elfordította a tekintetét. Irakról például Nagy-Britannia az 1970-es évek elején úgy vélekedett, hogy „a jelenlegi rendszer – noha zsarnoki és különösen visszataszító – teljes mértékben ellenőrzés alatt tartja az országot”, vagyis olyan rezsim, amely kellően szilárd, ennél fogva a britek üzletet tudnak kötni vele.[64](#) Hasonlóképpen arról sem kívántak tudomást venni, hogy Pakisztán az 1970-es években az atomkísérletek céljára alagútrendszert épített ki mélyen a föld alatt, és végül sikeres robbantást is végrehajtott – öt vízszintesen futó járatot vájtak a beludzsisztáni Rász-koh hegységben; mindegyiket úgy tervezték, hogy ellenálljon egy húsz kilotonnás robbanásnak.[65](#) Egy pakisztáni kutató ironikusan jegyezte meg: „a nyugati világ bizonyos volt abban, hogy egy olyan fejletlen ország, mint Pakisztán, soha nem fogja elsajátítani ezt a technológiát”, ám ugyanezek a nyugati országok „szűnni nem akaró, lázas igyekezettel próbáltak mindent eladni nekünk... szinte könyörögtek, hogy vegyük meg a felszereléseiket”.[66](#) Nem nehéz elképzelni, hogy azok az államok, amelyek alávetették magukat a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség ellenőrzéseinek és szabályainak, és amelyek kénytelenek voltak titokban végezni kutatásaikat, hogyan fogadták az atomfegyverek terjedésének megakadályozásáról szóló prédikációkat az Egyesült Államoktól, Nagy-Britanniától és Franciaországtól, amelyek kivonták magukat a szervezet kontrollja alól. Az igazi képmutatás azonban az volt, ahogy a fejlett világ mindeközben lelkesen igyekezett súlyos pénzeket keresni az olajon, vagy olcsón hozzájutni.

Voltak félszívű próbálkozások a hasadóanyagok terjedésének megakadályozására. 1976-ban Kissinger azt javasolta, hogy Pakisztán állítsa le újrafeldolgozó üzemét, és inkább hagyatkozzon egy Iránban létesítendő amerikai üzemre. A tervet nem más, mint Dick Cheney jegyezte, és az elképzelés szerint az iráni erőmű lett volna a térség energiaellátásának csomópontja. Amikor Pakisztán elnöke elutasította az ajánlatot, az Egyesült Államok azzal fenyegette meg, hogy leállítja az országba irányuló segélyprogramot.[67](#)

Még maga Kissinger is latolgatni kezdte, bölcs dolog-e lehetővé tenni, hogy idegen kormányok hozzájussanak a nukleáris

energiatermeléshez szükséges tervekhez és technológiákhoz. „Őszintén szólva belefáradtam az iráni üzletbe [az atomreaktorok építésébe] – mondta egy külügyminisztériumi értekezleten 1974-ben, noha ő játszotta a vezető szerepet a megállapodás nyélbe ütésében. – Korábban támogattam, de akármerre nézek, mindenütt csak átverést látok... Mi vagyunk az egyetlen ország, amelyik elég elvakult és álmodozó ahhoz, hogy a saját nemzeti érdekei ellenében cselekedjen.”⁶⁸

Az ehhez hasonló gondolatok arra utaltak, hogy Washingtonban egyre határozottabban úgy érezték: az Egyesült Államok mozgástere leszűkült. Ezt a nézetet az 1970-es évek vége felé igen világosan fogalmazták meg a Nemzetbiztonsági Tanács tagjai, amikor kijelentették, hogy „az Egyesült Államok számára nincs alternatívája az Iránnal fenntartott jó viszonyoknak”, minthogy másutt minden hidat felégetett maga mögött.⁶⁹ Noha a nyugati sajtó bírálta a sah rendszerét, különösen pedig a SZAVAK brutális módszereit, az Egyesült Államok kormánya továbbra sem vonta meg tőle a látványos és rendíthetetlen támogatást. Jimmy Carter elnök 1977 szilveszterén Teheránba repült, és díszvendégként vett részt az évet lezáró ünnepi vacsorán. „Irán – jelentette ki – a stabilitás szigete a világ egyik legzűrzavarosabb térségében, ennek oka pedig a sah nagyszerű kormányzása.” Az ország sikere „nagyban tulajdonítható Felsőged irányításának, illetve a tiszteletnek, csodálatnak és szeretetnek, amelyben a nép részesíti Felsőgedet”.⁷⁰

Ez már nem is rózsaszín szemüveg volt, sokkal inkább a valóság egyszerű tagadása. Ekkorra a vak is látta a gyülekező viharfelhőket. Iránban veszedelmes gyúelegyet alkotott a népességnövekedés, a gyors városiasodás, valamint a zsarnoki rezsím súlyos túlköltekezése. A mindent átható korrupció sem segített a helyzeten – száz- és százmillió dollár került „jutalékként” az uralkodó családjá és a hozzá közel állók kezébe minden egyes atomreaktor után.⁷¹ Teheránban a helyzet az 1970-es évek végére annyira elmérgesedett, hogy tömegek tódultak az utcákra társadalmi igazságosságot követelve és tiltakozva a megélhetési költségek emelkedése ellen – aminek az volt az oka, hogy a túlkínálat következtében a kőolaj világpiaci ára erőteljesen csökkent.

A fokozódó elégedetlenség kapóra jött Homeini ajatollahnak, aki ebben az időben Párizsban élt, minthogy 1975-ben a sah és Szaddám Huszein alkujának részeként távoznia kellett Irakból is. Homeini (akinek idősebb fiát feltehetően a SZAVAK ölte meg 1977-ben) megragadta az alkalmat, és olyan látomást vázolt fel, amely egyszerre tárta fel Irán minden nyavalyáját, és ígéretet tett a gyógyításukra. Nagyszerű szónok volt, és ugyanúgy képes volt érzékelni és meglovagolni a közhangulatot, mint három évtizeddel korábban Moszadek. Egyetlen húzással, ami egyformán vonzó volt a baloldali forradalmárok, a keményvonalas iszlamisták és az uralkodó aranyban fürdő körén kívül jóformán mindenki számára, meghirdette, hogy elérkezett az idő: a sahnak félre kell állnia. A jó kormányzás áldásait nem neki, hanem az iráni népnek és az iszlámnak kell élveznie.

Homeini el akarta oszlatni az attól való félelmeket, hogy Irán esetleg vallási diktatúrává válik, ezért azt ígérte, hogy a papság nem közvetlenül fogja irányítani az országot, csupán az irányt fogja megmutatni. Négy, a jövőt meghatározó alaptételt rögzített: az iszlám törvényeinek alkalmazását, a korrupció felszámolását, az igazságtalan törvények eltörlését és az Irán ügyeibe való külföldi beavatkozás megszüntetését. Nem volt kivételesen ékesszóló kiáltvány, de a hatása erős volt, mert a választók nagy többségéhez szólt, és megfogalmazta nemcsak Irán, hanem az egész muszlim világ bajait és nehézségeit is. A kijelentés, hogy a vagyon a sokak kárára halmozódott fel a válogatott kevesek kezében, erőteljes volt és vitathatatlan. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) adatai szerint az 1970-es években az ország népességének több mint 40 százaléka alultáplált volt, a társadalmi egyenlőtlenség mértéke növekedett, a gazdagok egyre gazdagabbak lettek, a szegények helyzete pedig alig vagy egyáltalán nem javult.⁷² Most az iráni népen a sor, hogy az utcára vonuljon – jelentette ki Homeini –, és a katonákhoz forduljon, „még ha lőnek rátok és megölnek is benneteket”. Lehet, hogy ezrek halnak meg testvéreink közül, de megmutatjuk, hogy „a vér erősebb, mint a kard”.⁷³

Ahogy a helyzet egyre feszültebbé vált, a sah – akinek személyéhez az Egyesült Államok annyi reményt fűzött – kiment a teheráni repülőtérre, és rövid nyilatkozatot tett: „Elfáradtam.

Pihenésre van szükségem.” Majd repülőgépre szállt, és távozott az országból, ezúttal utoljára.⁷⁴ Hogy megakadályozhatta volna-e vagy sem mindazt, ami ezután következett, nem tudhatjuk, azt azonban tudjuk, hogy egyes európai vezetők hogyan reagáltak a történetekre. Míg Carter elnök „diplomáciai pályafutása egyik legrosszabb időszakát” emlegette, Helmut Schmidt kancellár „sértően nyers hangvételre váltott”, ha szóba került a közel-keleti helyzet, és arról beszélt, hogy „az amerikaiak beavatkozása [a térség ügyeibe] okozta a világ súlyos olajpiaci nehézségeit”.⁷⁵

Washington a teljes tagadás politikáját választotta, és amikor rádöbbsent a valóságra, már késő volt. 1979 elején Teheránba küldték Robert Huyser tábornokot, az Egyesült Államok Európai Parancsnokságának főparancsnokát; részben, hogy kézzelfogható jelét adják a sah támogatásának, elsősorban azonban azért, hogy az iráni hadsereg számára nyilvánvalóvá tegyék: Washington továbbra is a kormányuk mellett áll. Huyser hamar felismerte, hogy az írás már ott világít a falon, és akár a saját élete is veszélybe kerülhet. Eleget látott ahhoz, hogy megértse, a sah napja leáldozott, Homeinit pedig már nem lehet megállítani.⁷⁶

Az Egyesült Államok Irán-politikája romokban hevert. A második világháború befejezése óta töméntelen időt, energiát és pénzt fektetett Iránba és a vele szomszédos országokba. Körüludvarolta a vezetőiket, és elüldözte vagy leváltotta azokat, akik nem voltak hajlandók alkalmazkodni. Az Ázsia egymással érintkező és egymásba fonódó részeinek ellenőrzésére alkalmazott módszerek látványos kudarcot vallottak. A nyugati nemzetek – fogalmazta meg Sir Anthony Parsons, ezekben a hónapokban Nagy-Britannia teheráni nagykövete – „a megfelelő távcsőbe néztek,... de rossz tárgyra fókuszáltak”.⁷⁷ Ami pedig még ennél is rosszabb: az Amerika-ellenes retorika mostanra a térség csaknem minden országát egyesítette. Szíria és Irak a Szovjetunió felé kacsingatott, India közelebb állt Moszkvához, mint Washingtonhoz, Pakisztán pedig úgy és akkor fogadta el az Egyesült Államok támogatását, ahogy és amikor előnyösnek tartotta. Irán a nagy kirakós kulcsfontosságú darabja volt, de most ez a bástya is ledőlt. Úgy tűnt, véget ért egy korszak. Homeini egy 1979 végén elmondott beszédében így fogalmazott: „A

Kelet minden bajának okozói a nyugati idegenek, a jelen helyzetben pedig Amerika... Minden gondunk gyökere Amerika.”⁷⁸

A sah bukása pánikot váltott ki Washingtonban, Moszkvában pedig felcsillant a remény. Irán összeomlása nagy lehetőséget kínáló fordulópontnak tűnt. Szinte komikus, hogy a Nyugat milyen rosszul ítélte meg a helyzetet nemcsak Iránban, de másutt is, például Afganisztánban: az Egyesült Államok kabuli nagykövetsége 1978-ban arról adott jelentést, hogy az államközi kapcsolatok kitűnőek.⁷⁹ Az amerikaiak derűlátó szemléletével Afganisztán csakugyan sikertörténetnek látszhatott, akárcsak a sah Iránja: az iskolák száma 1950 óta megtízszereződött, számos diák tanult orvostudományt, jogot és természettudományokat, és az általános iskolát elvégzett lányok száma meredeken emelkedett. Egyesek azt rebesgették, hogy Muhammad Daud elnök, aki 1973-ban ragadta magához a hatalmat, a CIA ügynöke, és hogy lendületesen haladáspárti programját maguk az amerikaiak fogalmazták meg. A pletyka alaptalan volt, de az a tény, hogy moszkvai és washingtoni diplomaták is foglalkoztak vele, jól mutatja, mekkora nyomás nehezedett a két, egymással versengő szuperhatalomra, amelyek az ázsiai nagy játszma új változatát játszották.⁸⁰

Mindennél fontosabb volt, hogy miként rendeződnek el a dolgok a zűrzavar kurta időszak után. A jelek arra mutattak, hogy az Egyesült Államok minden szempontból vesztes helyzetbe került. A sahra és Iránra helyezett tétjei elveszni látszottak, a régi selyemutak mentén azonban más országok is akadtak, amelyek készen várták az ajánlatokat. Most, hogy Iránban forradalom zajlott, Irak pedig mintha igent mondott volna szovjet kérőjének, Washingtonnak igen gondosan kellett mérlegelnie következő lépéseit. A döntés katasztrófálisnak bizonyult.

Út a katasztrófa felé

Az iráni forradalom az egész térségben lerombolta az amerikaiak kártyavárát. Az ingatagság jelei már jó ideje látszottak. A sah rezsimjének romlottsága a gazdasági pangással, a politikai bénultsággal és a rendőrség brutalitásával párosulva rendkívül veszedelmes keveréket alkotott, és a rendszer rejtett gyengeségét saját hasznukra fordították azok a szókimondó bírálók, akiknek reformígéretei termékeny talajra hullottak.

Az iráni események alakulása miatt aggodalmaskodókat csak még nyugtalanabbá tette, hogy a Szovjetunió is igyekezett kiaknázni a helyzetet. A szovjetek azután sem hagytak fel tevékenységükkel, hogy a KGB elveszítette legfontosabb iráni emberét, Ahmad Mogharebi tábornokot, akit Moszkva a legjobb ügynökeként tartott számon, és aki kiterjedt kapcsolatokat ápolott az iráni elit szinte minden csoportjával és rétegével. 1977 szeptemberében tartóztatta le a SZAVAK, mert gyanúsak találta rendszeres találkozóit KGB-s kapcsolattartóival.¹ Az eset csak még eltökéltebb munkára serkentette a szovjeteket.

Amikor 1978 elején szokatlanul nagy mennyiségű iráni riál jelent meg a svájci pénzpiacokon, sokan gyanakodtak arra, hogy a dolog mögött szovjet ügynökök állnak, akik utasítást kaptak, hogy lássák el pénzzel iráni támogatóikat: a baloldali Tudeh Párt *Navid* című lapjának feltűnően magas nyomdai színvonala okot adott a gyanúra, hogy nemcsak szovjet segítséggel, hanem egyenesen a teheráni szovjet nagykövetségen készül. Az ország határain kívül új táborokat létesítettek, ahol (mások mellett) iráni ellenzékieket oktattak marxista tanokra és gerilla-hadviselésre – ez a baljós mozzanat is arra utalt, hogy Moszkva kész kitölteni a sah bukása esetén keletkező űrt.² Mindez hozzátartozott a szovjet vezetés által elhatározott

tevékenyebb szerepvállaláshoz a jelek szerint nagy változások előtt álló régióban. Ennek jegyében kapott támogatást Szíria elnöke, Háfez Aszad is, bár a KGB „soviniszta és egocentrikus kispolgárnak” tartotta.³

Néhányan, akik közelről szemlélték az események kibontakozását, biztosra vették, hogy katasztrófa közelít. 1978 végén az Egyesült Államok teheráni nagykövete, William Sullivan *Elképzelni az elképzelhetlent* címmel táviratot küldött Washingtonba, sürgetve, hogy dolgozzanak ki tervet egy váratlan veszélyhelyzet esetére. A jelzést figyelmen kívül hagyták, akárcsak Sullivan javaslatát, hogy a lehető leghamarabb „kíséreljünk meg kialakítani valamiféle *modus vivendit* a hadsereg és a vallási [vezetők] között”; a nagykövet itt arra gondolt, hogy az Egyesült Államok inkább az előtt próbálja meg felvenni a kapcsolatot Homeinivel, hogy hatalomra jut, mint utána.⁴ A Fehér Házban azonban meghatározó tényezők abban a meggyőződésben, hogy Washington kézben tartja a helyzetet, továbbra is a sahot támogatták, és helyeseltek, amikor a távozása előtt kinevezett miniszterelnök, Sápúr Baktiar 1979 januárjában azt indítványozta, hogy tartóztassák le Homeinit, ha iráni területre lép.⁵

Napokon belül nyilvánvalóvá vált, hogy mennyire idejétmúlt és szemellenzős ez a felfogás. 1979. február 1-jén, tizennégy évvel az után, hogy száműzetésbe kényszerítették, Homeini ajatollah megérkezett a teheráni repülőtérre. Hatalmas tömeg köszöntötte és kísérte első útjára a várostól vagy 20 kilométernyire, a mártírok temetőjébe, ahol további negyedmillió híve várakozott. „Öklömmel vágok ennek a kormánynak az arcába! – ordította. – Mostantól én vagyok az, aki kinevezi a kormányt.” Az eseményről tudósító BBC becslése szerint ötmillió ember szegélyezte az utcákat, ahogy Homeini megindult a főváros felé.⁶

Az események sebesen követték egymást, ahogy Homeini hívei ellenőrzésük alá vonták az országot. Február 11-én az Egyesült Államok teheráni nagykövetségét körülfogták. William Sullivan táviratot küldött Washingtonnak: „A hadsereg behódol. Homeini győz. Megsemmisítünk minden titkos anyagot.” Három nappal később még mindig folyt a kényes dokumentumok ledarálása, amikor fegyveresek lerohanták a nagykövetség épületét, noha Homeini emberei hamarosan helyreállították a rendet.⁷ Február 16-án

Sullivan találkozott az újonnan kinevezett miniszterelnökkel, Mehdi Bazargánnal, akinek azt mondta, hogy az Egyesült Államoknak nem áll szándékában beavatkozni Irán belügyeibe.⁸ Nem egészen egy héttel később Washington hivatalosan elismerte az új kormányt, amely egy népszavazást követően április 1-jén bejelentette, hogy az ország neve a jövőben Iráni Iszlám Köztársaság lesz. A következő, az év végén megtartott népszavazáson elfogadták az új alkotmányt, amely kimondta, hogy „minden polgári, büntető-, pénzügyi, gazdasági, államigazgatási, kulturális, katonai, politikai és más törvénynek és jogszabálynak összhangban kell állnia az iszlám követelményeivel”.⁹

Az Egyesült Államok évtizedeken át komoly tételekben fogadott Iránra és a sahra, és most, hogy vesztett, súlyos árat kellett fizetnie. A forradalom lökéshullámai megrengették az egész világot, és az olaj ára csaknem a háromszorosára emelkedett. Az iparosodott világ olajra éhes országait az elszabaduló infláció réme fenyegette. Kitört az általános pánik, mindenki attól félt, hogy a válság feltartóztathatatlanná válik: június végére az Egyesült Államokban üzemanyaghiány miatt ijesztően sok benzinkút zárva maradt. Jimmy Carter elnök támogatottsága soha nem látott, 28 százalékos mélységbe zuhant; körülbelül ezen a szinten állt Richard Nixon a Watergate-botrány tetőpontján.¹⁰ Az újraválasztási kampány kezdete előtt úgy tűnt, hogy a teheráni események jelentős mértékben befolyásolhatják az Egyesült Államok elnökének esélyeit is.

Nem csupán az olajárak emelkedése fenyegetett azzal, hogy kisiklatja a nyugati világ gazdasági fejlődését, hasonló veszélyt jelentett az is, hogy Irán tömegesen mondta le a megrendeléseket, illetve hogy államosította az ország teljes iparát. Az eredeti Knox D'Arcy-féle koncesszió örököse, a British Petroleum (BP) alapvető átszervezésre (és részvényeladásra) kényszerült, amikor a teljes termelésének nem kevesebb mint 40 százalékát adó iráni olajmezőket egyik napról a másikra elveszítette. Tárgytalanná váltak az acélművek építésére, repülőterek és kikötők fejlesztésére kötött szerződések. Homeini 1979-ben 9 milliárd dollár értékű tervezett fegyver- és hadianyag-vásárlást mondott vissza az Egyesült Államoknál, aminek következtében a gyártók fájdalmas bevételkieséssel szembesültek, és hatalmas mennyiségű készletet

kellett megpróbálniuk eladni más országoknak, amelyek korántsem kívántak olyan lendületesen fegyverkezni, mint korábban a sah.¹¹

Az iráni nukleárisenergia-program már a forradalom előtt jócskán lelassult az iráni gazdaság növekedésének megtorpanása miatt, utána pedig teljességgel le is állt. Az üzlet kiesése nyomán a francia Creusot-Loire, az amerikai Westinghouse Electric Corporation és a nyugatnémet Kraftwerk Union vesztesége körülbelül 330 milliárd dollárnyira rúgott.¹² Egyesek bámulatos higgadtsággal fogadták a csapást. „Sosem szabad megfélekednünk arról, hogy milyen sokat profitáltunk a sah rendszeréből – írta a veterán közel-keleti diplomata, Sir Anthony Parsons, aki Homeini hazatérésekor Nagy-Britannia teheráni nagykövete volt. – A brit ipar és üzleti élet irdatlan pénzeket keresett Iránban.”¹³ Ha nyíltan nem mondta is ki, nyilvánvalóan arra utalt, hogy a jó időknek vége, és okosabb a múlt eredményeinek örülni, mint azon siránkozni, hogy a jövő mit nem tartogat.

Az Egyesült Államok számára azonban a tét messze túlmutatott a hazai gazdasági és politikai következményeken. Sovány vigaszt jelentett, hogy Homeini és köre cseppet sem ítélte vonzónak a Szovjetunió ateista ideológiáját, és nem sok rokonszenvet érzett az iráni baloldal iránt.¹⁴ Noha Moszkva a sah bukása után sem tudta megvetni a lábát az országban, Washington határozottan védekező pozícióba szorult, egész sor korábban szilárdnak vélt hídfőállása vált ingataggá vagy veszett el véglegesen.

Hatalomra jutását követően Homeini haladéktalanul felszámolta az Iránba telepített amerikai hírszerzési állomások hálózatát, amelynek az volt a feladata, hogy korai riasztást adjon egy esetleges szovjet nukleáris támadás esetén, illetve figyelemmel kísérje Moszkva Közép-Ázsiában végzett rakétakísérleteit. Az Egyesült Államok ezzel az ellenséges szuperhatalom tevékenységéről való adatgyűjtés létfontosságú eszközét veszítette el egy olyan időszakban, amikor a ballisztikus rakéták számának befagyasztásáról folytatott amerikai–szovjet tárgyalások fényében különösen fontos lett volna a működtetése. Az ellenőrzés és hitelesítés folyamatában nélkülözhetetlen szerepet játszó állomások lezárása azt a veszélyt hordozta, hogy megghiúsul egy sor stratégiai fegyverzetkorrlátozási megállapodás, amelyek előkészítése éveket vett igénybe, illetve hogy kisiklik több, már folyamatban lévő igen érzékeny tárgyalás.

Stansfield Turner tengernagy, a CIA igazgatója arról tájékoztatta a szenátus hírszerzési bizottságát 1979 elején, hogy legalább öt évbe telik helyreállítani Amerika korábbi képességét a szovjet rakétafejlesztés és indítási tesztek megfigyelésére.¹⁵ Az Iránban végbement események következtében valódi rés keletkezett az Egyesült Államok hírszerzési tevékenységében – jegyezte meg Robert Gates, a CIA szovjet ügyekben illetékes hírszerzőtisztje (később a CIA igazgatója, majd védelmi miniszter). Washington ezért „különösen kényes” lépéseket tett annak érdekében, hogy új szövetségeket kössön másutt, amelyekkel befoltozhatja a repedéseket – többek közt magas szintű tárgyalásokat folytatott kínai vezetőkkel megfigyelőlétesítmények építéséről Nyugat-Kínában. A megbeszélések nyomán Turner és Gates az 1980–81-es tél folyamán titokban Pekingbe utazott, látogatásukról csak sok évvel később és feltűnően kevés részlet ismertetésével tájékoztatták a közvéleményt.¹⁶ A tervezett állomásokat a hszingcsiangi Csitajban és Koriában építette meg az Office of Sigint (Signals Intelligence) Operations, a technikai berendezéseket a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg vezérkarának technikai részlege működtette, szorosan együttműködve amerikai technikusokkal és tanácsadókkal.¹⁷ A kínai és az amerikai katonaság és hírszerzés együttműködése a sah bukásának mellékkövetkezménye volt.

Az iráni forradalom politikai hasznot nem, katonai előnyöket azonban hozott a Szovjetunióknak. Habár a teheráni amerikai nagykövetségen nagy fáradsággal megsemmisítették a titkos dokumentumokat, az országot átformáló változás komoly veszteségeket okozott. A sah korábban F–14 Tomcat vadászgépfloottát, a legmodernebb Phoenix levegő-levegő rakétarendszert, Hawk típusú föld-levegő rakétákat és csúcstechnológiát képviselő tankelhárító fegyvereket vásárolt, amelyekről a szovjetek most egészen közeli képeket készíthettek, sőt néhány esetben még a kezelési útmutatókat is megszerezték. Ez nemcsak kellemetlen volt, hanem súlyos kárt is okozott az Egyesült Államok nemzetbiztonságának, valamint a szövetséges országoknak.¹⁸

Washington a megszokott világrénd gyors összeomlásának érzése kerítette hatalmába; hirtelen már nem csak Iránban látszottak a dolgok egészen másmilyenek. Az Egyesült Államok éberrel figyelte a helyzet alakulását Afganisztánban, amelynek stratégiai jelentősége csak fokozódott Homeini forradalma nyomán. 1979 tavaszán például CIA-ügynökök egy csoportja azt vizsgálta, hogy alkalmas lenne-e az ország az Iránban elveszített hírszerző állomások pótlására.¹⁹ Csakhogy az afgán belpolitikai helyzet igen gyorsan változott, és egyre valószínűbbnek látszott, hogy megismétlődnek az Iránban végbement események.

A felfordulás már elkezdődött, amikor a szenvedélyes sakkozó Muhammad az-Záhir királyt unokafivére, Muhammad Daud 1973-ban letaszította a trónról, és elnökként maga lépett a helyére. Öt évvel később aztán Daudot is elmozdították. Bukása nem okozott túl nagy meglepetést, mert kormányzása egyre brutálisabb lett; a Kabul közelében fekvő, túlszűfolt Puli-Csarki börtön udvarán mindennapos volt a hasra fektetett politikai fogvatartottak tárgyalás nélküli kivégzése.²⁰

A Daudot követő keményvonalas kommunisták semmivel sem voltak kevésbé kegyetlenek, és eltökélten igyekeztek megvalósítani nagyratörő tervüket az ország gyors modernizálására. Eljött az idő – hirdették –, hogy drámai mértékben csökkentsük az írástudatlanságot, megtörjük a törzsi rendszer „feudális” szerkezetét, véget vessünk az etnikai alapú megkülönböztetésnek, és a férfiakéival egyenlő jogokat adjunk a nőknek, beleértve az oktatáshoz, munkához és egészségügyi ellátáshoz való jogot is.²¹ E nagyarányú változtatások meghirdetése dühödt ellenállást váltott ki elsősorban a muszlim papság köreiben, ugyanúgy, ahogy a 21. század elején bevezetett reformok is azzal jártak, hogy egyesítették a saját érdekeiket védelmező tradicionalistákat, földbirtokosokat, törzsi vezetőket és mollákat.

Hamarosan heves és veszedelmesen erős lett az ellenállás. Az első jelentősebb felkelés 1979 márciusában tört ki a nyugat-afganisztáni Herátban, ahol a nemzeti függetlenséget, a hagyományokhoz való visszatérést és minden külső befolyás elutasítását meghirdető felkelőket a szomszédos Iránban folyó események is lelkesítették. A feldühödött tömeg minden lehetséges

célpontra rátámadt, felkutatták és lemészárolták a városban élő szovjet állampolgárokat is.²² A nyugtalanság sebesen terjedt át más városokra, például Dzsalálábádra, ahol a helyben állomásozó afgán katonai alakulatok nem voltak hajlandók szembefordulni a felkelőkkel, inkább megtámadták és legyilkolták a szovjet katonai tanácsadókat.²³

A Szovjetunió aggódva figyelte a fejleményeket. A vénemberekből álló Politbüro arra jutott, hogy támogatást kell nyújtani a nehezen kezelhető és hirtelen kezű afgán vezetésnek (amelynek néhány tagja régi jó kapcsolatokat ápolt Moszkvával), hogy szembeszállhasson a már Kabulra is átterjedt felkeléssel. Többféle intézkedéssel igyekeztek megsegíteni a kormányt és Nur Muhammad Taraki elnököt, akit Moszkva igen nagyra becsült, és egyesek „az afgán Makszim Gorkijnak tartottak tudományos szocialista tárgyú” írásaiért – ami kétségkívül komoly elismerés.²⁴ Hatalmas élelmiszer- és gabonaszállítmányokat küldtek az országba, és elengedték a kifizetett kölcsönök kamatait. A kincstár feltöltése érdekében azt is felajánlották, hogy az előző évtizedekben fizetett ár kétszeresét adják az afganisztáni földgázért.²⁵ Moszkva a vegyi fegyverek és harci gázok szállítására irányuló kérelmet elutasította, de katonai támogatásként küldött 140 tüzérségi üteget, 48 000 géppisztolyt és csaknem 1000 gránátvetőt.²⁶

Mindez nem kerülte el Washington figyelmét, ahol gondosan elemezték a szovjet beavatkozás „fokozatos, de félreérthetetlen” erősödését. Ha a Szovjetunió közvetlen katonai segítséget nyújt Tarakinak, és csapatokat küld Afganisztánba – állapította meg egy magas szintű jelentés –, annak nemcsak helyben lesznek következményei, hanem Ázsia gerince mentén Iránban, Pakisztánban, Kínában és talán még további országokban is.²⁷ A várható események felőli bizonytalanság csak nőtt, amikor 1979 februárjában, alig pár nappal azután, hogy Homeini visszatért Iránba, meggyilkolták Adolph Dubsot, az Egyesült Államok kabuli nagykövetét; páncélozott autóját a fővárosban egy rendőrségi ellenőrző pontnak tűnő helyen fényes nappal feltartóztatták, őt magát pedig a Kabul Hotelbe (a mai Kabul Serena luxushotelbe) hurcolták, ahol néhány órával később egy rosszul előkészített és végrehajtott túszmentő akció során életét veszítette.²⁸

Nem világos, hogy ki állt a nagykövet elrablása mögött és hogy mi volt a szándéka, az incidens azonban arra serkentette az Egyesült Államokat, hogy közvetlenebbül avatkozzon be az országban folyó történésekbe. Az Afganisztánnak folyósított segélyeket azonnal leállították, és támogatni kezdték az antikommunistákat és más csoportokat, amelyek szemben álltak az új kormánnyal.²⁹ Ezzel kezdetét vette egy hosszú időszak, amikor az Egyesült Államok határozottan kereste az alkalmat az együttműködésre a baloldali áramlatokkal szemben ellenséges iszlamistákkal, akikkel e tekintetben azonosak voltak az érdekei. Évtizedek teltek el, mire ennek a barátságnak az ára is megmutatkozott.

A szemléletváltás mögött az attól való félelem állt, hogy Afganisztán teljesen a szovjetek markába kerül, akik 1979 második felére már minden jel szerint a katonai beavatkozás előkészítésén fáradoztak. Az amerikai hírszerzési jelentésekben az első helyen álltak a Szovjetunió szándékait találgató kérdések, és a témában egy sor elemzés született – ami korántsem jelenti azt, hogy bárkinek fogalma lett volna arról, hogy valójában mi is történik.³⁰ A Nemzetbiztonsági Tanács számára készített *What Are the Soviets Doing in Afghanistan?* (Mit csinálnak a szovjetek Afganisztánban?) című jelentés válasza például lefegyverzően őszinte: „Egyszerűen nem tudjuk.”³¹ Moszkva gondolatait és szándékait nehéz volt kitalálni, az azonban nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államok a sah bukásával elveszítette legfőbb régióbeli szövetségesét, és számítani lehetett arra is, hogy a dominóhatás csak tovább rontja majd a helyzetet.

A szovjetek pontosan ugyanettől tartottak. Az iráni forradalom nem vált hasznukra, sőt Moszkva valójában úgy értékelte, hogy még ártott is a Szovjetunió érdekeinek, mert Homeini hatalomra jutása inkább szűkítette, mint tágította a lehetőségeiket. Vészhelyzeti tervek készültek tehát arra az esetre, ha – Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár szavaival – „a baráti afgán nép kormánya” segítségre szorulna, és a szovjet hadseregnek be kellene vonulnia az országba. Az Egyesült Államok figyelemmel kísérte az afgán és az iráni határtól északra folyó szovjet csapatmozgásokat, észlelte egy Szpeknaz-egység érkezését Kabulba, és megállapította, hogy egy ejtőernyős zászlóalj is odarendeltek, amivel a CIA szerint a szovjet utánpótlás

legfontosabb érkezési pontját, a bagrami légitámaszpontot kívánták biztosítani.³²

Ebben a kritikus helyzetben Afganisztán jövője volt a tét. 1979 szeptemberében a belső hatalmi küzdelem Nur Muhammad Taraki elmozdításához vezetett; helyét a becsvágyó, de kiismerhetetlen Hafizullah Amin foglalta el, akit a szovjet pártvezetés szócsövének számító *Pravda* vezércikkei egyértelműen kizártak az elképzelhető vezetők közül.³³ Moszkvában a forradalom ellenségének nevezték, olyan embernek, aki a saját céljai érdekében használja fel a törzsi ellentéteket, és azt állították, hogy „az amerikai imperializmus kéme”.³⁴ A szovjeteket az a szóbeszéd is nyugtalanította, hogy Amin beszervezte a CIA – ezt lelkesen terjesztették afganisztáni ellenségei is.³⁵ A Politbüro jegyzőkönyveiből kiderül, a moszkvai vezetés nagyon aggódott amiatt, hogy Amin esetleg az Egyesült Államok felé fordul, illetve hogy Washington örömmel támogatna Kabulban egy baráti kormányzatot.³⁶

A szovjetek növekvő aggodalommal figyelték a fejleményeket. Amin a puccs előtt gyakran találkozott az Egyesült Államok kabuli nagykövetségének ügyvivőjével, ez pedig azt sejtette, hogy Washington újragondolta politikáját katasztrofális iráni kudarc után. Amikor Amin hatalomra jutását követően egyre nyersebben bánt a Kabulban élő szovjetekkel, és több gesztust is tett az amerikaiak felé, a szovjetek úgy látták, hogy cselekedniük kell.³⁷

Ha a Szovjetunió nem marad szilárd, és nem áll ki szövetségese mellett – így Moszkva okoskodása –, veszíteni fog nemcsak Afganisztánban, hanem az egész térségben is. Valentyin Varennyikov tábornok később úgy emlékezett vissza, hogy a magas rangú tisztek attól tartottak: miután az Egyesült Államok kiszorult Iránból, áthelyezi támaszpontjait Pakisztánba, és hatalmába keríti Afganisztánt.³⁸ A másutt folyó események is aggodalommal töltötték el a szovjet vezetést, amely úgy érezte, hogy a Szovjetunió lassan, de biztosan vesztes helyzetbe szorul. A Politbüro figyelmét nem kerülte el, hogy az 1970-es évek vége felé javult Washington és Peking viszonya, és megállapította, hogy Moszkva ezen a területen is lemaradásban van.³⁹

A magas rangú pártfunkcionáriusok 1979 decemberében azt erősítették Brezsnyevnek, hogy az Egyesült Államok egy „új Nagy

Oszmán Birodalmat” próbál létrehozni Közép-Ázsiában; az ettől való félelmet csak fokozta, hogy a Szovjetunió déli határvidékén még nem épült ki egységes és résmentes légvédelmi rendszer – innen tehát Amerika tört szegezhetett egyenesen a Szovjetunió szívének.⁴⁰ Nem sokkal később Brezsnyev így nyilatkozott a *Pravdának*: Afganisztán labilitása „komoly fenyegetést jelent a szovjet állam biztonságára”.⁴¹ Mindenki érezte, hogy valamit tenni kell.

Két nappal azután, hogy Brezsnyev vezető párttisztviselőkkel találkozott, megszületett az utasítás, hogy dolgozzanak ki egy inváziós tervet, első lépcsőben 75 000–80 000 katona bevetésével. A vezérkari főnök, a régi iskolához tartozó, eredetileg mérnök végzettségű, keményvonalas Nyikolaj Ogarkov tábornok indulatosan reagált, azt állította, hogy ekkora erő az ország közlekedési és hírközlési hálózatának ellenőrzéséhez és a stratégiai kulcspontok biztosításához elégtelen.⁴² A védelmi miniszter, Dmitrij Usztyinov marsall, a politikai túlélés nagymestere a szovjet fegyveres erőkről tett fellengzős kijelentésekkel söpörte félre az ellenvetéseket: a szovjet hadsereg – mondta – „képes végrehajtani a párt és a nép által rábízott bármilyen feladatot”.⁴³

Hogy elhitte-e saját állításait, valójában érdektelen; a lényeg az, hogy ő és a hozzá hasonló második világháborús veteránok, akik egyre kevésbé tudták megérteni és követni a világ gyors változását, meg voltak győződve arról, hogy az Egyesült Államok véglegesen ki akarja szorítani Afganisztánból a Szovjetuniót. Usztyinov 1979 vége felé állítólag feltette a kérdést: „Ha ezek az orrunk előtt megtehetik az előkészületeket, akkor nekünk miért kell tétlenül várakoznunk és óvatoskodnunk, amíg el nem veszítjük Afganisztánt?”⁴⁴ A Politbüro december 12-i ülésén Usztyinov ősz üstökű társai – Leonyid Brezsnyev, Andrej Gromiko, Jurij Andropov és Konsztantyin Csernyenko – támogatásával kiadta a parancsot Afganisztán lerohanására.⁴⁵ Nem volt könnyű döntés, idézte néhány héttel később Brezsnyevet a *Pravda*.⁴⁶

Két héttel az ülés után, 1979 karácsonyestéjén a szovjet csapatok átlépték a két ország határát – megindult a Vihar–333 hadművelet (Operation Storm–333). Nem invázióról van szó – közölte Usztyinov a határon átlépő alakulatok parancsnokaival (szovjet diplomaták és politikusok újra meg újra elismételték kijelentését a

következő évtizedben), hanem a stabilitás visszaállításáról egy olyan időszakban, amikor „a közel-keleti katonai és politikai helyzet zűrzavarossá vált”, és a kabuli kormány „nemzetközi segítségért folyamodott a baráti afgán nép védelmére”.[47](#)

Washington szempontjából az időzítés nem is lehetett volna rosszabb. Miközben a szovjetek attól féltek, hogy az Egyesült Államok benyomul Afganisztánba, valójában fájdalmasan világossá vált, hogy az amerikaiak igen gyenge lábakon állnak a régióban. Miután 1979 elején elmenekült Teheránból, a sah országról országra utazva keresett egy helyet, ahol végleg letelepedhet. Kormányának egyes tagjai ősszel arra biztatták Carter elnököt, tegye lehetővé, hogy a haldokló öregember, aki mindig is Washington barátja volt, az Egyesült Államokban részesüljön orvosi ellátásban. Miközben ezt fontolgatták, Homeini új külügyminisztere Carter tanácsadóinak tudomására hozta: „Önök ezzel Pandora szelencéjét nyitnák ki.”[48](#) Fehér házi dokumentumokból kiderül, Carter tisztában volt azzal, hogy milyen és mekkora kockázatokkal jár, ha lehetővé teszi a sah belépését az Egyesült Államokba. „Maguk mit mondanak majd, fiúk – kérdezte –, mit csináljak, ha [az irániak] lerohanják a [teheráni] követségünket, és túszul ejtik az embereinket?” Nem kapott választ.[49](#)

November 4-én, vagyis két héttel azután, hogy a New York-i Cornell Medical Center megkezdte a sah kezelését, militáns iráni diákok legyűrték az Egyesült Államok teheráni nagykövetségének biztonsági őreit, elfoglalták az épületegyüttest, és körülbelül hatvan amerikai állampolgárt túszul ejtettek. Eredeti céljuk szerint csak rövid, de erőteljes jelzéssel kívántak tiltakozni a sah befogadása ellen, a helyzet azonban igen gyorsan elfajult.[50](#) November 5-én Homeini ajatollah is állást foglalt: nem válogatta meg a szavait, és még kevésbé igyekezett csillapítani az indulatokat. A teheráni nagykövetségek – jelentette ki – melegágyai „az Iráni Iszlám Köztársaság megbuktatására szőtt földalatti összeesküvéseknek”, amelyek legfőbb szervezője „maga a Nagy Sátán, Amerika”. Ezután felszólította az Egyesült Államokat, szolgáltassa ki Iránnak „az árulót”, hogy odaállhasson végre bírái elé.[51](#)

Washington eleinte hol ügyetlen, hol zavaros próbálkozásokat tett a helyzet megoldására. Az elnök küldöttét, aki Carter személyes kérését vitte Homeinihez, az ajatollah nem fogadta, így az nem is tudta átadni a magával vitt levelet. Kiderült, hogy egy másik megbízott felhatalmazást kapott a Palesztin Felszabadítási Szervezettel való tárgyalások folytatására (a PFSZ emberei álltak olyan terrorcselekmények mögött, mint például a müncheni olimpián végrehajtott tömegmészárlás, és a szervezet legfőbb célja Izrael elpusztítása volt). Rendkívül kínos volt, amikor kiderült, hogy az Egyesült Államok a PFSZ-t használta volna közvetítőként az irániak felé, de még ennél is kínosabb, hogy az irániak elutasították a palesztinok próbálkozásait.⁵²

Carter elnök ekkor határozottabb lépésre szánta el magát, olyanra, ami nemcsak a túszválságot oldja meg, de azt is egyértelművé teszi, hogy noha a sah megbukott, Ázsia szívében az Egyesült Államokkal mint erőtenyezővel továbbra is számolni kell. 1979. november 12-én megtiltotta az iráni olaj behozatalát, hogy pénzügyi nyomást gyakoroljon Homeini rendszerére. „Senki se becsülje alá – jelentette ki – az amerikai kormány és az amerikai nép eltökéltségét.”⁵³ Két nappal később újabb intézkedés következett: az elnök elrendelte 12 milliárd dollár értékű iráni vagyon befagyasztását. A lépés belpolitikailag sikeresnek bizonyult, Carter népszerűsége jobban megugrott, mint bármelyik elnöké a Gallup közvélemény-kutatásainak kezdete óta.⁵⁴

A kardcsörtetés azonban nem sok eredményt hozott. Az olajembargót Teherán lényegtelennek minősítette. „A világnak szüksége van az olajra – jelentette ki egy héttel Carter elnök bejelentése után Homeini ajatollah –, Amerikára viszont nincs. A többi ország hozzánk fordul majd, mert nekünk van olajunk, és nem önökhöz.”⁵⁵ Az embargót ezenfelül logisztikai okokból sem volt könnyű érvényesíteni, az iráni olaj ugyanis gyakran egy harmadik fél közvetítésével került az Egyesült Államokba. A behozatali tilalom következtében az olajellátás nehezkesebbé vált, ami pedig az olajárak emelkedésével járt – így végső soron az iráni kormány bevételeinek növekedéséhez vezetett.⁵⁶

Az iráni vagyon zár alá helyezése sokakat megrémített az arab országokban, mert tartottak tőle, hogy az Egyesült Államok lépése

precedenst teremt. A szembenállás elmélyítette a politikai nézetkülönbségeket az olyan országokkal, mint Szaúd-Arábia, amelyek nem értettek maradéktalanul egyet Washington közel-keleti politikájával, különösen Izrael ügyében.⁵⁷ Az embargó bejelentése után néhány héttel keletkezett CIA-jelentés megállapítja: „Valószínűtlen, hogy az általunk jelenleg gyakorolt gazdasági nyomás eléri a kívánt eredményt; a hatás [valójában] éppen ellentétes lehet.”⁵⁸

Ráadásul sok nyugati ország vonakodott attól, hogy bevonják a Teherán körül kialakult válsághelyzetbe. „Hamarosan nyilvánvalóvá vált – írta Carter –, hogy még legszorosabb európai szövetségeseink sem kívánják kitenni magukat egy lehetséges olajeladási bojkottnak, vagy veszélyeztetni diplomáciai helyzetüket az amerikai túsók kedvéért.” Az összhang megteremtésének egyetlen lehetséges módja „az Egyesült Államok további lépéseivel való közvetlen fenyegetés” volt.⁵⁹ Carter elnök tehát nyugat-európai körútra küldte védelmi miniszterét, Cyrus Vance-t azzal az üzenettel, hogy ha nem fogantatosítanak büntetőintézkedéseket Iránnal szemben, Washington egyoldalú lépéseket tesz – szükség esetén a Perzsa-öböl elaknásításától sem riad vissza.⁶⁰ Ez természetesen súlyos hatással lett volna az olajárakra, tehát a fejlett országok gazdaságára is. Annak érdekében, hogy nyomást gyakoroljon Teheránra, Washingtonnak a saját szövetségeseit is meg kellett fenyegetnie.

Íránt ilyen elkeseredett, az eredeti céllal ellentétes következménnyel járó és eleve átgondolatlan intézkedésekkel próbálták térdre kényszeríteni, amikor befutott a hír, hogy szovjet hadoszlopok nyomultak be Afganisztán területére. Négy nappal az invázió előtt Carter elnök és tanácsadói még azt fontolgatták, hogy elfoglalják Irán part menti szigeteit, majd katonai és fedett műveletekkel próbálják megbuktatni Homeinit. A nyugtalanító helyzet most egyenesen válságosra fordult.⁶¹

A katasztrofális túsúválsággal birkózó Washingtonnak most azzal is szembe kellett néznie, hogy a szovjetek hatalma jelentősen megnövekedhet a régióban. Az amerikaiak ráadásul pontosan úgy látták a helyzetet, ahogy a szovjetek: az Afganisztánba való benyomulás csak előjátéka a további terjeszkedésnek, aminek nyomán az egyik szuperhatalom jelentős előnyre tesz szert a másik

rovására. A szovjetek bizonyára Iránra vetnek majd szemet, ahol – az 1980 elején keletkezett hírszerzői jelentések egyike szerint – felforgató ügynökök szítanak majd nyugtalanságot, zavargásokat. Az elnöknek tehát azt kellett fontolóra vennie: milyen körülmények között „állunk készen arra, hogy csapatokat küldjünk Iránba”.⁶²

Carter 1980. január 23-án megtartott elnöki évindító beszédében erőteljesebb retorikára váltott. Afganisztán szovjet lerohanása következtében – állította – „egy stratégiai szempontból igen fontos régió” került fenyegetett helyzetbe; Moszkva eltörölt egy ütközőzónát, és rendkívül közel került nemcsak ahhoz a térséghez, „ahol a világ exportálható olajkészletének több mint kétharmada található”, hanem a kulcsszerepet játszó Hormuzi-szorozhoz is, ahol az olajszállítmányok túlnyomó részének át kell haladnia. Az elnök igen körültekintően fogalmazta meg fenyegetését Moszkvának: „Legyen az álláspontunk tökéletesen világos: bármely külső erő próbálkozását a Perzsa-öböl térségének ellenőrzésére az Amerikai Egyesült Államok létfontosságú érdekei elleni támadásnak tekintjük, és minden ilyen támadást visszaverünk bármilyen szükséges eszközzel, a katonai erőt is beleértve.” Ez a kemény kijelentés tökéletesen összegezte Washington felfogását a közel-keleti olajról és arról a szerepről, amit a britek alakítottak ki és tőlük vett át az Egyesült Államok: a *status quo* megváltoztatására tett minden próbálkozás határozott visszacsapást vált ki – márpedig ez birodalmi politika, ha nem nevezi is magát annak.⁶³

Carter fellengzős szavai azonban nem álltak összhangban azzal, ami a terepen történt. A háttérben tovább folytak, de egyre komolytalanabbá váltak az irániakkal a túszok szabadon engedéséről folytatott tárgyalások. Az irániak emberei titokban találkoztak az amerikai elnök kabinetfőnökével, aki álcaként parókát, álbajuszt és szemüveget vitt magával, miközben maga Homeini ajatollah Teheránban beszédeket tartott „a világot felfaló Egyesült Államokról” és arról, hogy „a Nagy Sátánt” miként kell móresre tanítani.⁶⁴

Később, 1980 áprilisában Carter elnök úgy döntött, hogy dűlőre viszi a dolgot, és engedélyezte az Eagle Claw vagy Evening Light (Saskarom vagy Esti Fény) nevű titkos túszszabadító műveletet. Az akció szégyenletes kudarccal végződött. Az atommeghajtású *Nimitz* repülőgép-hordozó fedélzetéről nyolc helikopter indult el a közép-iráni

Tabasz közelében kijelölt pont felé, hogy találkozzon egy bizonyos Charlie Beckwith ezredessel és újonnan felállított, Delta Force elnevezésű elit alakulatával. A művelet eleve kudarcra volt ítélve: az egyik helikopter a rossz időjárás miatt visszafordult, egy másiknak elrepedt a rotorja, és otthagyták a sivatagban, egy harmadiknak pedig a hidraulikus rendszere hibásodott meg. Beckwith úgy ítélte meg, hogy a küldetés így már nem teljesíthető, és elnöki engedélyért folyamodott, hogy megszakíthassa a végrehajtást. Mielőtt a helikopterek visszaindultak volna, elkezdtek tankolni, de az egyik összeakadt a C–130-as

légi utántöltő repülőgéppel. A robbanásban a helikopter és a C–130-as is megsemmisült, és nyolc amerikai katona életét veszítette.⁶⁵

Az eset valóságos propagandakatasztrófa volt. Homeini isteni beavatkozásról beszélt,⁶⁶ mások az elvetélt küldetés elképesztő bénaságán hüledeztek. Az a tény, hogy az Egyesült Államok képtelen volt akár tárgyalásokon, akár erő alkalmazásával elérni a túszok kiszabadulását, mindennél ékesszólóbban beszélt a világ megváltozásáról. Az elnök tanácsadói már a mentőakció kudarc előtt úgy érezték, hogy valamilyen határozott lépésre van szükség a tehetetlenség látszatának elkerülésére. „Tennünk kell valamit – mondta Zbigniew Brzezinski, Carter elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója –, mert meg kell nyugtatnunk az egyiptomiakat, a szaúdiakat meg a többieket az Arab-félszigeten, hogy az Egyesült Államok kész használni az erejét. Ez pedig azt jelentette: sürgősen látható katonai jelenlétet kell mutatni a térségben.”⁶⁷

Az Egyesült Államok nem egyedülként igyekezett olyan megoldást találni a viharos eseményekre, amely megóvta volna érdekeit és tekintélyét. Szeptember 22-én Irak meglepetésszerű támadást indított Irán ellen, iráni repülőtereket bombázott, és szárazföldi erőivel három ponton átlépve a határt előrenyomult a Huzisztán tartománybeli Ábádán és Horramsahr felé. Az irániaknak szemernyi kétségük sem volt afelől, hogy ki áll az események mögött. „Szaddám ingujjából – mennydörgött Homeini – Amerika keze bújt elő!”⁶⁸ Abul-Haszan Baniszadr elnök úgy vélte, hogy a támadás egy amerikai–iraki–izraeli mesterterv része, amelynek célját hol a muszlim kormány elmozdításában, hol a sah újbóli trónra ültetésében, hol Irán öt

köztársaságra való szétdarabolásában jelölte meg. Akárhogy is – állította –, az iraki invázió terveit Washington vázolta fel.[69](#)

Egyes kommentátorok határozottan állították, és sokan mások is felvetették, hogy az Egyesült Államok állt az iraki támadás mögött, de ezt a feltételezést nem támasztják alá megbízható adatok; épp ellenkezőleg: a források – 2003-ban a bagdadi elnöki palotában talált több millió oldalnyi dokumentum, hangfelvételek és rádióadások leiratai – egyértelműen arra mutatnak, hogy Szaddám Huszein a saját döntése alapján, önállóan cselekedett, megragadva a kínálkozó alkalmat, hogy lecsapjon ingatag szomszédjára, amellyel elszámolnivalója volt azóta, hogy egy öt évvel korábbi területi rendezésből rosszul jött ki.[70](#) A dokumentumok azt mutatják, hogy az iraki hírszerzés lázas munkába kezdett már hónapokkal az invázió előtt, amikor Bagdadban felmerült a meglepetésszerű támadás gondolata.[71](#)

Szaddám Huszeint jókora adag bizonytalanság és erős megalománia hajtotta. Megszállottan gyűlölte Izraelt, és elviselhetetlennek érezte a gondolatot, hogy az arab országok nem elég erősek ahhoz, hogy elpusztítsanak egy olyan országot, amely „az Egyesült Államok és Nagy-Britannia meghosszabbítása”, közben pedig azt fájlalta, hogy ha az arabok támadást intéznek Izrael ellen, azt a Nyugat Irakon torolja meg. Ha megtámadjuk Izraelt – figyelmeztette magas rangú tisztjeit –, az amerikaiak „atombombát dobnak ránk. A nyugatiak akciójának első számú célpontja – figyelmeztetett – nem Damaszkusz vagy Ammán lesz, hanem Bagdad.”[72](#) Bármilyen különös, Szaddám számára logikus következtetésnek tűnt: mivel Izrael megtámadása esetén Irakot letörölnék a föld színéről, előbb Iránt kell megtámadni.

Izrael és Irán összekapcsolása felbukkan mind Szaddám Huszein, mind az iraki vezetés más tagjainak bombasztikus szólamaiban, amelyek lelkesülten állították: Irak az egész arab világ vezetésére hivatott ország. Irán 1980-ban történt megtámadását úgy tálták, mint jogos és igazságos lépést az 1975-ben „elrabolt” földek visszaszerzésére. Ez a harc bátorságot önt majd másokba is – nyilatkoztatta ki tisztjeinek Szaddám –, és arra serkenti a földjeiktől megfosztott népeket, hogy felkeljenek, és visszavegyék azt, ami jog szerint övék – az üzenetet mindenekelőtt a palesztinoknak szánta.[73](#)

Sikerült meggyőznie magát arról, hogy Irán lerohanása az arabok ügyének világszerte hasznára lesz – ennek a torz okoskodásnak a fényében nem csoda, hogy Menáhem Begin izraeli miniszterelnök azt mondta Szaddám Irakjáról: „az arab kormányzatok legfelelőtlenebbike – talán Kadhafi kivételével”.⁷⁴

Szaddámot az iráni forradalom is felingerelte, azon morfondírozott, hogy a sah uralmának megdöntése és Homeini ajatollah felemelkedése „egyértelműen az amerikaiak terve volt”. A felfordulás csak a kezdete egy nagy terv megvalósításának – állította –, amely arra használja fel a muszlim papságot, „hogy megrémítse a Perzsa-öböl környékén élő népeket, ők [az amerikaiak] pedig megjelenhessenek, hogy helyreállítsák a rendet a térségben”, ahogy nekik megfelelő.⁷⁵ A beteges gyanakvás a valódi éleslátás pillanataival párosult, például akkor, amikor Szaddám azonnal felismerte Afganisztán szovjet lerohanásának jelentőségét, és hogy mit jelent mindez Irak számára. Vajon a Szovjetunió ugyanezt fogja tenni Irakkal is? Bábkormányokat ültet a hatalomba Bagdadban azzal az ürüggyel, hogy voltaképpen baráti segítséget nyújt? „Így bánnak majd – kérdezte Moszkvát – a jövőben más barátaikkal is?”⁷⁶

Bizalmatlansága csak nőtt, ahogy a Szovjetunió mindinkább próbálta kihasználni az Iránban egyre erősebb Amerika-ellenes érzéseket, és körüludvarolta Homeinit és környezetét.⁷⁷ Szaddám felismerte, hogy ez is veszélyt jelenthet, és Moszkva esetleg úgy dönthet, hogy a szomszédja kedvéért ejti Irakot. „A régióban történő szovjet előrenyomulást... korlátok között kell tartani” – mondta 1980-ban jordániai diplomatáknak.⁷⁸ Minthogy egyre elszigeteltebbnek érezte magát, kész volt elfordulni a szovjetektől, akik az 1970-es években támogatták hatalomra emelkedését. Kiábrándultsága volt az egyik oka annak, hogy az Irán ellen készülő támadásról csak az előző napon adott Moszkvának tájékoztatást, amire igen fagyos választ kapott.⁷⁹ Az iraki hírszerzés jelentései szerint az a tény, hogy Iránt ekkorra „fojtogató gazdasági válság” gyötri, és nincs felkészülve „nagyobb arányú önvédelemre”, olyan kitűnő alkalmat kínált, amit vétek lenne elszalasztani.⁸⁰

A sah bukása rendkívüli események láncolatát indította el. Az 1980-as

év végére az egész térség a változás lázas állapotába került. Irán, Irak és Afganisztán jövője egy hajszálon függött, minden a vezetőik döntésein és a külső erők beavatkozásán múlt. Lehetetlenséggel volt határos kiokoskodni, miként alakulnak majd a dolgok az egyes országokban, főleg pedig az egész régióban. Az Egyesült Államok számára az látszott megoldásnak, hogy megpróbál egyszerre mindenfelé játszva átevíckélni a zavaros helyzeten. Ennek következménye valódi katasztrófa volt: noha nem fér hozzá kétség, hogy az Amerika-ellenes érzések a 20. század jóval korábbi szakaszának történéseiben gyökereztek, egyáltalán nem lett volna elkerülhetetlen, hogy az indulatok lobogó gyűlöletté fajuljanak. Az Egyesült Államok politikai döntései a 20. század utolsó két évtizedében azonban megmérgezték a Mediterráneum és a Himalája közötti térségben Amerika megítélését.

Washingtonnak kétségkívül nem volt a kezében igazi ütőkártya az 1980-as évek elején. Az irakiak támadását minden jel szerint kedvező fordulatnak tekintették az amerikai politika alakítói, akik úgy vélték, hogy ez a lépés alkalmat nyit a Teheránnal való tárgyalásra. A válság kezelésében részt vevő magas rangú tanácsadók egyike szerint Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, Brzezinski „nem titkolta: az iraki támadás lehetséges pozitív fejleménye, hogy Iránt a túszok szabadon bocsátása felé terelheti”.⁸¹ A nyomást az is fokozta, hogy Homeini tisztában volt vele, a támadás visszaveréséhez szüksége van a korábban az Egyesült Államoktól vásárolt fegyverzethez való tartalék alkatrészekre. Az irániak tudomására hozták: Washington a túszok szabadon bocsátásával lehet rávenni arra, hogy biztosítsa a megfelelő – egyébként több százmillió dollár értékű – utánpótlást. Teherán egyszerűen figyelmen kívül hagyta a Carter elnök személyes jóváhagyásával közvetített üzenetet.⁸² Irán nem először egy lépéssel az Egyesült Államok előtt járt: ügynökei rendkívül találékonyaknak bizonyultak, és a szükséges alkatrészeket megvásárolták másutt, elsősorban Vietnámban, ahol a háború során nagy mennyiségben zsákmányoltak amerikai haditechnikát.⁸³

Iránt rengeteg fegyverrel látta el Izrael is abból a megfontolásból, hogy Szaddám Huszeint bármi áron meg kell állítani. Sok tekintetben meglepő, hogy az irániak és az izraeliek hajlandók voltak üzletet kötni egymással – különösen ha arra gondolunk, hogy Homeini

rendszeresen sértő módon nyilatkozott a zsidókról és Izraelről: „Minden iszlámellenes rágalom és összeesküvés mögött – írta 1970-ben – az iszlám és a muszlimok első számú ellenfele, a zsidóság áll.”⁸⁴ Szaddám Huszein váratlan öbölbeli akciója most valószínűtlen szövetséget kovácsolt Irán és Izrael között.

Ez volt az egyik oka annak, hogy Homeini az 1980-as évek elejétől kezdve jóval enyhébben fogalmazott, amikor a kisebbségekről és más vallásokról beszélt; a judaizmust immár „az egyszerű emberek köreiben keletkezett, tiszteletre méltó vallásnak” tartotta – noha élesen megkülönböztette a cionizmustól, amelyről úgy vélte, hogy politikai (és kizsákmányoló jellegű), a vallással lényegi ellentétben álló mozgalom. Hozzáállása a többi valláshoz annyira megváltozott, hogy az Iráni Iszlám Köztársaság még bélyeget is bocsátott ki Jézus Krisztus sziluettjével és egy örmény nyelvű *Korán*-idézettel.⁸⁵

Izrael és Irán a fegyverüzleten túl katonai hadműveletekben is együttműködött. Egyik közös célpontjuk az iraki Osirak atomreaktor volt. Egy hírszerzőtiszt beszámolója szerint az erőmű megtámadását iráni és izraeli küldöttek már egy héttel azelőtt megvitatták egy Párizsban tartott titkos találkozón, hogy Szaddám Huszein megindította volna a támadást.⁸⁶ Alig több mint egy héttel az iraki invázió kezdete után négy iráni F-4 Phantom vadászbombázó intézett vakmerő támadást az erőmű ellen, megrongálva a kutatólaboratóriumokat és a vezérlő épületét; nyolc hónappal később, 1981 júniusában izraeli pilóták már pontosabban céloztak, és súlyos károkat okoztak a kis híján elkészült, energiatermelésre készen álló reaktorban.⁸⁷

Az irakiak gyors és könnyű győzelmet reméltek Irán fölött, és eleinte – az Osirakot ért támadás ellenére – ígéretesnek is tűnt a vállalkozás; idővel azonban egyre inkább elpártolt tőlük a szerencse. A Szovjetunió azzal büntette Bagdadot az egyoldalúan megkezdett háborúért, hogy visszatartotta az utánpótlást és felfüggesztette a fegyverszállításokat, aminek következtében Szaddám tervei megghiúsultak, és erősen beszűkültek a lehetőségei. Őszintén beismerve, hogy az események nem a várakozásnak megfelelően alakultak, rendszeresen összehívta bizalmasait, hogy siránkozzon nekik, és légből kapott nemzetközi összeesküvéseket kárhoytasson a

kedvezőtlen fejleményekért. Mindenesetre az irakiak egyre inkább kijátszótnak és legyőzöttnek érezték magukat. Valamikor az 1981-es év közepe táján Szaddám szinte kétségbeesetten mondta a tábornokainak: „Próbáljunk fegyvereket vásárolni a feketepiacon! Nekünk is sikerülhet, ha az irániaknak sikerült.”⁸⁸

Teherán csakugyan találékonynak, rugalmasnak – és egyre nagyratörőbbnek bizonyult. 1982 nyarára az iráni hadsereg nemcsak visszaszerezte az irakiak által elfoglalt területeket, hanem ellentámadásba is lendült. Az amerikai Nemzetbiztonsági Ügynökség által készített különleges hírszerzői jelentés szerint az év júniusában már egyértelmű volt a kép: „Irak lényegében elveszítette az Irán elleni háborút... Az irakiak már nem sok mindent tehetnek egymagukban vagy akár más arab népekkel összefogva a katonai helyzet megfordításáért.”⁸⁹ Az irániak a kedvező helyzetet kihasználva más országokban is terjeszteni kezdték az iszlám forradalmának eszméjét. Anyagi és logisztikai támogatást nyújtottak a libanoni radikális síita erőknek és olyan szervezeteknek, mint a Hezbollah (Isten Pártja), igyekeztek lázongást szítani Mekkában, és támogattak egy államcsínykísérletet Bahreinben. A *The Times* idézte a védelmi miniszter, Caspar Weinberger 1982 júliusában tett megjegyzését: „Azt hiszem, nem is kérdéses, hogy az irániak komoly veszélyt jelentenek a Közel-Kelet országaira. Azt az országot egy csapat őrült irányítja.”⁹⁰

Furcsa módon a Szaddám Huszein vezette Irak nehézségei kapóra jöttek az Egyesült Államoknak. Noha a teheráni követség túszként fogva tartott alkalmazottait több mint egy év után végül szabadon bocsátották, miután a színtalpak mögött sikerült megállapodni Homeinivel, a patthelyzet megszűnése nem hozott javulást a két ország kapcsolataiban. Ezzel szemben – állapította meg riadtan a CIA – a Szovjetunió továbbra is igyekszik elnyerni Homeini kegyeit. A helyzet mintha Moszkvának kedvezett volna, mivel Afganisztánban sikeresnek tűnt a beavatkozás: a szovjet csapatok elfoglalták a városokat, biztosították a fő közlekedési útvonalakat, és – legalábbis kívülről – minden jel arra mutatott, hogy kézben tartják a helyzetet. A diplomáciai nyomás (aminek része volt az 1980-as moszkvai olimpia bojkottja is) nem hozott semmilyen kézzelfogható eredményt.

Washington szempontjából mindez a legkevésbé sem volt biztató – amíg a politika alakítói rá nem jöttek, hogy mi a legkézenfekvőbb lépés: „Szaddám támogatása.”

George Shultz külügyminiszter később így fogalmazott: ha Irak tovább hátrál, annak könnyen összeomlás lehetett volna a vége, az pedig „stratégiai katasztrófa lett volna az Egyesült Államok számára”.⁹¹ Azon felül, hogy hatalmas zűrzavart keltett volna a Perzsa-öböl és a Közel-Kelet térségében, a nemzetközi olajpiacon is megerősítette volna Teherán pozícióit. Lassan, de biztosan formálódott az új irányvonal. Az Egyesült Államok úgy döntött, hogy mindent Irakra tesz fel, ez volt az a kocka a táblán, amelyiken a legjobb esély ígérkezett arra, hogy Washington képes lesz befolyásolni az Ázsia szívében végbemenő eseményeket. Szaddám Huszein megsegítése volt az egyetlen módja annak, hogy az Egyesült Államok játékban maradjon, és egyformán akadályozza mind Irán, mind a Szovjetunió előrenyomulását.

A támogatás többféle formát öltött. Miután levették Irakot a terrorizmust támogató országok listájáról, az Egyesült Államok megtámogatta az ország rogyadozó gazdaságát, pénzügyi segítséget nyújtott a mezőgazdasági szektornak, és előbb lehetővé tette, hogy Szaddám nem katonai jellegű berendezéseket vásároljon, majd engedélyezte „kettős célú” technológia beszerzését is, például nehéz teherszállító járműveket, amelyekkel katonai felszerelést és ellátmányt lehetett eljuttatni a frontvonalra. Washington arra biztatta a nyugat-európai kormányokat, hogy adjanak el fegyvert Bagdadnak, amerikai diplomaták pedig keményen dolgoztak azon, hogy az egyéb regionális hatalmakat, például Kuvaitot és Szaúd-Arábiát is rávegyék Irak katonai kiadásainak finanszírozására. Bagdad – gyakran egy megbízható közvetítő, Huszein jordán király segítségével – megkapta az amerikai hírszerzők értesüléseit.⁹² Az Egyesült Államok kormánya Reagan elnök idején az iraki olajkivitel – és ezáltal az állami bevételek – növelését is elősegítette azzal, hogy támogatta a csővezetékek meghosszabbítását Szaúd-Arábiáig és Jordániáig, így megkerülve a Perzsa-öblöt, ahol a rendszeres szállításokat akadályozta az Iránnal folytatott háború. Mindez azt szolgálta, hogy „helyreállítsák az iraki és iráni olajexport egyensúlyát” – vagyis kiegyenlítsék a játékteret.⁹³

Mindezen felül 1983 végétől az Operation Staunch fedőnevű művelet keretében lépéseket tettek az Iránnak eladott fegyverek és pótalkatrészek mennyiségének csökkentésére, hogy megakasszák az iráni erők előrenyomulását. Az amerikai diplomatákat utasították: kérjék meg a különböző kormányokat, „vegyék fontolóra bármilyen eredetű hadfelszerelés Iránba történő szállításának leállítását”, amíg nem jön létre tűzszünet a Perzsa-öböl térségében, mivel a harcok „mindannyiunk közös érdekeit veszélyeztetik”. Az utasítás nyomtatékosan megjegyezte: „Csökkenteni kell Irán képességét a háború folytatására.”⁹⁴

A lépés egyúttal azt is célozta, hogy Washington megszerezze az irakiak és az Amerikával szemben még mindezek után is erős gyanakvást tápláló Szaddám Huszein bizalmát.⁹⁵ Amikor tehát Reagan elnök 1983 végén Bagdadba küldte különleges megbízatású nagykövetét, Donald Rumsfeldet, annak nyíltan megfogalmazott feladata az volt, hogy „kezdemenyezzen párbeszédet, és építsen ki személyes jó viszonyt” az iraki elnökkel. Megbízólevele szerint Rumsfeldnek biztosítania kellett Szaddámot arról, hogy „az Egyesült Államok a Nyugat jelentős stratégiai vereségének tekintené Irak kudarcát”.⁹⁶ Rumsfeld küldetését mindkét országban figyelemre méltó sikernek tekintették, és „igen kedvező fejleménynek” ítélték a szaúdiak is, akik komolyan tartottak attól, hogy Homeini győzelmének nyomán az iszlám síita áramlata kap erőre a Közel-Keleten.⁹⁷

Az Irakkal való viszony rendezését Washington annyira fontosnak tekintette, hogy ennek érdekében kész volt eltekinteni attól is, hogy Szaddám – egy jelentés szerint – „csaknem napi rendszerességgel” vet be vegyi fegyvereket.⁹⁸ Tettek bizonyos erőfeszítéseket arra, hogy lebeszéljék az irakiakat a dologról, de csak zárt ajtók mögött, „nehogy a nyilvános állásfoglalással kellemetlen meglepetést okozzanak”.⁹⁹ Azt is figyelembe vették, hogy az 1925-ös genfi egyezményben szigorúan betiltott vegyi fegyverek használatának kitudódása hatalmas propagandagyőzelmet jelentene Irán számára, és nem segítené elő a feszültség enyhülését. Az Egyesült Államok inkább a mustárgáz előállításához szükséges alapanyagok szállítását igyekezett megakadályozni, és keményen győzködte az irakiakat, hogy hagyjanak fel a vegyi fegyverek

használatával – különösen az után, hogy Irán 1983 októberében szóba hozta a kérdést az ENSZ Biztonsági Tanácsa előtt.¹⁰⁰

Washington nyilvánosan még akkor sem ítélte el Szaddámot, amikor egészen nyilvánvalóvá vált, hogy az 1985-ös Badr hadművelet során Irak harci gázt vetett be az irániak ellen – mindössze néhány általános megjegyzés hangzott el arról, hogy az Egyesült Államok határozottan ellenzi a vegyi fegyverek használatát.¹⁰¹ Ugyanakkor azonban – amint egy amerikai főtiszt rámutatott – fölöttébb kínos, hogy Irak harcigáz-termelő üzemei „jórészt nyugati cégektől, többek között feltehetően egy amerikai cég egyik leányvállalatától származnak”. Nem tartott soká, amíg felismerték, hogy ez bizony felveti a kényelmetlen kérdést: ugyan ki lehet cinkos abban, hogy Szaddám Huszein szert tehetett vegyi fegyverekre?¹⁰²

Idővel még a legszelídebbre hangolt nyilatkozatok és a magas rangú iraki tisztségviselőkhöz intézett magánjellegű kérések is megszűntek. Az 1980-as évek derekán, amikor az ENSZ-jelentésekből nyilvánosságra került, hogy Irak vegyi fegyvereket használt a saját állampolgárai ellen is, az Egyesült Államok hallgatásba burkolózott. Az iraki kurdok elleni tartós és brutális fellépés elítélése feltűnő módon elmaradt. Az amerikai katonai hírszerzés jelentései egyszerűen csak annyit jegyeztek meg, hogy Bagdad széles körben vet be „vegyi anyagokat” polgári célpontok ellen. Irak fontosabb volt az Egyesült Államoknak a nemzetközi törvényeknél – és kétségkívül fontosabb volt, mint az áldozatok.¹⁰³

Éppily keveset mondtak vagy tettek Pakisztán atomfegyverkezési programjának leállítására, az ország stratégiai jelentősége ugyanis Afganisztán szovjet lerohanása következtében erősen megnövekedett. Az Egyesült Államok érdekei a világ bármely pontján fontosabbak voltak az emberi jogok ügyénél. Amerika nem tanult a forradalom előtti Irán esetéből: nem támogatta ugyan kifejezetten az aljas viselkedést, de elkerülhetetlen volt, hogy a népüket sanyargató vagy a szomszédos országok ellen acsarkodó diktátorok támogatásáért jó hírnevének csorbulásával kelljen fizetnie.¹⁰⁴

Ezúttal az volt a cél, hogy megsegítsék a szovjet megszállók ellen harcoló afganisztáni felkelőket, akiket a nyugati sajtó

összefoglalóan mudzsahedineknek – harcosoknak – nevezett. Ezek valójában a legkevésbé sem alkottak egységes csoportot, voltak köztük nacionalisták, a korábbi afgán hadsereg tisztjei, vallási fanatikusok, törzsi vezetők, szerencsevadászok és zsoldosok. Olykor egymással is szembekerültek, versengtek az újoncokért, a pénzért és a fegyverekért, például azért a pár ezer félautomata puskáért és RPG–7 típusú kézi páncéltörő gránátvetőért, amelyeket az 1980-as évek elejétől a CIA juttatott az országba, elsősorban Pakisztánon keresztül.

Szervezetlenségük ellenére a mudzsahedinek bosszantó és demoralizáló hatékonysággal szegültek szembe a szovjet hadsereg elsöprő erejével. A terrortámadások mindennapossá váltak a nagyobb városokban, a Szálang főúton és az Üzbegisztántól délre, Herát és Kandahár felé vezető útvonalon, ahol a Szovjetunióból érkező csapatokat és utánpótlást szállították. A Moszkvába küldött jelentések a támadások aggasztóan növekvő számáról szóltak, illetve arról, hogy mennyire nehéz azonosítani az elkövetőket – az egyik feljegyzés szerint az ellenállókat arra képezték ki, hogy vegyüljenek el a lakosság között, nehogy fel lehessen ismerni őket.¹⁰⁵

Az afgán felkelők sikerei egyre komolyabbak és hatásosabbak voltak. 1983-ban például az egyik parancsnokuk, Dzsáláddín Hakkani két szovjet T–55-ös harckocsit zsákmányolt, valamint légelhárító ágyúkat, rakétavetőket és tarackokat, amelyeket a pakisztáni határ közelében fekvő Hoszt városnál kiépített alagutakban rejtett el, és arra használta őket, hogy lecsapjon az áthaladó szovjet konvojokra. Haditetteinek hatalmas propagandaértékük volt, megmutatták a lakosságnak, hogy még a hatalmas Szovjetuniót is orrba lehet vágni.¹⁰⁶

Az ehhez hasonló kis győzelmek sokat ártottak a szovjet katonák harci moráljának, ők pedig brutalitással reagáltak. Néhányan írtak is a „vérszomjról” és az olthatatlan bosszúvágyról, ami halott vagy sebesült bajtársaik láttán eltöltötte őket. A megtorlás sokszor iszonyatos volt, gyermekeket gyilkoltak, nőket erőszakoltak meg, és minden civil férfit mudzsahedinnek tekintettek. A kölcsönös gyűlölet mind hevesebbé vált, és egyre több afgán állt a felkelők oldalára.¹⁰⁷ Egy kommentátor szerint a szovjet parancsnokokra kijózanítóan

hatott a felismerés, hogy hadseregük rettentő pörölye képtelen feltörni a szervezetlen és megtalálhatatlan ellenség dióhéját.¹⁰⁸

A felkelés ereje lenyűgözte az Egyesült Államok kormányát, amely ekkor már nem a szovjetek afganisztáni terjeszkedésének korlátok között tartását tekintette célnak. 1985 elején már a Szovjetunió legyőzéséről és az országból való kiűzéséről beszéltek.¹⁰⁹ Reagan elnök márciusban aláírta a 166-os számú nemzetbiztonsági utasítást, amelynek értelmében az Egyesült Államok „végső célja a szovjet erők Afganisztánból való távozása”; ennek érdekében – így a szöveg – „növelni kívánja az afgán ellenállás harci hatékonyságát”.¹¹⁰ Hamarosan világossá vált, hogy mindez mit is jelent: a felkelőknek szállított fegyverek mennyisége hatalmas mértékben megnövekedett. Az elnöki döntés nyomán hosszas vita alakult ki arról, hogy adjanak-e Stinger rakétákat is a felkelőknek – ez a félelmetes, kézi indítású légelhárító fegyver akár öt kilométeres távolságból is le tudott szedni egy repülőgépet, vagyis sokkalta pontosabb volt, mint a kor hasonló eszközei.¹¹¹

Az új irányvonal haszonélvezői az olyan figurák voltak, mint Dzsáláldín Hakkani, akit a szovjetek elleni haditettei és vallási hevülete miatt Charlie Wilson amerikai kongresszusi képviselő (az ő történetét dolgozta fel a *Charlie Wilson háborúja* című, 2007-es hollywoodi kasszasiker) a „megtestesült jósnak” nevezett. Dzsáláldín az egyre több és egyre hatékonyabb fegyver birtokában megszilárdította helyzetét Dél-Afganisztánban; az 1985 után az országba áradó amerikai fegyverekkel aratott győzelmek az emberek szemében alátámasztották és hitelesítették keményvonalas nézeteit. Ettől még nem érzett semmiféle hálát vagy hűséget az Egyesült Államok iránt: később komoly gondokat okozott Washingtonnak, és 2001. szeptember 11-e után ő lett a harmadik legkeresettebb terrorista Afganisztánban.¹¹²

Az Egyesült Államok körülbelül ötven hozzá hasonló vezetőt segített, rangjuktól és eredményeiktől függően havi 20 000-től 100 000 dollárig terjedő összegekkel. A mudzsahedineket Szaúd-Arábia is jelentős összegekkel támogatta – részben az ellenállás harcias muszlim retorikája hatására, részben pedig mert segíteni akarta az üldözött muszlimokat. Afganisztánban nagyra becsülték azokat a szaúdiakat, akik lelkiismeretük parancsára bekapcsolódtak a

küzdelmekbe. Az Oszama bin Ladenhez hasonló, jó kapcsolatokkal rendelkező, ékesszóló és jó fellépésű férfiak igen könnyen juthattak komoly összegekhez szaúdi jótévtől, és részben a bőséges forrásokhoz való hozzáférésük révén is válhattak a mudzsahedin mozgalom kiemelkedő alakjaivá.¹¹³ Ennek jelentősége is csak jóval később lett érzékelhető.

Hosszú távú hatásai voltak a Kínából érkező támogatásnak is. Peking az első perctől kezdve hangsúlyozta, hogy helyteleníti Afganisztán szovjet lerohanását, és feltételezte, hogy ez a terjeszkedési politika kényelmetlen következményekkel járhat. A Szovjetunió 1979-es döntése egy korabeli kínai napilap kommentárja szerint „Ázsia és az egész világ békéjét és biztonságát fenyegeti”; a szovjetek valódi célja nem Afganisztán, ez egyszerűen csak „egy lépés a déli előrenyomulásban, amelynek célja a Pakisztán és az egész szubkontinens fölötti ellenőrzés megszerzése”.¹¹⁴

A szovjet hadsereggel szembeszegülőket Peking körüludvarolta, és az 1980-as években egyre növekvő mennyiségű fegyverrel látta el. Amikor amerikai katonák 2001-ben elfoglalták a tálibok és az al-Káida támaszpontját a Tora Bora-barlangrendszerben, hatalmas készleteket találtak kínai gyártmányú kézi páncéltörő gránátvetőkből és rakéta-sorozatvetőkből, amelyeket taposóaknákkal és puskákkal együtt két évtizeddel korábban küldtek Afganisztánba. Peking később ugyancsak megbánta, hogy Hszincsiang tartományban ujjur muszlimokat toborzott, biztatott és képzett ki, majd a mudzsahedinekhez küldte őket.¹¹⁵ Kína nyugati területeinek radikalizálódása azóta is sok nehézséget okoz.

A hathatós támogatás jelentősen növelte a Vörös Hadsereggel szembeszegülők hatékonyságát. A szovjetek súlyos veszteségeket szenvedtek hadfelszerelésben, élőerőben és pénzben is. 1986 augusztusában a becslések szerint 40 000 tonnányi hadianyag (hozzávetőlegesen 250 millió dollár értékben) repült a levegőbe egy Kabul közelében lévő fegyverraktár felrobbantásakor. Az amerikai Stinger rakéták három Mi-24 típusú harci helikoptert semmisítettek meg Dzsálálábádnál; annyira hatékonyak bizonyultak, hogy alapjaiban változtatták meg a szovjetek légi biztosítási rendszerét – pilótáik kénytelenek voltak módosítani a leszállások rendjét, és egyre

inkább csak éjszaka indultak bevetésekre, amikor nagyobb volt az esélyük arra, hogy vissza is térnek.[116](#)

Az 1980-as évek derekán Washington kilátásai rózsásabbnak látszottak. Komoly erőfeszítések történtek Szaddám Huszein megbékítésére és az irakiak bizalmának visszaszerzésére; az afganisztáni helyzet folyamatosan javult, ahogy a szovjetek egyre inkább védekezésbe szorultak, 1989 elején pedig végleg ki is vonultak az országból. Az Egyesült Államok voltaképpen nemcsak megíúsította Moszkva próbálkozását befolyásának kiterjesztésére Ázsia szívében, de – a változó helyzethez a megfelelő időben és módon alkalmazkodva – a saját új hálózatát is sikerült felépítenie. Igazán szégyen – jelentette ki egy 1985 tavaszán keletkezett hírszerzői dokumentum –, hogy „Irán kivételes történelmi és geostratégiai jelentősége ellenére” olyan rossz Washington és Teherán kapcsolata.[117](#) Az Egyesült Államok egy évvel korábban hivatalosan a terrorizmust támogató államok közé sorolta Iránt, ami azt jelentette, hogy teljes kiviteli tilalom alá esett minden fegyverzettel kapcsolatos árucikk, fokozott ellenőrzés érvényesült a kettős – polgári és katonai – rendeltetésű termékek exportjánál, és számtalan más gazdasági és pénzügyi korlátozás is életbe lépett.

Csakugyan nem szerencsés – olvasható egy ugyanekkor keletkezett másik jelentésben –, hogy az Egyesült Államoknak „nincsenek a kezében ütőkártyák” az Iránnal való kapcsolatban; talán helyénvaló lenne fontolóra venni – veti fel a szerző – „egy merészebb és talán kockázatosabb politikai irányvonal követését”.[118](#) Mindkét oldal sokat nyerhetett volna. Most, hogy Homeini már öreg és beteges volt, Washington mohó kíváncsisággal igyekezett azonosítani azokat a vezetőket, akik a közeljövőben hatalomra juthatnak. Egyes jelentések szerint az iráni belpolitikát alakító erők között létezett „egy mérsékelt csoport”, amely készséggel tett volna lépéseket az Egyesült Államok felé; a velük létesített kapcsolat a jövőben igen értékesnek bizonyulhatott. Abban is reménykedtek, hogy Irán esetleg segíthet az 1980-as évek elején a libanoni Hezbollah terroristái által túszul ejtett nyugati állampolgárok kiszabadításában.[119](#)

Egy építőbb szemléletű megközelítésnek Irán nézőpontjából is lehettek vonzó hozadékai. Ígéretes kezdet volt a helyzet javulása Afganisztánban, ahol megnyugtatóan illeszkedtek az amerikaiak és az irániak érdekei, jelezve, hogy az együttműködés nemcsak elképzelhető, de még gyümölcsöző is lehet. Irán ráadásul más okokból is kereste a viszony javításának lehetőségeit, nem utolsósorban például azért, mert 1980 óta több mint kétmillió afganisztáni menekült lépte át a határait. Ezt a roppant tömeget nem volt könnyű kezelni, ezért a teheráni vezetésnek érdekében állt minden olyan barátkozás, ami enyhíthette a térségben uralkodó bizonytalanságot.¹²⁰ Irán mindeközben csak nagy nehézségek árán tudott hadfelszerelést beszerezni, miközben tovább folyt az Irakkal vívott háború; annak ellenére, hogy a hadiszerencse mindinkább neki kedvezett, a feketepiacon pedig nagyarányú fegyvervásárlásokat eszközölt, egyre csábítóbbnak látta a lehetőséget, hogy az Egyesült Államoktól szerezzen be fegyvereket és hadianyagot.¹²¹ Teherán ezért puhatolózni kezdett, hogy az amerikaiak készen állnak-e a közvetlen tárgyalásokra.

Az első találkozók bizalmatlanok, feszültek és kellemetlenek voltak. Az amerikaiak mindenáron meg akarták nyerni az irániakat, ezért „valódi, illetve megtévesztő hírszerzői értesüléseket” adtak át az országgal kapcsolatos szovjet szándékokról, mindenekelőtt Moszkva vélt területi követeléseiről, hogy meggyőzzék Teheránt az Egyesült Államokkal való együttműködés nyilvánvaló előnyeiről.¹²² A tárgyalások előrehaladása során aztán visszafelé is szivárogni kezdtek információk – például a szovjet hadfelszerelés harcértékéről szerzett adatok –, amelyek Washingtont különösen érdekelték. Az amerikaiak mindig nagyra értékelték az ilyen értesüléseket, 5000 dollárt fizettek ki egy Afganisztánban zsákmányolt AK-74 típusú szovjet géppisztolyért nem sokkal azután, hogy a szovjet hadseregben rendszeresítették ezt a fegyvertípust.¹²³ Nagy figyelemmel kísérték az afgán felkelők beszámolóit a T-72-es harckocsi meg az Mi-24 Krokodil helikopter értékeiről, korlátairól és sebezhetőségéről, tudomást szereztek a napalm és a harci gázok kiterjedt használatáról, és hallottak arról is, hogy a Szpecnazalakulatok mennyire hatékonyak voltak az afganisztáni műveletek során, kétségkívül azért, mert sokkal jobb kiképzést kaptak, mint a

sorkatonák.¹²⁴ Ezek az értesülések húsz évvel később igen hasznosnak bizonyultak.

Az Egyesült Államok és Irán érdekei a dolgok természetéből adódóan estek egybe. Az iráni tárgyalók állítása, hogy „a szovjet ideológia homlokegyenest ellentétes az irániakéval”, egybecsengett az amerikaiak szenvedélyes kommunizmusellenességével. Nagy súllyal esett a latba az is, hogy a Szovjetunió ebben az időben megint jelentős katonai támogatást nyújtott Iraknak. „A szovjetek – mondta egy magas rangú iráni személyiség a tárgyalások során – iráni katonákat ölnek.”¹²⁵ Néhány kurta év alatt Irán és az Egyesült Államok, ha nem lettek is esküdt ellenségekből szívbéli barátok, egyre inkább hajlottak arra, hogy a közös cél elérése érdekében félretegyék az ellentéteiket. Ez a próbálkozás, hogy a nagyhatalmi versengés terepén találjanak középen egy járható ösvényt, azonnal ismerős lett volna a régebbi iráni diplomatáknak és politikusoknak.

Az Egyesült Államok annyira vágyott a kapcsolatok megszilárdítására, hogy a saját maga által hozott tilalmat figyelmen kívül hagyva titokban fegyvereket kezdett szállítani Teheránnak – miközben más országokra nyomást gyakorolt, hogy tartsák be az embargót. Többen – még maga George Shultz külügyminiszter is – elleneztek ezt a döntést, kijelentve, hogy a következmény Irán győzelme és „a térségben izzó Amerika-ellenes indulatok újabb fellángolása lehet”.¹²⁶ Mások úgy vélték, hogy jól szolgálja Washington érdekeit, ha Irak és Irán kölcsönösen a végletekig kimerítik egymást. Shultz egyik helyettese, Richard Murphy egy előző évi kongresszusi meghallgatáson azt állította, hogy „a győzelem [akár Irán, akár Irak számára] katonailag lehetetlen, stratégiai szempontból pedig nem kívánatos”; ez a vélekedés gyakran bukkant fel magas rangú fehér házi tisztségviselők kommentárjaiban.¹²⁷

Az első szállítmányt, 100 darab TOW rakétát (vagyis csőből indított, optikailag rávezetett, huzalvezérlésű páncéltörő rakétát) 1985 nyarán indították útnak, és a közvetítő egy olyan állam volt, amely szorosabb kapcsolatokra vágyott Teheránnal: Izrael.¹²⁸ A baráti viszony különösnek tűnhet a 21. század eleji helyzet ismeretében – manapság az iráni vezetők rendszeresen hangoztatják, hogy „Izraelt le kell törölni a térképről” –, de az 1980-as évek derekán olyan szoros volt a kapcsolat, hogy Jichák Rabin miniszterelnök egy alkalommal

kijelentette: „Izrael Irán legjobb barátja, és nem is szándékozunk ezen változtatni.”¹²⁹

Izrael jórészt azért vett részt ennyire lelkesen az Egyesült Államok fegyverszállítmányainak eljuttatásában, mert Irakot olyan helyzetben akarta tudni, amelyben figyelmét inkább kénytelen a keleti szomszédjára összpontosítani, mintsem hogy másutt végrehajtható műveleteket fontolgasson. Mindazonáltal akadtak kényes mozzanatok. Az Egyesült Államok azt kérte, hogy Izrael szállítsa le Teheránnak az amerikai fegyvereket és felszerelést még az előtt, hogy Washington megfizetné a költségeket. Az izraeli kormány ezért annak megerősítését kérte (és meg is kapta), hogy az amerikai kormányzat legmagasabb szintjén hagyják jóvá az egész tervet. Végül személyesen magától Reagan elnöktől kapták meg a kívánt garanciát.¹³⁰

1985 nyara és 1986 ősze között Irán több jelentős fegyverszállítmányt kapott az Egyesült Államoktól, egyebek között több mint 2000 TOW rakétát, 18 Hawk típusú léghárító rakétát és két szállítmány tartalék alkatrészt a Hawk-rendszerhez.¹³¹ Izrael nem minden esetben működött közre; az üzlet hamarosan már közvetlenül intéződött, noha az Egyesült Államok eközben ismét zavaros vizekre evezett – a bevételből bizonyos összegeket átirányítottak a nicaraguai kontrák felé. Washington a kubai rakétaválság óta kísértette az Egyesült Államok hátsó kertjében ólalkodó kommunizmus réme, így lelkesen támogatót olyan tette kész szerveződések, amelyek hatékonyan szálltak szembe a baloldali eszmékkel és politikával, illetve nem bírálta őket hibáikért vagy túlkapásaikért. A kontrák a nicaraguai szocialista rendszer ellen lázadó fegyveres csoportok voltak, amelyek egymással is gyakran kerültek véres összetűzésbe, viszont jelentős hasznot húztak az amerikaiak megszállott kommunistaellenességéből – és külpolitikai csőlátásából. Ahogy az Egyesült Államok hivatalos és tényleges közel-keleti szerepe különbözött, ugyanúgy állt a dolog Közép-Amerikában: Washington segítséget nyújtott az ellenzéki erőknek annak ellenére, hogy a törvényhozás ezt egyértelműen megtiltotta.¹³²

Először az iráni fegyverszállítások ténye szivárgott ki, és a botrány egyenesen az elnök bukásával fenyegetett. 1986. november 13-án Ronald Reagan főműsoridőben tartott televíziós beszédben

szólt a nemzethez „egy szerfölött kényes és rendkívüli fontosságú külpolitikai kérdésről”. Sorsdöntő pillanat volt, és az elnök minden személyes varázsa kellett ahhoz, hogy győztesen jöjjön ki az ügyből. Reagan semmiképpen sem akarta azt a látszatot kelteni, hogy mentegetőzik vagy védekezik, csupán magyarázatot adott a történetekre. Beszédében egyértelműen szólt az érintett térség fontosságáról és arról, hogy ott Amerikának bármi áron befolyással kell rendelkeznie.

„Irán – mondta a döbbent nézőknek – földrajzi szempontból a világ egyik legérzékenyebb területe. A Szovjetunió és a meleg vízű Indiai-óceán között fekszik. A földrajzi helyzet magyarázza, hogy miért küldött hadsereget a Szovjetunió Afganisztán, és ha lehet, Irán és Pakisztán leigázására. Irán a földrajzi adottságai következtében olyan helyzetben van, hogy ha ellenségesen viselkedik, megakadályozhatja az olaj áramlását a Perzsa-öblöt szegélyező arab országokból. A földrajzi tényezők túl Irán olaja sem nélkülözhető a világgazdaság hosszú távú, egészséges működéséhez.” Ez indokolja és igazolja „kisebb mennyiségű védelmi fegyver és tartalék alkatrész szállítását [Teheránnak]” – jelentette ki. Nem számolt be pontosan az Iránnak szállított fegyverzet mennyiségéről és természetéről, mindössze annyit mondott, hogy „ezek a szerény szállítmányok mindenestül könnyen elférnének egyetlen teherszállító repülőgépen”. Ő maga nem kíván mást tenni, mint „tisztességgel véget vetni a hat éve tartó véres háborúnak” Irán és Irak között, „felszámolni az állami támogatással folyó terrorizmust... és elérni, hogy minden túszejségben hazatérhessen”.[vi 133](#)

Az elnök ezzel az alakítással nem sokat ért el a kitűzött célból, hogy valamelyest elsimítsa a botrányt – hamarosan kiderült ugyanis a vételár egy részének átirányítása is a kontrákhoz. A dolgok még inkább elmérgesedtek, amikor napvilágra került, hogy az Irán–kontra ügy közvetlen érintettjei megsemmisítettek bizonyos iratokat, amelyek azt tanúsították, hogy a törvénytelen titkos akciókra maga az elnök adott felhatalmazást. Reagan megjelent az ügy kivizsgálására létrehozott bizottság előtt, és arra hivatkozott, hogy memóriája már nem a régi: nem tudja bizonyosan, hogy adott-e felhatalmazást az Iránnak való fegyverreladásokra vagy sem. 1987 márciusában újabb televíziós beszédet tartott, ezúttal haragjának adott kifejezést „a

tudomásán kívül végzett tevékenységek” miatt. Azt viszont elismerte, hogy a túszoikat illetően az előző tévébeszédben nem mondott igazat: „Néhány hónappal ezelőtt azt mondtam az amerikai nemzetnek, hogy nem adtam el fegyvereket a túszoikért. Szívem szerint és legjobb szándékaimat tekintetbe véve ez igaz is, a tények és bizonyítékok azonban mást mondanak.”¹³⁴

A zavarba ejtő leleplezés következményei megrengették a Reagan-kormányzatot. Magas rangú tisztviselők ellen indultak eljárások, a vád hol összeesküvés, hol hamis eskütétel, hol bizonyítékok visszatartása volt. Bíróság elé állt a védelmi miniszter, Caspar Weinberger, Robert McFarlane nemzetbiztonsági tanácsadó és utódja, John Poindexter, Elliott Abrams amerikai ügyekért felelős államtitkár, valamint a CIA számos tisztje, köztük a műveleti igazgatóhelyettes, Clair George. Az illusztris névsor nagyszerűen mutatja, milyen messzire volt hajlandó elmenni az Egyesült Államok, hogy biztosítsa pozícióját a térségben.¹³⁵

Ezt tanúsította az is, hogy az eljárások egytől egyig szemfényvesztésnek bizonyultak; a főszereplők George H. W. Bushtól elnöki kegyelemben részesültek, illetve 1992 karácsonyestéjén megsemmisítették az ítéletüket. Az előterjesztés szerint „indítékaik közös nevezője – akár helyesen cselekedtek, akár nem – a hazafiság volt”. Anyagi helyzetük, karrierjük és családjuk oly mértékben sérült – folytatta az elnök –, ami „egyáltalán nem állt arányban azokkal a helytelen cselekedetekkel vagy tévedésekkel, amiket talán elkövettek”.¹³⁶ A kegyelemben részesültek közül többeket már elítéltek hamis eskütétel vagy bizonyítékok visszatartásának vádjával, Caspar Weinberger tárgyalása két héttel későbbre volt kitűzve. Ez remek példája volt a rugalmas igazságszolgáltatásnak és ékesszóló bizonyossága annak a felfogásnak, hogy a cél szentesíti az eszközt. A szerteágazó következmények messze túlnyúltak a washingtoni kormányzat belső berkein.

Szaddám Huszeint csaknem megütötte a guta, amikor hírért vette az Egyesült Államok és Irán üzleti kapcsolatának egy olyan időszakban, amikor Irak abban a meggyőződésben élt, hogy élvezzi Washington támogatását szomszédjával és esküdt ellenségével szemben.

Reagan elnök első, 1986. novemberi televíziós beszédét követően Bagdadban több ülésen vitatták meg az elhangzottakat; Szaddám hangzatos szónoklatot tartott arról, hogy a fegyverreladás „gyalázatos hátba szúrás” volt, és hogy az Egyesült Államoknak sikerült „az erkölcstelen és alávaló viselkedés” új mélypontjára süllyednie.¹³⁷ Washington – összegezte – kész „még több [iraki] vért ontani”, és a többiek is egyetértettek abban, hogy ami eddig kiderült, az csak a jéghegy csúcsa. Egészen bizonyos – jelentette ki néhány héttel később egy magas beosztású iraki tisztségviselő –, hogy az Egyesült Államok továbbra is szövetszik Irak ellen; az imperialista hatalmak már csak ilyenek – értett egyet vele Tarik Aziz miniszterelnök-helyettes.¹³⁸ Szinte tapintani lehetett a haragot és az árulás miatti sértettséget. „Ne higgyetek az amerikaiaknak – az amerikaiak hazudnak – ne higgyetek az amerikaiaknak”, ismételt egy könyörgő hang egy több mint húsz évvel később Bagdadban előkerült hangfelvételen.¹³⁹

Az Irán–kontra botrány nyomán sokan veszítették el állásukat Washingtonban, de ennél lényegesebb, hogy az eset nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az irakiakban az 1980-as évek derekán erősödött az ostromlottság érzése. Most, hogy az Egyesült Államok rútot becsapta Irakot, Szaddám és környezete már mindenütt összeesküvést vélt felfedezni. Az iraki vezető az ötödik hadoszlop aknamunkájáról kezdett beszélni, és arról, hogy elvágja a torkukat, ha rájuk talál; hirtelen mély gyanakvással kezdte szemlélni azokat az arab országokat, amelyek szerinte kényelmetlenül szoros kapcsolatot tartanak fenn az Egyesült Államokkal és Iránnal. Egy későbbi magas szintű amerikai jelentés szerint az Irán–kontra ügy után Szaddámnak meggyőződésévé vált, hogy „Washingtonban nem lehet megbízni, és hogy az amerikaiak személy szerint őt akarják kiiktatni”.¹⁴⁰

A feltételezés, hogy az Egyesült Államok kétszínű és hamiskártyás, aligha volt teljességgel alaptalan. Az amerikaiak korábban szoros baráti viszonyban álltak a sahhal, most pedig Homeini ajatollah rendszerével próbáltak jó kapcsolatokat teremteni. Jelentős katonai és gazdasági támogatást nyújtottak egy visszataszító figurákból álló afganisztáni csoportosulásnak pusztán Washington és Moszkva régi szembenállására való tekintettel. Magát Szaddámot is keblükre ölelték, amikor ez tűnt a megfelelő lépésnek,

és azonnal cserben hagyták, amikor személye már nem volt kívánatos. Nem az volt a fő baj, hogy az amerikai érdekeket tartják szem előtt, hanem az, hogy a birodalmi típusú külpolitika jóval több tapintatot és körültekintést, valamint a hosszú távú következmények alapos mérlegelését igényli. Az Egyesült Államok a 20. század végén a selyemút mentén fekvő országok fölötti ellenőrzésért folyó küzdelemben minden esetben átgondolatlanul, kutyafuttában hozott döntéseket és kötött megállapodásokat; az adott pillanat problémáit úgy oldotta meg, hogy a holnappal nem foglalkozott. Elérte a célt: kiűzte a Szovjetuniót Afganisztánból, de nem gondolt arra, hogy mi történik majd azután.

Az Egyesült Államok által alkotott rendszer valódi arca nagyon is láthatóvá vált Irakban az 1980-as évek végén és 1990-ben. Zavart amerikai tisztségviselők az Irán–kontra botrány után minden tőlük telhetőt elkövettek – a védelmi miniszter szavaival élve –, hogy „visszanyerjék az arab államok szemében az ország hitelességét”.¹⁴¹ Ez Irak esetében azt jelentette, hogy rendkívül kedvező hitelkonstrukciókat kínáltak, a kereskedelem fejlődését serkentő kezdeményezésekkel álltak elő (például enyhítették a kettős, polgári és katonai rendeltetésű és más, csúcstechnológiát képviselő árucikkek kiviteli tilalmát), és támogatták az ország roskadozó mezőgazdaságát. Mindent elkövettek, hogy visszanyerjék Szaddám bizalmát.¹⁴² Bagdad egészen másképpen értelmezte a dolgot, Szaddám elfogadta a felkínált lehetőségeket, de úgy vélte, hogy mindez csak egy újabb csapda része – talán egy nyílt katonai támadás előjátéka, talán kísérlet a nyomás fokozására egy olyan időszakban, amikor az Iránnal folytatott háború idején felhalmozódott kölcsönök törlesztése egyre komolyabb nehézséget jelent.

Az irakiak – jelentette ki az Egyesült Államok bagdadi nagykövete – „szilárdan meg vannak győződve arról, hogy Washington szemet vetett Irakra. Állandóan erről panaszkodnak... Azt hiszem, ezt Szaddám Huszein őszintén elhiszi.”¹⁴³ 1989 végén az iraki vezetők arról kezdtek püsmogni, hogy az Egyesült Államok puccsot készít elő Szaddám Huszein ellen. Tarik Aziz az amerikai külügyminiszter, James Baker szemébe mondta: Iraknak bizonyítékai vannak arra, hogy Washington Szaddám elmozdítását tervezi.¹⁴⁴ A bekerítetttség és ostromlottság lelkiállapota olyan súlyos paranoiává

terebélyesedett, hogy az Egyesült Államok bármely lépését félreértették, és mögötte galád szándékot gyanítottak.

Nem nehéz megérteni Irak lelkiállapotát, különösen azután, hogy a Washington által megígért hitelgaranciákat 1990 júliusában hirtelen visszavonták, mert a kongresszus elutasította a Fehér Ház terveit a Bagdadnak nyújtandó pénzügyi támogatásra. Ami pedig a 700 milliós államkölcsön visszavonásánál is rosszabb volt, Irakot szankciókkal sújtották azért, mert harci gázt vetett be az Irán elleni háború során. Szaddám értelmezésében mindez nem jelentett mást, mint hogy a történelem ismétli önmagát: az Egyesült Államok megígér valamit, aztán egészen másként cselekszik, ráadásul komiszul és alattomosan.¹⁴⁵

Az iraki haderő ekkorra már gyülekezett az ország déli részén. „Ehhez normális esetben nem lenne semmi közünk” – mondta a csapatmozdulatokról az Egyesült Államok bagdadi nagykövete, April Glaspie Szaddám Huszeinnek 1990. július 25-én. A találkozáson elhangzottak nyilvánosságra hozott leirata – a 20. század végének egyik legterhelőbb dokumentuma – szerint a nagykövet asszony elmondta: „közvetlen utasítást kaptam Bush elnöktől, hogy Irakkal való kapcsolataink javításán fáradozzam”, és méltatta az iraki elnök „országának újjáépítésére tett rendkívüli erőfeszítéseit”, mindazonáltal – tette hozzá – „tudjuk, hogy pénzre van szükségük”.

Irakra nehéz idők járnak – ismerte be Szaddám, aki egy másik, később ugyancsak nyilvánosságra került feljegyzés szerint „szívélyes volt, józan, sőt kifejezetten kedves a találkozó során”.¹⁴⁶ Az irányított ferdefúrások és a régóta fennálló határviták Kuvaittal, az olaj alacsony világpiaci ára – mondta – mind-mind komoly gazdasági nehézségeket okoznak, akárcsak az Iránnal folytatott háború során felhalmozódott adósságok. Arra a kérdésre, hogy a Kuvaittal folytatott, egyre élesedő területi és gazdasági vitában mit tartana elfogadható megoldásnak, Szaddám zavarosan beszélt arról, hogy milyen jó lenne a Satt-el-Arab vízi út fölötti teljes ellenőrzés megszerzése (ami már az Iránnal folytatott háborújának is stratégiai célja volt), vagy ha ez nem lehetséges, „megvédjük az igényünket Kuvaitra, hogy Irakot egészen tartssuk meg abban a formában, amilyennek kívánjuk. Mit gondol erről az Egyesült Államok?” – kérdezte Szaddám.

„Nincs véleményünk az arab országok egymás közötti konfliktusairól – válaszolt a nagykövet asszony –, így a Kuvaittal folytatott vitájukról sincs.” Majd pontosabban is kifejtette álláspontját: „Baker külügyminiszter úr arra utasított, hogy hangsúlyozzam azt, amit először az 1960-as években mondtunk Iraknak: Kuvait ügyének semmiféle kapcsolata nincs Amerikával.”¹⁴⁷ Szaddám zöld jelzést kért az Egyesült Államoktól, és úgy értelmezte, hogy meg is kapta. A következő héten az iraki hadsereg lerohanta Kuvaitot.

A következmények katasztrofálisak voltak. A következő három évtizedben a világpolitika folyását nagyban befolyásolták az Ázsia gerince mentén sorakozó országokban zajló események. A térség fölötti ellenőrzés megszerzéséért folytatott küzdelem háborúhoz, felkelésekhez és a nemzetközi terrorizmus megerősödéséhez vezetett – de alkalmakat és lehetőségeket is kínált, és nemcsak Iránban, Irakban és Afganisztánban, hanem a Fekete-tengertől kelet felé nyúló térség országában is: Szíriától Ukrajnáig, Kazahsztántól Kirgizisztánig, Türkmenisztántól Azerbajdzsánig és Oroszországtól Kínáig. Kuvait lerohanása óta az események egy új selyemút megszületése körül kavarnak.

Út a tragédia felé

Kuvait 1990-ben történt lerohanása rendkívüli események egész sorát indította el, amelyek meghatározóan hatottak a 20. század vége és a 21. század eleje világtörténelmére. Szaddám Huszeint a britek valaha így jellemezték: „lefeagyverző mosolyú, szalonképes fiatalember, akiből hiányzik a számos kollégájára jellemző felszínes udvariasság... és nem szereti a köntörfalazást”. A bagdadi brit nagykövet az 1960-as évek végén olyan embernek tartotta, „akivel – ha gyakrabban láthatnánk – meg lehetne állapodni”.¹ A franciák az arab De Gaulle-t látták benne, akinek „nacionalizmusát és szocializmusát” nagyra értékelte Jacques Chirac; Szaddám olyasvalaki volt, akire Washington az 1980-as évek elején szívesen fogadott volna abban a játszmában, amit Donald Rumsfeld így nevezett: „az Egyesült Államok regionális pozícióinak javítása”.²

Kuvait megtámadása – mondta Szaddám 1990 decemberében a legközelebbi tanácsadójának – egyfajta önvédelmi lépés az Irán–kontra botrány meg az után, hogy fény derült az Egyesült Államok kétszínűségére.³ A világ többi országa egészen másképpen értékelte a történeteket. Az inváziót követően igen gyorsan gazdasági büntetőintézkedéseket léptettek életbe, az ENSZ pedig az iraki csapatok haladéktalan visszavonását követelte. Amikor bizonyossá vált, hogy Bagdad egyszerűen figyelmen kívül hagyja a mind határozottabb diplomáciai nyomást, tervek készültek a helyzet erővel történő megoldására. 1991. január 15-én George H. W. Bush – „azon felelősségeim és felhatalmazásaim alapján, amelyekkel az Alkotmány mint elnököt és főparancsnokot felruház, valamint az Egyesült Államok törvényeinek és államközi szerződéseinek értelmében” – engedélyt adott a katonai akció indítására. Az 54. számú nemzetbiztonsági határozat első mondata, amely elrendeli „erő

alkalmazását az Egyesült Államok légi-, tengeri és hagyományos szárazföldi erői által, koalíciós partnereink fegyveres erőivel összehangoltan”, feltűnő módon nem tesz említést az iraki agresszióról, a kuvaiti szuverenitás vagy a nemzetközi jog megsértéséről. Ehelyett egy olyan mondatban, amely meghatározta a következő három évtized amerikai külpolitikai hangvételét, az elnök kijelentette: „A Perzsa-öböl olajához való hozzáférés és a térség baráti országainak biztonsága kulcsfontosságú az Egyesült Államok nemzetbiztonsága szempontjából.”⁴ Szaddám Huszein Kuvait elleni támadása tehát közvetlen kihívást jelentett Amerika hatalma és érdekei ellen.

Nagyszabású, számos ország haderejét felvonultató hadművelet következett. Az akció főparancsnoka Norman Schwarzkopf tábornok volt, akinek édesapja tanácsadóként vett részt a második világháború idején az iráni rendőrség újjászervezésében, 1953-ban a Moszadeket elmozdító Ajax hadműveletben, valamint az iráni hírszerző szervezet, az ország népességét 1957 és 1979 között rettegésben tartó SZAVAK megszervezésében. A szövetségesek légijereje a védelem, a hírközlés és a fegyvergyártás kulcsfontosságú pontjait vette célba, a szárazföldi erők pedig a Sivatagi Vihar hadművelet (Operation Desert Storm) keretében nyomultak be Dél-Irak és Kuvait területére. A hadjárat látványos volt és villámgyors. Hat héttel 1991 januárja, a harci cselekmények kezdete után Bush elnök tűzszünetet hirdetett, és február 28-i televíziós beszédében bejelentette: „Kuvait felszabadult. Az iraki hadsereg vereséget szenvedett. A kitűzött katonai célokat elértük. Kuvait ismét a kuvaitiaké, akik maguk irányíthatják a sorsukat... Ez most nem az ujjongás ideje – folytatta –, és még kevésbé a kárörömé. Azzal kell foglalkoznunk, mi lesz a győzelem és a háború után.”⁵

Bush támogatottsága káprázatos magasságokba emelkedett, meghaladta a korábbi rekordot, amit Truman elnök ért el 1945-ben, a német fegyverletétel évében.⁶ Ennek részben az volt az oka, hogy a háborús célokat világosan meghatározták és igen gyorsan el is érték, a szövetséges erők pedig szembetűnően kevés embert veszítettek. Az Egyesült Államok kifejezetten nem tekintette célnak Szaddám Huszein elmozdítását, „amennyiben az iraki elnök nem vet be vegyi, biológiai vagy nukleáris fegyvereket”, nem támogat terrorista

támadásokat és nem pusztítja el a kuvaiti olajmezőket; ellenkező esetben ugyanis – jelentette ki Bush elnök – „az Egyesült Államok kiemelt céljává válik Irak jelenlegi vezetésének leváltása”.⁷

Washington döntését, hogy a legelső adódó alkalommal véget vet a katonai műveleteknek, csodálattal fogadta nemcsak az arab világ, hanem a többi ország is – annak ellenére, hogy az iraki katonák számos kuvaiti olajkutató megrongáltak és felgyújtottak. Ezeket a pusztításokat az amerikaiak részben azért hagyták figyelmen kívül, mert úgy érezték – írta az elnök az 1990-es évek végén nemzetbiztonsági tanácsadójával, Brent Scowcrofttal közösen írt könyvében –, hogy az iraki fővárosig való előrenyomulás „a küldetés elfogadhatatlan mértékű kiterjesztése” lenne. Amellett, hogy elidegenítette volna az Egyesült Államok szövetségeseit az arab világban és másutt, azt is felismerték, hogy túlságosan nagy árat kellett volna fizetni a szárazföldi háború folytatásáért és „Szaddám kiiktatásának kísérletéért”.⁸

„Úgy határoztunk, hogy nem megyünk Bagdadba – jelentette ki a védelmi miniszter, Dick Cheney 1992-ben a Discovery Institute-ban tartott beszédében –, mert ez soha nem is volt a célunk. Az Egyesült Államok nem erre vállalkozott, a Kongresszus nem erre vállalkozott, és nem ezért szerveződött a koalíció.” Ráadásul – folytatta – az Egyesült Államok „nem kíván nyakig merülni a feladatban, hogy Irakot kézbe vegye és kormányozza”. Szaddám elmozdítása igen nehéz lenne, „számomra pedig az a fő kérdés, hogy vajon hány amerikai életet ér meg Szaddám. A válasz pedig, hogy olyan átkozottul sokat azért semmiképp.”⁹

A nyilvános álláspont az volt, hogy Szaddámot nem elmozdítani kell, csak megfékezni. Bizalmas körben egészen másképp festett a dolog. 1991 májusában, mindössze pár héttel a tűzszünet életbe lépése után Bush elnök jóváhagyott egy tervet, amely szerint „alkalmas helyzetet kell teremteni Szaddám Huszein elmozdítására”. A fedett művelet költségeinek fedezésére komoly összeget, 100 millió dollárt különítettek el.¹⁰ Az Egyesült Államok az 1920-as évek óta tevékenyen segítette a stratégiai érdekeinek megfelelő kormányokat; most megmutatta, hogy kész rezsimváltást is támogatni annak érdekében, hogy a világ valamely részére rákényszerítse saját elképzeléseit.

Az Egyesült Államok merészségét ezúttal részben az 1990-es évek elején bekövetkezett hatalmas geopolitikai változások lobbantották lángra. Nem sokkal Kuvait lerohanása előtt ledőlt a berlini fal, és Irak veresége után néhány hónappal összeomlott a Szovjetunió. 1991 karácsonyán Mihail Gorbacsov elnök lemondott, és tudomásul vette, hogy az ország tizenöt független államra válik szét. A világ „szinte bibliai arányú változások szemtanúja – mondta néhány héttel később Bush elnök a kongresszusban. – Az Egyesült Államok Isten kegyelméből megnyerte a hidegháborút.”¹¹

Oroszországban a változás elkeseredett hatalmi harcokat hozott, amelyek alkotmányos válságba torkolltak, és miután a hadsereg tankjai 1993-ban tűz alá vették a kormány székhelyét, a moszkvai Fehér Házat, a régi gárda végleg távozásra kényszerült. Ebben az időszakban mélyreható átalakulás ment végbe Kínában is. Mao Ce-tung 1976-ban bekövetkezett halála után a Teng Hsziao-ping és mások által bevezetett reformok kezdték éreztetni hatásukat; az ország elszigetelt, regionális hatalomból rohamosan növekvő gazdasági, katonai és politikai törekvéseket dédelgető világpolitikai tényezővé lett.¹² Dél-Afrikában megbukott az elnyomó apartheid rendszer. Úgy látszott, hogy diadalmasan és feltartóztathatatlanul közeledik a szabadság, a béke és a jólét korszaka.

A világ eddig két felfegyverzett táborra volt szakadva – mondta Bush elnök a szenátus és a képviselőház együttes ülésén –, de „most már csak egyetlenegy vezető hatalom létezik: az Egyesült Államok”.¹³ A Nyugat győzött. Ha Irak esetében szükség volt is erkölcsileg megkérdőjelezhető műveletek elindítására, ez megbocsátható a mindennél fontosabb cél érdekében: hogy terjesszük az Amerikai Birodalom védjegyét és ajándékát – a demokráciát.

A Kuvait lerohanását követő évtized folyamán az Egyesült Államok morálisan kétséges, de becsvágyó politikai irányvonalat követett. Folyamatosan ismételte, hogy célja Irak és a hasonló helyzetben lévő országok felszabadítása, illetve a demokrácia szellemének és gyakorlatának terjesztése – és a gyorsan változó világban olykor kíméletlen erővel, szinte bármi áron igyekezett védelmezni és előmozdítani a saját érdekeit. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 687-es, az Öböl-háború lezárulása után hozott

határozata nemcsak Kuvait szuverenitását és határait garantálta, hanem fenntartotta a korábbi gazdasági szankciókat „az orvosi és egészségügyi cikkeken kívül bármilyen más termék vagy árucikk [Iraknak történő] eladását vagy szállítását” illetően, kivéve az élelmiszereket.¹⁴ Ez az intézkedés a lefegyverzés gyorsítását, a biológiai és vegyi fegyverkezési programok leállítását kívánta elősegíteni, illetve arra akarta rábírn Szaddám Huszein rendszerét, hogy egyértelműen ismerje el Kuvait szuverenitását. Az iraki árukivitel, illetve az országgal folytatott pénzügyi műveletek teljes betiltása megsemmisítő hatással volt – elsősorban a szegényekre. A *Lancet*-ben közölt kezdeti becslések szerint a szankciók nyomán az első öt évben félmillió iraki gyermek halt meg alultápláltságban vagy betegségekben.¹⁵ Leslie Stahl 1996-ban a *60 Minutes* című televízióműsorban interjút készített az Egyesült Államok ENSZ-nagykövetével, Madeleine Albrighttal, és a beszélgetés során megjegyezte, hogy a szankciók következtében több gyermek halt meg Irakban, mint 1945-ben Hirosimában. Megéri ilyen árat fizetni Szaddám megfékezéséért? – kérdezte. „Nos – válaszolt a diplomata –, ez egy nagyon nehéz választás, de úgy gondoljuk, hogy megéri.”¹⁶

A kereskedelmi és pénzügyi szankciók mellett más intézkedéseket is hoztak Irakkal szemben a tűzszünet életbe lépése után. A 32. (1996-tól a 33.) szélességi kör alatti és a 36. fölötti sávban megtiltottak mindennemű légi közlekedést, és az 1990-es években amerikai, brit és francia harci repülőgépek csaknem 200 000 órjáraton ellenőrizték az érintett légtérrel.¹⁷ Ezek a repülési tilalommal sújtott zónák Irak teljes területének több mint a felét tették ki; az intézkedés – legalábbis a hivatalos indoklás szerint – az északon élő kurd és a délen élő síita lakosság védelmét célozta. A tilalmat egyoldalúan, az ENSZ Biztonsági Tanácsának felhatalmazása nélkül hozták meg, ami ugyancsak azt mutatta, hogy a Nyugat készen áll bármikor beavatkozni más országok belügyeibe, és a saját kezébe venni a dolgok irányítását, ha úgy diktálják az érdekei.¹⁸

Ez bizonyosodott be ismét 1998-ban, amikor Clinton elnök aláírta az Irak felszabadításáról szóló törvényt (Iraq Liberation Act), amelynek értelmében „az Egyesült Államok arra törekszik, hogy eltávolítsa a Szaddám Huszein vezetésével működő kormányt és elősegítse egy azt felváltó demokratikus rendszer

megszilárdulását”.¹⁹ Clinton bejelentette továbbá, hogy 8 millió dollárt különítettek el „az iraki demokratikus ellenzék számára” azzal a kifejezett céllal, hogy lehetővé tegyék a Szaddám rendszerével szemben álló csoportok „egyesülését és hatékonyabb együttműködését”.²⁰

Az Egyesült Államok és szövetségesei nem csak Irakban próbálták elérni, amit akartak. Clinton elnök például közeledni próbált az iráni vezetéshez, hogy párbeszédet kezdeményezzen, és javítsa a két ország kapcsolatát, ami mélypontra jutott részben az Irán–kontra botrány nyomán, részben pedig annak következtében, hogy a *Vincennes* hadihajó 1988-ban lelőtt egy iráni utasszállító repülőgépet. A Teherán által végrehajtott bosszúakciók teljes listája máig sem ismeretes, de több bizonyíték szól amellett, hogy számos terrorista támadást hajtottak végre amerikai célpontok ellen; ilyen akció lehetett 1988 decemberében a PanAm 103-as számú járatának felrobbantása a skóciai Lockerbie fölött vagy 1996-ban a Szaúd-Arábiában, Dahrán közelében lévő amerikai támaszpont ellen végrehajtott bombatámadás.²¹

Miután az utóbbi ügyben az amerikaiak nyomozása során az irániak érintettsége mellett szóló erős bizonyítékok kerültek napvilágra, Clinton elnök az 1990-es évek végén egy közvetítő által kézbesített levélben tudatta tiltakozását Mohammed Hatami elnökkel. Az irániak ingerült válaszbán „pontatlannak és elfogadhatatlannak” minősítették a vádat, hogy részesek lennének a tizenkilenc katona halálát okozó támadásban. Ráadásul – folytatódik a levél – az Egyesült Államok részéről képmutatás felháborodni a terrorista cselekmények miatt, minthogy Washington az égvilágon semmit sem tett azért, hogy „bíróság elé állítsa vagy átadja Iránnak azokat a könnyűszerrel azonosítható amerikai állampolgárokat, akik felelősek az iráni utasszállító repülőgép egy évtizeddel korábban történt lelövéséért”. Mindamellett Teherán kínált némi reménységet is. Az elnök nyugodt lehet afelől – így a válasz –, hogy „Iránnak nincsenek ellenséges szándékai az Egyesült Államokkal szemben... Az iráni nép nemcsak hogy nem táplál ellenséges indulatokat, de mély tiszteletet érez a nagyszerű amerikai nemzet iránt.”²²

Hasonló előrelépés történt Afganisztánban, ahol létrejött a kommunikáció a keményvonalas tálib rezsimmel, miután a legfőbb

vezető, Mohammed Omár molla 1996-ban egy közvetítő révén felvette a kapcsolatot Washingtonnal. Az első jelek itt is ígéretesek voltak. A kabuli amerikai nagykövetség által szervezett első találkozásiról készült bizalmas jelentés szerint az egyik magas rangú tálib vezető kijelentette: „A tálibok nagyra becsülik az Egyesült Államokat... és nem felejtették el a szovjetek ellen folytatott dzsihád idején nyújtott amerikai támogatást... A tálibok jó kapcsolatokra törekszenek az Egyesült Államokkal.”²³ Ez a békítő hangú üzenet okot adott a derűlátásra, amint az is, hogy Washingtonnak hasznosnak ígérkező kapcsolatai és régi barátai is akadtak a régióban. Az egyik ilyen kulcsfigura a szovjet megszállás óta a CIA nagyra becsült emberének számító Dzsálaladdin Hakkani volt, aki társadalompolitikai téren és a nők jogai tekintetében (viszonylag) liberális nézeteket vallott, legalábbis egy elemzés szerint, amely befolyásának növekedését taglalta a tálib rendszerben.²⁴

Az Egyesült Államokat elsősorban az nyugtalanította, hogy Afganisztán a militáns iszlamisták és terroristák melegágya. Amikor a tálibok az 1996-os év folyamán ellenőrzésük alá vonták Kabult, a szomszédos országok tartani kezdték a térségben esetleg eluralkodó labilitástól, a vallási fundamentalizmus felerősödésétől, illetve attól a lehetőségtől, hogy az oroszok ismét megjelenhetnek a közép-ázsiai térségben, ahonnan a Szovjetunió összeomlását követően épp kivonultak.

Ezeket az aggodalmakat vitatták meg amerikai tisztségviselők és magas rangú tálib vezetők 1996 októberében Kandahárban. Az amerikaiak biztosítékokat kaptak arra, hogy a kiképzőtáborokat felszámolták, és hogy erről személyesen is meggyőződhetnek. Magas rangú tálibok (köztük az afgán külügyminiszter, Muhammad Ghousz molla) biztató választ adtak az Oszama bin Ladennel kapcsolatos kérdésekre is. A menekült szaúdi milliárdos tevékenysége egyre jobban aggasztotta az amerikai hírszerzést. A CIA összefüggésbe hozta Bin Ladent az 1992-ben Szomáliában amerikai katonák ellen intézett támadással, illetve a New York-i World Trade Centerben 1993-ban történt robbantással, és azzal vádolta, hogy szervezete, az „al-Káida toborzóhálózatot, illetve gyülekezési központokat tart fenn Egyiptomban, Szaúd-Arábiában és Pakisztánban”. Egy hírszerzői jelentés szerint ő „a szélsőséges

iszlamista tevékenységek egyik legjelentősebb pénzügyi támogatója a világon”.²⁵

„Hasznos lenne – jelezték az amerikaiak az afgán küldötteknek –, ha a tálibok elmondanák nekünk, hogy hol találhatjuk meg [Bin Laden], és biztosítanak, hogy ne követhessen el terroristatámadásokat.” Az afgánok azt válaszolták, hogy „Bin Laden vendégként és menekültként tartózkodik nálunk”, a pastu szokások szerint tehát „kötelességünk, hogy irányában tiszteletet és vendégszeretetet tanúsítsunk. A tálibok – jelentették ki – senkinek sem engedik meg, hogy országunkat terrorista tevékenység céljaira használja fel.” Bin Laden mindenesetre „ígéretet tett arra, hogy amíg Afganisztánban él, nem követ el terrorcselekményeket”, később pedig, amikor a tálibok gyanúsítást találtak, hogy Dzsalálábádtól délre, a Tora Bora-barlangokban tanyázik, és megkérték, hogy „távozzon onnan, és lakjon egy közönséges házában”, engedelmessé vált.²⁶

Noha mindez a felszínen megnyugtató volt, az amerikaiak határozottabb fellépést vártak, és most más módszerrel próbálkoztak. „Ez az ember mérgező... – mondták nyomatékosan a tálib küldötteknek. – Minden országnak, még az olyan hatalmasaknak is, mint az Egyesült Államok, szüksége van barátokra. Afganisztán számára pedig különösen fontos, hogy legyenek barátai.” Ez figyelmeztetés volt, utalás arra, hogy következményei lesznek, ha Bin Laden bármilyen jövőbeni terrorcselekményben részt vesz. A tálib vezetés tekintélyes figurája, Rabbani molla egyértelmű választ adott: elismételte a korábban elhangzottakat. Szavait változtatás nélkül küldték el Washingtonnak, és kapták meg másolatban az Egyesült Államok iszlámábádi, karacsi, lahori, rijádi és dzsiddai diplomáciai képviselőitől: „A világnak ebben a részében az a törvény, hogy ha valaki menedéket keres, annak menedéket kell adnunk, ha azonban vannak [köztük] olyan emberek, akik terrorcselekményeket hajtanak végre, [önök] mutassanak rájuk; nekünk is megvan a józan eszünk, és nem fogjuk megengedni, hogy ilyen mocskos tevékenységet folytassanak.”²⁷

Az ilyen kijelentések őszinteségét valójában soha nem tették próbára – de nem is vették őket készpénznek. 1998 tavaszára a CIA kidolgozott egy „tökéletes műveleti tervet” Bin Laden elfogására,

aminek része volt az afganisztáni törzsi lakosság együttműködésének megszerzése. Egy nagymértékben szerkesztett és rövidített CIA-jelentés szerint májusra készen állt a Bin Laden elfogására készített „részletes, óvatos és realisztikus”, bár nem minden kockázattól mentes terv. Az más kérdés volt, hogy jóváhagyást kap-e, egy résztvevő szerint „ötven százalék annak az esélye, hogy zöld lámpát kapunk”. A hadsereg magas rangú tisztjei nem voltak ennyire derűlátóak. A Delta Force parancsnoka állítólag kétségeket táplált a terv egyes részleteit illetően, a Joint Special Operations parancsnoka pedig úgy vélte, hogy a terv „túlmutat a CIA lehetőségein”. Noha megtartották a művelet „utolsó, fokról fokra nehezített próbáját”, és jól is sikerült, végül lefűjték az egészet.²⁸

Aztán mielőtt még bármiféle komoly kísérlet történt volna Bin Laden elfogására, az események meghatározó fordulatot vettek. 1998. augusztus 7-én az al-Káida terrorszervezet bombatámadást hajtott végre Nairobiban és Dar Es-Salaamban az Egyesült Államok kenyai és tanzániai nagykövetsége ellen; a két támadásban 224 ember lelte halálát, a sebesültek száma több ezer volt. A gyanú azonnal Bin Ladenre terelődött.

Az Egyesült Államok két héten belül akcióba lépett, 78 cirkáló rakétát lőtt ki az al-Káida négy feltételezett afganisztáni bázisára. „A terrorizmust vettük célba” – mondta augusztus 20-i televíziós beszédében Clinton elnök. „A küldetés világos volt: lesújtani a mai nemzetközi terrorizmus első számú szervezőjéhez és támogatójához, Oszama bin Ladenhez kötődő és általa alapított radikális csoportok hálózatára.” Clinton ebben az időben egy fehér házi gyakornokkal, bizonyos Monica Lewinskyval való viszonya miatt kiobbant, az elnökségét is fenyegető botrány kellős közepén vergődött, és alig három nappal korábban emiatt kellett tévébeszédet tartania. Az elnök a támadások értelmi szerzőjének kiiktatását célzó rakétacsapások előtt nem tanácskozott a tálib vezetőkkel. A bírálókat megelőzendő kijelentette: „azt akarom, hogy a világ megértse: akciónk nem az iszlám ellen irányult”, éppen ellenkezőleg – folytatta a sokfelől szorongatott elnök –, „az iszlám nagyszerű vallás”.²⁹

Nem elég baj, hogy a Bin Laden kiiktatására tett kísérlet eredménytelennek bizonyult, ráadásul még el is mérgeztette a viszonyt a tálibokkal, akik azonnal kifejezték felháborodásukat, hogy

az amerikaiak afgán területen hajtottak végre támadást egy vendég ellen, akinek a kelet-afrikai terrorcselekményekben való részvétele még csak nem is bizonyosodott be minden kétséget kizáróan. Omár molla kijelentette, hogy a tálibok „soha senkinek nem fogják kiadni, és bármi áron, akár a vérükkel is megvédelmezik Bin Ladent”.³⁰ Egy amerikai hírszerzői értékelés szerint nem elhanyagolható rokonszenv él Bin Laden személye és szélsőséges szemlélete iránt az arab világban, ahol sokan hisznek az üzenetében, hogy a muszlim népekkel „igazságtalanul bánnak, és áldozatokká teszik őket”, mint ahogy az is általános meggyőződés, hogy „az Egyesült Államok romlott és bűnös rezsimeket támogat, [illetve] az arabság megosztását, meggyengítését és kizsákmányolását tervezi”. Bin Laden terrorcselekményeit kevesen támogatják – összegzi a jelentés –, „de igen sokan osztják – legalábbis részben – a politikai nézeteit”.³¹

Hasonlóan gondolkodott maga Omár molla is, aki három nappal az amerikaiak rakétacsapása után a washingtoni külügyminisztériummal folytatott figyelemre méltó telefonbeszélgetés során kijelentette: „a támadás a szándékolttal ellentétes hatást vált ki, és Amerika-ellenes indulatokat támaszt az iszlám világában”. A közelmúltig titkos minősítésű telefonbeszélgetés során (ez az egyetlen ismert közvetlen kapcsolatfelvétel az afgán legfőbb vezető és amerikai tisztségviselők között) Omár molla a kínos Lewinsky-ügyre célozva említést tett Clinton elnök „jelenlegi otthoni nehézségeiről”; erre való tekintettel és annak érdekében, hogy az egyoldalú és katasztrófális kimenetelű rakétatámadás után „az iszlám világában újjáépítsék az Egyesült Államok népszerűségét, a Kongresszusnak le kellene mondatnia az elnököt”.³²

Mindeközben a tálibok szóvivője, Vakil Ahmed Muttavakil „az egész afgán nép elleni támadásnak” minősítette az amerikai rakétacsapásokat. Kandahárban és Dzsalálábádban hatalmas Amerika-ellenes tüntetések folynak – állította Muttavakil, aki nem sokkal a támadások után amerikai tisztségviselőkkel vitatta meg a történeteket. „Ha [a tálibok] képesek lennének hasonló csapásokkal állni bosszút Washingtonon, megtennék” – jegyezte meg.³³ Ahogyan Szaddám Huszein, amikor rájött, hogy az Egyesült Államok fegyvereket ad el Iránnak, miközben fennen hangoztatja, hogy

támogatja Irakot, most a tálibok érezték elárulva és kijátszva magukat – Washington barátságos üzeneteket küld, ugyanakkor pedig kíméletlen brutalitással cselekszik.

Vakil Ahmed Muttavakil kifejezte felháborodását az amerikaiak által a rakétacsapások után közzétett bizonyítékok gyengeségét illetően. A tálib vezetők mindig is egyértelműen hangoztatták: ha Bin Ladent valóban azon érik, hogy terrorcselekményeket szervez és irányít afgán területről, megteszik vele szemben a szükséges lépéseket.³⁴ Omár molla a támadás után csaknem azonnal bizonyítékokat követelt Washingtontól.³⁵ Sokan vélik úgy – mondta –, hogy a vádak koholmányok, mások rámutatnak, hogy Bin Laden „korábban az Egyesült Államok támogatását élvező gerillaharcos volt”. Amivel az amerikaiak előálltak, az alig több, mint „némi papír”, ami aligha tekinthető bizonyítéknak; a videokazetta, amit azzal adtak át a táliboknak, hogy „van rajta valami új Bin Ladenről”, egyszerűen komolytalan, bizonyítékként pedig értéktelen.

A támadás gyalázatos tett volt – jelentette ki Muttavakil. – Ártatlan afgánok halálát okozta és megsértette Afganisztán területi integritását. Ha az amerikaiak valóban meg akarják oldani a Bin Laden jelentette problémát, beszéljenek a szaúdiakkal, a dolgok megoldódnának, mégpedig „nem órák, hanem percek alatt”.³⁶ Sajátos módon – ahogy a Rijádhhoz fordulást javasoló táviratok, kutatási iratok és ajánlások özöne mutatja – az Egyesült Államok magától is ugyanerre a megállapításra jutott.³⁷

Az amerikai rakétacsapások következményei katasztrofálisak voltak. Ahogy az al-Káida által jelentett fenyegetést taglaló, egy évvel később készült hírszerzési elemzés rámutat: nemhogy nem sikerült kiiktatni Bin Ladent, de figurája a rakétatámadás következtében az egész arab világ szemében gyakorlatilag felmagasztosult, úgy tekintenek rá, mint „a megtámadott gyengébb félre, aki szilárdan szegül szembe az erőszakos túlerővel”. Valódi veszély rejlett abban, hogy egyre többeket zavar „az amerikaiak kulturális arroganciája”, és az is nyugtalanító – figyelmeztetett a jelentés –, hogy az amerikai rakétatámadás „morálisan megkérdőjelezhető” volt, s ebben a tekintetben párhuzamokat mutat Bin Laden robbantásos merényleteivel: ártatlanok sérültek meg és veszítették életüket, mert az elkövetők politikai célok érdekében elfogadhatónak tekintették az

erő alkalmazását. Végeredményben tehát „a megtorló célú rakétatámadások... több kárt okoztak, mint amennyi hasznuk volt”. Az Egyesült Államoknak tisztában kell lennie azzal – így a prófétai következtetés –, hogy a rakétacsapások nyomán „a terroristák bombamerényleteinek újabb hulláma várható”.³⁸

Mielőtt a jóslat valóra vált, máris megmutatkoztak a kudarcot vallott rakétatámadás nem kívánt következményei. A tálib vezetők egyre sötétebben szemlélték a külvilágot, ahogy beigazolódni látták gyanújukat a Nyugat csalárdsága felől. Az ostromlottság lelkiállapota felgyorsította keményvonalas vallási nézeteik radikalizálódását, és felerősítette az igényt, hogy világméretben terjesszék a radikális iszlám általuk vallott tanítását – noha egy korabeli CIA-jelentés szerzője igen valószínűtlennek tartotta, hogy ez a törekvés eredményes legyen.³⁹

Az amerikai nyomás hatására a rendíthetetlen konzervatív hangok egyre keményebben fundamentalisták lettek. Omár molla kijátszotta a kabuli *sura* (tanács) fejét, a tálibok helyettes vezetőjét, Rabbani mollát és a hozzá hasonlókat, akik attól tartottak, hogy Bin Laden kiutasításának megtagadása növelni fogja Afganisztán nemzetközi elszigeteltségét; győzedelmeskedett a keményvonalas szemlélet, a konok kitartás amellett, hogy a tálib vezetés nem hajlik meg a külföld akarata előtt, és nem hajlandó az együttműködésre sem. Ennek következtében a tálibok közelebb kerültek Bin Laden agresszív felfogásához, ahhoz az elképzeléshez, hogy kiszabadítva a muszlimokat a Nyugat szorításából, helyre lehet állítani egy középkor előtti ideális muszlim álmvilágot.⁴⁰

Pontosan ezt a célt szolgálták a 2001. szeptember 11-i terrortámadások. Egy hírszerzői jelentés már 1999-ben jelezte, hogy „a pöffeszkedő és önhitt Bin Laden úgy tekint magára, mintha valami ősi és hatalmas színpadon játszana, mintha például újkori keresztésekkel szállna szembe”.⁴¹ Sokatmondó tény, hogy az ikertornyok elleni támadás után kiadott hang- és filmfelvételek mindegyikén hivatkozik a kereszties hadjáratokra vagy a keresztiesekre. A forradalmárok gyakran megidéznek valamilyen eszményített múltat, de ritkaság, hogy ezeréves mélységekig nyúljanak vissza ösztönzésért és igazolásért terrorcselekményeikhez.

A 9/11 előtti hónapok során a hírszerzés ismételt figyelmet fordított valamiféle al-Káida-akció egyre komolyabb veszélyére. Egy 2001. augusztus 6-án kelt, „kizárólag az elnöknek” szánt feljegyzés, amely a baljóslatú *Bin Ladin [sic!] Determined to Strike in US* (Bin Laden eltökélte, hogy lesújt az Egyesült Államok területén) címet viselte, tartalmazza az FBI összegzését, amely szerint „körülbelül hetven, az egész Egyesült Államok területén elvégzett vizsgálat” során szerzett értesülések azt mutatják, hogy „az országban gyanús, repülőgép-eltérítések és más típusú támadások előkészítésére utaló tevékenységek folynak”.⁴² Washington mindeközben éppen eléggé nyugtalan volt ahhoz, hogy nyitva tartsa az ajtót a kabuli kormány előtt, és garanciákat kínáljon arra, hogy „az Egyesült Államok alapvetően nem tekinti ellenségének a tálibokat, [és] nem törekszik a megsemmisítésükre”. A gond Bin Laden volt. Ha el lehetne bánni vele – magyarázták a térségben szolgálatot teljesítő amerikai diplomaták –, „egészen más lehetne a viszony [Afganisztán és az Egyesült Államok között]”.⁴³

De nem bántak el vele. 2001. szeptember 11-én reggel 8 óra 24 perckor egészen világossá vált, hogy valami nagyon nincs rendben. A légi irányítás tizenegy percen át próbált kapcsolatba lépni az American Airlines Bostonból Los Angeles felé tartó gépével, miután arra utasította a pilótát, hogy emelkedjen 35 000 láb (kb. 10 700 méter) magasságba. A hosszú várakozás után igen különös válasz érkezett: „Van néhány gépünk. Legyetek nyugodtak, minden rendben lesz. Visszatérünk a repülőtérre.”⁴⁴ 8 óra 46 perckor a Boeing-767 belecsapódott a World Trade Center északi tornyába. A következő egy óra és tizenhét perc során további három utasszállító repülőgépet térítettek el: a United Airlines 175-ös járata a WTC déli tornyába csapódott, az American Airlines 77-es járata a Pentagon épületébe, a United Airlines 93-as járata pedig lezuhant a pennsylvaniai Shanksville közelében.⁴⁵

A szeptember 11-i támadásokban a 19 terroristán kívül 2977 ember vesztette életét. A WTC két tornyának összeomlása és a Pentagon épületének megrongálódása felfoghatatlan trauma volt. Az amerikai nagykövetségek vagy amerikai katonák ellen elkövetett korábbi terrorakciók is megrázták a közvéleményt, de az amerikai földön szervezeten végrehajtott támadás mindaddig példátlan

tapasztalata egyenesen letaglózó volt. A két repülőgép becsapódásáról, a tornyok összeroskadásáról, a káoszról és tragédiáról készült rémítő filmfelvételek láttán támadt harag és elkeseredés azonnali és drámai választ követelt. „Nyomukban vagyunk e gonosztettek kitervelőinek – mondta George W. Bush elnök a támadások estéjén közvetített televíziós beszédében –, hírszerző és bűnüldöző szervezeteink minden erőforrását arra fordítjuk, hogy megtaláljuk és megbüntessük őket. Nem teszünk különbséget – figyelmeztetett – a tényleges elkövetők és azok között, akik segítik és rejtegetik őket.”⁴⁶

A világ minden tájáról érkeztek az együttérző és támogató üzenetek, még olyan váratlan helyekről is, mint Líbia, Szíria és Irán; utóbbi elnöke kifejezte „mély sajnálkozását és együttérzését az áldozatok iránt, hozzátéve, hogy a nemzetközi közösség kötelessége mindent elkövetni a terrorizmus felszámolására”.⁴⁷ Az első pillanattól kezdve nyilvánvaló volt, hogy Bin Laden áll a támadások hátterében – noha a tálibok pakisztáni nagykövete azt állította, hogy a terroristavezér nem rendelkezik „egy ilyen jól megszervezett terv” kivitelezéséhez szükséges erőforrásokkal.⁴⁸ Vakil Ahmed Muttavakil a támadást követő napon a katar al-Dzsazíra televízióban kijelentette, hogy a tálibok „elítélik a terrortámadást, bárki álljon is mögötte”.⁴⁹

A merényleteket követően órákon belül hozzáláttak a Bin Laden kiiktatását célzó stratégia kidolgozásához. A szeptember 13-án kiadott cselekvési terv hangsúlyozta Irán bevonásának fontosságát, valamint hogy tanácsos felvenni a kapcsolatot az Afganisztánnal szomszédos vagy közel szomszédos Törkmenisztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Kazahsztán és Kína hatóságaival. Terv készült arra, hogy a következő hét során felkészítsék őket egy lehetséges katonai akcióra a tálibok ellen.⁵⁰ A 9/11-re adott válasz első lépése tehát a Selyemút országainak felsorakoztatása volt.

Afganisztán egyik szomszédja különös figyelmet igényelt. Pakisztán egy, de inkább két emberöltő óta erős rokonszenvvel és szoros kapcsolatokkal kötődött a tálibokhoz. A szeptember 11-i terrortámadások most egyértelmű választásra kényszerítették Iszlámábádot; a pakisztáni hírszerzés vezetőjével közölték: „döntsön fekete és fehér között; szürke nem létezik”. Az ország „vagy az

Egyesült Államok mellé áll a terrorizmus elleni harcban, vagy ellene fordul”.⁵¹

Ahogy a mozaik darabkái lassan összeálltak egy Afganisztán elleni támadáshoz, a tálibok kaptak egy utolsó, igen baljós figyelmeztetést, amit vagy a pakisztáni elnöknek, vagy a biztonsági főnökének személyesen kellett kézbesítenie: „Az önök érdeke és életben maradásuk feltétele, hogy kiszolgáltassák az al-Káida vezetőit, bezárják a terrorista kiképzőtáborokat, és lehetővé tegyék, hogy az Egyesült Államok hozzáférjen a terroristák létesítményeihez.” Ha „Afganisztánnal bármilyen kapcsolatba hozható személyeknek vagy csoportoknak” szerepük volt az Egyesült Államok elleni terrortámadásokban, a válasz „megsemmisítő” lesz. „A tálib rezsim minden tartóoszlopát elpusztítjuk.”⁵² Az ultimátum egyértelmű volt: adjátok át Bin Ladent, vagy viseljétek vele együtt a következményeket.

A Bin Laden felkutatására és az al-Káida megbénítására tett erőfeszítések ellenére jóval többről volt szó, mint egyszerű embervadászatról. Washington figyelme valójában igen hamar a teljesebb képre terelődött: ellenőrzése alá akarta vonni Ázsia szívét annak rendje és módja szerint, maradéktalanul. Befolyásos hangok amellet érveltek, hogy ehhez alapjaiban kell átformálni a régió országait, hogy sokkalta jobban érvényesüljenek az Egyesült Államok politikai, gazdasági és biztonsági érdekei.

Washington évtizedeken át kockázott az ördöggel. Ázsia szívét régóta kiemelkedő fontosságúnak tekintette, olyannyira, hogy a második világháború után rutinszerűvé vált annak nyílt emlegetése, hogy a térségnek közvetlen jelentősége van az Egyesült Államok biztonsága szempontjából. Kelet és Nyugat közötti elhelyezkedése folytán stratégiai kulcsszerephez jutott a szuperhatalmi versengés világában, természeti kincsei pedig – mindenekelőtt az olaj és a gáz – csakugyan amerikai nemzetbiztonsági kérdéssé tettek minden történést a Perzsa-öböl térségének országaiban.

Három héttel 9/11 rémálma után, 2001. szeptember 30-án Donald Rumsfeld védelmi miniszter ismertette az elnökkel „stratégiai elképzeléseit” arról, hogy az Egyesült Államoknak a közeljövőben milyen hadicélokot kellene kitűznie és megvalósítania. „Tervezzük,

hogy hamarosan légitámadásokat mérünk az al-Káida és a tálibok célpontjaira” – mondta. Ez volt a kezdőlépése annak a konfliktusnak, amire mint „háborúra” hivatkozott. Igen fontos – írta –, hogy „meggyőzéssel vagy kényszerrel rávegyük az államokat a terrorizmus támogatásának leállítására”. Amit azonban ezután javasolt, az drámai volt és ijesztően nagyratörő. „Ha a háború nem változtatja meg eléggé a világ politikai térképét, az Egyesült Államok nem éri el a kitűzött célt.” Ezután világosan ki is fejtette, mire gondol: „Az Egyesült Államok kormányának a következő célt kellene kitűznie maga elé: új kormány Afganisztánban és egy (vagy két) kulcsfontosságú államban.”⁵³ Ki sem kellett mondania, mely államokra gondolt: Irakra és Iránra.

9/11 alapjaiban formálta át az Egyesült Államoknak a világ egészéhez való viszonyulását. Amerika jövője azon állt vagy bukkott, hogy sikerül-e biztosítani az Irak nyugati (szíriai és törökországi) határától a Hindukusig húzódó térséget. Bush elnök 2002 januárjában már nagyon határozottan megfogalmazta ezt az elképzelést. A tálibokkal ekkorra már elbántak: a kiterjedt légitámadásokkal és a szárazföldi erők nagyarányú bevetésével járó Tartós Szabadság hadművelet (Operation Enduring Freedom) néhány hét alatt kiszorította őket Kabulból és a nagyobb városokból. Bin Laden még szabad volt, de évnyitó beszédében Bush elnök már azt magyarázta, hogy az Egyesült Államok miért tűzött ki maga elé nagyratörőbb célokat. „Egyes kormányok, amelyek korábban ellenségesen viszonyultak az amerikai érdekekhez, szeptember 11-e óta meghunyászkodtak, mi azonban ismerjük a valódi természetüket.” Ilyen volt például Észak-Korea, a hírhedt lator állam. Washington figyelme azonban inkább arra a veszélyre irányult, amit két másik ország, Irán és Irak jelenthetett. Bagdad, Teherán és Phenjan alkotja „a Gonosz tengelyét, amely a világ békéjét fenyegeti”. Ezt a tengelyt mindenáron meg kellett törni. „A terror ellen vívott háborúnk jól indult, ez azonban még csak a kezdet.”⁵⁴

Az amerikai kormányzat eltökéltsége sziklaszilárd volt. Washington és a vele szövetséges államok stratégiai elképzeléseiben első helyre került a bomlasztónak vagy veszedelmesnek ítélt rezsimek megbuktatása. Legelőször a nyilvánvaló és közvetlen veszélyforrásokat akarták megszüntetni, és nem sokat foglalkoztak

azzal, hogy mi következhet, illetve hogy mi következzen azután. Az égető bajok megoldása fontosabb volt, mint a hosszú távú forgatókönyvek kidolgozása – ez világosan látszott a 2001 őszén Afganisztán ellen kidolgozott terveken is. „Az amerikai kormánynak – jelentette ki egy irat a légicsapások megkezdése után – nem kell a tálibok utáni helyzet miatt gyötrődnie.” A lényeg az al-Káida és a tálibok legyőzése volt, hogy azután mi lesz, azon majd ráérnek akkor töprengeni.⁵⁵

Ugyanez a rövidlátás mutatkozott meg Irak esetében, ahol a cél Szaddám Huszein elmozdítása volt, és teljességgel hiányzott minden elképzelés arról, hogy miként kellene az országnak festenie azután. A Szaddám Huszeintől való megszabadulás Bush elnökségének első napjai óta fontos része volt Washington programjának; az új külügyminiszter, Colin Powell nem egészen hetvenkét órával az elnök beiktatása után és jó néhány hónappal 9/11 előtt kérte „az iraki rezsimváltással kapcsolatos irányvonal tisztázását”.⁵⁶ A terroristámadások után szinte azonnal Szaddámra terelődött a figyelem. Amikor az amerikai haderő látszólag véglegesen átvette az ellenőrzést Afganisztánban, a védelmi minisztérium lázasan dolgozott egy jelentősebb, Irak elleni támadás előkészítésén. A kérdés – amint Rumsfeld miniszter és a Központi Parancsnokság parancsnoka, Tommy Franks tábornok részvételével tartott megbeszélését előkészítő feljegyzésekből is kiderül – egyszerű volt: „Hogyan kezdjük?”⁵⁷

Három lehetséges, a katonai beavatkozás igazolására alkalmas indok merült fel. Elképzelhető-e – tette fel a kérdést Rumsfeld 2001 novemberében –, hogy „Szaddám fellép az északon élő kurdok ellen?”; szóba került „a szeptember 11-ével vagy az antraxtámadásokkal való kapcsolat” (2001 szeptemberében lépfenebaktériumokat tartalmazó levelek érkeztek különböző amerikai szerkesztőségekbe és két szenátor címére); illetve felvetődött „a tömegpusztító fegyverek ellenőrzése körüli viták” ürügyként való felhasználása is. Ez utóbbi ígéretesnek tűnt, amit a következő megjegyzés is tanúsít: „gondolkodjunk az ellenőrzéssel kapcsolatos követeléseinken”.⁵⁸

2002 folyamán és 2003 elején folyamatosan nőtt az Irakra nehezedő nyomás, a központi kérdés a vegyi és biológiai, illetve a

tömegpusztító fegyverek meglétének ellenőrzése volt. Az Egyesült Államok szinte térítő hevülettel igyekezett fellelni a kérdéses eszközöket. Mivel Washington nem rendelkezett „egyértelmű bizonyítékkal” arra, hogy Bagdadnak köze lenne a 2001. szeptember 11-i támadásokhoz, egy jelentés szerint egyedül Tony Blair támogatására számíthatott (noha komoly politikai árat kell fizetnie érte), egy másik azt hangsúlyozta, hogy „az Egyesült Államokkal szövetséges vagy vele baráti kapcsolatot ápoló, elsősorban európai országok többségének (ha ugyan nem mindnek) súlyos kétségei vannak... az Irak elleni totális támadás jogosultsága felől”. Washington ekkor – feltételezve, hogy az ENSZ nem fogja megadni a szükséges felhatalmazást – azon kezdett dolgozni, hogy valamiféle jogi alapot teremtsen Irak lerohanásához.⁵⁹

Kiemelt erőfeszítéssel igyekeztek felépíteni azt a vádat, hogy Irak a legnagyobb titokban, eltökélten fejleszt tömegpusztító fegyvereket, és akadályozza munkájuk végzésében a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség ellenőreit. Időnként ez magukkal az ellenőrökkel is konfliktusokat okozott, mert azok úgy találták, hogy jog- és feladatkörüket túlértékelik, befolyásolni próbálják vagy kifejezetten támadják őket. 2002 tavaszán például José Bustanit, a Vegyifegyver-tilalmi Szervezet brazil főigazgatóját egy rendkívüli, zárt ülésen amerikai nyomásra leváltották – ez volt az első eset, hogy egy jelentős nemzetközi szervezet vezetőjét elmozdították.⁶⁰ Döntő jelentőséget tulajdonítottak nem megerősített és gyakran megbízhatatlan forrásokból nyert értesüléseknek; tényként kezeltek feltételezéseket konok elszántságukban, hogy a Szaddám és Irak elleni vádaknak biztosnak tüntessék fel. „Minden, ma megfogalmazott kijelentésemet – mondta Colin Powell az ENSZ-ben 2003. február 5-én – források, megbízható források támasztják alá. Ezek nem állítások. Megcáfolhatatlan hírszerzési értesüléseken alapuló tényeket és következtetéseket tárunk önök elé.”⁶¹

Csakhogy ez egyáltalán nem így volt. Alig egy héttel korábban a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség jelentése így összegezte a vizsgálatok eredményét: „mindeddig nem találtunk bizonyítékot arra, hogy Irak megújította az 1990-es években megkezdett atomfegyver-fejlesztési programját, hozzáteve: további bizonyítási eljárásokra lehet szükség”.⁶² Ez a megállapítás összecseng az ugyanazon a

napon, 2003. január 27-én a United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission (UNMOVIC, az ENSZ Felügyeleti, Vizsgálati és Ellenőrzési Bizottsága) vezetője, Hans Blix által kiadott jelentéssel, amely szerint habár az ellenőrök olykor hátráltatták és zaklatták munkájuk során, „Irak ez idáig összességében egészen kielégítően együttműködött”, és teljesítette az ellenőrök követeléseit.⁶³

Mint később kiderült, Szaddámnak nem volt semmi köze az al-Káida 2001-ben végrehajtott terrortámadásaihoz. A 2003. március 19-én megkezdett inváziót követően Bagdadban fellelt, millió oldalra rúgó dokumentumok között gyanúsan kevés akadt, amelyik egyáltalán terrorizmusra utalt. Az iraki hírszerző szolgálattal kapcsolatos adatok sokkal inkább azt mutatják, hogy Bagdad igyekezett féken tartani olyan figurákat, mint például Abu Abbász, az 1980-as években látványos terrorcselekményeket végrehajtó Palesztin Felszabadítási Front vezetője, akinek egyértelműen értésére adták, hogy amerikai célpontok ellen semmilyen támadás nem intézhető – kivéve ha az Egyesült Államok megtámadja Irakot.⁶⁴

Ugyanígy – mint azóta már tudjuk – a feltételezett nagyarányú atomfegyver-fejlesztési program, amit oly eleven erővel képzeltek el mindazok, akik Irakot a térség és a világ békéjére leselkedő veszélyforrásnak tekintették, valójában nem létezett. A nagy teherautók, amelyekről Colin Powell azt állította, hogy „dús pálmaligetekben rejtőző” mozgó biológiaifegyver-laboratóriumok, amelyek „a leleplezés elkerülése érdekében egy–négy hetenként helyet változtatnak”, valójában időjárás-előrejelző léggömböket szállítottak – pontosan ahogy az irakiak állították.⁶⁵

Szaddám Huszein bármi áron való semlegesítésének vágya az utóhatások és következmények szokásos figyelmen kívül hagyásával párosult. A megszállás előtt és alatt tervezetek és könyvek készültek arról, hogy micsoda rózsás jövő vár Irakra a felszabadulás után. Irak olaja – jelentette ki optimistán az egyik jelentősebb tanulmány – „hatalmas kincs, [amiből] jómódban élhet az ország minden polgára, tekintet nélkül nemzetiségi vagy vallási hovatartozására”.⁶⁶ Ez a naiv feltételezés, hogy az új Irak képes lesz az olajjövödelmeket igazságosan és békésen megosztani, jól mutatja, hogy milyen romantikusan megalapozatlan elképzeléseket tápláltak az invázió

következményeiről. Mégis hittek benne, hogy a dolgok majd maguktól nagyszerűen elrendeződnek. „Afganisztántól eltérően – jelentette ki a Fehér Ház szóvivője, Ari Fleischer egy 2003 februárjában tartott tájékoztatón – Irak igen gazdag ország. Roppant erőforrásai vannak, amelyek az iraki nép tulajdonát képezik. Ekképpen tehát Irak könnyedén viselheti az újjáépítéssel járó terhek jelentős részét.” Vélekedését csaknem szóról szóra ismételte el Donald Rumsfeld helyettese, Paul Wolfowitz a Költségvetési Bizottság előtt, nyolc nappal azután, hogy 2003 márciusában megkezdődött az invázió. Semmi ok az aggodalomra – állította –, hiszen „olyan országgal van dolgunk, amely képes fedezni önmaga rekonstrukciójának költségeit, ráadásul viszonylag hamar”. Az olajkivitel – mondta könnyedén – a következő két-három évben 50–100 milliárd dollárt is jövedelmezhet.⁶⁷

Ez az elképzelés, hogy Szaddám eltávolítása nyomán Irak majd tejjel-mézzel folyó Kánaánná változik, tragikus mértékben keverte össze a vágyakat a realitással. Amikor az amerikai csapatok bevonultak Afganisztánba, a stratégiai tervezők ünnepélyesen bejelentették, hogy az Egyesült Államok „nem tart fenn semmiféle katonai jelenlétet a tálibok után, mert erőit teljességgel lekötik majd a világszerte végzett antiterrorista műveletek”.⁶⁸ Irak esetében is hasonlóan számoltak: a Központi Főparancsnokság előzetes tervei és számításai szerint az ország lerohanásához 270 000 katonára volt szükség; három és fél évvel később azonban már elég lesz 5000. Mindez nagyon is hihetőnek tűnt azok szemében, akik a PowerPoint-prezentációt szemlélve pontosan azt látták, amit látni akartak.⁶⁹ Az elképzelések könnyű kis háborúkat ígértek – más szóval olyanokat, amelyeket gyorsan le lehet játszani, és megteremteni az új hatalmi egyensúlyt Ázsia kulcsfontosságú térségében.

Csakhogy mindkét háború hosszúnak és költségesnek bizonyult. Irakot Bagdad eleste után csaknem teljes egészében elborította a polgárháború és az utána következő hatalmas felkelés, Afganisztánban ugyanolyan leleményes és eltökélt ellenállás fogadta az amerikaiakat, mint az 1980-as években a szovjeteket, Pakisztán pedig ezúttal is hathatós támogatást nyújtott a keményvonalas harcosoknak. Sok ezer amerikai katona vesztette életét és több mint

150 000 szenvedett legalább 70 százalékos rokkantsághoz vezető sérüléseket.⁷⁰ A keresztútba, dróntámadások célterületére vagy autókba rejtett bombák hatósugarába került afgán és iraki polgári áldozatok – halottak és sebesültek – számát mint „járulékos veszteséget” több százezerre becsülik.⁷¹

A költségek is dermesztő gyorsasággal emelkedtek. Egy közelmúltban végzett kutatás szerint az iraki és afganisztáni beavatkozás – figyelembe véve a sebesültek hosszú távú orvosi kezelésének költségét és a rokkantsági segélyeket is – 6 billió (6 000 000 000 000) dollárba, vagyis minden egyes amerikai háztartásnak 75 000 dollárjába került. Ez körülbelül 20 százalékát teszi ki az Egyesült Államok 2001 és 2012 közötti államadósságnövekedésének.⁷²

Az a tény, hogy a beavatkozások eredménye sokkal csekélyebb volt, mint remélték, csak rontott a mérlegen. Védelmi minisztere, Robert Gates szerint 2011-ben Obama elnök csaknem feladta Afganisztánt. Gates egy 2011 márciusában tartott fehér házi megbeszélésen döbönt rá, hogy a helyzet mennyire kilátástalan: „Ahogy ott ültem, egyszer csak rájöttem: az elnök nem bíz meg a parancsnokban [Petraeus tábornokban], ki nem állhatja [az afgán elnököt,] Karzait, nem hisz a saját stratégiájában, és nem érzi a magáénak ezt a háborút. Számára az a legfontosabb, hogy valahogy kihátráljon az egészből.”⁷³ Igen indulatosan fogalmazta meg ugyanezt Karzai elnök, akit a Nyugat állított az ország élére, a Nyugat támogatója, és sokak szerint a Nyugat tett vagyonos emberré. „Afganisztán mint nemzet” – mondta a történész William Dalrymple-nek – mérhetetlenül sokat szenvedett az Egyesült Államok politikája miatt; az amerikaiak „nem ott harcoltak a terroristák ellen, ahol azok voltak, és ahol máig is vannak, hanem továbbra is gyötrik Afganisztánt és az afgánokat”. Nem tudok másként fogalmazni: „Ez árulás” – tette hozzá.⁷⁴

Irak sem tud sok mindent felmutatni cserébe az iszonyatos költségeikért, az emberéletekért és a megcsúfolt reményekért. Több mint tizenöt évvel Szaddám Huszein bukása után az ország a legalacsonyabb értékeket éri el minden olyan mutatóban, amely fontos lenne az egészséges demokráciába való átmenethez. Irak az emberi jogok, a sajtószabadság, a kisebbségi jogok, a korrupció vagy

a szólásszabadság tekintetében semmivel sincs jobb helyzetben ma, sőt egyes vonatkozásokban még rosszabbul is áll, mint Szaddám idején. Mindenütt bizonytalanság és nyugtalanság uralkodik, a kisebbségek rettenetes felfordulás közepette élnek, és ki vannak téve a legelképezhetőbb, kegyetlen erőszakcselekményeknek. A jövő sem tűnik rózsásabbnak.

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy mekkora tekintélyvesztés érte a Nyugatot általában, az Egyesült Államokat pedig különösen. „Feltétlen kerüljük el, hogy a köztudatban kialakuljon a muszlimokat gyilkoló amerikaiak képe” – tanácsolta Donald Rumsfeld Bush elnöknek két héttel 9/11 után.⁷⁵ E látszólagos érzékenységet hamarosan a Guantánamói-öbölben létesített mesterséges pokol fogvatartottjait ábrázoló képek váltották fel (a helyszínt céltudatosan úgy választották ki, hogy az ideszállított rabokat ne védelmezzék az Egyesült Államok alkotmányában rögzített emberi jogi garanciák). Az iraki háború megindításával kapcsolatban az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában folytatott vizsgálatok során kiderült, hogy a bizonyítékokat szándékosan félremagyarázták, manipulálták, és úgy alakították, hogy azok alátámasszák a zárt ajtók mögött már rég meghozott döntéseket. A Szaddám utáni Irakban a média ellenőrzésére tett erőfeszítések (a szabadságot hirdető újságírók „az Egyesült Államok kormányzata által jóváhagyott információk” felhasználásával kelthették „egy demokratikus és virágzó jövő reményét”) azokra az időkre emlékeztettek, amikor szovjet komisszárok hagytak jóvá a valóság helyett álmokon alapuló történeteket.⁷⁶

Mindezen felül ott voltak a bírói eljárás nélküli fogva tartások, az intézményesült kínzás, valamint a dróntámadások olyan emberek ellen, akiket – korántsem mindig konkrét bizonyítékok alapján – veszedelmesnek ítélték. Sokat elmond a Nyugat kifinomultságáról és pluralizmusáról, hogy minderről a nyilvánosság előtt lehetett beszélni és vitatkozni, és sokakat elborzasztott a képmutatás: a demokrácia mindenekfölöttiségének hirdetése egyfelől, másfelől pedig a birodalmi erőszak gátlástalan gyakorlása. Néhányan annyira megundorodtak, hogy úgy döntöttek, titkosított információt hoznak nyilvánosságra, hogy megmutassák, hogyan formálódik az ország politikai irányvonala és magatartása: kutyafuttában, átgondolatlanul és

gyakran fittyet hányva a nemzetközi jognak és az igazságosságnak. Mindez a legkevésbé sem tüntette fel kedvező fényben a Nyugatot; ezt pontosan érezték maguk a hírszerző szervezetek, amelyek mindent elkövettek, hogy titokban tartsák a kínzások mértékét és természetét még akkor is, amikor ezt már maga a szenátus próbálta feltárni.

Miközben a legtöbb figyelem Irak és Afganisztán újjáformálásának nagyívű tervére irányult, az Irán megváltoztatására tett erőfeszítéseket sem szabad szem elől tévesztenünk. Washington gazdasági szankciókat alkalmazott, amelyeket kíméletlenül érvényesítettek, de könnyen lehet, hogy a céllal éppen ellentétes hatást érnek el. Akárcsak az 1990-es években Irakban, ezúttal is nyilvánvaló, hogy a hatások legkeményebben és legfájdalmasabban a szegényeket, a gyengéket és jogfosztottakat sújtják, és csak nehezítik eleve nyomorúságos helyzetüket. Az iráni olajexport korlátozása természetesen kihat nemcsak az iráni állampolgárok, hanem a világ túlfelén élők életszínvonalára is. A globális energiapiacra a gáz, a villamos áram és az üzemanyag árának emelkedése érzékenyen érinti a minnesotai farmert, a madridi taxisofőrt, a Fekete-Afrikában tanuló iskolás lányokat és a vietnámi kávétermesztőket. A tőlünk ezer meg ezer kilométernyire zajló hatalmi játszmák közvetlen hatást gyakorolnak mindannyiunkra. Könnyű megfeledkezni arról, hogy a fejlődő országokban néhány cent tehet különbséget élet és halál között; a kiviteli vagy behozatali tilalmak elrendelése néma fuldoklást jelenthet azoknak, akiknek hangja nem hallatszik az égig: a Mumbai nyomornegyedeiben élő anyáknak, a Mombasa külvárosában tengődő kosárfonónak vagy a Dél-Amerikában az illegális bányászat ellen küzdő asszonyoknak. És mindezt azért, hogy Irán felhagyjon egy olyan atomprogrammal, amelynek technológiáját az Egyesült Államok adta el az 1970-es években egy korrupt és zsarnoki rendszernek.

Az Egyesült Államok a Teheránra gyakorolt diplomáciai és gazdasági nyomás mellett nem hagyott kétséget afelől, hogy erő alkalmazását is fontolgatja arra az esetre, ha Irán nem állítja le az urándúsítási programot. George W. Bush elnökségének utolsó szakaszában Dick Cheney a saját állítása szerint határozottan amellet volt, hogy mérjenek légicsapásokat iráni

atomlétesítményekre, még akkor is, ha a bűsehrihez hasonló reaktorokat ma már fejlett orosz technológiát képviselő, Tor típusú föld-levegő rakétarendszerek védelmezik. „Valószínűleg elszántabb szószólója voltam a katonai akciónak, mint a kollégáim többsége” – jelentette ki 2009-ben.⁷⁷ Mások arra figyelmeztettek, hogy egy megelőző rakétacsapás sokkal inkább rontana, mint javítana a helyzeten, Cheney azonban újból és újból mellette kardoskodott. 2013-ban például kijelentette, hogy a tárgyalások eredménytelenek lesznek, ha nem áll mögöttük valódi fenyegetés. „Nemigen látom – mondta az ABC News egyik műsorában immár nyugdíjasként –, hogy e nélkül miként érhetnénk el a céljainkat.”⁷⁸

Washingtonban valóságos mantraként mondogatták, hogy a Nyugatnak erőre – és a használatához való eltökéltségre – van szüksége, hogy megszerezze, amit akar. „Iránnak bizonyítania kell – jelentette ki 2013 novemberében a külügyminiszter, John Kerry –, hogy [atom]programja valóban csakis békés célokat szolgál.” Teheránnak észben kell tartania – figyelmeztetett –, hogy „az elnök nem veti el a [katonai akció indításának] lehetőségét”. Kerry gyakran hangoztatta ezt az üzenetet. „Az Egyesült Államok készen áll arra – mondta 2014 januárjában a szaúdi tulajdonban lévő al-Arabija hírtelevízióban –, hogy a számára kínálkozó katonai megoldáshoz folyamodjon.” Szükség esetén – jegyezte meg később – az Egyesült Államok „megteszi, amit meg kell tennie”.⁷⁹ „Amint elnökségem során ismételen világosan leszögeztem – jelentette ki Barack Obama –, nem fogok vonakodni az erő alkalmazásától, amennyiben erre lesz szükség az Egyesült Államok és az amerikai érdekek védelmében.”⁸⁰

Annak ellenére, hogy Iránt fenyegetésekkel próbálta a tárgyalóasztalhoz kényszeríteni, az Egyesült Államok a jelek szerint a színpalak mögött is erőfeszítéseket tett céljai elérésére. Az iráni Natanz atomlétesítmény urándúsító centrifugáinak és az ország más reaktorainak számítógépes rendszerét is megtámadó Stuxnet vírusnak több lehetséges forrását is azonosították, ám számos nyom utal arra, hogy a rendkívül fejlett és igen agresszív kibertámadások eredetét végső soron az Egyesült Államokban és közvetlenül a Fehér Házban kell gyanítanunk.⁸¹ Úgy tűnik, hogy a kiberterrorizmus is elfogadható eszköz – amennyiben a nyugati hírszerző szervezetek alkalmazzák. Akárcsak Irán megfenyegetése a katonai erő

alkalmazásával, a nyugati érdekeknek megfelelő világrend védelmezése sem más, mint egy újabb fejezet abban a régi törekvésben, hogy a civilizációk ősi keresztútján megszerzett pozíciókat megőrizték. A tét túl nagy ahhoz, hogy másként lehetne.

Összegzés

Az új selyemút

A 20. század vége és a 21. század eleje sok tekintetben egyfajta katasztrófát hozott az Egyesült Államok és Európa számára, miközben eleve kudarcra ítélt küzdelmet vívtak azért, hogy megőrizzék pozícióikat a Keletet és Nyugatot összekapcsoló létfontosságú régióban. Az elmúlt évtizedek eseményeinek megdöbbentő tapasztalata, hogy a nyugati stratégiai gondolkodásból teljesen hiányzik a világtörténelmi távlat – az összkép, a szélesebb összefüggések és a régió történelmében felfedezhető mintázatok ismerete. A szakértők, politikusok, diplomaták és tábornokok szellemi horizontján Afganisztán, Irak és Irán problémái különálló, egymáshoz legfeljebb lazán kapcsolódó bajoknak látszottak.

Egy lépést hátrálva azonban szélesebb távlatban és a folyamatokat mélyebben megértve szemlélhetjük ezt a forrongó régiót. Törökországban az ország lelkéért dúl a küzdelem; az internetszolgáltatókat és a médiát önkényesen sanyargatja a kormány, amely mintha maga sem tudná, milyen jövő felé vezeti az országot. Hasonló helyzet alakult ki az egymásnak ellentmondó nemzeti jövőképek által szétszaggatott Ukrajnában is. Szíria mélyreható átalakulás kínjai közt vergődik, a konzervativizmus és a liberalizmus erői viaskodnak, és az ország iszonyatos árat fizet ezért a küzdelemért.

A Kaukázus is megélte az átmenet korszakát, amikor a helyi népek önazonosság-tudata és nacionalizmusa feléledt a szovjet idők után, elsősorban Csecsenföldön és Grúziában. Aztán természetesen ott van a még keletebbre húzódó régió: Kirgizisztánban a 2005-ös tulipános forradalom a politikai bizonytalanság hosszú időszakának nyitánya volt, Kína Hszincsiang tartományában pedig az ujjur népesség növekvő nyugtalansága és ellenséges érzülete oda

vezetett, hogy rendszeressé váltak a terrorcselekmények. A tartományban uralkodó feszült légkört mutatja, hogy a hatóságok gyanúsnak minősítették a hosszú szakáll viselését, és Szépségprogram néven kampányt indítottak, hogy a nőket rávegyék a fátyol viselésének megtagadására.

Sokkal több minden zajlik tehát, mint otromba nyugati beavatkozás Irakban és Afganisztánban vagy nyomásgyakorlás Ukrajnában, Iránban és egyebütt. Kelettől nyugatig megint selyemutak vannak kialakulóban. Az emberben kétségtelenül nyugtalanságot kelthet az iszlám világában tomboló zűrzavar és erőszak, a vallási fundamentalizmus, az Oroszország és szomszédai között dúló konfliktusok vagy Kína küzdelme a nyugati tartományaiban erősödő szélsőséges mozgalmakkal. Ám amit valójában látunk, az nem más, mint egy olyan térség fájdalmas újjászületése, amely valaha szellemi, kulturális és gazdasági téren is élen járt a világban. Szemtanúi vagyunk, ahogy a világ súlypontja elmozdul – és ugyanoda tart, ahol évezredek át elhelyezkedett.

A folyamat okai nyilvánvalóak. A legfontosabbak természetesen a régió természeti erőforrásai. Az első világháború idején Perzsia, Mezopotámia és a Perzsa-öböl olajának kisajátítása volt a cél, és a világtörténelem e kivételes kincsének birtoklására való törekvés azóta is meghatározza a Nyugat viszonyát ehhez a térséghez. Manapság még sokkalta több mindenért érdemes küzdeni, mint egy évszázada, amikor elkezdett kibontakozni Knox D'Arcy felfedezésének jelentősége: csak a Kaszpi-tenger alatt bizonyítottan rejtőző kőolajtartalékok közel kétszeresen haladják meg az Egyesült Államok meglévő, ismert olajkészletét.¹ Kurdisztántól, ahol az újonnan felfedezett Taktak olajmezőn a termelés a 2007-es napi 2000-ről 250 000 hordóra emelkedett (ez havi több százmillió dollár bevételt jelent) az Oroszország és Kazahsztán határán fekvő hatalmas Karacsaganak gázmezőig, ahol a becslések szerint 1,2 billió köbméter földgáz, valamint rengeteg cseppfolyós gáz és kőolaj található, a régió országai szinte roskadoznak a természeti kincsektől.

Ott van aztán az orosz–ukrán határon fekvő Donyec-medence – Donbasz –, amelynek régóta ismert lelőhelyei körülbelül 10 milliárd tonnányi kitermelhető szenet tartalmaznak. Az újonnan felfedezett

további ásványkincsek révén a terület egyre nagyobb jelentőségre tesz szert; az Egyesült Államok Geológiai Szolgálatának becslése szerint 1,4 milliárd hordó olaj és 68 milliárd köbméter földgáz, valamint jelentős mennyiségű földgázkondenzátum rejtőzik itt.² Ugyancsak a térségben található az irdatlan türkménisztáni gázmező, amelyről a kutatók úgy vélik, hogy készlete közel 20 billió köbméterre rúg, vagyis az ország a Föld negyedik legnagyobb gáztartalékával rendelkezik. A Tien-san hegységben található üzbegisztáni és kirgizisztáni bányák aranyvagyonánál csak a dél-afrikai Witwatersrand készletei hatalmasabbak. A Kazahsztánban felfedezett berillium, diszprózium és más ritkaföldfémek nélkülözhetetlenek a mobiltelefonok, laptopok és más eszközök akkumulátorainak előállításához, az itt ugyancsak számottevő mennyiségben előforduló urán és plutónium pedig szükséges a nukleáris energiatermeléshez – és a nukleáris robbanófejekhez.

Maga a talaj is rendkívül gazdag és termékeny. Valaha a közép-ázsiai lovak számítottak nagyra becsült kincsnek a kínai császári udvarban ugyanúgy, ahogy Delhi piacain; megjelennek a kijevi, a konstantinápolyi és a pekingi krónikások beszámolóiban is. Mára a dél-oroszországi és ukrainai sztyeppék nagyszerű legelőterületeinek jó részét káprázatosan gazdag hozamú gabonatermő vidékké változtatták; az itteni talaj, a *csernozjom* (fekete föld) olyan elképesztően termékeny, hogy egy zöld szervezet megállapítása szerint évente közel egymilliárd dollár értékben termelnek ki és adnak el belőle csak Ukrajna területén.³

A régiót sújtó labilitás, háború és nyugtalanság nemcsak a benzinkutaknál vásárolt üzemanyag árára van hatással, hanem érezhető abban is, hogy drágul mindenfajta technológia, amit használunk, de még a kenyér is, ami az asztalunkra kerül. 2010 nyarán például, amikor a kedvezőtlen időjárás következtében olyan gyenge volt az oroszországi gabonatermés, hogy a hazai igényeket sem tudta kielégíteni, Moszkva tíz napon belül hatályba lépő kiviteli tilalmat rendelt el minden gabonaféleségre. A nemzetközi gabonapiacon azonnal érezhető volt a hatás, az árak két napon belül 15 százalékkal emelkedtek.⁴ Az Ukrajnában 2014 elején kitört zavargások hasonló következményekkel jártak, a búza ára meredeken megugrott, mert általános volt a nyugtalanság amiatt,

hogy miként hatnak a világpiac harmadik legnagyobb búzaexportőrére a várható fejlemények.

Hasonló a helyzet a világ e tájának más mezőgazdasági termékeivel is. Közép-Ázsia valaha híres volt Bábur narancsfigeteiről, később pedig a tulipánokról, amelyeket a 17. században annyira becsben tartottak Nyugat-Európa nagyvárosaiban, hogy Amszterdamban csatornaparti házakat adtak egy-egy hagymáért. Manapság a mákéért folyik a harc. Elsősorban Afganisztánban folyó nagyarányú termelése jól mutatja, mekkora a kereslet világszerte a heroin iránt, ez határozza meg a kábítószer árát, és nyilvánvalóan hatással van arra is, hogy mennyibe kerül a drogfüggők kezelése, rehabilitációja, illetve a szervezett bűnözéssel szembeszállni képes rendőrség fenntartása.⁵

A világnak ez a része a nyugati ember szemében szokatlan és különös, a bizarrságig menően idegenszerű. Türkmenisztánban 1998-ban felállították az elnök aranysozrát, amely állandó, lassú forgással követi a nap járását, négy évvel később pedig átnevezték a hónapokat, április (aprel) például az elnök megboldogult édesanyja után a Gurbanszoltan nevet kapta.^{vi} A szomszédos Kazahsztánban az elnököt, Nurszultan Nazarbajevet 2011- ben a szavazatok meggyőző, 96 százalékos többségével választották újra; kiszivárgott diplomáciai táviratokból arról is tudomásunk van, hogy olyan sztárok, mint Elton John és Nelly Furtado adtak magánkoncertet az elnök családjának, miután visszautasíthatatlan ajánlatot kaptak.⁶ Tádzsikisztán rövid ideig tartotta a világ legmagasabb zászlórúdjának rekordját, a figyelem most Közép-Ázsia leghatalmasabb színházának felépítésére irányul – az épület a térség legnagyobb könyvtára, legnagyobb múzeuma és legtágasabb teaháza mellett foglal majd helyet.⁷

Mindeközben a Kaszpi-tenger túloldalán, Azerbajdzsánban Aliyev elnöknek (akinek családját amerikai diplomaták *A Keresztapa* című film Corleonéihoz hasonlították) legutóbb jóval szerényebb, 86 százalékos szavazatarányú választási győzelemmel kellett beélnie. Az elnök fia az értesülések szerint 45 millió dollár értékben – ez 10 000 évi azeri átlagfizetésnek felel meg – Dubaiban birtokol villákat és lakosztályokat, ami egy tizenegy éves fiúcskánál igazán figyelemreméltó.⁸ Aztán ott van még a délebbre fekvő Irán, amelynek

egyik előző elnöke ismert holokauszttagadó volt, és azzal vádolta „a nyugati hatalmakat és zsarnokokat”, hogy szándékosan fejlesztették ki az AIDS-et, „mert gyógyszereket és orvosi felszerelést akarnak eladni a szegény országoknak”.⁹

A nyugatiak szemében ez a régió elmaradott, zsarnoki és erőszakos világ. Hillary Clinton külügyminiszter 2011-ben kijelentette: „Ázsia szívét már túlságosan régóta kínozza a megosztottság és a sok különböző konfliktus”, a kereskedelmet és az együttműködést „az emberek és áruk áramlását nehezítő bürokratikus akadályok és más korlátok fojtogatják” – ezért az itteni népek életén egyetlen módon lehet javítani: ha megpróbáljuk megteremteni a tartós biztonságot és stabilitást. Csakis így lesz lehetséges „több magánbefektetőt idecsábítani”, ami szerinte a társadalmi és gazdasági fejlődéshez elengedhetetlen.¹⁰

Ez a régió azonban minden „mássága” ellenére valamilyen módon mindig is kulcsfontosságú szerepet játszott a világtörténelemben; összekapcsolja a Keletet és a Nyugatot, és olvasztótégelyként szolgál, amelyben gondolatok, eszmék, szokások és nyelvek küzdöttek és küzdenek meg egymással a messzi ókor óta napjainkig. A Selyemút ma újra alakot ölt még akkor is, ha ezt sokan nem veszik észre vagy nem számolnak vele. A közgazdászoknak a földben, a tengerek fenekén vagy a Fekete-tenger, Kis-Ázsia, Levante és a Himalája között húzódó övezet hegységeinek gyomrában rejtőzõ kincsek felé kellene fordítaniuk az érdeklõdésüket, ehelyett azonban olyan országcsoportokra figyelnek, amelyeknek nincsenek valós történelmi kapcsolataik, legfeljebb a statisztikai adataik mutatnak felületes hasonlóságokat. Ilyenek például a BRICS országok (Brazília, Oroszország, India, Kína és Dél-Afrika), amelyek helyett manapság divatosabbá vált a MIST országokat (Mexikó, Indonézia, Dél-Korea és Törökország) emlegetni.¹¹ Valójában Ázsia szíve az igazi Mediterráneum – vagyis a „világ közepe” –, amire figyelniük kellene. Nem Vadkelet és nem felfedezésre váró Újvilág, hanem egy olyan térség, ami a szemünk láttára emelkedik fel ismét, és szövõ újra kapcsolatrendszerét.

Városok virágzanak fel, új repülõterek, üdülõhelyek, luxusszállodák és látványos épületek emelkednek azokban az országokban, amelyek hirtelen hatalmas vagyonhoz jutottak, és megvalósíthatják legmerészebb álmaikat. A türkmenisztáni Asgabatban dollárszázmilliókból épült új elnöki palota és egy fedett télisport-csarnok; a Kaszpi-tenger keleti partján fekvõ Avaza üdülõhely létrehozásának költségei pedig mértéktartó becslések szerint máris meghaladták a 2 milliárdot. A Heydar Aliyev nevét viselõ bakui repülõtér faszerkezetes gubói és konkáv üvegfelületei vagy a 2012-es Eurovíziós Dalfesztivál befogadására épült Kristálycsarnok láttán az olajban szinte fürdõ Azerbajdzsánba látogató turistának nem sok kétsége marad afelõl, hogy dúsgazdag és nagyratörõ országban jár. Ahogy Baku felvirágzott, úgy bõvültek a turisták lehetõségei, Azerbajdzsán fõvárosában ma már nemcsak Hilton, Kempinski, Ramada, Sheraton vagy Hyatt Regency hotelek között választhatnak kedvükre, de várják õket a modern felfogású boutique szállodák is. Mindez pedig még csak a kezdet: a 2011-es év folyamán a város

szállodai szobáinak száma megkétszereződött, és a következő négy évre ugyanezt a tempót készültek tartani.¹² Aztán ott van Erbil, amelynek nevét korábban az olajipar területén tájékozottabbakon kívül nemigen ismerte senki, holott ez az iraki Kurdisztán legnagyobb városa. Az itt épült új Erbil Rotana szállodában magasabbak az árak, mint a legtöbb európai fővárosban és az Egyesült Államok számos nagyvárosában, a legegyszerűbb szoba ára egy éjszakára 290 dollárnál kezdődik, amiben benne van a spa használata és a reggeli (de a wifi nem).¹³

Jelentős városokat alapítottak Kazahsztánban – többek között egy új fővárost, Nur-Szultant (korábban Asztana), amely nem egészen húsz év alatt emelkedett ki a sztyeppéből; ma itt áll a Norman Foster tervezte Béke és Megbékélés Palotája, illetve a 105 méter magas, eleven fát idéző formájú Bayterek-torony, a tetején irdatlan aranygömbbel, ahol a látogatók beleilleszthetik a tenyerüket az ország volt elnökének kézlenyomatába – az ekkor végiggondolt kívánságok minden bizonnyal teljesülnek. A felkészületlen látogató Közép-Ázsiát egyfajta új Vadnyugatnak vélheti, ahol milliárdosok bukkannak fel a semmiből, hogy aztán londoni, New York-i és párizsi aukciósházaknál vásárolják fel a világ legnagyobb műalkotásait, és szerezzék meg a bolygó legkáprázatosabb ingatlanait szinte felfoghatatlan árakon – a londoni ingatlanpiacon a volt szovjet tagköztársaságokból érkezett vásárlók átlagosan háromszor annyit költenek, mint az amerikaiak vagy a kínaiak, és négyszer annyit, mint a helybeliek.¹⁴ Üzbég rézmágnások, az uráli káliumból meggazdagodott milliárdosok és kazah olajmogulok egymás után vásárolnak – iszonyatos árakon és gyakran készpénzért – mesés lakóházakat és közismert épületeket Manhattanben, Mayfairben, Knightsbridge-ben és Dél-Franciaországban. Akadnak, akik világhírű futballistákra költik a pénzüket, Samuel Eto'ót például – aki egy időben a világ legmagasabb jövedelmű játékosa volt – egy Kaszpi-tenger környékén élő oligarcha vásárolta meg az Anzsi Mahacskala nevű dagesztáni klub számára. Mások semmi pénzt nem sajnálnak arra, hogy hazájuk hírét-nevét öregbítsék: Baku például otthont adott az U17-es (vagyis 17 év alatti korosztályú) női labdarúgó-világbajnokságnak; a megnyitóünnepségen Jennifer Lopez lépett fel – a káprázatos látványossághoz aligha volt fogható ugyanennek az

eseménynek a két évvel korábban Trinidad és Tobago által megrendezett megnyitója, ahol a lelátóról néhány száz néző szemlélte egy kis táncsoport tízperces produkcióját.¹⁵

Ázsia gerince mentén új összeköttetések keletkeznek, amelyek összekapcsolják ezt a térséget északkal, kelettel, déllel és nyugattal, számtalan útvonalat, medret és formát öltenek – ugyanúgy, ahogy évezredekén át mindig. A régiek mellett új ütőerek is megjelennek, mint például az Északi Elosztóhálózat – egy sor szállítási útvonal, amelyen az Afganisztánban szolgálatot teljesítő amerikai és szövetséges csapatok ellátását biztosítják a fegyvereken kívül mindenféle termékkel Oroszországon, Kazahsztánon, Kirgizisztánon és Tádzsikisztánon keresztül; ez részben azt az infrastruktúrát használja, amelyet az 1980-as években a Szovjetunió épített ki az ország szovjet megszállásának idején.¹⁶

Természetesen ott vannak még az olaj- és gázvezetékek, amelyeken át energiahordozók áramlanak Európa, Kína, India és más országok felé – azoknak, akik képesek megfizetni. A vezetékek keresztül-kasul futnak minden irányban, elérik a délkelet-törökországi Ceyhant, és áthúzódnak egész Közép-Ázsián, hogy a folyamatosan növekvő gazdaságú Kína energiaéhségét kielégítsék. Új piacok nyílnak és kapcsolódnak össze, serkentve a szoros együttműködést Afganisztán, Pakisztán és India között, mert e három ország érdekei szorosan illeszkednek egymáshoz, ha arról van szó, hogy minél több és olcsóbb energiahordozóhoz jussanak egy új, évi 27 milliárd köbméter földgáz továbbítására alkalmas vezetéken. Az útvonal – a türkménisztáni gázmezőktől az afganisztáni Herátig, Kandahárig, majd a pakisztáni Kvettáig és Multánig – ugyanúgy ismerős lett volna a 2000 évvel ezelőtt élt szogdok, mint a 17. századi lókereskedők, a Viktória korabeli brit vasúttervezők és katonai stratégák vagy a Gaznavida-udvarba sereglő középkori poéták számára.

A meglévő és a tervezett csővezetékek Európát is összekapcsolják a világ közepének olaj- és gázlelőhelyeivel, növelve nemcsak az exportáló országok politikai, gazdasági és stratégiai fontosságát, de azokét is, amelyek területén áthaladnak. Amint Oroszország már megmutatta, az energia-utánpótlás fegyverként is felhasználható – akár az árak emelése révén, akár úgy, hogy egyszerűen elzárják az Ukrajnába tartó vezetékek csapját. Európa

számos országa erősen rászorul az orosz gázra, és még több van függő helyzetben azoktól a társaságoktól, amelyekben a Kreml által támogatott Gazprom jelentős vagy döntő tulajdoni hányaddal rendelkezik – így a 21. században feltehetően általános lesz az energiahordozók, illetve a vezetékek gazdasági, diplomáciai és politikai fegyverként való használata. Talán baljós jelnek tekinthető, hogy Putyin elnök PhD-dolgozatának témája a stratégiai tervezés és Oroszország ásványkincseinek felhasználása volt – még akkor is, ha egyesek kétségeket táplálnak a munka eredetisége, következésképpen a doktori cím odaítélésének megalapozottsága felől.¹⁷

Kelet felé a csővezetéken már a holnap éltető vére áramlik: Kína harminc évre szóló gázszállítási szerződést kötött összesen 400 milliárd dollár értékben. Peking ezzel a hihetetlen, részben előre kifizetett összeggel gondoskodott a vágyott energiabiztonságáról, és a szerződés több mint elégséges biztosíték a körülbelül 22 milliárd dollárba kerülő új vezetékek megépítéséhez. Az üzlet további lehetőséget nyújt Moszkvának arra, hogy nyomást gyakoroljon szomszédaira és riválisaira. Nem meglepő, hogy 2014-ben az ENSZ Biztonsági Tanácsának tagjai közül egyedül Kína nem ítélte el Oroszország ukrajnai katonai akcióit, a mindkét fél számára hasznot hozó kereskedelem sokkal meggyőzőbb a Nyugat politikai hazárdjátékainál.

Az elmúlt három évtizedben a csővezetékekhez hasonlóan hatalmas mértékben kiterjedtek a köz- és vasúti szállítási útvonalak is. A transzkontinentális vasútvonalak jelentős fejlesztése nyomán máris új szállítási utak nyíltak a több mint 11 000 kilométer hosszúságú Yuxinou Nemzetközi Vasútvonal mentén, amely Kínából egészen a németországi Duisburg közelében lévő hatalmas elosztóközpontig vezet – ide 2014-ben maga Hszi Csin-ping elnök és főtitkár is ellátogatott. Csaknem kilométeres hosszúságú vasúti szerelvények indulnak a tizenhat napig tartó – vagyis Kína csendes-óceáni kikötőiből nyíló tengeri útvonalnál sokkal rövidebb – utazásra laptopokkal, cipőkkel, ruházati cikkekkel és más, nem romlandó árucikkkel az egyik, elektronikai termékekkel, autóalkatrészekkel meg orvosi felszereléssel a másik irányban.

Annak ismeretében, hogy Oroszország néhány éve 43 milliárd dolláros vasút- és útfejlesztési beruházásról tett bejelentést, egyesek máris előrevetítették, hogy a transzszibériai vasútvonalon a tranzit-teherforgalom 2020-ra jelentős mértékben megemelkedhet.¹⁸ Ez pedig még csak a kezdet: a tervezett vasútvonalak áthaladnak Iránon, Törökországon, a Balkánon, valamint Szibérián Moszkváig, Berlinig és Párizsig, s új vonalak fogják összekötni Pekinget Pakisztánnal, Kazahsztánt pedig Indiával. A legmerészebb tervek között a Bering-szoros alatt átvezető több mint 300 kilométer hosszúságú alagút megépítése is szerepel; ez lehetővé tenné a vasúti szerelvények eljutását Kínából Alaszkán és Kanadán át az Egyesült Államokig.¹⁹

A kínai kormány gondos, kiszámított következetességgel építi az ásványkincseket, energiaforrásokat, városokat, kikötőket és óceánokat összefűző hálózatot. Egyetlen hónap sem igen telik el úgy, hogy ne tennének bejelentést hatalmas összegű infrastruktúra-fejlesztési vagy -létesítési beruházásokról, amelyek révén ugrásszerűen növekedhet az árucseré-forgalom sebessége és aránya. A fejlesztésekben olyan országok a partnerei, amelyek Pekinghez való viszonyának minősítését „vasszilárdaságú barátságról minden megpróbáltatást kibíró kapcsolatra” emelték fel.²⁰

Ezek a változások Kína nyugati tartományainak újbóli felemelkedéséhez vezettek. Mivel a munkaerő itt, mélyen az ország belsejében olcsóbb, mint a tengerparti körzetekben, sok cég tette át a székhelyét a Dzsungáriai-kapu közelébe, az ország ősi nyugati bejáratához, ahol a modern vasutak is áthaladnak. A Hewlett-Packard Sanghajból a délnyugaton fekvő Csungkingba költözött, ahol évente 20 millió laptopot és 15 millió nyomtatót állítanak elő, majd ezeket vonaton szállítják a nyugati piacokra; példáját mások is követték, köztük a Ford Motor Company. A Foxconn, az információs technológiai eszközök gyártásának piacvezetője és az Apple egyik legfontosabb beszállítója sencseni üzemei rovására Csengtuba helyezi át tevékenységének súlypontját.²¹

Más szállítási hálózatok is keletkeztek a semmiből. Napi öt légi járat szállítja az üzletembereket és turistákat Kínából a kazahsztáni Almatiba; az azerbajdzsáni Baku repülőtérére heti harmincöt teherszállító repülőgép közlekedik Isztambul, valamint számos

oroszoszági város felől. Az Asgabatba, Teheránba, Nur-Szultanba és Taskentba érkező és onnan induló gépek menetrendje a régió városai közötti hatalmas és folyamatosan növekvő forgalomról tanúskodik, egyben pedig jól mutatja, mennyire felületes a térség kapcsolata Európával, ahonnan – főként a Perzsa-öbölbe, Indiába és Kínába tartó forgalomhoz képest – csak ritkán érkeznek járatok.

Új szellemi központok jönnek létre a régióban, ahol valaha a világ legkiválóbb tudósai születtek. A Perzsa-öböl környékén egyetemek létesülnek, amelyeket helyi uralkodók és milliárdosok tartanak fenn, és a Yale, a Columbia és más, nagy hírű intézmények irányítanak; Kína és a Mediterráneum közötti térség számos országában nonprofit kulturális központok, úgynevezett Konfuciusz Intézetek szolgálják a kínai nyelv és kultúra megismertetését, illetve hirdetik Peking bőkezűségét és jóakarátát.

Művészeti központok is épülnek, mint Katarban a káprázatos Nemzeti Múzeum, Abu-Dzabiban a Guggenheim Múzeum vagy Bakuban a Modern Művészetek Múzeuma; lenyűgöző épületek, mint a taskenti Nemzeti Könyvtár vagy Tbilisziben a Szameba néven is ismert Szentháromság-székesegyház, amelyet a grúz iparmágnás, Bidzina Ivanisvili építtetett (2006-ban egy árverésen 95 millió dollárért ő vásárolta meg Picasso *Dora Maar arcképe* című vásznát). A régió feltámad, és visszaserzi egykori tündöklő dicsőségét.

Nyugati divatházak – a Prada, a Burberry vagy a Louis Vuitton – hatalmas áruházakat építenek, és elképesztő forgalmat könyvelnek el a Perzsa-öböl környékén, Oroszországban, Kínában és a Távol-Kelet többi országában (vagyis a selyem és a drága kelmék ma már ott találnak vásárlóra, ahonnan a selyem és a drága kelmék eredetileg származnak).²² Az öltözködés mindig is szolgálta a társadalmi rang – és a társadalmi különbségek – jelzését, a 2000 évvel ezelőtti hsziungnu törzsfőnökök éppen úgy státusukat kifejező ruhákat viseltek, mint 500 éve a reneszánsz férfijai és asszonyai. Az exkluzív termékek iránti keresletnek van tehát történelmi előzménye – és jól mutatja egy új elitréteg felemelkedését az egyre gazdagabb és egyre fontosabb világgazdasági szerepet betöltő országokban.

Az egzotikusabb és veszedelmesebb holmik kedvelői névtelenségüket megőrizve vásárolhattak fegyvereket, drogokat és hasonló dolgokat a dark web egyik online piacterén, amelynek nevét

szándékosan úgy választották meg, hogy a régmúlt legendás kereskedelmi hálózatát idézze fel: Silk Road.^{viii} A bűnüldöző hatóságok folyamatos rabló-pandúr harcot folytatnak az ilyen hálózatok ellen, és új meg új technológiákat fejlesztenek ki a jövőért folyó harcban – ám az új korban, ami felé tartunk, egyre fontosabb szerepet kap a múltért vívott küzdelem is.

Nemcsak a történelmet kutatják és értékelik újra – noha ez is megtörténik, ahogy egyre másra születnek az új egyetemek és kutatóintézetek –, a selyemutak mentén maga a múlt is nagyon eleven. Az iszlám lelkéért folyó harc a rivális szekták, rivális vezetők és rivális tanítások között semmivel sem lanyhább, mint a Mohamed próféta halála utáni első évszázadban, és igen sok múlik a múlt értelmezésén; még az Oroszország és szomszédai, illetve Oroszország és a nyugati világ közötti múltbeli viszony értékelése is változó és nagy kilengésekre hajlamos. Régi viszályok és ellenségeskedések megenyhülhetnek vagy újból fellángolhatnak, ahogy a közös történelemből szándékosan kiragadnak és felnagyítanak eseményeket, amelyek a számlák kiegyenlítéséről vagy éppen az ellentétek elsimításáról szólnak. Annak felismerése, hogy a múltban a kapcsolatok mennyire fontosak és hasznosak voltak, komoly segítség lehet a jövő alakításában – ez az egyik oka annak, hogy Kína oly jelentős befektetésekkel kötelezi el magát a nyugati irányba futó selyemutak mellett, hangsúlyozva a szellemi és kereskedelmi kapcsolatok közös örökségét.

Kína csakugyan a távközlési forradalom élére állt a régióban, és az általa kiépített internetes vezetékhalózat adatátviteli sebessége a leggyorsabb a világon. A hálózat nagy részét a Huawei és a ZTE – a Kínai Népi Felszabadító Hadsereggel szoros kapcsolatban álló két cég – építette ki a Kínai Fejlesztési Bank által folyósított kedvező kölcsönök felhasználásával vagy kormányközi segítséggel, ami lehetővé tette a legkorszerűbb infrastruktúra létrehozását Tádzsikisztánban, Kirgizisztánban, Üzbegisztánban és Türkmenisztánban – vagyis azokban az országokban, amelyekkel Peking hosszú távú jó kapcsolatok fenntartására törekszik részben a regionális stabilitás érdekében, részben jelentős ásványkincsvagyonuk miatt. Az e távközlési vállalatok tevékenysége nyomán feltámadt aggodalom elég erős volt ahhoz, hogy az Egyesült

Államok Kongresszusa meghallgatásokat tartson, amelyek során megállapították, hogy a Huawei és a ZTE nem megbízható, mert „működésükben túlságosan erőteljesen érvényesül az állami befolyás, ekképpen pedig biztonsági fenyegetést jelentenek az Egyesült Államokra” – a döntés meglehetősen furcsának tűnik, minthogy később napvilágra jutott: a Nemzetbiztonsági Ügynökség az Operation Shotgiant kódnevű, titkos informatikai hadműveletben feltörte a Huawei szervereit.²³

Aligha csoda, hogy a Nyugat fokozódó érdeklődéssel viseltetik Kína iránt, hiszen kialakulóban van egy kínai hálózat, amely az egész földkerekséget átöleli. Egészen a 20. század közepéig el lehetett hajózni Londonból, Southamptonból vagy Liverpoolból a világ túloldalára úgy, hogy az ember mindvégig brit felségterületen maradt, érintve Gibraltárt, Máltát és Port-Szaídot, később pedig Ádent, Bombayt, majd Colombót, megpihelve egy kicsit a Maláj-félszigeten, végül befutva Hongkongba. Ma a kínaiak tehetik meg csaknem ugyanezt. A karibi térségben a kínai befektetések 2004 és 2009 között több mint a négyszeresükre növekedtek, a csendes-óceáni térségben pedig utak, sportlétesítmények és pompás kormányzati épületek emelkednek kínai segítséggel, kedvező kölcsönökből vagy közvetlen befektetésekből. Afrikában is nagymértékben megerősödött a kínai jelenlét, Peking egész sor hídfőállást épít ki, ahol megvetheti lábát az előrenyomuláshoz napjaink nagy játszmájában – az energiáért, ásványkincsekért, élelmiszerért és politikai befolyásért folytatott versengésben egy olyan korban, amikor az éghajlatváltozásnak mindezekre várhatóan komoly hatása lesz.

A Nyugat történelmi korszaka útkeresztződéshez, de az sem elképzelhetetlen, hogy a végéhez ért. Az Egyesült Államok védelmi minisztériuma által 2012-ben készített összefoglaló bevezetőjében Obama elnök határozott megállapítást tesz a hosszabb távú jövővel kapcsolatban: „nemzetünk jelenleg a változás állapotában van”. A világ a szemünk előtt alakul át – folytatta az elnök –, és ez „azt követeli, hogy az Egyesült Államok maradjon a szabadságot és biztonságot védelmező legnagyobb erő, amit valaha látott a világ”.²⁴ A gyakorlatban – amint az összefoglaló világosan megfogalmazza – ez nem kevesebbet jelent, mint az Egyesült Államok prioritásainak

újrágondolását. „Szükségszerű – fejtette ki az elnök –, hogy az ázsiai–csendes-óceáni térség irányába forduljunk.” Hangsúlyozta, hogy noha a következő évtizedre tervezett védelmi kiadásokat már korábban 500 milliárd dollárral megkurtították, és valószínűleg további megszorításokra is szükség lesz, „ez nem érintheti jelenlétünket ebben a rendkívül érzékeny régióban”.²⁵ Az elnök (igen durva leegyszerűsítéssel) valójában azt jelentette ki, hogy az Egyesült Államok száz éven át elsősorban a nyugat-európai országokkal való különleges kapcsolatok kiépítésére és fenntartására ügyelt, most eljött az idő, hogy másfelé fordítsa tekintetét.

Ugyanezt a következtetést fogalmazta meg a brit védelmi minisztérium egy 2010-es jelentésben, amely hasonlóképpen abból indul ki, hogy a világ a zűrzavar és az átalakulás állapotában van. A 2040-ig tartó időszak „az átmenet korszaka lesz” – szögezik le a szerzők a brit köztisztviselőkre jellemző visszafogottsággal. A következő évtizedekben előttünk álló leglényegesebb kihívások – így a szöveg – „az éghajlatváltozás, a gyors népességnövekedés, az erőforrások gyérülése, az egymással szemben álló ideológiák megerősödése és a globális hatalmi súlypont áthelyeződése Nyugatról Keletre”.²⁶

Ahogy a világ új súlypontja lassan alakot ölt, létrejönnek azok az intézmények és szervezetek, amelyek keretet adnak a térséget átszövő kapcsolatoknak. A Sanghaji Együtműködési Szervezet (Shanghai Cooperation Organisation, SCO), amely eredetileg Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán és Kína politikai, gazdasági és katonai kapcsolatainak összehangolására jött létre, egyre befolyásosabbá válik, és fokozatosan az Európai Unió életképes alternatívájaként jelenik meg. Ezt egyesek az emberi jogok megsértését támogató szervezetnek nevezik (arra hivatkozva, hogy tagállamai nem tartják tiszteletben a kínzást tiltó ENSZ-egyezményt, illetve semmibe veszik a kisebbségek védelmére vonatkozó ajánlásokat), mások azonban a jövő ígéretét látják benne – Fehéroroszország, Afganisztán, Mongólia és Irán delegátusa például megfigyelőként részt vehet az üléseken.²⁷ A törökök nem érik be ennyivel, lármásan követelik a teljes jogú tagságot – ami egyben eltávolodást jelent Európától. Az ország elunta, hogy oly régóta eredménytelen csatlakozási tárgyalásokat

folytat az Európai Unióval, felhagyott ezzel a törekvéssel, és – ahogy a miniszterelnök egy 2013-as televíziós interjúban kijelentette – inkább kelet felé fordítja tekintetét, mert az SCO „jobb és erősebb [az EU-nál], és közősek az értékeink”.²⁸

Ezeket a megjegyzéseket nem feltétlenül kell készpénznek vennünk, mert a világ e régiójának országai és népei régóta hozzászoktak ahhoz, hogy egymással szemben játsszák ki a két oldalt, és a maguk előnyére fordítsák az érdekütközésből adódó konfliktusokat. Mindazonáltal aligha véletlen, hogy amikor minden tekintet a kialakuló új világrend felé irányul, ugyanazokat a következtetéseket vonják le Washingtonban, Pekingben, Moszkvában és másutt is. Ideje – jelentette ki 2011-ben az Egyesült Államok külügyminisztere –, hogy „figyelmünket egy új selyemútra összpontosítsuk”, amely az egész régiót felvirágoztatja majd.²⁹

Ezt a gondolatot vetette fel Hszi Csin-ping kínai elnök is. Az emberek – jelentette be Aszتانában 2013 őszén, egy nagyobb közép-ázsiai körutazása során –, akik több mint 2000 éve lakják ezt a Keletet és Nyugatot összekötő régiót, „faji, vallási és kulturális háttérük különbözőségei ellenére” képesek voltak arra, hogy egymás mellett éljenek, együttműködjenek és fejlődjenek. „Kína külpolitikájában – folytatta – elsődleges fontosságú, hogy baráti együttműködést alakítsunk ki Közép-Ázsia országaival.” Eljött az ideje, hogy szorosabbra fűzzük a gazdasági kapcsolatokat, javítsuk a távközlést, serkentsük a kereskedelmet és növeljük a pénzforgalmat. Itt az idő – mondta –, hogy kiépítsük a Selyemút Gazdasági Övezetet, más szavakkal: „az Új Selyemutat”.³⁰

A világ, ami körülvesz bennünket, változóban van. Olyan korszakba lépünk, amelyben a Nyugat politikai, katonai és gazdasági fölényére egyre nagyobb nyomás nehezedik, és elfoghat bennünket a szorongás, a ránk leselkedő bizonytalanság előérzete. Az arab tavasz hamis hajnalát, ami a liberalizmus és a demokrácia megerősödésének reményével töltötte el a nyugati közvéleményt, felváltotta az egész régió eluralkodó türelmetlenség, szenvedés és félelem, ahogy Irakban és Szíriában az Iszlám Állam mind több területet és rengeteg olajat vont az ellenőrzése alá, sőt az ott élő emberek gondolatait is. Kevesen kételkednek abban, hogy a zűrzavar folytatódik, elsősorban az olaj árának drámai mértékű csökkenése

következtében, ami a Perzsa-öböl, az Arab-félsziget és Közép-Ázsia országainak stabilitását veszélyezteti – ezek az államok kínkeservesen igyekeznek egyensúlyban tartani a költségvetésüket, és megszorításokat vezetnek be azután, hogy az olaj- és gázjövedelmek nemzedékeknek nyújtottak kényelmes megélhetést. A gazdasági szűkülés és a politikai bizonytalanság általában kéz a kézben jár – és az ilyen krízisek ritkán oldódnak meg gyorsan és egyszerűen.

A Fekete-tenger északi oldalán a Krím félsziget Oroszország általi bekebelezése és az oroszok Ukrajna elleni agressziója sokat ártott Moszkva Washingtonnal, illetve az Európai Unióval való kapcsolatának – szöges ellentétéként a Teherán által bejárt útnak, Irán ugyanis sokáig páriának számított, újabban azonban a jelek szerint visszatalál hagyományos szerepéhez, és ismét biztos ponttá válik, ahonnan a béke és a jólét sugározhat szerteszét. Aztán természetesen ott van a nyilvánvalóan az átalakulás időszakát élő Kína, ahol az elmúlt két évtized elképesztő mértékű gazdasági növekedése olyan szintre esett vissza, hogy azt már az „új normális” kifejezéssel illetik, vagyis állandó, de immár nem lenyűgöző. A 21. század alakításában komoly szerepe lesz Kína világpolitikai és világgazdasági szerepvállalásának és annak, ahogy a szomszédaihoz és a majdnem szomszédaihoz viszonyul.

Az irdatlan erőforrások, amelyeket a Hszi Csin-ping által 2013-ban felvázolt Egy Övezet Egy Út program megvalósításába fektetnek, látványosan mutatják, hogy Kína valóban a jövőt tervezi. Másutt a nehézségek és megrázkódtatások, gondok és kihívások afféle szülési fájdalmakként jelentkeznek; annak jelei, hogy egy új világ körvonalazódik a szemünk előtt. Miközben azon töprengünk, hogy honnan érkezhetsz a következő fenyegetés, miként kezeljük a vallási szélsőségeket, hogyan tárgyaljunk azokkal az országokkal, amelyek a jelek szerint fittyet hánynak a nemzetközi jogra, vagy hogyan teremtsünk kapcsolatot azokkal a népekkel, kultúrákkal és térségekkel, amelyeket szinte alig vagy egyáltalán nem is próbáltunk megismerni és megérteni, Ázsia gerince mentén csendben és feltartóztathatatlanul szövődnek össze vagy még inkább: állnak helyre a hálózatok és kapcsolatok. A selyemutak újjászületnek.

Jegyzetek

1Ibn Fadlán: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Ford.: Simon Róbert. Corvina, Budapest, 2007.

Előszó

- 1E. Wolf: *Európa és a történelem nélküli népek*. Ford.: Makai György. Akadémiai–Osiris–Századvég, Budapest, 1995, 17.
- 2A. Herrman: „Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Chr).” *Imago Mundi* 1.1 (1935): 21–28, valamint Maḥmud al-Kashghari: *Dīwān lughāt al-turk: Compendium of the Turkic Dialects*. Szerk. és ford.: R. Dankhoff – J. Kelly. 3 k., Cambridge, Massachusetts, 1982–85, 1. k., 82–83. A város földrajzi helyzetéről lásd V. Gorjacseva: *Szrednyevikovije gorodszkije centri i arhityekturnije anszambli Kirgiziji*. Frunze [ma Biskek], 1983, elsősorban 54–61.
- 3A luxuscikkek iránti igény fokozódásáról lásd például Credit Lyonnais Securities Asia: *Dipped in Gold: Luxury Lifestyles in China*. 2011; Indiáról lásd Ministry of Home Affairs: *Houselisting and Housing Census Data*. Újdelhi, 2012.
- 4Lásd például Transparency International: *Corruption Perception Index 2013* (www.transparency.org); Tudósítók határok nélkül: *World Press Freedom Index 2013–2014* (www.rsf.org); Human Rights Watch: *World Report 2014* (www.hrw.org).
- 51Móz 2,8–9 (a Magyar Bibliatársulat új fordítású Bibliája). Az édenkert földrajzi elhelyezkedéséről lásd: J. Dulumeau: *History of Paradise: The Garden of Eden in Myth and Tradition*. New York, 1995.

- [6](#) Mohendzsodáróról és a többi városról lásd J. Kenoyer: *Ancient Cities of the Indus Valley*. Oxford, 1998.
- [7](#) *Records of the Grand Historian by Sima Qian, Han Dynasty*. Ford.: B. Watson. 2 k., átdolg. kiadás. New York, 1971, 123, 2, 234–35.
- [8](#) Ferdinand von Richthofen: „Über die zentralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2. Jahrhundert. n. Chr.” *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 4 (1877): 96–122.
- [9](#) E. Said: *Orientalism*. New York, 1978. Lásd még egyes francia gondolkodók, például Foucault, Sartre és Godard túlnyomórészt pozitív és erősen romantikus Kelet- és főként Kína-értelmezését: R. Wolin: *French Intellectuals, the Cultural Revolution and the Legacy of the 1960s: The Wind from the East*. Princeton, 2010.
- [10](#) *Bābur-Nāma*. Ford.: W. Thackston in: *Memoirs of Babur, Prince and Emperor*. London, 2006, 173–74.
- [11](#) W. Thackston: „Treatise on Calligraphic Arts: A Disquisition on Paper, Colors, Inks and Pens by Simi of Nishapur” in: M. Mazzaoui – V. Moreen (szerk.): *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickinson*. Salt Lake City, 1990, 219.
- [12](#) Al-Muqaddasi: *Ahsan al-taqasim fi ma‘rifat al-aqālīm*. Ford.: B. Collins. Best Division of Knowledge. Reading, 2001, 252; Ibn al-Faqih: *Kitab al-buldan*. Ford.: P. Lunde – C. Stone. „Book of Countries” in: *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*. London, 2011, 113.
- [13](#) Idézi N. di Cosmo: *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge, 2002, 137.
- [14](#) Például S. Freud: *The Interpretation of Dreams*. Szerk.: J. Strachey. New York, 1965, 564; J. Derrida: *Résistances de la psychanalyse*. Párizs, 1996, 8–14.

1. fejezet • A selyemút születése

- [1](#) Renfrew: „Inception of Agriculture and Rearing in the Middle East.” *C. R. Palevol* 5 (2006): 395–404; G. Algaze: *Ancient*

Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape. Chicago, 2008.

- [2](#)Hérodotosz: *Hisztoriai*, 1.135. Ford.: Muraközy Gyula.
- [3](#)Hérodotosz: *Hisztoriai*, uo.
- [4](#)Lásd J. Curtis – St. J. Simpson (szerk.): *The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East.* London, 2010.
- [5](#)Hérodotosz: *Hisztoriai*, 8.98, 4, 96; D. Graf: „The Persian Royal Road System” in: H. Sancisi-Weerdenburg – A. Kuhrt – M. Root (szerk.): *Continuity and Change.* Leiden, 1994, 167–89.
- [6](#)H. Rawlinson: „The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 11 (1849): 1–192.
- [7](#)Ezsd 1,2; Ézs 44,24, 45,3.
- [8](#)Ezsd 1,2; Ézs 44,24, 45,3.
- [9](#)R. Kent: *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon.* New Haven, 1953, 142–44.
- [10](#)Hérodotosz: *Hisztoriai*, 1.135.
- [11](#)Uo., 1.214, 1, 268.
- [12](#)Aiszkhülosz: *Perzsák.* Kevésbé egyértelmű vélekedések: P. Briant: „History and Ideology: The Greeks and »Persian Decadence«” in: T. Harrison (szerk.): *Greeks and Barbarians.* New York, 2002, 193–210.
- [13](#)Euripidész: *Bakkhánsnök.* Ford.: Devecseri Gábor.
- [14](#)Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok.* Ford.: Máthé Elek. A Pompeji legpompásabb házát díszítő mozaik tanúsága szerint Nagy Sándor szerencsét hozó öltözéket viselt. A. Cohen: *Alexander Mosaic: Stories of Victory and Defeat.* Cambridge, 1996.
- [15](#)Quintus Curtius Rufus: *A Makedón Nagy Sándor története*, 5.1.
- [16](#)M. Beard: „Was Alexander the Great a Slav?” *Times Literary Supplement*, 2009. július 3.
- [17](#)Xenophón: *Anabaszisz*, 6.29 in: *Arrianosz: History of Alexander and Indica.* Szerk. és ford.: P. Brunt. 2 k., Cambridge, Massachusetts, 1976–83, 2, 192–94; Plutarkhosz is beszél

Sándor békés és nemes magatartásának fontosságáról:
Alexandrosz, 59.

[18](#)Xenophón: *Anabaszisz*, 3.22, 1, 300.

[19](#)Quintus Curtius Rufus: *A Makedón Nagy Sándor története*, 8.8, 2.
Ford.: Kárpáty Csilla.

[20](#)A. Shahbazi: „Iranians and Alexander.” *American Journal of Ancient History* 2.1 (2003): 5–38. Lásd még M. Olbryct: *Aleksander Wielki i swiat iranski*. Gdańsk, 2004; M. Brosius: „Alexander and the Persians” in: J. Roitman (szerk.): *Alexander the Great*. Leiden, 2003, 169–93.

[21](#)Lásd elsősorban P. Briant: *Darius dans l'ombre d'Alexandre*. Párizs, 2003.

[22](#)A huahsziáról lásd C. Holcombe: *A History of East Asia: From the Origins of Civilization to the Twenty-First Century*. Cambridge, 2010; a kínai nagy falról: A. Waldron: „The Problem of the Great Wall of China.” *Harvard Journal of Asiatic Studies* 43.2 (1983): 643–63, és elsősorban Di Cosmo: *Ancient China and its Enemies*.

[23](#)Lásd a közelmúltban megjelent J. Romm: *Ghost on the Throne: The Death of Alexander the Great and the War for Crown and Empire*. New York, 2011. A különféle elképzelések szerint Sándor halálát tifusz, malária, fehérvérűség, alkoholemérgezés (vagy azzal összefüggő betegségek), esetleg sebesülés nyomán fellépett vérmérgezés okozta; akadnak olyanok is, akik úgy vélik, hogy megmérgezték. A. Bosworth: „Alexander’s Death: The Poisoning Rumors” in: J. Romm (szerk.): *The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander*. New York, 2010, 407–11.

[24](#)Lásd R. Waterfield: *Dividing the Spoils: The War for Alexander the Great’s Empire*. Oxford, 2011.

[25](#)K. Sheedy: „Magically Back to Life: Some Thoughts on Ancient Coins and the Study of Hellenistic Royal Portraits” in: K. Sheedy (szerk.): *Alexander and the Hellenistic Kingdoms: Coins, Image and the Creation of Identity*. Sydney, 2007, 11–16; K. Erickson – N. Wright: „The »Royal Archer« and Apollo in the East: Greco-Persian Iconography in the Seleukid Empire” in: N. Holmes (szerk.): *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress*. Glasgow, 2011, 163–68.

- [26](#)L. Robert: „De Delphes à l’Oxus: inscriptions grecques nouvelles de la Bactriane.” *Comptes Rendus de l’Academie des Inscriptions* (1968): 416–57.
- [27](#)J. Jakobsson: „Who Founded the Indo-Greek Era of 186/5 B. C. E.?” *Classical Quarterly* 59.2 (2009): 505–10.
- [28](#)D. Sick: „When Socrates Met the Buddha: Greek and Indian Dialectic in Hellenistic Bactria and India.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 17.3 (2007): 253–54.
- [29](#)J. Derrett: „Early Buddhist Use of Two Western Themes.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 12.3 (2002): 343–55.
- [30](#)B. Litvinsky: „Ancient Tajikistan: Studies in History, Archaeology and Culture (1980–1991).” *Ancient Civilisations* 1.3 (1994): 295.
- [31](#)S. Nath Sen: *Ancient Indian History and Civilisation*. Delhi, 1988, 184. Lásd még R. Jairazbhoy: *Foreign Influence in Ancient India*. New York, 1963, 48–109.
- [32](#)Plutarkhosz: „Peri tész Alexandrou tukhesz hé areté”, 5.4 in *Plutarch: Moralia*. Ford. és szerk.: F. Babitt et al. 15 k., Cambridge, Massachusetts, 1927–76, 4, 392–96; J. Derrett: „Homer in India: The Birth of the Buddha.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 2.1 (1992): 47–57.
- [33](#)J. Frazer: *The Fasti of Ovid*. London, 1929; J. Lallemant: „Une Source de l’Énéide: le Mahabharata.” *Latomus* 18 (1959): 262–87; Jairazbhoy: *Foreign Influence*, 99.
- [34](#)C. Baumer: *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*. London, 2012, 290–95.
- [35](#)V. Hansen: *The Silk Road*. Oxford, 2012, 9–10.
- [36](#)Sima Qian: *Records of the Grand Historian of China*. 123, 2, 238.
- [37](#)Uo., 129, 2, 440.
- [38](#)H. Creel: „The Role of the Horse in Chinese History.” *American Historical Review* 70 (1965): 647–72. A tunhuangi barlangfestmények között számos mennyeilő-ábrázolás is akad; T. Chang: *Dunhuang Art through the Eyes of Duan Wenjie*. Újdelhi, 1994, 27–28.

- [39](#)A Hszianban, Vu császár mauzóleumában 2011-ben végzett ásatások leletei, *Xinhua*, 2011. február 21.
- [40](#)Huan Kuan: *Yan Tie Lun*. Idézi Y. Yu: *Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations*. Berkeley, 1967, 40.
- [41](#)Lásd például Sima Qian: *Records of the Grand Historian of China*, 110, 2, 145–46. Néhány megjegyzés a hsziungnu oktatásról, szokásokról és viseletről: 129–30.
- [42](#)Lásd Yu: *Trade and Expansion in Han China*, 48–54.
- [43](#)Uo., 47, 33. jegyzet; ugyancsak itt: R. McLaughlin: *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*. London, 2010, 83–85.
- [44](#)Sima Qian: *Records of the Grand Historian of China*, 110, 2, 143.
- [45](#)S. Durrant: *The Cloudy Mirror: Tension and Conflict in the Writings of Sima Qian*. Albany, New York, 1995, 8–10.
- [46](#)Sima Qian: *Records of the Grand Historian of China*, 123, 2, 235.
- [47](#)E. Schafer: *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of Tang Exotics*. Berkeley, 1963, 13–14.
- [48](#)Hansen: *Silk Road*, 14.
- [49](#)T. Burrow: *A Translation of Kharoshthi Documents from Chinese Turkestan*. London, 1940, 95.
- [50](#)Hansen: *Silk Road*, 17.
- [51](#)R. de Crespigny: *Biographical Dictionary of Later Han to the Three Kingdoms (23–220 AD)*. Leiden, 2007.
- [52](#)M. R. Shayegan: *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge, 2011.
- [53](#)N. Rosenstein: *Imperatores victi: Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic*. Berkeley, 1990, valamint S. Phang: *Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*. Cambridge, 2008.
- [54](#)P. Heather: *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2006, 6. A házasságkötés tilalmáról

lásd elsősorban S. Phang: *Marriage of Roman Soldiers (13 BC–AD 235): Law and Family in the Imperial Army*. Leiden, 2001.

[55](#)C. Howgego: „The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B. C. to A. D. 300.” *Journal of Roman Studies* 82 (1992): 4–5.

[56](#)A. Bowman: *Life and Letters from the Roman Frontier: Vindolanda and its People*. London, 1994.

[57](#)Diodórosz Szikulosz: „Bibliothéké Hisztoriké”, 17.52 in: *The Library of History of Diodorus of Sicily*. Ford. és szerk.: C. Oldfather. 12 k., Cambridge, Massachusetts, 1933–67, 7, 268. A mai kutatók szerint Alexandria lakóinak száma akár a félmilliót is meghaladhatta: R. Bagnall – B. Frier: *The Demography of Roman Egypt*. Cambridge, 1994, 54, 104.

[58](#)D. Thompson: „Nile Grain Transport under the Ptolemies” in: P. Garnsey – K. Hopkins – C. Whittaker (szerk.): *Trade in the Ancient Economy*. Berkeley, 1983, 70–71.

[59](#)Sztrabón: *Geógraphika*. Ford.: Földi József. Gondolat, Budapest, 1977, 17.1.11.

[60](#)Cassius Dio: „Rómaiké Hisztoria”, 51.21 in: *Dio’s Roman History*. Szerk. és ford.: E. Cary. 9 k., Cambridge, Massachusetts, 1914–27, 6, 60; Suetonius: *Caesarok élete*. Ford.: Kis Ferencné. Európa, Budapest, 1984; R. Duncan-Jones: *Money and Government in the Roman Empire*. Cambridge, 1994, 21; M. Fitzpatrick: „Provincializing Rome: The Indian Ocean Trade Network and Roman Imperialism.” *Journal of World History* 22.1 (2011): 34.

[61](#)Suetonius: *Caesarok élete*, Augustus Octavianus, I. 41.

[62](#)Uo., II. 28. Augustus állítását a régészeti leletek is alátámasztják: P. Zanker: *The Power of Images in the Age of Augustus*. Ann Arbor, 1989.

[63](#)A karavánutakra kirótt adókról lásd J. Thorley: „The Development of Trade between the Roman Empire and the East under Augustus.” *Greece and Rome* 16.2 (1969): 211; Jones: *History of Rome*, 256–57, 259–60; R. Ritner: „Egypt under Roman Rule: The Legacy of Ancient Egypt” in: *Cambridge History of Egypt*, 1, 10; N. Lewis: *Life in Egypt under Roman Rule*. Oxford, 1983, 180.

- [64](#) See Lewis: *Life in Egypt*, 33–34; Ritner: „Egypt under Roman Rule” in: *Cambridge History of Egypt*, 1, 7–8; A. Bowman: *Egypt after the Pharaohs 332 BC–AD 642: From Alexander to the Arab Conquest*. Berkeley, 1986, 92–93.
- [65](#) A születések és halálozások nyilvántartásáról a római uralom alatt álló Egyiptomban lásd R. Ritner: „Poll Tax on the Dead.” *Enchoria* 15 (1988): 205–207. A népszámlálásról és annak időpontjáról lásd J. Rist: „Luke 2:2: Making Sense of the Date of Jesus’ Birth.” *Journal of Theological Studies* 56.2 (2005): 489–91.
- [66](#) Cicero: „Pro lege Manilia” 6 in: *Cicero: The Speeches*. Szerk. és ford.: H. Grose Hodge. Cambridge, Massachusetts, 1927, 26.
- [67](#) C. Sallustius Crispus összes művei. Ford.: Kurcz Ágnes. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 11.
- [68](#) F. Hoffman – M. Minas-Nerpel – S. Pfeiffer: *Die dreisprachige Stele des C. Cornelius Gallus. Übersetzung und Kommentar*. Berlin, 2009, 5-től; G. Bowersock: „A Report on Arabia Provincia.” *Journal of Roman Studies* 61 (1971): 227.
- [69](#) W. Schoff: *Parthian Stations of Isidore of Charax: An Account of the Overland Trade between the Levant and India in the First Century BC*. Philadelphia, 1914. Korábban úgy vélték, hogy a szöveg a kereskedelmi útvonalak felsorolása. Miller rámutat a feltételezés téves voltára: „Caravan Cities”, 119-től. Alexandropolisz azonosítását lásd P. Fraser: *Cities of Alexander the Great*. Oxford, 1996, 132–40.
- [70](#) Sztrabón: *Geógraphika*, 2.5, 1; Parker: „Ex Oriente”, 64–66; Fitzpatrick: „Provincializing Rome”, 49–50.
- [71](#) Parker: „Ex Oriente”, 64–66; M. Vickers: „Nabataea, India, Gaul, and Carthage: Reflections on Hellenistic and Roman Gold Vessels and Red-Gloss Pottery.” *American Journal of Archaeology* 98 (1994): 242; E. Lo Cascio: „State and Coinage in the Late Republic and Early Empire.” *Journal of Roman Studies* 81 (1981): 82.
- [72](#) Idézi G. Parker: *The Making of Roman India*. Cambridge, 2008, 173.

- [73](#)H. Kulke – D. Rothermund: *A History of India*. London, 2004, 107–108.
- [74](#)L. Casson (szerk.): *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*. Princeton, 1989, 48–49, 80; 56, 84.
- [75](#)W. Wendrich – R. Tomber – S. Sidebotham – J. Harrell – R. Cappers – R. Bagnall: „Berenike Crossroads: The Integration of Information.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46.1 (2003): 59–62.
- [76](#)V. Begley: „Arikamedu Reconsidered.” *American Journal of Archaeology* 87.4 (1983): 461–81; Parker: „Ex Oriente”, 47–48.
- [77](#)Lásd T. Power: *The Red Sea from Byzantium to the Caliphate, AD 500–1000*. Kairó, 2012.
- [78](#)Tacitus: *Annales*. Ford.: Borzsák István. Európa, Budapest, 1980, 2.33.
- [79](#)Petronius: *Satyricon*. Ford.: Horváth István Károly. Magyar Helikon, Budapest, 1963.
- [80](#)Martialis: *Epigrammák*. Ford.: Csengery János. MTA, Budapest, 1942, 5.37 (*Két gyászoló*).
- [81](#)*Talmud Bavli*. Idézi Dalby: *Empire of Pleasures*, 266.
- [82](#)Juvenalis: *Szatírák* 3. Ford.: Muraközy Gyula. In: Persius és Iuvenalis: *Szatírák*. Európa, Budapest, 1977, 47.
- [83](#)Casson: *Periplus Maris Erythraei*, 49, 80; 56, 84; 64, 90.
- [84](#)Seneca: *Erkölcsei levelek*. Ford.: Révay József és Kurcz Ágnes. Európa, Budapest, 1980.
- [85](#)Tacitus: *Annales*, 2.33.
- [86](#)Id. Plinius: *Naturalis Historia*, 6.20.
- [87](#)Uo., 6.26.
- [88](#)Uo., 12.49.
- [89](#)H. Harrauer – P. Sijpesteijn: „Ein neues Dokument zu Roms Indienhandel, P. Vindob. G40822.” *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl.* 122 (1985): 124–55; lásd még L. Casson: „New Light on Maritime Loans: P. Vindob. G 40822.” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 84 (1990):

195–206, illetve F. Millar: „Looking East from the Classical World.” *International History Review* 20.3 (1998): 507–31.

[90](#)Casson: *Periplus Maris Erythraei*, 39, 74.

[91](#)J. Teixidor: *Un Port roman du désert: Palmyre et son commerce d'Auguste à Caracalla*. Párizs, 1984; E. Will: *Les Palmyréniens, la Venise des sables (Ier siècle avant – IIIème siècle après J.-C.)*. Párizs, 1992.

[92](#)Ammianus Marcellinus: *Róma története*. Ford.: Szepesy Gyula. Európa, Budapest, 1993, 14.3.

[93](#)J. Cribb: „The Herais Coins: Their Attribution to the Kushan King Kujula Kadphises, c. AD 30–80” in: M. Price – A. Burnett – R. Bland (szerk.): *Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins*. London, 1993, 107–34.

[94](#)Casson: *Periplus Maris Erythraei*, 43, 76–78; 46, 78–80.

[95](#)Uo., 39, 76; 48–49, 81. A kusánokról lásd V. Masson – B. Puris – C. Bosworth et al. (szerk.) esszégyűjteményét: *History of Civilizations of Central Asia*. 6 k., Párizs, 1992–, 2, 247–396.

[96](#)D. Leslie – K. Gardiner: *The Roman Empire in Chinese Sources*. Róma, 1996, elsősorban a 131–62; lásd még R. Kauz – L. Yingsheng: „Armenia in Chinese Sources.” *Iran and the Caucasus* 12 (2008): 157–90.

[97](#)Sima Qian: *Records of the Grand Historian of China*, 123, 2, 241.

[98](#)B. Laufer: *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilisation in Ancient Iran*. Chicago, 1919, valamint R. Ghirshman: *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*. Harmondsworth, 1954.

[99](#)Power: *Red Sea*, 58.

[100](#)Schafer: *Golden Peaches of Samarkand*, 1.

[101](#)Az a tény, hogy a követek teknőchéjat, orrszarvútülköt és elefántcsontot vittek magukkal, azt bizonyítja, hogy alaposan tájékozódtak a kínai szokásokról és ízlésvilágról; F. Hirth: *China and the Roman Orient*. Lipcse, 1885, 42, 94. Lásd még R. McLaughlin: *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*. London, 2010.

- [102](#)Fitzpatrick: „Provincializing Rome”, 36; *Horatius összes művei*. Ford.: Bede Anna. Európa, Budapest, 1989.
- [103](#)B. Isaac: *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford, 1990, 43; S. Mattern: *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*. Berkeley, 1999, 37.
- [104](#)Cassius Dio, 68.29, 8, 414–16; H. Mattingly (szerk.): *A Catalogue of the Coins of the Roman Empire in the British Museum*. 6 k., London, 1940–62, 3, 606. Traianus hadjáratáról lásd J. Bennett: *Trajan: Optimus Princeps*. London, 1997, 183–204.
- [105](#)Iordanes: „Romana” in: *Iordanis Romana et Getica*, 34–35. [A szerző itt valószínűleg téved. Az anekdota nem szerepel Iordanesnél, ahol Traianusról csak pár mondatos leírás olvasható. Megtalálható viszont Cassius Dio *Római történelem* című (magyarra egészében le nem fordított) munkájában (68, 29, 1.). – A szaklektor.]
- [106](#)Lactantius: *A keresztényüldözők halála*. Ford.: Adamik Tamás. Helikon, Budapest, 1985, 5.
- [107](#)A. Invernizzi: „Arsacid Palaces” in: I. Nielsen (szerk.): *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC*. Athén, 2001, 295–312; uő: „The Culture of Nisa, between Steppe and Empire” in: J. Cribb – G. Herrmann (szerk.): *After Alexander: Central Asia before Islam: Themes in the History and Archaeology of Western Central Asia*. Oxford, 2007, 163–77. A rég elfeledett Niszában a hellenisztikus művészet számos nagyszerű alkotása található. V. Pilipko: *Roszpiszi sztaroj Nyizi*. Taskent, 1992; P. Bernard – F. Grenet (szerk.): *Histoire des cultes de l’Asie Centrale préislamique*. Párizs, 1991.
- [108](#)Characene-ről: L. Gregoratti: „A Parthian Port on the Persian Gulf: Characene and its Trade.” *Anabasis 2* (2011): 209–29; a perzsa mázas kerámiáról lásd elsősorban H. Schenk: „Parthian Glazed Pottery from Sri Lanka and the Indian Ocean Trade.” *Zeitschrift für Archäologie Außereuropäischer Kulturen 2* (2007): 57–90.
- [109](#)F. Rahimi-Laridjani: *Die Entwicklung der Bewässerungslandwirtschaft im Iran bis in Sasanidisch-frühislamische Zeit*. Wiesbaden, 1988; R. Gyselen: *La*

Géographie administrative de l'Empire sassanide: les témoignages sigillographiques. Párizs, 1989.

[110](#)A. Taffazoli: „List of Trades and Crafts in the Sassanian Period.” *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 7 (1974): 192–96.

[111](#)T. Daryaee: *Šahrestānīhā-ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History.* Costa Mesa, Kalifornia, 2002.

[112](#)M. Morony: „Land Use and Settlement Patterns in Late Sasanian and Early Islamic Iraq” in: A. Cameron – G. King – J. Haldon (szerk.): *The Byzantine and Early Islamic Near East.* 3 k., Princeton, 1992–96, 2, 221–29.

[113](#)R. Frye: „Sasanian Seal Inscriptions” in: R. Stiehl – H. Stier (szerk.): *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben.* 2 k., Berlin, 1969–70, 1, 77–84; J. Choksy: „Loan and Sales Contracts in Ancient and Early Medieval Iran.” *Indo-Iranian Journal* 31 (1988): 120.

[114](#)T. Daryaee: „The Persian Gulf Trade in Late Antiquity.” *Journal of World History* 14.1 (2003): 1–16.

[115](#)Lactantius: *A keresztényüldözők halála.* Ford.: Adamik Tamás. Helikon, Budapest, 1985, 7.

[116](#)Uo.

[117](#)Bodrum Museum of Underwater Archaeology. Tudomásom szerint a 2001-ben napvilágra került felirat szövege máig publikálatlan.

[118](#)Pseudo-Aurelius Victor: *Epitome de Caesaribus.* M. Festy (szerk.): *Pseudo-Aurelius Victor. Abrégé de Césars.* Párizs, 1999, 39, 41.

[119](#)Suetonius: *Divus Julius,* 79 in: *Caesarok élete.*

[120](#)Libanius: *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius.* Ford.: A. Norman. Liverpool, 2001, 145–67.

[121](#)A *translatio imperii* mítoszának határozott elutasítását lásd L. Grig – G. Kelly (szerk.): *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity.* Cambridge, 2012.

2. fejezet • A hitek útja

- 1H. Falk: *Asokan Sites and Artefacts: A Source-book with Bibliography*. Mainz, 2006, 13; E. Seldeslachts: „Greece, the Final Frontier? – The Westward Spread of Buddhism” in: A. Heirman – S. Bumbacher (szerk.): *The Spread of Buddhism*. Leiden, 2007, elsősorban a 158–60.
- 2Sick: „When Socrates Met the Buddha”, 271; a kortárs páli irodalomról lásd T. Hinüber: *A Handbook of Pali Literature*. Berlin, 1996.
- 3G. Fussman: „The Mat *Devakula*: A New Approach to its Understanding” in: D. Srivasan (szerk.): *Mathurā: The Cultural Heritage*. Újdelhi, 1989, 193–99.
- 4Lásd például P. Rao Bandela: *Coin Splendour: A Journey into the Past*. Újdelhi, 2003, 32–35.
- 5D. MacDowall: „Soter Megasthenes, the King of Kings, the Kushana.” *Journal of the Numismatic Society of India* (1968): 28–48.
- 6Lásd például a Zsoltárok könyvében olvasható sorokat: „Adjatok hálát az Úrnak... Adjatok hálát az istenek Istenének!” (Zsolt 136,1–2), vagy „Mert Istenetek, az Úr, istenek Istene és uraknak Ura...” (5Móz 10,17). A Jelenések könyve szerint a fenevad legyőzetik: „Bárány azonban legyőzi őket, mert uraknak Ura és királyoknak Királya...” (Jel 17,14).
- 7*The Lotus of the Wonderful Law or The Lotus Gospel: Saddharma Pundarīka Sūtra Miao-Fa Lin Hua Chung*. Ford.: W. Soothill. London, 1987, 77.
- 8X. Liu: *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges AD 1–600*. Oxford, 1988, 102.
- 9Sukhāvati-vyūha: *Description of Sukhāvati, the Land of Bliss*. Ford.: F. Müller. Oxford, 1883, 33–34; *Lotus of the Wonderful Law*, 107, 114.
- 10D. Schlumberger – M. Le Berre – G. Fussman (szerk.): *Surkh Kotal en Bactriane*. 1. k.: *Les Temples: architecture, sculpture, inscriptions*. Párizs, 1983; V. Gaibov: „Ancient Tajikistan Studies in

- History, Archaeology and Culture (1980–1991).” *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 1.3 (1995): 289–304.
- [11](#)R. Salomon: *Ancient Buddhist Scrolls from Gandhara*. Seattle, 1999.
- [12](#)J. Harle: *The Art and Architecture of the Indian Subcontinent*. New Haven, 1994, 43–57.
- [13](#)Lásd elsősorban E. de la Vaissière: *Sogdian Traders: A History*. Leiden, 2005.
- [14](#)K. Jettmar: „Sogdians in the Indus Valley” in: P. Bertrand – F. Grenet (szerk.): *Histoire des cultes de l’Asie centrale préislamique*. Párizs, 1991, 251–53.
- [15](#)C. Huart: *Le Livre de Gerchāsp, poème persan d’Asadī junior de Toūs*. 2 k., Párizs, 1926–29, 2, 111.
- [16](#)R. Giès – G. Feugère – A. Coutin (szerk.): *Painted Buddhas of Xinjiang: Hidden Treasures from the Silk Road*. London, 2002; T. Higuchi – G. Barnes: „Bamiyan: Buddhist Cave Temples in Afghanistan.” *World Archaeology* 27.2 (1995): 282-től.
- [17](#)M. Rhie: *Early Buddhist Art of China and Central Asia*, 1. k. Leiden, 1999; R. Wei: *Ancient Chinese Architecture: Buddhist Buildings*. Bécs, 2000.
- [18](#)G. Koshelenko: „The Beginnings of Buddhism in Margiana.” *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 14 (1966): 175–83; R. Foltz: *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*. 2. kiadás, Basingstoke, 2010, 47–48; uő: „Buddhism in the Iranian World.” *Muslim World* 100. 2–3 (2010): 204–14.
- [19](#)N. Sims-Williams: „Indian Elements in Parthian and Sogdian” in: R. Röhrborn – W. Veenker (szerk.): *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*. Wiesbaden, 1983, 132–41; W. Sundermann: „Die Bedeutung des Parthischen für die Verbreitung buddhistischer Wörter indischer Herkunft.” *Altorientalische Forschungen* 9 (1982): 99–113.
- [20](#)W. Ball: „How Far Did Buddhism Spread West?” *Al-Rāfidān* 10 (1989): 1–11.

- [21](#)T. Daryaee: *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*. London, 2009, 2–5.
- [22](#)Számos kutató foglalkozott a folyamatosság és a változás kérdéseivel, lásd például M. Canepa: *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*. Berkeley, 2009.
- [23](#)M. Canepa: „Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity.” *American Journal of Archaeology* 114.4 (2010): 563–96; U. Weber: „Wahrām II: König der Könige von Ērān und Anērān.” *Iranica Antiqua* 44 (2009): 559–643.
- [24](#)A szászánidák pénzveréséről általában lásd R. Göbl: *Sasanian Numismatics*. Brunswick, 1971.
- [25](#)M. Boyce: *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London, 1979.
- [26](#)R. Foltz: „Zoroastrian Attitudes toward Animals.” *Society and Animals* 18 (2010): 367–78.
- [27](#)*The Book of the Counsel of Zartusht*, 2–8 in R. Zaehner: *The Teachings of the Magi: A Compendium of Zoroastrian Beliefs*. New York, 1956, 21–22. Lásd még M. Boyce: *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*. Manchester, 1984.
- [28](#)Lásd például M. Boyce: *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*. Manchester, 1984, 104–106.
- [29](#)M. Boyce – F. Grenet: *A History of Zoroastrianism*. Leiden, 1991, 30–33. A zoroasztriánus hitről és imádságokról lásd Boyce: *Textual Sources*, 53–61, a rituálékról és a vallásos gyakorlatról: 61–70.
- [30](#)J. Harmatta: „Late Bactrian Inscriptions.” *Acta Antiqua Hungaricae* 17 (1969): 386–88.
- [31](#)M. Back: „Die sassanidischen Staatsinschriften.” *Acta Iranica* 18 (1978): 287–88.
- [32](#)S. Shaked: „Administrative Functions of Priests in the Sasanian Period” in: G. Gnoli – A. Panaino (szerk.): *Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies*. 2 k., Róma, 1991, 1, 261–73; T. Daryaee: „Memory and History: The Construction of

the Past in Late Antiquity.” *Name-ye Iran-e Bastan* 1.2 (2001–2002): 1–14.

[33](#)Back: „Sassanidischen Staatsinschriften”, 384; a teljes feliratról: M.-L. Chaumont: „L’Inscription de Kartir à la Ka’bah de Zoroastre: text, traduction et commentaire.” *Journal Asiatique* 248 (1960): 339–80.

[34](#)M.-L. Chaumont: *La Christianisation de l’empire iranien, des origines aux grandes persecutions du IV siècle*. Louvain, 1988, 111; G. Fowden: *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*. Princeton, 1993, 28–29.

[35](#)R. Merkelbach: *Mani und sein Religionssystem*. Opladen, 1986; J. Russell: „Kartir and Mani: A Shamanistic Model of their Conflict” in: *Iranica Varia: Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater*. Leiden, 1990, 180–93; S. Lieu: *History of Manicheism in the Later Roman Empire and Medieval China: A Historical Survey*. Manchester, 1985. Sápúrról és Maniról lásd M. Hutter: „Manichaeism in the early Sasanian Empire.” *Numen* 40 (1993): 2–15.

[36](#)P. Gigoux (szerk. és ford.): *Les Quatre Inscriptions du mage Kirdīr, textes et concordances*. Párizs, 1991, valamint C. Jullien – F. Jullien: „Aux frontières de l’iranité: »nāsrāyē« et »krīstyonē« des inscriptions du mobad Kirdīr: enquête littéraire et historique.” *Numen* 49.3 (2002): 282–335; F. de Blois: „*Naṣrānī* (Ναζωραῖος) and *ḥanīf* (ἕθνικός): Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and of Islam.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 65 (2002): 7–8.

[37](#)S. Lieu: „Captives, Refugees and Exiles: A Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian” in: P. Freeman – D. Kennedy (szerk.): *The Defence of the Roman and Byzantine East*. Oxford, 1986, 475–505.

[38](#)A. Kitchen – C. Ehret – S. Assefa – C. Mulligan: „Bayesian Phylogenetic Analysis of Semitic Languages Identifies an Early Bronze Age Origin of Semitic in the Near East.” *Proceedings of the Royal Society B*, 276.1668 (2009): 2702–10. Egyes kutatók a sémi nyelvek észak-afrikai eredetének lehetőségét vetik fel,

- például D. McCall: „The Afroasiatic Language Phylum: African in Origin, or Asian?” *Current Anthropology* 39.1 (1998): 139–44.
- [39](#)R. Stark: *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*. Princeton, 1996, valamint uő: *Cities of God: The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome*. San Francisco, 2006. Stark nézetei és módszerei ellentmondásosoknak bizonyultak, lásd *Journal of Early Christian Studies* 6.2 (1998).
- [40](#)lfj. Plinius: *Levelek*. Ford.: Borzsák István. Helikon, Budapest, 1966, 10. könyv, 96. levél.
- [41](#)Uo., 10. könyv, 97. levél.
- [42](#)J. Helgeland – R. Daly – P. Patout Burns (szerk.): *Christians and the Military: The Early Experience*. Philadelphia, 1985.
- [43](#)M. Roberts: *Poetry and the Cult of the Martyrs*. Ann Arbor, 1993; G. de Ste Croix: *Christian Persecution, Martyrdom and Orthodoxy*. Oxford, 2006.
- [44](#)Tertullianus: *Védőbeszéd* in: Vanyó László (szerk.): *Tertullianus művei*. Ford.: Városi István. Szent István Társulat, Budapest, 1986, 42; G. Stoumsa: *Barbarian Philosophy: The Religious Revolution of Early Christianity*. Tübingen, 1999, 69–70.
- [45](#)Tertullianus: *Védőbeszéd*, 8.
- [46](#)W. Baum – D. Winkler: *Die Apostolische Kirche des Ostens*. Klagenfurt, 2000, 13–17.
- [47](#)S. Rose: *Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114–242 CE*. London, 2001.
- [48](#)T. Mgaloblishvili – I. Gagoshidze: „The Jewish Diaspora and Early Christianity in Georgia” in: T. Mgaloblishvili (szerk.): *Ancient Christianity in the Caucasus*. London, 1998, 39–48.
- [49](#)J. Bowman: „The Sassanian Church in the Kharg Island.” *Acta Iranica* 1 (1974): 217–20.
- [50](#)*The Book of the Laws of the Countries: Dialogue on the Fate of Bardaisan of Edessa*. Ford.: H. Drijvers. Assen, 1965, 61.
- [51](#)J. Asmussen: „Christians in Iran” in: *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Cambridge, 1983,

3.2, 929–30.

- [52](#)S. Brock: „A Martyr at the Sasanid Court under Vahran II: Candida.” *Analecta Bollandiana* 96.2 (1978): 167–81.
- [53](#)Euszebiosz: *Praeparatio Evangelica*. K. Mras (szerk.): *Eusebius Werke: Die Praeparatio Evangelica*. Berlin, 1954, 1.4, 16; A. Johnson: „Eusebius’ Praeparatio Evangelica as Literary Experiment” in: S. Johnson (szerk.): *Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism*. Aldershot, 2006, 85.
- [54](#)P. Brown: *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*. London, 1988; C. Wickham: *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*. London, 2009, 55–56.
- [55](#)B. Dignas – E. Winter: *Rome and Persia in Late Antiquity*. Cambridge, 2007, 210–32.
- [56](#)Lásd A. Sterk: „Mission from Below: Captive Women and Conversion on the East Roman Frontiers.” *Church History* 79.1 (2010): 1–39.
- [57](#)A megtérésről: R. Thomson (szerk. és ford.): *The Lives of St Gregory: The Armenian, Greek, Arabic and Syriac Versions of the History Attributed to Agathaneglos*. Ann Arbor, 2010. A sokat vitatott időpontról: W. Seibt: *Die Christianisierung des Kaukasus: The Christianisation of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania)*. Bécs, 2002, illetve M.-L. Chaumont: *Recherches sur l’histoire d’Arménie, de l’avènement des Sassanides à la conversion du royaume*. Párizs, 1969, 131–46.
- [58](#)Euszebiosz: *Vita Constantini*. F. Winkelmann (szerk.): *Über das Leben des Kaisers Konstantin*. Berlin, 1992, 1.28–30, 29–30. Konstantin megtéréséről és általában: N. Lenski (szerk.): *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. Javított kiadás, Cambridge, 2012.
- [59](#)Szózomenosz: *Ekklesziasztiké Hisztoría*. J. Bidez (szerk.): *Sozomenus: Kirchengeschichte*. Berlin, 1995, 2.3, 52.
- [60](#)Euszebiosz: *Vita Constantini*, 2.44, 66.

- [61](#)A. Lee: „Traditional Religions” in: Lenski: *Age of Constantine*, 159–80.
- [62](#)*Codex Theodosianus*. C. Pharr (ford.): *The Theodosian Code and Novels and the Simondian Constitutions*. Princeton, 1952, 15.12, 436.
- [63](#)Euszebiosz: *Vita Constantini*, 3.27–28, 96.
- [64](#)Uo., 3.31–32, 99.
- [65](#)P. Sarris: *Empires of Faith*. Oxford, 2012, 22–23.
- [66](#)Euszebiosz: *Vita Constantini*, 4.13, 125; fordítása in: Dodgeon–Lieu (szerk.): *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars A. D. 226–363: A Documentary History*. London, 1991, 152.; G. Fowden: *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*. Princeton, 1993, 94–99.
- [67](#)J. Eadie: „The Transformation of the Eastern Frontier 260–305” in: R. Mathisen – H. Sivan (szerk.): *Shifting Frontiers in Late Antiquity*. Aldershot, 1996, 72–82; M. Konrad: „Research on the Roman and Early Byzantine Frontier in North Syria.” *Journal of Roman Archaeology* 12 (1999): 392–410.
- [68](#)Sterk: „Mission from Below”, 10–11.
- [69](#)Euszebiosz: *Vita Constantini*, 5.56, 143; 5.62, 145–46.
- [70](#)T. Barnes: „Constantine and the Christians of Persia.” *Journal of Roman Studies* 75 (1985): 132.
- [71](#)Aphrahat: *Demonstrationes*. M.-J. Pierre: *Aphraate le sage persan: les Exposés*. Párizs, 1988–89, no. 5.
- [72](#)J. Walker: *The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq*. Berkeley, 2006, 6, 22.
- [73](#)Lásd általában J. Rist: „Die Verfolgung der Christen im spätkirchen Sasanidenreich: Ursachen, Verlauf, und Folgen.” *Oriens Christianus* 80 (1996): 17–42. Az adatok körül bizonyos értelmezési nehézségek merültek fel; S. Brock: „Saints in Syriac: A Little-Tapped Resource.” *Journal of East Christian Studies* 16.2 (2008): elsősorban a 184–86.
- [74](#)J. Wiesehöfer: *Ancient Persia, 500 BC to 650 AD*. London, 2001, 202.

3. fejezet • Út a keresztény Kelet felé

- 1O. Knottnerus: „Malaria in den Nordseemarschen: Gedanken über Mensch und Umwelt” in: M. Jakubowski-Tiessen – J. Lorenzen-Schmidt: *Dunger und Dynamit: Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Danemarks*. Neumünster, 1999, 25–39; P. Sorrel et al.: „Climate Variability in the Aral Sea Basin (Central Asia) during the Late Holocene Based on Vegetation Changes.” *Quaternary Research* 67.3 (2007): 357–70; H. Oberhänsli et al.: „Variability in Precipitation, Temperature and River Runoff in W. Central Asia during the Past ~2000 Yrs.” *Global and Planetary Change* 76 (2011): 95–104; O. Savoskul – O. Solomina: „Late-Holocene Glacier Variations in the Frontal and Inner Ranges of the Tian Shan, Central Asia.” *Holocene* 6.1 (1996): 25–35.
- 2N. Sims-Williams: „Sogdian Ancient Letter II” in: A. Juliano – J. Lerner (szerk.): *Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northern China: Gansu and Ningxia 4th–7th Century*. New York, 2001, 47–49. Lásd még F. Grenet – N. Sims-Williams: „The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters.” *Transition Periods in Iranian History, Studia Iranica* 5 (1987): 101–22; N. Sims-Williams: „Towards a New Edition of the Sogdian Letters” in: E. Trembert – E. de la Vaissière (szerk.): *Les Sogdiens en Chine*. Párizs, 2005, 181–93.
- 3E. de la Vaissière: „Huns et Xiongnu.” *Central Asiatic Journal* 49.1 (2005): 3–26.
- 4P. Heather: *Empires and Barbarians*. London, 2009, 151–88; A. Poulter: „Cataclysm on the Lower Danube: The Destruction of a Complex Roman Landscape” in: N. Christie (szerk.): *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Aldershot, 2004, 223–54.
- 5Lásd F. Grenet: „Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe–Ve s de n.è.: de l’héritage antique à l’adoption de modèles sassanides” in: *La Persia e l’Asia Centrale da Alessandro al X secolo. Atti dei Convegni Lincei* 127. Róma, 1996, 367–90; De la Vaissière: *Sogdian Traders*, 97–103.

- [6](#)G. Greatrex – S. Lieu: *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II, AD 363–630*. London, 2002, 17–19; O. Maenchen-Helfen: *The World of the Huns*. Los Angeles, 1973, 58.
- [7](#)A kutatók között sokáig nem volt egyetértés a védműrendszer keletkezésének időpontját illetően, a legújabb kutatások során alkalmazott radiokarbon- és optikai lumineszcens kormeghatározás segítségével azonban bizonyossá vált, hogy a fal valóban ebben az időszakban épült. J. Nokandeh et al.: „Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe.” *Iran* 44 (2006): 121–73.
- [8](#)J. Howard-Johnston: „The Two Great Powers in Late Antiquity: A Comparison” in: A. Cameron – G. King – J. Haldon (szerk.): *The Byzantine and Early Islamic Near East*. 3 k., Princeton, 1992–96, 3, 190–97.
- [9](#)R. Blockley: „Subsidies and Diplomacy: Rome and Persia in Late Antiquity.” *Phoenix* 39 (1985): 66–67.
- [10](#)Greatrex – Lieu: *Roman Eastern Frontier*, 32–33.
- [11](#)Lásd Heather: *Fall of the Roman Empire*, 191–250.
- [12](#)Szent Jeromos: „Ad Principiam” in: *Select Letters of St Jerome*. Szerk. és ford.: F. Wright. Cambridge, Massachusetts, 1933, 127, 462.
- [13](#)Jordanes: *Getica*. Ford.: Kiss Magdolna. L’Harmattan, Budapest, 2004, 156.
- [14](#)J. Hill: *Through the Jade Gate to Rome: A Study of the Silk Routes during the Late Han Dynasty, 1st to 2nd Centuries CE: An Annotated Translation of the Chronicle of the ‘Western Regions’ from the Hou Hanshu*. Charleston, Észak-Karolina, 2009.
- [15](#)Sarris: *Empires of Faith*, 41–43.
- [16](#)A Római Birodalmat elárasztó törzsek listája a 4. század elejéről lásd A. Riese (szerk.): *Geographi latini minores*. Hildesheim, 1964, 1280–89, illetve Sidonius Apollinaris: „Panegyric on Avitus” in: *Sidonius Apollinaris: Poems and Letters*. Szerk. és ford.: W. Anderson. 2 k., Cambridge, Massachusetts, 1935–56, 1, 146.
- [17](#)Ammianus Marcellinus: *Róma története*, 31.2, 3. Ford.: Szepesy Gyula.

- [18](#)Priszkosz: *Testimonia*. 49. sz. töredék. R. Blockley (szerk. és ford.): *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus*. 2 k., Liverpool, 1981–83, 2, 356.
- [19](#)Ammianus Marcellinus: *Róma története*, 31.2, 3.
- [20](#)D. Pany – K. Wiltschke-Schrotta: „Artificial Cranial Deformation in a Migration Period Burial of Schwarzenbach, Central Austria.” *VIAVIAS* 2 (2008): 18–23.
- [21](#)Priszkosz: *Testimonia*, 24. sz. töredék, 2, 316–17. A hunok sikereiről: Heather: *Fall of the Roman Empire*, 300–48.
- [22](#)B. Ward-Perkins: *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford, 2005, 91-től.
- [23](#)Salvianus: *Oeuvres*. Szerk. és ford.: C. Lagarrigue. 2 k., Párizs, 1971–75, 2, 4.12.
- [24](#)Zószimosz: *Hisztórias Neasz*. F. Paschoud (szerk. és ford.): *Zosime, Histoire nouvelle*. 3 k., Párizs, 2000 2.7, 1, 77–79.
- [25](#)Asmussen: „Christians in Iran”, 929–30.
- [26](#)S. Brock: „The Church of the East in the Sasanian Empire up to the Sixth Century and its Absence from the Councils in the Roman Empire” in: *Syriac Dialogue: First Non-Official Consultation on Dialogue within the Syriac Tradition*. Bécs, 1994, 71.
- [27](#)A. Cameron – R. Hoyland (szerk.): *Doctrine and Debate in the East Christian World 300–1500*. Farnham, 2011, xi.
- [28](#)W. Barnstone: *The Restored New Testament: A New Translation with Commentary, Including the Gnostic Gospels of Thomas, Mary and Judas*. New York, 2009.
- [29](#)N. Tanner: *The Decrees of the Ecumenical Councils*. 2 k., Washington, D. C., 1990, 1; A. Cameron: *The Later Roman Empire, AD 284–430*. London, 1993, 59–70.
- [30](#)Lásd P. Wood: *The Chronicle of Seert. Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*. Oxford, 2013, 23–24.
- [31](#)S. Brock: „The Christology of the Church of the East in the Synods of the Fifth to Early Seventh Centuries: Preliminary Considerations and Materials” in: G. Dagrás (szerk.): *A Festschrift*

for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain. Athén, 1985, 125–42.

[32](#)Baum – Winkler: *Apostolische Kirche*, 19–25.

[33](#)Synod of Dadjesus: *Synodicon orientale, ou Recueil de synods nestoriens*. Szerk.: J. Chabot. Párizs, 1902, 285–98; Brock: „Christology of the Church of the East”, 125–42; Brock: „Church of the East”, 73–74.

[34](#)Wood: *Chronicle of Seert*, 32–37.

[35](#)Nazianzi Szent Gergely: „De Vita Sua” in: D. Meehan (ford.): *Saint Gregory of Nazianzus: Three Poems*. Washington, D. C., 1987, 133–35.

[36](#)Alexandriai Kürillosz: „Epistola ad Paulinum” in: J. McEnerney (ford.): *Letters of St Cyril of Alexandria*. 2 k., Washington, D. C., 1985–87, 2, 96, 151–53.

[37](#)S. Brock: „From Antagonism to Assimilation: Syriac Attitudes to Greek Learning” in: N. Garsoian – T. Mathews – T. Thomson (szerk.): *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*. Washington, D. C., 1982, 17–34; valamint uő: „Christology of the Church of the East”, 165–73.

[38](#)R. Norris: *The Christological Controversy*. Philadelphia, 1980, 156–57.

[39](#)Brock: „Christology of the Church of the East”, 125–42; lásd még Baum – Winkler: *Apostolische Kirche*, 31–34.

[40](#)F.-C. Andreas: „Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen aus der Sassanidenzeit.” *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften* (1910): 869–72; J. Asmussen: „The Sogdian and Uighur-Turkish Christian Literature in Central Asia before the Real Rise of Islam: A Survey” in: L. Hercus – F. Kuiper – T. Rajapatirana – E. Skrzypczak (szerk.): *Indological and Buddhist Studies: Volume in Honour of Professor J. W. de Jong on his Sixtieth Birthday*. Canberra, 1982, 11–29.

[41](#)Sarris: *Empires of Faith*, 153.

[42](#)Az 553-as zsinatról R. Price: *The Acts of the Council of Constantinople of 553: Edited with an introduction and notes*. 2 k., Liverpool, 2009. A szír nyelvű szöveg és fordítása: S. Brock: „The

Conversations with the Syrian Orthodox under Justinian (532).” *Orientalia Christiana Periodica* 47 (1981): 87–121 és uő: „Some New Letters of the Patriarch Severus.” *Studia Patristica* 12 (1975): 17–24.

[43](#) Evagriosz Szkholasztikosz: *Ekklesziasztiké Hisztoría*, 5.1, *Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*. Ford.: M. Whitby. Liverpool, 2005, 254.

[44](#) R. Lim: *Public Disputation: Power and Social Order in Late Antiquity*. Berkeley, 1991, 227.

[45](#) Sterk: „Mission from Below”, 10–12.

[46](#) A háromszáz nadzsráni mártírról lásd I. Shahid: „The Martyrdom of Early Arab Christians: Sixth Century Najran” in: G. Corey – P. Gillquist – M. Mackoul et al. (szerk.): *The First One Hundred Years: A Centennial Anthology Celebrating Antiochian Orthodoxy in North America*. Englewood, NJ, 1996, 177–80. Kozmasz Indikopleusztész utazásáról lásd S. Faller: *Taprobane im Wandel der Zeit*. Stuttgart, 2000; H. Schneider: „Kosmas Indikopleustes, Christliche Topographie: Probleme der Überlieferung und Editions-geschichte.” *Byzantinische Zeitschrift* 99.2 (2006): 605–14.

[47](#) The History of Theophylact Simocatta: *An English Translation with Introduction and Notes*. Szerk. és ford.: M. Whitby – M. Whitby. Oxford, 1986, 5.10, 147.

[48](#) Lásd Wood: *Chronicle of Seert*, 23.

[49](#) B. Spuler: *Iran in früh-Islamischer Zeit*. Wiesbaden, 1952, 210–13; P. Jenkins: *The Lost History of Christianity*. Oxford, 2008, 14, 53., valamint S. Moffett: *A History of Christianity in Asia*. 2 k., San Francisco, 1998; J. Asmussen: „Christians in Iran”, 924–48.

[50](#) A. Atiya: *A History of Eastern Christianity*. London, 1968, 239-től.

[51](#) Agathiasz: *Hisztorion*, 2.28, *Agathias: Histories*. Ford.: J. Frendo. Berlin, 1975, 77.

[52](#) Az imákról: Brock: „Church of the East”, 76; a választásról: Synod of Mar Gre-gory I: *Synodicon orientale*, 471.

[53](#) T. Daryaee (szerk. és ford.): *Šahrestānīhā-ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic and History*. Costa

Mesa, Kalifornia, 2002.

- [54](#)M. Morony: „Land Use and Settlement Patterns in Late Sasanian and Early Islamic Iraq” in: Cameron – King – Haldon: *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 2, 221–29; F. Rahimi-Laridjani: *Die Entwicklung der Bewässerungslandwirtschaft im Iran bis Sasanidisch-frühislamische zeit*. Wiesbaden, 1988; R. Gyselen: *La géographie administrative de l'Empire sassanide: les témoignages sigilographiques*. Párizs, 1989.
- [55](#)P. Pourshariati: *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. London, 2009, 33–60, lásd még Z. Rubin: „The Reforms of Khusro Anushirwān” in: Cameron: *Islamic Near East*, 3, 225–97.
- [56](#)A. Taffazoli: „List of Trades and Crafts in the Sassanian Period.” *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 7 (1974): 192–96.
- [57](#)R. Frye: „Sasanian Seal Inscriptions” in: R. Stiehl – H. Stier: *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben*. 2 k., Berlin, 1969–70, 1, 79–84; J. Choksy: „Loan and Sales Contracts in Ancient and Early Medieval Iran.” *Indo-Iranian Journal* 31 (1988): 120.
- [58](#)Daryae: „Persian Gulf Trade”, 1–16.
- [59](#)E. de la Vaissière: *Histoire des marchands sogdiens*. Párizs, 2002, 155–61, 179–231; N. Sims-Williams: „The Sogdian Merchants in China and India” in: A. Cadonna – L. Lanciotti (szerk.): *Cina e Iran: da Alessandro Magno alla dinastia Tang*. Firenze, 1996, 45–67; J. Rose: „The Sogdians: Prime Movers between Boundaries.” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 30.3 (2010): 410–19.
- [60](#)F. Thierry – C. Morrisson: „Sur les monnaies Byzantines trouvés en Chine.” *Revue numismatique* 36 (1994): 109–45; L. Yin: „Western Turks and Byzantine Gold Coins Found in China.” *Transoxiana* 6 (2003); B. Marshak – W. Anazawa: „Some Notes on the Tomb of Li Xian and his Wife under the Northern Zhou Dynasty at Guyuan, Ningxia and its Gold-Gilt Silver Ewer with Greek Mythological Scenes Unearthed There.” *Cultura Antiqua* 41.4 (1989): 54–57.
- [61](#)D. Shepherd: „Sasanian Art” in: *Cambridge History of Iran*, 3.2, 1085–86.

- [62](#)A húsvétról: Eusebius: *Vita Constantini*, 3.18, 90; a vegyes házasság tilalmáról: *Codex Theodosianus*, 16.7, 466; 16.8, 467–68.
- [63](#)L. Feldman: „Proselytism by Jews in the Third, Fourth and Fifth Centuries.” *Journal for the Study of Judaism* 24.1 (1993): 9–10.
- [64](#)Uo., 46.
- [65](#)P. Schäfer: *Jesus in the Talmud*. Princeton, 2007; P. Schäfer – M. Meerson – Y. Deutsch (szerk.): *Toledot Yeschu ('The Life Story of Jesus'). Revisited*. Tübingen, 2011.
- [66](#)G. Bowersock: „The New Greek Inscription from South Yemen” in: A. Sedov – J.-F. Salles (szerk.): *Qāni': le port antique du Ḥaḍramawt entre la Méditerranée, l'Afrique et l'Inde: fouilles russes 1972, 1985–1989, 1991, 1993–1994*. Turnhout, 2013, 393–96.
- [67](#)J. Beaucamp – F. Briquel-Chatonnet – C. Robin (szerk.): *Juifs et chrétiens en Arabie aux Ve et VIe siècles: regards croisés sur les sources*. Párizs, 2010; C. Robin: „Joseph, dernier roi de Himyar (de 522 à 525, ou une des années suivantes).” *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 34 (2008): 1–124.
- [68](#)G. Bowersock: *The Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam*. Oxford, 2013, 78–91.
- [69](#)Brock: „Church of the East”, 73.
- [70](#)Walker: *The Legend of Mar Qardagh*, 19–69.
- [71](#)Y. Saeki: *The Nestorian Documents and Relics in China*. 2. kiadás. Tokió, 1951, 126–27; D. Scott: „Christian Responses to Buddhism in Pre-Medieval Times.” *Numen* 32.1 (1985): 91–92.
- [72](#)Lásd E. Pagels: *The Gnostic Gospels*. New York, 1979; H.-J. Klimkeit: *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*. San Francisco, 1993; K. King: *What is Gnosticism?* Cambridge, Massachusetts, 2003.
- [73](#)P. Crone: „Zoroastrian Communism.” *Comparative Studies in Society and History* 36.4 (1994): 447–62; G. Gnoli: „Nuovi studi sul Mazdakismo” in: *Convegno internazionale: la Persia e Bisanzio*. Rome, 2004, 439–56.

- [74](#)Hui Li: *Life of Hiuen-tsang*. Ford.: Samuel Beal. Westport, Connecticut, 1973, 45.
- [75](#)Uo., 46; R. Foltz: „When was Central Asia Zoroastrian?” *Mankind Quarterly* (1988): 189–200.
- [76](#)S. Beal: *Buddhist Records of the Western World*. Újdelhi, 1969, 44–46.
- [77](#)G. Mitchell – S. Johar: „The Maratha Complex at Ellora.” *Modern Asian Studies* 28.1 (2012): 69–88.
- [78](#)Az 1970-es években japán és afganisztáni régészek végeztek itt ásatásokat és vizsgálatokat, lásd T. Higuchi: *Japan–Afghanistan Joint Archaeological Survey 1974, 1976, 1978*. Kiotó, 1976–80.
- [79](#)A bámijáni épületegyüttes kormeghatározásáról (körülbelül 600) lásd D. Klimburg-Salter: „Buddhist Painting in the Hindu Kush c. VIIth to Xth Centuries: Reflections of the Co-existence of Pre-Islamic and Islamic Artistic Cultures during the Early Centuries of the Islamic Era” in: E. de la Vaissière: *Islamisation de l’Asie centrale: processus locaux d’acculturation du VIIe au XIe siècle*. Párizs, 2008, 140–42., valamint F. Flood: „Between Cult and Culture: Bamiyan, Islamic Iconoclasm, and the Museum.” *Art Bulletin* 84.4 (2002): 641-től. Lásd még L. Morgan: *The Buddhas of Bamiyan*. London, 2012.
- [80](#)Idézi Power: *Red Sea*, 58.
- [81](#)I. Gillman – H.-J. Klimkeit: *Christians in Asia before 1500*. Ann Arbor, 1999, 265–305.
- [82](#)G. Stroumsa: *Barbarian Philosophy: The Religious Revolution of Early Christianity*. Tübingen, 1999, 80, 274–81.
- [83](#)J. Choksy: „Hagiography and Monotheism in History: Doctrinal Encounters between Zoroastrianism, Judaism and Christianity.” *Islam and Christian–Muslim Relations* 14.4 (2010): 407–21.

4. fejezet • Út a forradalom felé

- [1](#)Pseudo-Dionysius of Tel Mahre: *Chronicle (Known Also as the Chronicle of Zuqnin), Part III*. Ford.: W. Witaksowski. Liverpool,

1996, 77.

- [2](#)Procopius: „Hyper ton polemon”, 2.22–23 in: *History of the Wars, Secret History, Buildings*. Szerk. és ford.: H. Dewing. 7 k., Cambridge, Massachusetts, 1, 450–72.
- [3](#)M. Morony: „»For Whom Does the Writer Write?«: The First Bubonic Plague Pandemic According to Syriac Sources” in: K. Lester (szerk.): *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750*. Cambridge, 2007, 64; D. Twitchett: „Population and Pestilence in T’ang China” in: W. Bauer (szerk.): *Studia Sino-Mongolica*. Wiesbaden, 1979, 42, 62.
- [4](#)P. Sarris: *Economy and Society in the Age of Justinian*. Cambridge, 2006; uő: „Plague in Byzantium: The Evidence of Non-Literary Sources” in: Lester: *Plague and the End of Antiquity*, 119–34; A. Cameron: *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395–700*. London, 1993, 113-tól; D. Stathakopoulos: *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*. Birmingham, 2004, 110–65.
- [5](#)Sarris: *Empires of Faith*, 145-től.
- [6](#)Procopius: *The Secret History*. Ford.: P. Sarris. London, 2007, 80.
- [7](#)John of Ephesus: *Ecclesiastical History*, 6.24. Ford.: R. P. Smith. 1860, 429.
- [8](#)M.-T. Liu: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe)*. 2 k., Wiesbaden, 2009, 1, 87., valamint J. Banaji: „Precious-Metal Coinages and Monetary Expansion in Late Antiquity” in: F. De Romanis – S. Sorda (szerk.): *Dal denarius al dinar: l’oriente e la moneta romana*. Róma, 2006, 265–303.
- [9](#)*The History of Menander the Guardsman*. Ford.: R. Blockley. Liverpool, 1985, 121–23.
- [10](#)Uo., 110–17.
- [11](#)Sarris: *Empires of Faith*, 230–31.
- [12](#)*Menander the Guardsman*, 173–75.
- [13](#)Greatrex – Lieu: *Roman Eastern Frontier*, II., 153–58.

- [14](#)R. Thomson: *The Armenian History Attributed to Sebeos. 1. rész: Translation and Notes*. Liverpool, 1999, 8, 9.
- [15](#)Agathias: *Historion*, 2.24, 72.
- [16](#)G. Fisher: „From Mavia to al-Mundhir: Arab Christians and Arab Tribes in the Late Antique Roman East” in: I. Toral-Niehoff – K. Dimitriev (szerk.): *Religious Culture in Late Antique Arabia*. Leiden, 2012, x; M. Maas: „»Delivered from their Ancient Customs«: Christianity and the Question of Cultural Change in Early Byzantine Ethnography” in: K. Mills – A. Grafton (szerk.): *Conversion in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Rochester, New York, 2003, 152–88.
- [17](#)R. Hoyland: „Arab Kings, Arab Tribes and the Beginnings of Arab Historical Memory in Late Roman Epigraphy” in: H. Cotton – R. Hoyland – J. Price – D. Wasserstein (szerk.): *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*. Cambridge, 2009, 374–400.
- [18](#)M. Whittow: „Rome and the Jafnids: Writing the History of a Sixth-Century Tribal Dynasty” in: J. Humphrey (szerk.): *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*. Ann Arbor, 1999, 215–33.
- [19](#)K. ‘Atahmina: „The Tribal Kings in Pre-Islamic Arabia: A Study of the Epithet *malik* or *dhū al-tāj* in Early Arabic Traditions.” *al-Qanṭara* 19 (1998): 35; M. Morony: „The Late Sasanian Economic Impact on the Arabian Peninsula.” *Nāme-ye Irān-e Bāstān* 1.2 (201/2): 35–36; I. Shahid: *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. 2 k., Washington, D. C., 1995–2009, 2.2, 53–54.
- [20](#)Sarris: *Empires of Faith*, 234–36.
- [21](#)Procopius: *Buildings*, 3.3, 7, 192–94.
- [22](#)J. Howard-Johnston: *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*. Oxford, 2010, 438–39.
- [23](#)Synod of Mar Gregory I: *Synodicon orientale*, 471; lásd még Walker: *Mar Qardagh*, 87–89.
- [24](#)F. Conybeare: „Antiochos Strategos’ Account of the Sack of Jerusalem in ad 614.” *English Historical Review* 25 (1910): 506–

- 508, ugyanakkor azonban lásd Howard-Johnston: *Witnesses to a World Crisis*, 164–65. A propagandáról lásd J. Howard-Johnston: „Heraclius’ Persian Campaigns and the Revival of the Roman Empire.” *War in History* 6 (1999): 36–39.
- [25](#) *Chronicon Paschale*. Ford.: M. Whitby – M. Whitby. Liverpool, 1989, 161–62; Howard-Johnston: „Heraclius’ Persian Campaigns”, 3; Sarris: *Empires of Faith*, 248.
- [26](#) *Chronicon Paschale*, 158, 164.
- [27](#) Howard-Johnston: „Heraclius’ Persian Campaigns”, 37.
- [28](#) A pontos dátum egyelőre vitatott, lásd R. Altheim-Stiehl: „Würde Alexandria im Juni 619 n. Chr. durch die Perser Erobert?” *Tyche* 6 (1991): 3–16.
- [29](#) J. Howard-Johnston: „The Siege of Constantinople in 626” in: C. Mango – G. Dagron (szerk.): *Constantinople and its Hinterland*. Aldershot, 1995, 131–42.
- [30](#) Howard-Johnston: „Heraclius’ Persian Campaigns”, 23–24; C. Zuckerman: „La Petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d’Héraclius.” *Revue Numismatique* 150 (1995): 113–26.
- [31](#) N. Oikonomides: „Correspondence between Heraclius and Kavadh-Siroe in the *Paschal Chronicle* (628).” *Byzantion* 41 (1971): 269–81.
- [32](#) Sebeos: *Armenian History*, 40, 86–87; Theophanes: *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*. Ford.: C. Mango – R. Scott. Oxford, 1997, 455–56.
- [33](#) *Chronicon Paschale*, 166–67; Sebeos: *Armenian History*, 38, 79–81.
- [34](#) G. Dagron – V. Déroche: „Juifs et chrétiens en Orient byzantin.” *Travaux et Memoires* 11 (1994): 28-tól.
- [35](#) Cameron – Hoyland: *Doctrine and Debate*, xxi–xxii.
- [36](#) Perzsia püspökeinek levelei: *Synodicon orientale*, 584–85.
- [37](#) Theophanes: *Chronicle*, 459; Mango: „Deux études sur Byzance et la Perse sassanide.” *Travaux et Memoires* 9 (1985): 117.

- [38](#)B. Dols: „Plague in Early Islamic History.” *Journal of the American Oriental Society* 94.3 (1974): 376; P. Sarris: „The Justinianic Plague: Origins and Effects.” *Continuity and Change* 17.2 (2002): 171.
- [39](#)Bowersock: *Throne of Adulis*, 106–33, valamint G. Lüling: *Die Wiederentdeckung des Propheten Muhammad: eine Kritik am „christlichen” Abendland*. Erlangen, 1981.
- [40](#)C. Robin: „Arabia and Ethiopia” in: S. Johnson (szerk.): *Oxford Handbook of Late Antiquity*. Oxford, 2012, 302.
- [41](#)*Korán*. Ford.: Simon Róbert. Prométheusz Könyvek 17. Helikon, Budapest, 1987.
- [42](#)Ibn Hisham: *Sīrat rasūl Allāh*. Ford.: A. Guillaume: *The Life of Muhammad: A Translation of Ishāq’s Sīrat rasūl Allāh*. Oxford, 1955, 106. *Korán*, 81.23
- [43](#)Lásd H. Motzki: „The Collection of the *Qur’ān*: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments.” *Der Islam* 78 (2001): 1–34, valamint A. Neuwirth – N. Sinai – M. Marx (szerk.): *The Qur’ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur’ānic Milieu*. Leiden, 2010.
- [44](#)*Korán*, 18.56.
- [45](#)*Korán*, 16.98–99.
- [46](#)Például *Korán*, 2.165; 2.197; 2.211.
- [47](#)Lásd elsősorban F. Donner: *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*. Princeton, 1998, valamint T. Holland: *In the Shadow of the Sword: The Battle for Global Empire and the End of the Ancient World*. London, 2012.
- [48](#)E. El Badawi: *The Qur’ān and the Aramaic Gospel Traditions*. London, 2013.
- [49](#)P. Crone: *Meccan Trade and the Rise of Islam*. Princeton, 1977; valamint R. Serjeant: „Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics.” *Journal of the American Oriental Society* 110.3 (1990): 472–73.
- [50](#)C. Robinson: „The Rise of Islam” in: M. Cook et al. (szerk.): *The New Cambridge History of Islam*. 6 k., Cambridge, 2010, 180–81; M. Kister: „The Struggle against Musaylima and the Conquest of

Yamāma.” *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 27 (2002): 1–56.

[51](#)G. Heck: „»Arabia without Spices«: An Alternative Hypothesis: The Issue of »Makkan Trade and the Rise of Islam«.” *Journal of the American Oriental Society* 123.3 (2003): 547–76; J. Schiettecatte – C. Robin: *L’Arabie a la veille de l’Islam: un bilan clinique*. Párizs, 2009.

[52](#)P. Crone: „Quraysh and the Roman Army: Making Sense of the Meccan Leather Trade.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 70.1 (2007): 63–88.

[53](#)Ibn al-Kalbī: *Kitāb al-aṣnām*. N. Faris (ford.): *The Book of Idols Being a Translation from the Arabic of the Kitāb al-aṣnām*. Princeton, 1952, 23–24.

[54](#)*Korán*, 36.33–36; G. Reinink: „Heraclius, the New Alexander: Apocalyptic Prophecies during the Reign of Heraclius”, 81–94; W. E. Kaegi Jr: „New Evidence on the Early Reign of Heraclius.” *Byzantinische Zeitschrift* 66 (1973): 308–30.

[55](#)*Korán*, 47.15.

[56](#)*Korán*, 5.33.

[57](#)*Korán*, 4.56. Lásd még W. Shepard: *Sayyid Qutb and Islamic Activism: A Translation and Critical Analysis of Social Justice in Islam*. Leiden, 2010, illetve a korai iszlám nemi és társadalmi igazságszolgáltatásáról tett fontos észrevételeket: A. Wahud: *Qur’ān and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman’s Perspective*. Oxford, 1999.

[58](#)*Korán*, 47.15.

[59](#)P. Crone: „The Religion of the Qur’ānic Pagans: God and the Lesser Deities.” *Arabica* 57 (2010): 151–200.

[60](#)R. Hoyland: „New Documentary Texts and the Early Islamic State.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69.3 (2006): 395–416. Mohamed menekülésének idejéről lásd A. Noth: *The Early Arabic Historical Tradition: A Source Critical Study*. Princeton, 1994, 40; M. Cook – P. Crone: *Hagarism: The Making of the Islamic World*. Cambridge, 1977, 24, 157.

[61](#) Nikephoros of Constantinople: *Chronographikon syntomon*. Szerk és ford.: C. Mango. *Short History*. Washington, D. C., 1990, 68–69; Theophylact Simokatta: *History*, 3.17. Az arab önazonosság-tudatról az iszlám megjelenése előtt: A. Al-Azmeh: *The Emergence of Islam in Late Antiquity*. Oxford, 2014, 147; valamint W. Kaegi: „Reconceptualizing Byzantium’s Eastern Frontiers” in: Mathisen – Sivan: *Shifting Frontiers*, 88.

[62](#) Korán, 43.3.

[63](#) C. Robinson: „Rise of Islam”, 181.

[64](#) Mālik ibn Anas: *al-Muwattaʿa*, 45.5. Ford.: A. ‘Abdarahman – Y. Johnson. Norwich, 1982, 429.

[65](#) Korán, 2.143–44, valamint al-Azmeh: *Emergence of Islam*, 419.

[66](#) Korán, 22.27–29.

[67](#) R. Frye: „The Political History of Iran under the Sasanians” in: *Cambridge History of Iran*, 3.1, 178; Tabarī: *The Battle of al-Qādisiyyah and the Conquest of Syria and Palestine*. Ford.: Y. Friedmann. Albany, New York, 1992, 45–46.

[68](#) H. Kennedy: *The Great Arab Conquests*. London, 2007, 103–105.

[69](#) Tabarī: *Battle of al-Qādisiyyah*, 63.

[70](#) Uo.

[71](#) Korán, 29.1–5.

[72](#) Crone: *Meccan Trade*, 245.

[73](#) C. Robinson: „The First Islamic Empire” in: J. Arnason – K. Raaflaub (szerk.): *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*. Oxford, 2010, 239; G.-R. Puin: *Der Dīwān von ‘Umar Ibn al-Ḥattab*. Bonn, 1970; F. Donner: *The Early Islamic Conquests*. Princeton, 1981, 231–32, 261–63.

[74](#) Pourshariati: *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 161.-től, valamint Donner: *Early Islamic Conquests*, 176–90; Kennedy: *Arab Conquests*, 105–107.

[75](#) Jeruzsálem meghódításának idejéről lásd P. Booth: *Crisis of Empire: Doctrine and Dissent at the End of Late Antiquity*. Berkeley, 2014, 243.

[76](#) Sebeos: *Armenian History*, 42, 98.

[77](#)Lásd Howard-Johnston: *Witnesses to a World Crisis*, 373–75.

5. fejezet • Út az egyetértés felé

- [1](#)F. Donner: *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*. Cambridge, Massachusetts, 2010, 228–32; valamint M. Lecker: *The ‘Constitution of Medina’: Muhammad’s First Legal Document*. Princeton, 2004.
- [2](#)Kitűnő esszégyűjtemény: M. Goodman – G. van Kooten – J. van Ruiten: *Abraham, the Nations and the Hagarites: Jewish, Christian and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*. Leiden, 2010.
- [3](#)„Doctrina Iacobi” in: Dagon – Déroche: „Juifs et chrétiens”, 209. Angol fordítás: R. Hoyland: *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton, 1997, 57.
- [4](#)Lásd ezért W. van Bekkum: „Jewish Messianic Expectations in the Age of Heraclius” in: G. Reinink – H. Stolte (szerk.): *The Reign of Heraclius (610–641): Crisis and Confrontation*. Leuven, 2002, 95–112.
- [5](#)Dagon – Déroche: „Juifs et chrétiens”, 240–47; a szöveg nagy részének megbízhatóságáról: Howard-Johnston: *Witnesses to a World Crisis*, 155–57; a szöveg feltételezett célközönségéről és céljáról: D. Olster: *Roman Defeat, Christian Response and the Literary Construction of the Jew*. Philadelphia, 1994. Elsősorban: Hoyland: *Seeing Islam as Others Saw It*.
- [6](#)J. Reeves: *Trajectories in Near Eastern Apocalyptic: A Postrabbinic Jewish Apocalypse Reader*. Leiden, 2006, 78–89; B. Lewis: „An Apocalyptic Vision of Islamic History.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 13 (1950): 321–30. Lásd még S. Shoemaker: *The Death of a Prophet: The End of Muhammad’s Life and the Beginnings of Islam*. Philadelphia, 2012, 28–33.
- [7](#)„Canonici Hebronensis Tractatus de invention sanctorum patriarchum Abraham, Ysaac et Yacob” in: *Recueil des Historiens*

des Croisades: Historiens Occidentaux 1, 309; N. Stillman (ford.): *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*. Philadelphia, 1979, 152.

- [8](#)M. Conterno: „»L’abominio della desolazione nel luogo santo«: l’ingresso di ‘Umar I a Gerusalemme nella *Cronografia* de Teofane Confessore e in tre cronache siriane.” *Quaderni di storia religiosa* 17 (2010): 9–24.
- [9](#)J. Binns: *Ascetics and Ambassadors of Christ: The Monasteries of Palestine 314–631*. Oxford, 1994; B. Horn: *Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine: The Career of Peter the Iberian*. Oxford, 2006; Cameron – Hoyland: *Doctrine and Debate*, xxix.
- [10](#)S. Brock: „North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkaye’s *Rish Melle*.” *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9 (1987): 65.
- [11](#)*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Series 3, 64, 248–51; Donner: *Muhammad and the Believers*, 114.
- [12](#)Korán, 2.87.
- [13](#)Korán, 3.3.
- [14](#)Korán, 2.42–43.
- [15](#)Cameron – Hoyland: *Doctrine and Debate*, xxxii.
- [16](#)Korán, 3.65.
- [17](#)Korán, 3.103, 105.
- [18](#)Korán, 2.62, 5.69.
- [19](#)R. Hoyland: *In God’s Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*. Oxford, 2015, 224–29.
- [20](#)Robinson: „The Rise of Islam”, 186.
- [21](#)C. Luxenburg: *The Syro-Aramaic Reading of the Koran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*. Berlin, 2007; lásd még D. King: „A Christian Qur’ān? A Study in the Syriac background to the language of the Qur’ān as presented in the work of Christoph Luxenburg.” *Journal for Late Antique Religion and Culture* 3 (2009): 44–71.
- [22](#)Korán, 30.3–4.

- [23](#)Korán, 30.6.
- [24](#)T. Sizgorich: *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam*. Philadelphia, 2009, 160–61.
- [25](#)R. Finn: *Asceticism in the Graeco-Roman World*. Cambridge, 2009.
- [26](#)Korán, 3.84.
- [27](#)Korán, 10.19.
- [28](#)Shoemaker: *Death of a Prophet*, 18–72; valamint R. Hoyland: „The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal” in: H. Motzki (szerk.): *The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources*. Leiden, 2000, elsősorban a 277–81; Cook: „Muhammad”, 75–76.
- [29](#)Jeruzsálemi Szofroniosz: „Logos eis to hagion baptisma” in: A. Papadopoulos-Kermeus: „Tou en hagiois patros hemon Sophroniou archiepiskopou Hierosolymon logos eis to hagion baptisma.” *Analekta Hierosolymitikes Stakhiologias* 5 (Szentpétervár, 1898): 166–67.
- [30](#)G. Anvil: *The Byzantine–Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*. Oxford, 2014; R. Schick: *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*. Princeton, 1995.
- [31](#)al-Balādhurī: *Kitab futuḥ al-buldan*. P. Hitti (ford.): *The Origins of the Islamic State*. New York, 1916, 8, 187.
- [32](#)Nikiui János: *Khronike*. R. Charles (ford.): *The Chronicle of John of Nikiu*. London, 1916, 120.17–28, 193–94.
- [33](#)G. Garitte: „»Histoires édifiantes« géorgiennes.” *Byzantion* 36 (1966): 414–16; Holyand: *Seeing Islam*, 63.
- [34](#)Robinson: *First Islamic Empire*, 239-től.
- [35](#)W. Kubiak: *Al-Fustiat, Its Foundation and Early Urban Development*. Kairó, 1987; N. Luz: „The Construction of an Islamic City in Palestine: The Case of Umayyad al-Ramla.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 7.1 (1997): 27–54; H. Djad’t: *Al-Kūfa: naissance de la ville islamique*. Párizs, 1986; D. Whitcomb: „The Misr of Ayla: New Evidence for the Early Islamic

City” in: G. Bisheh (szerk.): *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, Ammán, 1995, 277–88.

- [36](#)J. Conant: *Staying Roman: Conquest and Identity in Africa and the Mediterranean, 439–700*. Cambridge, 2012, 362–70; valamint P. Grossman – D. Brooks-Hedstrom – M. Abdal-Rassul: „The Excavation in the Monastery of Apa Shnute (Dayr Anba Shinuda) at Suhag.” *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004): 371–82; E. Bolman – S. Davis – G. Pyke: „Shenoute and a Recently Discovered Tomb Chapel at the White Monastery.” *Journal of Early Christian Studies* 18.3 (2010): 453–62; Palesztináról: L. di Segni: „Greek Inscriptions in Transition from the Byzantine to the Early Islamic Period” in: Hoyland: *Hellenism to Islam*, 352–73.
- [37](#)N. Green: „The Survival of Zoroastrianism in Yazd.” *Iran* 28 (2000): 115–22.
- [38](#)A. Tritton: *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of Umar*. London, 1970; Hoyland: *God’s Path*, elsősorban a 207–31.
- [39](#)N. Khairy – A.-J. ‘Amr: „Early Islamic Inscribed Pottery Lamps from Jordan.” *Levant* 18 (1986): 152.
- [40](#)G. Bardy: „Les Trophées de Damas: controverse judéo-chrétienne du VIIe siècle.” *Patrologia Orientalis* 15 (1921): 222.
- [41](#)J. Johns: „Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46.4 (2003): 411–36; A. Oddy: „The Christian Coinage of Early Muslim Syria.” *ARAM* 15 (2003): 185–96.
- [42](#)E. Whelan: „Forgotten Witnesses: Evidence for the Early Codification of the Qur’an.” *Journal of the American Oriental Society* 118.1 (1998): 1–14; W. Graham – N. Kermani: „Recitation and Aesthetic Reception” in: J. McAuliffe (szerk.): *The Cambridge Companion to the Qur’ān*. Cambridge, 2005, 115–43., S. Blair: „Transcribing God’s Word: Qur’an Codices in Context.” *Journal of Qur’anic Studies* 10.1 (2008): 72–97.
- [43](#)R. Hoyland: „Jacob of Edessa on Islam” in: G. Reinink – A. Cornelis Klugkist (szerk.): *After Bardasian: Studies on Continuity and Change in Syriac Christianity*. Leuven, 1999, 158–59.

- [44](#)M. Whittow: *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025*. London, 1996, 141–42.
- [45](#)R. Hoyland: „Writing the Biography of the Prophet Muhammad: Problems and Sources.” *History Compass* 5.2 (2007): 593–96. Lásd még I. Schulze – W. Schulze: „The Standing Caliph Coins of al-Jazīra: Some Problems and Suggestions.” *Numismatic Chronicle* 170 (2010): 331–53; S. Heidemann: „The Evolving Representation of the Early Islamic Empire and its Religion on Coin Imagery” in: A. Neuwirth – N. Sinai – M. Marx (szerk.): *The Qurʾān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qurʾānic Milieu*. Leiden, 2010, 149–95.
- [46](#)B. Flood: *The Great Mosque of Damascus: Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture*. Leiden, 2001.
- [47](#)Johns: „Archaeology and History of Early Islam”, 424–25. Lásd még Hoyland: *Seeing Islam*, elsősorban az 550–53, 694–95; és általában: P. Crone –M. Hinds: *God’s Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*. Cambridge, 1986.
- [48](#)O. Grabar: *The Dome of the Rock*. Cambridge, Massachusetts, 2006, 91–92.
- [49](#)John of Damascus: *On Heresies*. F. Chase (ford.): *The Fathers of the Church*. Washington, D. C., 1958, 101, 153; Sarris: *Empires of Faith*, 266.
- [50](#)Például M. Bennett: *Fighting Techniques of the Medieval World AD 500 – AD 1500: Equipment, Combat Skills and Tactics*. Staplehurst, 2005.
- [51](#)P. Reynolds: *Trade in the Western Mediterranean, AD 400–700: The Ceramic Evidence*. Oxford, 1995; S. Kinsley: „Mapping Trade by Shipwrecks” in: M. Mundell Mango (szerk.): *Byzantine Trade, 4th–12th Centuries*. Farnham, 2009, 31–36. M. McCormick: *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300–900*. Cambridge, 2001; Wickham: *Inheritance of Rome*, elsősorban a 255-től.
- [52](#)De la Vaissière: *Sogdian Traders*, 279–86.
- [53](#)al-Ya‘qūbī – al-Balādhurī. Idézi J. Banaji: „Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism.” *Historical Materialism*

15 (2007): 47–74 és különösen az 59–60.

[54](#)A korabeli szogd világ gyenge szervezettségéről: De la Vaissière: *Marchands sogdiens*, 144–76.

[55](#)Lásd F. Grenet – E. de la Vaissière: „The Last Days of Panjikent.” *Silk Road Art and Archaeology* 8 (2002): 155–96.

[56](#)Lásd J. Karam Skaff: *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbours: Culture, Power, and Connections, 580–800*. Oxford, 2012.

[57](#)D. Graff: „Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629–30” in: N. di Cosmo (szerk.): *Warfare in Inner Asian History, 500–1800*, Leiden, 2002, 33–72.

[58](#)De la Vaissière: *Sogdian Traders*, 217–20.

[59](#)C. Mackerras: *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*. Canberra, 1972; T. Allsen: *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge, 1997, 65.

[60](#)C. Beckwith: „The Impact of Horse and Silk Trade on the Economics of T'ang China and the Uighur Empire: On the Importance of International Commerce in the Early Middle Ages.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 34 (1991): 183–98.

[61](#)J. Kolbas: „Khukh Ordnung: A Uighur Palace Complex of the Seventh Century.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 15.3 (2005): 303–27.

[62](#)L. Albaum: *Balalik-Tyepi. K isztoriji matyerialnoj kulturi i iszkussztva pravoberezsnovo Toharisztana*. Taskent, 1960; F. Starr: *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton, 2014, 104.

[63](#)A. Walmsley – K. Damgaard: „The Umayyad Congregational Mosque of Jerash in Jordan and its Relationship to Early Mosques.” *Antiquity* 79 (2005): 362–78; I. Roll – E. Ayalon: „The Market Street at Apollonia – Arsuf.” *BASOR* 267 (1987): 61–76; K. al-As'ad – Stepniowski: „The Umayyad *suq* in Palmyra.” *Damazener Mitteilungen* 4 (1989): 205–23; R. Hillenbrand: „Anjar and Early Islamic Urbanism” in: G.-P. Brogiolo – B. Ward-Perkins

- (szerk.): *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Leiden, 1999, 59–98.
- [64](#)Hilāl al-Šābi': *Rusūm dār al-khilāfah*, in *The Rules and Regulations of the Abbasid Court*. Ford.: E. Salem. Bejrūt, 1977, 21–22.
- [65](#)Ibn al-Zubayr: *Kitāb al-hadāyā wa al-tuḥaf*, in *Book of Gifts and Rarities: Selections Compiled in the Fifteenth Century from an Eleventh-Century Manuscript on Gifts and Treasures*. Ford.: G. al-Qaddūmī. Cambridge, Massachusetts, 1996, 121–22.
- [66](#)B. Lewis: *Islam: From the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*. New York, 1987, 140–41.
- [67](#)al-Muqaddasī: *Best Divisions for Knowledge*, 60.
- [68](#)Uo., 107, 117, 263.
- [69](#)J. Bloom: *Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*. New Haven, 2001.
- [70](#)al-Muqaddasī: *Best Divisions for Knowledge*, 6., 133–34, 141.
- [71](#)*Two Arabic travel books: Accounts of China and India*. Szerk. és ford.: T. Mackintosh-Smith – J. Montgomery. New York, 2014, 37.
- [72](#)Uo., 59, 63.
- [73](#)J. Stargardt: „Indian Ocean Trade in the Ninth and Tenth Centuries: Demand, Distance, and Profit.” *South Asian Studies* 30.1 (2014): 35–55.
- [74](#)A. Northedge: „Thoughts on the Introduction of Polychrome Glazed Pottery in the Middle East” in: E. Villeneuve – P. Watson (szerk.): *La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe–VIIIe siècles apr. J.-C.)*. Bejrūt, 2001, 207–14; R. Mason: *Shine Like the Sun: Lustre-Painted and Associated Pottery from the Medieval Middle East*. Toronto, 2004; M. Milwright: *An Introduction to Islamic Archaeology*. Edinburgh, 2010, 48–49.
- [75](#)H. Khalileh: *Admiralty and Maritime Laws in the Mediterranean Sea (ca. 800–1050): The Kitāb Akriyat al Sufun vis-à-vis the Nomos Rhodion Nautikos*. Leiden, 2006, 212–14.
- [76](#)al-Muqaddasī: *Best Divisions for Knowledge*, 347.
- [77](#)Daryae: „Persian Gulf Trade”, 1–16; Banaji: „Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism”, 61–62.

- [78](#)E. Grube: *Cobalt and Lustre: The First Centuries of Islamic Pottery*. London, 1994; O. Watson: *Ceramics from Islamic Lands*. London, 2004.
- [79](#)Du Huan: *Jinxing Ji*. Idézi X. Liu: *The Silk Road in World History*. Oxford, 2010, 101.
- [80](#)„Kitāb al-Tāj (fī akhlāq al-mulūk)” in: *Le Livre de la couronne: ouvrage attribué à Ḡahiz*. Ford.: C. Pellat. Párizs, 1954, 101.
- [81](#)A százánida ideálok átvételéről: Walker: *Qardagh*, 139; a Teherán környéki paloták falfestményeinek vadászjeleneteiről: D. Thompson: *Stucco from Chal-Tarkhan-Eshqabad near Rayy*. Warminster, 1976, 9–24.
- [82](#)D. Gutas: *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ‘Abbasid Society (2nd–4th/8th–10th Centuries)*. London, 1998; R. Hoyland: „Theonmestus of Magnesia, Hunayn ibn Ishaq and the Beginnings of Islamic Veterinary Science” in: R. Hoyland – P. Kennedy (szerk.): *Islamic Reflections, Arabic Musings*. Oxford, 2004, 150–69; A. McCabe: *A Byzantine Encyclopedia of Horse Medicine*. Oxford, 2007, 182–84.
- [83](#)V. van Bladel: „The Bactrian Background of the Barmakids” in: A. Akasoy – C. Burnett – R. Yoeli-Tialim: *Islam and Tibet: Interactions along the Musk Route*. Farnham, 2011, 82–83; Gutas: *Greek Thought, Arabic Culture*, 13.
- [84](#)Lásd P. Pormann – E. Savage-Smith: *Medieval Islamic Medicine*. Edinburgh, 2007; Y. Tabbaa: „The Functional Aspects of Medieval Islamic Hospitals” in: M. Boner – M. Ener – A. Singer (szerk.): *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*. Albany, New York, 2003, 97–98.
- [85](#)Pormann – Savage-Smith: *Medieval Islamic Medicine*, 55.
- [86](#)E. Lev – L. Chipman: „A Fragment of a Judaeo-Arabic Manuscript of Sābūr b. Sahl’s *Al-Aqrābādhīn al-Ṣaghīr* Found in the Taylor-Schechter Cairo Genizah Collection.” *Medieval Encounters* 13 (2007): 347–62.
- [87](#)Ibn al-Haytham: *The Optics of Ibn al-Haytham, Books I–III: On Direct Vision*. Ford.: A. Sabra. 2 k., London, 1989.

- [88](#)W. Gohlman: *The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation*. New York, 1974, 35.
- [89](#)al-Jāhiz: *Kitāb al-Ḥayawān*. Idézi Pormann – Savage-Smith: *Medieval Islamic Medicine*, 23.
- [90](#)Mahsatī: *Mahsati Ganjavi: la luna e le perle*. Ford.: R. Bargigli. Milánó, 1999; valamint F. Bagherzadeh: „Mahsati Ganjavi et les potiers de Rey.” *Varia Turcica* 19 (1992): 161–76.
- [91](#)Szent Ágoston *vallomásai*. Ford.: dr. Vass József. Szent István Társulat, Budapest, 1999, 292.
- [92](#)al-Maszúdi. Idézi Gutas: *Greek Thought, Arabic Culture*, 89.
- [93](#)al-Muqaddasī: *Best Divisions for Knowledge*, 8.
- [94](#)M. Barrucand – A. Bednorz: *Moorish Architecture in Andalusia*. Köln, 1999, 40.
- [95](#)Lásd például M. Dickens: „Patriarch Timothy II and the Metropolitan of the Turks.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 20.2 (2010): 117–39.
- [96](#)Conant: *Staying Roman*, 362–70.
- [97](#)Narshakhī: *The History of Bukhara: Translated from a Persian Abridgement of the Arabic Original by Narshakhī*. Ford.: N Frye. Cambridge, Massachusetts, 1954, 48–49.
- [98](#)A. Watson: *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*. Cambridge, 1983; T. Glick: „Hydraulic Technology in al-Andalus” in: M. Morony (szerk.): *Production and the Exploitation of Resources*. Aldershot, 2002, 327–39.

6. fejezet • A prémek útja

- [1](#)W. Davis: *Readings in Ancient History: Illustrative Extracts from the Sources*. 2 k., Boston, 1912–13, 2, 365–67.
- [2](#)Ibn Khurradādhbih: *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*. Lunde – Stone (ford.): „Book of Roads and Kingdoms” in: *Ibn Fadlan and the Land of Darkness*, 99–104.

- [3](#)E. van Donzel – A. Schmidt: *Gog and Magog in Early Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*. Leiden, 2010; valamint F. Sezgin: *Anthropogeographie*. Frankfurt, 2010, 95–97; I. Kracskovszkij: *Arabszkaja geograficseszskaja lityeratura*. Moszkva, 2004, elsősorban a 138–41.
- [4](#)A. Gow: „Gog and Magog on *Mappaemundi* and Early Printed World Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition.” *Journal of Early Modern History* 2.1 (1998): 61–62.
- [5](#)Ibn Faḍlān: *Book of Ahmad ibn Faḍlān*. Lunde – Stone (ford.): *Land of Darkness*, 12.
- [6](#)Uo., 23–24.
- [7](#)Uo., 12; Tengriőről lásd U. Harva: *Die Religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*. Helsinki, 1938, 140–53.
- [8](#)R. Mason: „The Religious Beliefs of the Khazars.” *Ukrainian Quarterly* 51.4 (1995): 383–415.
- [9](#)Egy jelenkori kutató álláspontja szerint a szúfizmus mégsem állt kapcsolatban a nomádok világával: J. Paul: „Islamizing Sufis in Pre-Mongol Central Asia” in: De la Vaissière: *Islamisation de l'Asie Centrale*, 297–317.
- [10](#)Abū Hāmid al-Gharnātī: *Tuḥfat al-albāb wa-nukhbat al-i'jāb wa-Riḥlah ila Ūrubbah wa-Āsiyah*. Lunde – Stone (ford.): „The Travels” in: *Land of Darkness*, 68.
- [11](#)A. Khazanov: „The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes” in: M. Gervers – W. Schleppe (szerk.): *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic*. Toronto, 1994, 11–34.
- [12](#)E. Seldeslachts: „Greece, the Final Frontier? The Westward Spread of Buddhism” in: A. Heirman – S. Bumbacher (szerk.): *The Spread of Buddhism*. Leiden, 2007; R. Bulliet: „Naw Bahar and the Survival of Iranian Buddhism.” *Iran* 14 (1976): 144–45; Narshakhī: *History of Bukhara*, 49.
- [13](#)Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. Szerk.: G. Moravcsik, ford.: R. Jenkins. Washington, D. C., 1967, 37, 166–70.

- [14](#) Ibn Faḍlān: „Book of Ahmad ibn Faḍlān”, 22. Egyes kutatók kisebbre becsülik a sztyepei nomád pásztorkodás jelentőségét, például: B. Zahogyer: *Kaszpijszkij szvod szvegyenyij o Vosztocsnoj Jevrope*. 2 k., Moszkva, 1962, 1, 139–40.
- [15](#) D. Dunlop: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954, 83; I. Baranov: *Tavrika v epohu rannyevo szrednyekovja (szaltovo-majackaja kultura)*. Kijiv, 1990, 76–79.
- [16](#) A. Martinez: „Gardīzī’s Two Chapters on the Turks.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 155; T. Noonan: „Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate” in: P. Golden – H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas (szerk.): *The World of the Khazars*. Leiden, 2007, 214–15.
- [17](#) Baranov: *Tavrika*, 72–76.
- [18](#) al-Muqaddasī in: *Land of Darkness*, 169–70.
- [19](#) Abū Hāmid: „Travels”, 67.
- [20](#) McCormick: *Origins of the European Economy*, 369–84.
- [21](#) J. Howard-Johnston: „Trading in Fur, from Classical Antiquity to the Early Middle Ages” in: E. Cameron (szerk.): *Leather and Fur: Aspects of Early Medieval Trade and Technology*. London, 1998, 65–79.
- [22](#) Mas‘ūdī: *Kitāb al-tanbīh wa-al-ishrāf*. Lunde – Stone (ford.): „The Meadows of Gold and Mines of Precious Gems”, *Land of Darkness*, 161.
- [23](#) al-Muqaddasī: *Aḥsanu-t-taqāsīm fī ma‘rifati-l-aqālīm*. Lunde – Stone (ford.): „Best Divisions for the Knowledge of the Provinces”, *Land of Darkness*, 169.
- [24](#) Abū Hāmid: „Travels”, 75.
- [25](#) R. Kovalev: „The Infrastructure of the Northern Part of the »Fur Road« between the Middle Volga and the East during the Middle Ages.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 (2000–2001): 25–64.
- [26](#) al-Muqaddasī: *Best Division of Knowledge*, 252.
- [27](#) Ibn al-Faqīh: *Land of Darkness*, 113.
- [28](#) al-Muqaddasī: *Best Division of Knowledge*, 245.

- [29](#)Egy, a közelmúltban született áttekintés: G. Mako: „The Possible Reasons for the Arab–Khazar Wars.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 17 (2010): 45–57.
- [30](#)R.-J. Lillie: *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert*. München, 1976, 157–60; J. Howard-Johnston: „Byzantine Sources for Khazar History” in: Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas: *World of the Khazars*, 163–94.
- [31](#)Az egyetlen kivétel volt, amikor a 7. század elején, a perzsákkal való harcok tetőfokán Hérakliosz császár lánya feleségül ment a türk kagánhoz; C. Zuckermann: „La Petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d’Héraclius.” *Revue numismatique* 150 (1995): 113–26.
- [32](#) Ibn Faḍlān: „Book of Ahmad ibn Faḍlān”, 56.
- [33](#)Dunlop: *History of the Jewish Khazars*, 141.
- [34](#)Lásd P. Golden: „The Peoples of the South Russian Steppes” in: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge, 1990, 256–84; A. Novoszelcev: *Hazarszkoje goszudarsztvo i jevo rol v isztoriji Vosztocsnoj Jevropi i Kavkaza*. Moszkva, 1990.
- [35](#)P. Golden: „Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship.” *Acta Orientalia* 60.2 (2007): 161–94. Egyes kutatók a vallásos hit és gyakorlat ebben az időszakban bekövetkezett változásával hozzák összefüggésbe a kagán szerepének átalakulását, lásd például J. Olsson: „Coup d’état, Coronation and Conversion: Some Reflections on the Adoption of Judaism by the Khazar Khaganate.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 23.4 (2013): 495–526.
- [36](#)R. Kovalev: „Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth–Ninth Centuries). 1. rész, The Western Sector.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14 (2005): 55–105.
- [37](#)Mas‘ūdī: „Meadows of Gold”, 131, 133; Noonan: „Economy of the Khazar Khaganate”, 211.
- [38](#)Istakhrī: *Kitāb suwar al-aqālīm*. Lunde – Stone (ford.): „Book of Roads and Kingdoms” in: *Land of Darkness*, 153–55.

- [39](#)J. Darrouzès: *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Párizs, 1981, 31–32, 241–42, 245.
- [40](#)Istakhrī: „Book of Roads and Kingdoms”, 154–55.
- [41](#)Mason: „The Religious Beliefs of the Khazars”, 411.
- [42](#)C. Zuckerman: „On the Date of the Khazars’ Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus’ Oleg and Igor: A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo.” *Revue des Etudes Byzantines* 53 (1995): 245.
- [43](#)Uo., 243–44. Konstantin írásaiból vett részletek: P. Meyvzaert – P. Devos: „Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la »Légende Italique« résolues grâce à un document inédit.” *Analecta Bollandiana* 75 (1955): 433–40.
- [44](#)P. Lavrov (szerk.): *Matyeriali po isztoriji voznyiknovenyija drevnyejsej szlavjanszkoj pizmennosztyi*. Leningrád, 1930, 21; F. Butler: „The Representation of Oral Culture in the Vita Constantini.” *Slavic and East European Review* 39.3 (1995): 372.
- [45](#)„The Letter of Rabbi Hasdai” in: J. Rader Marcus (szerk.): *The Jew in the Medieval World*. Cincinnati, 1999, 227–28. Lásd még N. Golb – O. Pritsak (szerk.): *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. London, 1982.

- [46](#)„The Letter of Joseph the King” in: J. Rader Marcus (szerk.): *The Jew in the Medieval World*, 300. A dátumról és a szövegösszefüggésről lásd P. Golden: „The Conversion of the Khazars to Judaism” in: Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas: *World of the Khazars*, 123–62.
- [47](#)R. Kovalev: „Creating »Khazar Identity« through Coins – the »Special Issue« Dirhams of 837/8” in: F. Curta (szerk.): *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ann Arbor, 2005, 220–53. A temetési-temetkezési szokások változásáról V. Petrukhin: „The Decline and Legacy of Khazaria” in: P. Urbanczyk (szerk.): *Europe around the Year 1000*. Varsó, 2001, 109–22.
- [48](#)*Korán*, 2.285, 3.84.
- [49](#)Zuckerman: „On the Date of the Khazars’ Conversion”, 241. Lásd még Golb – Pritsak (szerk.): *Khazarian Hebrew Documents*, 130.
- [50](#)Mas‘ūdī: „Meadows of Gold”, 132; az előkelők zsidóságáról: Mason: „The Religious Beliefs of the Khazars”, 383–415.
- [51](#)Golb – Pritsak (szerk.): *Khazarian Hebrew Documents*; Mas‘ūdī: „Meadows of Gold”, 133; Istakhrī: „Book of Roads and Kingdoms”, 154.
- [52](#)Ibn Khurradādhbih: „Book of Roads and Kingdoms”, 110.
- [53](#)Uo., 111–12.
- [54](#)Uo., 112.
- [55](#)Ibn al-Faqīh: „Book of Countries”, 114.
- [56](#)A 10. században Konstantinápolyba látogató Cremonai Liudprand úgy vélte, hogy a *rusz* elnevezés a görög *rousziosz* (veres) szóból származik, és a jellegzetes hajszínre utal (*The Complete Works of Liudprand of Cremona*. Ford.: P. Squatriti. Washington, D. C., 2007, 5.15, 179), valójában azonban a skandináv *roþrsmenn*, illetve *roðr* (evezős, evezni) szavakból ered. S. Ekbo: „Finnish Ruotsi and Swedish Roslagen – What Sort of Connection?” *Medieval Scandinavia* 13 (2000): 64–69; W. Duczko: *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden, 2004, 22–23.

- [57](#)S. Franklin – J. Shepard: *The Emergence of Rus' 750–1200*. London, 1996.
- [58](#)Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*, 9, 58–62.
- [59](#)*De Administrando Imperio*, 9, 60.
- [60](#)Ibn Rusta: *Kitāb al-a'lāq an-nafīsa*. Lunde – Stone (ford.): „Book of Precious Gems” in: *Land of Darkness*, 127.
- [61](#)Ibn Fadlān: „Book of Ahmad ibn Fadlān”, 45.
- [62](#)Ibn Rusta: „Book of Precious Gems”, 127.
- [63](#)Ibn Fadlān: „Book of Ahmad ibn Fadlān”, 46–49.
- [64](#)A. Winroth: *The Conversion of Scandinavia*. New Haven, 2012, 78–79.
- [65](#)M. Bogucki: „The Beginning of the Dirham Import to the Baltic Sea and the Question of the Early Emporia” in: A. Bitner-Wróblewska – U. Lund-Hansen (szerk.): *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age: Network Denmark–Poland 2005–2008*. Koppenhága, 2010, 351–61. Svédországról lásd I. Hammarberg: *Byzantine Coin Finds in Sweden*. 1989; C. von Heijne: *Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca. 800–1130)*. Stockholm, 2004.
- [66](#)T. Noonan: „Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab–Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984): 151–82; és elsősorban „Dirham Exports to the Baltic in the Viking Age” in: K. Jonsson – B. Malmer (szerk.): *Sigtuna Papers: Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 June 1989*. Stockholm, 1990, 251–57.

7. fejezet • A rabszolgák útja

- [1](#)Ibn Rusta: „Book of Precious Gems”, 126–27.
- [2](#)Uo.
- [3](#)*De Administrando Imperio*, 9, 60.
- [4](#)Ibn Fadlān: „Book of Ahmad ibn Fadlān”, 47.

- [5](#)D. Wyatt: *Slaves and Warriors in Medieval Britain and Ireland, 800–1200*. Leiden, 2009.
- [6](#)L. Delisle (szerk.): *Littérature latine et histoire du moyen âge*. Párizs, 1890, 17.
- [7](#)Lásd J. Henning: „Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First Millennium ad” in: J. Davis – M. McCormick (szerk.): *The Long Morning of Medieval Europe: New Directions in Early Medieval Studies*. Aldershot, 2008, 33–53; Novgorodról lásd H. Birnbaum: „Medieval Novgorod: Political, Social and Cultural Life in an Old Russian Urban Community.” *California Slavic Studies* (1992): 14, 11.
- [8](#)Adam of Bremen: *History of the Archbishops of Hamburg Bremen*. Szerk. és ford.: F. Tschan. New York, 1959, 4.6, 190.
- [9](#)B. Hudson: *Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, Religion and Empire in the North Atlantic*. Oxford, 2005, 41; lásd még S. Brink: *Vikingarnas slavar: den nordiska trældomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Stockholm, 2012.
- [10](#)T. Noonan: „Early Abbasid Mint Output.” *Journal of Economic and Social History* 29 (1986): 113–75; R. Kovalev: „Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th Century).” *Histoire & Mesure* 17.3–4 (2002): 197–216; T. Noonan – R. Kovalev: „The Dirham Output and Monetary Circulation of a Secondary Samanid Mint: A Case Study of Balkh” in: R. Kiernowski (szerk.): *Moneta Mediævalis: Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu Washington 65. rocznicę urodzin*. Varsó, 2002, 163–74.
- [11](#)R. Segal: *Islam’s Black Slaves: The Other Black Diaspora*. New York, 2001, 121.
- [12](#)Ibn Ḥawqal: *Kitāb šūrat al-ard*. Idézi D. Ayalon: „The Mamluks of the Seljuks: Islam’s Military Might at the Crossroads.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 6.3 (1996): 312.
- [13](#)W. Scheidel: „The Roman Slave Supply” in: K. Bradley – P. Cartledge – D. Eltis – S. Engerman (szerk.): *The Cambridge*

- World History of Slavery*. 3 k., Cambridge, 2011–, 1, 287–310.
- [14](#)Lásd F. Caswell: *The Slave Girls of Baghdad. The Qiyān in the Early Abbasid Era*. London, 2011, 13.
- [15](#)Tacitus: *Annales*, 15.69
- [16](#)Ibn Buṭlān: *Taqwīm al-ṣiḥḥa*. Idézi G. Vantini: *Oriental Sources concerning Nubia*. Heidelberg, 1975, 238–39.
- [17](#)Kaykāwūs ibn Iskandar ibn Qābūs. R. Levy (szerk. és ford.): *Naṣiḥat-nāma known as Qābūs-nāma*. London, 1951, 102.
- [18](#)Uo.
- [19](#)D. Abulafia: „Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe” in: M. Postan – E. Miller – C. Postan (szerk.): *Cambridge Economic History of Europe: Trade and Industry in the Middle Ages*. 2. kiadás, Cambridge, 1987, 417. Lásd még D. Mishin: „The Saqaliba Slaves in the Aghlabid State” in: M. Sebök (szerk.): *Annual of Medieval Studies at CEU 1996/1997*. Budapest, CEU, 1998, 236–44.
- [20](#)Ibrāhīm ibn Ya‘qūb. Lunde – Stone (ford.): *Land of Darkness*, 164–65. Prága mint rabszolga-kereskedelmi központ szerepéről lásd D. Třeštík: „»Eine große Stadt der Slawen namens Prag«: Staaten und Sklaven in Mitteleuropa im 10. Jahrhundert” in: P. Sommer (szerk.): *Boleslav II: der tschechische Staat um das Jahr 1000*. Prága, 2001, 93–138.
- [21](#)Ibn al-Zubayr: *Book of Gifts and Rarities*, 91–92. Lásd A. Christys: „The Queen of the Franks Offers Gifts to the Caliph Al-Muktafi” in: W. Davies – P. Fouracre (szerk.): *The Languages of Gift in the Early Middle Ages*. Cambridge, 2010, 140–71.
- [22](#)Ibrāhīm ibn Ya‘qūb, 162–63.
- [23](#)R. Naismith: „Islamic Coins from Early Medieval England.” *Numismatic Chronicle* 165 (2005): 193–222; uő: „The Coinage of Offa Revisited.” *British Numismatic Journal* 80 (2010): 76–106.
- [24](#)M. McCormick: „New Light on the »Dark Ages«: How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy.” *Past & Present* 177 (2002): 17–54; valamint J. Henning: „Slavery or Freedom? The Causes of Early Medieval Europe’s Economic Advancement.” *Early Medieval Europe* 12.3 (2003): 269–77.

- [25](#) Ibn Khurradādhbih: „Book of Roads and Kingdoms”, 111.
- [26](#) Ibn Ḥawqal: *Kitāb ṣūrat al-ard*. Lunde – Stone (ford.): „Book of the Configuration of the Earth” in: *Land of Darkness*, 173.
- [27](#) Uo., valamint al-Muqaddasī: *Land of Darkness*, 170.
- [28](#) al-Jāhiz: *Kitāb al-Ḥayawān*. Idézi C. Verlinden: *L’Esclavage dans l’Europe medievale*. 2 k., Brugge, 1955–77, 1, 213.
- [29](#) Uo.
- [30](#) Verlinden: *Esclavage*, 218–30, 731–32; W. Phillips: *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*. Manchester, 1985, 62.
- [31](#) H. Loyn – R. Percival (szerk.): *The Reign of Charlemagne: Documents on Carolingian Government and Administration*. London, 1975, 129.
- [32](#) Adam of Bremen: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. T. Reuter (ford.): *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*. New York, 2002, I. 39–41.
- [33](#) „Pactum Hlotharii I” in: McCormick: *Carolingian Economy*, 47.
- [34](#) G. Luzzato: *An Economic History of Italy from the Fall of the Roman Empire to the Sixteenth Century*. Ford.: P. Jones. London, 1961, 35, 51–53; Phillips: *Slavery*, 63.
- [35](#) McCormick: „Carolingian Economy”, 48–49.
- [36](#) Hudūd al-‘Ālam in: *The Regions of the World: A Persian Geography 372 AH–982 AD*. Ford.: V. Minorsky, szerk.: C. Bosworth. London, 1970, 161–62.
- [37](#) Ibn Faḍlān: „Book of Ahmad ibn Faḍlān”, 44; Ibn Khurradādhbih: „Book of Roads and Kingdoms”, 12; Martinez: „Gardīzī’s Two Chapters on the Turks”, 153–54.
- [38](#) *Russian Primary Chronicle*. Ford.: S. Cross – O. Sherbowitz-Wetzor. Cambridge, Massachusetts, 1953, 61.
- [39](#) *Annales Bertiniani*. Szerk.: G. Waitz. Hanover, 1885, 35.
- [40](#) Mas‘ūdī: „Meadows of Gold”, 145–46; Ibn Ḥawqal: „Book of the Configuration of the Earth”, 175.
- [41](#) Ibn Ḥawqal: „Book of the Configuration of the Earth”, 178.

- [42](#)R. Kovalev: „Mint Output in Tenth Century Bukhara: A Case Study of Dirham Production with Monetary Circulation in Northern Europe.” *Russian History/Histoire Russe* 28 (2001): 250–59. (Ez a forrás egy olyan Duna menti városról szól, amit épp nem sikerült a ruszoknak uralmuk alá hajtani. – A szerk.)
- [43](#)*Russian Primary Chronicle*, 86.
- [44](#)Uo., 90.
- [45](#)H. Halm: *Das Reich des Mahdi. Der Aufstieg der Fatimiden (875–973)*. München, 1991; F. Akbar: „The Secular Roots of Religious Dissidence in Early Islam: The Case of the Qaramita of Sawad Al-Kufa.” *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs* 12.2 (1991): 376–90. A Kalifátus hanyatlásáról lásd M. van Berkel – N. El Cheikh – H. Kennedy – L. Osti: *Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir*. Leiden, 2013.
- [46](#)Bar Hebraeus: *Ktābā d-maktbānūt zabnē*. E. Budge (szerk. és ford.): *The Chronography of Gregory Abul Fara*. 2 k., Oxford, 1932, 1, 164.
- [47](#)Matthew of Edessa: *The Chronicle of Matthew of Edessa*. Ford.: A. Dostourian. Lanham, 1993, I. 1, 19; M. Canard: „Bağdād au IVe siècle de l’Hégire (Xe siècle de l’ère chrétienne).” *Arabica* 9 (1962): 282–83. Lásd R. Bulliet: *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*. New York, 2009, 79–81; R. Ellenblum: *The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate Change and the Decline of the East, 950–1072*. Cambridge, 2012, 32–36.
- [48](#)Ellenblum: *Collapse of the Eastern Mediterranean*, 41–43.
- [49](#)C. Mango: *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*. Cambridge, Massachusetts, 1958, 88–89.
- [50](#)*Russian Primary Chronicle*, 74–75.
- [51](#)Shepard: „The Viking Rus’ and Byzantium” in: S. Brink – N. Price (szerk.): *The Viking World*. Abingdon, 2008, 498–501.
- [52](#)Lásd például A. Poppe: „The Building of the Church of St Sophia in Kiev.” *Journal of Medieval History* 7.1 (1981): 15–66.
- [53](#)Shepard: „Viking Rus”, 510.

- [54](#)T. Noonan – R. Kovalev: „Prayer, Illumination and Good Times: The Export of Byzantine Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol Times.” *Byzantium and the North. Acta Fennica* 8 (1997): 73–96; M. Roslund: „Brosamen vom Tisch der Reichen. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna (ca. 980–1250)” in: M. Müller-Wille (szerk.): *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswandel im Ostseeraum während des 8–14 Jahrhunderts*. Stuttgart, 1997, 2, 325–85.
- [55](#)L. Golombek: „The Draped Universe of Islam” in: P. Parsons Soucek (szerk.): *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World: Papers from a Colloquium in Memory of Richard Ettinghausen*. University Park, Pennsylvania, 1988, 97–114. Antiókhia 1098 utáni textilparáról lásd T. Vorderstrasse: „Trade and Textiles from Medieval Antioch.” *Al-Masāq* 22.2 (2010): 151–71.
- [56](#)D. Jacoby: „Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade.” *Thesaurismata* 30 (2000): 36.
- [57](#)V. Piacentini: „Merchant Families in the Gulf: A Mercantile and Cosmopolitan Dimension: The Written Evidence.” *ARAM* 11–12 (1999–2000): 145–48.
- [58](#)D. Goitein: *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*. 6 k., Berkeley, 1967–93, 4, 168; Jacoby: „Byzantine Trade with Egypt”, 41–43.
- [59](#)Nāšir-i Khusraw: *Safarnāma*. W. Thackston (ford.): *Nāšir-e Khosraw’s Book of Travels*. Albany, New York, 1986, 39–40.
- [60](#)Jacoby: „Byzantine Trade with Egypt”, 42; S. Simonsohn: *The Jews of Sicily 383–1300*. Leiden, 1997, 314–16.
- [61](#)M. Vedeler: *Silk for the Vikings*. Oxford, 2014.
- [62](#)E. Brate – E. Wessén: *Sveriges Runinskrifter: Södermanlands Runinskrifter*. Stockholm, 1924–36, 154.
- [63](#)S. Jansson: *Västmanlands runinskrifter*. Stockholm, 1964, 6–9.
- [64](#)G. Isitt: „Vikings in the Persian Gulf.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 17.4 (2007): 389–406.

- [65](#)P. Frankopan: „Levels of Contact between West and East: Pilgrims and Visitors to Constantinople and Jerusalem in the 9th–12th Centuries” in: S. Searight – M. Wagstaff (szerk.): *Travellers in the Levant: Voyagers and Visionaries*. Durham, 2001, 87–108.
- [66](#)Lásd J. Wortley: *Studies on the Cult of Relics in Byzantium up to 1204*. Farnham, 2009.
- [67](#)S. Blöndal: *The Varangians of Byzantium*. Ford.: B. Benedikz. Cambridge, 1978; J. Shepard: „The Uses of the Franks in 11th-Century Byzantium.” *Anglo-Norman Studies* 15 (1992): 275–305.
- [68](#)P. Frankopan: *The First Crusade: The Call from the East*. London, 2012, 87–88.
- [69](#)H. Hoffmann: „Die Anfänge der Normannen in Süditalien.” *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* 47 (1967): 95–144; G. Loud: *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest*. Szingapúr, 2000.
- [70](#)al-‘Utbī: *Kitāb-i Yamīnī*. J. Reynolds (ford.): *Historical memoirs of the amir Sabaktagin, and the sultan Mahmud of Ghazna*. London, 1868, 140; lásd általánosságban C. Bosworth: *The Ghaznavids, 994–1040*. Cambridge, 1963.
- [71](#)A. Shapur Shahbāzī: *Ferdowsī: A Critical Biography*. Costa Mesa, Kalifornia, 1991, elsősorban a 91–93, valamint G. Dabiri: „The Shahnama: Between the Samanids and the Ghaznavids.” *Iranian Studies* 43.1 (2010): 13–28.
- [72](#)Y. Bregel: „Turko-Mongol Influences in Central Asia” in: R. Canfield (szerk.): *Turko-Persia in Historical Perspective*. Cambridge, 1991, 53-tól.
- [73](#)Herrman: „Die älteste türkische Weltkarte”, 21–28.
- [74](#)Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib: *Kutadgu Bilig*. R. Dankoff (ford.): *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago, 1983, 192.
- [75](#)A szeldzsukok felemelkedéséről lásd C. Lange – S. Mecit (szerk.): *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*. Edinburgh, 2011.
- [76](#)A források bizonyos ellentmondásainak elemzését lásd O. Safi: *Politics of Knowledge in Pre-Modern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry*. Chapel Hill, Észak-Karolina, 2006, 35–36.

- [77](#)Dunlop: *History of the Jewish Khazars*, 260; A. Peacock: *Early Seljuq History: A New Interpretation*. Abingdon, 2010, 33–34; Dickens: „Patriarch Timothy”, 117–39.
- [78](#)Aristakes of Lastivert: *Patmut‘iwn Aristakeay Vardapeti Lastivertts‘woy*. R. Bedrosian (ford.): *Aristakēs Lastivertc‘i’s History*. New York, 1985, 64.
- [79](#)A manzikerti csatával kapcsolatos források gyűjteménye: C. Hillenbrand: *Turkish Myth and Muslim Symbol*. Edinburgh, 2007, 26-tól.
- [80](#)Frankopan: *First Crusade*, 57–86.
- [81](#)Uo., 13–25.
- [82](#)Bernold of Constance: *Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz*. Szerk.: I. Robinson. Hannover, 2003, 520.
- [83](#)Frankopan: *First Crusade*, 1–3, 101–13.
- [84](#)Uo., passim. A végítélettől való félelemről lásd J. Rubenstein: *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for Apocalypse*. New York, 2011.

8. fejezet • Út a Mennyország felé

- [1](#)Albert of Aachen: *Historia Iherosolimitana*. Szerk. és ford.: S. Edgington. Oxford, 2007, 5.45, 402; Frankopan: *First Crusade*, 173.
- [2](#)Raymond of Aguilers: *Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem*. Ford.: J. Hill – L. Hill: *Le „Liber” de Raymond d’Aguilers*. Párizs, 1969, 14, 127. A keresztes hadjáratokról általában lásd C. Tyerman: *God’s War: A New History of the Crusades*. London, 2006.
- [3](#)Fulcher of Chartres: *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*. F. Ryan (ford.): *A History of the Expedition to Jerusalem 1095–1127*. Knoxville, 1969, I.27, 122. Igen tanulságosak a közelmúltban végzett kutatások a lelki egészség és a háborúban megjelenő szélsőséges erőszak összefüggéséről, például R.

- Ursano et al.: „Posttraumatic Stress Disorder and Traumatic Stress: From Bench to Bedside, from War to Disaster.” *Annals of the New York Academy of Sciences* 1208 (2010): 72–81.
- [4](#)Anna Komnene: *The Alexiad*. Szerk.: P. Frankopan. London, 2009, 13.11, 383–84; Bohemund hazatéréséről Európába: L. Russo: „Il viaggio di Boemundo d’Altavilla in Francia.” *Archivio storico italiano* 603 (2005): 3–42; Frankopan: *First Crusade*, 188–89.
- [5](#)R. Chazan: „»Let Not a Remnant or a Residue Escape«: Millenarian Enthusiasm in the First Crusade.” *Speculum* 84 (2009): 289–313.
- [6](#)al-Harawī: „Kitāb al-ishārāt ilā maʿrifat al-ziyārāt” in: A. Maalouf: *The Crusade through Arab Eyes*. London, 1984, xiii; valamint Ibn al-Jawzī: „al-Muntazam fī tārikh al-mulūk wa-al-umam” in: C. Hillenbrand: *The Crusades: Islamic Perspectives*. Edinburgh, 1999, 78. Általánosságban lásd P. Cobb: *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*. Oxford, 2014.
- [7](#)A megpróbáltatásokról szóló beszámoló: S. Eidelberg (ford.): *The Jews and the Crusaders*. Madison, 1977. Lásd M. Gabriele: „Against the Enemies of Christ: The Role of Count Emicho in the Anti-Jewish Violence of the First Crusade” in: M. Frassetto (szerk.): *Christian Attitudes towards the Jews in the Middle Ages: A Casebook*. Abingdon, 2007, 61–82.
- [8](#)Frankopan: *First Crusade*, 133–35, 167–71; J. Pryor: „The Oath of the Leaders of the Crusade to the Emperor Alexius Comnenus: Fealty, Homage.” *Parergon*, New Series 2 (1984): 111–41.
- [9](#)Raymond of Aguilers: *Le „Liber”*, 10, 74–75.
- [10](#)Frankopan: *First Crusade*, elsősorban a 186-tól.
- [11](#)Ibn al-Athīr: *al-Kāmil fī l-taʿrīkh*. D. Richards (ford.): *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kāmil fī l-taʿrīkh*. Aldershot, 2006, 13.
- [12](#)Jacoby: „Byzantine Trade with Egypt”, 44–45.
- [13](#)S. Goitein: *A Mediterranean Society*, 1, 45.
- [14](#)A. Greif: „Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders.” *Journal of Economic History* 49.4 (1989): 861.

- [15](#) Ibn Khaldūn: *Dīwān al-mubtadaʿ*. V. Monteil (ford.): *Discours sur l'histoire universelle (al-Muqaddima)*. Párizs, 1978, 522.
- [16](#) Frankopan: *First Crusade*, 29–30.
- [17](#) E. Occhipinti: *Italia dei comuni. Secoli XI–XIII*. 2000, 20–21.
- [18](#) J. Riley-Smith: *The First Crusaders, 1095–1131*. Cambridge, 1997, 17.
- [19](#) Monk of the Lido: „Monachi Anonymi Littorensis Historia de Translatio Sanctorum Magni Nicolai” in: *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux* 5, 272–75; J. Praver: *The Crusaders' Kingdom: European Colonialism in the Middle Ages*. London, 2001, 489.
- [20](#) *Codice diplomatico della repubblica di Genova*. 3 k., Róma, 1859–1940, 1, 20.
- [21](#) B. Kedar: „Genoa's Golden Inscription in the Church of the Holy Sepulchre: A Case for the Defence” in: G. Airdi – B. Kedar (szerk.): *I comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme*. Genova, 1986, 317–35. Lásd még M.-L. Favreau-Lilie-nél, aki szerint ezt a dokumentumot egy későbbi időpontban meghamisították: *Die Italiener im Heiligen Land vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Champagne (1098–1197)*. Amszterdam, 1989, 328.
- [22](#) Dandolo: *Chronica per extensum descripta, Rerum Italicarum Scriptores*, 25 k., Bologna, 1938–58, 12, 221. Lásd még Monk of the Lido: „Monachi Anonymi”, 258–59.
- [23](#) M. Pozza – G. Ravegnani: *I Trattati con Bisanzio 992–1198*. Velence, 1993, 38–45. A koncessziók dátumáról, amit sokáig az 1080-as évekre tettek, lásd P. Frankopan: „Byzantine Trade Privileges to Venice in the Eleventh Century: The Chrysobull of 1092.” *Journal of Medieval History* 30 (2004): 135–60.
- [24](#) Monk of the Lido: „Monachi Anonymi”, 258–59; Dandolo: *Chronica*, 221. Lásd még D. Queller – I. Katele: „Venice and the Conquest of the Latin Kingdom of Jerusalem.” *Studi Veneziani* 21 (1986): 21.
- [25](#) F. Miklosich – J. Müller: *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. 6 k., Velence, 1860–90, 3, 9–13.

- [26](#)R.-J. Lilie: *Byzantium and the Crusader States, 1096–1204*. Ford.: J. Morris – J. Ridings. Oxford, 1993, 87–94; „Noch einmal zu den Thema »Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten.«.” *Poikila Byzantina* 4 (1984): 121–74. Treaty of Devol, *Alexiad*, XII.24, 385–96.
- [27](#)S. Epstein: *Genoa and the Genoese: 958–1528*. Chapel Hill, Észak-Karolina, 1996, 40–41; D. Abulafia: „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the Medieval Mediterranean Economy” in: uő: *Commerce and Conquest in the Mediterranean*. Aldershot, 1993, 1, 24–27.
- [28](#)T. Asbridge: „The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood.” *Journal of Medieval History* 23.4 (1997): 301–16.
- [29](#)Fulcher of Chartres: *Gesta Francorum*, 238.
- [30](#)G. Tafel – G. Thomas: *Urkunden zur älteren handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*. 3 k., Bécs, 1857, 1, 78; Queller – Katele: „Venice and the Conquest”, 29–30.
- [31](#)Tafel – Thomas: *Urkunden*, 1, 95–98; Lilie: *Byzantium and the Crusader States*, 96–100; T. Devaney: „»Like an Ember Buried in Ashes«: The Byzantine–Venetian Conflict of 1119–1126” in: T. Madden – J. Naus – V. Ryan (szerk.): *Crusades – Medieval Worlds in Conflict*. Farnham, 2010, 127–47.
- [32](#)Tafel – Thomas: *Urkunden*, 1, 84–89; J. Praver: „The Italians in the Latin Kingdom” in: uő: *Crusader Institutions*. Oxford, 1980, 224; M. Barber: *The Crusader States*. London, 2012, 139–42; J. Riley-Smith: „The Venetian Crusade of 1122–1124” in: Airaldi – Kedar: *I Comuni Italiani*, 339–50.
- [33](#)G. Bresc-Bautier: *Le Cartulaire du chapitre du Saint-Sepulcre de Jérusalem*. Párizs, 1984, 51–52.
- [34](#)Bernard of Clairvaux: *The Letters of St Bernard of Clairvaux*. Szerk. és ford.: B. James – B. Kienzle. Stroud, 1998, 391.
- [35](#)*Annali Genovesi de Caffaro e dei suoi Continuatori, 1099–1240*. 5 k., Genova, 1890–1929 1, 48.
- [36](#)D. Abulafia: *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*. London, 2011, 298. Lásd még uő: „Christian Merchants in the Almohad Cities.” *Journal of Medieval Iberian Studies* 2 (2010): 251–57; O. Constable: *Housing the Stranger in*

the Mediterranean World: Lodging, Trade and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages. Cambridge, 2003, 278.

- [37](#)P. Jones: *The Italian City State: From Commune to Signoria*. Oxford, 1997, valamint M. Ginatempo – L. Sandri: *L'Italia delle città: il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII–XVI)*. Firenze, 1990.
- [38](#)Usāma b. Munqidh: *Kitāb al-i'tibār*. P. Cobb (ford.): *The Book of Contemplation: Islam and the Crusades*. London, 2008, 153.
- [39](#)V. Lagardère: *Histoire et société en Occident musulman: analyse du Mi'yar d'al-Wansharisi*. Madrid, 1995, 128; D. Valérian: „Ifrīqīyan Muslim Merchants in the Mediterranean at the End of the Middle Ages.” *Mediterranean Historical Review* 14.2 (2008): 50.
- [40](#)*Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*. Szerk. és ford.: R. Hill. London, 1962, 3, 21.
- [41](#)C. Burnett (szerk.): *Adelard of Bath: An English Scientist and Arabist of the Early Twelfth Century*. London, 1987; L. Cochrane: *Adelard of Bath: The First English Scientist*. London, 1994.
- [42](#)Adelard of Bath: *Adelard of Bath, Conversations with his Nephew: On the Same and the Different, Questions on Natural Science and on Birds*. Szerk. és ford.: C. Burnett. Cambridge, 1998, 83.
- [43](#)A. Pym: *Negotiating the Frontier: Translators and Intercultures in Hispanic History*. Manchester, 2000, 41.
- [44](#)T. Burman: *Reading the Qur'ān in Latin Christendom, 1140–1560*. Philadelphia, 2007.
- [45](#)P. Frankopan: „The Literary, Cultural and Political Context for the Twelfth-Century Commentary on the *Nicomachean Ethics*” in: C. Barber (szerk.): *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*. Leiden, 2009, 45–62.
- [46](#)Abulafia: *Great Sea*, 298.
- [47](#)A. Shalem: *Islam Christianised: Islamic Portable Objects in the Medieval Church Treasuries of the Latin West*. Frankfurt am Main, 1998.
- [48](#)Vorderstrasse: „Trade and Textiles from Medieval Antioch”, 168–71; M. Meuwese: „Antioch and the Crusaders in Western Art” in:

East and West in the Medieval Mediterranean. Leuven, 2006, 337–55.

- [49](#)R. Falkner: „Taxes of the Kingdom of Jerusalem” in: *Statistical Documents of the Middle Ages: Translations and Reprints from the Original Sources of European History* 3:2. Philadelphia, 1907, 19–23.
- [50](#)C. Cahen: *Makhzumiyat: études sur l’histoire économique et financière de l’Égypte médiévale*. Leiden, 1977; Abulafia: „Africa, Asia and the Trade of Medieval Europe”, 402–73.
- [51](#)S. Stern: „Ramisht of Siraf: A Merchant Millionaire of the Twelfth Century.” *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1.2 (1967): 10–14.
- [52](#)T. Madden: „Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo’s Attitudes towards Byzantium.” *Mediterranean Historical Review* 8.2 (1993): 166–85.
- [53](#)D. Nicol: *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. Cambridge, 1988, 107.
- [54](#)P. Magdalino: „Isaac II, Saladin and Venice” in: J. Shepard (szerk.): *The Expansion of Orthodox Europe: Byzantium, the Balkans and Russia*. Aldershot, 2007, 93–106.
- [55](#)Ibn Shaddād: *Life of Saladin by Baha ad-Din*. London, 1897, 121–22; G. Anderson: „Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople (Tenth to Thirteenth Centuries c. e.).” *Medieval Encounters* 15 (2009): 104–105.
- [56](#)Anna Komnene: *Alexiad*, X.5, 277.
- [57](#)Ibn Jubayr: *Riḥlat Ibn Jubayr*. R. Broadhurst (ford.): *The Travels of Ibn Jubayr*. London, 1952, 315.
- [58](#)Uo. Lásd még C. Chism: „Memory, Wonder and Desire in the Travels of Ibn Jubayr and Ibn Battuta” in. N. Paul – S. Yeager (szerk.): *Remembering the Crusades: Myth, Image and Identity*. Cambridge, 2012, 5–6.
- [59](#)Ibn al-Athīr: *Chronicle*, 289–90; Barber: *Crusader States*, 284.
- [60](#)Barber: *Crusader States*, 296–97; Imād al-Dīn: *al-Faṭḥ al-qussī fī l-faṭḥ al-qudsī*. H. Massé (ford.): *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin*. Párizs, 1972, 27–28.

- [61](#) Barber: *Crusader States*, 305–13; T. Asbridge: *The Crusades: The War for the Holy Land*. London, 2010, 342–64.
- [62](#) J. Riley-Smith: *The Crusades: A History*. London, 1987, 137.
- [63](#) J. Phillips: *The Crusades 1095–1197*. London, 2002, 146–50; J. Phillips: *Holy Warriors: A Modern History of the Crusades*. London, 2009, 136–65.
- [64](#) Geoffrey of Villehardouin: „The Conquest of Constantinople” in: *Chronicles of the Crusades*. Ford.: M. Shaw. London, 1963, 35.
- [65](#) William of Tyre: *Chronicon*. Szerk.: R. Huygens. 2 k., Turnhout, 1986, 2, 408; J. Phillips: *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*. London, 2004, 67–68.
- [66](#) D. Queller – T. Madden: „Some Further Arguments in Defence of the Venetians on the Fourth Crusade.” *Byzantion* 62 (1992): 438.
- [67](#) T. Madden: „Venice, the Papacy and the Crusades before 1204” in: S. Ridyard (szerk.): *The Medieval Crusade*. Woodbridge, 2004, 85–95.
- [68](#) D. Queller – T. Madden: *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*. Philadelphia, 1997, 55-től.
- [69](#) Tafel – Thomas: *Urkunden*, 1, 444–52.
- [70](#) Robert of Clari: *La Conquête de Constantinople*. Szerk.: P. Lauer. Párizs, 1924, 72–73, 71–72.
- [71](#) Niketas Khoniates: *Khronike diegesis*. Szerk.: J. van Dieten. *Nicetae Choniatae Historia*. New York, 1975, 568–77.
- [72](#) P. Riant: *Exuviae sacrae constantinopolitanae*. 2 k., Genf, 1876, 1, 104–105.
- [73](#) Khoniates: *Khronike*, 591. A város pusztulásának felméréséről lásd T. Madden: „The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203–1204: A Damage Assessment.” *Byzantinische Zeitschrift* 84/85 (1992): 72–93.
- [74](#) Lásd M. Angold: *The Fourth Crusade* (2003): 219–67; valamint D. Perry: „The *Translatio Symonensis* and the Seven Thieves: Venetian Fourth Crusade *Furta Sacra* Narrative and the Looting of Constantinople” in: T. Madden (szerk.): *The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions*. Aldershot, 2008, 89–112.

- [75](#)R. Gallo: „La tomba di Enrico Dandolo in Santa Sofia a Constantinople.” *Rivista Mensile della Città di Venezia* 6 (1927): 270–83; T. Madden: *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*. Baltimore, 2003, 193–94.
- [76](#)Michael Khoniates: *Michaelis Choniatae Epistulae*. Szerk.: F. Kolovou. Berlin, 2001, Letters 145, 165, 100; T. Shawcross: „The Lost Generation (c. 1204–c. 1222): Political Allegiance and Local Interests under the Impact of the Fourth Crusade” in: J. Herrin – G. Saint-Guillain (szerk.): *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*. Farnham, 2011, 9–45.
- [77](#)Tafel – Thomas: *Urkunden*, 1, 464–88; N. Oikonomides: „La Decomposition de l’Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l’Empire de Nicée: à propos de la »Partitio Romaniae«” in: *XV Congres international d’études byzantines*. Athén, 1976, 1, 3–22.
- [78](#)C. Otten-Froux: „Identities and Allegiances: The Perspective of Genoa and Pisa” in: Herrin – Saint-Guillain: *Identities and Allegiances*, 265-től, valamint G. Jehei: „The Struggle for Hegemony in the Eastern Mediterranean: An Episode in the Relations between Venice and Genoa According to the Chronicles of Ogerio Pane.” *Mediterranean Historical Review* 11.2 (1996): 196–207.
- [79](#)F. Van Tricht: *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*. Leiden, 2011, elsősorban a 157-től.
- [80](#)Lásd S. McMichael: „Francis and the Encounter with the Sultan [1219]” in: *The Cambridge Companion to Francis of Assisi*. Szerk.: M. Robson. Cambridge, 2012, 127–42; J. Tolan: *Saint Francis and the Sultan: The Curious History of a Christian–Muslim Encounter*. Oxford, 2009.
- [81](#)Dulumeau: *History of Paradise*, 71–96.
- [82](#)M. Gosman: „La Légende du Prêtre Jean et la propagande auprès des croisés devant Damiette (1228–1221)” in: D. Buschinger (szerk.): *La Croisade: réalités et fictions. Actes du colloque d’Amiens 18–22 mars 1987*. Göppinger, 1989, 133–42; J. Valtrová: „Beyond the Horizons of Legends: Traditional Imagery

and Direct Experience in Medieval Accounts of Asia.” *Numen* 57 (2010): 166–67.

- [83](#)C. Beckingham: „The Achievements of Prester John” in: C. Beckingham – B. Hamilton (szerk.): *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*. Aldershot, 1996, 1–22; P. Jackson: *The Mongols and the West*. London, 2005, 20–21.
- [84](#)F. Zarncke: „Der Priester Johannes II.” *Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl.* 8 (1876): 9.
- [85](#)Jackson: *Mongols and the West*, 48–49.

9. fejezet • Út a Pokolba

- [1](#)Het‘um: „Patmich‘ T‘at‘arats‘, La flor des estoires de la terre d’Orient” in: *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Arméniens* 1, x.
- [2](#)‘Ata-Malik Juvaynī: *Ta’rīx-i Jahān-Gušā*. J. Boyle (ford.): *Genghis Khan: The History of the World-Conqueror*. 2 k., Cambridge, Massachusetts, 1958, 1, 21–22.
- [3](#)A *Dzsingisz* mint cím eredetéről lásd I. de Rachewiltz: „The Title Činggis Qan/Qayan Re-examined” in: W. Hessig – K. Sangster (szerk.): *Gedanke und Wirkung*. Wiesbaden, 1989, 282–88; T. Allsen: „The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China” in: *The Cambridge History of China*. 15 k., Cambridge, 1978–, 6, 321-től.
- [4](#)*The Secret History of the Mongols*. Ford.: I. de Rachewiltz. 2 k., Leiden, 2004, 1, 13.
- [5](#)Allsen: „Rise of the Mongolian Empire”, 321-től; G. Németh: „Wanderungen des mongolischen Wortes *Nökür* »Genosse».” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 3 (1952): 1–23.
- [6](#)T. Allsen: „The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century” in: M. Rossabi (szerk.): *China among Equals: The*

Middle Kingdom and its Neighbors, 10th–14th Centuries.
Berkeley, 1983, 246–48.

- [7](#)P. Golden: „»I Will Give the People unto Thee«: The Činggisid Conquests and their Aftermath in the Turkic World.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 10.1 (2000): 27.
- [8](#)Z. Bunyijatov: *Goszudarsztvo Horezmsahov-Anustyeginyidov (1097–1231)*. Moskva, 1986, 128–32; Golden: „Činggisid Conquests”, 29.
- [9](#)Juvaynī: *History of the World Conqueror*, 16, 1, 107.
- [10](#)Ibn al-Athīr in B. Spuler: *History of the Mongols*. London, 1972, 30.
- [11](#)D. Morgan: *The Mongols*. Oxford, 1986, 74.
- [12](#)Nasawī: *Sīrat al-šultān Jalāl al-Dīn Mangubirtī*. O. Houdas (ford.): *Histoire du sultan Djelāl ed-Dīn Mankobirti prince du Khārezm*. Párizs, 1891, 16, 63.
- [13](#)K. Raphael: „Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowder (1260–1312).” *Journal of the Royal Asiatic Society*, 19.3 (2009): 355–70.
- [14](#)A. Waley (ford.): *The Travels of an Alchemist: The Journey of the Taoist, Ch’angch’un, from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan, Recorded by his Disciple, Li Chih-ch’ang*. London, 1931, 92–93.
- [15](#)Lásd Allsen: *Commodity and Exchange*, valamint G. Lane: *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*. London, 2003.
- [16](#)Juvaynī: *History of the World Conqueror*, 27, 1, 161–64.
- [17](#)J. Smith: „Demographic Considerations in Mongol Siege Warfare.” *Archivum Ottomanicum* 13 (1994): 329–34; uő: „Mongol Manpower and Persian Population.” *Journal of Economic and Social History of the Orient* 18.3 (1975): 271–99; D. Morgan: „The Mongol Armies in Persia.” *Der Islam* 56.1 (2009): 81–96.
- [18](#)*Novgorodszkaja pervaja letopisz sztaresevo i mladsevo iszvodov*. Szerk.: A. Naszonov. Leningrád, 1950, 61.
- [19](#)Uo., 74–77.

- [20](#)Je. Petuhov: *Szerapion Vlagyimirszkij, russzkij propovednyik XIII veka*. Szentpétervár, 1888, Függelék, 8.
- [21](#)A középkori kommentátorok összefüggést láttak a *tatár* elnevezés és a Tartarosz között, ám a tatár szóval a sztyeppéken a nomád törzsek tagjait jelölték; feltehetően a tunguz *ta-ta*, 'húzni, vonszolni' szóból származik. Lásd S. Akiner: *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab*. Wiesbaden, 2009, 13–14.
- [22](#)Jackson: *Mongols and the West*, 59–60; D. Sinor: „The Mongols in the West.” *Journal of Asian History* 33.1 (1999): 1–44.
- [23](#)C. Rodenburg (szerk.): *MGH Epistulae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae*. 3 k., Berlin, 1883–94, 1, 723; Jackson: *Mongols and the West*, 65–69.
- [24](#)P. Jackson: „The Crusade against the Mongols (1241).” *Journal of Ecclesiastical History* 42 (1991): 1–18.
- [25](#)H. Dörrie: „Drei Texte zur Gesichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren.” *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil-hist. Klasse* (1956): 6, 179; valamint Jackson: *Mongols and the West*, 61.
- [26](#)Thomae Archidiaconi Spalatensis: *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. Szerk. és ford.: D. Krabić – M. Sokol – J. Sweeney. Budapest, CEU, 2006, 302; Jackson: *Mongols and the West*, 65.
- [27](#)Két levél másolatai fennmaradtak: C. Rodenberg (szerk.): *Epistolae saeculi XII e regestis pontificum romanorum*. 3 k., Berlin, 1883–94, 2, 72; 3, 75.
- [28](#)Valtrová: „Beyond the Horizons of Legends”, 154–85.
- [29](#)William of Rubruck: *The Mission of Friar William of Rubruck*. Ford.: P. Jackson, szerk.: D. Morgan. London, 1990, 28, 177.
- [30](#)Uo., 2, 72, 76; 13, 108; Jackson: *Mongols and the West*, 140.
- [31](#)John of Plano Carpini: *Sinica Franciscana: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XVII et XIV*. Szerk.: A. van den Wyngaert. 5 k., Firenze, 1929, 1, 60, 73–75.

- [32](#) John of Plano Carpini: *Ystoria Mongolarum*. Szerk.: A. van den Wyngaert. Firenze, 1929, 89–90.
- [33](#) „Letter of the Great Khan Güyüg to Pope Innocent IV (1246)” in: I. de Rachewiltz: *Papal Envoys to the Great Khans*. Stanford, 1971, 214.
- [34](#) C. Dawson: *Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. London, 1955, 44–45.
- [35](#) P. Jackson: „World-Conquest and Local Accommodation: Threat and Blandishment in Mongol Diplomacy” in: J. Woods – J. Pfeiffer – S. Quinn – E. Tucker (szerk.): *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*. Wiesbaden, 2006, 3–22.
- [36](#) R. Thomson: „The Eastern Mediterranean in the Thirteenth Century: Identities and Allegiances. The Peripheries; Armenia” in: Herrin – Saint-Gobain: *Identities and Allegiances*, 202–204.
- [37](#) J.-L. van Dieten: „Das Lateinische Kaiserreich von Konstantinopel und die Verhandlungen über kirchliche Wiedervereinigung” in: V. van Aalst – K. Ciggaar (szerk.): *The Latin Empire: Some Contributions*. Hernen, 1990, 93–125.
- [38](#) William of Rubruck: *Mission of Friar William*, 33, 227.
- [39](#) George Pachymeres: *Chronicon*. A. Faillier (szerk. és ford.): *Relations historiques*. 2 k., Párizs, 1984, 2, 108–109; J. Langdon: „Byzantium’s Initial Encounter with the Chinggisids: An Introduction to the Byzantino-Mongolica.” *Viator* 29 (1998): 130–33.
- [40](#) Abdallāh b. Faḍlallāh Waṣṣāf: „Tarjiyat al-amṣār wa-tajziyat al-a‘ṣār” in: Spuler: *History of the Mongols*, 120–21.
- [41](#) Allsen: *Commodity and Exchange*, 28–29.
- [42](#) J. Richard: „Une Ambassade mongole à Paris en 1262.” *Journal des Savants* 4 (1979): 295–303; Jackson: *Mongols and the West*, 123.
- [43](#) N. Nobutaka: „The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the *Wāfidīyah*.” *Mamluk Studies Review* 10.1 (2006): 55–81; R. Amitai-Preiss: „The

- Remaking of the Military Elite of Mamluk Egypt by al-Nāṣir Muḥammad b. Qalāwūn.” *Studia Islamica* 72 (1990): 148–50.
- [44](#)P. Jackson: „The Crisis in the Holy Land in 1260.” *English Historical Review* 95 (1980): 481–513.
- [45](#)R. Amitai-Preiss: *Mongols and Mamluks: The Mamluk–Ilkhanid War, 1260–1281*. Cambridge, 1995.
- [46](#)Jūzjānī: *Tabaqāt-i-Nāṣirī*. H. Raverty (ford.): *A general history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindūstān, from 810 A. D. to 1260 A. D., and the irruption of the infidel Mughals into Islam*. Kalkutta, 1881, 23.3–4, 1104, 1144–45.
- [47](#)L. Lockhart: „The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol Il-Khans of Persia.” *Iran* 6 (1968): 23; C. Tyerman: *England and the Crusades, 1095–1588*. London, 1988, 124–32.
- [48](#)W. Budge: *The Monks of Kublai Khan, Emperor of China*. London, 1928, 186–87.
- [49](#)S. Schein: „Gesta Dei per Mongolos 1300: The Genesis of a Non-Event.” *English Historical Review* 94.272 (1979): 805–19.
- [50](#)R. Amitai: „Whither the Ilkhanid Army? Ghazan’s First Campaign into Syria (1299–1300)” in: di Cosmo: *Warfare in Inner Asian History*, 221–64.
- [51](#)William Blake: *Jeruzsálem*. Ford.: Kántás Balázs (magyarulbabelben.net). A középkor óta élnek Angliában a legendák arról, hogy Arimatheai József valaha a Brit-szigetekre látogatott: W. Lyons: *Joseph of Arimathea: A Study in Reception History*. Oxford, 2014, 72–104.

10. fejezet • Út a romlás és pusztulás felé

- [1](#)S. Karpov: „The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: The Thirteenth to the Fifteenth Century.” *Mediterranean Historical Review* 8.1 (1993): 55–73.
- [2](#)A. Ehrenkreutz: „Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth

- Century” in: A. Udovitch (szerk.): *The Islamic Middle East, 700–1900*. Princeton, 1981, 335–43.
- [3](#)G. Lorenzi: *Monumenti per servire alla storia del Palazzo Ducale di Venezia. Parte I: dal 1253 al 1600*. Velence, 1868, 7.
- [4](#)„Anonimo genovese” in: G. Contini (szerk.): *Poeti del Duecento*. 2 k., Milánó, 1960, 1, 751–59.
- [5](#)V. Cilocitan: *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Leiden, 2012, 16, 21; S. Labib: „Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages” in: M. Cook (szerk.): *Studies in the Economic History of the Middle East*. London, 1970, 74.
- [6](#)Lásd D. Morgan: „Mongol or Persian: The Government of Īl-khānid Iran.” *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 3 (1996): 62–76; és elsősorban Lane: *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*.
- [7](#)G. Alef: „The Origin and Development of the Muscovite Postal System.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 15 (1967): 1–15.
- [8](#)Morgan: *The Mongols*, 88–90; Golden: „Činggisid Conquests”, 38–40; T. Allsen: *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251–1259*. Berkeley, 1987, 189–216.
- [9](#)Juvaynī: *History of the World Conqueror*, 3, 1, 26.
- [10](#)A folyamat a hittérítők és követek beszámolóí szerint már a 13. században megkezdődött: G. Guzman: „European Clerical Envoys to the Mongols: Reports of Western Merchants in Eastern Europe and Central Asia, 1231–1255.” *Journal of Medieval History* 22.1 (1996): 57–67.
- [11](#)William of Rubruck: *Mission of Friar William*, 35, 241–42.
- [12](#)J. Ryan: „Preaching Christianity along the Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar »Middle Kingdom« in the Fourteenth Century.” *Journal of Early Modern History* 2.4 (1998): 350–73. Perzsiáról lásd R. Lopez: „Nuove luci sugli italiani in Estremo Oriente prima di Colombo.” *Studi Colombiani* 3 (1952): 337–98.
- [13](#)Dawson: *Mission to Asia*, 224–26; De Rachewiltz: *Papal Envoys*, 160–78., valamint J. Richard: *La Papauté et les missions d’Orient*

au moyen age (XIIIe–XVe siècles). Róma, 1977, 144-től. János a nesztoriánusokat kárhóztatja azért, hogy nem tudott még több embert megtéríteni; azt állítja, hogy kémkedéssel és boszorkánysággal vádolták meg őt. A keresztények közötti rivalizálás, akárcsak Perzsiában és másutt, Kínában is érvényesült.

- [14](#)P. Jackson: „Hülegü Khan and the Christians: The Making of a Myth” in: J. Phillips – P. Edbury (szerk.): *The Experience of Crusading*. 2 k., Cambridge, 2003, 2, 196–213; S. Grupper: „The Buddhist Sanctuary-Vihara of Labnasagut and the Il-qan Hülegü: An Overview of Il-Qanid Buddhism and Related Matters.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13 (2004): 5–77; Foltz: *Religions of the Silk Road*, 122.
- [15](#)S. Hackel: „Under Pressure from the Pagans? – The Mongols and the Russian Church” in: J. Breck – J. Meyendorff (szerk.): *The Legacy of St Vladimir: Byzantium, Russia, America*. Crestwood, New York, 1990, 47–56; C. Halperin: „Know Thy Enemy: Medieval Russian Familiarity with the Mongols of the Golden Horde.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 30 (1982): 161–75.
- [16](#)D. Ostrowski: *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589*. Cambridge, 1998; M. Bilz-Leonardt: „Deconstructing the Myth of the Tartar Yoke.” *Central Asian Survey* 27.1 (2008): 35–36.
- [17](#)R. Hartwell: „Demographic, Political and Social Transformations of China, 750–1550.” *Harvard Journal of Asiatic Studies* 42.2 (1982): 366–69; R. von Glahn: „Revisiting the Song Monetary Revolution: A Review Essay.” *International Journal of Asian Studies* 1.1 (2004): 159.
- [18](#)Lásd például G. Wade: „An Early Age of Commerce in Southeast Asia, 900–1300 CE.” *Journal of Southeast Asia Studies* 40.2 (2009): 221–65.
- [19](#)S. Kumar: „The Ignored Elites: Turks, Mongols and a Persian Secretarial Class in the Early Delhi Sultanate.” *Modern Asian Studies* 43.1 (2009): 72–76.
- [20](#)P. Buell – E. Anderson – C. Perry: *A Soup for the Qan: Chinese Dietary Medicine of the Mongol Era as Seen in Hu Szu-hui’s Yin-*

shan Cheng-yao. London, 2000.

- [21](#)P. Buell: „Steppe Foodways and History.” *Asian Medicine, Tradition and Modernity* 2.2 (2006): 179–80, 190.
- [22](#)P. Buell: „Mongolian Empire and Turkization: The Evidence of Food and Foodways” in: R. Amitai-Preiss (szerk.): *The Mongol Empire and its Legacy*. Leiden, 1999, 200–23.
- [23](#)Allsen: *Commodity and Exchange*, 1–2, 18; J. Paviot: „England and the Mongols (c. 1260–1330).” *Journal of the Royal Asiatic Society* 10.3 (2000): 317–18.
- [24](#)P. Freedman: „Spices and Late-Medieval European Ideas of Scarcity and Value.” *Speculum* 80.4 (2005): 1209–27.
- [25](#)S. Halikowski-Smith: „The Mystification of Spices in the Western Tradition.” *European Review of History: Revue Européenne d’Histoire* 8.2 (2001): 119–25.
- [26](#)A. Appadurai: „Introduction: Commodities and the Politics of Value” in: A. Appadurai (szerk.): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge, 1986, 3–63.
- [27](#)Francesco Pegolotti: *Libro di divisamenti di paesi (e di misure di mercatantie)*. H. Yule (ford.): *Cathay and the Way Thither*. 4 k., London, 1913–16, 3, 151–55. Lásd még J. Aurell: „Reading Renaissance Merchants’ Handbooks: Confronting Professional Ethics and Social Identity” in: J. Ehmer – C. Lis (szerk.): *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*. Farnham, 2009, 75–77.
- [28](#)R. Prazniak: „Siena on the Silk Roads: Ambroizio Lorenzetti and the Mongol Global Century, 1250–1350.” *Journal of World History* 21.2 (2010): 179–81; M. Kupfer: „The Lost Wheel Map of Ambrogio Lorenzetti.” *Art Bulletin* 78.2 (1996): 286–310.
- [29](#)Ibn Baṭṭūṭa: *al-Rihla*. H. Gibb (ford.): *The Travels of Ibn Battuta*. 4 k., Cambridge, 1994, 4, 22, 893–94.
- [30](#)E. Endicott-West: „The Yuan Government and Society”, *Cambridge History of China*, 6, 599–600.
- [31](#)Allsen: *Commodity and Exchange*, 31–39.
- [32](#)C. Salmon: „Les Persans à l’extrémité orientale de la route maritime (Ile A.E.–XVIIe siècle).” *Archipel* 68 (2004): 23–58; L.

- Yingsheng: „A Lingua Franca along the Silk Road: Persian Language in China between the 14th and the 16th Centuries” in: R. Kauz (szerk.): *Aspects of the Maritime Silk Road from the Persian Gulf to the East China Sea*. Wiesbaden, 2010, 87–95.
- [33](#)F. Hirth – W. Rockhill: *Chau Ju-Kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Entitled Chu-fan-chi*. Szentpétervár, 1911, 124–25, 142–43, 151.
- [34](#)Lásd R. Kauz: „The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period” in: L. Komaroff (szerk.): *Beyond the Legacy of Genghis Khan*. Leiden, 2006, 51–67.
- [35](#)Marco Polo: *Le Devisament dou monde*. A. Moule – P. Pelliot (ford.): *The Description of the World*. 2 k., London, 1938; Ibn Battūta: 22, *Travels*, 4, 894.
- [36](#)Marco Polóról lásd J. Critchley: *Marco Polo's Book*. Aldershot, 1992, illetve H. Vogel: *Marco Polo was in China: New Evidence from Currencies, Salts and Revenues*. Leiden, 2013.
- [37](#)C. Wake: „The Great Ocean-Going Ships of Southern China in the Age of Chinese Maritime Voyaging to India, Twelfth to Fifteenth Centuries.” *International Journal of Maritime History* 9.2 (1997): 51–81.
- [38](#)E. Schafer: „Tang” in: K. Chang (szerk.): *Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspective*. New Haven, 1977, 85–140.
- [39](#)V. Tomalin – V. Sevakumar – M. Nair – P. Gopi: „The Thaikkal-Kadakkarapally Boat: An Archaeological Example of Medieval Ship Building in the Western Indian Ocean.” *International Journal of Nautical Archaeology* 33.2 (2004): 253–63.
- [40](#)R. von Glahn: *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China 1000–1700*. Berkeley, 1996, 48.
- [41](#)A. Watson: „Back to Gold – and Silver.” *Economic History Review* 20.1 (1967): 26–27; I. Blanchard: *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Age: Continuing Afro-European Supremacy, 1250–1450*. Stuttgart, 2001, 3, 945–48.
- [42](#)T. Sargent – F. Velde: *The Big Problem of Small Change*. Princeton, 2002, 166; J. Deyell: „The China Connection: Problems

of Silver Supply in Medieval Bengal” in: J. Richards (szerk.): *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*. Durham, Észak-Karolina, 1983; M. Allen: „The Volume of the English Currency, 1158–1470.” *Economic History Review* 54.4 (2001): 606–607.

[43](#)Nyilvánvalóan erre utal a 14. századi Japán esete: A. Kuroda: „The Eurasian Silver Century, 1276–1359: Commensurability and Multiplicity.” *Journal of Global History* 4 (2009): 245–69.

[44](#)V. Fedorov: „Plague in Camels and its Prevention in the USSR.” *Bulletin of the World Health Organisation* 23 (1960): 275–81. A korábbi kísérletekről lásd például A. Cejssz (Zeiss): „Infekcionnija zabolevanyija u verbljudov, nyeizvesztново do szih por poriszhozsgyenyija.” *Vesztnyik mikrobiologiji, epigyemiologiji i parazitologiji* 7.1 (1928): 98–105.

[45](#)Boccaccio: *Dekameron* in: Boccaccio művei, I. k. Ford.: Révay József. Európa, Budapest, 1975, 322.

[46](#)T. Ben-Ari – S. Neerinckx – K. Gage – K. Kreppel, A. Laudisoit et al.: „Plague and Climate: Scales Matter.” *PLoS Pathog* 7.9 (2011): 1–6; B. Krasnov – I. Khokhlova – L. Fielden – N. Burdelova: „Effect of Air Temperature and Humidity on the Survival of Pre-Imaginal Stages of Two Flea Species (*Siphonaptera: Pulicidae*).” *Journal of Medical Entomology* 38 (2001): 629–37; K. Gage – T. Burkot – R. Eisen – E. Hayes: „Climate and Vector-Borne Diseases.” *Americal Journal of Preventive Medicine* 35 (2008): 436–50.

[47](#)N. Stenseth – N. Samia – H. Viljugrein – K. Kausrud – M. Begon et al.: „Plague Dynamics are Driven by Climate Variation.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 103 (2006): 13110–15.

[48](#)Egyes kutatók szerint az első azonosítható esetekről egy kelet-kirgizisztáni temetőben az 1330-as években állított sírkövek tanúskodnak. S. Berry – N. Gulade: „La Peste noire dans l’Occident chrétien et musulman, 1347–1353.” *Canadian Bulletin of Medical History* 25.2 (2008): 466. Ez az állítás azonban félreértésen alapul, lásd J. Norris: „East or West? The Geographic

Origin of the Black Death.” *Bulletin of the History of Medicine* 51 (1977): 1–24.

- [49](#) Gabriele de’ Mussis: „Historia de Morbo” in: *The Black Death*. Ford.: R. Horrox. Manchester, 2001, 14–17; M. Wheelis: „Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa.” *Emerging Infectious Diseases* 8.9 (2002): 971–75.
- [50](#) M. de Piazza: „Chronica” in: Horrox: *Black Death*, 35–41.
- [51](#) „Anonimale Chronicle” in: Horrox: *Black Death*, 62.
- [52](#) John of Reading: „Chronica” in: Horrox: *Black Death*, 74.
- [53](#) Ibn al-Wardī: *Risālat al-naba’ ‘an al-waba’*. Idézi B. Dols: *The Black Death in the Middle East*. Princeton, 1977, 57–63.
- [54](#) M. Dods: „Ibn al-Wardī’s »Risalah al-naba« an al-waba” in: D. Kouymjian (szerk.): *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History*. Bejrút, 1974, 454.
- [55](#) B. Dols: *Black Death in the Middle East*, 160–61.
- [56](#) Boccaccio: *Dekameron*. I. m., 322.
- [57](#) De’ Mussis: *Historia de Morbo*, 20; „Continuation Novimontensis” in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 9, 675.
- [58](#) John Clynn: „Annalium Hibernae Chronicon” in: Horrox: *Black Death*, 82.
- [59](#) Louis Heylgen: „Breve Chronicon Clerici Anonymi” in: Horrox: *Black Death*, 41–42.
- [60](#) Horrox: *Black Death*, 44, 117–18; Dols: *Black Death in the Middle East*, 126.
- [61](#) Bengt Knutsson: *A Little Book for the Pestilence* in: Horrox: *Black Death*, 176; John of Reading: *Chronica*, 133–34.
- [62](#) S. Simonsohn (szerk.): *The Apostolic See and the Jews: Documents, 492–1404*. Toronto, 1988, 1, no. 373.
- [63](#) Általában lásd O. Benedictow: *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge, 2004, 380-tól.
- [64](#) O. Benedictow: „Morbidity in Historical Plague Epidemics.” *Population Studies* 41 (1987): 401–31; uő: *What Disease was Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of*

Plague Epidemics of the Past. Leiden, 2010, elsősorban a 289-től.

- [65](#) Petrarch: „Epistolae” in: Horrox: *Black Death*, 248.
- [66](#) „Historia Roffensis” in: Horrox: *Black Death*, 70.
- [67](#) S. Pamuk: „Urban Real Wages around the Eastern Mediterranean in Comparative Perspective, 1100–2000.” *Research in Economic History* 12 (2005): 213–32.
- [68](#) S. Pamuk: „The Black Death and the Origins of the »Great Divergence« across Europe, 1300–1600.” *European Review of Economic History* 11 (2007): 308–309; S. Epstein: *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300–1750*. London, 2000, 19–26, valamint M. Bailey: „Demographic Decline in Late Medieval England: Some Thoughts on Recent Research.” *Economic History Review* 49 (1996): 1–19.
- [69](#) H. Miskimin: *The Economy of Early Renaissance Europe, 1300–1460*. Cambridge, 1975; D. Herlihy: *The Black Death and the Transformation of the West*. Cambridge, 1997.
- [70](#) D. Herlihy: „The Generation in Medieval History.” *Viator* 5 (1974): 347–64.
- [71](#) Az egyiptomi és levantei gazdaság hanyatlásáról: A. Sabra: *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt 1250–1517*. Cambridge, 2000.
- [72](#) S. DeWitte: „Mortality Risk and Survival in the Aftermath of the Medieval Black Death.” *Plos One* 9.5 (2014): 1–8. A jobb táplálkozásról lásd T. Stone: „The Consumption of Field Crops in Late Medieval England” in: C. Woolgar – D. Serjeantson – T. Waldron (szerk.): *Food in Medieval England: Diet and Nutrition*. Oxford, 2006, 11–26.
- [73](#) Epstein: *Freedom and Growth*, 49–68; Van Bavel: „People and Land: Rural Population Developments and Property Structures in the Low Countries, c. 1300–c. 1600.” *Continuity and Change* 17 (2002): 9–37.
- [74](#) Pamuk: „Urban Real Wages”, 310–11.
- [75](#) Anna Bijns: „Unyoked is Best! Happy the Woman without a Man” in: K. Wilson: *Women Writers of the Renaissance and*

- Reformation*. Athén, 1987, 382. Lásd még T. de Moor – J. Luiten van Zanden: „Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period.” *Economic History Review* (2009): 1–33.
- [76](#)J. de Vries: „The Industrial Revolution and the Industrious Revolution.” *Journal of Economic History* 54.2 (1994): 249–70; J. Luiten van Zanden: „The »Revolt of the Early Modernists« and the »First Modern Economy«: An Assessment.” *Economic History Review* 55 (2002): 619–41.
- [77](#)E. Ashtor: „The Volume of Mediaeval Spice Trade.” *Journal of European Economic History* 9 (1980): 753–57; uő: „Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 38 (1975): 256–87; Freedman: „Spices and Late Medieval European Ideas”, 1212–15.
- [78](#)A velencei pigmentbehozatalról lásd L. Matthew: „»Vendecolori a Venezia«: The Reconstruction of a Profession.” *Burlington Magazine* 114.1196 (2002): 680–86.
- [79](#)Marin Sanudo: „Laus Urbis Venetae” in: A. Aricò (szerk.): *La città di Venetia (De origine, situ et magistratibus Urbis Venetae) 1493–1530*. Milánó, 1980, 21–23; az épületek belső tereinek megváltozásáról lásd R. Good: „Double Staircases and the Vertical Distribution of Housing in Venice 1450–1600.” *Architectural Research Quarterly* 39.1 (2009): 73–86.
- [80](#)B. Krekić: „L’Abolition de l’esclavage à Dubrovnik (Raguse) au XVe siècle: mythe ou réalité?” *Byzantinische Forschungen* 12 (1987): 309–17.
- [81](#)S. Mosher Stuard: „Dowry Increase and Increment in Wealth in Medieval Ragusa (Dubrovnik).” *Journal of Economic History* 41.4 (1981): 795–811.
- [82](#)M. Abraham: *Two Medieval Merchant Guilds of South India*. Újdelhi, 1988.
- [83](#)Ma Huan: *Ying-yai sheng-lan*. J. Mills (ford.): *The Overall Survey of the Ocean’s Shores*. Cambridge, 1970, 140.

- [84](#)T. Sen: „The Formation of Chinese Maritime Networks to Southern Asia, 1200–1450.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 49.4 (2006): 427, 439–40; H. Ray: *Trade and Trade Routes between India and China, c. 140 BC–AD 1500*. Kalkutta, 2003, 177–205.
- [85](#)H. Tsai: *The Eunuchs in the Ming Dynasty*. New York, 1996, 148; T. Ju-kang: „Cheng Ho’s Voyages and the Distribution of Pepper in China.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 2 (1981): 186–97.
- [86](#)W. Atwell: „Time, Money and the Weather: Ming China and the »Great Depression« of the Mid-Fifteenth Century.” *Journal of Asia Studies* 61.1 (2002): 86.
- [87](#)T. Brook: *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*. Cambridge, Massachusetts, 2010, 107–109.
- [88](#)Ruy González de Clavijo: *Embajada a Tamorlán*. G. Le Strange (ford.): *Embassy to Tamerlane 1403–1406*. London, 1928, 11, 208–209.
- [89](#)Uo., 14, 270.
- [90](#)Uo., 291–92. A timuri látomás terjedéséről az építészetben és a képzőművészetben: T. Lentz – G. Lowry: *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Los Angeles, 1989, 159–232.
- [91](#)Khvānd Mīr: *Habibu’s-siyar*, 3. k. W. Thackston (szerk. és ford.): *The Reign of the Mongol and the Turk*. 2 k., Cambridge, Massachusetts, 1994, 1, 294; D. Roxburgh: „The »Journal« of Ghiyath al-Din Naqqash, Timurid Envoy to Khan Balḡh, and Chinese Art and Architecture” in: L. Saurma-Jeltsch – A. Eisenbeiss (szerk.): *The Power of Things and the Flow of Cultural Transformations: Art and Culture between Europe and Asia*. Berlin, 2010, 90.
- [92](#)R. Lopez – H. Miskimin – A. Udovitch: „England to Egypt, 1350–1500: Long-Term Trends and Long-Distance Trade” in: M. Cook (szerk.): *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. London, 1970, 93–128; J. Day: „The Great Bullion Famine.” *Past & Present* 79 (1978): 3–54; J. Munro: „Bullion Flows and Monetary Contraction in Late-Medieval England and the Low Countries” in: J. Richards (szerk.):

- Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*. Durham, Észak-Karolina, 1983, 97–158.
- [93](#)R. Huang: *Taxation and Governmental Finance in Sixteenth-Century Ming China*. Cambridge, 1974, 48–51.
- [94](#)T. Brook: *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*. Berkeley, 1998.
- [95](#)N. Sussman: „Debasements, Royal Revenues and Inflation in France during the Hundred Years War, 1415–1422.” *Journal of Economic History* 53.1 (1993): 44–70; uő: „The Late Medieval Bullion Famine Reconsidered.” *Journal of Economic History* 58.1 (1998): 126–54.
- [96](#)R. Wicks: „Monetary Developments in Java between the Ninth and Sixteenth Centuries: A Numismatic Perspective.” *Indonesia* 42 (1986): 59–65; J. Whitmore: „Vietnam and the Monetary Flow of Eastern Asia, Thirteenth to Eighteenth Centuries” in: Richards: *Precious Metal*, 363–93; J. Deyell: „The China Connection: Problems of Silver Supply in Medieval Bengal” in: Richards: *Precious Metal*, 207–27.
- [97](#)Atwell: „Time, Money and the Weather”, 92–96.
- [98](#)A. Vasil’ev: „Medieval Ideas of the End of the World: West and East.” *Byzantion* 16 (1942–43): 497–99; D. Strémooukhoff: „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine.” *Speculum* (1953): 89; „Drevnyije russzkije paszhali na oszmuju tiszjacsju let ot szotverenijja mira.” *Pravoslavl’nyj Szobeszedyik* 3 (1860): 333–34.
- [99](#)A. Bernáldez: *Memorias de los reyes católicos*. Szerk.: M. Gómez-Moreno – J. Carriazo. Madrid, 1962, 254.
- [100](#)I. Aboab: *Nomologia, o Discursos legales compuestos*. Amszterdam, 1629, 195; D. Altabé: *Spanish and Portuguese Jewry before and after 1492*. Brooklyn, 1983, 45.
- [101](#)Freedman: „Spices and Late Medieval European Ideas”, 1220–27.
- [102](#)V. Flint: *The Imaginative Landscape of Christopher Columbus*. Princeton, 1992, 47–64.

[103](#)C. Delaney: „Columbus’s Ultimate Goal: Jerusalem.” *Comparative Studies in Society and History* 48 (2006): 260–62.

[104](#)Uo., 264–65; M. Menocal: *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*. Philadelphia, 1987, 12. Az ajánlólevelek szövegéről lásd S. Morison: *Journals and Other Documents on the Life and Voyages of Christopher Columbus*. New York, 1963, 30.

11. fejezet • Az arany útja

[1](#)O. Dunn – J. Kelley (szerk. és ford.): *The Diario of Christopher Columbus’ First Voyage to America, 1492–1493*. Norman, Oklahoma, 1989, 19.

[2](#)Ibn al-Faqīh in: N. Levtzion – J. Hopkins (szerk.): *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*. Cambridge, 1981, 28.

[3](#)R. Messier: *The Almoravids and the Meanings of Jihad*. Santa Barbara, 2010, 21–34. Lásd még uő: „The Almoravids: West African Gold and the Gold Currency of the Mediterranean Basin.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17 (1974): 31–47.

[4](#)V. Monteil: „Routier de l’Afrique blanche et noire du Nord-Ouest: al-Bakri (cordue 1068).” *Bulletin de l’Institut Fondamental d’Afrique Noire* 30.1 (1968): 74; I. Wilks: „Wangara, Akan and Portuguese in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. 1. The Matter of Bitu.” *Journal of African History* 23.3 (1982): 333–34.

[5](#)N. Levtzion: „Islam in West Africa” in: W. Kasinec – M. Polushin (szerk.): *Expanding Empires: Cultural Interaction and Exchange in World Societies from Ancient to Early Modern Times*. Wilmington, 2002, 103–14; T. Lewicki: „The Role of the Sahara and Saharians in the Relationship between North and South” in: M. El Fasi (szerk.): *Africa from the Seventh to Eleventh Centuries*. London, 1988, 276–313.

[6](#)S. Mody Cissoko: „L’Intelligentsia de Tombouctou aux 15e et 16e siècles.” *Presence Africaine* 72 (1969): 48–72. Ezeket a

kéziratokat a 16. században Muḥammad al-Wangarī katalogizálta; részét alkotják az utódai tulajdonát képező, máig fennmaradt káprázatos gyűjteménynek. Az első hírek, amelyek arról szóltak, hogy a tuaregek 2012-ben elpusztították a dokumentumokat, tévesnek bizonyultak.

- [7](#) Ibn Faḍl Allāh al-ʿUmarī: *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*. Levtzion – Hopkins (ford.): *Corpus of Early Arabic Sources*, 270–71. Az arany árának visszaesésére a modern kori kutatók is felfigyeltek; egy szkeptikus elemzés: W. Schultz: „Mansa Musa’s Gold in Mamluk Cairo: A Reappraisal of a World Civilizations Anecdote” in: J. Pfeiffer – S. Quinn (szerk.): *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*. Wiesbaden, 2006, 451–57.
- [8](#) Ibn Baṭṭūṭa: *Travels*, 25, 4, 957.
- [9](#) B. Kreutz: „Ghost Ships and Phantom Cargoes: Reconstructing Early Amalfitan Trade.” *Journal of Medieval History* 20 (1994): 347–57; A. Fromherz: „North Africa and the Twelfth-Century Renaissance: Christian Europe and the Almohad Islamic Empire.” *Islam and Christian Muslim Relations* 20.1 (2009): 43–59; D. Abulafia: „The Role of Trade in Muslim–Christian Contact during the Middle Ages” in: D. Agius – R. Hitchcock (szerk.): *The Arab Influence in Medieval Europe*. Reading, 1994, 1–24.
- [10](#) Lásd M. Horton úttörő munkáját: *Shanga: The Archaeology of a Muslim Trading Community on the Coast of East Africa*. London, 1996, illetve S. Guérin dolgozatát: „Forgotten Routes? Italy, Ifriqiya and the Trans-Saharan Ivory Trade.” *Al-Masāq* 25.1 (2013): 70–91.
- [11](#) D. Dwyer: *Fact and Legend in the Catalan Atlas of 1375*. Chicago, 1997; J. Messing: „Observations and Beliefs: The World of the Catalan Atlas” in: J. Levenson (szerk.): *Circa 1492: Art in the Age of Exploration*. New Haven, 1991, 27.
- [12](#) S. Halikowski Smith: „The Mid-Atlantic Islands: A Theatre of Early Modern Ecocide.” *International Review of Social History* 65 (2010): 51–77; J. Lúcio de Azevedo: *Epocas de Portugal Económico*. Lisszabon, 1973, 222–23.

- [13](#)F. Barata: „Portugal and the Mediterranean Trade: A Prelude to the Discovery of the »New World«.” *Al-Masāq* 17.2 (2005): 205–19.
- [14](#)Dénes portugál király levele, 1293, J. Marques: *Descobrimientos Portugueses – Documentos para a sua História*. 3 k., Lisszabon, 1944–71, 1, no. 29; a földközi-tengeri útvonalakról lásd C.-E. Dufourcq: „Les Communications entre les royaumes chrétiens et les pays de l’Occident musulman dans les derniers siècles du Moyen Age” in: *Les Communications dans la Péninsule Ibérique au Moyen Age. Actes du Colloque*. Párizs, 1981, 30–31.
- [15](#)Gomes Eanes de Zurara: *Crónica da Tomada de Ceuta*. Lisszabon, 1992, 271–76; A. da Sousa: „Portugal” in: P. Fouracre et al. (szerk.): *The New Cambridge Medieval History*. 7 k., Cambridge, 1995–2005, 7, 636–37.
- [16](#)A. Dinis (szerk.): *Monumenta Henricina*. 15 k., Lisszabon, 1960–74, 12, 73–74, P. Russell (ford.): *Prince Henry the Navigator: A Life*. New Haven, 2000, 121.
- [17](#)P. Hair: *The Founding of the Castelo de São Jorge da Mina: An Analysis of the Sources*. Madison, 1994.
- [18](#)J. Dias: „As primeiras penetrações portuguesas em África” in: L. de Albuquerque (szerk.): *Portugal no Mundo*. 6 k., Lisszabon, 1989, 1, 281–89.
- [19](#)M.-T. Seabra: *Perspectives da colonização portuguesa na costa occidental Africana: análise organizacional de S. Jorge da Mina*. Lisszabon, 2000, 80–93; Z. Cohen: „Administração das ilhas de Cabo Verde e seu Distrito no Segundo Século de Colonização (1560–1640)” in: M. Santos (szerk.): *Historia Geral de Cabo Verde*. 2 k., 1991, 2, 189–224.
- [20](#)L. McAlister: *Spain and Portugal in the New World, 149–1700*. Minneapolis, Minnesota, 1984, 60–63; J. O’Callaghan: „Castile, Portugal, and the Canary Islands: Claims and Counterclaims.” *Viator* 24 (1993): 287–310.
- [21](#)Gomes Eanes de Zuara: *Crónica de Guiné*. C. Beazley (ford.): *The chronicle of the discovery and conquest of Guinea*. 2 k., London, 1896–99, 18, 1, 61. A korabeli Portugáliáról lásd M.-J. Tavares: *Estudos de História Monetária Portuguesa (1383–1438)*. Lisszabon, 1974; F. Barata: *Navegação, comercio e relações*

políticas: os portugueses no Mediterrâneo occidental (1385–1466).
Lisszabon, 1998.

- [22](#) Gomes Eanes de Zurara: *Chronicle*, 25, 1, 81–82. A sokoldalú forráshoz néhány kommentár: L. Barreto: „Gomes Eanes de Zurara e o problema da Crónica da Guiné.” *Studia* 47 (1989): 311–69.
- [23](#) A. Saunders: *A Social History of Black Slaves and Freemen in Portugal, 1441–1555*. Cambridge, 1982; T. Coates: *Convicts and Orphans: Forces and State-Sponsored Colonizers in the Portuguese Empire, 1550–1755*. Stanford, 2001.
- [24](#) Gomes Eanes de Zurara: *Chronicle*, 87, 2, 259.
- [25](#) Uo., 18, 1, 62.
- [26](#) H. Hart: *Sea Road to the Indies: An Account of the Voyages and Exploits of the Portuguese Navigators, Together with the Life and Times of Dom Vasco da Gama, Capitão Mór, Viceroy of India and Count of Vidigueira*. New York, 1950, 44–45.
- [27](#) Gomes Eanes de Zurara: *Chronicle*, 87, 2, 259.
- [28](#) J. Cortés López: „El tiempo africano de Cristóbal Colón.” *Studia Historica* 8 (1990): 313–26.
- [29](#) A. Brásio: *Monumenta Missionaria Africana*. 15 k., Lisszabon, 1952, 1, 84–85.
- [30](#) Ferdinand Columbus: *The Life of the Admiral Christopher Columbus by his Son Ferdinand*. Ford.: B. Keen. New Brunswick, New Jersey, 1992, 35; C. Delaney: *Columbus and the Quest for Jerusalem*. London, 2012, 48–49.
- [31](#) C. Jane (szerk. és ford.): *Select Documents Illustrating the Four Voyages of Columbus*. 2 k., London, 1930–31, 1, 2–19.
- [32](#) O. Dunn – J. Kelley (szerk. és ford.): *The Diario of Christopher Columbus's First Voyage to America, 1492–1493*. Norman, Oklahoma, 1989, 67.
- [33](#) Uo., 143–45.
- [34](#) W. Phillips – C. Rahn Phillips: *Worlds of Christopher Columbus*. Cambridge, 1992, 185. A levél Európa-szerte történt közléséről lásd R. Hirsch: „Printed Reports on the Early Discoveries and

their Reception” in: M. Allen – R. Benson (szerk.): *First Images of America: The Impact of the New World on the Old*. New York, 1974, 90–91.

- [35](#)M. Zamora: „Christopher Columbus’ »Letter to the Sovereigns«: Announcing the Discovery” in: S. Greenblatt (szerk.): *New World Encounters*. Berkeley, 1993, 7.
- [36](#)Delaney: *Columbus and the Quest for Jerusalem*, 144.
- [37](#)Bartolomé de las Casas: *Historia de las Indias*, 1.92, P. Sullivan (ford.): *Indian Freedom: The Cause of Bartolome de las Casas, 1484–1566*. Kansas City, 1995, 33–34.
- [38](#)E. Vilches: „Columbus’ Gift: Representations of Grace and Wealth and the Enterprise of the Indies.” *Modern Language Notes* 119.2 (2004): 213–14.
- [39](#)C. Sauer: *The Early Spanish Main*. Berkeley, 1966, 109.
- [40](#)L. Formisano (szerk.): *Letters from a New World: Amerigo Vespucci’s Discovery of America*. New York, 1992, 84; M. Perri: „»Ruined and Lost«: Spanish Destruction of the Pearl Coast in the Early Sixteenth Century.” *Environment and History* 15 (2009): 132–34.
- [41](#)Dunn – Kelley: *The Diario of Christopher Columbus’s First Voyage*, 235.
- [42](#)Uo., 285–87.
- [43](#)Uo., 235–37.
- [44](#)Bartolomé de las Casas: *Historia*, 3.29, 146.
- [45](#)Francisco López de Gómara: *Cortés: The Life of the Conqueror by his Secretary*. Ford.: L. Byrd Simpson. Berkeley, 1964, 27, 58.
- [46](#)Bernardino de Sahagún: *Florentine Codex: General History of the Things of New Spain. Book 12*. Ford.: A. Anderson – C. Dibble. Santa Fe, Új-Mexikó, 1975, 45; R. Wright (ford.): *Stolen Continents: Five Hundred Years of Conquest and Resistance in the Americas*. New York, 1992, 29.
- [47](#)S. Gillespie: *The Aztec Kings: The Construction of Rulership in Mexican History*. Tucson, Arizona, 1989, 173–207; C. Townsend:

- „Burying the White Gods: New Perspectives on the Conquest of Mexico.” *American Historical Review* 108.3 (2003): 659–87.
- [48](#)A Huntington Art Galleryben (Austin, Texas) látható festményen Cortés üdvözli Tlaxcala uralkodóját, Xicotencatl, aki a spanyolok érkezésében nagyszerű alkalmat látott arra, hogy megerősítse a helyzetét Közép-Amerikában.
- [49](#)J. Ginés de Sepúlveda: *Demócrates Segundo o de la Justas causas de la Guerra contra los indios*. Szerk.: A. Losada. Madrid, 1951, 35, 33. A Losada által használt kéziratból törölték a majmokkal való összehasonlítást. A. Pagden: *Natural Fall of Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*. Cambridge, 1982, 231, 45. jegyzet.
- [50](#)Sahagún: *Florentine Codex*, 12, 49; Wright (ford.): *Stolen Continents*, 37–38.
- [51](#)Sahagún: *Florentine Codex*, 12, 55–56.
- [52](#)I. Rouse: *The Tainos: Rise and Decline of the People who Greeted Columbus*. New Haven, 1992; N. D. Cook: *Born to Die: Disease and New World Conquest, 1492–1650*. Cambridge, 1998.
- [53](#)R. McCaa: „Spanish and Nahuatl Views on Smallpox and Demographic Catastrophe in Mexico.” *Journal of Interdisciplinary History* 25 (1995): 397–431. Általánosságban lásd A. Crosby: *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*. Westport, Connecticut, 2003.
- [54](#)Bernardino de Sahagún: *Historia general de las cosas de Nueva España*. Mexikóváros, 1992, 491; López de Gómara: *Life of the Conqueror*, 141–42, 285–87.
- [55](#)Cook: *Born to Die*, 15–59, valamint Crosby: *Columbian Exchange*, 56, 58; C. Merbs: „A New World of Infectious Disease.” *Yearbook of Physical Anthropology* 35.3 (1993): 4.
- [56](#)Fernández de Enciso: *Suma de geografía*. Idézi E. Vilches: *New World Gold: Cultural Anxiety and Monetary Disorder in Early Modern Spain*. Chicago, 2010, 24.
- [57](#)V. von Hagen: *The Aztec: Man and Tribe*. New York, 1961, 155.
- [58](#)P. Cieza de León: *Crónica del Perú*. A. Cook – N. Cook (ford.): *The Discovery and Conquest of Peru*. Durham, Észak-Karolina, 1998,

361.

- [59](#)Diego de Ordazról: C. García: *Vida del Comendador Diego de Ordaz, Descubridor del Orinoco*. Mexikóváros, 1952.
- [60](#)A. Barrera: „Empire and Knowledge: Reporting from the New World.” *Colonial Latin American Review* 15.1 (2006):40–41.
- [61](#)H. Rabe: *Deutsche Geschichte 1500–1600. Das Jahrhundert der Glaubensspaltung*. München, 1991, 149–53.
- [62](#)Pietro Pasqualigo levele in: J. Brewer (szerk.): *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*. 23 k., London, 1867, 1.1, 116–17.
- [63](#)Boleyn Annáról: *Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy*. Szerk.: R. Brown et al. 38 k., London, 1970, 4, 824.
- [64](#)Francisco López de Gómara: *Historia general de las Indias*. Szerk.: J. Gurría Lacroix. Caracas, 1979, 1, 7.
- [65](#)Pedro Mexía: *Historia del emperador Carlos V*. Szerk.: J. de Mata Carrizo. Madrid, 1945, 543, valamint Vilches: *New World Gold*, 26.
- [66](#)F. Ribeiro da Silva: *Dutch and Portuguese in Western Africa: Empires, Merchants and the Atlantic System, 1580–1674*. Leiden, 2011, 116–17; Coates: *Convicts and Orphans*, 42–62.
- [67](#)E. Donnan (szerk.): *Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America*. 4 k., Washington, D. C., 1930, 1, 41–42.
- [68](#)B. Davidson: *The Africa Past: Chronicles from Antiquity to Modern Times*. Boston, 1964, 194–97.
- [69](#)Brásio: *Missionaria Africana*, 1, 521–27.
- [70](#)A. Pagden: *Spanish Imperialism and the Political Imagination: Studies in European and Spanish-American Social and Political Theory, 1513–1830*. New Haven, 1990.
- [71](#)Manoel da Nóbrega levele. Idézi T. Botelho: „Labour Ideologies and Labour Relations in Colonial Portuguese America, 1500–1700.” *International Review of Social History* 56 (2011): 288.

- [72](#)M. Cortés: *Breve compendio de la sphere y el arte de navegar*. Idézi Vilches: *New World Gold*, 24–25.
- [73](#)R. Pieper: *Die Vermittlung einer neuen Welt: Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums, 1493–1598*. Mainz, 2000, 162–210.
- [74](#)Diego de Haëdo: *Topografía e historia general de Arge*. H. de Grammont (ford.): *Histoire des rois d’Alger*. Párizs, 1998, 1, 18.
- [75](#)E. Lyon: *The Enterprise of Florida: Pedro Menendez de Aviles and the Spanish Conquest of 1565–1568*. Gainesville, FL, 1986, 9–10.
- [76](#)Jose de Acosta: „Historia natural y moral de las Indias” in: Vilches: *New World Gold*, 27.

12. fejezet • Az ezüst útja

- [1](#)H. Miskimin: *The Economy of Later Renaissance Europe, 1460–1600*. Cambridge, 1977, 32; J. Munro: „Precious Metals and the Origins of the Price Revolution Reconsidered: The Conjecture of Monetary and Real Forces in the European Inflation of the Early to Mid-16th Century” in: C. Núñez (szerk.): *Monetary History in Global Perspective, 1500–1808*. Sevilla, 1998, 35–50; H. İnalçık: „The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600” in: H. İnalçık – D. Quataert (szerk.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge, 1994, 58–60.
- [2](#)P. Spufford: *Money and its Use in Medieval Europe*. Cambridge, 1988, 377.
- [3](#)Ch’oe P’u: *Ch’oe P’u’s Diary: A Record of Drifting Across the Sea*. Ford.: J. Meskill. Tucson, Arizona, 1965, 93–94.
- [4](#)Vélez de Guevara: *El diablo conjuelo*. Idézi R. Pike: „Seville in the Sixteenth Century.” *Hispanic American Historical Review* 41.1 (1961): 6.
- [5](#)Francisco de Ariño: *Sucesos de Sevilla de 1592 a 1604* in: uó: 12–13; Vilches: *New World Gold*, 25–26.
- [6](#)G. de Correa: *Lendas de India*. 4 k., Lisszabon, 1858–64, 1, 7; A. Baião – K. Cintra: *Ásia de João de Barros: dos feitos que os*

portugueses fizeram no descobrimento e conquista dos mares e terras do Oriente. 4 k., Lisszabon, 1988–, 1, 1–2.

[7](#)A. Velho: *Roteiro da Primeira Viagem de Vasco da Gama.* Szerk.: N. Águas. Lisszabon, 1987, 22.

[8](#)S. Subrahmanyam: *The Career and Legend of Vasco da Gama.* Cambridge, 1997, 79–163.

[9](#)Velho: *Roteiro de Vasco da Gama*, 54–55.

[10](#)Uo., 58.

[11](#)S. Subrahmanyam: „The Birth-Pangs of Portuguese Asia: Revisiting the Fateful »Long Decade« 1498–1509.” *Journal of Global History* 2 (2007): 262.

[12](#)Velho: *Roteiro de Vasco da Gama*, 60.

[13](#)Subramanyam: *Vasco da Gama*, 162–63, 194–95.

[14](#)Mánuel király levele. Idézi Subrahmanyam: *Vasco da Gama*, 165.

[15](#)B. Diffie – G. Winius: *Foundations of the Portuguese Empire, 1415–1580.* Oxford, 1977, 172–74; M. Newitt: *Portugal in European and World History* (2009), 62–65; Delaney: *Columbus and the Quest for Jerusalem*, 124–25; J. Brotton: *Trading Territories: Mapping the Early Modern World.* London, 1997, 71–72.

[16](#)M. Guedes: „Estreito de Magelhães” in: L. Albuquerque – F. Domingues (szerk.): *Dicionário de história dos descobrimentos portugueses.* 2 k., Lisszabon, 1994, 2, 640–44.

[17](#)M. Newitt: *A History of Portuguese Overseas Expansion, 1400–1668.* London, 2005, 54–57; A. Teixeira da Mota (szerk.): *A viagem de Fernão de Magalhães e a questão das Molucas.* Lisszabon, 1975.

[18](#)R. Finlay: „Crisis and Crusade in the Mediterranean: Venice, Portugal, and the Cape Route to India (1498–1509).” *Studi Veneziani* 28 (1994): 45–90.

[19](#)Girolamo Priuli: *I Diarii di Girolamo Priuli.* Ford.: D. Weinstein: *Ambassador from Venice.* Minneapolis, 1960, 29–30.

[20](#)„La lettre de Guido Detti” in: P. Teyssier – P. Valentin: *Voyages de Vasco da Gama: Relations des expéditions de 1497–1499 et*

1502–1503. Párizs, 1995, 183–88.

- [21](#)„Relazione delle Indie Orientali di Vincenzo Quirini nel 1506” in: E. Albèri: *Le relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*. 15 k., Firenze, 1839–63, 15, 3–19; Subrahmanyam: „Birth-Pangs of Portuguese Asia”, 265.
- [22](#)P. Johnson Brummett: *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. Albany, New York, 1994, 33–36; Subrahmanyam: „Birth-Pangs of Portuguese Asia”, 274.
- [23](#)G. Ramusio: „Navigazione verso le Indie Orientali di Tomé Lopez” in: M. Milanese (szerk.): *Navigazioni e viaggi*. Torino, 1978, 673–83; Subrahmanyam: *Vasco da Gama*, 205.
- [24](#)D. Agius: „Qalhat: A Port of Embarkation for India” in: S. Leder – H. Kilpatrick – B. Martel-Thoumian – H. Schönig (szerk.): *Studies in Arabic and Islam*. Leuven, 2002, 278.
- [25](#)C. Silva: *O Fundador do „Estado Português da Índia”, D. Francisco de Almeida, 1457(?)–1510*. Lisszabon, 1996, 284.
- [26](#)J. Aubin: „Un Nouveau Classique: l’anonyme du British Museum” in: J. Aubin (szerk.): *Le Latin et l’astrolabe: recherches sur le Portugal de la Renaissance, son expansion en Asie et les relations internationales*. Lisszabon, 1996, 2, 553; S. Subrahmanyam: „Letters from a Sinking Sultan” in: L. Thomasz (szerk.): *Aquém e Além da Taprobana: Estudos Luso-Orientais à Memória de Jean Aubin e Denys Lombard*. Lisszabon, 2002, 239–69.
- [27](#)Silva: *Fundador do „Estado Português da Índia”, 387–88*. A portugálok céljairól és politikájáról az Atlanti-óceán, a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán térségében lásd Bethencourt – D. Curto: *Portuguese Oceanic Expansion, 1400–1800*. Cambridge, 2007.
- [28](#)G. Scammell: *The First Imperial Age: European Overseas Expansion, c. 1400–1715*. London, 1989, 79.
- [29](#)A. Hamdani: „An Islamic Background to the Voyages of Discovery” in: S. Khadra Jayyusi (szerk.): *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden, 1992, 288. A portugál hódítás előtti Melaka fontosságáról lásd K. Hall: „Local and International Trade and Traders in the

- Straits of Melaka Region: 600–1500.” *Journal of Economic and Social History of the Orient* 47.2 (2004): 213–60.
- [30](#)S. Subrahmanyam: „Commerce and Conflict: Two Views of Portuguese Melaka in the 1620s.” *Journal of Southeast Asian Studies* 19.1 (1988): 62–79.
- [31](#)Atwell: „Time, Money and the Weather”, 100.
- [32](#)P. de Vos: „The Science of Spices: Empiricism and Economic Botany in the Early Spanish Empire.” *Journal of World History* 17.4 (2006): 410.
- [33](#)‘Umar ibn Muḥammad: *Rawḍ al-‘āṭir fī nuzḥat al-khāṭir*. R. Burton (ford.): *The Perfumed Garden of the Shaykh Nefzawi*. New York, 1964, 117.
- [34](#)F. Lane: „The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century.” *American Historical Review* 45.3 (1940): 584–85; M. Pearson: *Spices in the Indian Ocean World*. Aldershot, 1998, 117.
- [35](#)Lane: „Mediterranean Spice Trade”, 582–83.
- [36](#)S. Halikowski Smith: „»Profits Sprout Like Tropical Plants«: A Fresh Look at What Went Wrong with the Eurasian Spice Trade, c. 1550–1800.” *Journal of Global History* 3 (2008): 390–91.
- [37](#)Alberto da Carpi levele in: K. Setton: *The Papacy and the Levant, 1204–1571*. 4 k., Philadelphia, 1976–84, 3, 172, 3. jegyzet.
- [38](#)P. Allen: *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*. 12 k., Oxford, 1906–58, 9, 254; J. Tracy: *Emperor Charles V, Impresario of War*. Cambridge, 2002, 27.
- [39](#)A. Clot: *Suleiman the Magnificent: The Man, his Life, his Epoch*. Ford.: M. Reisz. New York, 1992, 79, valamint R. Finlay: „Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Suleyman and the Habsburg Embassy of 1533–1534.” *Journal of Modern History* 3 (1998): 249–72.
- [40](#)G. Casale: „The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth Century Red Sea and Persian Gulf.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49.2 (2006): 170–98.
- [41](#)L. Riberio: „O Primeiro Cerco de Diu.” *Studia* 1 (1958): 201–95; G. Casale: *The Ottoman Age of Exploration*. Oxford, 2010, 56–75.

- [42](#)G. Casale: „Ottoman *Guerre de Course* and the Indian Ocean Spice Trade: The Career of Sefer Reis.” *Itinerario* 32.1 (2008): 66–67.
- [43](#)*Corpo diplomatico portuguez*. Szerk.: J. da Silva Mendes Leal – J. de Freitas Moniz. 14 k., Lisszabon, 1862–1910, 9, 110–11.
- [44](#)Halikowski Smith: „Eurasian Spice Trade”, 411; J. Boyajian: *Portuguese Trade in Asia under the Habsburgs, 1580–1640*. Baltimore, 1993, 43–44, 3. táblázat.
- [45](#)Casale: „Ottoman Administration of the Spice Trade”, 170–98; lásd még N. Stensgaard: *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of Caravan Trade*. Chicago, 1974.
- [46](#)S. Subrahmanyam: „The Trading World of the Western Indian Ocean, 1546–1565: A Political Interpretation” in: A. de Matos – L. Thomasz (szerk.): *A Carreira da India e as Rotas dos Estreitos*. Braga, 1998, 207–29.
- [47](#)S. Pamuk: „In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire.” *Journal of Economic History* 57.2 (1997): 352–53.
- [48](#)H. Crane – E. Akin – G. Necipoğlu: *Sinan’s Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts*. Leiden, 2006, 130.
- [49](#)R. McChesney: „Four Sources on Shah ‘Abbas’s Building of Isfahan.” *Muqarnas* 5 (1988): 103–34; Iskandar Munshī: *‘Tārīk-e ‘ālamārā-ye ‘Abbāsī*. R. Savory (ford.): *History of Shah ‘Abbas the Great*. 3 k., Boulder, Colorado, 1978, 1038; S. Blake: „Shah ‘Abbās and the Transfer of the Safavid Capital from Qazvin to Isfahan” in: A. Newman (szerk.): *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*. Leiden, 2003, 145–64.
- [50](#)M. Dickson: „The Canons of Painting by Şādiqī Bek” in: M. Dickson – S. Cary Welch (szerk.): *The Houghton Shahnameh*. 2 k., Cambridge, Massachusetts, 1989, 1, 262.
- [51](#)A. Taylor: *Book Arts of Isfahan: Diversity and Identity in Seventeenth-Century Persia*. Malibu, 1995.

- [52](#)H. Cross: „South American Bullion Production and Export, 1550–1750” in: Richards: *Precious Metals*, 402–404.
- [53](#)A. Jara: „Economía minera e historia económica hispano-americana” in: *Tres ensayos sobre economía minera hispano-americana*. Santiago, 1966.
- [54](#)A. Attman: *American Bullion in European World Trade, 1600–1800*. Gothenburg, 1986, 6, 81; H-Sh. Chuan: „The Inflow of American Silver into China from the Late Ming to the Mid-Ch’ing Period.” *Journal of the Institute of Chinese Studies of the Chinese University of Hong Kong* 2 (1969): 61–75.
- [55](#)B. Karl: „»Galanterie di cose rare...«: Filippo Sassetti’s Indian Shopping List for the Medici Grand Duke Francesco and his Brother Cardinal Ferdinando.” *Itinerario* 32.3 (2008): 23–41.
Kortárs beszámoló az azték társadalomról: Diego Durán: *Book of the Gods and Rites and the Ancient Calendar*. Ford.: F. Horcasitas – D. Heyden. 1971, 273–74.
- [56](#)J. Richards: *The Mughal Empire*. Cambridge, 1993, 6–8.
- [57](#)*Bābur-Nāma*, 173–74., valamint D. F. Ruggles: *Islamic Gardens and Landscapes*. Philadelphia, Pennsylvania, 2008, 70.
- [58](#)*Bābur-Nāma*, 359.
- [59](#)Ibn Baṭṭūṭa: *Travels*, 8, 2, 478.
- [60](#)J. Gommans: *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire, 1500–1700*. London, 2002, 112–13. Az indiai lovak testnagyságáról: J. Tavernier: *Travels in India*. Szerk.: V. Ball. 2 k., London, 1889, 2, 263. A közép-ázsiai lovokról lásd J. Masson Smith: „Mongol Society and Military in the Middle East: Antecedents and Adaptations” in: Y. Lev (szerk.): *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th–15th Centuries*. Leiden, 1997, 247–64.
- [61](#)L. Jardine – J. Brotton: *Global Interests: Renaissance Art between East and West*. London, 2005, 146–48.
- [62](#)J. Gommans: „Warhorse and Post-Nomadic Empire in Asia, c. 1000–1800.” *Journal of Global History* 2 (2007): 1–21.
- [63](#)Lásd S. Dale: *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600–1750*. Cambridge, 1994, 41–42.

- [64](#) Idézi M. Alam: „Trade, State Policy and Regional Change: Aspects of Mughal–Uzbek Commercial Relations, c. 1550–1750.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37.3 (1994): 221; lásd még: C. Singh: *Region and Empire: Punjab in the Seventeenth Century*. Újdelhi, 1991, 173–203.
- [65](#) J. Gommans: *Mughal Warfare: Indian Frontiers and Highroads to Empire, 1500–1700*. London, 2002, 116.
- [66](#) D. Washbrook: „India in the Early Modern World Economy: Modes of Production, Reproduction and Exchange.” *Journal of Global History* 2 (2007): 92–93.
- [67](#) Duarte de Sande levele in: *Documenta Indica*. Szerk.: J. Wicki – J. Gomes. 18 k., Róma, 1948–88, 9, 676.
- [68](#) R. Foltz: „Cultural Contacts between Central Asia and Mughal India” in: S. Levi (szerk.): *India and Central Asia*. Újdelhi, 2007, 155–75.
- [69](#) M. Subtelny: „Mirak-i Sayyid Ghiyas and the Timurid Tradition of Landscape Architecture.” *Studia Iranica* 24.1 (1995): 19–60.
- [70](#) J. Westcoat: „Gardens of Conquest and Transformation: Lessons from the Earliest Mughal Gardens in India.” *Landscape Journal* 10.2 (1991): 105–14; F. Ruggles: „Humayun’s Tomb and Garden: Typologies and Visual Order” in: A. Petruccioli (szerk.): *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*. Leiden, 1997, 173–86. A közép-ázsiai hatásról lásd elsősorban: M. Subtelny: „A Medieval Persian Agricultural Manual in Context: The Irshad al-Zira‘a in Late Timurid and Early Safavid Khorasan.” *Studia Iranica* 22.2 (1993): 167–217.
- [71](#) J. Westcoat – M. Brand – N. Mir: „The Shedara Gardens of Lahore: Site Documentation and Spatial Analysis.” *Pakistan Archaeology* 25 (1993): 333–66.
- [72](#) M. Brand – G. Lowry (szerk.): *Fatephur Sikri*. Bombay, 1987.
- [73](#) *The Shah Jahan Nama of ‘Inayat Khan*. Szerk. és ford.: W. Begley – Z. Desai. Delhi, 1990, 70–71.
- [74](#) J. Hoil: *The Book of Chilam Balam of Chumayel*. Ford.: R. Roys. Washington, D. C., 1967, 19–20.

- [75](#) John Newbery levele in: J. Courtney Locke (szerk.): *The First Englishmen in India*. London, 1930, 42.
- [76](#) Samuel Purchas: *Hakluytus posthumus, or, Purchas His Pilgrimes*. 20 k., Glasgow, 1905–1907, 3, 93; G. Scammell: „European Exiles, Renegades and Outlaws and the Maritime Economy of Asia, c. 1500–1750.” *Modern Asian Studies* 26.4 (1992): 641–61.
- [77](#) L. Newsom: „Disease and Immunity in the Pre-Spanish Philippines.” *Social Science & Medicine* 48 (1999): 1833–50; uő: „Conquest, Pestilence and Demographic Collapse in the Early Spanish Philippines.” *Journal of Historical Geography* 32 (2006): 3–20.
- [78](#) Antonio de Morga in: W. Schurz: *The Manila Galleon*. New York, 1959, 69–75; lásd még Brook: *Confusions of Pleasure*, 205–206.
- [79](#) D. Irving: *Colonial Counterpoint: Music from Early Modern Manila*. Oxford, 2010, 19.
- [80](#) Az Oszmán Birodalom válságáról lásd Pamuk: „In the Absence of Domestic Currency”, 353–58.
- [81](#) W. Barrett: „World Bullion Flows, 1450–1800” in: J. Tracy (szerk.): *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern Worlds, 1350–1750*. Cambridge, 1990, 236–37; D. Flynn – A Giráldez: „Born with a »Silver Spoon«: The Origin of World Trade in 1571.” *Journal of World History* 6.2. (1995): 201–21; J. TePaske: „New World Silver, Castile, and the Philippines, 1590–1800” in: Richards: *Precious Metals*, 439.
- [82](#) P. D’Elia: *Documenti originali concernenti Matteo Ricci e la storia delle prime relazioni tra l’Europa e la Cina (1579–1615)*. 4 k., Róma, 1942, 1, 91.
- [83](#) Brook: *Confusions of Pleasure*, 225–26. A régiségekhez és a múlthoz való kínai hozzáállásról: C. Clunas: *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China*. Cambridge, 1991, 91–115.
- [84](#) W. Atwell: „International Bullion Flows and the Chinese Economy circa 1530–1650.” *Past & Present* 95 (1982): 86.
- [85](#) Richard Hakluyt: *The Principal Navigation, Voyages, Traffiques, & Discoveries of the English Nations*. 12 k., Glasgow, 1903–1905, 5,

498.

- [86](#)C. Boxer: *The Christian Century in Japan, 1549–1650*. Berkeley, 1951, 425–27. Elsősorban lásd R. von Glahn: „Myth and Reality of China’s Seventeenth-Century Monetary Crisis.” *Journal of Economic History* 56.2 (1996): 429–54; D. Flynn – A Giráldez: „Arbitrage, China and World Trade in the Early Modern Period.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 6.2 (1995): 201–21.
- [87](#)C. Clunas: *Empire of Great Brightness: Visual and Material Cultures of Ming China, 1368–1644*. London, 2007; Brook: *Confusions of Pleasure*. (Magyarul: *Szép asszonyok egy gazdag házban*. Németből ford.: Mátrai Tamás és Pór Judit. Árkádia, Budapest, 1983.)
- [88](#)*The Plum in the Golden Vase, or, Chin P’ing Mei*. Ford.: D. Roy. 5 k., Princeton, 1993–2013. Lásd N. Ding: *Obscene Things: Sexual Politics in Jin Ping Mei*. Durham, Észak-Karolina, 2002.
- [89](#)C. Cullen: „The Science/Technology Interface in Seventeenth-Century China: Song Yingxing on Qi and the *Wu Xing*.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 53.2 (1990): 295–318.
- [90](#)W. de Bary: „Neo-Confucian Cultivation and the Seventeenth-Century Enlightenment” in: De Bary (szerk.): *The Unfolding of Neo-Confucianism*. New York, 1975, 141–216.
- [91](#)R. Batchelor: „The Selden Map Rediscovered: A Chinese Map of East Asian Shipping Routes, c. 1619.” *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography* 65.1 (2013): 37–63.
- [92](#)W. Atwell: „Ming Observations of Ming Decline: Some Chinese Views on the »Seventeenth Century Crisis« in Comparative Perspective.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 2 (1988): 316–48.
- [93](#)A. Smith: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 4.7. Szerk.: R. Campbell – A. Skinner. 2 k., Oxford, 1976, 2, 626.

13. fejezet • Út Észak-Európa felé

- 1 José de Acosta: *Historia natural y moral de las Indias*. E. Mangan (ford.): *Natural and Moral History of the Indies*. Durham, Észak-Karolina, 2002, 179.
- 2 „Regnans in excelsis” in: R. Miola (szerk.): *Early Modern Catholicism: An Anthology of Primary Sources*. Oxford, 2007, 486–88; lásd P. Holmes: *Resistance and Compromise: The Political Thought of the Elizabethan Catholics*. Cambridge, 2009.
- 3 D. Loades: *The Making of the Elizabethan Navy 1540–1590: From the Solent to the Armada*. London, 2009.
- 4 C. Knighton: „A Century on: Pepys and the Elizabethan Navy.” *Transactions of the Royal Historical Society* 14 (2004): 143–44; R. Barker: „Fragments from the Pepysian Library.” *Revista da Universidade de Coimbra* 32 (1986): 161–78.
- 5 M. Oppenheim: *A History of the Administration of the Royal Navy, 1509–1660*. London, 1896, 172–74; N. Williams: *The Maritime Trade of the East Anglian Ports, 1550–1590*. Oxford, 1988, 220–21.
- 6 C. Martin – G. Parker: *The Spanish Armada*. Manchester, 1988; G. Mattingly: *The Armada*. New York, 2005.
- 7 E. Bovill: „The Madre de Dios.” *Mariner’s Mirror* 54 (1968): 129–52; G. Scammell: „England, Portugal and the Estado da India, c. 1500–1635.” *Modern Asian Studies* 16.2 (1982): 180.
- 8 *The Portable Hakluyt’s Voyages*. Szerk.: R. Blacker. New York, 1967, 516; J. Parker: *Books to Build an Empire*. Amszterdam, 1965, 131; N. Matar: *Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery*. New York, 1999.
- 9 N. Matar: *Britain and Barbary, 1589–1689*. Gainesville, Florida, 2005, 21; Shakespeare: *A velencei kalmár*, I.1.
- 10 C. Dionisotti: „Lepanto nella cultura italiana del tempo” in: G. Benzoni (szerk.): *Il Mediterraneo nella seconda metà del ’500 alla luce di Lepanto*. Firenze, 1974, 127–51; I. Fenlon: „»In

- destructione Turcharum»: The Victory of Lepanto in Sixteenth-Century Music and Letters” in: E. Degreda (szerk.): *Andrea Gabrieli e il suo tempo: Atti del Convegno internazionale (Venezia 16–18 settembre 1985)*. Firenze, 1987, 293–317; I. Fenlon: „Lepanto: The Arts of Celebration in Renaissance Venice.” *Proceedings of the British Academy* 73 (1988): 201–36.
- [11](#)S. Skilliter: „Three Letters from the Ottoman »Sultana« Safiye to Queen Elizabeth I” in: S. Stern (szerk.): *Documents from Islamic Chanceries*. Cambridge, Massachusetts, 1965, 119–57.
- [12](#)G. Maclean: *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580–1720*. London, 2004, 1–47; L. Jardine: „Gloriana Rules the Waves: Or, the Advantage of Being Excommunicated (and a Woman).” *Transactions of the Royal Historical Society* 14 (2004): 209–22.
- [13](#)A. Artner (szerk.): *Hungary as „Propugnaculum” of Western Christianity: Documents from the Vatican Secret Archives (ca. 1214–1606)*. PPKE/Gondolat, Budapest, 2004, 112.
- [14](#)Jardine: „Gloriana Rules the Waves”, 210.
- [15](#)S. Skilliter: *William Harborne and the Trade with Turkey 1578–1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*. Oxford, 1977, 69.
- [16](#)Uo., 37.
- [17](#)L. Jardine: *Worldly Goods: A New History of the Renaissance*. London, 1996, 373–76.
- [18](#)*A velencei kalmár*, II. 7. Ford.: Ács Zsigmond; *Othello*, I. 3. Ford.: Szász Károly.
- [19](#)J. Grogan: *The Persian Empire in English Renaissance Writing, 1549–1622*. London, 2014.
- [20](#)A. Kapr: *Johannes Gutenberg: Persönlichkeit und Leistung*. München, 1987.
- [21](#)E. Shaksan Bumas: „The Cannibal Butcher Shop: Protestant Uses of Las Casas’s »Brevísima Relación« in Europe and the American Colonies.” *Early American Literature* 35.2 (2000): 107–36.
- [22](#)A. Hadfield: „Late Elizabethan Protestantism, Colonialism and the Fear of the Apocalypse.” *Reformation* 3 (1998): 311–20.

- [23](#)R. Hakluyt: „A Discourse on Western Planting, 1584” in: *The Original Writings and Correspondence of the Two Richard Hakluyts*. Szerk.: E. Taylor. 2 k., London, 1935, 2, 211–326.
- [24](#)M. van Gelderen: *The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555–1590*. Cambridge, 2002.
- [25](#)„The First Voyage of the right worshipfull and valiant knight, Sir John Hawkins” in: *The Hawkins Voyages*. Szerk.: C. Markham. London, 1878, 5. Lásd még Kelsey: *Sir John Hawkins*, 52–69.
- [26](#)Hakluyt: „A Discourse on Western Planting”, 20, 315.
- [27](#)Lásd J. McDermott: *Martin Frobisher: Elizabethan Privateer*. New Haven, 2001.
- [28](#)*Calendar of State Papers and Manuscripts, Velence*, 6.i, 240.
- [29](#)P. Busev: *Isztorija poszolsztv v gyiplomatyicseszkih otnosenyij Russzkovo i Iranszkovo goszudarsztv v 1586–1612 gg*. Moszkva, 1976, 37–62.
- [30](#)R. Hakluyt: *The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nations*, 12 k. Glasgow, 1903–1905, 3, 15–16; R. Ferrier: „The Terms and Conditions under which English Trade was Transacted with Safavid Persia.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49.1 (1986): 50–51; K. Meshkat: „The Journey of Master Anthony Jenkinson to Persia, 1562–1563.” *Journal of Early Modern History* 13 (2009): 209–28.
- [31](#)S. Cabot: „Ordinances, instructions and advertisements of and for the direction of the intended voyage for Cathay”, 22 in: Hakluyt: *Principal navigations*, 2, 202.
- [32](#)Vilches: *New World Gold*, 27.
- [33](#)A. Romero – S. Chilbert – M. Eisenhart: „Cubagua’s Pearl-Oyster Beds: The First Depletion of a Natural Resource Caused by Europeans in the American Continent.” *Journal of Political Ecology* 6 (1999): 57–78.
- [34](#)M. Drelichman – H.-J. Voth: „The Sustainable Debts of Philip II: A Reconstruction of Spain’s Fiscal Position, 1560–1598.” *Centre for Economic Policy Research*, Discussion Paper DP6611, 2007.
- [35](#)D. Fischer: *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*. Oxford, 1996. Lásd még D. Flynn: „Sixteenth-Century

- Inflation from a Production Point of View” in: E. Marcus – N. Smukler (szerk.): *Inflation through the Ages: Economic, Social, Psychological, and Historical Aspects*. New York, 1983, 157–69.
- [36](#)O. Gelderblom: *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250–1650*. Princeton, 2013.
- [37](#)J. Tracy: *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515–1565*. Berkeley, 1985.
- [38](#)O. van Nimwegen: „*Deser landen krijchsvolck*”. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588–1688*. Amsterdam, 2006.
- [39](#)J. Israel: *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477–1806*. Oxford, 1995, 308–12.
- [40](#)W. Fritschy: „The Efficiency of Taxation in Holland” in: O. Gelderblom (szerk.): *The Political Economy of the Dutch Republic*. 2003, 55–84.
- [41](#)C. Koot: *Empire at the Periphery: British Colonists, Anglo-Dutch Trade, and the Development of the British Atlantic, 1621–1713*. New York, 2011, 19–22; E. Sluiter: „Dutch–Spanish Rivalry in the Caribbean Area.” *Hispanic American Historical Review* 28.2 (1948): 173–78.
- [42](#)Israel: *Dutch Republic*, 320–21.
- [43](#)M. Echevarría Bacigalupe: „Un notable episodio en la guerra económica hispanoholandesa: El decreto Guana 1603.” *Hispania: Revista española de historia* 162 (1986): 57–97; J. Israel: *Empires and Entrepots: The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585–1713*. London, 1990, 200.
- [44](#)R. Unger: „Dutch Ship Design in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.” *Viator* 4 (1973): 387–415.
- [45](#)A. Saldanha: „The Itineraries of Geography: Jan Huygen van Linschoten’s Itinerario and Dutch Expeditions to the Indian Ocean, 1594–1602.” *Annals of the Association of American Geographers* 101.1 (2011): 149–77.
- [46](#)K. Zandvliet: *Mapping for Money: Maps, Plans and Topographic Paintings and their Role in Dutch Overseas Expansion during the*

- 16th and 17th Centuries*. Amsterdam, 1998, 37–49, 164–89.
- [47](#)E. Beekman: *Paradijzen van Weeler. Koloniale Literatuur uit Nederlands-Indië, 1600–1950*. Amsterdam, 1988, 72.
- [48](#)D. Lach: *Asia in the Making of Europe*. 3 k., Chicago, 1977, 2, 492–545.
- [49](#)O. Gelderblom: „The Organization of Long-Distance Trade in England and the Dutch Republic, 1550–1650” in: Gelderblom: *Political Economy of the Dutch Republic*, 223–54.
- [50](#)J.-W. Veluwenkamp: „Merchant Colonies in the Dutch Trade System (1550–1750)” in: K. Davids – J. Fritschy – P. Klein (szerk.): *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europe en Azië van 1500 tot heden*. Amsterdam, 1996, 141–64.
- [51](#)Idézi C. Boxer: *The Dutch in Brazil 1624–1654*. Oxford, 1957, 2–3.
- [52](#)A 17. század eleji Goáról lásd A. Gray – H. Bell (szerk.): *The Voyage of Francois Pyrard of Laval to the East Indies, the Maldives, the Moluccas and Brazil*. 2 k., London, 1888, 2, 2–139.
- [53](#)J. de Jong: *De waaier van het fortuin. De Nederlands in Asië de Indonesische archipel, 1595–1950*. Zoetermeer, 1998, 48.
- [54](#)K. Zandvliet: *The Dutch Encounter with Asia, 1600–1950*. Amsterdam, 2002, 152.
- [55](#)Lásd az esszégyűjteményt in: J. Postma (szerk.): *Riches from Atlantic Commerce: Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585–1817*. Leiden, 2003.
- [56](#)J. van Dam: *Gedateerd Delfts aardwek*. Amsterdam, 1991; uő: *Dutch Delftware 1620–1850*. Amsterdam, 2004.
- [57](#)A. van der Woude: „The Volume and Value of Paintings in Holland at the Time of the Dutch Republic” in: J. de Vries – D. Freedberg (szerk.): *Art in History, History in Art: Studies in Seventeenth-Century Dutch Culture*. Santa Monica, 1991, 285–330.
- [58](#)S. Schama: *The Embarrassment of Riches*. New York, 1985; S. Slive: *Dutch Painting, 1600–1800*. New Haven, 1995.
- [59](#)T. Brook: *Vermeer’s Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*. London, 2008, 5–83.

- [60](#) *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608–1667.* Szerk.: R. Temple. 5 k., Cambridge, 1907–36, 70–71; J. de Vries: *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present.* Cambridge, 2008, 54.
- [61](#) J. Evelyn: *Diary of John Evelyn.* Szerk.: E. de Beer. 6 k., Oxford, 1955, 1, 39–40.
- [62](#) Lásd C. van Strien: *British Travellers in Holland during the Stuart Period: Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces.* Leiden, 1993.
- [63](#) G. Scammell: „After da Gama: Europe and Asia since 1498.” *Modern Asian Studies* 34.3 (2000): 516.
- [64](#) Pedro de Cieza de León: *The Incas of Pedro de Cieza de León.* Ford.: H de Onis. 1959, 52, 171.
- [65](#) Uo., 55, 177–78.
- [66](#) S. Hill (szerk.): *Bengal in 1756–1757: A Selection of Public and Private Papers Dealing with the Affairs of the British in Bengal during the Reign of Siraj-uddaula.* 3 k., London, 1905, 1, 3–5.
- [67](#) P. Perdue: „Empire and Nation in Comparative Perspective: Frontier Administration in Eighteenth-Century China.” *Journal of Early Modern History* 5.4 (2001): 282; C. Tilly (szerk.): *The Formation of National States in Western Europe.* Princeton, 1975, 15.
- [68](#) P. Hoffman: „Prices, the Military Revolution, and Western Europe’s Comparative Advantage in Violence.” *Economic History Review* 64.1 (2011): 49–51.
- [69](#) Lásd például A. Hall: *Isaac Newton: Adventurer in Thought.* Cambridge, 1992, 152, 164–66, 212–16; L. Debnath: *The Legacy of Leonhard Euler: A Tricentennial Tribute.* London, 2010, 353–58; P.-L. Rose: „Galileo’s Theory of Ballistics.” *The British Journal for the History of Science* 4.2 (1968): 156–59; illetve általában: S. Drake: *Galileo at work: His Scientific Biography.* Chicago, 1978.
- [70](#) T. Hobbes: *Leviathan.* Szerk.: N. Malcolm. Oxford, 2012.
- [71](#) A. Carlos – L. Neal: „Amsterdam and London as Financial Centers in the Eighteenth Century.” *Financial History Review* 18.1 (2011): 21–27.

- [72](#)M. Bosker – E. Buringh – J. van Zanden: „From Baghdad to London: The Dynamics of Urban Growth and the Arab World, 800–1800.” *Centre for Economic Policy Research, Paper 6833* (2009): 1–38; W. Fritschy: „State Formation and Urbanization Trajectories: State Finance in the Ottoman Empire before 1800, as Seen from a Dutch Perspective.” *Journal of Global History* 4 (2009): 421–22.
- [73](#)E. Kuipers: *Migrantenstad: Immigratie en Sociale Verbouwingen in 17e-Eeuws Amsterdam*. Hilversum, 2005.
- [74](#)W. Fritschy: „A »Financial Revolution« Reconsidered: Public Finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568–1648.” *Economic History Review* 56.1 (2003): 57–89; L. Neal: *The Rise of Financial Capitalism: International Capitalism in the Age of Reason*. Cambridge, 1990.
- [75](#)P. Malanima: *L'economia italiana: dalla crescita medievale alla crescita contemporanea*. Bologna, 2002; uó: „The Long Decline of a Leading Economy: GDP in Central and Northern Italy, 1300–1913.” *European Review of Economic History* 15 (2010): 169–219.
- [76](#)S. Broadberry – B. Gupta: „The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500–1800.” *Economic History Review* 59.1 (2006): 2–31; J. van Zanden: „Wages and the Standard of Living in Europe, 1500–1800.” *European Review of Economic History* 3 (1999): 175–97.
- [77](#)Sir Dudley Carleton: „The English Ambassador's Notes, 1612” in: D. Chambers – B. Pullan (szerk.): *Venice: A Documentary History, 1450–1630*. Oxford, 1992, 3–4.
- [78](#)G. Bistort (szerk.): *Il magistrato alle pompe nella repubblica di Venezia*. Velence, 1912, 378–81, 403–405.
- [79](#)E. Chaney: *The Evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance*. Portland, Oregon, 1998. A műtárgyak áráról lásd F. Eto – L. Pagani: „The Market for Paintings in Italy during the Seventeenth Century.” *Journal of Economic History* 72.2 (2012): 414–38.
- [80](#)Lásd például C. Vout: „Treasure, Not Trash: The Disney Sculpture and its Place in the History of Collecting.” *Journal of the History of*

Collections 24.3 (2012): 309–26, valamint V. Coltman: *Classical Sculpture and the Culture of Collecting in Britain since 1760*. Oxford, 2009.

[81](#)C. Hanson: *The English Virtuoso: Art, Medicine and Antiquarianism in the Age of Empiricism*. Chicago, 2009.

[82](#)Lásd P. Ayres: *Classical Culture and the Ideas of Rome in Eighteenth-Century England*. Cambridge, 1997.

14. fejezet • Út a Birodalom felé

[1](#)D. Panzac: „International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century.” *International Journal of Middle East Studies* 24.2 (1992): 189–206; M. Genç: „A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity” in: H. İslamoğlu-İnan (szerk.): *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Cambridge, 1987, 345–73.

[2](#)S. White: *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge, 2011.

[3](#)T. Kuran: „The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East.” *Journal of Economic History* 63.2 (2003): 428–31.

[4](#)M. Kunt: *The Sultan’s Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. New York, 1983, 44–56.

[5](#)Schama: *Embarrassment of Riches*, 330–35.

[6](#)Thomas Mun: *England’s Treasure by Foreign Trade*. London, 1664, idézi De Vries: *Industrious Revolution*, 44.

[7](#)C. Parker: *The Reformation of Community: Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572–1620*. Cambridge, 1998.

[8](#)S. Pierson: „The Movement of Chinese Ceramics: Appropriation in Global History.” *Journal of World History* 23.1 (2012): 9–39; S. Iwanisziw: „Intermarriage in Late-Eighteenth-Century British Literature: Currents in Assimilation and Exclusion.” *Eighteenth-*

- Century Life* 31.2 (2007): 56–82; F. Dabhoiwala: *The Origins of Sex: A History of the First Sexual Revolution*. London, 2012.
- [9](#)W. Bradford: *History of Plymouth Plantation, 1606–1646*. Szerk.: W. Davis. New York, 1909, 46–47.
- [10](#)Az Észak-Amerika felé irányuló exodusról lásd A. Zakai: *Exile and Kingdom: History and Apocalypse in the Puritan Migration to America*. Cambridge, 1992; a hálaadás eredetéről: G. Hodgson: *A Great and Godly Adventure: The Pilgrims and the Myth of the First Thanksgiving*. New York, 2006.
- [11](#)K. Chaudhari: *The Trading World of Asia and the English East India Company*. Cambridge, 2006.
- [12](#)Gelderblom: „The Organization of Long-Distance Trade”, 232–34.
- [13](#)S. Groenveld: „The English Civil Wars as a Cause of the First Anglo-Dutch War, 1640–1652.” *Historical Journal* 30.3 (1987): 541–66. Az angol–holland rivalizálásról a szóban forgó korszakban lásd L. Jardine: *Going Dutch: How England Plundered Holland’s Glory*. London, 2008.
- [14](#)S. Pincus: *Protestantism and Patriotism: Ideologies and the Making of English Foreign Policy, 1650–1668*. Cambridge, 1996, valamint C. Wilson: *Profit and Power: A Study of England and the Dutch Wars*. London, 1957.
- [15](#)J. Davies: *Gentlemen and Tarpaulins: The Officers and Men of the Restoration Navy*. Oxford, 1991, 15.
- [16](#)J. Glete: *Navies and Nations: Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500–1860*. 2 k., Stockholm, 1993, 192–95.
- [17](#)Witsen 1671-ben megjelent műve (*Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-bouw en Bestier*) a korszak legfontosabb kézikönyve volt. Pepys példánya: N. Smith et al.: *Catalogue of the Pepys Library at Magdalene College, Cambridge*. 1. k., 1978, 193. Pepys meghatározó szerepet játszott Anglia máig egyik legfontosabb oktatási intézménye, a Christ’s Hospital létrehozásában: E. Pearce: *Annals of Christ’s Hospital*. London, 1901, 99–126. Az új tervezésű hajókról lásd B. Lavery (szerk.): *Deane’s Doctrine of Naval Architecture, 1670*. London, 1981.

- [18](#)D. Benjamin – A. Tifrea: „Learning by Dying: Combat Performance in the Age of Sail.” *Journal of Economic History* 67.4 (2007): 968–1000.
- [19](#)E. Lazear – S. Rosen: „Rank-Order Tournaments as Optimum Labor Contracts.” *Journal of Political Economy* 89.5 (1981): 841–64; lásd még D. Benjamin – C. Thornberg: „Comment: Rules, Monitoring and Incentives in the Age of Sail.” *Explorations in Economic History* 44.2 (2003): 195–211.
- [20](#)J. Robertson: „The Caribbean Islands: British Trade, Settlement, and Colonization” in: L. Breen (szerk.): *Converging Worlds: Communities and Cultures in Colonial America*. Abingdon, 2012, 176–217.
- [21](#)P. Stern: „Rethinking Institutional Transformation in the Making of Empire: The East India Company in Madras.” *Journal of Colonialism and Colonial History* 9.2 (2008): 1–15.
- [22](#)H. Bowen: *The Business of Empire: The East India Company and Imperial Britain, 1756–1833*. Cambridge, 2006.
- [23](#)H. Bingham: „Elihu Yale, Governor, Collector and Benefactor.” *American Antiquarian Society. Proceedings* 47 (1937): 93–144; uő: *Elihu Yale: The American Nabob of Queen Square*. New York, 1939.
- [24](#)J. Osterhammel: *China und die Weltgesellschaft*. München, 1989, 112.
- [25](#)Lásd például F. Perkins: *Leibniz and China: A Commerce of Light*. Cambridge, 2004.
- [26](#)Idézi S. Mentz: *The English Gentleman Merchant at Work: Madras and the City of London 1660–1740*. Kopenhagen, 2005, 162.
- [27](#)Procopius: *The Wars*, 8.20, 5, 264–66.
- [28](#)K. Matthews: „Britannus/Britto: Roman Ethnographies, Native Identities, Labels and Folk Devils” in: A. Leslie: *Theoretical Roman Archaeology and Architecture: The Third Conference Proceedings*. 1999, 15.
- [29](#)R. Fogel: „Economic Growth, Population Theory, and Physiology: The Bearing of Long-Term Processes on the Making of Economic Policy.” *American Economic Review* 84.3 (1994): 369–95; J.

Mokyr: „Why was the Industrial Revolution a European Phenomenon?” *Supreme Court Economic Review* 10 (2003): 27–63.

- [30](#)J. de Vries: „Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe” in: J. Brewer – R. Porter (szerk.): *Consumption and the World of Goods*. 1993, 85–132; uők: *The Industrious Revolution*; H.-J. Voth: „Time and Work in Eighteenth-Century London.” *Journal of Economic History* 58 (1998): 29–58.
- [31](#)N. Voigtländer – H.-J. Voth: „Why England? Demographic Factors, Structural Change and Physical Capital Accumulation during the Industrial Revolution.” *Journal of Economic Growth* 11 (2006): 319–61; L. Stone: „Social Mobility in England, 1500–1700.” *Past & Present* 33 (1966): 16–55; lásd még P. Fichtner: *Protestantism and Primogeniture in Early Modern Germany*. London, 1989 (a vallás és az elsőszülöttségi jog összefüggésének elemzése).
- [32](#)K. Karaman – S. Pamuk: „Ottoman State Finances in European Perspective, 1500–1914.” *Journal of Economic History* 70.3 (2010): 611–12.
- [33](#)G. Ames: „The Role of Religion in the Transfer and Rise of Bombay.” *Historical Journal* 46.2 (2003): 317–40.
- [34](#)J. Flores: „The Sea and the World of the Mutasaddi: A Profile of Port Officials from Mughal Gujarat (c. 1600–1650).” *Journal of the Royal Asiatic Society* 3.21 (2011): 55–71.
- [35](#)*Tūzuk-i-Jahāngīrī*. W. Thackston (ford.): *The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India*. Oxford, 1999, 108.
- [36](#)A. Loomba: „Of Gifts, Ambassadors, and Copy-cats: Diplomacy, Exchange and Difference in Early Modern India” in: B. Charry – G. Shahani (szerk.): *Emissaries in Early Modern Literature and Culture: Mediation, Transmission, Traffic, 1550–1700*. Aldershot, 2009, 43–45 és passim.
- [37](#)Rev. E. Terry: *A Voyage to East India*. London, 1655, 397, idézi T. Foster: *The Embassy of Sir Thomas Roe to India*. London, 1926, 225–26, 1. jegyzet. Amikor az utazó Peter Mundy Szúratban járt, látott két dodót, amelyek Dzsahángír kegyeiért folyamodó

kereskedők ajándékai is lehettek – *Travels of Peter Mundy*, 2, 318.

- [38](#)L. Blussé: *Tribuut aan China. Vier eeuwen Nederlands–Chinese betrekkingen*. Amszterdam, 1989, 84–87.
- [39](#)Az ajándékok felsorolását lásd J. Vogel (szerk.): *Journaal van Ketelaar's hofreis naar den Groot Mogol te Lahore*. Hága, 1937, 357–93; A. Topsfield: „Ketelaar's Embassy and the Farengi Theme in the Art of Udaipur.” *Oriental Art* 30.4 (1985): 350–67.
- [40](#)A mérlegelésről részletesebben lásd *Shah Jahan Nama*, 28; Jean de Thévenot, aki a 17. században járt Indiában, eleven színekkel festett beszámolót adott a mérlegelés szertartásáról: S. Sen: *Indian Travels of Thevenot and Careri*. Újdelhi, 1949, 26, 66–67.
- [41](#)P. Mundy: *Travels*, 298–300.
- [42](#)N. Manucci: *A Pepys of Mogul India, 1653–1708: Being an Abridged Edition of the „Storia do Mogor” of Niccolao Manucci*. Újdelhi, 1991, 197, 189.
- [43](#)J. Gommans: „Mughal India and Central Asia in the Eighteenth Century: An Introduction to a Wider Perspective.” *Itinerario* 15.1 (1991): 51–70. A sarcfizetésről lásd J. Spain: *The Pathan Borderland*. Hága, 1963, 32–34; lásd még C. Noelle: *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhamad Khan (1826–1863)*. London, 1997, 164.
- [44](#)S. Levi: „The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand 1709–1822.” *Journal of Global History* 2 (2007): 213–32.
- [45](#)S. Levi: „India, Russia and the Eighteenth-Century Transformation of the Central Asian Caravan Trade.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42.4 (1999): 519–48.
- [46](#)Lásd I. McCabe: *Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India, 1530–1750*. Atlanta, 1999. Lásd még B. Bhattacharya: „Armenian European Relationship in India, 1500–1800: No Armenian Foundation for European Empire?” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 48.2 (2005): 277–322.

- [47](#)S. Delgoda: „»Nabob, Historian and Orientalist«: Robert Orme: The Life and Career of an East India Company Servant (1728–1801).” *Journal of the Royal Asiatic Society* 2.3 (1992): 363–64.
- [48](#)Idézi T. Nechtman: „A Jewel in the Crown? Indian Wealth in Domestic Britain in the Late Eighteenth Century.” *Eighteenth-Century Studies* 41.1 (2007): 73.
- [49](#)A. Bewell: *Romanticism and Colonial Disease*. Baltimore, 1999, 13.
- [50](#)T. Bowrey: *Geographical Account of Countries around the Bay of Bengal 1669 to 1679*. Szerk.: R. Temple. London 1905, 80–81.
- [51](#)C. Smylitopoulos: „Rewritten and Reused: Imagining the Nabob through »Upstart Iconography«.” *Eighteenth-Century Life* 32.2 (2008): 39–59.
- [52](#)P. Lawson: *The East India Company: A History*. London 1993, 120.
- [53](#)Nechtman: „Indian Wealth in Domestic Britain”, 76.
- [54](#)E. Burke: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*. Szerk.: W. Todd. 9 k., Oxford, 2000, 5, 403.
- [55](#)D. Forrest: *Tea for the British: The Social and Economic History of a Famous Trade*. London, 1973, Tea Consumption in Britain, Appendix II, Table 1, 284.
- [56](#)Bengálról lásd R. Datta: *Society, Economy and the Market: Commercialization in Rural Bengal, c. 1760–1800*. Újdelhi, 2000; R. Harvey: *Clive: The Life and Death of a British Emperor*. London, 1998.
- [57](#)P. Marshall: *East India Fortunes: The British in Bengal in the Eighteenth Century*. Oxford, 1976, 179.
- [58](#)J. McLane: *Land and Local Kingship in Eighteenth-Century Bengal*. Cambridge, 1993, 194–207.
- [59](#)Lásd N. Dirks: *Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain*. Cambridge, Massachusetts, 2006, 15–17.
- [60](#)P. Lawson: *The East India Company: A History*. New York, 1993.
- [61](#)J. Fichter: *So Great a Proffit: How the East Indies Trade Transformed Anglo-American Capitalism*. Cambridge, Massachusetts, 2010, 7–30.

- [62](#)A bostoniak még hónapokkal később is panaszos levelekben számoltak be arról, hogy „megváltozott a halak íze”, és afelőli nyugtalanságuknak adtak kifejezést, hogy „a tea annyira beszennyezte a kikötő vizét, hogy a halaknál esetleg az embernél tapasztalhatókhöz hasonló idegi rendellenességek jelentkezhetnek”. *Virginia Gazette*, 1774. május 5.
- [63](#)Idézi Dirks: *Scandal*, 17.

15. fejezet • Út a válság felé

- [1](#)K. Marx: *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*. Szerk.: L. Hutchinson. London, 1969.
- [2](#)A. Kappeler: „Czarist Policy toward the Muslims of the Russian Empire” in: A. Kappeler – G. Simon – G. Brunner (szerk.): *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*. Durham, Észak-Karolina, 1994, 141–56; valamint D. Brower – E. Lazzerini: *Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*. Bloomington, Indiana, 1997.
- [3](#)Oroszország terjeszkedésének legkitűnőbb általános összefoglalása: M. Khodarkovsky: *Russia’s Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington, Indiana, 2002; J. Kusber: „»Entdecker« und »Entdeckte«: Zum Selbstverständnis von Zar und Elite im frühneuzeitlichen Moskauer Reich zwischen Europa und Asien.” *Zeitschrift für Historische Forschung* 34 (2005): 97–115.
- [4](#)J. Bell: *Travels from St Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*. Glasgow, 1764, 29; M. Khodarkovsky: *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600–1771*. London, 1992.
- [5](#)A. Kahan: „Natural Calamities and their Effect upon the Food Supply in Russia.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 16 (1968): 353–77; J. Hittle: *The Service City: State and Townsman in Russia, 1600–1800*. Cambridge, Massachusetts, 1979, 3–16; P.

- Brown: „How Muscovy Governed: Seventeenth-Century Russian Central Administration.” *Russian History* 36 (2009): 467–68.
- [6](#)L. de Bourrienne: *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. Szerk.: R. Phipps. 4 k., New York, 1892, 1, 179.
- [7](#)J. Cole: *Napoleon’s Egypt: Invading the Middle East*. New York, 2007, 213–15.
- [8](#)C. de Gardane: *Mission du General Gardane en Perse*. Párizs, 1865. A korabeli Franciaországról és Perzsiáról általában, illetve a próbálkozásról, hogy utóbbit hídként használják fel India felé: I. Amini: *Napoléon et la Perse: les relations franco-persanes sous le Premier Empire dans le contexte des rivalités entre la France et la Russie*. Párizs, 1995.
- [9](#)Ouseley Wellesley-nek, 1810. április 30., FO 60/4.
- [10](#)Ouseley Wellesley-nek, 1811. november 30., FO 60/6.
- [11](#)Lásd A. Barrett: „A Memoir of Lieutenant-Colonel Joseph d’Arcy, R. A., 1780–1848.” *Iran* 43 (2005): 241–47.
- [12](#)Uo., 248–53.
- [13](#)Ouseley Castlereagh-nek, 1813. január 16., FO 60/8.
- [14](#)Mirza Abul-Haszan Castlereagh-nek, 1816. június 6., FO 60/11.
- [15](#)A. Postnikov: „The First Russian Voyage around the World and its Influence on the Exploration and Development of Russian America.” *Terrae Incognitae* 37 (2005): 60–61.
- [16](#)K. T. Hlebnyikov: *Russzkaja Amerika v „Zapishkah” Kirilla Hlebnyikova*. Összeáll.: Sz. Fedorova, szerk.: V. Alekszandrov. Moszkva, 1985.
- [17](#)M. Gammer: „Russian Strategy in the Conquest of Chechnya and Dagestan, 1825–1859” in: M. Broxup (szerk.): *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*. New York, 1992, 47–61; Sámilról lásd S. Kazijev: *Imam Samil*. Moszkva, 2001.
- [18](#)Alekszandr Puskin: *A kaukázusi fogoly* in: Puskin: *Elbeszélő költemények/Mesék*. Ford.: Fodor András. Európa, Budapest, 1977, 109. Mihail Lermontov: *Kozák bölcsődal* in: *Mihail Lermontov versei*. Ford.: Illyés Gyula. Európa, *Lyra Mundi*,

Budapest, 1980, 155; Illyés Gyula fordításában csecsen helyett csúf török szerepel.

- [19](#)M. Orlov: *Kapitulacija Parizsa. Polityicseszkije szocsinyenyija. Piszma*. Moszkva, 1963, 47.
- [20](#)P. Chaadaev: *Lettres philosophiques*. 3 k., Párizs, 1970, 48–57.
- [21](#)S. Becker: „Russia between East and West: The Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands.” *Central Asian Survey* 10.4 (1991): 51–52.
- [22](#)T. Levin: *The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia*. Bloomington, Indiana, 1996, 13–15.
- [23](#)J. MacKenzie: *Orientalism: History, Theory and the Arts*. Manchester, 1995, 154–56.
- [24](#)Dosztojevszkij Mihajlovcics Fedor: „Az ázsiai kérdés. Kérdések és feleletek.” *Nyugat*, 1916, 16. szám. (Fordító megnevezése nélkül.)
- [25](#)Broxup: *North Caucasus Barrier*, 47; J. Baddeley: *The Russian Conquest of the Caucasus*. London, 1908, 152–63.
- [26](#)L. Kelly: *Diplomacy and Murder in Teheran: Alexandre Gribojedov and Imperial Russia’s Mission to the Shah of Persia*. London, 2002. Gribojedov nézeteiről lásd Sz. Sosztakovics: *Gyiplomatyicseszkaja gyejatyelnosztj A. Sz. Gribojedova*. Moszkva, 1960.
- [27](#)Perszidszkoje poszolsztvo v Rossziji 1828 goda. *Russzkij Arhiv*, 1 (1889): 209–60.
- [28](#)Idézi W. Dalrymple: *Return of a King: The Battle for Afghanistan*. London, 2013, 50–51.
- [29](#)J. Norris: *The First Afghan War 1838–1842*. Cambridge, 1967; M. Yapp: *Strategies of British India: Britain, Iran and Afghanistan 1798–1850*. Oxford, 1980, 96–152; C. Allworth: *Central Asia: A Century of Russian Rule*. New York, 1967, 12–24.
- [30](#)Palmerston Lambnek, 1838. május 22., Beauvale Papers, MS 60466; D. Brown: *Palmerston: A Biography*. London, 2010, 216.
- [31](#)Palmerston Lambnek, 1838. május 22., idézi D. Brown: *Palmerston: A Biography*. London, 2010, 216.
- [32](#)Palmerston Lambnek, 1838. június 23., uo., 216–17.

- [33](#)S. David: *Victoria's Wars: The Rise of Empire*. London, 2006, 15–47; A. Burnes: *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia*. 3 k., London, 1834. Burnes meggyilkolásáról lásd Dalrymple: *Return of a King*, 30–35.
- [34](#)W. Yapp: „Disturbances in Eastern Afghanistan, 1839–1842.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25.1 (1962): 499–523; uő: „Disturbances in Western Afghanistan, 1839–1842.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26.2 (1963): 288–313; Dalrymple: *Return of a King*, 378–88.
- [35](#)A. Conolly Rawlinsonnak, 1839; lásd S. Brysac – K. Mayer: *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia*. London, 2006.
- [36](#)„Proceedings of the Twentieth Anniversary Meeting of the Society.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 7 (1843): x–xi. Stoddartról, Conollyról és a hozzájuk hasonlóról lásd P. Hopkirk: *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. London, 2001.
- [37](#)H. Hopkins: *Charles Simeon of Cambridge*. London, 1977, 79.
- [38](#)J. Wolff: *Narrative of a Mission to Bokhara: In the Years 1843–1845*. 2 k., London, 1845; Wolfról: H. Hopkins: *Sublime Vagabond: The Life of Joseph Wolff – Missionary Extraordinary*. Worthing, 1984, 286–322.
- [39](#)A. Levsin: *Opiszanyije kirgiz-kazacsih, ili kirgiz-kajszackih, ord i sztyepej*. Almati, 1996, 13, 297.
- [40](#)Burnes: *Travels into Bokhara*, 11, 2, 381.
- [41](#)R. Shukla: *Britain, India and the Turkish Empire, 1853–1882*. Újdelhi, 1973, 27.
- [42](#)O. Figes: *Crimea: The Last Crusade*. London, 2010, 52.
- [43](#)Franciaországról lásd M. Racagni: „The French Economic Interests in the Ottoman Empire.” *International Journal of Middle East Studies* 11.3 (1980): 339–76.
- [44](#)W. Baumgart: *The Peace of Paris 1856: Studies in War, Diplomacy and Peacemaking*. Ford.: A. Pottinger Saab. Oxford, 1981, 113–16, 191–94.

- [45](#)K. Marx: *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853–1856 Dealing with the Events of the Crimean War*. London, 1969; uő: *Dispatches for the New York Tribune: Selected Journalism of Karl Marx*. Szerk.: F. Wheen – J. Ledbetter. London, 2007.
- [46](#)G. Ameil – I. Nathan – G.-H. Soutou: *Le Congrès de Paris (1856): un événement fondateur*. Brüsszel, 2009.
- [47](#)P. Levi: „Il monumento dell’unità Italiana.” *La Lettura*, 1904. április 4.; T. Kirk: „The Political Topography of Modern Rome, 1870–1936: Via XX Settembre to Via dell’Impero” in: D. Caldwell – L. Caldwell (szerk.): *Rome: Continuing Encounters between Past and Present*. Farnham, 2011, 101–28.
- [48](#)Figes: *Crimea*, 411–24; Baumgart: *Peace of Paris*, 113–16.
- [49](#)D. Moon: *The Abolition of Serfdom in Russia, 1762–1907*. London, 2001, 54.
- [50](#)E. Brooks: „Reform in the Russian Army, 1856–1861.” *Slavic Review* 43.1 (1984): 63–82.
- [51](#)Az oroszországi jobbágyságról: T. Dennison: *The Institutional Framework of Russian Serfdom*. Cambridge, 2011. A bankválságról: S. Hoch: „Bankovszkij krizisz, kresztyjanszkaja reforma i vikupnaja operacija v Rossziji, 1857–1861” in: Zaharova – Eklof – Bushnell (szerk.): *Velikije reformi v Rossziji, 1856–1874*. Moszkva, 1991, 95–105.
- [52](#)Nyikolaj Miljutyin, a belügyminiszter helyettese 1856-ban arra figyelmeztetett, hogy a jobbágyság eltörlése nem egyszerűen csak fontos, hanem egyenesen elkerülhetetlen, mert ha nem cselekszenek, akár forradalom kitörésével is számolni kell; *Goszudarsztvennij Arhiv Rosszijiszkoj Fegyercijij*, 722, op. 1, d. 230; idézi L. Zakharova: „The Reign of Alexander II: A Watershed?” in: *The Cambridge History of Russia*. Szerk.: D. Lieven. Cambridge, 2006, 595.
- [53](#)V. Fedorov: *Isztorija Rossziji XIX – nacsala XX*. v. Moszkva, 1998, 295; P. Gatrell: „The Meaning of the Great Reforms in Russian Economic History” in: B. Eklof – J. Bushnell – L. Zaharova (szerk.): *Russia’s Great Reforms, 1855–1881*. Bloomington, Indiana, 1994, 99.

[54](#)Ny. Ignatyjev: *Misszija v Hivu i Buharu v 1858 godu*. Szentpétervár, 1897, 2.

[55](#)Uo.

[56](#)Alcock Russellnek, 1861. augusztus 2., FO Confidential Print 1009 (3), FO 881/1009.

[57](#)A. Grinev: „Russian Politarism as the Main Reason for the Selling of Alaska” in: K. Matsuzato (szerk.): *Imperiology: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire*. Szapporo, 2007, 245–58.

16. fejezet • Út a háború felé

[1](#)W. Mosse: „The End of the Crimean System: England, Russia and the Neutrality of the Black Sea, 1870–1871.” *Historical Journal* 4.2 (1961): 164–72.

[2](#)*Spectator*, 1870. november 14.

[3](#)W. Mosse: „Public Opinion and Foreign Policy: The British Public and the War-Scare of November 1870.” *Historical Journal* 6.1 (1963): 38–58.

[4](#)Rumbold Granville-nek, 1871. március 19., FO 65/820, no. 28, 226; Mosse: „End to the Crimean System”, 187.

[5](#)Lord Granville a Lordok Házában, 1876. február 8., Hansard, 227, 19.

[6](#)Viktória királynő Disraelinek, Hughenden Papers, 1877 július 23; L. Knight: „The Royal Titles Act and India.” *Historical Journal* 11.3 (1968): 493.

[7](#)Robert Lowe az alsóházban, 1876. március 23., Hansard, 228, 515–16.

[8](#)Sir William Fraser az alsóházban, 1876. március 16., Hansard, 228, 111; Benjamin Disraeli az alsóházban, március 23., Hansard, 227, 500.

[9](#)Knight: „Royal Titles Act”, 494.

- [10](#)L. Morris: „British Secret Service Activity in Khorasan, 1887–1908.” *Historical Journal* 27.3 (1984): 662–70.
- [11](#)Disraeli Salisburynek, 1877. április 1., W. Monypenny – G. Buckle (szerk.): *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*. London, 1910–20, 6, 379.
- [12](#)B. Hopkins: „The Bounds of Identity: The Goldsmid Mission and Delineation of the Perso-Afghan Border in the Nineteenth Century.” *Journal of Global History* 2.2 (2007): 233–54.
- [13](#)R. Johnson: „»Russians at the Gates of India?« Planning the Defence of India, 1885–1900.” *Journal of Military History* 67.3 (2003): 705.
- [14](#)Uo., 714–18.
- [15](#)General Kuropatkin’s Scheme for a Russian Advance Upon India, June 1886, CID 7D, CAB 6/1.
- [16](#)Johnson: „Russians at the Gates of India”, 734–39.
- [17](#)G. Curzon: *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*. London, 1889, 314–15.
- [18](#)A. Morrison: „Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860–1917.” *Slavonic and East European Review* 84.4 (2006): 674–76.
- [19](#)B. Penati: „Notes on the Birth of Russian Turkestan’s Fiscal System: A View from the Fergana Oblast.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53 (2010): 739–69.
- [20](#)D. Brower: „Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire.” *Slavic Review* 55.3 (1996): 569–70.
- [21](#)M. Tyerentyev: *Rosszija i Anglija v Szrednyej Aziji*. Szentpétervár, 1875, 361.
- [22](#)Morrison: „Russian Rule in Turkestan”, 666–707.
- [23](#)Dnyevnyik P. A. Valujeva, *minyisztra vnutrennyih gyel*. Szerk.: P. Zajonckovszkij. 2 k., Moszkva, 1961, 2, 60–61.
- [24](#)M. Sladkovskii: *History of Economic Relations between Russia and China: From Modernization to Maoism*. New Brunswick, 2008,

119–29; C. Paine: *Imperial Rivals: China, Russia and their Disputed Frontier, 1858–1924*. New York, 1996, 178.

- [25](#)B. Anan'ich és S. Beliaev: „St Petersburg: Banking Center of the Russian Empire” in: W. Brumfield – B. Anan'ich – Y. Petrov (szerk.): *Commerce in Russian Urban Culture, 1861–1914*. Washington, D. C., 2001, 15–17.
- [26](#)P. Sztolipin: *Recs v Goszudarsztvennoj Dume (1906–1911)*. Pétervár, 1916, 132.
- [27](#)E. Backhouse – J. Blood: *Annals and Memoirs of the Court of Peking*. Boston, 1913, 322–31.
- [28](#)M. Mosca: *From Frontier Policy to Foreign Policy: The Question of India and the Transformation of Geopolitics in Qing China*. Stanford, Kalifornia, 2013.
- [29](#)R. Newman: „Opium Smoking in Late Imperial China: A Reconsideration.” *Modern Asian Studies* 29.4 (1995): 765–94.
- [30](#)J. Polachek: *The Inner Opium War*. Cambridge, Massachusetts, 1991.
- [31](#)C. Pagani: „Objects and the Press: Images of China in Nineteenth-Century Britain” in: J. Codell (szerk.): *Imperial Co-Histories: National Identities and the British and Colonial Press*. Madison, New Jersey, 2003, 160.
- [32](#)Lord Northbrook memorandumuma a kabinet számára, 1885. május 20., FO 881/5207, no. 29, 11. Lásd I. Nish: „Politics, Trade and Communications in East Asia: Thoughts on Anglo-Russian Relations, 1861–1907.” *Modern Asian Studies* 21.4 (1987): 667–78.
- [33](#)D. Drube: *Russo-Indian Relations, 1466–1917*. New York, 1970, 215–16.
- [34](#)Lord Roberts: „The North-West Frontier of India. An Address Delivered to the Officers of the Eastern Command on 17th November, 1905.” *Royal United Services Institution Journal* 49.334 (1905): 1355.
- [35](#)Alekszandr Rittics vitairata: „Railways in Persia”, I. rész, 2., Sir Charles Scott Salisbury őrgrófjának, Szentpétervár, 1900. május 2., FO 65/1599. Lásd még P. Kennedy – J. Siegel: *Endgame*:

Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia. London, 2002, 4.

- [36](#)„Memorandum by Mr. Charles Hardinge”, 9., Salisbury örgrófjának, Szentpétervár, 1900. május 2., FO 65/1599.
- [37](#)Külügyminisztérium, Simlá, a politikai ügyvivőnek, Perzsa-öböl, 1899. július, FO 60/615.
- [38](#)R. Greaves: „British Policy in Persia, 1892–1903 II.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28.2 (1965): 284–88.
- [39](#)Durand Salisburynek, 1900. január 27., FO 60/630.
- [40](#)A szisztáni alkirály feljegyzése, 1899. szeptember 4., FO 60/615, 7. A javasolt távírvonal-hálózatról lásd: „Report on preliminary survey of the Route of a telegraph line from Quetta to the Persian frontier”, 1899, FO 60/615.
- [41](#)R. Greaves: „Sistan in British Indian Frontier Policy.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49.1 (1986): 90–91.
- [42](#)Lord Curzon Lord Lansdowne-nak, 1901. június 15., Lansdowne Papers, idézi Greaves: „British Policy in Persia”, 295.
- [43](#)Lord Salisbury Lord Lansdowne-nak, 1901. október 18., Lansdowne Papers, idézi Greaves: „British Policy in Persia”, 298.
- [44](#)Lord Ellenborough a Lordok Házában, 1903. május 5., Hansard, 121, 1341.
- [45](#)Lord Lansdowne a Lordok Házában, 1903. május 5., Hansard, 121, 1348.
- [46](#)Greaves: „Sistan in British Indian Frontier Policy”, 90–102.
- [47](#)Brit érdekek Perzsiában, 1902. január 22., Hansard, 101, 574–628; Earl of Ronaldshay az alsóházban, 1908. február 17., Hansard, 184, 500–501.
- [48](#)VII. Edward király Lansdowne-nak, 1901. október 20., idézi S. Lee: *King Edward VII*. 2 k., New York, 1935–1937, 2, 154–55.
- [49](#)S. Gwynn: *The Letters and Friendships of Sir Cecil Spring-Rice*. 2 k., Boston, 1929, 2, 85; M. Habibi: „France and the Anglo-Russian Accords: The Discreet Missing Link.” *Iran* 41 (2003): 292.
- [50](#)Az India katonai védelmét értékelő bizottság jelentése, 1901. december 24., CAB 6/1; K. Neilson: *Britain and the Last Tsar*:

- British Policy and Russia, 1894–1917*. Oxford, 1995, 124.
- [51](#)Stevens Lansdowne-nak, 1901. március 12., FO 248/733.
- [52](#)Morley Mintónak, 1908. március 12., idézi S. Wolpert: *Morley and India, 1906–1910*. Berkeley, 1967, 80.
- [53](#)W. Robertson a DGMI-nek, titkos, 1902. november 10., Robertson Papers, I/2/4, in: Neilson: *Britain and the Last Tsar*, 124.
- [54](#)S. Cohen: „Mesopotamia in British Strategy, 1903–1914.” *International Journal of Middle East Studies* 9.2 (1978): 171–74.
- [55](#)Neilson: *Britain and the Last Tsar*, 134–35.
- [56](#)*The Times*, 1905. október 21.
- [57](#)H.-U. Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. 5 k., München, 2008, 3, 610–12.
- [58](#)C. Clark: *Alvajárók*. Ford.: Makovecz Benjamin. Park, Budapest, 2015, 143.
- [59](#)F. Tomaszewski: *A Great Russia: Russia and the Triple Entente, 1905–1914*. Westport, Connecticut, 2002; M. Soroka: *Britain, Russia and the Road to the First World War: The Fateful Embassy of Count Aleksandr Benckendorff (1903–1916)*. Farnham, 2011.
- [60](#)Grey feljegyzései, FO 371/371/26042.
- [61](#)G. Trevelyan: *Grey of Fallodon*. London, 1937, 193.
- [62](#)Hardinge De Salisnek, 1908. december 29., Hardinge MSS, 30. k.
- [63](#)K. Wilson: „Imperial Interests in the British Decision for War, 1914: The Defence of India in Central Asia.” *Review of International Studies* 10 (1984): 190–92.
- [64](#)Nicolson Hardinge-nak, 1912. április 18., Hardinge MSS, 92. k.
- [65](#)Grey Nicholsonnak, 1907 március 19.; Memorandum, Sir Edward Grey, 1907. március 15., FO 418/38.
- [66](#)Clark: *Alvajárók*, 101, 201; H. Afflerbach: *Der Dreibund. Europäische Grossmacht- und Allianz-politik vor dem Ersten Weltkrieg*. Bécs, 2002, 628–32.
- [67](#)Grey Nicholsonnak, 1910. április 18. in: G. Gooch – H. Temperley (szerk.): *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*. 11 k., London, 1926–38, 6, 461.

- [68](#) Idézi B. de Siebert: *Entente Diplomacy and the World*. New York, 1921, 99.
- [69](#) I. Klein: „The Anglo-Russian Convention and the Problem of Central Asia, 1907–1914.” *Journal of British Studies* 11.1 (1971): elsősorban a 140–43.
- [70](#) Grey Buchanannek, 1914. március 18. Grey MSS, FO 800/74, 272–73.
- [71](#) Nicolson Greynek, 1909. március 24., FO 800/337, 312; K. Wilson: *The Policy of the Entente: Essays on the Determinants of British Foreign Policy*. Cambridge, 1985, 38.
- [72](#) Nicolson Greynek, 1909. március 24., FO 800/337, 312.
- [73](#) Idézi N. Ferguson: *The Pity of War*. London, 1998, 73.
- [74](#) Idézi K. Wilson: *Empire and Continent: Studies in British Foreign Policy from the 1880s to the First World War*. London, 1987, 144–45; G. Schmidt: „Contradictory Postures and Conflicting Objectives: The July Crisis” in: G. Schöllgen: *Escape into War? The Foreign Policy of Imperial Germany*. Oxford, 1990, 139.
- [75](#) Idézi R. MacDaniel: *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*. Minneapolis, 1974, 108.
- [76](#) T. Otte: *The Foreign Office Mind: The Making of British Foreign Policy, 1965–1914*. Cambridge, 2011, 352.
- [77](#) Bertie Malletnek, 1904. június 11., Bertie válasza Mallet 1904. június 2-án kelt levelére, FO 800/176.
- [78](#) A Schlieffen-terv értékelése – tartalmát, keletkezésének pontos idejét és az első világháború kirobbanásában játszott szerepét tekintve – nem egyértelmű. Lásd G. Gross: „There was a Schlieffen Plan: New Sources on the History of German Military Planning.” *War in History* 15 (2008): 389–431; T. Zuber: *Inventing the Schlieffen Plan*. Oxford, 2002; uő: *The Real German War Plan*. Stroud, 2011.
- [79](#) J. Sanborn: *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*. Oxford, 2014, 25. A 19-es tervről és változatairól lásd még: I. Rosztunov: *Russzkij front pervoj mirovoj vojni*. Moszkva, 1976, 91–92.

- [80](#)II. Vilmos császár Morley-nak, 1907. november 3., idézi Cohen: „British Strategy in Mesopotamia”, 176. A császár vasútépítési szándékairól lásd J. Röhl: *Wilhelm II: Into the Abyss of War and Exile, 1900–1941*. Ford.: S. de Bellaigue – R. Bridge. Cambridge, 2014, 90–95.
- [81](#)R. Zilch: *Die Reichsbank und die finanzielle Kriegsvorbereitung 1907 bis 1914*. Berlin, 1987, 83–88.
- [82](#)A. Hitler: *Harcom*, 2. fejj., A bécsi tanulóévek (elektronikus kiadás, a fordító megnevezése nélkül). Lásd még B. Rubin – W. Schwanitz: *Nazis, Islamists, and the Making of the Modern Middle East*. New Haven, 2014, 22–25.
- [83](#)D. Hoffmann: *Der Sprung ins Dunkle oder wie der I. Weltkrieg entfesselt wurde*. Lipcse, 2010, 325–30; A. Mombauer: *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*. Cambridge, 2001, 172–74.
- [84](#)R. Musil: „Europäertum, Krieg, Deutschtum.” *Die neue Rundschau* 25 (1914): 1303.
- [85](#)W. Le Queux: *The Invasion of 1910*. London, 1906; Andrew: *Defence of the Realm*, 8; Ferguson: *Pity of War*, 1–11.
- [86](#)„Britain scared by Russo-German deal.” *The New York Times*, 1911. január 11., lásd még D. Lee: *Europe’s Crucial Years: The Diplomatic Background of World War 1, 1902–1914*. Hanover, New Hampshire, 1974, 217–20.
- [87](#)A. Mombauer: *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*. Cambridge, 2001, 120.
- [88](#)R. Bobroff: *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits*. London, 2006, 52–55.
- [89](#)Grigorovics Szazonovnak, 1914. január 19. in: *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*. 8 k., Berlin, 1931–43, 3. sor., 1, 45–47, idézi Clark: *Alvajárók*, 493. Lásd még M. Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, 2008, 42–56.
- [90](#)S. McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. Cambridge, Massachusetts, 2011, 29, 36–38.

- [91](#)Girsz Szazonovnak, 1913. november 13., idézi McMeekin: *Russian Origins*, 30–31.
- [92](#)W. Kampen: *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II.* Kiel, 1968, 39–57; M. Fuhrmann: *Der Traum vom deutschen Orient: Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich, 1851–1918.* Frankfurt am Main, 2006.
- [93](#)Lásd J. Röhl: *The Kaiser and his Court: Wilhelm II and the Government of Germany.* Ford.: T. Cole. Cambridge, 1996, 162–89.
- [94](#)Nicolson Goschennek, 1914. május 5., FO 800/374.
- [95](#)A vérátömlesztésről: A. Hustin: „Principe d’une nouvelle méthode de transfusion muqueuse.” *Journal Medical de Bruxelles* 2 (1914): 436; az erdőtüzekről: Z. Frenkel: „Zapiszki o zsziznyennom putyi.” *Voproszi isztoriji* 1 (2007): 79; a német futballmeccsről: C. Bausenwein: *Was ist Was: Fusballbuch.* Nürnberg, 2008, 60; A. Meynell: „Summer in England, 1914” in: *The Poems of Alice Meynell: Complete Edition.* Oxford, 1940, 100.
- [96](#)H. Pogge von Strandmann: „Germany and the Coming of War” in: R. Evans – H. Pogge von Strandmann (szerk.): *The Coming of the First World War.* Oxford, 2001, 87–88.
- [97](#)T. Ashton – B. Harrison (szerk.): *The History of the University of Oxford.* 8 k., Oxford, 1994, 8, 3–4.
- [98](#)A merénylők kiképzéséről, a Ferenc Ferdinánd elleni merényletekről, illetve a meggyilkolásáról lásd a Princip és bűntársai elleni per iratanyagát: *The Austro-Hungarian Red Book*, II. rész, Appendices 1–13, no. 20–34 (1914–15).
- [99](#)Clark: *Alvajárók*, 570.
- [100](#)E. Grey: *Twenty-Five Years, 1892–1916.* New York, 1925, 20.
- [101](#)I. Hull: „Kaiser Wilhelm II and the »Liebenberg Circle«” in: J. Röhl – N. Sombart (szerk.): *Kaiser Wilhelm II: New Interpretations.* Cambridge, 1982, 193–220; H. Herwig: „Germany” in: R. Hamilton – H. Herwig: *The Origins of the First World War.* Cambridge, 2003, 150–87.
- [102](#)Beszélgetés Szazonovval, V. Kokovtsov: *Out of my Past: The Memoirs of Count Kokovtsov, Russian Minister of Finance, 1904–*

1914. Szerk.: H. Fisher. Oxford, 1935, 348.
- [103](#)Bureau du Levant to Lecomte, 1908. július 2., *Archives des Ministres des Affaires Etrangères: correspondance politique et commerciale (nouvelle série) 1897–1918*. Perse. 3. k., folio 191.
- [104](#)Clark: *Alvajárók*, 334.
- [105](#)Clerk: „Anglo-Persian Relations in Persia”, 1914. július 21., FO 371/2076/33484.
- [106](#)Buchanan Nicolsonnak, 1914. április 16., in: Gooch–Temperley: *British Documents*, 10.2, 784–85.
- [107](#)Buchanan Greynek, 1914. július 25. in: Gooch – Temperley: *British Documents*, 11, 94.
- [108](#)„Memorandum communicated to Sir G. Buchanan by M. Sazonof”, 1914. július 11., in: FO 371/2076; M. Paléologue: *La Russie des tsars pendant la grande guerre*. 3 k., Párizs, 1921, 1, 23.
- [109](#)K. Jarausch: „The Illusion of Limited War: Bethmann Hollweg’s Calculated Risk, July 1914.” *Central European History* 2 (1969): 58; uő: *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany*. London, 1973, 96.
- [110](#)J. McKay: *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*. Chicago, 1970, 28–29. Lásd még D. Lieven: *Russia and the Origins of the First World War*. London, 1983; O. Figes: *A People’s Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*. London, 1996, elsősorban a 35–83.
- [111](#)D. Fromkin: „The Great Game in Asia.” *Foreign Affairs* (1980): 951; G. D. Clayton: *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. London, 1971, 139.
- [112](#)E. Vandiver: *Stand in the Trench, Achilles: Classical Receptions in British Poetry of the Great War*. Oxford, 2010, 263–69.
- [113](#)H. Strachan: *The Outbreak of the First World War*. Oxford, 2004, 181-től.
- [114](#)W. Churchill: *The World Crisis, 1911–1918, with New Introduction by Martin Gilbert*. New York, 2005, 667–68; a Churchill családról, Hardinge O’Beirne-nek, 1908. július 9., Hardinge MSS 30.

- [115](#)E. Champion Vaughan: *Some Desperate Glory*. Edinburgh, 1982, 232.
- [116](#)HM Stationery Office: *Statistics of the Military Efforts of the British Empire during the Great War, 1914–1920*. London, 1922, 643.
- [117](#)Grey Goschennek, 1908. november 5., FO 800/61, 2.
- [118](#)Rupert Brooke Jacques Raveratnak, 1914. augusztus 1. in: G. Keynes (szerk.): *The Letters of Rupert Brooke*. London, 1968, 603.
- [119](#)Winifred Mary Letts: „Oxford tornyai” (részlet) in: *The Spires of Oxford and Other Poems*. New York, 1917, 3–4. Greskovits Endre fordítása.
- [120](#)*The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany*. London, 1919.
- [121](#)Sanborn: *Imperial Apocalypse*, 233.
- [122](#)H. Strachan: *Financing the First World War*. Oxford, 2004, 188.
- [123](#)Uo. Lásd még K. Burk: *Britain, America and the Sinews of War, 1914–1918*. Boston, 1985; M. Horn: *Britain, France and the Financing of the First World War*. Montreal, 2002, 57–75.
- [124](#)Strachan: *Financing the First World War*; valamint Ferguson: *Pity of War*, elsősorban a 318-tól, valamint B. Eichengreen: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. Oxford, 1992.

17. fejezet • A fekete arany útja

- [1](#)D. Carment: „D’Arcy, William Knox” in: B. Nairn – G. Serle (szerk.): *Australian Dictionary of Biography*. Melbourne, 1981, 8, 207–208.
- [2](#)J. Banham – J. Harris (szerk.): *William Morris and the Middle Ages*. Manchester, 1984, 187–92; L. Parry: „The Tapestries of Sir Edward Burne-Jones.” *Apollo* 102 (1972): 324–28.
- [3](#)National Portrait Gallery, NPG 6251 (14), (15).
- [4](#)Lásd R. Ferrier – J. Bamburg: *The History of the British Petroleum Company*. 3 k., London, 1982–2000, 1, 29-től.

- [5](#)S. Cronin: „Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran.” *Comparative Studies in Society and History* 50.1 (2008): 197–226.
- [6](#)Lansdowne Hardinge-nak, 1902. november 18. in: A. Hardinge: *A Diplomatist in the East*. London, 1928, 286–96. Lásd még R. Greaves: „British Policy in Persia, 1892–1903 II.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28.2 (1965): 302–303.
- [7](#)Wolff Kitabginak, 1900. november 25., D’Arcy Concession; Kitabgi aktája és a javaslatával kapcsolatos levelezése, BP 69454.
- [8](#)Th. Korres: *Hygron pyr: ena hoplo tes Vizantines nautikes taktikes*. Thesszaloniki, 1989; J. Haldon: „A Possible Solution to the Problem of Greek Fire.” *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977): 91–99; J. Partington: *A History of Greek Fire and Gunpowder*. Cambridge, 1960, 1–41.
- [9](#)W. Loftus: „On the Geology of Portions of the Turco-Persian Frontier and of the Districts Adjoining.” *Quarterly Journal of the Geological Society* 11 (1855): 247–344.
- [10](#)M. Elm: *Oil, Power, and Principle: Iran’s Oil Nationalization and its Aftermath*. Syracuse, 1992, 2.
- [11](#)Dzsamál ad-Dín al-Afgáni levele Mudzstahidnak in: E. Browne: *The Persian Revolution of 1905–1909*. London, 1966, 18–19.
- [12](#)P. Kazemzadeh: *Russia and Britain in Persia, 1864–1914: A Study in Imperialism*. New Haven, 1968, 122, 127.
- [13](#)Griffin Roseberynek, 1893. december 6., FO 60/576.
- [14](#)Currie Minute, 1893. október 28., FO 60/576.
- [15](#)J. de Morgan: „Notes sur les gîtes de Naphte de Kend-e-Chirin (Gouvernement de Ser-i-Paul).” *Annales des Mines* (1892): 1–16; uő: *Mission scientifique en Perse*. 5 k. Párizs, 1894–1905; B. Redwood: *Petroleum: Its Production and Use*. New York, 1887; J. Thomson – B. Redwood: *Handbook on Petroleum for Inspectors under the Petroleum Acts*. London, 1901.
- [16](#)Kitabgi Drummond-Wolffnak, 1900. december 25., Kitabgi aktája és a javaslatával kapcsolatos levelezése, BP 69454.
- [17](#)Gosselin Hardinge-nak, 1901. március 12., FO 248/733; Marriott a naplójában is említést tesz az ajánlólevélről, 1901. április 17., BP

70298.

- [18](#)Marriott naplója, 16., 25, BP 70298.
- [19](#)Hardinge Lansdowne-nak, 1901. május 12., FO 60/640; Marriott naplója, BP 70298.
- [20](#)Marriott Knox D’Arcynak, 1901. május 21., BP 70298; Knox D’Arcy Marriottnak, május 23., BP 70298.
- [21](#)Ferrier – Bamberg: *History of the British Petroleum Company*, 33–41.
- [22](#)Uo., 1. függelék, 640–43.
- [23](#)N. Fatemi: *Oil Diplomacy: Powder Keg in Iran*. New York, 1954, 357.
- [24](#)Hardinge Lansdowne-nak, 1900. május 30., FO 60/731.
- [25](#)Marriott naplója, 1901. május 23., BP 70298.
- [26](#)Knox D’Arcy Lansdowne-nak, 1901. június 27., FO 60/731; Greaves: „British Policy in Persia”, 296–98.
- [27](#)Hardinge Lansdowne-nak, 1900. május 30., FO 60/731.
- [28](#)Ferrier – Bamberg: *British Petroleum*, 54–59.
- [29](#)D’Arcy Reynoldsnak, 1902. április 15., BP H12/24, 185.
- [30](#)Letter Book, Persian Concession 1901 to 1902, BP 69403.
- [31](#)Bell Jenkinnek, július 13., Cash Receipt Book, BP 69531.
- [32](#)A. Marder (szerk.): *Fear God and Dread Nought: The Correspondence of Admiral of the Fleet Lord Fisher of Kilverstone*. 3 k., Cambridge, Massachusetts, 1952, 1, 185. Erről és Nagy-Britannia átállásáról az olaj üzemanyagra az első világháború előtt: Yergin: *The Prize*, 134-től.
- [33](#)Kitabgi aktája és a javasolataival kapcsolatos levelezése, BP 69454; Hardinge Greynek, 1905. december 23., FO 416/26; T. Corley: *A History of the Burmah Oil Company, 1886–1924*. London, 1983, 95–111.
- [34](#)Ferrier – Bamberg: *British Petroleum*, 86–88.
- [35](#)Uo.
- [36](#)A. Wilson: *South West Persia: Letters and Diary of a Young Political Officer, 1907–1914*. London, 1941, 42.

- [37](#)Uo.
- [38](#)Uo., 103; Corley: *Burmah Oil Company*, 128–45.
- [39](#)Fisher: *Fear God and Dread Nought*, 2, 404.
- [40](#)Churchill: *World Crisis*, 75–76.
- [41](#)„Oil Fuel Supply for His Majesty’s Navy”, 1913. június 13., CAB 41/34.
- [42](#)Asquith V. György királynak, 1913. július 12., CAB 41/34.
- [43](#)Churchill az alsóházban, 1913. július 17., Hansard, 55, 1470.
- [44](#)Slade Churchillnek, 1913. november 8., „Anglo-Persian Oil Company. Proposed Agreement, December 1913”, ADM 116/3486.
- [45](#)Idézi D. Yergin: *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*. 3. k., New York, 2009, 167.
- [46](#)Idézi M. Aksakal: „»Holy War Made in Germany?« Ottoman Origins of the Jihad.” *War in History* 18.2 (2011): 196.
- [47](#)F. Moberly: *History of the Great War Based on Official Documents: The Campaign in Mesopotamia 1914–1918*. 4 k., London, 1923, 1, 130–31.
- [48](#)Kitchener Abdallá sarífnak. Melléklet in: Cheetham Greynek, 1914. december 13., FO 371/1973/87396. Lásd még E. Karsh – I. Karsh: „Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt.” *Middle Eastern Studies* 33.2 (1997): 267–312.
- [49](#)J. Tomes: *Balfour and Foreign Policy: The International Thought of a Conservative Statesman*. Cambridge, 1997, 218.
- [50](#)Soroka: *Britain, Russia and the Road to the First World War*, 201–36; Aksakal: *Ottoman Road to War*.
- [51](#)„Russian War Aims”, a brit nagykövetség feljegyzése Szentpétervárra az orosz kormányzatnak, 1917. március 12. in: F. Golder: *Documents of Russian History 1914–1917*. New York, 1927, 60–62.
- [52](#)Grey McMahonnak, 1915. március 8., FO 800/48. A háború előtti beruházásokról lásd M. Raccagni: „The French Economic Interests in the Ottoman Empire.” *International Journal of Middle East Studies* 11.3 (198): 339–76; V. Geyikdagi: „French Direct

Investments in the Ottoman Empire Before World War I.”
Enterprise & Society 12.3 (2011): 525–61.

[53](#)E. Kedourie: *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon–Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914–1939*. Abingdon, 2000, 53–55.

[54](#)A hadjáratról lásd P. Hart: *Gallipoli*. London, 2011.

[55](#)*The Times*, 1918. január 7.

[56](#)*The Times*, 1917. január 12.

[57](#)C. Seymour (szerk.): *The Intimate Papers of Colonel House*. 4 k., Cambridge, Massachusetts, 1928, 3, 48.

[58](#)Yergin: *The Prize*, 169–72.

[59](#)„Petroleum Situation in the British Empire and the Mesopotamia and Persian Oilfields”, 1918, CAB 21/119.

[60](#)Hankey Balfournak, 1918. augusztus 1., FO 800/204.

[61](#)Hankey a miniszterelnöknek, 1918. augusztus 1., CAB 23/119; V. Rothwell: „Mesopotamia in British War Aims, 1914–1918.” *The Historical Journal* 13.2 (1970): 289–90.

[62](#)War Cabinet minutes, 1918. augusztus 13., CAB 23/42.

[63](#)G. Jones: „The British Government and the Oil Companies 1912–1924: The Search for an Oil Policy.” *The Historical Journal* 20.3 (1977): 655.

[64](#)Petrol Control Committee, Second Report, 1916. december 19., Board of Trade, POWE 33/1.

[65](#)„Reserves of Oil Fuel in U. K. and general position 1916 to 1918”, M. Seymour feljegyzése, 1917. június 1., MT 25/20; Jones: „British Government and the Oil Companies”, 657.

[66](#)B. Hendrick: *The Life and Letters of Walter H. Page*. 2 k., London, 1930, 2, 288.

[67](#)„Eastern Report, No 5”, 1917. február 28., CAB 24/143.

[68](#)Balfour Lloyd George-nak, 1918. július 16., Lloyd George Papers F/3/3/18.

18. fejezet • Út a megegyezés felé

- 1Marling a külügyminisztériumnak, 1915. december 24., FO 371/2438/198432.
- 2Hardinge Gertrude Bellnek, 1917. március 27., Hardinge MSS 30.
- 3Slade: „The Political Position in the Persian Gulf at the End of the War”, 1916. november 4., CAB 16/36.
- 4*Europäische Staats und Wirtschafts Zeitung*, 1916. augusztus 18., CAB 16/36.
- 5Hankey Papers, 1918. december 20.; 1918. december 14-i rész, 1/6, Churchill Archives Centre, Cambridge; E. P. Fitzgerald: „France’s Middle Eastern Ambitions, the Sykes–Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915–1918.” *Journal of Modern History* 66.4 (1994): 694–725; D. Styan: *France and Iraq: Oil, Arms and French Policy-Making in the Middle East*. London, 2006, 9–21.
- 6A. Roberts: *A History of the English-Speaking Peoples since 1900*. London, 2006, 132.
- 7*The Times*, 1917. november 7. Samuelről lásd S. Huneidi: *A Broken Trust: Herbert Samuel, Zionism and the Palestinians*. London, 2001.
- 8Lord Balfour a Lordok Házában, 1922. június 21., Hansard, 50, 1016–17.
- 9„Report by the Sub-Committee”, Imperial Defence, 1928. június 13., CAB 24/202.
- 10*Time*, 1941. április 21.; J. Barr: *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle that shaped the Middle East*. London, 2011, 163.
- 11A. Arslanian: „Dunstersville’s Adventures: A Reappraisal.” *International Journal of Middle East Studies* 12.2 (1980): 199–216; A. Simonian: „An Episode from the History of the Armenian–Azerbaijani Confrontation (January–February 1919).” *Iran & the Caucasus* 9.1 (2005): 145–58.
- 12Sanborn: *Imperial Apocalypse*, 175–83.
- 13A miniszter az alkirálynak, 1918. január 5., idézi L. Morris: „British Secret Missions in Turkestan, 1918–1919.” *Journal of*

Contemporary History 12.2 (1977): 363–79.

[14](#)Lásd Morris: „British Secret Missions”, 363–79.

[15](#)Trockij az SZKbP Központi Bizottságának, 1919. augusztus 5. in: J. Meijer (szerk.): *The Trotsky Papers*. 2 k., Hága, 1964, 1, 622, 624.

[16](#)*Congress of the East, Baku, September 1920*. Ford.: B. Pearce. London, 1944, 25–37.

[17](#)L. Murawiec: *The Mind of Jihad*. Cambridge, 2008, 210–23.
Általánosabban lásd Ansari: „Pan-Islam and the Making of Early Indian Socialism.” *Modern Asian Studies* 20 (1986): 509–37.

[18](#)Charles Kavanagh tizedes kiadatlan naplója, Cheshire Regiment Museum.

[19](#)*Pobjeda Oktyabrszkoj revoljuciji v Uzbekisztanye. Szbornyik dokumentov*. 2 k., Taskent, 1963–72, 1, 571.

[20](#)A plakát illusztrációként megjelenik D. King *Red Star over Russia: A Visual History of the Soviet Union from 1917 to the Death of Stalin* c. könyvében. London, 2009, 180.

[21](#)M. MacMillan: *Peacemakers: Six Months that Changed the World*. London, 2001, 408.

[22](#)A Fejszál királlyal kötött szerződés, 1922. október 20., Command Paper 1757; Protocol of 30 April 1923 and Agreements Subsidiary to the Treaty with King Faisal, Command Paper 2120. Az újonnan bevezetett szertartásokról lásd E. Podeh: „From Indifference to Obsession: The Role of National State Celebrations in Iraq, 1921–2003.” *British Journal of Middle Eastern Studies* 37.2 (2010). 185–86.

[23](#)B. Busch: *Britain, India and the Arabs, 1914–1921*. Berkeley, 1971, 408–10.

[24](#)H. Katouzian: „The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement of 1919.” *British Journal of Middle Eastern Studies* 25.1 (1998): 10.

[25](#)H. Katouzian: „Nationalist Trends in Iran, 1921–1926.” *International Journal of Middle Eastern Studies* 10.4 (1979): 539.

- [26](#) Idézi H. Katouzian: *Iranian History and Politics: The Dialectic of State and Society*. London, 2003, 167.
- [27](#) Curzon Cambonnak, 1919. március 11., FO 371/3859.
- [28](#) Katouzian: „The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement”, 17.
- [29](#) Marling a külügyminisztériumnak, 1916. február 28., FO 371/2732. Lásd még D. Wright: „Prince ‘Abd ul-Husayn Mirza Faraman-Farma: Notes from British Sources.” *Iran* 38 (2000): 107–14.
- [30](#) Loraine Curzonnak, 1922. január 31., FO 371/7804.
- [31](#) M. Zirinsky: „Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921–1926.” *International Journal of Middle East Studies* 24.4 (1992): 639–63.
- [32](#) Caldwell a külügyminiszternek, 1921. április 5. in: M. Gholi Majd: *From Qajar to Pahlavi: Iran, 1919–1930*. Lanham, MA, 2008, 96–97.
- [33](#) „Planning Committee, Office of Naval Operations to Benson”, 1918. október 7. in: M. Simpson (szerk.): *Anglo-American Naval Relations, 1917–1919*. Aldershot, 1991, 542–43.
- [34](#) Idézi Yergin: *The Prize*, 178.
- [35](#) Idézi M. Rubin: „Stumbling through the »Open Door«: The US in Persia and the Standard–Sinclair Oil Dispute, 1920–1925.” *Iranian Studies* 28.3/4 (1995): 206.
- [36](#) Uo., 210.
- [37](#) Uo., 210.
- [38](#) Uo., 209.
- [39](#) Uo., 216.
- [40](#) M. Gilbert: *Winston S. Churchill*. 8 k., London, 1966–88, 4, 638.
- [41](#) Lásd M. Zirinsky: „Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921–1926.” *International Journal of Middle East Studies* 24.4 (1992): 650; H. Mejcher: *Imperial Quest for Oil: Iraq 1910–1928*. London, 1976, 49.
- [42](#) Egyiptomról lásd A. Maghraoui: *Liberalism without Democracy: Nationhood and Citizenship in Egypt, 1922–1936*. Durham, Észak-Karolina, 2006, 54–55.

- [43](#)Idézi M. Fitzherbert: *The Man Who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*. London, 1985, 219.
- [44](#)S. Pedersen: „Getting Out of Iraq – in 1932: The League of Nations and the Road to Normative Statehood.” *American Historical Review* 115.4 (2010): 993–1000.
- [45](#)Y. Ismael: *The Rise and Fall of the Communist Party of Iraq*. Cambridge, 2008, 12.
- [46](#)A *púrna szvarádzs* nyilatkozatról lásd M. Gandhi: *The Collected Works of Mahatma Gandhi*. 90 k., Újdelhi, 1958–84, 48, 261.
- [47](#)Idézi Ferrier – Bamberg: *British Petroleum*, 593–94.
- [48](#)„A Record of the Discussions Held at Lausanne on 23rd, 24th and 25th August, 1928”, BP 71074.
- [49](#)Cadman Teymourache-nak, 1929. január 3., BP 71074.
- [50](#)Jelentés a lausanne-i tárgyalásokról, BP H16/20; lásd még Ferrier – Bamberg: *British Petroleum*, 601–17.
- [51](#)Vansittart-feljegyzés, 1932. november 29., FO 371/16078.
- [52](#)Hoare a külügyminisztériumnak, 1932. november 29., FO 371/16078.
- [53](#)Lord Cadman naplóbejegyzése, BP 96659/002.
- [54](#)Cadman: Notes, Geneva and Teheran, BP 96659.
- [55](#)G. Bell: *Gertrude Bell: Complete Letters*. London, 2014, 224.

19. fejezet • A búza útja

- [1](#)„Hitler’s Mountain Home.” *Homes & Gardens*, 1938. november, 193–95.
- [2](#)A. Speer: *Inside the Third Reich*. Ford.: R. Winston – C. Winston. New York, 1970, 161.
- [3](#)Uo. Kannenberg játékaról lásd C. Schroder: *Er War mein Chef. Aus den Nachlaß der Sekretärin von Adolf Hitler*. München, 1985, 54, 58.

- [4](#)R. Hargreaves: *Blitzkrieg Unleashed: The German Invasion of Poland*. London, 2008, 66; H. Hegner: *Die Reichskanzlei 1933–1945: Anfang und Ende des Dritten Reiches*. Frankfurt-am-Main, 1959, 334–37.
- [5](#)Speer: *Inside the Third Reich*, 162.
- [6](#)M. Muggeridge: *Ciano's Diary, 1939–1943*. London, 1947, 9–10.
- [7](#)Vita az alsóházban, 1939. március 31., Hansard, 345, 2415.
- [8](#)Uo., 2416; lásd G. Roberts: *The Unholy Alliance: Stalin's Pact with Hitler*. London, 1989; R. Moorhouse: *The Devil's Alliance: Hitler's Pact with Stalin*. London, 2014.
- [9](#)L. Bezymenskii: *Stalin und Hitler. Pokerspiel der Diktatoren*. London, 1967, 186–92.
- [10](#)J. Herf: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge, Massachusetts, 2006.
- [11](#)W. Churchill: *A második világháború*. Ford.: Betlen János, Európa, Budapest, 1989, 1, 126.
- [12](#)Bezymenskii: *Stalin und Hitler*, 142, 206–209.
- [13](#)T. Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Park, Budapest, 2012, 109, 121.
- [14](#)Idézi E. Jäckel – A. Kahn: *Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen, 1905–1924*. Stuttgart, 1980, 186; Adolf Hitler: *Harcom* (elektronikus kiadás, a fordító megnevezése nélkül).
- [15](#)J. Weitz: *Hitler's Diplomat: The Life and Times of Joachim von Ribbentrop*. New York, 1992, 6.
- [16](#)S. Sebag Montefiore: *Sztálin. A Vörös Cár udvara*. Ford.: Király Róbert. Alexandra, Pécs, 2009, 214.
- [17](#)Hegner: *Die Reichskanzlei*, 337–38, 342–43; a paktumról és a titkos záradékról lásd: *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D. 13 k., London, 1949–64, 7, 245–47.
- [18](#)Sebag Montefiore: *Sztálin*, 215.
- [19](#)N. Khrushchev: *Khrushchev Remembers*. Ford.: S. Talbott. Boston, Massachusetts, 1970, 128.
- [20](#)Bezymenskii: *Stalin und Hitler*, 21–22; D. Volkogonov: *Stalin: Triumph and Tragedy*. New York, 1991, 352.

- [21](#)L. Kovalenko – V. Manjak: *33-j: Golod: Narodna knyiga-memorial*. Kijiv, 1991, 46 in: Snyder: *Véres övezet*, 75; lásd még: 63–84.
- [22](#)Visinszkijről és a kirakatperekről lásd A. Vaksberg: *Stalin's Prosecutor: The Life of Andrei Vyshinsky*. New York, 1990, és N. Werth et al. (szerk.): *The Little Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. Cambridge, Massachusetts, 1999.
- [23](#)M. Jansen – N. Petrov: *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940*. Stanford, 2002, 69.
- [24](#)V. Rogovin: *Partyija Rasztreljannih*. Moszkva, 1997, 207–19; valamint Bezymenskii: *Stalin und Hitler*, 96; Volkogonov: *Stalin*, 368.
- [25](#)„Speech by the Führer to the Commanders in Chief”, 1939. augusztus 22. in: *Documents on German Foreign Policy*, Series D, 7, 200–204; I. Kershaw: *Hitler, 1936–1945: Nemesis*. Ford.: Fazekas István. Szukits, Szeged, 2004, 133.
- [26](#)„Second speech by the Führer”, 1939. augusztus 22. in: *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, 205.
- [27](#)„Speech by the Führer to the Commanders in Chief”, 204.
- [28](#)K.-J. Müller: *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistisches Regime 1933–1940*. Stuttgart, 1969, 411, 153. jegyzet; Müller nem jelöli meg a forrásait.
- [29](#)W. Baumgart: „Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung.” *Viertejahreshefte für Zeitgeschichte* 16 (1968): 146; Kershaw: *Nemesis*, 133–34.
- [30](#)G. Corni: *Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich, 1930–1939*. New York, 1990, 66–115.
- [31](#)Lásd például R.-D. Müller: „Die Konsequenzen der »Volksgemeinschaft«: Ernährung, Ausbeutung und Vernichtung” in: W. Michalka (szerk.): *Der Zweite Weltkrieg. Analysen-Grundzüge-Forschungsbilanz*. Weyarn, 1989, 240–49.
- [32](#)A. Kay: *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*. Oxford, 2006, 40.

- [33](#)A. Bondarjenko (szerk.): *God krizisza 1938–1939: dokumenti i matyeriali v dvuh tomah*. 2 k., Moszkva, 1990, 2, 157–58.
- [34](#)E. Ericson: *Feeding the German Eagle: Soviet Economic Aid to Nazi Germany, 1933–1941*. Westport, Connecticut, 1999, 41-től.
- [35](#)A. Bullock: *Hitler: A Study in Tyranny*. London, 1964, 719.
- [36](#)S. Fritz: *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*. 2011, 39.
- [37](#)C. Browning: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln, Nebraska, 2004, 16; Snyder: *Véres övezet*, 157.
- [38](#)War Cabinet, 8 September 1939, CAB 65/1; A. Prazmowska: *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*. Cambridge, 1987, 182.
- [39](#)A kabuli brit követség a londoni külügyminisztériumnak, Katodon 106, 1939. szeptember 24., idézi M. Hauner: „The Soviet Threat to Afghanistan and India, 1938–1940.” *Modern Asian Studies* 15.2 (1981): 297.
- [40](#)Hauner: „Soviet Threat to Afghanistan and India”, 298.
- [41](#)A vezérkari bizottság jelentése: „The Military Implications of Hostilities with Russia in 1940”, 1940. március 8., CAB 66/6.
- [42](#)„Appreciation of the Situation Created by the Russo-German Agreement”, 1939. október 6., CAB 84/8; lásd M. Hauner: *India in Axis Strategy: Germany, Japan and Indian Nationalists in the Second World War*. Stuttgart, 1981, elsősorban a 213–37.
- [43](#)Hauner: *India in Axis Strategy*, 70–92.
- [44](#)M. Hauner: „Anspruch und Wirklichkeit: Deutschland also Dritte Macht in Afghanistan, 1915–1939” in: K. Kettenacker et al. (szerk.): *Festschrift für Paul Kluge*. München, 1981, 222–44; uő: „Afghanistan before the Great Powers, 1938–1945.” *International Journal of Middle East Studies* 14.4 (1982): 481–82.
- [45](#)„Policy and the War Effort in the East”, 1940. január 6., *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, 8, 632–33.
- [46](#)„Memorandum of the Aussenpolitisches Amt”, 1939. december 18., *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, 8,

533; Hauner: *India in Axis Strategy*, 159–72.

[47](#)M. Hauner: „One Man against the Empire: The Faqir of Ipi and the British in Central Asia on the Eve of and during the Second World War.” *Journal of Contemporary History* 16.1 (1981): 183–212.

[48](#)Rubin – Schwanitz: *Nazis, Islamists*, 4, 13. jegyzet.

[49](#)S. Hauser: „German Research on the Ancient Near East and its Relation to Political and Economic Interests from Kaiserreich to World War II” in: W. Schwanitz (szerk.): *Germany and the Middle East, 1871–1945*. Princeton, 2004, 168–69; M. Ghods: *Iran in the Twentieth Century: A Political History*. Boulder, Colorado, 2009, 106–108.

[50](#)Rubin – Schwanitz: *Nazis, Islamists*, 128.

[51](#)Idézve uo., 5.

[52](#)T. Imlay: „A Reassessment of Anglo-French Strategy during the Phony War, 1939–1940.” *English Historical Review* 119.481 (2004): 337–38.

[53](#)Az Admirális Első Lordjának személyes feljegyzése, 1939. november 17., ADM 205/2. Idézi Imlay: „Reassessment of Anglo-French Strategy”, 338, 354–59.

[54](#)Imlay: „Reassessment of Anglo-French Strategy”, 364.

[55](#)CAB 104/259, „Russia: Vulnerability of Oil Supplies”, JIC (39) 29. változat, 1939. november 21.; Imlay: „Reassessment of Anglo-French Strategy”, 363–68.

[56](#)Guderianról és Hitler kiborulásairól lásd K. H. Frieser: *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940*. München, 1990, 240–43, 316–22.

[57](#)Lásd M. Hauner: „Afghanistan between the Great Powers, 1938–1945.” *International Journal of Middle East Studies* 14.4 (1982): 487; a szállítási díjak javasolt csökkentéséről: Ministry of Economic Warfare, 1940. január 9., FO 371/24766.

[58](#)Ericson: *Feeding the German Eagle*, 109–18.

[59](#)Fritz: *Ostkrieg*, 38–41.

[60](#)J. Förster: „Hitler’s Decision in Favour of War against the Soviet Union” in: H. Boog – J. Förster et al. (szerk.): *Germany and the*

Second World War. 4. k.: *The Attack on the Soviet Union*. Oxford, 1996, 22; lásd még Kershaw: *Nemesis*, 188.

[61](#) Corni: *Hitler and the Peasants*, 126–27, 158–59, 257–60. Lásd még H. Backe: *Die Nahrungsfreiheit Europas: Großliberalismus in der Wirtschaft*. Berlin, 1938.

[62](#) V. Gnučseva: „Matyeriali dlja isztoriji ekszpegyiciji nauk v XVIII i XX vekah” in: *Trudi Arhiva Akagyemiji Nauk SZSZSZR* 4. Moszkva, 1940, elsősorban a 97–108.

[63](#) M. Sztroganova (szerk.): *Zapovednyiki jevropejszkoj csasztyi RSZFSZR*. Moszkva, 1989; C. Kremenetski: „Human Impact on the Holocene Vegetation of the South Russian Plain” in: J. Chapman – P. Dolukhanov (szerk.): *Landscapes in Flux: Central and Eastern Europe in Antiquity*. Oxford, 1997, 275–87.

[64](#) H. Backe: *Die russische Getreidewirtschaft als Grundlage der Land- und Volkswirtschaft Rußlands*. Berlin, 1941.

[65](#) Bundesarchiv-Militärarchiv, RW 19/164, fo. 126, idézi Kay: *Exploitation*, 211, 50.

[66](#) Idézi A. Hillgruber: *Hitlers Strategie: Politik und Kriegführung 1940–1941*. Frankfurt am Main, 1965, 365.

[67](#) „Geheime Absichtserklärungen zur künftigen Ostpolitik: Auszug aus einem Aktenvermerk von Reichsleiter M. Bormann vom 16.7.1941” in: G. Uebershär – W. Wette (szerk.): *Unternehmen Barbarossa: Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion, 1941: Berichte, Analysen, Dokumente*. Paderborn, 1984, 330–31.

[68](#) G. Corni – H. Gies: *Brot – Butter – Kanonen. Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers*. Berlin, 1997, 451; R.-D. Müller: „Das »Unternehmen Barbarossa« als wirtschaftlicher Raubkrieg” in: Uebershär – Wette: *Unternehmen Barbarossa*, 174.

[69](#) Német rádióadás, 1941. február 27., Propaganda Research Section Papers, 1940. december, Abrams Papers, 3f 65; 3f 8/41.

[70](#) *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. Szerk.: E. Fröhlich. 15 k., München, 1996, 1941. június 28., *Teil I*, 9, 409; július 14., *Teil II*, 1, 63–64.

[71](#) Kershaw: *Nemesis*, 251.

- [72](#)Backe magánlevelezése, idézi G. Gerhard: „Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union.” *Contemporary European History* 18.1 (2009): 56.
- [73](#)„Aktennotiz über Ergebnis der heutigen Besprechung mit den Staatssekretären über Barbarossa” in: A. Kay: „Germany’s Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941.” *Journal of Contemporary History* 41.4 (2006): 685–86.
- [74](#)Kay: „Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941”, 687.
- [75](#)„Wirtschaftspolitische Richtlinien für Wirtschaftsorganisation Ost, Gruppe Landwirtschaft” 1941. május 23. in: *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg 14 November 1945 – 1 October 1946*. 42 k., Nürnberg, 1947–49, 36, 135–37. Hasonló jelentés készült három héttel később, június 16-án: Kay: *Exploitation*, 164–67.
- [76](#)Backe: *Die russische Getreidewirtschaft*. Idézi Gerhard: „Food and Genocide”, 57–58; Kay: „Mass Starvation”, 685–700.
- [77](#)H. Backe: „12 Gebote für das Verhalten der Deutschen im Osten und die Behandlung der Russen” in: R. Rürup (szerk.): *Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941–1945: Eine Dokumentation*. Berlin, 1991, 46; Gerhard: „Food and Genocide”, 59.
- [78](#)*Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, 1941. május 1., *Teil I*, 9, 283–84.
- [79](#)Uo., 1941. július 9., *Teil II*, 1, 33–34.
- [80](#)Szovjet rádióadás, 1941. június 19., Propaganda Research Section Papers, Abrams Papers, 3f 24/41.
- [81](#)F. Halder: *The Halder War Diary*. Szerk.: C. Burdick – H.-A. Jacobsen. London, 1988, 1941. március 30., 345–46.
- [82](#)1941. május 19., *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1945. Ausstellungskatalog*. Hamburg, 2002, 53–55.
- [83](#)„Ausübund der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet »Barbarossa« und besondere Maßnahmen Truppe”, 1941. május 14. in: H. Buchheim – M. Broszat – J.-A. Jacobsen – H. Krasunick: *Anatomie des SS-Staates*. 2 k.. Olten, 1965, 2, 215–18.

84„Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare”, 1941. június 6. in: Buchheim et al.: *Anatomie des SS-Staates*, 225–27.

20. fejezet • Út a népirtás felé

1C. Streit: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Stuttgart, 1978, 143, 153.

2Idézi Kershaw: *Nemesis*, 216.

3Uo., 217.

4Uo., 238.

5W. Lower: *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill, Észak-Karolina, 2007, 171–77.

6A. Hitler: *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941–1944*. Szerk.: W. Jochmann. Hamburg, 1980, 1941. szeptember 17–18., 62–63; Kershaw: *Nemesis*, 239.

7Idézi Kershaw: *Nemesis*, 257.

8Hitler: *Monologe*, 1941. október 13., 78; Kershaw: *Nemesis*, 258.

9Ericson: *Feeding the German Eagle*, 125-től.

10V. Anfilov: „...Razgovor zakoncsilszja ugroznoj Sztalina.” *Vojenno-istoricseszkij zszurnal* 3 (1995): 41; L. Bezimenszkij: „O »planje« Zsukova ot 15 maja 1941 g.” *Novaja Novejsaja Isztorija* 3 (2000): 61; E. Mawdsley: „Crossing the Rubicon: Soviet Plans for Offensive War in 1940–1941.” *International History Review* 25 (2003): 853.

11D. Murphy: *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa*. New Haven, 2005.

12R. Medvedev – Z. Medvedev: *The Unknown Stalin: His Life, Death and Legacy*. London, 2003, 226.

13G. Zsukov: *Voszpominanyija i razmislennyija. V 3 tomah*. 3 k., Moszkva, 1995, 1, 258.

14Assarasson Stockholmnak, 1941. június 21., idézi G. Gorodetsky: *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*. New Haven, 1999, 306.

- [15](#) *Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. V 24 tomah. 24 k.*, Moszkva, 1957–2000, 23.2, 764–65.
- [16](#) A. Tooze: *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. New York, 2006, 452–60; R. di Nardo: *Mechanized Juggernaut or Military Anachronism? Horses and the German Army of World War II*. Westport, Connecticut, 1991, 35–54.
- [17](#) Idézi Beevor: *Stalingrad*. London, 1998, 26.
- [18](#) J. Sztalin: *O Velikoj otyecsesztvennoj vojnye Szovjetszkovo Szozuza*. Moszkva, 1944, 11.
- [19](#) A. von Plato – A. Leh – C. Thonfeld (szerk.): *Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*. Oxford, 2010.
- [20](#) E. Radzinsky: *Stalin*. London, 1996, 482; Ny. Ponomarjov, idézi I. Kershaw: *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940–1941*. London, 2007, 290.
- [21](#) Fritz: *Ostkrieg*, 191.
- [22](#) H. Trevor-Roper: *Hitler's Table Talk, 1941–1944: His Private Conversations*. London, 1953, 28.
- [23](#) W. Lower: „»On Him Rests the Weight of the Administration«: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr” in: R. Brandon – W. Lower (szerk.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington, Indiana, 2008, 225.
- [24](#) E. Steinhart: „Policing the Boundaries of »Germandom« in the East: SS Ethnic German Policy and Odessa's »Volksdeutsche«, 1941–1944.” *Central European History* 43.1 (2010): 85–116.
- [25](#) W. Hubatsch: *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*. München, 1965, 139–40.

- [26](#)Rubin – Schwanitz: *Nazis, Islamists*, 124, 127.
- [27](#)Uo., 85; H. Lindemann: *Der Islam im Aufbruch, in Abwehr und Angriff*. Lipcse, 1941.
- [28](#)Churchill: *A második világháború*, 1, 574.
- [29](#)A. Michie: „War in Iran: British Join Soviet Allies.” *Life*, 1942. január 26., 46.
- [30](#)R. Sanghvi: *Aryamehr: The Shah of Iran: A Political Biography*. London, 1968, 59; H. Arfa: *Under Five Shahs*. London, 1964, 242.
- [31](#)Bullard a külügyminisztériumnak, 1941. június 25. in: R. Bullard: *Letters from Teheran: A British Ambassador in World War II Persia*. Szerk.: E. Hodgkin. London, 1991, 60.
- [32](#)Lambton Bullardnak, 1941. október 4., FO 416/99.
- [33](#)Hírszerzői összegzés november 19–30-ról, 1941. december 2., FO 416/99.
- [34](#)„Minister in Iran to the Foreign Ministry”, 1941. július 9., *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, 13, 103–104.
- [35](#)P. Dharm – B. Prasad (szerk.): *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939–1945: The Campaign in Western Asia*. Kalkutta, 1957, 126–28.
- [36](#)Idézi J. Connell: *Wavell: Supreme Commander*. London, 1969, 23–24.
- [37](#)R. Stewart: *Sunrise at Abadan: The British and Soviet Invasions of Iran, 1941*. New York, 1988, 59, 26. jegyzet.
- [38](#)„Economic Assistance to the Soviet Union.” *Department of State Bulletin* 5 (1942): 109.
- [39](#)R. Sherwood: *The White House Papers of Harry L. Hopkins*. 2 k., Washington, D. C., 1948, 1, 306–309.
- [40](#)Michie: „War in Iran”, 40–44.
- [41](#)Bullard: *Letters*, 80.
- [42](#)Reza Pahlavi sah Rooseveltnek, 1941. augusztus 25.; Roosevelt Reza Pahlavi sahnak, 1941. szeptember 2., idézi M. Majd: *August*

- 1941: *The Anglo-Russian Occupation of Iran and Change of Shahs*. Lanham, Maryland, 2012, 232–33; Stewart: *Abadan*, 85.
- [43](#)J. Buchan: *Days of God: The Revolution in Iran and its Consequences*. London, 2012, 27.
- [44](#)Katonai attasé: „Intelligence summary 27”, 1941. november 19., FO 371 27188.
- [45](#)R. Dahl: *Going Solo*. London, 1986, 193.
- [46](#)F. Halder: *Kriegstagebuch: tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942*. Szerk.: H.-A. Jacobson – A. Philippi. 3 k.. Stuttgart, 1964, 3, 1941. szeptember 10., 220; 1941. szeptember 17., 236.
- [47](#)D. Stahel: *Kiev 1941: Hitler’s Battle for Supremacy in the East*. Cambridge, 2012, 133–34.
- [48](#)H. Pichler: *Truppenarzt und Zeitzeuge. Mit der 4. SS-Polizei-Division an vorderster Front*. Dresden, 2006, 98.
- [49](#)*Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, 1941. augusztus 27., Teil II, 1, 316.
- [50](#)Idézi Beevor: *Stalingrad*, 56–57.
- [51](#)Fritz: *Ostkrieg*, 158–59.
- [52](#)A. Hillgruber: *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen 1939–1941*. München, 1969, 329.
- [53](#)W. Kemper: „Pervitin – Die Endsieg-Droge” in: W. Pieper (szerk.): *Nazis on Speed: Drogen im Dritten Reich*. Lohrbach, 2003, 122–33.
- [54](#)R.-D. Müller: „The Failure of the Economic »Blitzkrieg Strategy«” in: H. Boog et al. (szerk.): *The Attack on the Soviet Union*. 4 k.; W. Deist et al. (szerk.): *Germany and the Second World War*. 9 k., Oxford, 1998, 1127–32; Fritz: *Ostkrieg*, 150.
- [55](#)M. Guglielmo: „The Contribution of Economists to Military Intelligence during World War II.” *Journal of Economic History* 66.1 (2008): elsősorban a 116–20.
- [56](#)R. Overy: *War and the Economy in the Third Reich*. Oxford, 1994, 264, 278; J. Barber – M. Harrison: *The Soviet Home Front, 1941–*

1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II. New York, 1991, 78–79.

[57](#)A. Milward: *War, Economy and Society, 1939–1945*. Berkeley, 1977, 262–73; Tooze: *Wages of Destruction*, 513–51.

[58](#)Német rádióadás, 1941. november 5., Propaganda Research Section Papers, Abrams Papers, 3f 44/41.

[59](#)„Gains of Germany (and her Allies) through the Occupation of Soviet Territory” in: Coordinator of Information, *Research and Analysis Branch, East European Section Report 17* (1942. március), 10–11.

[60](#)„Reich Marshal of the Greater German Reich”, a Birodalmi Tanács 11. ülése, 1941. június 24., idézi Müller: „Failure of the Economic »Blitzkrieg Strategy«”, 1142.

[61](#)Halder: *Kriegstagebuch*, 1941. július 8., 3, 53.

[62](#)C. Streit: „The German Army and the Politics of Genocide” in: G. Hirschfeld (szerk.): *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*. London, 1986, 8–9.

[63](#)J. Hürter: *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/1942*. München, 2006, 370.

[64](#)Streit: *Keine Kameraden*, 128; lásd még Snyder: *Véres övezet*, 214–19.

[65](#)R. Overmans: „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945” in: J. Echternkamp (szerk.): *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. 10 k., München, 1979–2008, 9.2, 814; Browning: *Origins of the Final Solution*, 357; Snyder: *Véres övezet*, 220–22.

[66](#)K. Berkhoff: „The »Russian« Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre.” *Holocaust and Genocide Studies* 15.1 (2001): 1–32.

[67](#)Röhl: *The Kaiser and his Court*, 210. A császár zsidókról alkotott véleményéről lásd L. Cecil: „Wilhelm II und die Juden” in: W. Mosse (szerk.): *Juden im Wilhelminischen Deutschland, 1890–1914*. Tübingen, 1976, 313–48.

[68](#)Hitler beszéde a Reichstagban, 1939. január 30. in: *Verhandlungen des Reichstags, Stenographische Berichte 4. Wahlperiode 1939–*

1942. Bad Feilnbach, 1986, 16.

[69](#)Rubin – Schwanitz: *Nazis, Islamists*, 94.

[70](#)H. Jansen: *Der Madagaskar-Plan: Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar*. München, 1997, elsősorban a 309–11. A malgas nép származásáról lásd E. Jennings: „Writing Madagascar Back into the Madagascar Plan.” *Holocaust and Genocide Studies* 21.2 (2007): 191.

[71](#)F. Nicosia: „Für den Status-Quo: Deutschland und die Palästinafrage in der Zwischenkriegszeit” in: L. Schatkowski Schilcher – C. Scharf (szerk.): *Der Nahe Osten in der Zwischenkriegszeit 1919–1939. Die Interdependenz von Politik, Wirtschaft und Ideologie*. Stuttgart, 1989, 105.

[72](#)D. Cesarani: *Eichmann: His Life and Crimes*. London, 2004, 53–56.

[73](#)Idézi D. Yisraeli: *The Palestinian Problem in German Politics, 1889–1945*. Ramat-Gan, 1974, 315.

[74](#)J. Heller: *The Stern Gang: Ideology, Politics and Terror, 1940–1949*. London, 1995, 85–87.

[75](#)T. Jersak: „Blitzkrieg Revisited: A New Look at Nazi War and Extermination Planning.” *Historical Journal* 43.2 (2000): 582.

[76](#)Lásd elsősorban G. Aly: „»Judenumsiedlung«: Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust” in: U. Herbert (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main, 1998, 67–97.

[77](#)Streit: „The German Army and the Politics of Genocide”, 9; Fritz: *Ostkrieg*, 171.

[78](#)J.-M. Belière – L. Chabrun: *Les Policiers français sous l'Occupation, d'après les archives inédites de l'épuration*. Párizs, 2001, 220–24; P. Griffioen – R. Zeller: „Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940–1944: A Comparative Study.” *Holocaust and Genocide Studies* 20.3 (2005): 441.

[79](#)L. de Jong: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 14 k., Hága, 1969–91, 4, 99–110.

- [80](#)A wannseei konferenciáról lásd C. Gerlach: „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler’s Decision in Principle to Exterminate All European Jews.” *Journal of Modern History* 70 (1998): 759–812; Browning: *Origins of the Final Solution*, 374-től.
- [81](#)R. Coakley: „The Persian Corridor as a Route for Aid to the USSR” in: M. Blumenson – K. Greenfield et al.: *Command Decisions*. Washington, D. C., 1960, 225–53; T. Motter: *The Persian Corridor and Aid to Russia*. Washington, D. C., 1952.
- [82](#)R. Woodman: *Arctic Convoys, 1941–1945*. London, 2004.
- [83](#)J. MacCurdy: „Analysis of Hitler’s Speech on 26th April 1942”, 1942. július 10., Abrams Archive, Churchill College, Cambridge.
- [84](#)E. Schwaab: *Hitler’s Mind: A Plunge into Madness*. New York, 1992.
- [85](#)Rubin – Schwanitz: *Nazis, Islamists*, 139–41. Általánosságban: M. Carver: *El Alamein*. London, 1962.
- [86](#)Az Egyesült Államok csendes-óceáni hadmozdulatairól lásd H. Willmott: *The Second World War in the Far East*. London, 2012; A. Kernan: *The Unknown Battle of Midway: The Destruction of the American Torpedo Squadrons*. New Haven, 2005.
- [87](#)Idézi Fritz: *Ostkrieg*, 235; ehhez az összefüggéshez 231–39.
- [88](#)Uo., 261–70; Speer: *Inside the Third Reich*, 215.
- [89](#)Az 1944. október 4-i moszkvai látogatásról lásd CAB 120/158.
- [90](#)M. Gilbert: *Churchill: A Life*. London, 1991, 796; R. Edmonds: „Churchill and Stalin” in: R. Blake – R. Louis (szerk.): *Churchill*. Oxford, 1996, 320; valamint Churchill: *Second World War*, 6, 227–28.
- [91](#)W. Churchill: „The Sinews of Peace”, 1946. március 5. in: J. Muller (szerk.): *Churchill’s ‘Iron Curtain’ Speech Fifty Years Later*. London, 1999, 8–9.
- [92](#)D. Reynolds: *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*. Oxford, 2006, 250–53.
- [93](#)M. Hastings: *All Hell Let Loose: The World at War, 1939–1945*. London, 2011, 165–82; Beevor: *Stalingrad*, passim.

[94](#)Lásd A. Applebaum: *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. London, 2012.

21. fejezet • Út a hidegháború felé

- [1](#)A. Millspaugh: *Americans in Persia*. Washington, D. C., 1946, Appendix C; B. Kuniholm: *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*. Princeton, 1980, 138–43.
- [2](#)Az Egyesült Államok iráni követe (Dreyfus) a külügyminiszternek, 1941. augusztus 21., *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers 1941*. 7 k., Washington, D. C., 1956–62, 3, 403.
- [3](#)Ali Dashti 1928 decemberében, idézi Buchan: *Days of God*, 73.
- [4](#)B. Schulze-Holthus: *Frührot in Persien*. Esslingen, 1952, 22.
Schulze-Holthust a német katonai hírszerző szervezet, az Abwehr küldte Iránba Tabriz város helyettes konzuljaként. A háború alatt Teheránban maradt, és támogatókat igyekezett toborozni a szövetségesekkel szemben álló pártok köreiből. Lásd még S. Seydi: „Intelligence and Counter-Intelligence Activities in Iran during the Second World War.” *Middle Eastern Studies* 46.5 (2010): 733–52.
- [5](#)Bullard: *Letters*, 154.
- [6](#)Uo., 216.
- [7](#)Uo., 187.
- [8](#)C. de Bellaigue: *Patriot of Persia: Muhammad Mossadegh and a Very British Coup*. London, 2012, 120–23.
- [9](#)Shepherd Furlong-nak, 1951. május 6., FO 248/1514.
- [10](#)*The Observer*, 1951. május 20., FO 248/1514.
- [11](#)Idézi De Bellaigue: *Patriot of Persia*, 123, 12. jegyzet.
- [12](#)Buchan: *Days of God*, 82.
- [13](#)L. Elwell-Sutton: *Persian Oil: A Study in Power Politics*. London, 1955, 65.

[14](#)Uo.

[15](#)C. Bayly – T. Harper: *Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1841–1945*. London, 2004, 182, 120.

[16](#)I. Chawla: „Wavell’s Breakdown Plan, 1945–1947: An Appraisal.” *Journal of Punjabi Studies* 16.2 (2009): 219–34.

[17](#)Winston Churchill az 1947. március 6-i alsóházi vitában, Hansard, 434 és 676–77.

[18](#)Lásd L. Chester: *Borders and Conflict in South Asia: The Radcliffe Boundary Commission and the Partition of the Punjab*. Manchester, 2009, valamint A. von Tunzelmann: *Indian Summer: The Secret History of the End of an Empire*. London, 2007.

[19](#)I. Talbot: „Safety First: The Security of Britons in India, 1946–1947.” *Transactions of the RHS* 23 (2013): 203–21.

[20](#)K. Jeffrey: *MI6: The History of the Secret Intelligence Service, 1909–1949*. London, 2010, 689–90.

[21](#)N. Rose: „A Senseless, Squalid War”: *Voices from Palestine 1890s–1948*. London, 2010, 156–58.

[22](#)A. Halamish: *The Exodus Affair: Holocaust Survivors and the Struggle for Palestine*. Syracuse, New York, 1998.

[23](#)Idézi J. Glubb: *A Soldier with the Arabs*. London, 1957, 63–66.

[24](#)E. Karsh: *Rethinking the Middle East*. London, 2003, 172–89.

[25](#)F. Hadid: *Iraq’s Democratic Moment*. London, 2012, 126–36.

[26](#)Beeley Burrowsnak, 1947. november 1., FO 371/61596/E10118.

[27](#)Távirat 1947. július 20.; Busk Burrowsnak, 1947. november 3., FO 371/61596.

[28](#)K. Kwarteng: *Ghosts of Empire: Britain’s Legacies in the Modern World*. London, 2011, 50.

[29](#)B. Uvarov – A. Waterston: „MEALU General Report of Anti-Locust Campaign, 1942–1947”, 1947. szeptember 19., FO 371/61564.

[30](#)N. Tumarkin: „The Great Patriotic War as Myth and Memory.” *European Review* 11.4 (2003): 595–97. o.

[31](#)J. Sztalin: „Recs na predvibornom szobranijji izbiratyeelej Sztalinszkovo izbiratyelnovo okruga goroda Moszkvi” in: J.

Sztalin: *Szocsinyenyija*. Szerk.: R. McNeal. 3 k., Stanford, Kalifornia, 1967, 3, 2.

- [32](#)B. Pimlott (szerk.): *The Second World War Diary of Hugh Dalton, 1940–1945*. London, 1986, 1945. február 23., 836, margóbejegyzés, 836, 1. jegyzet.
- [33](#)Úgy sejtjük, ezeket a szavakat Churchill a Fulton felé tartó vonaton illesztette be a szövegbe: J. Ramsden: „Mr Churchill Goes to Fulton” in: Muller: *Churchill’s ‘Iron Curtain’ Speech: Fifty Years Later*, 42. Általánosságban: P. Wright: *Iron Curtain: From Stage to Cold War*. Oxford, 2007. A magyar szöveg forrása: <https://tinyurl.com/y6qkrb78>.
- [34](#)B. Rubin: *The Great Powers in the Middle East, 1941–1947: The Road to the Cold War*. London, 1980, 73-tól.
- [35](#)„Soviet Military and Political Intentions, Spring 1949”, Report No. 7453, 1948. december 9.
- [36](#)K. Blake: *The US–Soviet Confrontation in Iran 1945–1962: A Case in the Annals of the Cold War*. Lanham, Maryland, 2009, 17–18.
- [37](#)„General Patrick J. Hurley, Personal Representative of President Roosevelt, to the President”, 1943. május 13., *FRUS, Diplomatic Papers 1943: The Near East and Africa*, 4, 363–70.
- [38](#)Millspaugh: *Americans in Persia*, 77.
- [39](#)A. Offner: *Another Such Victory: President Truman and the Cold War, 1945–1953*. Stanford, 2002, 128.
- [40](#)„The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State”, 1946. február 22., *FRUS 1946: Eastern Europe, the Soviet Union*, 6, 696–709.
- [41](#)D. Kisatsky: „Voice of America and Iran, 1949–1953: US Liberal Developmentalism, Propaganda and the Cold War.” *Intelligence and National Security* 14.3 (1999): 160.
- [42](#)„The Present Crisis in Iran, undated paper presented in the Department of State” in: *FRUS, 1950: The Near East, South Asia, and Africa*, 5, 513, 516.
- [43](#)M. Byrne: „The Road to Intervention: Factors Influencing US Policy toward Iran, 1945–1953” in: M. Gasiorowski – M. Byrne (szerk.):

Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran. Syracuse, New York, 2004, 201.

[44](#)Kisatsky: „Voice of America and Iran”, 167, 174.

[45](#)M. Gasiorowski: *US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran*. Ithaca, New York, 1991, 10–19.

[46](#)Buchan: *Days of God*, 30–31.

[47](#)Idézi Yergin: *The Prize*, 376.

[48](#)A. Miller: *Search for Security: Saudi Arabian Oil and American Foreign Policy, 1939–1949*. Chapel Hill, Észak-Karolina, 1980, 131.

[49](#)E. DeGolyer: „Preliminary Report of the Technical Oil Mission to the Middle East.” *Bulletin of the American Association of Petroleum Geologists* 28 (1944): 919–23.

[50](#)„Summary of Report on Near Eastern Oil”, 1943. február 3. in: Yergin: *The Prize*, 375.

[51](#)Beaverbrook Churchillnek, 1944. február 8., idézi K. Young: *Churchill and Beaverbrook: A Study in Friendship and Politics*. London, 1966, 261.

[52](#)Külügyminisztériumi feljegyzés, 1944. február, FO 371/42688.

[53](#)Churchill Rooseveltnek, 1944. február 20., FO 371/42688.

[54](#)Halifax a külügyminisztériumnak, 1944. február 20., FO 371/42688; Z. Brzezinski: *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power*. New York, 2012, 14.

[55](#)*Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*. Washington, D. C., 1970; Yergin: *The Prize*, 391.

[56](#)Yergin: *The Prize*, 429.

[57](#)W. Louis: *The British Empire in the Middle East, 1945–1951: Arab Nationalism, the United States and Postwar Imperialism*. Oxford, 1984, 647.

[58](#)Yergin: *The Prize*, 430.

[59](#)De Bellaigue: *Patriot of Persia*, 118., lásd még M. Crinson: „Abadan: Planning and Architecture under the Anglo-Iranian Oil Company.” *Planning Perspectives* 12.3 (1997): 341–59.

- [60](#)S. Marsh: „Anglo-American Crude Diplomacy: Multinational Oil and the Iranian Oil Crisis, 1951–1953.” *Contemporary British History Journal* 21.1 (2007): 28; J. Bill – W. Louis: *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*. Austin, Texas, 1988, 329–30.
- [61](#)„The Secretary of State to the Department of State”, 1951. november 10., *FRUS, 1952–1954: Iran, 1951–1954*, 10, 279.
- [62](#)Uo.
- [63](#)R. Ramazani: *Iran’s Foreign Policy, 1941–1973: A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations*. Charlottesville, 1975, 190.
- [64](#)De Bellaigue: *Patriot of Persia*, 150.
- [65](#)Yergin: *The Prize*, 437.
- [66](#)Idézi J. Bill: *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American–Iranian Relations*. New Haven, 1988, 84.
- [67](#)*Correspondence between His Majesty’s Government in the United Kingdom and the Persian Government and Related Documents Concerning the Oil Industry in Persia, February 1951 to September 1951*. London, 1951, 25.
- [68](#)Shinwell: Chiefs of Staff Committee, Confidential Annex, 23 May 1951, DEFE 4/43; a kor brit sajtójáról: De Bellaigue: *Patriot of Persia*, 158–59.
- [69](#)S. Arjomand: *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*. Oxford, 1988, 92–93.
- [70](#)*Time*, 1952. január 7.
- [71](#)Elm: *Oil, Power, and Principle*, 122.
- [72](#)M. Holland: *America and Egypt: From Roosevelt to Eisenhower*. Westport, Connecticut, 1996, 24–25.
- [73](#)H. Wilford: *America’s Great Game: The CIA’s Secret Arabists and the Shaping of the Modern Middle East*. New York, 2013, 73.
- [74](#)Uo., 96.
- [75](#)Uo.
- [76](#)D. Wilber: *Clandestine Services History: Overthrow of Premier Mossadeq of Iran: November 1952–August 1953* (1969). 7, National Security Archive.
- [77](#)Uo., 22, 34, 33.

- [78](#)S. Koch: „*Zendeabad, Shah!*”: *The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammed Mossadeq, August 1953* (1998). National Security Archive.
- [79](#)M. Gasiorowki: „The Causes of Iran’s 1953 Coup: A Critique of Darioush Bayandor’s Iran and the CIA.” *Iranian Studies* 45.5 (2012): 671–72; W. Louis: „Britain and the Overthrow of the Mosaddeq Government” in: Gasiorowski – Byrne: *Mohammad Mosaddeq*, 141–42.
- [80](#)Wilber: *Overthrow of Premier Mossadeq*, 35.
- [81](#)Uo., 19.
- [82](#)Berry a külügyminisztériumnak, 1953. augusztus 17., National Security Archive.
- [83](#)A rádióról lásd M. Roberts: „Analysis of Radio Propaganda in the 1953 Iran Coup.” *Iranian Studies* 45.6 (2012): 759–77; a sajtóról: De Bellaigue: *Patriot of Persia*, 232.
- [84](#)Soraya Esfandiary Bakhtiary: *Le Palais des solitudes*. Párizs, 1992, 165–66; lásd még Buchan: *Days of God*, 70.
- [85](#)De Bellaigue: *Patriot of Persia*, 253–70.
- [86](#)„Substance of Discussions of State – Joint Chiefs of Staff Meeting”, 1951. december 12., *FRUS, 1951: The Near East and Africa*, 5, 435.
- [87](#)„British-American Planning Talks, Summary Record”, 1978. október 10–11., FCO 8/3216.
- [88](#)„Memorandum of Discussion at the 160th Meeting of the National Security Council, 27 August 1953”, *FRUS, 1952–1954: Iran, 1951–1954*, 10, 773.
- [89](#)„The Ambassador in Iran (Henderson) to Department of State”, 1953. szeptember 18., *FRUS, 1952–1954: Iran, 1951–1954*, 10, 799.

22. fejezet • Az amerikai selyemút

- 1 *The International Petroleum Cartel, the Iranian Consortium, and US National Security*. United States Congress, Senate. Washington, D. C., 1974, 57–58; Yergin: *The Prize*, 453.
- 2 Bill: *The Eagle and the Lion*, 88; „Memorandum of the discussion at the 180th meeting of the National Security Council”, 1954. január 14., *FRUS, 1952–1954: Iran, 1951–1954*, 10, 898.
- 3 M. Gasiorowski: *US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran*. Ithaca, New York, 1991, 150–51.
- 4 V. Nemchenok: „»That So Fair a Thing Should Be So Frail«: The Ford Foundation and the Failure of Rural Development in Iran, 1953–1964.” *Middle East Journal* 63.2 (2009): 261–73.
- 5 Uo., 281; Gasiorowski: *US Foreign Policy*, 53, 94.
- 6 C. Schayegh: „Iran’s Karaj Dam Affair: Emerging Mass Consumerism, the Politics of Promise, and the Cold War in the Third World.” *Comparative Studies in Society and History* 54.3 (2012): 612–43.
- 7 „Memorandum from the Joint Chiefs of Staff”, 1949. március 24., *FRUS, 1949: The Near East, South Asia, and Africa*, 6, 30–31.
- 8 „Report by the SANACC [State-Army-Navy-Air Force Co-ordinating Committee] Subcommittee for the Near and Middle East”, *FRUS, 1949: The Near East, South Asia, and Africa*, 6, 12.
- 9 Általánosságban: B. Yesilbursa: *Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950–1959*. Abingdon, 2005.
- 10 R. McMahon: *The Cold War on the Periphery: The United States, India and Pakistan*. New York, 1994, 16–17.
- 11 P. Tomsen: *The Wars of Afghanistan: Messianic Terrorism, Tribal Conflicts and the Failures of the Great Powers*. New York, 2011, 181–82.
- 12 R. McNamara: *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East, 1952–1967*. London, 2003, 44–45.
- 13 A. Moncrieff: *Suez: Ten Years After*. New York, 1966, 40–41; D. Kunz: *The Economic Diplomacy of the Suez Crisis*. Chapel Hill, Észak-Karolina, 1991, 68.
- 14 Eden Eisenhowernek, 1956. szeptember 6., FO 800/740.

- [15](#)M. Heikal: *Nasser: The Cairo Documents*. London, 1972, 88.
- [16](#)H. Macmillan: Diary, 1956. augusztus 25. in: A. Horne: *Macmillan: The Official Biography*. London, 2008, 447.
- [17](#)Idézi McNamara: *Britain, Nasser and the Balance of Power*, 46.
- [18](#)McNamara: *Britain, Nasser and the Balance of Power*, 45, 47.
- [19](#)„Effects of the Closing of the Suez Canal on Sino-Soviet Bloc Trade and Transportation.” Office of Research and Reports, Central Intelligence Agency, 1957. február 21., Freedom of Information Act Electronic Reading Room, Central Intelligence Agency.
- [20](#)Kirkpatrick Makinsnek, 1956. szeptember 10., FO 800/740.
- [21](#)*Papers of Dwight David Eisenhower: The Presidency: The Middle Way*. Baltimore, 1970, 17, 2415.
- [22](#)Lásd W. Louis – R. Owen: *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*. Oxford, 1989; P. Hahn: *The United States, Great Britain, and Egypt, 1945–1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*. Chapel Hill, Észak-Karolina, 1991.
- [23](#)Eisenhower Dullesnek, 1956. december 12. in: P. Hahn: „Securing the Middle East: The Eisenhower Doctrine of 1957.” *Presidential Studies Quarterly* 36.1 (2006): 39.
- [24](#)Idézi Yergin: *The Prize*, 459.
- [25](#)Hahn: „Securing the Middle East”, 40.
- [26](#)Lásd elsősorban S. Yaqub: *Containing Arab Nationalism: The Eisenhower Doctrine and the Middle East*. Chapel Hill, Észak-Karolina, 2004.
- [27](#)R. Popp: „Accommodating to a Working Relationship: Arab Nationalism and US Cold War Policies in the Middle East.” *Cold War History* 10.3 (2010): 410.
- [28](#)„The Communist Threat to Iraq”, 1959. február 17., *FRUS, 1958–1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, 381–88.
- [29](#)S. Blackwell: *British Military Intervention and the Struggle for Jordan: King Hussein, Nasser and the Middle East Crisis*. London, 2013, 176; „Memorandum of Conference with President

- Eisenhower”, 1958. július 23., *FRUS, 1958–1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, 84.
- [30](#)„Iraq: The Dissembler.” *Time*, 1959. április 13.
- [31](#)„Middle East: Revolt in Baghdad.” *Time*, 1958. július 21.; J. Romero: *The Iraqi Revolution of 1958: A Revolutionary Quest for Unity and Security*. Lanham, Maryland, 2011.
- [32](#)C. Andrew – V. Mitrokhin: *The KGB and the World: The Mitrokhin Archive II*. London, 2005, 273–74; W. Shawcross: *The Shah’s Last Ride*. London, 1989, 85.
- [33](#)OIR-jelentés, 1959. január 16., idézi Popp: „Arab Nationalism and US Cold War Policies”, 403.
- [34](#)Yaqub: *Containing Arab Nationalism*, 256.
- [35](#)W. Louis – R. Owen: *A Revolutionary Year: The Middle East in 1958*. London, 2002.
- [36](#)F. Matar: *Saddam Hussein: The Man, the Cause and his Future*. London, 1981, 32–44.
- [37](#)„Memorandum of Discussion at the 420th Meeting of the National Security Council”, 1959. október 1., *FRUS, 1958–1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, 489, 6. jegyzet.
- [38](#)Erre az esetre 1975-ben derült fény egy vizsgálat során, amely azt igyekezett feltárni, hogy szerepelt-e a politikai gyilkosság az Egyesült Államok hírszerző szervezeteinek eszköztárában. A meg nem nevezett ezredes feltehetően egy kivégzőosztag lőtte agyon, még mielőtt a zsebkendőt megkaphatta volna. *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders, Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities*. Washington, D. C., 1975, 181, 1. jegyzet.
- [39](#)H. Rositzke: *The CIA’s Secret Operations: Espionage, Counterespionage and Covert Action*. Boulder, Colorado, 1977, 109–10.
- [40](#)A. Siddiqi: *Challenge to Apollo: The Soviet Union and the Space Race, 1945–1974*. Washington, D. C., 2000; B. Csertok: *Raketi i ljuyi. Fili – Podlipki – Tyjuratam*. Moszkva, 1996.

- [41](#)A. Siddiqi: *Sputnik and the Soviet Space Challenge*. Gainesville, Florida, 2003, 135–38.
- [42](#)G. Laird: *North American Air Defense: Past, Present and Future*. Maxwell, Alabama, 1975; S. Zaloga: „Most Secret Weapon: The Origins of Soviet Strategic Cruise Missiles, 1945–1960.” *Journal of Slavic Military Studies* 6.2 (1993): 262–73.
- [43](#)D. Kux: *The United States and Pakistan, 1947–2000: Disenchanted Allies*. Washington, D. C., 2001, 112; N. Polmar: *Spyplane: The U-2 History Declassified*. Osceola, Wisconsin, 2001, 131–48.
- [44](#)Karacsi Washingtonnak, D. C., 1958. október 31., *FRUS, 1958–1960: South and Southeast Asia*, 15, 682.
- [45](#)Eisenhower és Ajub tárgyalásainak jegyzőkönyve, 1959. december 8., *FRUS, 1958–1960: South and Southeast Asia*, 15, 781–95.
- [46](#)R. Barrett: *The Greater Middle East and the Cold War: US Foreign Policy under Eisenhower and Kennedy*. London, 2007, 167–68.
- [47](#)Department of State Bulletin, 1958. július 21.
- [48](#)Kux: *United States and Pakistan*, 110–11.
- [49](#)V. Nemchenok: „In Search of Stability amid Chaos: US Policy toward Iran, 1961–1963.” *Cold War History* 10.3 (2010): 345.
- [50](#)Central Intelligence Bulletin, 1961. február 7.; A. Rubinstein: *Soviet Foreign Policy toward Turkey, Iran and Afghanistan: The Dynamics of Influence*. New York, 1982, 67–68.
- [51](#)A Nemzetbiztonsági Tanács jelentése: Statement of US Policy to Iran, 1960. július 6., *FRUS, 1958–1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, 680–88.
- [52](#)M. Momen: „The Babi and the Baha’i Community of Iran: A Case of »Suspended Genocide«?” *Journal of Genocide Research* 7.2 (2005): 221–42.
- [53](#)E. Abrahamian: *Iran between Two Revolutions*. Princeton, 1982, 421–22.
- [54](#)J. Freivalds: „Farm Corporations in Iran: An Alternative to Traditional Agriculture.” *Middle East Journal* 26.2 (1972): 185–93; J. Carey – A. Carey: „Iranian Agriculture and its Development:

1952–1973.” *International Journal of Middle East Studies* 7.3 (1976): 359–82.

[55](#)H. Ruhani: *Nehzat-e Imam-e Khomeini*. 2 k., Teherán, 1979, 1, 25.

[56](#)CIA Bulletin, 1961. május 5., idézi Nemchenok: „In Search of Stability”, 348.

[57](#)*Gahnamyeh panjah sal Shahanshahiye Pahlavi*. Párizs, 1964, 1963. január 24.

[58](#)Lásd D. Brumberg: *Reinventing Khomeini: The Struggle for Reform in Iran*. Chicago, 2001.

[59](#)D. Zahedi: *The Iranian Revolution: Then and Now*. Boulder, Colorado, 2000, 156.

[60](#)„United States Support for Nation-Building” (1968); az Egyesült Államok teheráni nagykövetsége a külügyminisztériumnak, 1972. május 4., mindkettőt idézi R. Popp: „An Application of Modernization Theory during the Cold War? The Case of Pahlavi Iran.” *International History Review* 30.1 (2008): 86–87.

[61](#)Polk Mayernek, 1965. április 23., idézi Popp: „Pahlavi Iran”, 94.

[62](#)Zahedi: *Iranian Revolution*, 155.

[63](#)A. Danielsen: *The Evolution of OPEC*. New York, 1982; F. Parra: *Oil Politics: A Modern History of Petroleum*. London, 2004, 89-től.

[64](#)Lásd elsősorban M. Oren: *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*. Oxford, 2002.

23. fejezet • Út a nagyhatalmak versengése felé

[1](#)P. Pham: *Ending „East of Suez”: The British Decision to Withdraw from Malaysia and Singapore, 1964–1968*. Oxford, 2010.

[2](#)G. Stocking: *Middle East Oil: A Study in Political and Economic Controversy*. Nashville, Tennessee, 1970, 282; H. Astarjian: *The Struggle for Kirkuk: The Rise of Hussein, Oil and the Death of Tolerance in Iraq*. London, 2007, 158.

[3](#)„Moscow and the Persian Gulf”, Intelligence Memorandum, 1972. május 12., *FRUS, 1969–1976: Documents on Iran and Iraq*,

1969–1972, E-4, 307.

4Izvesztyija, 1969. július 12.

5Buchan: *Days of God*, 129.

6Kwarteng: *Ghosts of Empire*, 72–73.

7A külügyminisztérium az Egyesült Államok franciaországi nagykövetségének, Davies-Lopinot Irakról és a Perzsa-öbölről, 1972. április 20., *FRUS, 1969–1976: Documents on Iran and Iraq, 1969–1972*, E-4, 306.

8G. Payton: „The Somali Coup of 1969: The Case for Soviet Complicity.” *Journal of Modern African Studies* 18.3 (1980): 493–508.

9Popp: „Arab Nationalism and US Cold War Policies”, 408.

10„Soviet aid and trade activities in the Indian Ocean Area”, CIA report, S-6064 (1974); V. Gosev: *SZSZSZR i sztrani Perszidszkovo zaliva*. Moszkva, 1988.

11US Arms Control and Disarmament Agency: *World Military Expenditure and Arms Transfers, 1968–1977*. Washington, D. C., 1979, 156; R. Menon: *Soviet Power and the Third World*. New Haven, 1986, 173; Irakról: A. Fedcsenko: *Irak v borbe za nevezaviszimoszty*. Moszkva, 1970.

12S. Mehrotra: „The Political Economy of Indo-Soviet Relations” in: R. Cassen (szerk.): *Soviet Interests in the Third World*. London, 1985, 224; L. Racioppi: *Soviet Policy towards South Asia since 1970*. Cambridge, 1994, 63–65.

13L. Dupree: *Afghanistan*. Princeton, 1973, 525–26.

14„The Shah of Iran: An Interview with Mohammad Reza Pahlavi.” *The New Republic*, 1973. december 1.

15Uo.

16Boardman Douglas-Home-nak, 1973. augusztus, FCO 55/1116. Lásd még O. Freedman: „Soviet Policy towards Ba’athist Iraq, 1968–1979” in: R. Donaldson (szerk.): *The Soviet Union in the Third World*. Boulder, Colorado, 1981, 161–91.

17Saddam Hussein: *On Oil Nationalisation*. Bagdad, 1973, 8, 10.

- [18](#)R. Bruce St John: *Libya: From Colony to Revolution*. Oxford, 2012, 138–39.
- [19](#)Kadhafi: „Tobruki beszéd”, 1969. november 7. in: „The Libyan Revolution in the Words of its Leaders.” *Middle East Journal* 24.2 (1970): 209.
- [20](#)Uo., 209–10; M. Ansell – M. al-Arif: *The Libyan Revolution: A Sourcebook of Legal and Historical Documents*. Stoughton, Wisconsin, 1972, 280; *Multinational Corporations and United States Foreign Policy, 93rd Congressional Hearings*. Washington, D. C., 1975, 8, 771–73, idézi Yergin: *The Prize*, 562.
- [21](#)F. Halliday: *Iran, Dictatorship and Development*. Harmondsworth, 1979, 139; Yergin: *The Prize*, 607.
- [22](#)P. Marr: *Modern History of Iraq*. London, 2004, 162.
- [23](#)Az Egyesült Államok tripoli nagykövetsége Washingtonnak, 1970. december 5., idézi Yergin: *The Prize*, 569.
- [24](#)G. Hughes: „Britain, the Transatlantic Alliance, and the Arab–Israeli War of 1973.” *Journal of Cold War Studies* 10.2 (2008): 3–40.
- [25](#)„The Agranat Report: The First Partial Report.” *Jerusalem Journal of International Relations* 4.1 (1979): 80. Lásd még U. Bar-Joseph: *The Watchman Fell Asleep: The Surprise of Yom Kippur and its Sources*. Albany, New York, 2005, elsősorban a 174–83.
- [26](#)A. Rabinovich: *The Yom Kippur War: The Epic Encounter that Transformed the Middle East*. New York, 2004, 25; Andrew – Mitrokhin: *The Mitrokhin Archive II*, 160.
- [27](#)G. Golan: „The Soviet Union and the Yom Kippur War” in: P. Kumaraswamy: *Revisiting the Yom Kippur War*. London, 2000, 127–52; uő: „The Cold War and the Soviet Attitude towards the Arab–Israeli Conflict” in: N. Ashton (szerk.): *The Cold War in the Middle East: Regional Conflict and the Superpowers, 1967–1973*. London, 2007, 63.
- [28](#)H. Kissinger: *Years of Upheaval*. Boston, 1982, 463.
- [29](#)„Address to the Nation about Policies to Deal with the Energy Shortages”, 1973. november 7., *Public Papers of the Presidents of the United States [PPPUS]: Richard M. Nixon, 1973*. Washington, D. C., 1975, 916–17.

- [30](#)Uo.; Yergin: *The Prize*, 599–601.
- [31](#)D. Tihansky: „Impact of the Energy Crisis on Traffic Accidents.” *Transport Research* 8 (1974): 481–83.
- [32](#)S. Godwin – D. Kulash: „The 55 mph Speed Limit on US Roads: Issues Involved.” *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal* 8.3 (1988): 219–35.
- [33](#)Lásd például R. Knowles: *Energy and Form: Approach to Urban Growth*. Cambridge, Massachusetts, 1974; P. Steadman: *Energy, Environment and Building*. Cambridge, 1975.
- [34](#)D. Rand: „Battery Systems for Electric Vehicles – a State-of-the-Art Review.” *Journal of Power Sources* 4 (1979): 101–43.
- [35](#)Beszéd egy energiakérdésekről tartott szemináriumon, 1973. augusztus 21., idézi E. S. Godbold: *Jimmy and Rosalynn Carter: The Georgian Years, 1924–1974*. Oxford, 2010, 239.
- [36](#)J. G. Moore: „The Role of Congress” in: R. Larson – R. Vest: *Implementation of Solar Thermal Technology*. Cambridge, Massachusetts, 1996, 69–118.
- [37](#)Richard Nixon: „Memorandum Directing Reductions in Energy Consumption by the Federal Government”, 1973. június 29., *PPPUS: Nixon, 1973*, 630.
- [38](#)Yergin: *The Prize*, 579, 607.
- [39](#)Uo., 616.
- [40](#)K. Makiya: *The Monument: Art, Vulgarity, and Responsibility in Iraq*. Berkeley, 1991, 20–32; R. Baudouï: „To Build a Stadium: Le Corbusier’s Project for Baghdad, 1955–1973.” *DC Papers, revista de crítica y teoría de la arquitectura* 1 (2008): 271–80.
- [41](#)P. Stearns: *Consumerism in World History: The Global Transformation of Desire*. London, 2001, 119.
- [42](#)Sreedhar – J. Cavanagh: „US Interests in Iran: Myths and Realities.” *ISDA Journal* 11.4 (1979): 37–40; US Arms Control and Disarmament Agency: *World Military Expenditures and Arms Transfers 1972–1982*. Washington, D. C., 1984, 30; T. Moran: „Iranian Defense Expenditures and the Social Crisis.” *International Security* 3.3 (1978): 180.

- [43](#)Idézi Buchan: *Days of God*, 162.
- [44](#)A. Alnasrawi: *The Economy of Iraq: Oil, Wars, Destruction of Development and Prospects, 1950–2010*. Westport, Connecticut, 1994, 94; C. Tripp: *A History of Iraq*. Cambridge, 2000, 206.
- [45](#)„Secretary Kerry’s Interview on Iran with NBC’s David Gregory”, 2013. november 10., az Egyesült Államok külügyminisztériuma, az Egyesült Államok londoni nagykövetsége, webcím.
- [46](#)„Past Arguments Don’t Square with Current Iran Policy.” *The Washington Post*, 2005. március 27.
- [47](#)S. Parry-Giles: *The Rhetorical Presidency, Propaganda, and the Cold War, 1945–1955*. Westport, Connecticut, 2002, 164-től.
- [48](#)Idézi Shawcross: *Shah’s Last Ride*, 179.
- [49](#)Henry A. Kissinger külügyminiszter Gerald R. Ford elnöknek. Memorandum, 1975. május 13. in: M. Hunt (szerk.): *Crises in US Foreign Policy: An International History Reader*. New York, 1996, 398.
- [50](#)J. Abdulghani: *Iran and Iraq: The Years of Crisis*. London, 1984, 152–55.
- [51](#)R. Cottam: *Iran and the United States: A Cold War Case Study*. Pittsburgh, 1988, 149–51.
- [52](#)H. Kissinger: *The White House Years*. Boston, 1979, 1265; uő: *Years of Upheaval*; L. Meho: *The Kurdish Question in US Foreign Policy: A Documentary Sourcebook*. Westport, Connecticut, 2004, 14.
- [53](#)*Power Study of Iran, 1974–1975*. Jelentés az iráni kormánynak. 1975, 3–24, idézi B. Mossavar-Rahmani: „Iran” in: J. Katz – O. Marwah (szerk.): *Nuclear Power in Developing Countries: An Analysis of Decision Making*. Lexington, Massachusetts, 1982, 205.
- [54](#)D. Poneman: *Nuclear Power in the Developing World*. London, 1982, 86.
- [55](#)Uo., 87; J. Yaphe – C. Lutes: *Reassessing the Implications of a Nuclear-Armed Iran*. Washington, D. C., 2005, 49.

- [56](#)B. Mossavar-Rahmani: „Iran’s Nuclear Power Programme Revisited.” *Energy Policy* 8.3 (1980): 193–94, valamint uő: *Energy Policy in Iran: Domestic Choices and International Implications*. New York, 1981.
- [57](#)S. Jones – J. Holmes: „Regime Type, Nuclear Reversals, and Nuclear Strategy: The Ambiguous Case of Iran” in: T. Yoshihara – J. Holmes (szerk.): *Strategy in the Second Nuclear Age: Power, Ambition and the Ultimate Weapon*. Washington, D. C., 2012, 219.
- [58](#)*Special Intelligence Estimate: Prospects for Further Proliferation of Nuclear Weapons*. National Security Archive, 1974, 38.
- [59](#)K. Hamza – J. Stein: „Behind the Scenes with the Iraqi Nuclear Bomb” in: M. Sifry – C. Cerf (szerk.): *The Iraq War Reader: History, Documents, Opinions*. New York, 2003, 191.
- [60](#)J. Snyder: „The Road to Osirak: Baghdad’s Quest for the Bomb.” *Middle East Journal* 37 (1983): 565–94; A. Cordesman: *Weapons of Mass Destruction in the Middle East*. London, 1992, 95–102; D. Albright – M. Hibbs: „Iraq’s Bomb: Blueprints and Artifacts.” *Bulletin of the Atomic Scientists* (1992): 14–23.
- [61](#)A. Cordesman: *Iraq and the War of Sanctions: Conventional Threats and Weapons of Mass Destruction*. Westport, Connecticut, 1999, 603–606.
- [62](#)*Prospects for Further Proliferation*, 20–26.
- [63](#)K. Mahmoud: *A Nuclear Weapons-Free Zone in the Middle East: Problems and Prospects*. New York, 1988, 93.
- [64](#)Wright Parsonsnak és Egertonnak, 1973. november 21., FO 55/1116.
- [65](#)F. Khan: *Eating Grass: The Making of the Pakistani Bomb*. Stanford, 2012, 279.
- [66](#)Dr. A. Khan: „Pakistan’s Nuclear Programme: Capabilities and Potentials of the Kahuta Project.” Beszéd a Pakistan Institute of National Affairs rendezvényén, 1990. szeptember 10., idézi Khan: *Making of the Pakistani Bomb*, 158.
- [67](#)Kux: *The United States and Pakistan*, 221–24.

- [68](#) Memcon, 1976. május 12., idézi R. Alvandi: *Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War*. Oxford, 2014, 163.
- [69](#) G. Sick: *All Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran*. New York, 1987, 22.
- [70](#) „Toasts of the President and the Shah at a State Dinner”, 1977. december 31., *PPPUS: Jimmy Carter, 1977*, 2220–22.
- [71](#) Mossaver-Rahmani: „Iran's Nuclear Power”, 192.
- [72](#) Pesaran: „System of Dependent Capitalism in Pre- and Post-Revolutionary Iran.” *International Journal of Middle East Studies* 14 (1982): 507; P. Clawson: „Iran's Economy between Crisis and Collapse.” *Middle East Research and Information Project Reports* 98 (1981): 11–15; K. Pollack: *Persian Puzzle: The Conflict between Iran and America*. New York, 2004, 113; lásd még N. Keddie: *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven, 2003, 158–62.
- [73](#) M. Heikal: *Iran: The Untold Story*. New York, 1982, 145–46.
- [74](#) Shawcross: *Shah's Last Ride*, 35.
- [75](#) J. Carter: *Keeping Faith: Memoirs of a President*. Fayetteville, Arkansas, 1995, 118.
- [76](#) A. Moens: „President Carter's Advisers and the Fall of the Shah.” *Political Science Quarterly* 106.2 (1980): 211–37.
- [77](#) D. Murray: *US Foreign Policy and Iran: American–Iranian Relations since the Islamic Revolution*. London, 2010, 20.
- [78](#) US Department of Commerce: *Foreign Broadcast Service*, 1979. november 6.
- [79](#) „Afghanistan in 1977: An External Assessment”, az Egyesült Államok kabuli nagykövetsége a külügyminisztériumnak, 1978. január 30.
- [80](#) Braithwaite: *Afgantsy*, 78–79; S. Coll: *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden, from the Soviet Intervention to September 10, 2001*. New York, 2004, 48.

24. fejezet • Út a katasztrófa felé

- 1Andrew – Mitrokhin: *Mitrokhin Archive II*, 178–80.
- 2Sreedhar – Cavanagh: „US Interests in Iran”, 140.
- 3C. Andrew – O. Gordievsky: *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*. London, 1990, 459.
- 4W. Sullivan: *Mission to Iran: The Last Ambassador*. New York, 1981, 201–203, 233; Sick: *All Fall Down*, 81–87; A. Moens: „President Carter’s Advisors.” *Political Science Quarterly* 106.2 (1991): 244.
- 5Z. Brzezinski: *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981*. London, 1983, 38.
- 6„Exiled Ayatollah Khomeini returns to Iran.” BBC News, 1979. február 1.
- 7Sick: *All Fall Down*, 154–56; D. Farber: *Taken Hostage: The Iran Hostage Crisis and America’s First Encounter with Radical Islam*. Princeton, 2005, 99–100, 111–13.
- 8C. Vance: *Hard Choices: Critical Years in America’s Foreign Policy*. New York, 1983, 343; B. Glad: *An Outsider in the White House: Jimmy Carter, his Advisors, and the Making of American Foreign Policy*. Ithaca, New York, 1979, 173.
- 9*Constitution of the Islamic Republic of Iran*. Berkeley, 1980.
- 10„Presidential Approval Ratings – Historical Statistics and Trends”, www.gallup.com.
- 11A. Cordesman: *The Iran–Iraq War and Western Security, 1984–1987*. London, 1987, 26. Lásd még D. Kinsella: „Conflict in Context: Arms Transfers and Third World Rivalries during the Cold War.” *American Journal of Political Science* 38.3 (1994): 573.
- 12Sreedhar – Cavanagh: „US Interests in Iran”, 143.
- 13„Comment by Sir A. D. Parsons, Her Majesty’s Ambassador, Teheran, 1974–1979” in: N. Browne: *Report on British Policy on Iran, 1974–1978*. London, 1980, B melléklet.
- 14R. Cottam: „US and Soviet Responses to Islamic Political Militancy” in: N. Keddie – M. Gasiorowski (szerk.): *Neither East*

nor West: Iran, the Soviet Union and the United States. New Haven, 1990, 279; A. Rubinstein: „The Soviet Union and Iran under Khomeini.” *International Affairs* 57.4 (1981): 599.

- [15](#)A sajtó megkaparintotta Turner beszámolóját: „Turner Sees a Gap in Verifying Treaty: Says Iran Bases Can’t Be Replaced until ’84.” *The New York Times*, 1979. április 17.
- [16](#)R. Gates: *From the Shadows: The Ultimate Insider’s Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*. New York, 1996. Gates alig mondott el többet, mint hogy a megbeszélések igen kényes tárgyakat érintettek, valamint hogy Turner tengernagy – feltehetően álcázásul – bajuszt növesztett a látogatás idejére, 122–23.
- [17](#)J. Richelson: „The Wizards of Langley: The CIA’s Directorate of Science and Technology” in: R. Jeffreys-Jones – C. Andrew (szerk.): *Eternal Vigilance? 50 Years of the CIA*. London, 1997, 94–95.
- [18](#)Rubinstein: „The Soviet Union and Iran under Khomeini”, 599, 601.
- [19](#)Gates: *From the Shadows*, 132.
- [20](#)R. Braithwaite: *Afgantsy: The Russians in Afghanistan, 1979–1989*. London, 2011, 37–44.
- [21](#)„Main Outlines of the Revolutionary Tasks”; Braithwaite: *Afgantsy*, 42–43; P. Dimitrakis: *The Secret War in Afghanistan: The Soviet Union, China and Anglo-American Intelligence in the Afghan War*. London, 2013, 1–20.
- [22](#)J. Amstutz: *Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation*. Washington, D. C., 1986, 130; H. Bradsher: *Afghanistan and the Soviet Union*. Durham, Észak-Karolina, 1985, 1010.
- [23](#)N. Newell – R. Newell: *The Struggle for Afghanistan*. Ithaca, New York, 1981, 86.
- [24](#)N. Mirdad: *Afghanistan: Political Frailty and External Interference*. 2006, 108.
- [25](#)A. Assifi: „The Russian Rope: Soviet Economic Motives and the Subversion of Afghanistan.” *World Affairs* 145.3 (1982–83): 257.

- [26](#) V. Bukovsky: *Reckoning with Moscow: A Dissident in the Kremlin's Archives*. London, 1998, 380–82.
- [27](#) Gates: *From the Shadows*, 131–32.
- [28](#) US Department of State, Office of Security: *The Kidnapping and Death of Ambassador Adolph Dubs, February 14 1979*. Washington, D. C., 1979.
- [29](#) D. Cordovez – S. Harrison: *Out of Afghanistan: The Inside Story of the Soviet Withdrawal*. Oxford, 1995, 35; D. Camp: *Boots on the Ground: The Fight to Liberate Afghanistan from Al-Qaeda and the Taliban*. Minneapolis, 2012, 8–9.
- [30](#) CIA Briefing Papers, augusztus 20., augusztus 24., szeptember 11., szeptember 14., szeptember 20. Gates: *From the Shadows*, 132–33.
- [31](#), „What Are the Soviets Doing in Afghanistan?”, 1979. szeptember 17., National Security Archive.
- [32](#) D. MacEachin: *Predicting the Soviet Invasion of Afghanistan: The Intelligence Community's Record*. Washington, D. C., 2002; O. Sarin – L. Dvoretzky: *The Afghan Syndrome: The Soviet Union's Vietnam*. Novato, Kalifornia, 1993, 79–84.
- [33](#) M. Brecher – J. Wilkenfeld: *A Study of Crisis*. Ann Arbor, Michigan, 1997, 357.
- [34](#) *Pravda*, 1979. december 29., 30.
- [35](#) Amstutz: *Afghanistan*, 43–44. A pletyka annyira elterjedt – és feltehetően annyira meggyőző volt –, hogy maga Dubs nagykövet is kérte a CIA-tól igazságtartalmának kivizsgálását. Braithwaite: *Afgantsy*, 78–79. A helyben terjedő szóbeszédre lásd R. Garthoff: *Détente and Confrontation: Soviet–American Relations from Nixon to Reagan*. Washington, D. C., 1985, 904. Lásd még Andrew – Mitrokhin: *Mitrokhin Archive II*, 393–94.
- [36](#) A. Ljahovszkij: *Tragedyija i dobleszty Afgana*. Moszkva, 1995, 102.
- [37](#) Braithwaite: *Afgantsy*, 78–79, 71; A. Ljahovszkij: *Tragedyija i dobleszty Afgana*, 181.
- [38](#) Idézi V. Zubok: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, Észak-Karolina, 2007, 262; Coll: *Ghost Wars*, 48.

- [39](#)„Meeting of the Politburo Central Committee”, 1979. március 17., 142–49 in: Dimitrakis: *Secret War*, 133.
- [40](#)A. Ljahovszkij: *Tragedyija i dobleszty Afgana*, 109–12.
- [41](#)*Pravda*, 1980. január 13.
- [42](#)Braithwaite: *Afgantsy*, 77.
- [43](#)„The Current Digest of the Soviet Press.” *American Association for the Advancement of Slavic Studies* 31 (1979): 4.
- [44](#)Zubok: *A Failed Empire*, 262.
- [45](#)A. Ljahovszkij: *Tragedyija i dobleszty Afgana*, 215.
- [46](#)*Pravda*, 1980. január 13.
- [47](#)Idézi A. Ljahovszkij: *Tragedyija i dobleszty Afgana*, 252.
- [48](#)Brzezinski nem tartja különösebben jelentősnek az effajta figyelmeztetéseket: *Power and Principle*, 472–75; Vance: *Hard Choices*, 372–73; Glad: *Outsider in the White House*, 176–77.
- [49](#)D. Harris: *The Crisis: The President, the Prophet, and the Shah: 1979 and the Coming of Militant Islam*. New York, 2004, 193.
- [50](#)Uo., 199–200.
- [51](#)Farber: *Taken Hostage*, 41–42.
- [52](#)Saunders: „Diplomacy and Pressure, November 1979 – May 1980” in: W. Christopher (szerk.): *American Hostages in Iran: Conduct of a Crisis*. New Haven, 1985, 78–79.
- [53](#)H. Alikhani: *Sanctioning Iran: Anatomy of a Failed Policy*. New York, 2001, 67.
- [54](#)„Rivals doubt Carter will retain poll gains after Iran crisis.” *The Washington Post*, 1979. december 17. Lásd C. Emery: „The Transatlantic and Cold War Dynamics of Iran Sanctions, 1979–1980.” *Cold War History* 10.3 (2010): 374–76.
- [55](#)„Text of Khomeini speech”, 1979. november 20., a Nemzetbiztonsági Tanács feljegyzése Carter elnöknek, idézi Emery: „Iran Sanctions”, 374.
- [56](#)Uo.
- [57](#)Uo., 375.

- [58](#) „The Hostage Situation”, a CIA igazgatójának feljegyzése, 1980. január 9., idézi Emery: „Iran Sanctions”, 380.
- [59](#) Carter: *Keeping Faith*, 475.
- [60](#) Uo. Lásd még G. Sick: „Military Operations and Constraints” in: Christopher: *American Hostages in Iran*, 144–72.
- [61](#) Woodrow Wilson Center: *The Origins, Conduct, and Impact of the Iran–Iraq War, 1980–1988: A Cold War International History Project Document Reader*. Washington, D. C., 2004.
- [62](#) „NSC on Afghanistan”, Fritz Ermath Brzezinskinek, idézi Emery: „Iran Sanctions”, 379.
- [63](#) „The State of the Union. Address Delivered Before a Joint Session of the Congress”, 1980. január 23., 197.
- [64](#) M. Bowden: *Guests of the Ayatollah: The First Battle in America’s War with Militant Islam*. 2006, 359–61.
- [65](#) J. Kyle – J. Eidson: *The Guts to Try: The Untold Story of the Iran Hostage Rescue Mission by the On-Scene Desert Commander*. New York, 1990; lásd még P. Ryan: *The Iranian Rescue Mission: Why It Failed*. Annapolis, 1985.
- [66](#) S. Mackey: *The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation*. New York, 1996, 298.
- [67](#) Brzezinski Carternek, 1980. január 3. in: H. Brands: „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran: Was There a Green Light?” *Cold War History* 12.2 (2012): 322–23; lásd még O. Njølstad: „Shifting Priorities: The Persian Gulf in US Strategic Planning in the Carter Years.” *Cold War History* 4.3 (2004): 30–38.
- [68](#) R. Takeyh: „The Iran–Iraq War: A Reassessment.” *Middle East Journal* 64 (2010): 367.
- [69](#) A. Bani-Sadr: *My Turn to Speak: Iran, the Revolution and Secret Deals with the US*. Washington, D. C., 1991, 13, 70–71; D. Hiro: *Longest War: The Iran–Iraq Military Conflict*. New York, 1991, 71–72; S. Fayazmanesh: *The United States and Iran: Sanctions, Wars and the Policy of Dual Containment*. New York, 2008, 16–17.

- [70](#) Brands: „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran”, 321–37.
- [71](#) K. Woods – M. Stout: „New Sources for the Study of Iraqi Intelligence during the Saddam Era.” *Intelligence and National Security* 25.4 (2010): 558.
- [72](#) „Transcript of a Meeting between Saddam Hussein and his Commanding Officers at the Armed Forces General Command”, 1980. november 22., idézi H. Brands – D. Palkki: „Saddam Hussein, Israel, and the Bomb: Nuclear Alarmism Justified?” *International Security* 36.1 (2011): 145–46.
- [73](#) „Meeting between Saddam Hussein and High-Ranking Officials”, 1980. szeptember 16. in: K. Woods – D. Palkki – M. Stout (szerk.): *The Saddam Tapes: The Inner Workings of a Tyrant’s Regime*. Cambridge, 2011, 134.
- [74](#) Idézi Brands – Palkki: „Saddam, Israel, and the Bomb”, 155.
- [75](#) „President Saddam Hussein Meets with Iraqi Officials to Discuss Political Issues”, 1979. november in: Woods – Palkki – Stout: *Saddam Tapes*, 22.
- [76](#) Idézi Brands: „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran”, 331. Szaddám paranoiás nézeteiről lásd K. Woods – J. Lacey – W. Murray: „Saddam’s Delusions: The View from the Inside.” *Foreign Affairs* 85.3 (2006): 2–27.
- [77](#) J. Parker: *Persian Dreams: Moscow and Teheran since the Fall of the Shah*. Washington, D. C, 2009, 6–10.
- [78](#) Brands: „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran”, 331.
- [79](#) O. Smolansky – B. Smolansky: *The USSR and Iraq: The Soviet Quest for Influence*. Durham, Észak-Karolina, 1991, 230–34.
- [80](#) „Military Intelligence Report about Iran”, 1980. július 1., idézi Brands: „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran”, 334; valamint H. Brands: „Why Did Saddam Hussein Invade Iran? New Evidence on Motives, Complexity, and the Israel Factor.” *Journal of Military History* 75 (2011): 861–65; uő: „Saddam and Israel: What Do the New Iraqi Records Reveal?” *Diplomacy & Statecraft* 22.3 (2011): 500–20.

- [81](#) Brands: „Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran”, 323.
- [82](#) Sick: *All Fall Down*, 313–14; J. Dumbrell: *The Carter Presidency: A Re-Evaluation*. Manchester, 2005, 171.
- [83](#) Brzezinski: *Power and Principle*, 504.
- [84](#) J.-M. Xaviere (ford.): *Sayings of the Ayatollah Khomeini: Political, Philosophical, Social and Religious: Extracts from Three Major Works by the Ayatollah*. New York, 1980, 8–9.
- [85](#) E. Abrahamian: *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. London, 1989, 51.
- [86](#) T. Parsi: *The Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Iran, Israel and the United States*. New Haven, 2007, 107.
- [87](#) R. Claire: *Raid on the Sun: Inside Israel’s Secret Campaign that Denied Saddam Hussein the Bomb*. New York, 2004.
- [88](#) Woods – Palkki – Stout: *Saddam Tapes*, 79.
- [89](#) „Implications of Iran’s Victory over Iraq”, 1982. június 8., National Security Archive.
- [90](#) *The Times*, 1982. július 14.
- [91](#) G. Shultz: *Turmoil and Triumph: Diplomacy, Power and the Victory of the American Deal*. New York, 1993, 235.
- [92](#) B. Jentleson: *Friends Like These: Reagan, Bush, and Saddam, 1982–1990*. New York, 1994, 35; J. Hiltermann: *A Poisonous Affair: America, Iraq and the Gassing of Halabja*. Cambridge, 2007, 42–44.
- [93](#) „Talking Points for Amb. Rumsfeld’s Meeting with Tariq Aziz and Saddam Hussein”, 1983. december 14., idézi B. Gibson: *Covert Relationship: American Foreign Policy, Intelligence and the Iran–Iraq War, 1980–1988*. Santa Barbara, 2010, 111–12.
- [94](#) Idézi Gibson: *Covert Relationship*, 113.
- [95](#) H. Brands – D. Palkki: „Conspiring Bastards: Saddam Hussein’s Strategic View of the United States.” *Diplomatic History* 36.3 (2012): 625–59.
- [96](#) „Talking Points for Ambassador Rumsfeld’s Meeting with Tariq Aziz and Saddam Hussein”, 1983. december 4., idézi Gibson: *Covert*

Relationship, 111.

[97](#)Gibson: *Covert Relationship*, 113–18.

[98](#)Howe tengernagy a külügyminiszternek: „Iraqi Use of Chemical Weapons”, 1983. november 1., idézi Gibson: *Covert Relationship*, 107.

[99](#)Idézi Z. Fredman: „Shoring up Iraq, 1983 to 1990: Washington and the Chemical Weapons Controversy.” *Diplomacy & Statecraft* 23.3 (2012): 538.

[100](#)Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 540. sz. határozata a hadműveletek befejezésére szólított fel, de a vegyi fegyverekről nem tett említést. Egy magas beosztású ENSZ-tisztviselő szerint Javier Pérez de Cuéllar főtitkárnak a kérdés kivizsgálására tett javaslata „sarkvidékien fagyos fogadtatásra talált; a Biztonsági Tanács hallani sem akart a dologról”. Hiltermann: *A Poisonous Affair*, 58. Lásd még Gibson: *Covert Relationship*, 108–109.

[101](#)Fredman: „Shoring up Iraq”, 539.

[102](#)„Iraqi Use of Chemical Weapons” in: Gibson: *Covert Relationship*, 108.

[103](#)Fredman: „Shoring Up Iraq”, 542.

[104](#)A. Neier: „Human Rights in the Reagan Era: Acceptance by Principle.” *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 506.1 (1989): 30–41.

[105](#)Braithwaite: *Afgantsy*, 201–202, valamint M. Bearden – J. Risen: *Afghanistan: The Main Enemy*. New York, 2003, 227, 333–36.

[106](#)Braithwaite: *Afgantsy*, 214; D. Gaj – V. Sznyegirjev: *Vtorzsenyije*. Moszkva, 1991, 139.

[107](#)Braithwaite: *Afgantsy*, 228–29.

[108](#)Uo., 223.

[109](#)J. Hershberg: „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair: Missing Links?” *Cold War History* 3.3 (2003): 27.

[110](#)National Security Decision Directive 166, 1985. március 27., National Security Archive.

[111](#)Hershberg: „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair”, 28; lásd még H. Teicher – G. Teicher: *Twin Pillars to Desert*

Storm: America's Flawed Vision in the Middle East from Nixon to Bush. New York, 1993, 325–26.

[112](#)Braithwaite: *Afgantsy*, 215.

[113](#)Coll: *Ghost Wars*, 161–62, 71–88.

[114](#)*Beijing Review*, 1980. január 7.

[115](#)M. Malik: *Assessing China's Tactical Gains and Strategic Losses Post-September 11*. Carlisle Barracks, 2002, idézi S. Mahmud Ali: *US–China Cold War Collaboration: 1971–1989*. Abingdon, 2005, 177.

[116](#)Braithwaite: *Afgantsy*, 212–13.

[117](#)Idézi Teicher – Teicher: *Twin Pillars to Desert Storm*, 328.

[118](#)„Toward a Policy in Iran” in: *The Tower Commission Report: The Full Text of the President's Special Review Board*. New York, 1987, 112–15.

[119](#)H. Brands: „Inside the Iraqi State Records: Saddam Hussein, »Irrangate« and the United States.” *Journal of Strategic Studies* 34.1 (2011): 103.

[120](#)H. Emadi: *Politics of the Dispossessed: Superpowers and Developments in the Middle East*. Westport, Connecticut, 2001, 41.

[121](#)Hershberg: „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair”, 30–31.

[122](#)Uo., 35, 37–39.

[123](#)M. Yousaf – M. Adkin: *The Bear Trap*. London, 1992, 150.

[124](#)„Memorandum of Conversation, 1986. május 26.”, *Tower Commission Report*, 311–12; Hershberg: „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair”, 40, 42.

[125](#)Idézi Hershberg: „The War in Afghanistan and the Iran–Contra Affair”, 39.

[126](#)S. Yetiv: *The Absence of Grand Strategy: The United States in the Persian Gulf, 1972–2005*. Baltimore, 2008, 57.

[127](#)E. Hooglund: „The Policy of the Reagan Administration toward Iran” in: Keddie – Gasiorowski: *Neither East nor West*, 190.
További példa: Brands: „Inside the Iraqi State Records”, 100.

- [128](#)K. Woods: *Mother of All Battles: Saddam Hussein's Strategic Plan for the Persian Gulf War*. Annapolis, 2008, 50.
- [129](#)B. Souresrafil: *Khomeini and Israel*. London, 1988, 114.
- [130](#)*Report of the Congressional Committees Investigating the Iran–Contra Affair, with Supplemental, Minority, and Additional Views*. Washington, D. C., 1987, 176.
- [131](#)A fegyvereladásokról lásd: *Report of the Congressional Committees Investigating the Iran–Contra Affair*, passim.
- [132](#)A. Hayes: „The Boland Amendments and Foreign Affairs Deference.” *Columbia Law Review* 88.7 (1988): 1534–74.
- [133](#)„Address to the Nation on the Iran Arms and Contra Aid Controversy”, 1986. november 13., *PPPUS: Ronald Reagan, 1986*, 1546.
- [134](#)„Address to the Nation on the Iran Arms and Contra Aid Controversy”, 1987. március 4., *PPPUS: Ronald Reagan, 1987*, 209.
- [135](#)L. Walsh: *Final Report of the Independent Counsel for Iran/Contra Matters*. 4 k., Washington, D. C., 1993.
- [136](#)G. H. W. Bush: „Grant of Executive Clemency”, Proclamation 6518, 1992. december 24. *Federal Register* 57.251, 62145–46.
- [137](#)„Cabinet Meeting regarding the Iran–Iraq War, mid-November 1986”, illetve „Saddam Hussein Meeting with Ba’ath Officials”, 1987 eleje, mindkettőt idézi Brands: „Inside the Iraqi State Records”, 105.
- [138](#)„Saddam Hussein Meeting with Ba’ath Officials’, 1987 eleje, idézi Brands: „Inside the Iraqi State Records”, 112–13.
- [139](#)Uo., 113.
- [140](#)*Comprehensive Report of the Special Advisor to the Director of Central Intelligence on Iraq's Weapons of Mass Destruction*. 3 k., 2004, 1, 31; Brands: „Inside the Iraqi State Records”, 113.
- [141](#)Colin Powell feljegyzései az 1987. január 21-i ülésről. Woodrow Wilson Center: *The Origins, Conduct, and Impact of the Iran–Iraq War*.
- [142](#)Brands: „Inside the Iraqi State Records”, 112.

- [143](#)D. Neff: „The US, Iraq, Israel and Iran: Backdrop to War.” *Journal of Palestinian Studies* 20.4 (1991): 35.
- [144](#)Brands – Palkki: „Conspiring Bastards”, 648.
- [145](#)Fredman: „Shoring Up Iraq”, 548.
- [146](#)WikiLeaks, 90 BAGHDAD 4237.
- [147](#)„Excerpts from Iraqi Document on Meeting with US Envoy.” *The New York Times*, 1990. szeptember 23.

25. fejezet • Út a tragédia felé

- [1](#)Paul a külügy- és nemzetközösségi minisztériumnak: „Saddam Hussein al-Tikriti”, 1969. december 20., FCO 17/871; „Saddam Hussein”, távirat a brit nagykövetségről, Bagdad a külügy- és nemzetközösségi minisztériumnak, London, 1969. december 20., FCO 17/871.
- [2](#)„Rumsfeld Mission: December 20 Meeting with Iraqi President Saddam Hussein”, National Security Archive. A franciákról és Szaddámról: C. Saint-Prot: *Saddam Hussein: un gaullisme arabe?* Párizs, 1987; lásd még D. Styan: *France and Iraq: Oil, Arms and French Policy Making in the Middle East*. London, 2006.
- [3](#)„Saddam and his Senior Advisors Discussing Iraq’s Historical Rights to Kuwait and the US Position”, 1990. december 15. in: Woods – Palkki – Stout: *Saddam Tapes*, 34–35.
- [4](#)George H. W. Bush: „National Security Directive 54. Responding to Iraqi Aggression in the Gulf”, 1991. január 15., National Security Archive.
- [5](#)G. Bush: *Speaking of Freedom: The Collected Speeches of George H. W. Bush*. New York, 2009, 196–97.
- [6](#)J. Woodard: *The America that Reagan Built*. Westport, Connecticut, 2006, 139, 39. jegyzet.
- [7](#)George H. W. Bush: „National Security Directive 54. Responding to Iraqi Aggression in the Gulf.”

- [8](#)G. Bush – B. Scowcroft: *A World Transformed*. New York, 1998, 489.
- [9](#)Idézi J. Connelly: „In Northwest: Bush–Cheney Flip Flops Cost America in Blood.” *Seattle Post-Intelligencer*, 2004. július 29. Lásd még B. Montgomery: *Richard B. Cheney and the Rise of the Imperial Vice Presidency*. Westport, Connecticut, 2009, 95.
- [10](#)W. Martel: *Victory in War: Foundations of Modern Strategy*. Cambridge, 2011, 248.
- [11](#)Bush: „Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union”, 1992. január 28., *PPPUS: George Bush, 1992–1993*. 157.
- [12](#)A Szovjetunió összeomlásáról lásd S. Plokhy: *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*. New York, 2014; a korabeli Kínáról: L. Brandt – T. Rawski (szerk.): *China’s Great Economic Transformation*. Cambridge, 2008.
- [13](#)Bush: „State of the Union”, 1992. január 28., 157.
- [14](#)Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 687. sz. határozata (1991), 20. cikkely.
- [15](#)S. Zahdi – M. Smith Fawzi: „Health of Baghdad’s Children.” *Lancet* 346.8988 (1995): 1485; C. Ronsmans et al.: „Sanctions against Iraq.” *Lancet* 347.8995 (1996): 198–200. A halálozási adatokat később lefelé módosították: S. Zaidi: „Child Mortality in Iraq.” *Lancet* 350.9084 (1997): 1105.
- [16](#)*60 Minutes*, CBS, 1996. május 12.
- [17](#)B. Lambeth: *The Unseen War: Allied Air Power and the Takedown of Saddam Hussein*. Annapolis, 2013, 61.
- [18](#)Lásd C. Gray: „From Unity to Polarization: International Law and the Use of Force against Iraq.” *European Journal of International Law* 13.1 (2002): 1–19. Lásd még A. Bernard: „Lessons from Iraq and Bosnia on the Theory and Practice of No-Fly Zones.” *Journal of Strategic Studies* 27 (2004): 454–78.
- [19](#)Iraq Liberation Act, 1998. október 28.
- [20](#)Bill Clinton: „Statement on Signing the Iraq Liberation Act of 1998”, 1998. október 31., *PPPUS: William J. Clinton, 1998*, 1938–39.

- [21](#) S. Aubrey: *The New Dimension of International Terrorism*. Zürich, 2004, 53–56; M. Ensalaco: *Middle Eastern Terrorism: From Black September to September 11*. Philadelphia, 2008, 183–86; a dahráni támadásról azonban lásd C. Shelton: „The Roots of Analytic Failure in the US Intelligence Community.” *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 24.4 (2011): 650–51.
- [22](#) Válasz Clinton elnök levelére, 1999 (pontosabb dátum nélkül). Clinton Presidential Records, Near Eastern Affairs, Box 2962; Folder: Iran–US, National Security Archive. Clinton elnök üzenetéről, amelyet Omán külügyminisztere kézbesített, lásd „Message to President Khatami from President Clinton”, 1999 (pontosabb dátum nélkül), National Security Archive.
- [23](#) „Afghanistan: Taliban seeks low-level profile relations with [United States government] – at least for now”, iszlámábádi amerikai nagykövetség, 1996. október 8., National Security Archive.
- [24](#) „Afghanistan: Jalaluddin Haqqani’s emergence as a key Taliban Commander”, iszlámábádi amerikai nagykövetség, 1997. január 7., National Security Archive.
- [25](#) „Usama bin Ladin: Islamic Extremist Financier”, a CIA által összeállított életrajz, 1996, National Security Archive.
- [26](#) „Afghanistan: Taliban agrees to visits of militant training camps, admit Bin Ladin is their guest”, a pesavari amerikai konzulátus távirata, 1996. január 9., National Security Archive.
- [27](#) Uo.
- [28](#) *National Commission on Terrorist Attacks upon the United States*. Washington, D. C., 2004, 113–14.
- [29](#) Bill Clinton: „Address to the Nation”, 1998. augusztus 20., *PPPUS: Clinton, 1998*, 1461. Az elnök három nappal azelőtt tette mára híressé vált tanúvallomását arról, hogy ügyvédjének korábbi állítása („egyáltalán nincs semmiféle jellegű vagy formájú szexuális kapcsolata” Monica Lewinskyval) megfelelt az igazságnak, „attól függően, hogy mit jelent az a szó, hogy »nincs«”. *Appendices to the Referral to the US House of Representatives*. Washington, D. C., 1998, 1, 510.

- [30](#) „Afghanistan: Reaction to US Strikes Follows Predictable Lines: Taliban Angry, their Opponents Support US”, iszlámábádi amerikai nagykövetség, távirat, 1998. augusztus 21., National Security Archive.
- [31](#) „Bin Ladin’s Jihad: Political Context”, US Department of State, Bureau of Intelligence and Research, Intelligence Assessment, 1998. augusztus 28., National Security Archive.
- [32](#) „Afghanistan: Taliban’s Mullah Omar’s 8/22 Contact with State Department”, külügyminisztérium, távirat, 1998. augusztus 23., National Security Archive.
- [33](#) „Osama bin Laden: Taliban Spokesman Seeks New Proposal for Resolving bin Laden Problem”, külügyminisztérium, távirat, 1998. november 28., National Security Archive.
- [34](#) Uo.
- [35](#) „Afghanistan: Taliban’s Mullah Omar’s 8/22 Contact with State Department”, külügyminisztérium, távirat, 1998. augusztus 23., National Security Archive.
- [36](#) Uo.
- [37](#) Például „Afghanistan: Tensions Reportedly Mount within Taliban as Ties with Saudi Arabia Deteriorate over Bin Ladin”, amerikai nagykövetség, Iszlámábád, távirat, 1998. október 28.; „Usama bin Ladin: Coordinating our Efforts and Sharpening our Message on Bin Ladin”, amerikai nagykövetség, Iszlámábád, távirat, 1998. október 19.; „Usama bin Ladin: Saudi Government Reportedly Turning the Screws on the Taliban on Visas”, amerikai nagykövetség, Iszlámábád, távirat, 1998. december 22., National Security Archive.
- [38](#) *Osama bin Laden: A Case Study*. Sandia Research Laboratories, 1999, National Security Archive.
- [39](#) „Afghanistan: Taleban External Ambitions.” US Department of State, Bureau of Intelligence and Research, 1998. október 28., National Security Archive.
- [40](#) A. Rashid: *Taliban: The Power of Militant Islam in Afghanistan and Beyond*. Javított kiadás, London, 2008.
- [41](#) *Osama bin Laden: A Case Study*, 13.

- [42](#)„Bin Ladin Determined to Strike in US”, 2001. augusztus 6., National Security Archive.
- [43](#)„Searching for the Taliban’s Hidden Message”, amerikai nagykövetség, Iszlámábád, távirat, 2000. szeptember 19., National Security Archive.
- [44](#)*The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States*. New York, 2004, 19.
- [45](#)Uo., passim.
- [46](#)George W. Bush: „Address to the Nation on the Terrorist Attacks”, 2001. szeptember 11., *PPPUS: George W. Bush, 2001*, 1099–100.
- [47](#)„Arafat Horrified by Attacks, But Thousands of Palestinians Celebrate; Rest of World Outraged.” *Fox News*, 2001. szeptember 12.
- [48](#)A pakisztáni tálib nagykövet, Abdul Szalám Zaíf nyilatkozata, 2001. szeptember 12., National Security Archive.
- [49](#)Al-Dzsazíra, 2001. szeptember 12.
- [50](#)„Action Plan as of 9/13/2001, 7:55 am”, az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériuma, 2001. szeptember 13., National Security Archive.
- [51](#)„Deputy Secretary Armitage’s Meeting with Pakistani Intel Chief Mahmud: You’re Either with Us or You’re Not”, az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériuma, távirat, 2001. szeptember 13., National Security Archive.
- [52](#)„Message to Taliban”, az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériuma, távirat, 2001. október 7., National Security Archive.
- [53](#)„Memorandum for President Bush: Strategic Thoughts”, Office of the Secretary of Defense, 2001. szeptember 30., National Security Archive.
- [54](#)President Bush, State of the Union address, 2002. január 29., *PPPUS: Bush, 2002*, 131.

- [55](#) „US Strategy in Afghanistan: Draft for Discussion”, Nemzetbiztonsági Tanács, feljegyzés, 2001. október 16., National Security Archive.
- [56](#) „Information Memorandum. Origins of the Iraq Regime Change Policy”, az Egyesült Államok külügyminisztériuma, 2001. január 23., National Security Archive.
- [57](#) „Untitled”, Donald Rumsfeld-feljegyzések, 2001. november 27., National Security Archive.
- [58](#) Uo.
- [59](#) „Europe: Key Views on Iraqi Threat and Next Steps”, 2001. december 18.; „Problems and Prospects of »Justifying« War with Iraq”, 2002. augusztus 29.; US Department of State, Bureau of Intelligence and Research Intelligence Assessment, National Security Archive. Lord Goldsmith a miniszterelnöknek: „Iraq”, 2002. július 30.; „Iraq: Interpretation of Resolution 1441”, vázlat, 2003. január 14.; „Iraq: Interpretation of Resolution 1441”, vázlat, 2003. február 12., The Iraq Enquiry Archive.
- [60](#) „To Ousted Boss, Arms Watchdog Was Seen as an Obstacle in Iraq”, *The New York Times*, 2013. október 13.
- [61](#) „Remarks to the United Nations Security Council”, 2003. február 5., National Security Archive.
- [62](#) „The Status of Nuclear Weapons in Iraq”, 2003. január 27., IAEA, National Security Archive.
- [63](#) „An Update on Inspection”, 2003. január 27., UNMOVIC, National Security Archive.
- [64](#) Woods – Stout: „New Sources for the Study of Iraqi Intelligence”, elsősorban az 548–52.
- [65](#) „Remarks to the United Nations Security Council”, 2003. február 5.;
vö.: „Iraqi Mobile Biological Warfare Agent Production Plants”, CIA-jelentés, 2003. május 28., National Security Archive.
- [66](#) „The Future of the Iraq Project”, külügyminisztérium, 2003. április 20., National Security Archive.
- [67](#) Ari Fleischer: sajtótájékoztató, 2003. február 18.; Paul Wolfowitz: „Testimony before House Appropriations Subcommittee on Defense”, 2003. március 27.

- [68](#)„US Strategy in Afghanistan: Draft for Discussion”, Nemzetbiztonsági Tanács, memorandum, 2001. október 16., National Security Archive.
- [69](#)Planning Group Polo Step, US Central Command Slide Compilation, kb. 2002. augusztus 15., National Security Archive.
- [70](#)H. Fischer: „US Military Casualty Statistics: Operation New Dawn, Operation Iraqi Freedom and Operation Enduring Freedom.” *Congressional Research Service*, RS22452, Washington, D. C., 2014.
- [71](#)Az Irakban és Afganisztánban 2001 és 2004 között meghalt vagy megsebesült polgári személyek száma a becslések szerint 170 000 és 220 000 között volt. Lásd például: www.costsofwar.org.
- [72](#)L. Bilmes: „The Financial Legacy of Iraq and Afghanistan: How Wartime Spending Decisions Will Constrain Future National Security Budgets.” *Harvard Kennedy School Faculty Research Working Paper Series*, 2013. március.
- [73](#)R. Gates: *Memoirs of a Secretary at War*. New York, 2014, 577.
- [74](#)„How is Hamid Karzai Still Standing?” *The New York Times*, 2013. november 20.
- [75](#)„Memorandum for President Bush: Strategic Thoughts”, National Security Archive.
- [76](#)„»Rapid Reaction Media Team« Concept”, US Department of Defense, Office of the Assistant Secretary for Special Operations and Low-Intensity Conflict, 2003. január 16., National Security Archive.
- [77](#)M. Phillips: „Cheney Says He was Proponent for Military Action against Iran.” *The Wall Street Journal*, 2009. augusztus 30.
- [78](#)„Kerry presses Iran to prove its nuclear program peaceful.” Reuters, 2013. november 19.
- [79](#)„Full Text: Al-Arabiya Interview with John Kerry”, 2014. január 23., www.alarabiya.com.
- [80](#)Barack Obama: „Remarks by the President at AIPAC Policy Conference”, 2012. március 4., Fehér Ház.

[81](#)D. Sanger: „Obama Order Sped Up Wave of Cyber-Attacks against Iran.” *The New York Times*, 2012. június 1.; uő: *Confront and Conceal: Obama’s Secret Wars and Surprising Use of American Power*. New York, 2012.

Összegzés • Az új selyemút

- [1](#)B. Gelb: *Caspian Oil and Gas: Production and Prospects*. 2006; *BP Statistical Review of World Energy, June 2006*; PennWell Publishing Company: *Oil & Gas Journal*, 2005. december 19.; Energy Information Administration: *Caspian Sea Region: Survey of Key Oil and Gas Statistics and Forecasts*, 2006. július; „National Oil & Gas Assessment.” US Geological Survey, 2005.
- [2](#)T. Klett – C. Schenk – R. Charpentier – M. Brownfield – J. Pitman – T. Cook – M. Tennyson: „Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the Volga-Ural Region Province, Russia and Kazakhstan.” *US Geological Service* (2010): 3095–96.
- [3](#)Zelenyj Front: „Vivoz csernozjoma v Peszocsinye: brakonjeri zagyerzsanyi.” Sajtóközlemény, Harkiv, 2011. június 12.
- [4](#)Világbank: *World Price Watch*. Washington, D. C., 2012.
- [5](#)Afganisztán adja az ópium világtermelésének 74 (2007-ben még 92) százalékát. *United Nations Office on Drugs and Crime – World Drug Report 2011*. Bécs, 2011, 20. Sajátos módon ahogy a helyi ópiumárak csökkennek, úgy lesz egyre hatékonyabb az anyag előállítására elleni küzdelem, aminek következtében az árak ismét emelkednek, tehát egyre jövedelmezőbbé válik a termelés és a szállítás. Frissebb adatokért lásd: *Afghanistan Opium Price Monitoring: Monthly Report* (kábitószer-ellenes minisztérium, Afganisztáni Iszlám Köztársaság, Kabul, valamint az ENSZ Kábítószer- és Bűnüldözési Hivatala, Kabul, 2010. március).
- [6](#)„Lifestyles of the Kazakhstani leadership”, amerikai diplomáciai üzenet, EO 12958, 2008. április 17., WikiLeaks.
- [7](#)*The Guardian*, 2015. április 15.

- [8](#)„President Ilham Aliyev – Michael (Corleone) on the Outside, Sonny on the Inside”, USA-diplomáciai távirat, 2009. szeptember 18., WikiLeaks EO 12958; Aliyev dubaji ingatlanairól lásd *The Washington Post*, 2010. március 5.
- [9](#)„HIV created by West to enfeeble third world, claims Mahmoud Ahmadinejad.” *Daily Telegraph*, 2012. január 18.
- [10](#)Hillary Clinton: „Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting.” New York, 2011. szeptember 22., US State Department.
- [11](#)J. O’Neill: *Building with Better BRICS*, Global Economics Paper, No. 66, Goldman Sachs, 2003; R. Sharma: *Breakout Nations: In Pursuit of the Next Economic Miracles*. London, 2012; J. O’Neill: *The Growth Map: Economic Opportunity in the BRICs and Beyond*. London, 2011.
- [12](#)Jones Lang Lasalle: *Central Asia: Emerging Markets with High Growth Potential*. 2012. február.
- [13](#)www.rotana.com/erbilrotana.
- [14](#)*The World in London: How London’s Residential Resale Market Attracts Capital from across the Globe*, Savills Research (2011).
- [15](#)A kameruni származású nemzetközi futballszár, Samuel Eto’o 2011-ben igazolt át a Barcelonától, Associated Press, 2011. augusztus 23. A 2010-es U–17 női labdarúgó-világbajnokság megnyitóünnepségén a díjnyertes Shiv Shakit táncsoport tartott tízperces előadást, „Grand Opening: Trinbagonian treat in store for U-17 Women’s World Cup.” *Trinidad Express*, 2010. augusztus 27.
- [16](#)T. Kutchins – T. Sanderson – D. Gordon: *The Northern Distribution Network and the Modern Silk Road: Planning for Afghanistan’s Future*. Center for Strategic and International Studies, Washington, D. C., 2009.
- [17](#)I. Danchenko – C. Gaddy: „The Mystery of Vladimir Putin’s Dissertation”, a szerzők előadásának (Brookings Institution Foreign Policy Program panel) szerkesztett változata, 2006. március 30.
- [18](#)„Putin pledges \$43 billion for infrastructure”, Associated Press, 2013. június 21. A becslésekről lásd International Association

- „Coordinating Council on Trans-Siberian Transportation”, „Transsib: Current Situation and New Business Perspectives in Europe–Asian Traffic”, UNECE Workgroup, 2013. szeptember 9.
- [19](#)Lásd például: *Beijing Times*, 2014. május 8.
- [20](#)„Hauling New Treasure along Silk Road.” *The New York Times*, 2013. július 20.
- [21](#)Kína hatásáról az arany kiskereskedelmi árára: Arany Világtanács: *China’s Gold Market: Progress and Prospects* (2014). A Prada-csoport eladásai a 2011-es év során 40%-kal emelkedtek, *Annual Report, Prada Group* (2011). 2013 végén a Prada-csoport Kínában, Hongkongban, Tajvanon és Makaón keletkezett bevételei csaknem kétszeresen haladták meg az észak- és dél-amerikaiak együttes összegét, *Annual Report* (2014).
- [22](#)Lásd például a közelmúltban tett bejelentést arról, hogy 46 milliárd dollárt fektetnek a Kínai–Pakisztáni Gazdasági Folyosó megépítésébe, Hszinhua, 2015. április 21.
- [23](#)*Investigative Report on the US National Security Issues Posed by Chinese Telecommunications Companies Huawei and ZTE*. US House of Representatives Report, 2012. október 8.
- [24](#)Department of Defense: *Sustaining US Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense*. Washington, D. C., 2012.
- [25](#)Barack Obama: „Remarks by the President on the Defense Strategic Review”, 2012. január 5., Fehér Ház.
- [26](#)Ministry of Defence: *Strategic Trends Programme: Global Strategic Trends – Out to 2040*. London, 2010, 10.
- [27](#)International Federation for Human Rights: *Shanghai Cooperation Organisation: A Vehicle for Human Rights Violations*. Párizs, 2012.
- [28](#)„Erdoğan’s Shanghai Organization remarks lead to confusion, concern.” *Today’s Zaman*, 2013. január 28.
- [29](#)Hillary Clinton: „Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting”, 2011. szeptember 22., New York City.
- [30](#)Hszi Csin-ping elnök: „Promote People-to-People Friendship and Create a Better Future”, 2013. szeptember 7., Hszinhua.

Megjegyzés a tulajdonnevek írásmódjáról

A történészek hajlamosak aggályoskodni a személy- és földrajzi nevek írásmódja körül. Egy ilyesfajta könyvnél, amelyikben a szerző igen sokféle nyelvű forrásokra támaszkodik, aligha lehet lefektetni következetesen betartható szabályokat. Az olyan nevek, mint például az *Ivan*, a *João* vagy a *Fernando*, meghagyhatók eredeti formájukban, és csak akkor lesz belőlük *Iván*, *János* és *Ferdinánd*, ha uralkodókról vagy főrendekről van szó; ilyen esetben a többnyire a magyaros ejtés szerint írt *Nyikolaj* is *Miklós* lesz. Földrajzi nevek esetében az aktuális korban használt elnevezéseket használom (*Irán* neve például 1935-ig *Perzsia* volt), és a megszokott írásmódot vagy a jelenleg érvényes helyesírási szótár ajánlásait követem. A vaskövetkezetesség hívei részéről ezúttal nagylelkűségre számítok.

Köszönetnyilvánítás

Oxford a legjobb hely a világon, ahol egy történész dolgozhat. A könyvtár és a gyűjtemények páratlanok, a könyvtárosok ügyessége és leleményessége pedig mindent felülmúl, ha meg kell találniuk valamit. Különös hálát érzek a Bodleian Library, az Oriental Institute Library, a Sackler Library, a Taylor Slavonic and Modern Greek Library és a Middle Eastern Library (St Antony's College), illetve az ott dolgozó könyvtárosok iránt. Nem tudtam volna megírni ezt a könyvet az Oxford University könyvtárában felhalmozott félelmetes tudásanyag és az azt gondozó és kezelő könyvtárosok türelme és segítsége nélkül.

Sok időt töltöttem Kew-ban, ahol a National Archive-ben őrzött külügyminisztériumi leveleket, táviratokat és feljegyzéseket tanulmányoztam, átolvastam a kabinetüléseken készült jegyzőkönyveket és a védelmi minisztérium által felvetett javaslatokat – egyikre sem kellett többet várnom negyven percnél. Bámulom az ott dolgozók munkájának hatékonyságát, és köszönöm a kedvességüket.

A cambridge-i University Library lehetővé tette, hogy tanulmányozzam Lord Hardinge iratait, a Churchill Archives Centre (Churchill College, Cambridge) pedig szívélyesen hozzájárult ahhoz, hogy elolvassam Maurice (Lord) Hankey személyes naplóját, valamint hozzáférést adott a Mark Abrams által létrehozott Propaganda Research Section Papers figyelemre méltó archívumához. Köszönettel tartozom a BP Archive-nak (University of Warwick), és Peter Housegónak, a gyűjtemény igazgatójának, amiért előásott számomra rengeteg, a BP-vel (British Petroleum) és elődeivel, az Anglo-Persian és az Anglo-Iranian Oil Companyval kapcsolatos dokumentumot.

Ugyancsak hálás vagyok a George Washington Universityn működő National Security Archive-nak, ennek a nem kormányzati

kezelésben lévő gyűjteménynek, ahol a nemzetközi ügyekkel és elsősorban az Egyesült Államok 20. és 21. századi történelmével kapcsolatos, a titkosítás alól feloldott iratok találhatóak. Az elmúlt évtizedek eseményeinek valóságos kincstára ez a gyűjtemény; rengeteg fárasztó és időrabló tengerentúli utazástól kímélt meg, hogy egy helyen ilyen hatalmas mennyiségű dokumentumot tanulmányozhattam.

Köszönettel tartozom az oxfordi Worcester College igazgatójának, tanárainak és munkatársainak, akik kimeríthetetlen türelemmel és kedvességgel viseltettek irányomban azóta, hogy két évvel ezelőtt mint Junior Research Fellow megérkeztem. Szerencsésnek mondhatom magam, amiért együtt dolgozhattam az Oxford Centre for Byzantine Research nagyszerű tudós kutatóival; különösen Mark Whittow személye jelentett kifogyhatatlan ösztönzést és bátorítást. Oxfordban és másutt is a kollégákkal folytatott viták és beszélgetések, illetve a Nagy-Britanniában, Európában, Ázsiában és Afrikában tett utazások nagyban elősegítették gondolataim árnyalódását, olykor pedig a tévedések elvetését.

Több kollégám és barátom olvasta el a könyv egyes fejezeteit; mindannyiuknak nagy hálával tartozom. Paul Cartledge, Averil Cameron, Christopher Tyerman, Marek Jankowiak, Dominic Parviz Brookshaw, Lisa Jardine, Mary Laven, Seena Fazel, Colin Greenwood, Anthony McGowan és Nicholas Windsor mélyenszántó és igen hasznos észrevételeikkel járultak hozzá ahhoz, hogy az eredmény jobb legyen, mint nélkülük lett volna. Köszönet Angela McLeannek, amiért felhívta a figyelmemet a pestissel és a járvány közép-ázsiai terjedésével kapcsolatos legfrissebb kutatásokra.

Az utóbbi időben a történelmi munkák egyre szorosabban körülírt témákat és egyre szűkebb időszakokat vizsgálnak; elbűvöl, hogy a Bloomsbury and Knopf szívélyesen befogadott egy nagyralátó, évszázadokon, kontinenseken és kultúrákon átívelő kéziratot. Szerkesztőm, Michael Fishwick az első pillanattól fogva mellettem állt, és arra biztatott, hogy bátran szélesítsem csak a láthatárt, aztán türelmesen kivárta, amíg megteszem. Humora felbecsülhetetlen, éles szeme nélkülözhetetlen, támogatása pedig lankadhatatlan volt. Hálás vagyok a kiadó másik munkatársának, Andrew Millernek is pontos

megállapításaiért, és mindig a legjobbkor érkezett, okos kérdéseikért és ötleteikért.

Bloomsburyben sokan akadnak, akiknek köszönettel tartozom. Anna Simpson emlékezetes bájjal alakította a porondmester szerepét, figyelt arra, hogy a betűtípusoktól a térképekig és a képektől az oldalszámozásig mindig minden a megfelelő helyen és a megkívánt rendben legyen, és végül szépséges, kézbe fogható könyvvé változzon a számítógépben alakuló dokumentum. Peter James többször is átrágtta magát a kéziraton, és elegáns javaslatokat tett a tökéletesítésre – rendkívül nagyra becsülöm nagyszerű ítélőképességét. Catherine Best páratlan precizitással végezte a korrektori munkát; olyan hibákat vett észre, amik fölött ezerszer is elsiklottam volna, David Atkinson pedig hősies munkát végzett a mutató összeállításával. A térképeket készítő Martin Lubikowski szakértelménél csak a türelme volt bámulatosabb. Phil Beresford a remek képeket segített összegyűjteni. Emma Ewbank gyönyörű borítót tervezett. Jude Drake és Helen Flood gondoskodott arról, hogy az emberek el is olvassák, amit írtam.

Kiemelt hálát érzek Catherine Clarke iránt, akivel évekkal ezelőtt Oxfordban együtt ebédeltünk, és egyszer csak azt mondta, hogy szerinte képes lennék számos szálát összefonni egyetlen könyvben – akkor erős kétkedéssel fogadtam a szavait. A kétségek a munka során vissza-visszatértek, különösen éjszakánként. Köszönöm a tanácsait és a biztatását. Hálás vagyok legfőbb New York-i támogatómnak, Zoe Pagnamentának is. Chloe Campbell valóságos őrangyalom volt, végigolvasta a kézirat minden egyes fejezetét, türelemmel és tapintatosan gyomlálva ki a parányi bakikat és hibás fordulatokat.

Szüleim nemegyszer emlékeztettek arra, hogy ők tanítottak járni és beszélni. Kisfiú koromban tőlük kaptam a csodálatos világtérképet, és megengedték, hogy felerősítsem a szobám falára (ragasztószalagot soha nem használhattam, és azt sem hagyták, hogy Star Wars-matricákkal ékesítsem az óceánok részlettelen felületeit). Testvéreimmel szerencsésnek mondhatjuk magunkat, amiért olyan házban nőhettünk fel, ahol az étkezőasztalnál többféle nyelven folyt a beszélgetés, tőlünk pedig elvárták, hogy bekapcsolódjunk a társalgásba. Rendkívül értékes tapasztalat volt,

hogy megértették az emberek beszédét, illetve hogy kihüvelyeztük, amit valójában mondanak. Köszönöm fivéreimnek és nővéreimnek (akik kicsiny gyermekkorunk óra egyben a legjobb barátaim is), hogy magasra tették a mércét, és ők lettek a legkíméletlenebb kritikussaim, rajtuk kívül nem ismerek senkit, aki úgy gondolná, hogy a múlt tanulmányozása könnyű dolog.

Feleségemmel, Jessicával huszonöt éve vagyunk együtt; ösztönöz, biztat és lelkesít egyetemi hallgató korunk óta, amikor az élet értelméről vitatkoztunk, a törzsi népek fontosságáról beszélgettünk, és táncoltunk a cambridge-i kollégiumok pinceklubjaiban. Mindennap bele kell csípnem a karomba, hogy megbizonyosodjam felőle: nem álmodom, és csakugyan ennyire szerencsés fickó vagyok. Ha ő nem lenne, ez a könyv sem születhetett volna meg.

Az ajánlás négy gyermekünknek szól, akik figyeltek, meghallgattak, és egyre nagyszerűbb kérdéseket tettek fel, amikor előbukkantam a dolgozószobámból, vagy hazatértem a klimatizált, hűvös, olykor egzotikus épületekben elhelyezett levéltárakból, hogy megemésszem az aznapi gondolatokat és nehézségeket. Katarina, Flora, Francis és Luke – ti vagytok számomra az öröm és a büszkeség. Most, hogy befejeztem a munkát, annyit játszunk majd a kertben, amennyit csak akartok.

Képmelléklet

A finom kelméket nagy becsben tartották, olykor még
fizetőeszközként is használták őket. Ez a 8–9. században
készült szövet a híres közép-ázsiai lovakat ábrázolja

The Vincent Astor Foundation Gift © Metropolitan Museum of Art

A Selyemúton számtalan természetes és ember alkotta akadály nehezíti az utazó dolgát. A Pamír-hegység hágóit erődítmények védik, mint például a taskurgani kőerőd (*fent*) Kasgár közelében, de éppily embert próbáló a kínai Hszincsiang tartományban lévő Takla-Makán sivatag is (*lent*)

© Feng Wei Photography/Getty Images

© Feng Wei Photography/Getty Images

Baktriai tevéen ülő szogd kereskedőt ábrázoló
kerámiaszobrocska a Tang-dinasztia korából (618–907)

Pictures from History/David Henley/Bridgeman Images

Kész selyemmel foglalatосkodó asszonyok. Ezt a képet a Szung-dinasztiából való Szung Huj-cung császár készítette a 12. század elején

Pictures from History/Bridgeman Images

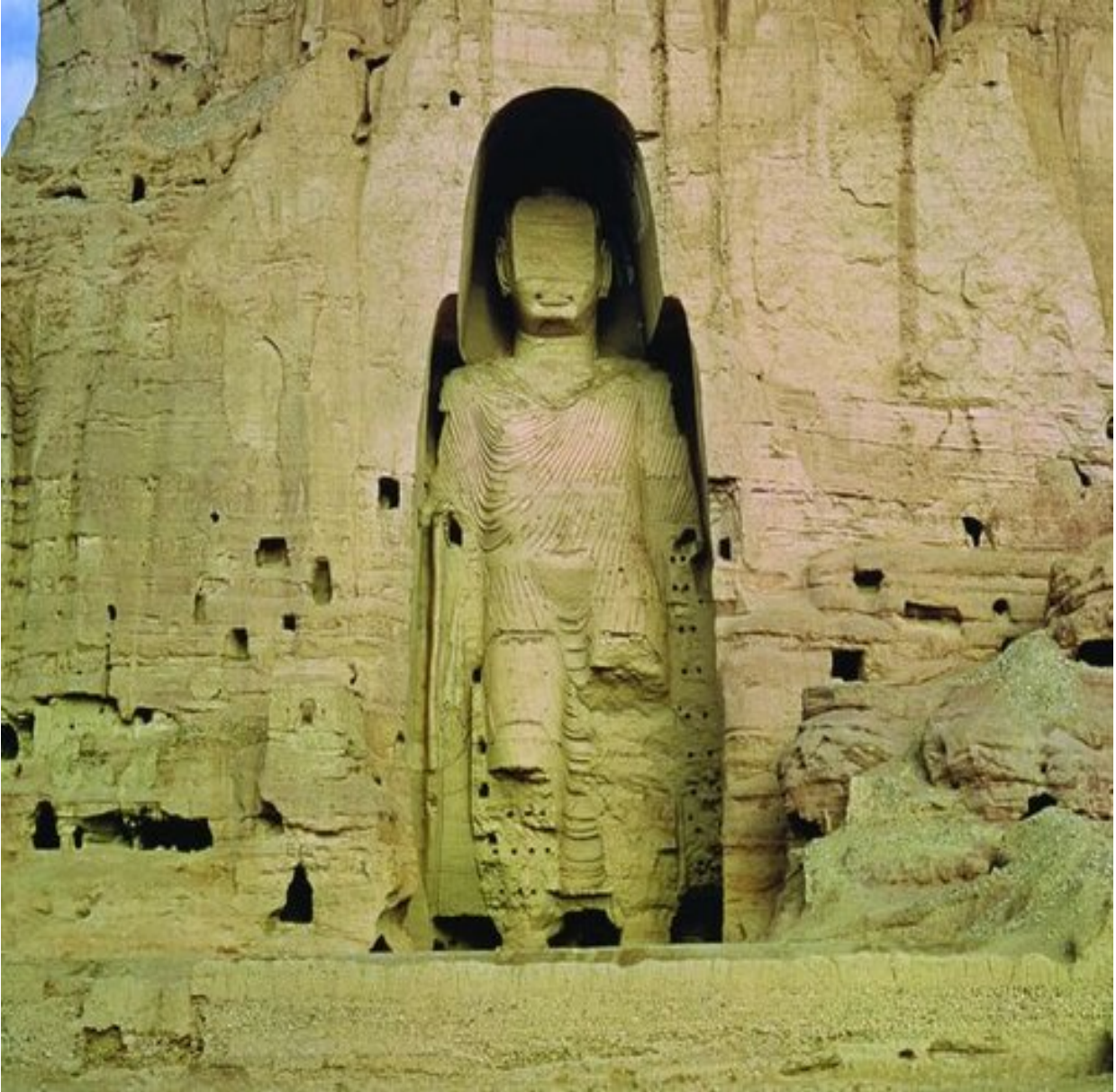
A pendzsikenti szogd paloták gazdag díszítése az egész Ázsián átívelő kereskedés jövedelmezőségéről árulkodik

Walter Callens/Getty Images

Az iráni Naks-i-Rusztám Kirdír főpapot ábrázoló reliefje és sziklafeliratai a zoroasztrianizmus diadalát hirdetik

Kaveh Kazemi/Getty Images

A bamijáni Buddha-szobrok a buddhizmus ázsiai
elterjedését tanúsítják

Afghan School/Valley of the Buddhas, Bamiyan, Afghanistan/Bridgeman Images

Egy keresztény zsoltár szöveg fordítása szír írással. A hit helyi nyelveken való terjesztésének fontos szerepe volt a nyelvek terjedésében is

Pictures from History/Bridgeman Images

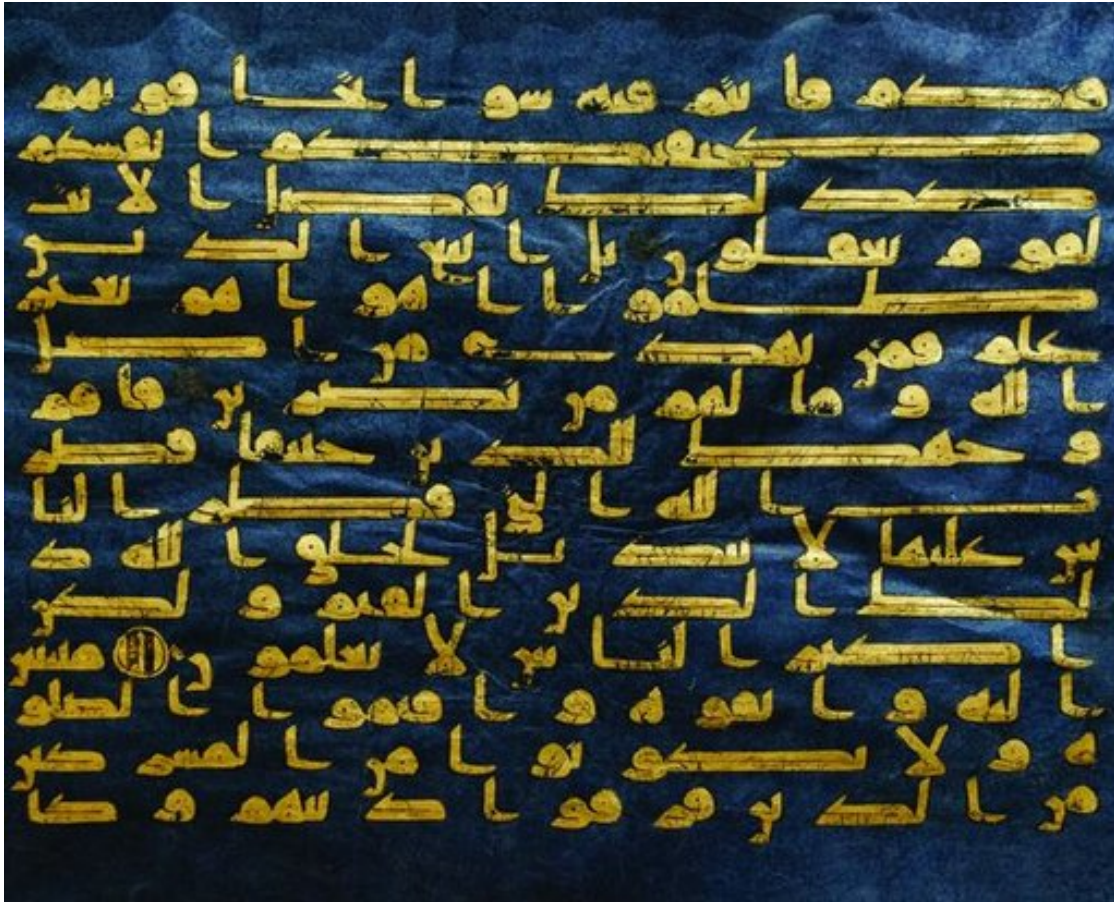
Egy illusztrált szír kézirat, a Rabula-kódex keresztfeszítés-jelenete

Pictures from History/Bridgeman Images

A pénzdarabon „álló kalifa” valószínűleg maga Mohamed próféta

Photo12/UIG via Getty Images

A Korán indigófestésű példányának egy lapja, Észak-Afrika,
9–10. század

Marie-Lan Nguyen/Commons

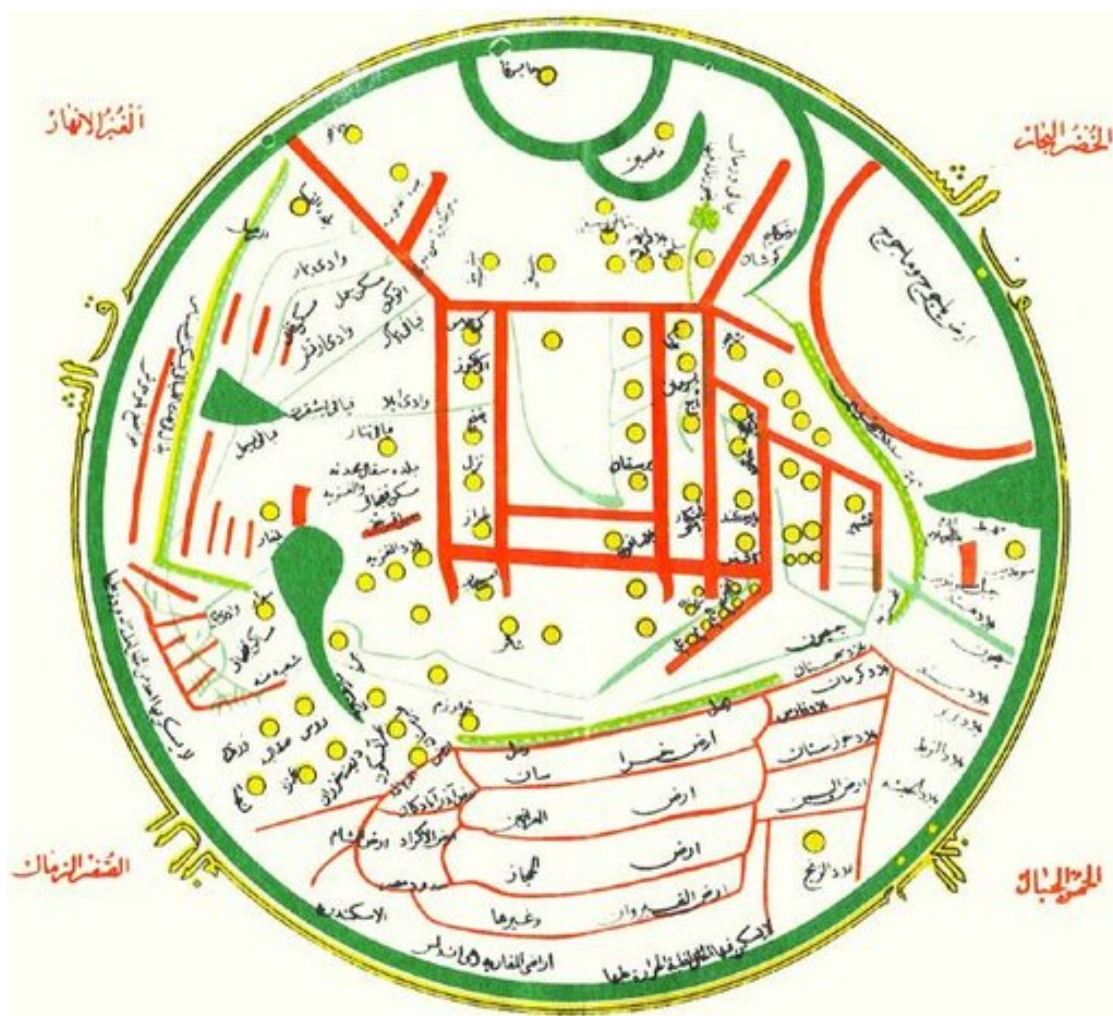
Az új muszlim birodalomban a központ felé áramlott a vagyon. A képen a szultán és udvari emberei láthatók. Firdauszi *Királyok Könyve* egyik kézírásos példányának illusztrációja

Topkapi Palace Museum, Isztambul, Törökország/Bridgeman Image

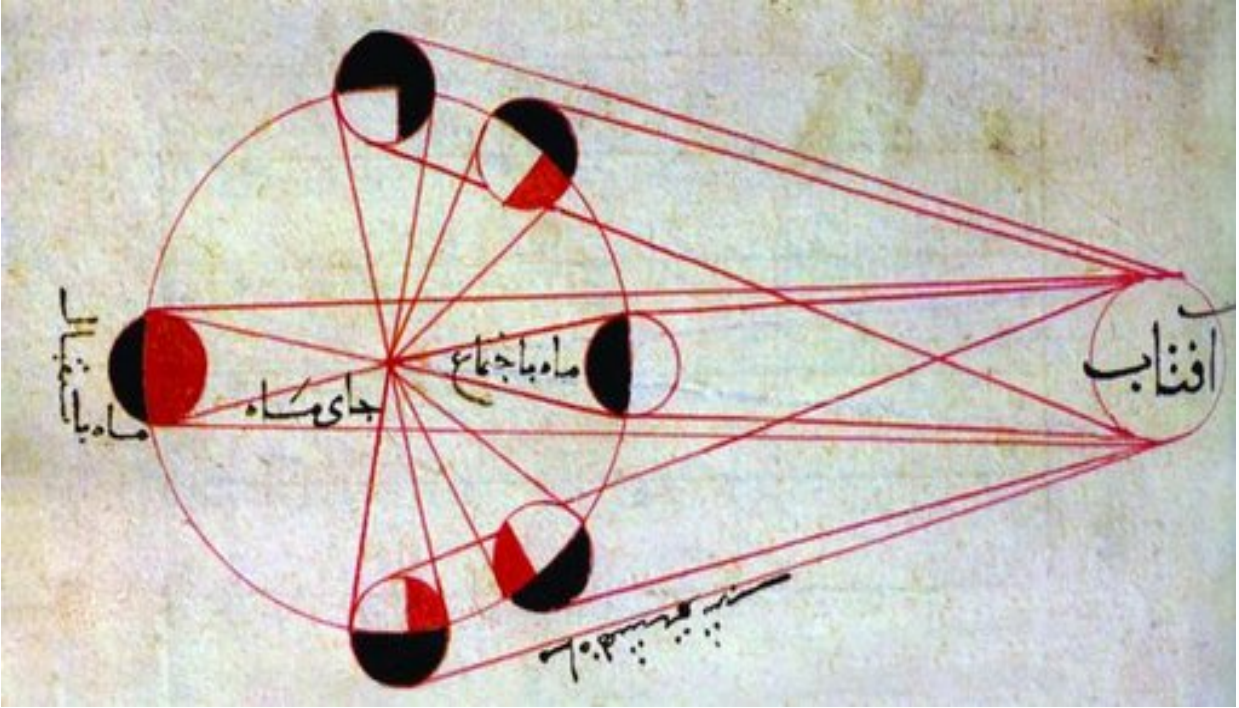

A muszlim uralkodók pártolták a tudományokat és a művészeteket. A baszrai al-Haríri *Makámák* című művének illusztrációja egy abbászida könyvtárban vitatkozó tudósokat ábrázol

© PVDE/Bridgeman Images

Mahmúd al-Kasgári térképe a világ közepeként ábrázolja Balaszagunt

Al-Bírúní holdfázisokat magyarázó ábrája
Pictures from History/Bridgeman Images

A kereskedelem és a háború elválaszthatatlanul
összekapcsolódott. A kép Buhara ijesztő védfalait mutatja
De Agostini/Getty Images

A vikingek jelentős szerepet játszottak az emberkereskedelemben. A kegyetlenségükről szóló hírek nagyban hozzájárultak sikerükhöz

Ben Stansall/afp/Getty Images

Részlet a svédországi Tilingében talált rúnakőről. A szöveg egy skandináv kalandor Serklandban, a szaracénok – vagyis az arabok – földjén bekövetkezett halálára emlékezik

Ben Stansall/afp/Getty Images

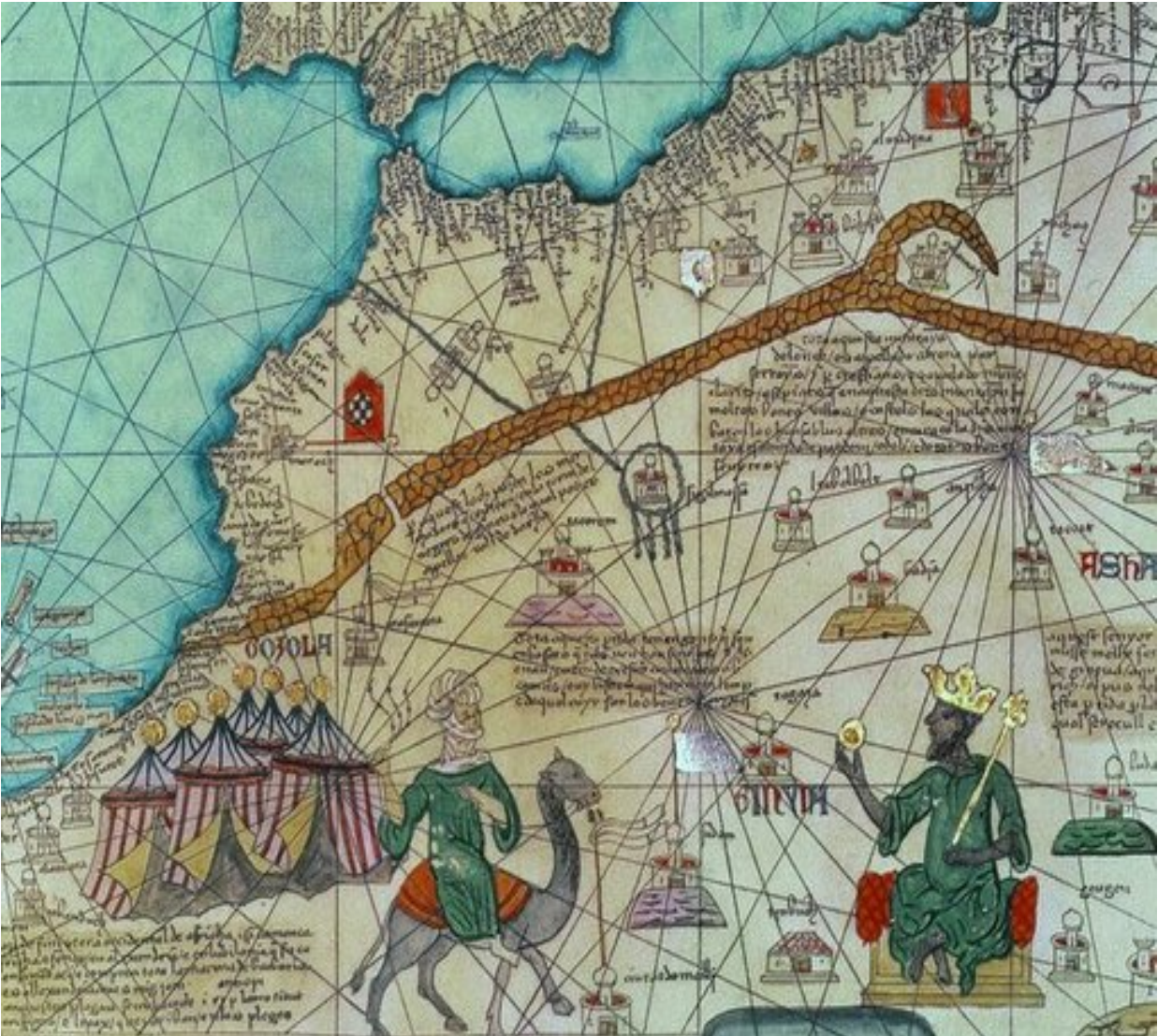
A mongolok elképesztő sebességgel söpörtek végig Ázsián.
A képen Dzsingisz kán és emberei üldözik az ellenséget

Fine Art Images/Heritage Images/Getty Images

A selyemutakat nemcsak áruk és hódítók járták, hanem betegségek is. Közülük a legrettenetesebb a pestis volt, a fekete halál, ami a 14. században pusztított végig Ázsián és Európán. A toggenburgi bibliában ábrázolt áldozatokon jól látszanak a kelések, melyek Boccaccio szerint alma nagyságúak is lehettek

Pictures from History/Bridgeman Images

Nyugat-Afrika aranya legendás volt az egész Mediterráneumban. Az 1375-ben készült Katalán Atlasz egyik részlete kezében hatalmas aranyröggel ábrázolja a nagy mali királyt, Músza manszát, „az uralkodók leggazdagabbikát és legnemesebbikét”

Bibliothèque Nationale, Párizs/Bridgeman Images

Kína a 15. században egyre élénkebb érdeklődést mutatott a Csendes-óceánon túli világ iránt. Cseng Ho kínai tengernagy felderítette az Indiai-óceánt és Kelet-Afrika partvidékét. Ez a malajziai Pinang egyik kínai szentélyében látható falfestmény az egyik hajóját ábrázolja

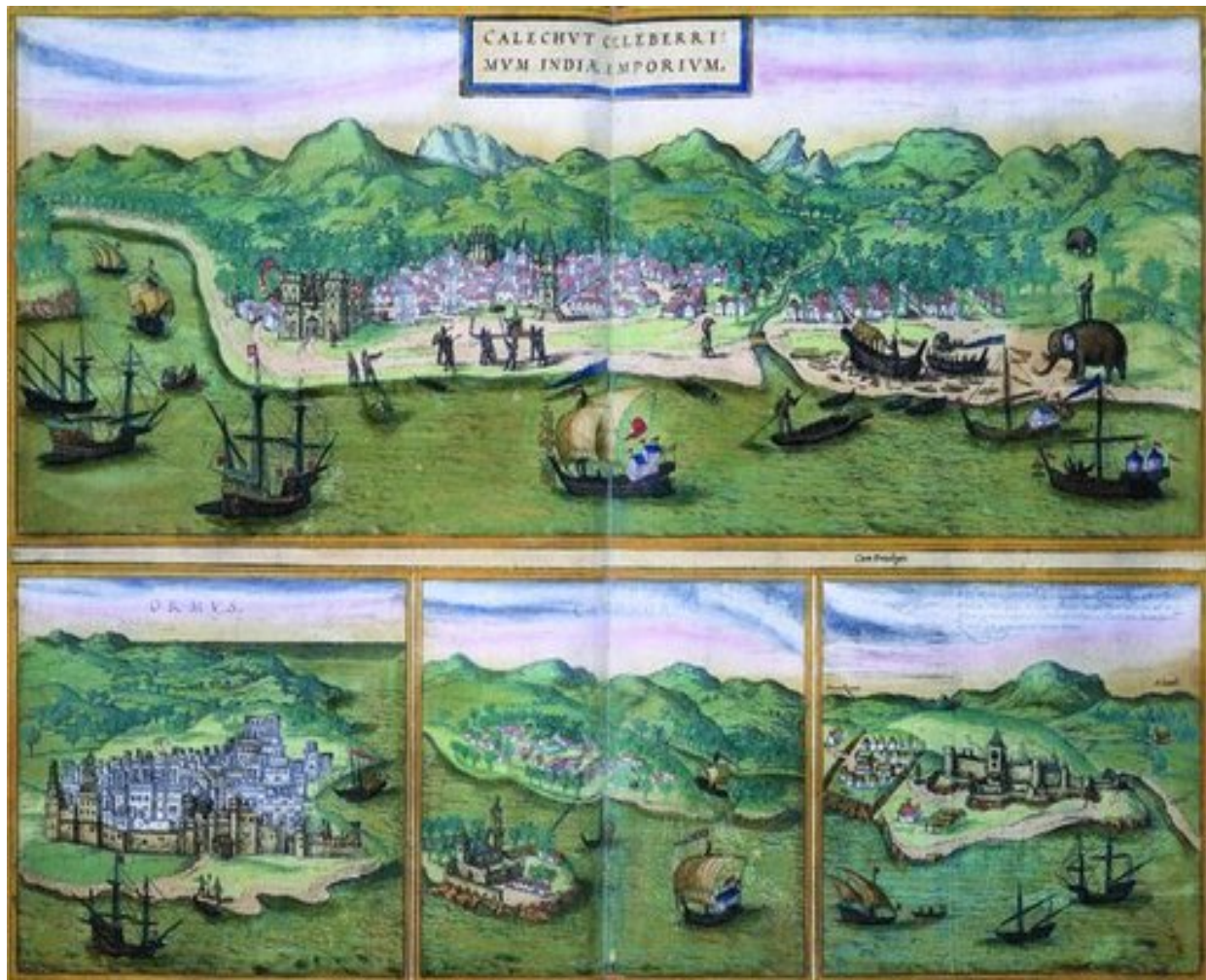
© Chris Hellier/Alamy

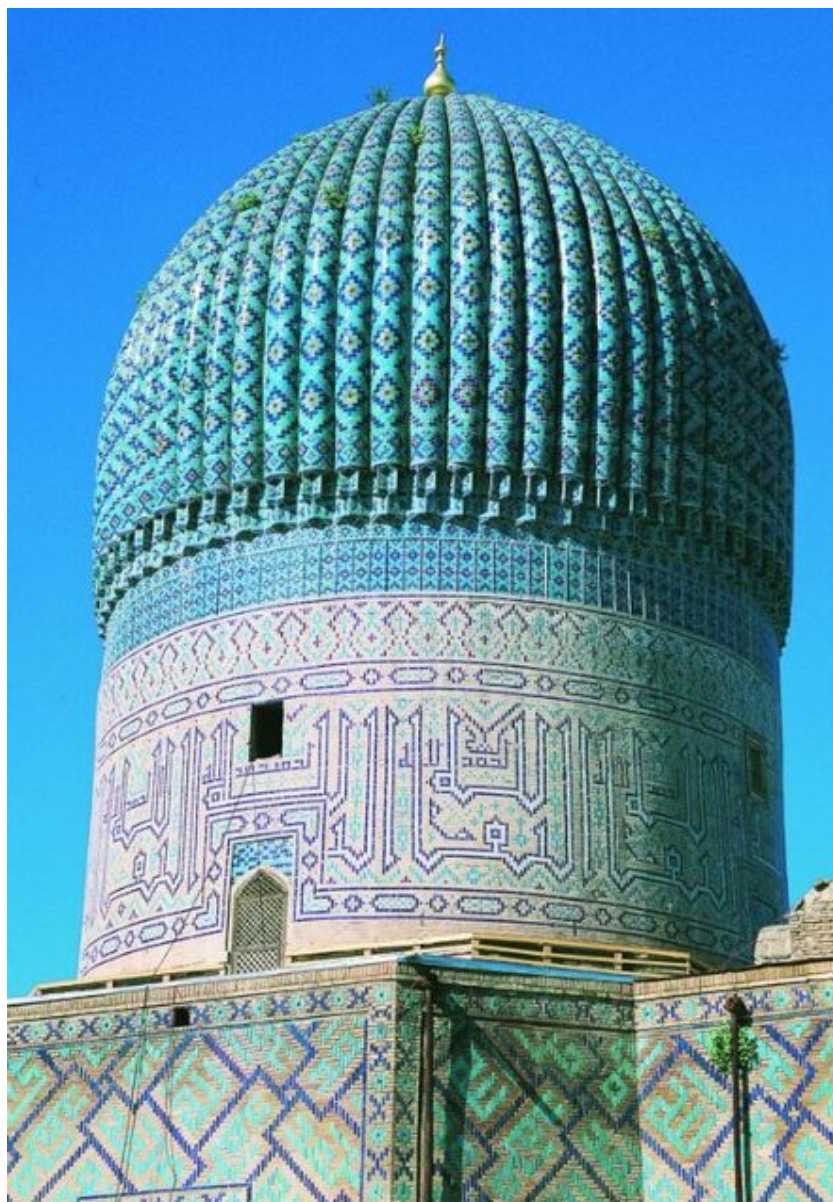
Cortés és Xicohténcatl szövetsége hozta el az azték nép végromlását. Cortés azt állította, hogy olyan betegségben szenved, ami csakis arannyal gyógyítható

Az európai térképészítők atyja, Jan Huyghen van Linschoten által rajzolt térkép az Indiai-óceán, a Perzsa-öböl és a Bengáli-öböl térségéről
Culture Club/Getty Images

A délnyugat-indiai Kálikut élénk forgalmú kikötője egy évszázaddal Vasco da Gama expedíciója után. Az Ázsiába sereglő európai kereskedők hatalmas haszonnal adták el a keleti árucikkeket az otthoni újjgazdagoknak
Magángyűjtemény/The Stapleton Collection/Bridgeman Images

A káprázatos Gúr-e Mir-mauzóleum Szamarkandban; Timur Lenk és leszármazottainak nyughelye

Getty Images

A Tádzs Mahal: a halhatatlan szerelem jelképe, egyben a 17. századi India káprázatos meggazdagodásának tanújele

Getty Images

1711-ben Udaipurban az uralkodó Maháráná Szangram Szingh fogadja a holland küldötteket. A kereskedelmi kiváltságok újratárgyalása és megerősítése létfontosságú volt az európaiak számára

© Victoria and Albert Museum, London

A holland aranykor: Vermeer *Levelet olvasó lány nyitott ablaknál* című képén az előtérben lévő tál jellegzetes kék-fehér színezésű, ázsiai kerámia

Fine Art Images/Heritage Images/Getty Images

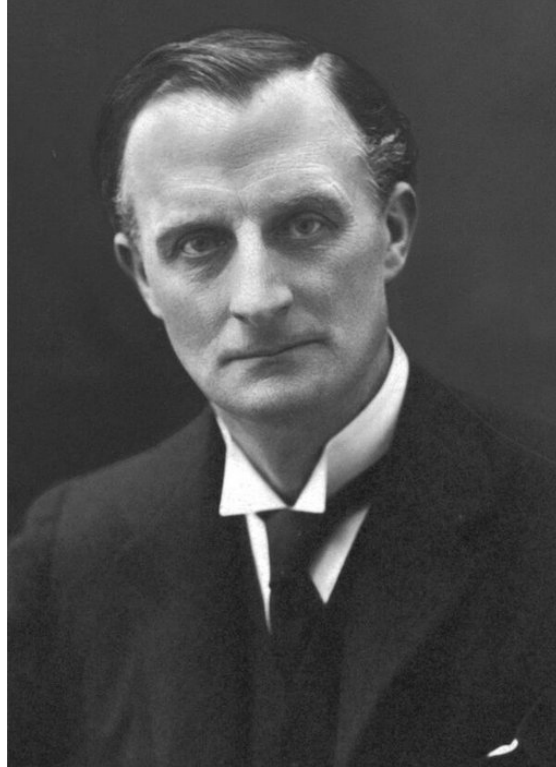
A Kelet-indiai Társaság óriási hasznot hozott tisztségviselőinek. A társaság látványos bukásakor a brit kormány intézkedései sok gyarmatot végleg elidegenítettek az anyaországtól. 1773-ban indiánoknak öltözött telepesek a kikötő vizébe hányták a teaszállítmányokat. A bostoni teadélután a függetlenségi nyilatkozat megszületéséhez vezető út fontos mérföldköve volt

De Agostini/Getty Images

Alexander Burnes meggyilkolása Kabulban, 1814. november 2-án. Burnes a közép-ázsiai események népszerű tudósítója volt

Magángyűjtemény/© Look and Learn/Elgar Collection/Bridgeman Images

Sir Edward Grey az első világháború kitörésekor Nagy-Britannia külügyminisztere volt. Úgy vélte, hogy az Oroszországgal fenntartott jó viszony előmozdítja hazája érdekeit Indiában és a Perzsa-öböl térségében

Getty Images

Muzaffar ad-Dín sah kölcsönigényei komoly gondokat – és nagy lehetőségeket – jelentettek Londonnak és Szentpétervárnak

Herbert Backe „többlet- és hiányzónára” osztotta fel a Szovjetunió területét. Az általa kidolgozott tervezet milliók éhhalálát irányozta elő

Bundesarchiv

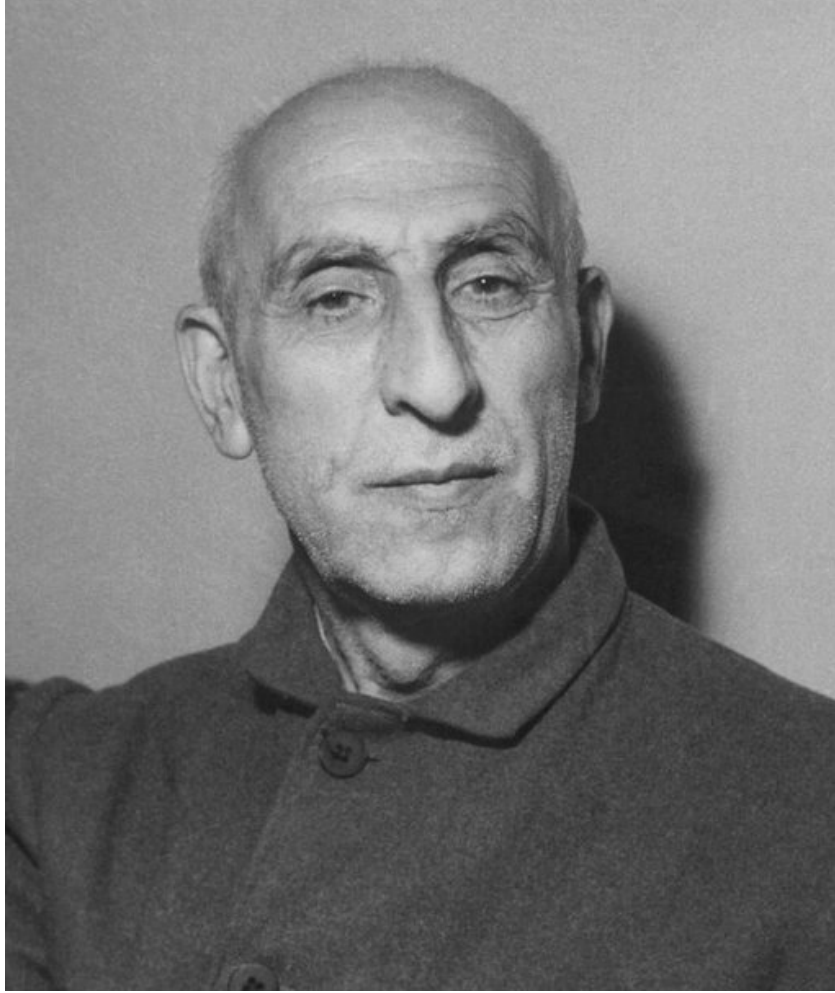
Hitler hegyi házikója a *Homes & Gardens* magazin szerint „az otthondíszítő ötletek legfőbb forrása” volt. A Führer a britek indiai módszereit és az Amerikát benépesítő telepések példáját kívánta követni Németország terjeszkedésekor. A Volga – jelentette ki – Németország Mississippije; a helyi lakosságot a folyótól keletre eső térségbe kell visszaszorítani

Heinrich Hoffmann/ullstein bild via Getty Images

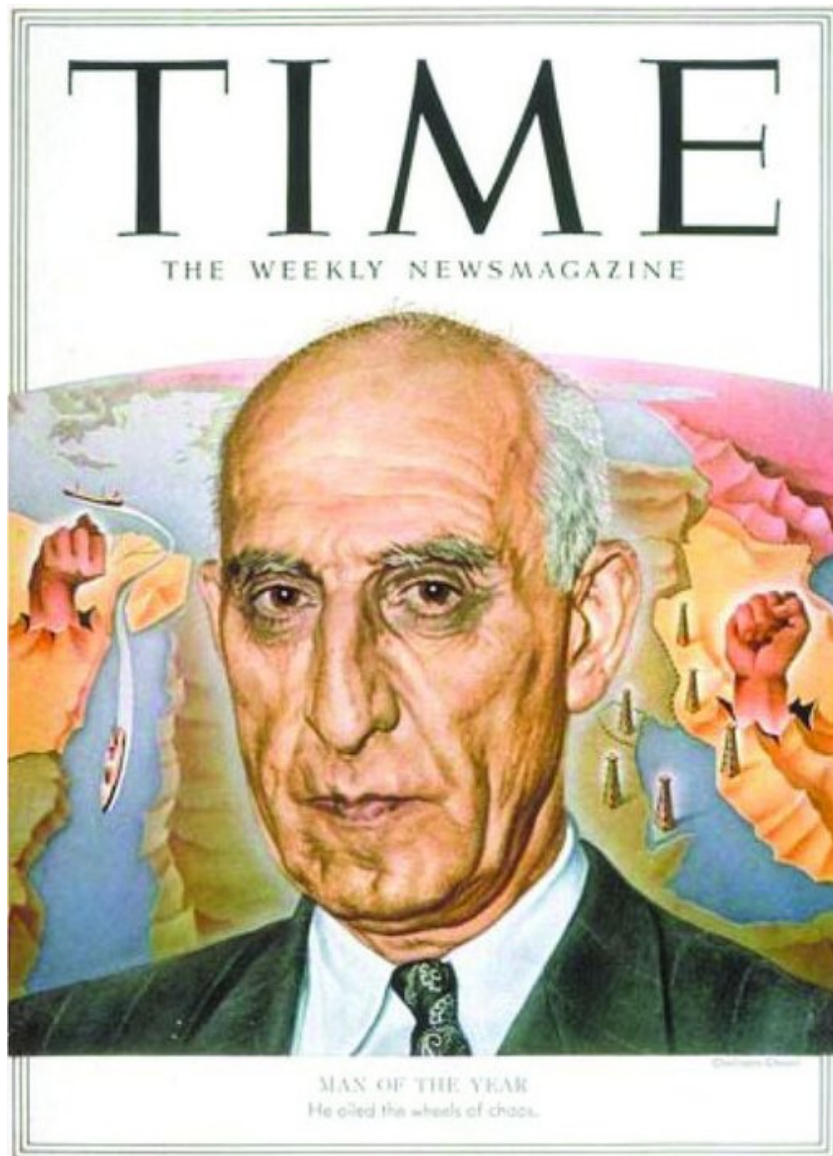
William Knox D'Arcy, „a kapitalisták kapitalistája”, aki kizárólagos jogot szerzett arra, hogy „Perzsia földjén hatvan éven át belátása szerint végezzen kutatásokat és fúrásokat”

General Photographic Agency/Getty Images

Mohamed Moszadek, Irán miniszterelnöke, akit 1953-ban mozdítottak el egy, a CIA irányította államcsínyben. Azt beszélték róla, hogy mindig enyhe ópiumillatot áraszt

Keystone-France/Gamma-Keystone via Getty Images

Mohamed Moszadek a Time címlapján: 1952-ben ő lett az Év Embere

Reza Pahlavi iráni sah a feleségével. „Látomásaim csodák voltak, amelyek megmentették az országot” – jelentette ki egy interjú során

Dmitri Kessel/The LIFE Picture Collection/Getty Images

1979-ben tomboló ünneplés fogadta az Iránba hazatérő
Homeini ajatollahot. A BBC becslése szerint körülbelül
ötmillió ember tódult az utcákra

Associated Press

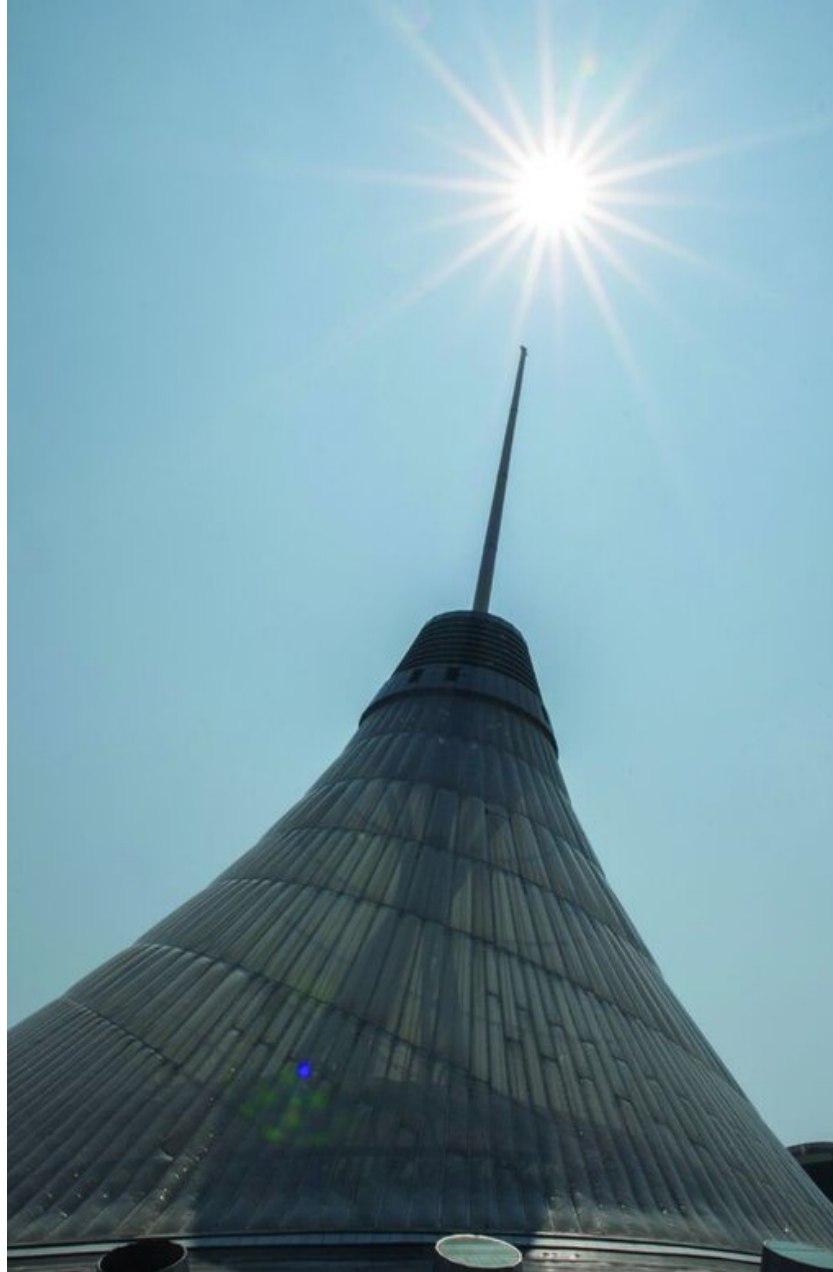
Szaddám Huszein a gyakran és szívesen viselt katonai zubbonyában. A britek az 1960-as években olyan embernek ítélték, „akivel lehetséges lesz megállapodásokat kötni”

Pierre Perrin/Gamma-Rapho via Getty Images

Oszama bin Laden. Az amerikai hírszerző szervek már jóval
9/11 előtt jelezték, hogy üzenetét erős rokonszenvvel
fogadja az arab világ, noha terrorista módszereit jóval
kevesebben helyeselték

Getty Images

A Han Satir Szórakoztató Központ a kazahsztáni Asztanában. A hatalmas, áttetsző sátorforma épület bevásárlóközpontnak, sportlétesítményeknek, moziknak és fedett strandoknak ad otthont

Edson Walker/Getty Images

*A Heydar Aliyevről elnevezett nemzetközi repülőtér az azerbajdzsáni Bakuban.
A káprázatos, hipermodern légikikötő az új selyemút egyik kulcsponyján
helyezkedik el*

Név- és tárgymutató

9/11 vagy 2001. szeptember 11-i terrortámadások

Ábádán

Abáká, mongol hadúr

Abbász, I., sah

Abbászida Kalifátus

Abbász Mirza, herceg

Abdalláh, Transzjordánia királya

Abdal-Malik, kalifa

Abdel-Iláh, koronaherceg

Aberdeen, Lord

Abivard

Ábrahám

Abrams, Elliott

Abu Abbász

Abwehr

Aceh

Acheson, Dean

ad-Dín, Muzaffar, sah

Adelard, Bathi

Áden

Adenystrae

Adorján, I., pápa

adzán

Aeneis (Vergilius)

afgán háborúk

Afganisztán

al-Káida veresége

bi-tarafi politika
Egyesült Államok támogatja a felkelőket
és Északi Elosztóhálózat
és hidegháború
invázió az Egyesült Államok vezetésével
máktermelés
szovjet lerohanása
védelme

Afrahat, apát

Afrika Korps

Agathiasz

„a Gonosz tengelye”

Agra

Ahmad Szandzsar, szultán

Ain-Dzsálút, ütközet

Aiszkhülosz

Áj Hánum

Ajla

Akaba, keresztések támadása

Akbar, I., császár

Akhaimenida Birodalom

Akkó

A korona könyve

Ak Szaráj (Fehér Palota)

Akszúm királysága

al-Afgáni, Dzsamáladdín

alánok

Alarik

Alaszka

al-Aszkari, Dzsafar

al-Bírúni, Abur-Rajhán

Albright, Madeleine

Albuquerque, Afonso de

alcáçovasi egyezmény

Aleppó
Alexandretta (İskenderun)
Alexandria
 és európai gazdasági fejlődés
 felemelkedése
 fűszer-kereskedelem
Alexandria, arakhósziak *lásd* Kandahár
Alexandria, areiai *lásd* Herát
Alexandria, kaukázusi *lásd* Bagram
Alexiosz, I., császár
al-Farábi, Abu Naszr
Algéria
al-Husszeini, Muhammad Amin
al-Hvárizmi, Muhammad ibn Músza
Ali (a Próféta unokafivére)
Aligrodo, James
Aliyev, Heydar
al-Káida
al-Kámil, szultán
al-Kasgári, Mahmúd
al-Kindi
Allenby, Edmund, tábornok
al-Maszúdi
Almati
Almeida, Francisco de
al-Muktafi, kalifa
al-Musztaszim, kalifa
aloé(fa)
Alp-Arszlán, szeldzsuk uralkodó
al-Vászik, I., kalifa
Amalfi
Amanulláh, afgán király
ámbra
Amerika Hangja

amerikai függetlenségi háború

Amery, Leopold

amforák

Amin, Hafizullah

Amszterdam

felemelkedése

Andropov, Jurij

Anglia

antik műkincsek

fegyveres erői

felfedezőutak

haditengerészeti forradalom

kapcsolatok az oszmánokkal

kapcsolatok Németalfölddel

kapcsolatok Perzsiával

kapcsolatok Spanyolországgal

kivándorlás Amerikába

népeségnövekedés

pestis

rabszolga-kereskedelem

szakítás Rómával

lásd még Nagy-Britannia/brit birodalom

angliai csata

Anglo-Iranian Oil Company

Anglo-Persian Oil Company

angol–orosz szerződés

An Lu-san, szogd tábornok

Anna Komnéné

Antiókhia

antiókhiai kelme

antiszemitizmus

Antwerpen

felemelkedése

Anzsi Mahacskala

Apollón

Aquinói Szent Tamás

arab–izraeli háború (1948)

arab kalózok

arab nacionalizmus, felemelkedése

Aragóniai Katalin

Arak

arámi

arany

 árának kiigazítása a Római Biroda-lomban

 ~bányászat Ausztráliában

 ~lelőhelyek a Tien San hegységben

 és a 15. századi gazdasági fellendülés

 és a két Amerika felfedezése

 portugál aranykereskedelem

 relatív értéke

Arany Horda

Aranyszájú Szent János, Konstantinápoly érseke

Araya-félsziget

Ardasír, I., perzsa király

Arguim

Arisztotelész

ar-Rasíd, Hárún

Arsak, I., perzsa uralkodó

Arszúf

Artaxerxész, perzsa király

Asgabat

Ashmolean Museum, Oxford

Asóka, császár

Assarsson, Vilhelm

Assisi Szent Ferenc

Aszad, Háfez

aszketizmus

asszír keresztények

asszuáni duzzasztógát
Asztana (Nur-Szultan)
Athén
Atil
„Atomok a békéért”
Attila, hun vezér
Auchinleck, Claude, tábornok
Augustus, császár
Aurangzeb, császár
Auschwitz
avarok
Avaza (üdülőhely)
Avicenna *lásd* Ibn Szína, Abu Ali al-Huszajn bin Abdallah
Aziz, Tarik
Azori-szigetek
Az országok törvényének könyve
aztékok
az-Záhir, Muhammad, afgán király
Babilon
Bábur, császár
Backe, Herbert
Badr hadművelet
badri csata
Baeza, Pedro
Bagdad
 alapítása és felemelkedése
 brit megszállása
 építészeti megújulása
 és rabszolga-kereskedelem
 és viking ruszok
 Gertrude Bell
 kifosztása
 közönnyel nézi a keresztetek előrenyomulását
 merényletek és Abdel-Kerim Kászem

államcsínye

Rumsfeld látogatása

szeldzsukok

tekintélyvesztés

textiliparának fejlesztése

bagdadi paktum

Bagram

bahái hit

Bahrein

Bajkonur űrrepülőtér

Baker, James

Baker, Matthew

Baktiar, Sápúr

Baktria

Baku

olajmezők

Balalik-Tepe

Balaszagun

Balduin, I., Jeruzsálem királya

Balduin, II., Jeruzsálem királya

Balfour, Arthur

Balfour-nyilatkozat

Balh

balkáni háborúk

ballisztikus rakéták

bámijáni Buddha-szobrok

Bandar-Abbász

Baniszadr, Abul-Haszan

Barakatullah, Mohamed

Barbarikon

Barcsuk, ujjgur uralkodó

Barigaza

barlangtemplomok

Barmakidák

basgird törzs
Baszileiosz, II., császár
Bászra
basztarnák
Batávia
Batnae
Batumi
Bayterek-torony
Bazargán, Mehdi
BBC Persian Radio Service
Beckwith, Charlie, ezredes
Becudo Máté
Bécs
beduinok
Bedzsája
bedzsa nép
Begin, Menáhem
Behisztun, sziklavéset
Bejrút
Béla, IV., király
Belgium
Bell, Gertrude
Beloozero
Bengál
Ben Gurion, David
Berbera
Bereniké
Berke kán (Arany Horda vezére)
Berlin–Bagdad-vasútvonal
berlini fal
Bertie, Francis, Sir
berzsényfa
besenyők
Bethmann-Hollweg, Theobald von

Bét-Lapat *lásd* Gondisápur

Betlehem

Bevin, Ernest

Bhutto, Zulfikár Ali

Bicker, Andriesz

Bijns, Anna

Bilbeisz, pestis

Bin Laden, Oszama

Birka, gyors fejlődése

birkák, mérete

birkózómérkőzések

Bismarck (hajó)

Bizánc/Bizánci Birodalom

aranykora

és kereszties hadjáratok

és mongol fenyegetés

és szeldzsukok felemelkedése

összeomlása

romló nyugati kapcsolatok

szövetség a kazárokkal

versengés a viking ruszokkal

Blair, Tony

Blake, Robert, tengernagy

Blake, William

Blix, Hans

Boccaccio, Giovanni

Bodrum

Bohemund

bokszerlázadás

Boleyn, Anna

„bolondok aranya” (markazit, piritkristály)

bolsevikok

Bombay

bombázók, stratégiai

Bonifác, VIII., pápa

Borogyin, Alekszandr

Borogyinó

borostyán

bors

kínálat és kereslet

krokodiloktól hemzsegő mocsarak

bostoni teadélután

Bosznia, anektálása

Bowrey, Thomas

böjt

Bölcs Jaroszláv, kijevi nagyfejedelem

Brackenbury, Henry

Bragança Katalin

Breszt

Breszt-Litovszk

Breznjev, Leonyid

brit birodalom *lásd* Nagy-Britannia/brit birodalom

British Museum, London

British Petroleum

brit nábobok

britonok

Brooke, Rupert

Brugge, felemelkedése

Brydon, William, dr.

Brzezinski, Zbigniew

Buddha

buddhisták

buddhista kolostorok

buddhista művészet

buddhizmus

és mongolok

közeledés a kereszténységhez

Buhara

Buharin, Nyikolaj
Bujidák
Bukhtisu család
Bulgária, a második világháború után
Bullard, Reader, Sir
Burke, Edmund
Burma, kiürítése
Burmah Oil Company
Burne-Jones, Edward
Burnes, Alexander
Bush, George H. W.
Bush, George W.
Bustani, José
Buyl, Bernardo
búr háború
Búsehr
 reaktor
Cádiz
Cadman, John, Sir
Caesarea ostroma
Caffaro
Caldwell, John
Cambon, Paul
Campion Vaughan, Edwin, hadnagy
Candida
Canterbury
Cão, Diogo
Carter, Jimmy
Castlereagh, Lord
catalaunumi ütközet
Cavour, Camillo Benso di, gróf
céhek
Ceuta
Ceyhan

Ceylon *lásd* Srí Lanka

Chamberlain, Neville

Châtilloni Rajnald

cheapside-i lovagi torna

Chelmsford, Lord

Cheney, Dick

Chirac, Jacques

Churchill, Winston

első világháborúban

haditengerészet átállása olaj üzemanyagra

konferenciák a második világháború idején

második világháború után

Ciano, Galeazzo, gróf

Cicero

Cieza de León, Pedro de

cionizmus

Ciprus

Cirill (Konstantin)

Clairvaux-i Bernát

Claude Matthieu, Gardane grófja

Clemenceau, Georges

Clerk, George

Clermont

Clinton, Bill

Clinton, Hillary

Clive, Robert

cobolyprém-kereskedés

Colombo

Company of Merchant Adventurers for the Discovery of Regions,

Dominions, Islands and Places Unknown (Kereskedő Vállalkozók

Társasága Ismeretlen Régiók, Uradalmak, Szigetek és Távoli

Helyek Felfedezésére)

Concessions Syndicate (korábban Burmah Oil Company)

Conolly, Arthur

Copeland, Miles
Cornwallis, Lord
Cortés, Hernán
Cotte, Edouard
Cox, Percy, Sir
Córdoba
Creusot-Loire
Cuerdale (Lancashire)
cukor
Curzon, Lord
Csaadajev, Pjotr
Csagatáj, mongol hadúr
Csangan (Hszian)
Csecsenföld
Csehov, Anton
Csehszlovákia megszállása
Cseljabinszk, atomerőmű
Cseng Ho, hadvezér, tengernagy
Csengtu
cserépmécsesek, felirattal
Csernyajev, Mihail, tábornok
Csernyenko, Konsztantyin
Csernyigov
Cshö Bu
Csien-lung császár udvara
csillagászat/asztronómia
Csin-dinasztia
Csing-dinasztia
Csitaj, megfigyelőállomás
csővezetékek
Csungking
Csungtu
Da Gama, Vasco
Dahl, Roald

Dahrán, amerikai támaszpont elleni támadás
Daladier, Édouard
Dallam, Thomas
Dalrymple, William
Damaszkusz
Damaszkuszi Szent János
Damietta
Dandenakan, ütközet
Dandolo, Enrico, dózse
Dara
Dareiosz, I. (Nagy), perzsa király
Dareiosz, III., perzsa király
Dar-Es-Salaam, támadás az amerikai nagykövetség ellen
Darré, Richard
Daud, Muhammad
De Bunsen, Maurice, Sir
DeGolyer, Everette Lee
Dél-Afrika
De las Casas, Bartolomé
Delft, fazekasság
Delhi
Delphoi
Delta Force
Demetrius, Antiókhia püspöke
Dénes, portugál király
Detti, Guido
Deutsche Bank
dévakulák (az isteni család templomai)
Devastics, Szogdia királya
diadalívek
Dias, Bartolomeu
dicsfény mint általános jelkép
dinnye, hispániai
Diocletianus, császár

Disraeli, Benjamin
Diu (portugál erődítmény), oszmán támadás
Diván lugat at-turk (A türk nyelvjárások gyűjteménye)
divatházak
Djenné
dodók, ajándékba
Donbasz
Doszt, Mohamed, kán
Dosztojevszkij, Fjodor
Dreyfus, Louis G.
Drummond Wolff, Henry, Sir
Dubrovnik (Raguza)
Dubs, Adolph
Duisburg
Dulip Szingh, maharadzsa
Dulles, Allen
Dulles, John Foster
Dunsterville, Lionel, tábornok
Durand, Mortimer, Sir
Dürer, Albrecht
Dzsahángir, nagymogul
dzsainizmus
Dzsalálábád
Dzseras
Dzsidda
Dzsingisz kán
Dzsungáriai-kapu
Eastland Company
Eden, Anthony
Edessza
Edward, I., király
Edward, VII., király
éghajlatváltozás
Egyesült Államok

államadósság növekedése
belépés a második világháborúba
első világháborúban
engedélyezett sebesség csökkentése
és jom kippuri háború
európai pénz beáramlása
fegyverszállítási botrány
függetlenségi háború
hírszerzési együttműködés Kínával
kereskedelmi versengés Nagy-Britanniával
nukleáris technológiák megosztása
olajexportőr
terv a Szovjetunió lerohanására
túszválság

Egyesült Államok Geológiai Szolgálat (US Geological Survey)

Egyesült Arab Köztársaság

egyetemek, Perzsa-öböl

Egyiptom

arab hódítás
britellenes lázongások
és keresztetek
Fárúk elmozdítása
Fátimidák hódítása
fényűzési cikkek kivitele
függetlensége
gabonaexport
kapcsolatok Portugáliával
mamelukok felemelkedése
Nagy Sándor hódításai
oszmán hódítás
pánarabizmus
perzsa hódítás
pestis
római hódítás

Szaladin
velencei érdekek

Eichmann, Adolf

Eisenhower, Dwight D.

Eisenhower-doktrína

el-Alamein, ütközet

elefántcsont

elefántok, ajándékba

Elephanta-sziget, barlangtemplomok

El Escorial

el-Híra

Ellenborough, Lord

Ellóra, barlangtemplomok

Elmina

Elphinstone, William George Keith, vezérőrnagy

Elwell-Sutton, Laurence

Elzász-Lotaringia

Emesa

Énekek éneke

Entente cordiale

Enver, pasa

Erasmus, Rotterdami

ereklyék

érmeháború

erődök építése

Erzsébet, I., királynő

északi sor

Északi Vej-dinasztia

Észak-Korea

északnyugati átjáró

Északnyugati határvidék

Etemad, Akbar, dr.

Etiópia

Eto'o, Samuel

Ettel, Erwin

Eudoxia

Eukleidész

Euler, Leonhard

eunuchok

Euripidész

Eurovíziós Dalfesztivál

Európai Unió

Evelyn, John

ezüst

relatív értéke

fahéj

Falkenhayn, Erich von, tábornok

Farmánfarma, herceg

Fárúk, egyiptomi király

Fatehpur Szikri

Fath-Ali, sah

Fátimida kalifátus

fatva

fekete halál *lásd még* pestis

fegyvereladások

Fejszál, I., iraki király

Fejszál, II., iraki király

felvilágosodás

fenyőtömjén

Ferdinánd és Izabella (Kasztília és Aragónia uralkodói)

Ferenc Ferdinánd, főherceg

Fez

Firdauszi: *Királyok Könyve (Sáhnáme)*

Firenze

Fisher, John, Sir, tengernagy

Fitzwilliam Museum, Cambridge

Fleischer, Ari

Ford, Gerald

Ford Foundation
Ford Motor Company
Fort Nassau
Fort Ross
Foster, Norman
Foxconn
Föld körülhajózása
főnixek
Fra Angelico
francia forradalom
Franciaország
 eleste
 első világháborúban
 fegyveres erői
 kapcsolatok Oroszországgal
 kapcsolatok Perzsiával
 „vörös vonal egyezmény”
francia–porosz háború
Franks, Tommy, tábornok
Fraser-Tytler, Kerr, Sir
Fraser, William, Sir
Frigyes, II., császár
Frigyes, I., Barbarossa, császár
frigyláda
Frobisher, Martin
Fulton, Missouri, Churchill beszéde
Furtado, Nelly
Fusztát
Fülöp, II., francia király
Fülöp-szigetek
Fürth
fűszer-kereskedelem
 és holland gyarmatok
 korai kezdemények

portugálok
velenceiek

Fűszer-szigetek

Gábriel arkangyal

galambversenyek

Galilei, Galileo

Gallia

gályarabszolgák, felszabadítása

Gamelin, Claude, tábornok

Gandzsavi, Mahszati

Gao

Garga-szamhita

Gasszánidák

Gates, Robert

gaugamélai csata

Gaznavidák

Gazni

Gazprom

genfi egyezmény

Genova

és aranykereskedelem

és fekete-tengeri kereskedelem

felemelkedése

hanyatlása

pestis

pisai flotta szétverése

versengés Velencével

Gent, felemelkedése

George, Clair

Georges-Picot, François

gepidák

Gergely, VIII., pápa

Gergely, IX., pápa

Getty, J. Paul

Ghousz, Muhammad, molla
Gibraltári-szoros
gladiátorjátékok
Gladstone, William Ewart
Gaspie, April
gleccserek
Glinka, Mihail
globalizáció
gnoszticizmus
Goa
Goebbels, Joseph
Goltz, Colmar von der, vezértábornagy
Gondisápur (Bét-Lapat)
Gorbacsov, Mihail
Gorcsakov, herceg
Gorgán
Gotland
gótok
Göring, Hermann
görög nyelv
Görögország, második világháború
utáni
görögtűz
Grand Tour (Nagy Körutazás)
Granville, Lord
Grey, Edward, Sir
Gribojedov, Alekszandr
Gromiko, Andrej
Groningeni Egyetem
Grotius, Hugo
Groznij
Grúzia
Guantánamói-öböl
Guderian, Heinz, tábornok

Gudleif
Gudzsarát
Guggenheim Múzeum, Abu-Dzabi
Gulbenkian, Calouste
gulisztáni békeszerződés
Guru Granth Száhib
Gutenberg, Johannes
Güjük, mongol nagykán
gyömbér
gyöngy
György, III., király
György, V., király
Haarlem, fazekasság
Habbáníja, légitámaszpont
hadifoglyok
hadísz
Hagia Szophia-székesegyház
Haifa
Haithabu
hajcsatok
hajóépítés
hajóroncsok
Hakkani, Dzsáláddín
Hakluyt, Richard
halak imádata
halálbüntetés, halálos ítélet
Halder, Franz, tábornok
Halifax, Lord
Hammurápi, Babilon királya
Hamza, Khidir, dr.
Han-dinasztia
Hangcsou
Hankey, Maurice, Sir
Hán, Muhammad Ajub, tábornok

Hán, Muhammad Daud
Haraldr rúnaköve
Harald Sigurdsson (Harald Hardrada, Keménykezű Harald)
Hardinge, Arthur, Sir
Hardinge, Lord (Sir Charles)
Hárg-sziget
hármás antant
harmincéves háború
Harold, II., király
Hásim (Mohamed próféta dédatyja)
hastingsi csata
Hászdáj ibn Sáprut, rabbi
Hassz Hádzsib, Juszuf
Hatami, Mohammed, elnök
hatnapos háború
Hawkins, John, Sir
héber nyelv
Helbo, rabbi
Heléna (Konstantin császár édesanyja)
hellenizáció, Közép-Ázsia
Helmand-völgy, öntözőrendszer
Henderson, Loy
hennin (fejék)
Henrik, III., király
Henrik, VIII., király
Henrik, Tengerész
Hérakleiosz, császár
Herát
heráti egyezmény
hering
Hérodotosz
heroin
Herszon
Hewlett-Packard

Hezbollah

Hickey, William

Hidzsáz, kereskedelem hanyatlása

Himjári Királyság

himlő

Himmler, Heinrich

hindu istenek

hinduizmus

hinduk, üldöztetése

hindu művészet

Hirosima

Hispaniola

Hitler, Adolf

 bécsi épületek

 és iszlám világ

 és zsidók

 Franciaország lerohanása

 Molotov–Ribbentrop-paktum

 Szovjetunió lerohanása

Híva

Hobbes, Thomas

Hoepner, Erich, tábornok

Holland Kelet-India

Holland Kelet-indiai Társaság (Vereenigde Oostindische Compagnie,
VOC)

Holland Köztársaság, felemelkedése

Holland Nyugat-indiai Társaság (West-Indische Compagnie, WIC)

holokauszttagadás

Homeini, Ruholláh Muszavi, ajatollah

 és túsziállítás

 iraki–iráni háború

 iszlám forradalom exportja

 közeledés az Egyesült Államokhoz

Homérosz

Homes & Gardens (magazin)

Hongkong, átengedése

Honorius, császár

Horatius

Horezm

Hormuz, világváros

Horramsahr

Hoszt, alagutak

hosszúhajók

House, Edward

Houtman, Fredrik de

Hruscsov, Nyikita

Hszi Csin-ping

Hszincsiang

Szépségprogram

hsziungnuk; *lásd még* hunok

Hszüancsüan

Huan, császár

Huawei

hudajbijai egyezmény

Hudúd al-álam

Humájun, császár

hunok

Hurley, Patrick, tábornok

Huszain, saríf

Huszein, Szaddám

amerikai támogatása

elmozdítása

iraki–iráni háború

Kuvait lerochanása

Huszrau, I., sah

Huszrau II., sah

Husszein, jordán király

Huyghen van Linschoten, Jan

Huyser, Robert, tábornok
húsvét, dátuma
Hülegü, mongol hadúr
Hűség Kertje (Bág-e Vafa)
Ibn al-Hajszam
Ibn Battúta
Ibn Dzsubair
Ibn Fadlán
Ibn Haldún
Ibn Jákúb, Ibráhim
Ibn Szína, Abu Ali al-Huszajn bin Abdallah (Avicenna)
Ignatyev, Nyikolaj
Île du Cap-Breton
Ilhánidák
Ince, III., pápa
Ince, IV., pápa
India
atomhatalom
britek kivonulása
brit uralom
és hidegháború
és ismeretek terjedése
és kínai kereskedelem
és oroszok
és portugál kereskedelem
és római kereskedelem
függetlenségi mozgalmak
keresztény misszionáriusok
kulturális felvirágzás
lókereskedelem
szertartások és körmenetek
uralkodók tartózkodnak az alkoholfogyasztástól
utazók elbeszélései
védelme

Indiai Nemzeti Kongresszus

indigó

inkák

Iona

Jordánia

ipari forradalom, gyökerei

Ipi fakírja (Mirza Ali kán)

Irak

„a Gonosz Tengelye”

Baath Párt megalapítása

Egyesült Államok támogatása

és hidegháború

és páncárbizmus

feudalizmus

függetlensége

invázió az Egyesült Államok vezetésével

Kászem alatt

katonai kiadások

Kuvait lerohanása

létrejötté

német befolyás

nukleáris lehetőségei

olajipar államosítása

olajtartalékai

OPEC megalapítása

ostromlottság lelkiállapota

védelme

iraki–iráni háború

Irán

„a Gonosz Tengelye”

amerikai fegyverszállítások

államcsíny a CIA támogatásával

Egyesült Államok támogatása

és a 2001. szeptember 11-i terrortámadások

és háromhatalmi egyezmény
és hidegháború
és vallási kisebbségek
fokozódó elnyomás
iszlám forradalom
iszlám forradalom exportja
katonai kiadások
közeledés az Egyesült Államokhoz
második világháború utáni érdekek
mezőgazdaság kudarcai
német befolyás
nukleáris lehetőségei
olajembargó
olajtartalékai
OPEC alapítása
túszválság
védelme

Iran Air, Concorde-ok vásárlása
iráni utasszállító repülőgép lelövése
Iraq Petroleum Company
írásbeliség hanyatlása
Ironside, Edmund, Sir
Írország, pestis
Ismay, Lord
ispotályosok (lovagrend)
Iszfahán
iszlám

belső megosztottság
ellenséges fogadtatás Ibériában
első megtértek
és bolsevizmus
és Hitler
és kazárok
és kommunizmus

és mongolok
és Nyugat érdeklődése
és piacok kiszélesedése
és tudás terjedése
és „újoroszok”
felemelkedése
kapcsolat a protestantizmussal
korai iszlám és vallási türelem
muszlim hódítások Közép-Ázsiában
szunnita és síita irányzat szétválása

itáliai városállamok

felemelkedése

hanyatlása

Itamaracá, tengeri ütközet

Iván, I., nagyfejedelem

Iván, IV. (Rettegett), orosz cár

Ivanisvili, Bidzina

Izmael (Izsák)

Izrael

elveszett törzsei

és iraki–iráni háború

fegyverszállítás Iránnak

izraelita rabszolgák

nukleáris lehetőségei

Izsák, II., császár

Jáde Kapu

Jaffa

jaltai konferencia (1945)

János, II., bizánci császár

János, II., portugál király

János evangéliuma

János pap

Japán

ezüst beáramlása és a kereskedelem fellendülése

Jarmúk folyó, ütközet

Jatrib *lásd* Medina

Jáva

Jazdagird, I., sah

Jazdagird, III., sah

Jemen

Jermolov, Alekszej, tábornok

Jeruzsálem

arab hódítás

brit megszállás

eleste

és kereszties hadjáratok

és Róma kifosztása

és zarándoklatok

itáliai érdekeltségek

kereszténység fontos központja

Kolumbusz és ~ felszabadítása

perzsa hódítás

velencei érdekeltségek

Jézus Krisztus

ereklyék

és iszlám

hivatkozások a Talmudban

iráni bélyegen

isteni természete

képmásai

megfeszítése és antiszemitizmus

Jin-san cseng-jao

Jodl, Alfred, tábornok

John, Elton

Johnson, Lyndon Baines

Johor

jom kippuri háború

Jones, Harford, Sir

Jordánia
judaizmus

és iszlám
és kazárok

Júdea

Jugoszlávia

Julius Caesar

Justinianus, császár

Justinus, II., császár

Juvenalis: *Szatírák*

Jüan-dinasztia

Kabul

Kábúsz-náme

Kadhafi, Moammer

Kádiszíja, muszlim győzelem

Kaffa

Kairó

és mamelukok felemelkedése

Músza mansza érkezése

kakcsikel maják

Kalhat

Kálikut

Vasco da Gama érkezése

Kalinyin

Kalkutta

kalmük törzs

kalózkodás

kalózvadász-szerződés (*contra-corsarios*)

Kálvin János

kamatlábak, csökkenése a. században

Kambodzsa

Kamenyev, Lev

kámfor

Kána

Kanári-szigetek
Kandahár
Kannenberg, Arthur
Kanszu-folyosó
Kanton
Kánún al-Szuvar
kanyaró
Karacsaganak, gázmező
Karacsi
Karadzs folyó, duzzasztógát
karahánida törökök
Karakorum
Kara-kum sivatag
Kardagh
kardamom
Károly, II., király
Károly, V., császár
Karthágó
Kartír, feliratok
Karzai, Hámid
Kásáni, ajatollah
Kasgár
Kászem, Abdel-Kerim
Kaszpi kapu
Katalán Atlasz
Kavanagh, Charles, tizedes
Kavtaradze, Szergej
kazahok
kazárok
 áttérés a judaizmusra
Kecalkoatl
Kelemen, V., pápa
Kelet-indiai Társaság (East India Company, EIC)
Kennan, George

Kennedy, John F.

keresztények

és korai iszlám

és rabszolga-kereskedelem

üldözése

keresztény művészet, dicsfény

kereszténység

egység igénye

és judaizmus

és kazárok

és mongolok

és zoroasztrianizmus

harciasság fellángolása

kiengesztelődés a buddhizmussal

militarizmus

mint európai közös nevező

missziós tevékenység

nyelve

szektarianizmus

terjedése

keresztes háborúk

kudarca

Kerry, John

KGB

khalkedóni zsinat

Kharakéné

Kharax *lásd* Bászra

Khukh Ordnung

kiberterrorizmus

kibla

Kijev

kilencéves háború

Királyi Haditengerészet (Royal Navy), átállás az olajra

Királyi Légierő (Royal Air Force)

kirgizek

Kirgizisztán, tulipános forradalom

Kissinger, Henry

Kitabgi, Antoine

Kitchener, Lord

Kizil, Ezer Buddha-barlangok

kígyók, tisztelete

Kína

átmeneti korszak

brit kapcsolatok

buddhizmus terjedése

éhínség

és Afganisztán szovjet megszállása

és arabok

és éghajlatváltozás hatásai

és kábítószer-függőség

és keresztény misszionáriusok

étkezési szokások

ezüst beáramlása és a kereskedelem élénkülése

gazdasági növekedés

gazdasági válságok

harc a szélsőségek ellen

hírszerzési együttműködés az Egyesült Államokkal

huahszia

kapcsolatai Rómával

külvilágról való ismeretek

mongol hódítás

pénzügyi újítások

sarcot fizet a sztyeppe nomádoknak

Timur Lenk hódításai

úthálózat

Kínai Fejlesztési Bank

kínai keleti vasút

kínai nagy fal

Kínai Népi Felszabadító Hadsereg

Kleopátra, egyiptomi királynő

Knox D'Arcy, William

Kocsín

kocsiversenyek

kohászat, hanyatlása

Kojambuttúr

Kokand

Kokhe

Kolhápur

Kolumbusz Kristóf

és Jeruzsálem felszabadítása

párhuzamok

Kom

komisszárparancs (Kommissarbefehl)

kommunizmus

eredete

és iszlám

és pánarabizmus

újjászületése

Komundo-sziget

konfucianizmus

Konfuciusz Intézetek

Konstantin, császár

Konstantinápoly

alapítása

eleste

és szövetségesek céljai az első világháborúban

itáliai érdekeltségek

kifosztása

Mikli-Garď („nagy város”)

mint keresztény központ

Oroszország a lerohanását tervezi

pénzügyi válság

perzsa fenyegetés
pestis
türk követek fogadtatása
védművek
zarándoklatok
zsidók érkezése

korall

Korán

fordításai
hatása a társadalom felépítésére
idézetek iráni bélyegeken

koreai háború

Korfu

Korinthosz

Korla, megfigyelőállomás

Korzika

Kovno (Kaunas)

Kőolaj-exportáló Országok Szervezete (Organization of the
Petroleum Exporting Countries, OPEC)

alapítása
emelkedő olajárak

Kraftwerk Union AG

Krakkó, kifosztása

Kréta

krími háború

Kristályéjszaka

krokodilok

Ktésziphón

Kuba

mészárlás
rakétaválság

Kubiláj kán

kunok

Kurajs törzs

kurdok
Kuropatkin, Alekszej, tábornok
Kusán Birodalom
kusánok
Kusk
Kutadgu bilig
Kutuz, szultán
Kuvait
 iraki invázió
 OPEC megalapítása
Kúfa
Kürosz, pátriárka
Kvaternik, Slavko
Kvetta
lábbelik, árának maximálása
Lagos
Lahor
Lajazzo
Lajos, IX., francia király
Laksadíva-szigetek
Lambton, Ann
Lansdowne, Lord
Laosz
lapis lazuli
La Rochelle
Lawrence, T. E.
Le Corbusier
Leibniz, Gottfried
Leideni Egyetem
Lengyelország
 lerohanása
 Molotov–Ribbentrop-paktum
 zsidók áttelepítése
Leningrád

Lenin, Vlagyimir Iljics
Leonardo da Vinci
Leó, X., pápa
Lepanto, csata
Le Queux, William
Lermontov, Mihail
lettre de marque (felhatalmazó okirat)
Levant Company
Levi, Primo
Levsin, Alekszej
Lewinsky, Monica
Líbia
Lichnowsky, herceg
Liebmann, Kurt, tábornok
Li Hszien
Litvinov, Makszim
Liu Tung
Ljubecs
Lloyd George, David
Lockerbie, repülőgép felrobbantása
Lódí-dinasztia
Lojang
London
Lopez, Jennifer
Lorraine, Percy, Sir
lovak
 indiai kereskedelem
 tianma (égi vagy mennyei ló)
lőfegyverek, előállításának fejlődése
Lucca
Lu Cse
Lufthansa
Lund, gyors fejlődés
Luther Márton

Lytton, Lord
Maclean, ezredes
Macmillan, Harold
Madagaszkár
madarak, imádata
Madeira
Madrász
Madre de Deus (karavella)
Magellán, Ferdinánd (Fernão de Magalhães)
Magno, Alessandro
magyarországi népfelkelés (1956)
Ma Huan
Mainz
Maiszúr
Maja Birodalom
Majkop
Majszkij, Ivan
Makaó
Makariosz, Jeruzsálem püspöke
Makasszár Szultanátus
Makpéla, barlang
máktermelés
Maláj-félsziget
Malaka-szoros
Mälaren-tó
malária
Malindi
mamelukok
Mandzsúria
Manhattan-terv
Mani, próféta
manicheizmus
manicheusok, üldöztetése
Manila

Manners, Diana, Lady
Mánuel, I., portugál király
Manzikert, csata
Mao Ce-tung
Marcus Antonius
Margarit, Pedro
Mária, Jézus anyja
Mária, I. (Véres), királynő
Mária Terézia, császárnő
Marokkó
Marriott, Alfred
Martell Károly
Martialis
Marx, Karl
Maszdzsed-Szoleimán, olajkutak
Maszkat
matematika
Mauricius, császár
Mauritánia
Mauritius
Maxentius, császár
Mazdak
McFarlane, Robert
médek
Medici, Ferdinando de', bíboros
Medici, Francesco de', nagyherceg
Medina (Jatrib)
méd tűz
Mehmed, III., szultán
Mekka
 és jom kippuri háború
 és portugál kereskedők
 felemelkedése
 Kába kő és szentély

Menandrosz, I., Baktria királya

Menéndez de Avilés, Pedro

Merv

„a világ anyja”

Meshed

Messina

Messzejárt Ingvar sagája

metamfetaminok

Metód (Methodius)

Mexía, Pedro

Mexikó, kőolajkincs felfedezése

Meynell, Alice

Michelangelo, Buonarroti

Michele, Vital, II., dózse

Middle East Anti-Locust Unit (MEALU, Közel-keleti Sáskairtó Egység)

Midway-atoll, csata

Miklós, I., orosz cár

Miklós, II., orosz cár

Milinda-panyha

Mill, John Stuart

Milvius hídi csata

Ming-dinasztia

miniatúrafestészet

Minszk

mirha

Mitteis, Ludwig

Moctezuma

Mogadishu

Mogharebi, Ahmad, tábornok

Mogul Birodalom, kulturális vívmányok

Mohács, csata

Mohamed, próféta

és pestis

halálának dátuma

hidzsra

képmása pénzérméken

utódlása

Molotov, Vjacseszlav

Moltke, Helmuth von

Mombasa

mongolok

erőszak

és miniatúrafestészet

és pestis terjedése

és vallási türelem

fejék

hódítások kulturális hatásai

közigazgatási rendszer

tatórok

monoteizmus (egyistenhit)

Montecorvinói János

Morley-i Dániel

Morris, William

Moszadek, Mohamed

Moszkva

moszkvai olimpia

Moszul

Mózes

Möngke, nagykán

Mukarrab Khán

Multán

Mumbai

Mun, Thomas

Mundy, Peter

Murád, szultán

Murano, üveggyártás

Murmanszk

Murphy, Richard

Musil, Robert

Mussolini, Benito

Músza, mansza

Muttavakil, Vakil Ahmed

Muzirisz

müncheni olimpia

Müosz-Hormosz

Nagaszaki

Nagy-Britannia/brit birodalom

 céljai az első világháborúban

 és német terv a Szovjetunió megtámadására

 és zsidó bevándorlás

 észak-amerikai gyarmatok elvesztése

 felemelkedése

 India fölötti uralom

 Irán-politikája

 kapcsolatai Oroszországgal

 kapcsolatai Perzsiával

 kivonulás a Szueztől keletre eső térségből

 közeledése Oroszországhoz

 növekvő nemzeti adóssága

 római hódítás

 tervei Mezopotámiában

lásd még Anglia

Nagy-csatorna (Kína)

Nagy Hijja, rabbi

Nagy Kürosz, perzsa király

Nagy Sándor, makedón király

Nagy Szulejmán, oszmán szultán

Naim, herceg

Nairobi, támadás az amerikai nagykövetség ellen

Naks-i-Rusztám

Nanking

nankingi szerződés

napalm

Napóleon, Bonaparte

Nápoly

narancsligetek, Bábur császáre

Násziri, Huszrau

Nasszer, Gamal Abden-

Natanz, atomlétesítmény

NATO (North Atlantic Treaty Organization, Észak-atlanti Szerződés Szervezete)

Nau Taforeia (hajó)

Navigation Act (hajózási törvény)

Nazarbajev, Nurszultan

nazarénusok

Nazianzi Szent Gergely, Konstantinápoly érseke

Nedzsef

nefrit

Németalföld 214; *lásd még* Holland Köztársaság

Németország

egyesítése

élelmiszerhiány

és első világháború

fokozódó ellenérzések a németekkel szemben

második világháborús vereség

mezőgazdasági termelés

ostromlottvár-hangulat kialakulása

paktum a Szovjetunióval

pestis

Nemzeti Múzeum, Katar

Nemzetközi Atomenergia-ügynökség (International Atomic Energy Agency, IAEA)

Nemzetközi Valutaalap (International Monetary Fund, IMF)

Nesztoriosz, pátriárka

neurok

Newton, Isaac

nicaraguai kontrák

Nicks, Elihu

Nicolson, Arthur, Sir

Nikaia

nikaiai hitvallás

nikaiai zsinat

Nílus, áradások

Nimitz (repülőgép-hordozó)

Ninive

Nisápúr

Nisza

Niszibisz

Nixon, Richard M.

normann zsoldosok

North, Lord

Norvégia, semlegesség megsértése

Novgorod

nők, megjelennek a munkaerőpiacon

nukleáris technológia

nyírfakéreg

nyomtatás feltalálása

Obama, Barack

Odessza

Offa, Mercia királya

Ogarkov, Nyikolaj, tábornok

oguzok

ojrátok

olajárak

csökkenése

emelkedése

Olaszország, az egységes állam létrejötte

Omár, Mohammed, molla

OPEC *lásd* Kőolaj-exportáló Országok Szervezete (Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC)

Ophir, bányák

ópium

Orbán, II., pápa

Orbán, III., pápa

Ordaz, Diego de

Orenburg

Orme, Robert

orosz–japán háború

Orosz–Kínai Bank

orosz nyelv

Oroszország/Orosz Birodalom

 balkáni invázió

 csecsen terrorizmus

 első világháború

 első világháborús célok

 és Oszmán Birodalom

 forradalmak

 indiai kereskedelem

 jobbágyság eltörlése

 kapcsolatok Nagy-Britanniával

 kapcsolatok Perzsiával

 katonai reformok

 kereskedelmi kapcsolatok Angliával

 kormány összeomlása

 művészetek felvirágzása

 napóleoni invázió

 perzsa olaj kitermelése

 postaszolgálat

 terjeszkedés

 „újoroszok”

 világvégejelátok

 zsarnokság kialakulása

 zsidó kivándorlás

orvostudomány és gyógyszerészet

Oseberg

Osirak, atomreaktor

Oszmán, Mekka királya

Oszmán Birodalom

első világháborúban

felemelkedése

gazdasági pangás

kapcsolatok Angliával

kapcsolatok Németországgal

kulturális eredmények

orosz támadás

összeomlása

összezsugorodása és hanyatlása

társadalmi szerkezete

versengés a portugálokkal

osztrigatelepek

Ouseley, Gore, Sir

Outremer, kolóniák

Oxford, oxfordi

Ögödej, mongol nagykán

öntözés

örmény egyház

és mongol fenyegetés

örmény kereskedők

Padova

Page, Walter

Pakisztán

nukleáris képességek

vadászat Oszama bin Ladenre

Pál, V., pápa

Palesztina

brit ellenőrzés alatt

zsidó bevándorlás

Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ)

Palmerston, Lord

Palmüra

Pan Csao, tábornok

papírkészítés

papírpénz

Párizs

ostroma

zsidók titkos nyilvántartásba vétele

párizsi békeszerződés

Parsons, Anthony, Sir

párthus nyelv

Partitio terrarum imperii Romaniae (A Római Birodalom
feldarabolása)

Paszargadáj

Paszcsuszkij, dr.

Pattanam

Pearl Harbor

pecsétnyomók (perzsa)

Pegolotti, Francesco

Peking

Pendzsikent

pénzérmék, pénzverés

és nagy távolságú kereskedelem

görög ~

hamisítása

iszlám ~

kazár ~

keresztény ~

Menandrosz

mongol ~

perzsa ~

római ~

szeldzsuk ~

pénzügyi válság. század

Pepys, Samuel

Perak

Perszepolisz

Perugia

„perzsa folyosó”

perzsa irodalom

perzsa nyelv, megtisztítása

Perzsia/Perzsa Birodalom

angol–perzsa megállapodás

birodalom terjeszkedése

függetlenség

kapcsolatok Angliával

kapcsolatok Kínával

kapcsolatok Oroszországgal

kereskedés Indiával

keresztény egyház

kisebbségek iránti türelem

kolostorok alapítása

közigazgatás

kulturális reneszánsz

olajkészletek

összeomlása

piacok és bazárok

rómaiak támadásai

római háborúk

Szeleukidák

szövetség Rómával

uralkodók kötelező megajándékozása

úthálózat

zoroasztrianizmus

Pesavar

pestis/bubópestis *lásd még fekete halál*

pészah

Péter, IV., aragóniai király

Petra

Petraeus, David, tábornok

Petrarca, Francesco

Petronius: *Satyricon*

Petrus Venerabilis, Cluny apátja

pézsma

Philipposz, II., makedón király

Phókasz, császár

Piacenza

Picasso, Pablo

Piero della Francesca

pigmentek

Pinang

Pingcsen

Pisa

Pitt, William, idősebb

Pius, V., pápa

Plano Carpini, Johannes

Plinius, idősebb

Plinius, ifjabb

Plutarkhosz

Poindexter, John, tengernagy

Poitiers

Polack

politeizmus (többistenhit)

poljánok

Polk, William

Polo, Marco

Poncius Pilátus

porcelán, kínai

Portugália

aranykereskedelem

felfedezőutak és kereskedelmi útvonalak

fűszer-kereskedelem haszna

megállapodás Spanyolországgal
rabszolga-kereskedelem
postaszolgálat, Oroszország
Potosí, ezüstbányák
potsdami konferencia
Powell, Colin
Powers, Gary
Prága
prémek, kereskedelem
Princip, Gavriilo
Priuli, Girolamo
Prokopiosz
Propertius
Ptolemaiosz
Puli-Csarki börtön, Afganisztán
puskapor, kínai
Puskin, Alekszandr
Putyin, Vlagyimir
Querini, Vincenzo
quinto (adó)
Rabban bar Szauma, Ujguria püspöke
Rabbani, molla
Rabia Balkhi
Rabin, Jichák
rabszolga-kereskedelem
 Afrika
 és Amerika meghódítása
 és Anglia
 és Római Birodalom
 hanyatlása
 kasztráció
Radek, Karl
radimicsok
Rádzsmahal

Raffaello, Santi
ragadozómadarak
Raguza
Rajna-vidék, antiszemitizmus
Rámist, Abul-Kászem
Ramla
Rawlinson, Henry
Razmara, Ali
Reagan, Ronald
rebarbara
Redwood, Boverton, dr.
reformáció
Reichenau, Walther von, tábornok
Rej
reneszánsz
Reuter, Paul Julius von, báró
Rev-Ardasír
Reynolds, George
Reza kán
Reza Pahlavi, sah
Ribbentrop, Joachim von
Ricci, Matteo
Richárd, I. (Oroszlánszívű), angol király
Ridley, Clarence, vezérőrnagy
Rijcksen, Jan
Rimbart, Bréma püspöke
ritkaföldfémek
Rígsþula (Rigr éneke)
Rjazany
Roberts, Lord, tábornagy
Rodosz
Róma

Altare della Patria emlékmű
és turizmus

keresztény világ központja
kifosztása
Konstantinápoly bukása
pestis

Római Birodalom

Egyiptom meghódítása
és rabszolgatartás
felemelkedése
hanyatlása és bukása
kapcsolatok Kínával
kereskedés Indiával
kereszténység felvétele
kínai selyem
Konstantinápoly alapítása
Mohamed, próféta
perzsa háborúk
perzsiai hadjáratok
szövetség Perzsiával

római hadsereg

Románia

Romanosz, IV., császár

Rommel, Erwin, tábornok

Roosevelt, Archie

Roosevelt, Franklin D.

Roosevelt, Kermit (Kim)

Rosenberg, Alfred

Rosztov-na-Donu

Rothschild, Alphonse de, báró

Rotterdam

Rotterdami Erasmus *lásd* Erasmus, Rotterdami

Royal Dutch/Shell

Rubruk, Willelmus

rumailai olajmező

Rumsfeld, Donald

Rurikovo Gorogyiscse
Russia Company
Rustichello
ruszok *lásd* viking ruszok
Sachsenhausen
Sáhdzsahán, sah
Sah-gyémánt
Sáh Sudzsa
Saint-Étienne
Saki (Hector Hugh Munro)
sakk
Salisbury, Lord
Sallustius
Salona
Salvianus
Sámil, imám
Samir, Jichák
Sándor, II., orosz cár
Sándor, III., orosz cár
Sanghaji Együtműködési Szervezet (Shanghai Cooperation
Organisation, SCO)
São Jorge da Mina
São Tomé
Sápúr, I., perzsa király
Sápúr, II., perzsa király
Sarbaraz
Sassetti, Filippo
Schlieffen, Alfred von, gróf
Schmidt, Helmut
Schwarzkopf, Norman, tábornok
Scowcroft, Brent
Selden-atlasz
selyem
és mongolok

és Timur Lenk
és ujugurok
és viking ruszok
Kínában fokozódik az előállítás
kínaiak viselik
korai selyemkereskedelem
megjelenik Rómában
szogd kereskedők

Sen Csou

Seneca

Sevilla

Shakespeare, William

Shaw-Stewart, Patrick

Shultz, George

Siemens

Siena

Simon bar Joháj, rabbi

Skócia

Slade, Edmond, Sir, tengernagy

Slagve, emlékére állított rúnakő

Smith, Adam

somme-i offenzíva

Spanish Company

spanyol Armada

Spanyolország

és Amerika meghódítása

felfedezőutak és kereskedelmi útvonalak

gazdaságirányítási hibák

iszlám

kapcsolatok Angliával

megállapodás Portugáliával

muszlimok kiűzése

Németalföld blokádja

zsidók erőszakos megkeresztelése

Speer, Albert
Split
Spring-Rice, Cecil, Sir
Srí Lanka (Ceylon)
Stahl, Leslie
Standard Oil
Stein Aurél
Stern, Avraham
Stinger rakéta
St. John, Oliver
Stoddart, Charles, ezredes
Strauss, Richard
Sullivan, William
Svédország, pestis
svéd vasérc
Sykes, Mark, Sir
Sykes–Picot-egyezmény
Szadat, Anvar
Szaddharma-pundaríka (Lótusz-szútra)
Szafavida-dinasztia
Szahara
Szaíd, Núri
Szaladin (Szaláh ad-Dín ibn Ajjúb)
Szálang-alagút és főút
Szálih Dzsabr
Szallám
Szamandar
Számánida-dinasztia
Szamarkand
 arab hódítás
 fejlődés a mogulok alatt
 fejlődés Timur Lenk alatt
 mongol hódítás
 orosz fennhatóság

Szamarra

Szameba (Szentháromság-székesegyház), Tbiliszi
szantálfa

szárnyas mérges kígyók

Szászánida-dinasztia

Szaúd-Arábia

és „olajfegyver”

és OPEC megalapítása

vadászat Bin Ladenre

SZAVAK (iráni titkosrendőrség)

Szazonov, Szergej

Szefer, oszmán hajóskapitány

szegfűszeg

szeldzsukok

Szeleukeia

Szeleukeia-Ktésziphón

Szeleukosz

Szelim, II., szultán

Szelim-mecset, Edirne

Sze-ma Csien

Szent Ágoston

Szent Bertin-kolostor, évkönyvek

Szent Jeromos

Szent Kereszt

keresztesek esküje

Szent Liga

Szent Pál

Szentpétervár, Orvostudományi Akadémia

Szent Tamás

szent tűz, kioltása

Szerbia

szerecsendió

Szevasztopol

szeverjánok

Sziám

Szicília

Szicíliai Roger

Szidón

Szinán

Szindh, arab meghódítása

Szingapúr

Szingara

Sziraf, kikötőváros

Szíria

államcsíny

és Franciaország eleste

és hidegháború

és pánarabizmus

és a 2001. szeptember 11-i terrortámadások

fokozódó elnyomás

francia fennhatóság

katonai kiadások

polgárháború

Szisztán

Szizabul, türök vezér

szkíták

Szküthopolisz

szlávok

Szmolenszk

szogd kereskedők

Szokotra sziget

Szomália

Szophoklész

Szovjetunió

biológiai fegyverek

élelmiszerhiány, éhínség

és iraki–iráni háború

és iráni forradalom

és jom kippuri háború
hidegháborúban
Molotov–Ribbentrop-paktum
náci invázió
nemek egyenlősége
összeomlása
sztálini tisztogatások
terjeszkedése
utánpótlási útvonalak

Szpecnaz-egység/Szpecnaz-alakulatok

Szputnyik–1, indítása

Sztálin, Joszif Visszarionovics

és a második világháború utáni világ
konferenciák a második világháború idején

Sztálingrád, ostroma

Sztaraja Ladoga

Sztathmoi parthikoi (Parthia úti állomásai)

Sztolipin, Pjotr

Sztrabón

sztúpák

sztyeppei nomádok

életmód és kereskedelem

kereszténység felvétele

Perzsiát és Rómát fenyegetik

vallásos hiedelmek

versengés a viking ruszokkal

lásd még avarok; türkök

Szucsou

Szudán

Szuezi-csatorna

szuezi válság

szúfik

Szultánábád

Szulu, sztyeppei vezér

Szumátra
Szung Jing-hszing
Szúrat
Szúsziana
Szúza
szvébek
Szverdlovszk
Tacitus
Tádzs Mahal
taino nép
Tajvan
Ták-e Bosztán
Takla-Makán sivatag
Takszila
Talasz folyó, ütközet
tálibok
Talmud
tamil irodalom
Tang-dinasztia
Taraki, Nur Muhammad
Taskent
tatárok *lásd* mongolok
„tatár” szövet
„Tata tonga”
tea
Tebriz
Teherán
Amerika-ellenes tüntetések
amerikai nagykövetség és a túsztárság
Homeini melletti tüntetések
teheráni konferencia
Telefunken
templomosok (lovagrend)
tengeralattjáró-hadviselés

tengeralattjárók
Teng Hsziao-ping
Tengri (nomád istenség)
Tenochtitlán
Térdszalagrend
térképek/térképészet
Tertullianus
terving gótok
Theodosius, II., császár
Theodórosz
therapeutai szekta
Thesszaloniki, kifosztása
Tibet, keresztény hittérítők
Tien-san hegység
Tikrit
Tillja-tepe, sírok
Timbuktu
Timóteus, pátriárka
Timur Lenk
Tinnisz
Tipu, szultán
Tiridatész, III., örmény király
Tirpitz (hajó)
Titon, Maximilien
Tiziano, Vecellio
Tlaxcala
Todt
Togril bég
Toledo
topáz
Tora Bora-barlangok
tordesillasi szerződés
Toscanelli, Paolo
Toulouse-i Rajmund

Tours
Townley, William
TOW rakéták
Tóla
Töhua, porcelántárgyak
tömjén
Traianus, császár
Trákia
transzkaszpi vasútvonal
transzszibériai vasútvonal
Trinidad és Tobago
Tripolisz
Trockij, Lev
Trogir
Trója
trójai háború, jelenetei egy vizeskancsón
Truman, Harry S.
Tudeh Párt
Tula
tulipánok
Tunhuang
Tunisz
Turkey Company
Turkish Petroleum Company
Turner, Stansfield, tengernagy
Turpan
türkök
Türosz
tűztemplomok, zoroasztriánus
Tver
Tyimosenko, Szemjon, marsall
U–2 kémrepülőgép
Udaipur
Új-Anglia

ujgur nyelv

ujgurok

Ukaz

Ukrajna

csernozjom (fekete föld)

és náci invázió

Oroszország az „energiafegyvert” alkalmazza

umma (a hívek közössége)

Umm-Kaszr

Usselincx, Willem

Usztyinov, Dmitrij, védelmi miniszter

utazók elbeszélései

üzbégek

űrprogram, amerikai

Vahram, perzsa tábornok

Valens, császár

Valerianus, császár

Valujev, Pjotr, belügyminiszter

Vance, Cyrus

vandálok

Van der Heist, Bartholomeus

Vang Jang-ming

Varég Gárda

Varenyikov, Valentyin, tábornok

vegyi fegyverek, Irak beveti

Vegyifegyver-tilalmi Szervezet (Organisation for the Prohibition of
Chemical Weapons)

Velázquez, Diego

Velence

és Bizánci Birodalom vége

és fekete-tengeri kereskedelem

gazdasági felvirágzása

hanyatlása

Hippodrom szobrai

pestis
Pisa ellen
rabszolga-kereskedelem
versengés Portugáliával

Venezuela
Vergilius
Verona
versailles-i szerződés
Vespucci, Amerigo
Vietnám
vietnámi háború
viking ruszok
Viktor Emánuel, II., olasz király
Viktória, angol királynő
Vilmos, II., császár
Vincennes (hajó)
Visinszkij, Andrej
vitarka-mudra
vizigótok
Vlagyimir
Vlagyimir, II., kijevi nagyfejedelem
Vlagyimir, rusz uralkodó
Vlagyivosztok
volgai bolgárok
Volkswagen
Vörös Hadsereg, tisztogatások
„vörös vonal egyezmény”
Vuillemin, Joseph, tábornok
Waghenaer, Lucas Janszoon
Wallace, William
Wall Street, összeomlása
wangara kereskedők
wannseei konferencia (1941)
Washington, George

Watergate-botrány
Wavell, Archibald, tábornok
weimari köztársaság
Weinberger, Caspar
Wellington, herceg
Wessexi Gytha
Westinghouse Electric Corporation
Willoughby, Hugh, Sir
Wilson, Arnold, hadnagy
Wilson, Charlie
Wilson, Harold
Wilson, Woodrow
Witsen, Nicolaes
Wolff, Joseph
Wolfowitz, Paul
Wolin
World Trade Center, terrortámadás *lásd* 9/11 vagy 2001. szeptember
11-i terrortámadások
Xicohténcatl
Yale, Elihu
Yersinia pestis (pestisbaktérium); *lásd még* fekete halál; pestis
Yorktown, város átadása
Yuxinou Nemzetközi Vasútvonal
Zára (Zadar)
zaragozai szerződés
zarándoklatok, Szentföldre
Zinovjev, Grigorij
zoroasztrianizmus
zoroasztriánus művészet
Zószimosz
Zöld-foki-szigetek
ZTE
zsidó bevándorlók
zsidók

antiszemizmus terjedése
babiloni fogság
deportálása és megsemmisítése
egyiptomi fogsága
elhagyják Spanyolországot
és Jeruzsálem perzsa meghódítása
és kereszténység terjedése
és korai iszlám
és pestis terjedése
és Szovjetunió lerohanása
kényszerítése a kereszttség felvételére
kivándorlása Nagy-Britanniába
üldöztetése

zsidó kereskedők

zsinagógák

Zsoltárok könyve

Zsukov, Georgij, tábornok

A szerkesztő jegyzetei

- [i](#) A kis szigetet azonban végül hadászati szempontból értéktelennek ítélték, és két év múlva kiürítették. – *A szerk.*
- [ii](#) A tartomány annektálása 1908-ban megbillentette a kialakult balkáni erőegyensúlyt, és megmérgezte a Monarchia és Szerbia viszonyát. Hat évvel később ez jelentős szerepet játszott a világháború kirobbanásában. – *A szerk.*
- [iii](#) A kifizetett hadihajókat a törökök végül nem tudták átvenni, mert időközben kitört a háború, és a brit hatóságok 1914 augusztusában lefoglalták őket. – *A szerk.*
- [iv](#) Walter Rauff az Afrika Korps veresége miatt Egyiptomba nem jutott el, de 1942 júliusa és 1943 májusa között több ezer tunéziai zsidót küldött kényszermunkatáborokba és fosztott ki. – *A szerk.*
- [v](#) Az 1971 decemberére ténylegesen befejezett kivonulás után csak Hongkongban (1997-ig) és Bruneiben maradt támaszpontja a brit hadseregnek. – *A szerk.*
- [vi](#) Libanonban az Iránnal szövetséges Hezbollah 1984–85-ben hét amerikai állampolgárt ejtett túszul, a botrány kirobbanásáig hármat engedtek szabadon közülük. – *A szerk.*
- [vii](#) Az intézkedést az új elnök 2008-ban eltörölte. – *A szerk.*
- [viii](#) A webhelyet az FBI 2013-ban felszámolta. – *A szerk.*

Tartalom

[Előszó](#)

[1. A Selyemút születése](#)

[2. A hitek útja](#)

[3. Út a keresztény Kelet felé](#)

[4. Út a forradalom felé](#)

[5. Út az egyetértés felé](#)

[6. A prémek útja](#)

[7. A rabszolgák útja](#)

[8. Út a mennyország felé](#)

[9. Út a pokolba](#)

[10. Út a romlás és pusztulás felé](#)

[11. Az arany útja](#)

[12. Az ezüst útja](#)

[13. Út Észak-Európa felé](#)

[14. Út a birodalom felé](#)

[15. Út a válság felé](#)

16. Út a háború felé

17. A fekete arany útja

18. Út a megegyezés felé

19. A búza útja

20. Út a népiértés felé

21. Út a hidegháború felé

22. Az amerikai selyemút

23. A nagyhatalmi versengés útja

24. Út a katasztrófa felé

25. Út a tragédia felé

Összegzés: Az új selyemút

Jegyzetek

Megjegyzés a tulajdonnevek írásmódjáról

Köszönetnyilvánítás

Képmelléklet

Név- és tárgymutató

www.parkkiado.hu
www.facebook.com/parkkiado

Forgalmazza
eKönyv Magyarország Kft.
www.ekonyv.hu

Felhasznált betűtípusok
Cinzel – SIL Open Font License
Cormorant Garamond – SIL Open Font License
Noto Serif – Apache License v2.0

Table of Contents

[Címlap](#)

[Copyright](#)

[Ajánlás](#)

[Mottó](#)

[Előszó](#)

[1 A Selyemút születése](#)

[2 A hitek útja](#)

[3 Út a keresztény Kelet felé](#)

[4 Út a forradalom felé](#)

[5 Út az egyetértés felé](#)

[6 A prémek útja](#)

[7 A rabszolgák útja](#)

[8 Út a mennyország felé](#)

[9 Út a pokolba](#)

[10 Út a romlás és pusztulás felé](#)

[11 Az arany útja](#)

[12 Az ezüst útja](#)

[13 Út Észak-Európa felé](#)

[14 Út a birodalom felé](#)

[15 Út a válság felé](#)

[16 Út a háború felé](#)

[17 A fekete arany útja](#)

[18 Út a megegyezés felé](#)

[19 A búza útja](#)

[20 Út a népiirtás felé](#)

[21 Út a hidegháború felé](#)

[22 Az amerikai selyemút](#)

[23 A nagyhatalmi versengés útja](#)

[24 Út a katasztrófa felé](#)

[25 Út a tragédia felé](#)

[Összegzés Az új selyemút](#)

[Jegyzetek](#)

[Megjegyzés a tulajdonnevek írásmódjáról](#)

[Köszönetnyilvánítás](#)

[Képmelléklet](#)

[Név- és tárgymutató](#)

[A szerkesztő jegyzetei](#)

[Tartalom](#)